

Василь Ягупов

ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ

ТАНЕМ

- тема 1* Предмет, завдання та структура військової психології
- тема 2* Психологія особистості військовослужбовця
- тема 3* Психічні властивості особистості військовослужбовця
- тема 4* Психічні процеси й умови їх активізації у військовій діяльності
- тема 5* Психічні стани військовослужбовців та їхні вияви у військовій діяльності
- тема 6* Психічні утворення
- тема 7* Методика вивчення психічних якостей військовослужбовців
- тема 8* Соціально-психологічна характеристика малої соціальної групи
- тема 9* Методи дослідження малих соціальних груп
- тема 10* Психологія спілкування у військовому середовищі
- тема 11* Структура спілкування
- тема 12* Психологічні умови попередження та врегулювання конфліктів у військових підрозділах
- тема 13* Психологічне забезпечення: історія та сучасність
- тема 14* Психологічна підготовка особового складу до бойових дій
- тема 15* Психологічна робота в бойовій обстановці
- тема 16* Психологічна робота у військовому підрозділі (частині) в мирний час
- тема 17* Суїцидальна поведінка військовослужбовців, її діагностика і профілактика
- тема 18* Психологічна характеристика військової дисципліни

Василь Ягупов

ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Допущено

*Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

Київ

ВК ТОВ «Тандем»

2004

УДК 37.026:351.851 ББК 88.4 Я 31

Допущено Міністерством освіти і науки України (лист № 1/11-3850 від 25.) 1.2002 р.)

Ягупов В. Військова психологія: Підручник. — Київ: Тандем, 2004. — 656 с. — Бібліогр.: с. 623-627.

ISBN 966-7145-45-X

Матеріал підручника з проблем військової психології відповідає програмам з навчальних дисциплін «Військова психологія» для курсантів, які навчаються за спеціальностями «Психологія», «Основи педагогіки та психології», для курсантів усіх спеціальностей. Підручник містить дані про особливості функціонування і розвиток психіки воїна й різних соціально-психологічних явищ військового колективу у військовій діяльності. Окрім того, в підручнику викладено основні проблеми психології малої групи та спілкування і психологічні аспекти підготовки військовослужбовців до бойових дій. Концептуальною основою аналізу основних проблем військової психології є особистісний і діяльнісний підходи, організація навчально-виховного процесу в Збройних силах України на засадах особистісно-орієнтованого навчання і виховання.

Призначено для курсантів, студентів, офіцерів і викладачів вищих навчальних закладів, а також для командирів, начальників, спеціалістів органів виховної роботи, для всіх, хто цікавиться проблемами військової психології.

Рецензенти: Л.Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. АПН України;
Ю.Л. Трофімов, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. АПН України;
Ю.М. Швалб, д-р психол. наук, проф.

ISBN 966-7145-45-X

Є Ягупов В., 2004.

© ВК ТОВ «Тандем», оригінал-макет, 2004. © Кульпинов В., фотодизайн, 2004.

Переднє слово

В цьому підручнику вміщено матеріал з основних проблем військової психології. В одній книжці неможливо висвітлити і розкрити всі її проблеми. Тому основна мета полягала в тому, щоб подати теоретичні основи військової психології та обґрунтувати конкретні практичні рекомендації для діяльності офіцера у військах. Дати рекомендації на всі випадки життя неможливо, але можливо й необхідно озброїти майбутніх офіцерів знаннями про основні закономірності функціонування психіки воїна, психологію малої соціальної групи, спілкування, попередження конфліктів між воїнами, психологічне забезпечення бойової діяльності військ тощо. Знаючи це, офіцерові значно легше діяти в кожному конкретному випадку.

Психологічна грамотність є однією з найактуальніших проблем сучасного етапу реформування і розвитку Збройних сил України. Багато психологічних завдань перед командирами та фахівцями структур, виховної роботи ставить Концепція виховної роботи в Збройних силах та інших військових формуваннях України.

Щоб ефективно організувати військово-педагогічний процес, офіцери мають бути добре підготовленими у військово-технічному аспекті і мати глибокі й всебічні знання в галузі психологічної науки. Це допомагає їм визначити шляхи формування необхідних морально-бойових і психічних якостей у воїнів, створити у підрозділі позитивний соціально-психологічний клімат, ефективно вирішувати проблеми управління. Психологічні знання, навички і вміння дають офіцерові можливість досягти оптимального ладу й ритму, служби, своєчасно помітити й усунути негативні психічні явища серед підлеглих.

Знання психології може успішно використовуватися в діяльності офіцера. У розвитку військово-психологічної науки відсутні заздалегідь готові рецепти на будь-які ситуації. Тому кожному офіцерові необхідно постійно стежити за психологічною літературою та вдосконалювати свої знання.

Автор висловлює щиру подяку всім, хто допомагав у підготовці видання цього підручника.

Вступ

Гуманізація і демократизація українського суспільства, поступовий перехід на комплектування Збройних сил України на контрактну основу, необхідність оптимального розв'язання сучасних проблем військово-педагогічного процесу потребує від командирів (начальників) глибоких знань закономірностей функціонування психіки особистості військовослужбовця, її психічних можливостей, різноманітних соціально-психологічних явищ військового колективу та раціонального їх використання у службовій діяльності.

Професійна діяльність офіцера має педагогічний характер. Від його знань і педагогічної майстерності залежить творчий розвиток особистості військовослужбовця і кінцевий результат його навчання та виховання. Які ж знання необхідні офіцерові як вчителю й вихователю? Насамперед — це психологічні знання. Як вважав ще Костянтин Ушинський, виховання має об'єктивні закони, знання яких потрібне педагогові для цілеспрямованої та раціональної діяльності. Але щоб пізнати ці закони і враховувати їх, треба вивчити сам об'єкт педагогічного впливу: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона має насамперед пізнати її також в усіх відношеннях», — наголошував він. А глибоко і всебічно вивчити своїх підлеглих офіцер може, лише добре знаючи загальні закономірності розвитку й функціонування їхньої психіки за будь-яких ситуацій, психологічні закономірності формування і розвитку особистості, її здібностей, інтересів, а також інших індивідуально-психічних особливостей. Саме від офіцерів найчастіше залежить настроєність воїнів на виконання бойових завдань, мобілізація їхніх інтелектуальних, духовних, психічних, психофізіологічних і фізичних можливостей, зняття у них тривожності, страху, напруженості в екстремальних ситуаціях.

Крім того, офіцерові важливо навчитися слухати самого себе, розуміти власний внутрішній психічний стан, об'єктивно сприймати здійсненність поставлених перед собою завдань, системно аналізувати характер взаємин з підлеглими й товаришами по службі з метою своєчасного коригування своєї діяльності та поведінки. Усе це можливо опанувати лише завдяки глибоким знанням основних положень психологічної науки.

Аналіз помилок, які допускають офіцери в практичній діяльності, свідчить перш за все про недостатній рівень їхніх психологічних знань та відсутність основних компонентів психологічної готовності до роботи з особовим складом. Становище, що склалось у військово-педагогічній практиці, потребує формування психолого-педагогічної освіти у військових навчальних закладах.

Сучасними навчальними програмами для військових навчальних закладів передбачено певну психологічну підготовку курсантів і студентів. Але цей процес, нажаль, недостатньо забезпечений відповідною навчально-методичною літературою: бракує сучасних посібників з теоретичних і практичних проблем різних галузей психологічної науки, у тому числі й з військової.

Метою цього курсу є:

***по-перше**, заповнити цю прогалину і допомогти курсантам і студентам опанувати науку про психіку людини, психологію малої групи й військового колективу;

***по-друге**, систематизувати психологічні знання щодо військової діяльності із врахуванням сучасних досягнень психологічної і педагогічної наук.

Крім того, курс буде корисним при оволодінні такими навичками, як:

*використання закономірностей психіки військовослужбовців у процесі їх навчання й виховання;

*налагодженні нормальних стосунків у військових колективах.

*Особливу увагу приділено розкриттю практичних аспектів діяльності офіцера (військового психолога) в мирний і воєнний час.

Конспективно висвітлюючи основні теми з психології навчальних курсів «Військова психологія», «Основи педагогіки та психології», в курсі ставиться за мету всебічно розкрити всі проблеми військової психології, а вбачав своє завдання в тому, щоб зосередити увагу студентів на актуальних проблемах, викликати до них певний інтерес та бажання самостійно їх вивчати

Пропонований курс не розрахований на «зазубрювання» визначень. Його головне завдання — викликати у студентів та слухачів курсів бажання напружено працювати над психологічною літературою, прагнення зробити власний внутрішній світ предметом самопізнання та самовдосконалення. Цей курс з військової психології сприятиме якіснішій підготовці студентів та курсантів до лекційних, практичних та семінарських занять, а також систематичному засвоєнню матеріалу з психології.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА СТРУКТУРА ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальні питання:

Вступ

1. Історія розвитку психології

1.1. *Розвиток і сучасний стан вітчизняної загальної психології*

2. Виникнення і розвиток військової психології

2.1. *Внесок видатних полководців у військову психологію*

2.2. *Розвиток і становлення вітчизняної військової психології*

3. Військова психологія в структурі сучасної психології

4. Предмет і завдання військової психології

5. Рекомендована література до курсу

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА СТРУКТУРА ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Предметом вивчення психології є психіка людей і тварин — закономірності виникнення, функціонування та розвитку їхньої психіки. Є багато думок щодо першого використання терміна «психологія». Вважають, що вперше він був використаний прогресивним німецьким вченим-учителем Філіпом Меланхтоном (1497-1560) [128]. А історик психології А.М. Ждан стверджує, що вперше термін «психологія» використали німецькі схоласти Р. Гокленіус (1547-1628) і О. Касман 1590 р. [25, с 71]. Офіційно ж у науковій сфері він почав вживатися лише в середині XIX ст.

Питання 1. Історія розвитку психології

Психології властиві парадокси. Як наука вона водночас і стародавня, і молода. На думку Германа Ебінгауза (1850-1909), «психологія своїм корінням сягає сивої давнини, але як наука має коротку історію». Її проблеми цікавили людство з найстародавніших часів, у той же час її історія має близько 100 років. Найперші документальні відомості щодо спроб проникнення в таємниці людської душі належать до середини першого тисячоліття до Р.Х.

Психологія у своєму розвитку пройшла два етапи: перший (донауковий) — зі стародавніх часів до середини XIX ст.; другий (науковий) — із середини XIX ст. і дотепер.

1.1. *Розвиток і сучасний стан вітчизняної загальної психології*

Традиції вітчизняної психології своїм корінням сягають в XIX ст. Передусім це заслуга **І.М. Сеченова**, який довів, що психічні явища природно належать до складу рефлекторної діяльності організму, є невід'ємною частиною рефлексу, а також як органічні процеси керують поведінкою.

Його ідеї розвивали **В.М. Бехтерев** і **І.П. Павлов**. Механізм роботи центральної нервової системи вони сформулювали по-різному:

*Бехтерев — «сполучений рефлекс»;

*Павлов — «умовний рефлекс».

Вони вперте запровадили в психологію поняття поведінки (реакції) як предмет вивчення і заклали основу вітчизняної психології.

20-ті рр. XX ст. — «золотий вік» вітчизняної психології. Психологію ще не встигли вбгати в ідеологічні «шори», і тому була можливість експериментувати. Продовжували працювати ті самі психологи, що й до Жовтневої революції — це, Челпанов, К.М. Корнілов, В.М. Бехтерев. З'являються нові імена, особливо на території України. Наприклад, одним із найбільших психологічних центрів Радянського Союзу у цей період стає **Харків**. Тут під керівництвом Л.С. Виготського працювали О.М. Леонт'єв, О.В. Запорожець, О.Р. Лурія, П.І. Зінченко, Л.І. Божович, П.Я. Гальперин. Хоча головну роль у психології відігравали старі кадри (Челпанов, а згодом Корнілов, який заступив першого на посаді директора Московського психологічного інституту), ця наукова школа визначила розвиток психологічної науки у СРСР. Вони працювали в Харківському університеті та Психоневрологічному інституті, на базі якого пізніше було створено Всеукраїнську психоневрологічну академію і при ній — сектор психології.

Чим характеризуються **20-ті рр. XX ст.** у вітчизняній загальній психології, які становлять **1 період** її розвитку?

1. Психологи цього часу намагалися розробити психологічну науку на основі марксистської філософії. Для цього вони використовували такі положення праць Маркса:

- а) в основі людського способу життя лежить трудова та всі інші види діяльності, які є похідними від праці;
- б) в основі людської свідомості лежить суспільне буття людей як сукупність їхніх суспільних стосунків;
- в) діяльність і суспільні стосунки людей можуть досліджуватися лише в процесі історичного розвитку (вони мають конкретно-історичний характер) [18, с 8-9].

Формальний перехід психології як науки до основ філософії Маркса відбувся 1923 р. після виступу К.М. Корнілова на першому з'їзді психологів. Сьогодні ми можемо цю подію оцінювати як певне просування в розвитку психології. Але біда в тім, що радянська психологія відмежувалася, самоізолювалася від інших напрямів психологічної науки у світі.

Увага психологів зосередилася на проблемі розвитку психіки, що трактувалася з позиції «маркерської діалектики». Це дало змогу переорієнтувати дослідження вчених на вирішення завдань у таких напрямках, як:

- дитяча та педагогічна психологія (Л.С. Виготський, П.П. Блонський);
- порівняльна психологія (В.О. Вагнер, О.М. Сєверцев) та інших.

2. Відбувається природна зміна поколінь психологів: старі відходять, а молоді — Л.С. Виготський, П.П. Блонський, П.Я. Гальперин, Г.С. Костюк, О.Р. Лурія, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн та інші — стверджуються, приносячи нове бачення предмету власне психології, розробили нові її напрями.

3. Радянська психологія 20-х рр. називалася наукою про поведінку (засновник П.П. Блонський), що була близька до поглядів рефлексології та біхевіоризму. 1923 та 1924 рр. відбулися два з'їзди з психоневрології. З 1928 до 1932 рр. видавався журнал «Психология» за редакцією К.М. Корнілова.

2 період розвитку вітчизняної психології (30-60 рр. XX ст.). 1931 р. в психології стверджується нове трактування предмета «психології», яке базувалося на ленінській теорії відображення: «Психологія — це наука про психіку, свідомість як властивість мозку, що є відображенням об'єктивної реальності». Таке формулювання залишилось аж до сьогоднішніх днів. Але тоді, на початку 30-х рр., цими словами розпочиналася нова епоха — діалектико-матеріалістичної психології, основаними методологічними принципами якої були детермінізм, єдність свідомості та діяльності, розвиток психіки у діяльності. Видатна роль у цьому належить: Б.Г. Анан'єву, П.П. Блонському, Л.С. Виготському, П.Я. Гальперину, Д.Б. Ельконіну, О.В. Запорожцю, Г.С. Костюку, О.М. Леонт'єву, О.Р. Лурії, В.М. М'ясищеву, К.К. Платонову, С.Л. Рубінштейну, Б.М. Теплову, Д.М. Узнадзе та ін.

Зазначені методологічні принципи дали змогу радянській психології посісти провідне місце у світовій психологічній науці. Однак ідеологічні догмати цього періоду не могли не відбитися на розвитку радянської психології. Це виявилось, зокрема, у відставанні прикладних психологічних досліджень. Наприклад, із середини 30-х рр. припинили своє існування такі галузі психології, як педологія, психотехніка, тестологія. Залишилися також непоміченими або навіть втраченими на тривалий час окремі перспективні ідеї відомих психологів, наприклад, Л.С. Виготського (ідея про значення особистості як інтегративного, системотворного фактора розвитку вищих психічних функцій).

Лише у **50-ті рр.** радянська психологія повертається до проблеми особистості. К.К. Платонов, Б.Г. Ананьев дотримуються думки про те, що *психологічна наука має предметом пізнання людську особистість*.

1946 р. створюються кафедри й факультети психології в університетах Москви, Ленінграда, Києва та Тбілісі.

З 1955 р. виходить друком журнал **«Вопросы психологии»**.

Для другого періоду характерна концентрація уваги вчених навколо окремих шкіл і напрямів, які тривалий час розвивалися незалежно один від одного, а також зосередженість дослідницьких зусиль головним чином на вивченні певних психічних явищ. Наприклад:

*Д.М. Узнадзе — теорія настанови;

*Л.С. Виготський — культурно-історична теорія походження та розвитку психічних процесів;

*С.Л. Рубінштейн — теорія мислення, філософські основи людинознавства, організатор так званої Ленінградської школи у психології;

*Б.Г. Ананьев — сприйняття, психологія педагогічної оцінки (організував факультет психології у Ленінградському університеті);

*О.М. Леонтьев — організатор і перший декан факультету психології в Московському державному університеті, проблеми виникнення психіки, загально психологічна концепція діяльності;

*О.В. Запорожець і Д.Б. Ельконін — засновники дитячої психології;

*П.Я. Гальперин — педагогічна психологія і теорія поетапного формування розумових дій;

*О.Р. Лурія — нейропсихологія;

*Б.Г. Ананьев, К.К. Платонов і Г.С. Костюк — закономірності функціонування та розвитку особистості як цілісної системи психічних властивостей з певною психологічною структурою;

*П.Я. Гальперин, А.В. Брушлінський, В.В. Давидов, Г.С. Костюк, О.М. Матюшкін, О.К. Тихомиров — мислення і розумові дії;

*М.Д. Левитов — характер;

*П.І. Зінченко, Г.К. Середа — пам'ять, Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин, М.Ю. Малков, В.С. Мерлін, Н.С. Лейтес, Є.О. Климов — здібності та темперамент;

*Є.О. Мілерян — вміння і навички; П.Р. Чамата — самосвідомість тощо.

*Представники харківської психологічної школи цього періоду посіли чільні місця в радянській психології;

*О.Р. Лурія і П.Я. Гальперин — завідувачі кафедр у Московському університеті, Л.І. Божович — завідувач лабораторії Інституту загальної та педагогічної психології АПН СРСР, О.В. Запорожець — організатор і директор Інституту дошкільного виховання АПН СРСР.

III період розвитку вітчизняної психології (з 70-х до початку 90-х рр. XX ст.) характеризується такими тенденціями:

—стиранням меж між окремими науковими школами та напрямами;

—критичним осмисленням та аналізом досліджень і досягнень;

—диференціацією психологічної науки і виникненням нових напрямів, що пов'язані з практикою.

За цей період виникли та сформувалися такі напрями психології, як соціальна, управління, космічна, **військова**, юридична тощо.

Таким чином, вітчизняна психологія сформувала досить ґрунтовну наукову основу людської психіки. Наприклад, у працях Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, О.В. Запорожця, Г.С. Костюка, К.К. Платонова, А.В. Петровського, Д.Б. Ельконіна, М.Г. Ярошевського, О.Г. Асмолова сформульовані методологічні основи вивчення особистості як системного психічного утворення в її різноманітних соціальних і природних зв'язках та в процесі формування і розвитку.

Але починаючи **із середини 80-х рр.** психологія в СРСР переживає глибоку кризу. У статті «Психологія і марксизм» [25] проаналізовано **причини цієї кризи:**

- ізоляваність від інших філософсько-психологічних течій;
- неспроможність сприймати від інших філософсько-психологічних течій справедливую критику та їх досягнення;
- марксистська психологія не створила засобів рефлексії своїх обґрунтувань, послідовної експериментальної та теоретичної конкретизації своїх початкових положень.

Отже, розвиток психології за останні десятиріччя в Україні свідчить про те, що зроблені суттєві кроки для організаційного оформлення, з'явилося нове покоління психологів, відбувається підготовка психологів для різних сфер професійної діяльності, у тому числі й військової у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Вони, безперечно, зможуть засвоїти найкращі досягнення вітчизняної психології, відмовитися від застарілих методологічних і теоретичних положень, прагнутимуть інтеграції української та світової психологічної науки.

Таким чином, вітчизняна психологія сформувала досить ґрунтовну наукову картину психіки. Предметом сучасної психології є закономірності, механізми та факти психічного життя людей і тварин.

Питання 2. Виникнення і розвиток військової психології

Військова психологія як галузь психологічної науки розвивалася й розвивається з врахуванням конкретних особливостей військової діяльності, яка має екстремальний характер. Розвиткові військової психології притаманні ті самі тенденції розвитку і становлення, що й загальній психології в нашій країні.

Розглянемо **два головні етапи** виникнення і розвитку військової психології — **дореволюційний і післяреволюційний**.

Стисла характеристика **дореволюційного етапу**, яка має такі ознаки:

- відсутність цілеспрямованої роботи щодо створення військової психології;
- вона в цілому розвивалася, а точніше— окремі її проблеми розглядалися в наукових працях, виступах талановитих полководців;
- тільки наприкінці XIX та на початку XX ст. з'явилася низка робіт, присвячених проблемам військової психології.

Можна почати з **Ніколо Мак'явелі (1469-1527)**, який вважав, що заради зміцнення держави допустимі будь-які засоби. Звідси й походить термін «мак'явелізм», який використовується для визначення політики, що нехтує нормами моралі. Мак'явелі висував ідеї щодо створення «народної армії», мотивації військової служби, що дуже

актуальні й сьогодні. Він вважав, що братися за зброю треба тільки в ім'я миру, що солдатів обов'язково слід навчати військовій майстерності. Вимагав від солдатів та офіцерів загартування тіла, витримки, вміння володіти зброєю, бо це, на його думку, становить основу мужності.

Наполеон Бонапарт (1769-1821) є одним із найвидатніших полководців свого часу. 1941 р. в СРСР видані його *«Вибрані твори»*. Військово-психологічні думки він висловлював безапеляційно. Усім відомий його афоризм: «Духовна сила відноситься до фізичної як три до одного». Відома й висунута Наполеоном «формула квадрата», основою якого є розум, а висотою — воля. При цьому під останньою розуміється дуже складний комплекс властивостей командира: сила характеру, мужність, рішучість, енергія, наполегливість. Наполеон дійшов важливого висновку про те, що справа не тільки в тому, що полководець мусить мати розум і волю, а й у тім, що між ними має бути рівновага: «Військова людина мусить мати стільки характеру, скільки й розуму». Він наголошував, що квадрат лише тоді є квадратом, якщо його основа дорівнює висоті; полководцем може бути лише та людина, в якій воля й розум рівні.

Наполеон відчував душу солдата, знав його. У праці **Нормана Коупленда** *«Психология и солдат»* [48, с. 38] описано випадок, коли полководець під час перевірки варті виявив, що один чатовий заснув на снігу, на своєму посту. Згідно з уставом, Наполеон мав викликати начальника варті й віддати порушника під арешт, а потім під суд і розстріляти перед лавою. Такий злочин не можна було пробачати, хоч би де його було скоєно — у своїй державі чи на ворожій території. Немає жалю до солдата, який ганебно заснув на посту й поставив під загрозу життя своїх товаришів по службі. Наймолодшому капралу було зрозуміло, як мав поводитися воєначальник. А що ж він зробив? Наполеон — людина геніальна, а геній діє не як звичайна особа. Він підняв рушницю заснулого чатового, скинув її на плече і зайняв залишений утомленим солдатом пост. Сержант, який прибув зі зміною, побачив, що чатовий спить, а імператор стоїть на його посту. Позитивні результати цього вчинку імператора Франції очевидні.

Наполеон добре розумів людську природу, пристрасне її бажання бути помітною. Ще будучи офіцером-артилеристом, під час оборони Тулона на небезпечній для життя батареї він почепив плакат із написом «Батарея безстрашних» — і на ній ніколи не бракувало солдатів [48, с 24].

Питання 2.1. Внесок видатних полководців у військову психологію

Олександр Суворов (1729-1800) — генералісімус, людина винятково талановита, геній розуму, війни, щастя та успіху. В дитинстві він був кволим і малорослим. З 8 років зарахований на військову службу і при цьому справді служив, а не так, як інші діти дворян, що були просто записані в армійські реєстри.

Вій дуже любив солдатів, був їх душею. Мирного часу він знемагав, нудьгував. Його родинне життя не склалося — він розлучився, маючи сина та доньку. Його сім'єю була служба, дружиною — армія, дітьми — солдати, його інтересами — бойовий успіх і слава Вітчизни. Людина пряма, відкрита, неспокійна, мав величезну кількість дивацтв та звичок. Наприклад, на світанку кричав півнем; піднімався о 2-3-й годині ранку та обливався на морозі холодною водою; ходив у одному чоботі; хрестив вагітним жінкам на балах живіт; благословляв усіх; виходив до високопоставлених відвідувачів у самій сорочці; дозволяв собі говорити нахабства Потьомкіну й Катерині II, дратувати на маневрах Павла I тощо.

Впавши у немилість Павла Т, Суворов 1798 р. звернувся з проханням дозволити йому залишити службу й піти в монастир. Замість цього цар наказав йому їхати в

Австрію командувати союзними військами, де він прославився остаточно. Олександра Васильовича було призначено австрійським фельдмаршалом і головнокомандувачем австрійських військ. Після цієї кампанії в zenіті слави генералісимум знову впав у немилість царя та невдовзі помер.

Погляди О.В. Суворова на підготовку, стосунки солдатів та ведення бою:

— вважав необхідною психологічну підготовку солдатів (був одним із її засновників), яку, наприклад, застосував перед штурмом Ізмаїла;

— визнавав необхідність грізних атак;

— вважав, що для командувача потрібне чудове знання психології солдата: він, наприклад, використав своє знання в бою під Требією в Італії, де французький генерал Макдональд мав значну перевагу над його втомленими, напівокомплектованими військами, і де Багратіон та Розенберг просили не вступати в бій, а потім доповіли, що більше не можуть наступати. Його війська стали відступати. Суворов підійшов до відступаючих у паніці солдатів, змішався з ними й став кричати: «Заманюй хлопці, заманюй! Швидше, бігом!» Зробивши, таким чином, сотню кроків, він раптом зупинився й скомандував: «Стій!», а потім «В атаку!»— й кинувся у бій. Російські війська під його командуванням перемогли (у цьому разі він засвідчив глибоке знання сутності паніки і того, як вона впливає на солдатів:

***по-перше**, рішуче взяв ініціативу у свої руки;

***по-друге**, відступаючи разом із солдатами, дав їм можливість «випустити пару страху» і заспокоїтися, кажучи їм, що вони правильно чинять;

***по-третьє**, безглуздий натовп перетворив на організовану військову структуру);

— зазначав, що особистий приклад має величезне значення: Моро, війська якого розбив Суворов, писав про нього так: «Що можна сказати про генерала, який загине сам і покладе свою армію до останнього солдата, перш ніж відступить хоч на-один крок». О.В. Суворов завжди був для солдатів прикладом відваги, на тяжку справу йшов першим, харчувався разом із солдатами, носив одяг із солдатського сукна, разом з армією, верхи на коні, у 70-річному віці подолав Альпи;

— вважав необхідним запроваджувати зміни у військову тактику і створив нову систему, яка базувалася на глибокому знанні психіки людини, психології військового колективу та бойових дій. В основі його тактики лежали три принципи, що мали психологічну природу: окомір, швидкість та натиск.

Михайло Драгомиров (1830-1905) — професор, генерал, почесний член Університету св. Володимира, командувач військами Київського військового округу. Засновник вітчизняної військової психології, він об'єднав психологію й тактику, вважаючи, що військова справа має бути побудована відповідно до законів людської психіки (наприклад, солдати в строю повинні стояти не за ранжиrom, а за симпатією один до одного).

У своїх видатних працях *«Влияние распространения нарезного оружия на воспитание и тактику войск»*, *«Опыт руководства для подготовки частей к бою»*, *«Подготовка войск в мирное время»* [30] він розвинув психолого-педагогічні проблеми військової тактики. Зокрема:

— глибоко розумів сутність психологічної підготовки О.В. Суворова і був прихильником його системи підготовки військ (з цією метою він використовував такі прийоми та засоби: грізні атаки; обстрілювання молодих солдатів, яких примушував постояти біля мішені під час стрільб, щоб вони звикли і не боялися свисту куль; клав два бойові набой на 1000 холостих, щоб воїни відповідальніше ставилися до навчань зі

зброєю тощо);

—був прихильником суворої військової дисципліни, яка, на його думку, була матір'ю перемоги;

—підтримав Наполеона щодо його «формули» розуму й волі та взагалі з великою пошаною ставився до його військово - психологічних поглядів;

—глибоко розумів психологію спілкування військовослужбовців (наприклад, завжди звертався до солдатів на «Ви», підтримував формування військових підрозділів з українців і схвалював виконання ними українських пісень тощо).

Адмірал Степан Макаров (1848-1904) у праці *«Роздуми з питання морської тактики»* виклав свої думки щодо зв'язку тактики з психологією, запровадив поняття «військова психологія».

Вітчизняна військова психологія як наука бере свій початок з кінця XIX ст. з діяльності фахівців, які, використовуючи спеціальні методи психологічного дослідження, опрацювали деякі цілісні уявлення з актуальних проблем діяльності армії та флоту. Наприклад, багато матеріалу було зібрано з проблем поведінки воїна в бою. М. Корф, П. Измєсьєв, Г. Шумков та інші на основі опитувань, спостережень і особистих вражень намагалися зрозуміти динаміку переживань від бойових дій воїна в бою. Такі спеціалісти, як А. Резанов, А. Зиков, М. Головін, першими почали вивчати проблеми страху і паніки в бою. Цікаве ставлення до цієї проблеми мав Шумков, який виявив вплив стомлення і виснаження на виникнення страху і запропонував використовувати ліки в боротьбі з ним.

Ці та інші дослідники намагалися практично розв'язувати такі складні проблеми, як ставлення до солдата, розуміння його розвитку у процесі військової служби, підбір і виховання офіцерських кадрів, управління підрозділами та взаєминами з підлеглими, підготовка до бою тощо. Найбільш значимі результати було отримано Шумковим, Дмитрієвським, Измєсьєвим, Головіним, Ухар-Огоровичем.

Г.Є. Шумков 1904 р. брав участь у Російсько-японській війні як лікар-психіатр. Під час бойових дій він зібрав багато матеріалу про нервово-психічні стани воїнів. Це дало йому можливість опрацювати достатньо цілісну концепцію військової психології, яка має досліджувати такі проблеми: значення морального фактора і його використання воєначальником в бою; необхідність психологічної підготовки до бою; психічні стани воїнів перед боєм; вплив артилерійського вогню на психіку воїнів; стан психіки воїна в період атаки; дослідження психіки воїна після бою; про якості, які необхідні як командирам, так і підлеглим в бою; про заходи щодо боротьби зі страхом і панікою в бою; вплив алкоголю на стан психіки воїна та його діяльності в бою; про порушення військової дисципліни; про значення військової психології для офіцерів і необхідності її вивчення. Ряд його положень і рекомендацій не втратили актуальності до сьогоднішнього дня.

А.М. Дмитрієвський свої основні праці написав у період з 1911 р. до 1919 р., коли служив на різних посадах в артилерійських частинах і набув досвіду бойових дій під час Російсько-японської війни. Психологія, на його думку, має розглядати людину — воїна і воєначальника — як особистість і давати конкретні рекомендації щодо розв'язання різаних питань у ході підготовки до війни. Головною моральною якістю воїна він вважав почуття обов'язку, яке у поєднанні з волею дає міцні моральні основи армії. Багато уваги він приділяв вивченню ініціативи, хоробрості, сміливості. Основною їх формування він вважав розвиток свідомості, розуму, ідеалів воїнів. Усе це дало підстави для формулювання низки цінних порад і рекомендацій щодо

виховання і навчання військовослужбовців.

Не втратили актуальності й ряд положень, які опрацював на початку ХХ ст. **П.І. Ізмєстьєв**, який був редактором журналу *«Офицерская жизнь»*, професором Академії Генерального штабу, командувачем окремого корпусу під час Першої світової війни, учасником Російсько-японської війни. У своїх працях, лекціях, виступах він наголошував на великому значенні морального фактора в досягненні перемоги. Твердо був переконаний в необхідності морально-бойової підготовки, вивчення людини-воїна, який є головним носієм морального фактора. На думку автора, розвиток солдата — це глибокий вплив на його особистість, прищеплення йому певних внутрішніх властивостей. Виходячи з цих положень, Ізмєстьєв вважав основою дисциплінованості солдата *«...не страх покарання, а усвідомлення ганебності покарання»*. Відсутність дисципліни, на його думку, відкриває простір для стихії факторів, які впливають на психіку воїна, зокрема для страху, що паралізує його. Для подолання паніки він пропонував, розвивати мужність, формувати воїна фізично і морально, в необхідні моменти використовувати силу слова і особистий приклад.

На початку ХХ ст. у Росії вийшла низка праць з психології військової діяльності, які не втратили своєї актуальності й досі. Це роботи **Головіна, Ухар-Огоровича**. Наприклад, талановитий вчений, професор Академії Генерального штабу Головін відзначав закон чільного значення духовного елемента в бою [21], Ухар-Огорович у книжці *«Военная психология»*, яка вийшла 1911 р., стверджував, що успіх навійнї на 75 % залежить від морального фактора і лише на 25 % — від матеріального.

Отже, більшість військово-психологічних проблем у вітчизняній психології на початку ХХ ст. мали добре обґрунтування у працях талановитих воєначальників і науковців.

Питання 2.2. Розвиток і становлення вітчизняної військової психології

На нашу думку, доцільно виділити **чотири періоди розвитку і становлення ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ**.

1 період — з 1917 р. до кінця 1945 р., який можна охарактеризувати як зародковий. Що було зроблено в цей час?

Були спроби розв'язати проблеми військової психології на основі марксистсько-ленінської методології, яка тільки заважала практичному розв'язанню цих проблем. У зв'язку з цим у 30-ті рр. спостерігається занепад військової психології.

Тільки **20-ті рр. ХХ ст.** можна умовно назвати «золотим віком» вітчизняної психології, коли фахівцям цієї науки ще не встигли накинати ідеологічний зашморг. У це десятиріччя продовжували працювати відомі ще до революції психологи, з'явилися також і нові вчені. Почали викладати курс військової психології в окремих військових навчальних закладах. Наприклад, начальник Академії Генерального штабу **А.Є. Слесарев з 1920 р.** викладав у академії *«Психологію війни»*, виходили підручники з військової психології [36, 114, 124], створювалися перші психофізіологічні лабораторії.

У роки **Великої Вітчизняної війни** поступово відроджувалася військова психологія після її кризи у 1930-ті рр. Головну увагу психологів було спрямовано на вирішення практичних проблем воєнного часу. З цією метою почали розглядати проблему

психологічної підготовки військ під час війни. Оскільки професійних військових психологів ще не було, цими проблемами займалися цивільні вчені-психологи. Наприклад, **Борис Теплов** розв'язував проблеми маскуванню військ і написав книжку «**Ум полководца**» [117], наукова школа **Дмитра Узнадзе** також працювала над проблемами військової психології. 1943 р. відкриваються перші психологічні відділення у військових шпиталях для психічно хворих військовослужбовців, де починають досліджувати практичні аспекти психології війни (наприклад, Олександр Лурія досліджував проблеми пошкодження головного мозку та його вплив на поведінку військовослужбовця).

II період — з кінця 1945 р. по 1960-ті рр. включно. У цей період відбувається осмислення й узагальнення військово-психологічного досвіду, набутого за роки війни, та організаційно-наукове оформлення військової психології як науки. У цей час відбулося:

- створення двох військово-педагогічних інститутів (у Ленінграді — начальник кафедри педагогіки та психології О.Г. Базанов і під Москвою — начальник кафедри педагогіки та психології Т.Г. Єгоров);

- обґрунтування курсу військової психології (з цією метою 1950 р. відбулася перша конференція з військової психології, де розглядалися предмет, завдання та принципи її побудови як навчальної дисципліни);

- створення педагогічного факультету у Військово-політичній академії в Москві замість двох військово-педагогічних інститутів (1958 р. тут було запроваджено курс військової психології, а в липні 1959 р. створено кафедру військової психології та педагогіки, начальником якої став **Олександр Барабанщиков**);

- видання підручників та посібників з військової психології*;
- початок викладання курсу військової психології у військово-навчальних закладах;
- створення кафедр військової психології та педагогіки у військово-політичних училищах;
- розроблення навчальних програм, тематичних планів з курсу «Військова психологія та педагогіка».

1968 р. почали **присуджувати** вчені ступені з психології, у тому числі з військової, і, як результату з'явилися перші докторські та кандидатські дисертації з військової психології (наприклад, кандидатські дисертації з військової психології Михайла Дьяченка та Миколи Феденка).

Отже, військова психологія організаційно сформувалась як галузь психологічної науки.

III період — 70—80-ті рр. XX ст. Військова психологія набула статусу справжньої науки, виникали нові її галузі. Цей період характеризується:

- глибокими дослідженнями окремих військово-психологічних проблем (наприклад, військово-авіаційного, професійного відбору тощо);

- формуванням нових галузей військово-психологічної науки (наприклад, військово-інженерна психологія, психологія вищої військової школи та ін.);

- написанням 17 докторських та близько сотні кандидатських дисертацій з проблем військової психології;

* *Єгоров Т.Г.* Психология. — М., 1952; *Луков Г.Д.* Психология. -- М., 1960; Основы психологии. — М., 1962; *Луков Г.Д., Платанов К.К.* Психология. — М., 1964; Военная психология. — М., 1967; Основы военной психологии и педагогики. — М., 1967.

- розробленням нових навчальних програм, тематичних планів і навчальних посібників з військової психології тощо.

Але починаючи із середини 80-х рр. XX ст. військова психологія, як і вітчизняна психологічна наука, опинилася у глибокій кризі. **Причинами цієї кризи стали:**

- ізолюваність військової психології від інших психологічних напрямів, шкіл;
- недооцінка ролі експериментальних досліджень і, як наслідок, її затеоретизованість і відірваність від військово-педагогічної практики;
- критичне ставлення до іноземної військової психології, яка має низку глибоких досліджень у сфері практичної діяльності військових психологів;
- неспроможність глибоко та своєчасно обґрунтувати актуальні військово-педагогічні й психологічні проблеми (наприклад, проблеми психологічної адаптації колишніх «афганців», нестатутних стосунків, зміцнення військової дисципліни, підвищення ефективності бойової підготовки тощо).

Який вихід із цієї кризової ситуації? Відповідь з'явилася у наступному, **IV періоді** розвитку військової психології, який почався на початку 90-х рр. XX ст. Цей період тісно пов'язаний зі створенням Збройних сил України і сформуванням нового ставлення до проблем військової психології. Вихід має бути у творчому застосуванні кращих досягнень як вітчизняної, так і іноземної психологічної науки, у відмові від застарілих методологічних і теоретичних положень, у прагненні до інтеграції з провідними напрямами вітчизняної та світової психологічної науки.

На сьогодні розуміння цього становища є. Приклад — запровадження у військових частинах і підрозділах посад соціальних психологів та організація їх підготовки у вищих навчальних закладах. Випуск перших навчальних посібників з військової психології *.

Отже, військова психологія має як історію, так і майбутнє. Але розв'язання цієї актуальної проблеми потребує від науковців і практичних психологів правильного розуміння й творчого підходу, а також організаційного, методологічного та методичного розв'язання провідних проблем військово-психологічної науки.

Див., наприклад:

- Ягунов В.В. Військова і соціальна психологія. — К., 1998;
- Ягунов В.В. Військова й соціальна психологія. — К., 2000;
- Ягунов В.В. Альбом схем з загальної і військової психології. — К., 1999 та ін.

Питання 3. Військова психологія в структурі сучасної психології

Сучасна психологія — це розгалужена система наукових дисциплін, що вивчають різні сфери практичної діяльності людини. Нині їх налічується близько 50. За змістом це самостійні науки, але всі вони ґрунтуються на загальній психології, яка вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку психіки. Серед завдань загальної психології головними є розроблення методологічних основ з'ясування природи різноманітних психічних явищ.

Психологія як наука вивчає психіку, що являє собою властивість мозку, а психічна діяльність організму здійснюється за допомогою спеціальних психофізіологічних і фізіологічних механізмів. Головний та спинний мозок складають **центральну нервову систему (ЦНС)**. Вони розташовані у черепі та хребетному стовпі. Мозкові структури утворюються з нервових клітин — нейронів, пов'язаних між собою складною системою відростків, волокон. Місця контактів між нервовими волокнами та клітинами називаються синапсами.

Периферійна нервова система (ПНС) складається зі спинномозкових та черепно-мозкових нервів. Спинний мозок являє собою довгий тяж і поєднує головний мозок та периферійну нервову систему. Волокна спинного мозку передають інформацію від головного

мозку до тіла і назад. Головний мозок складається з довгастого мозку, варолієвого містка, середнього та проміжного мозку, мозочка та великих півкуль.

Мозок, за Олександром Лурією, складається з трьох основних блоків. Перший — енергетичний — підтримує тонус, необхідний для нормальної роботи вищих відділів кори головного мозку. Другий блок забезпечує прийом, переробку та зберігання інформації різної модальності. Третій забезпечує програмні дії та рухи, регуляцію активних процесів і порівняння ефекту дій з початковими намірами. Усі три блоки беруть участь у психічній діяльності людини, у регуляції її поведінки, причому кожен виконує свою функцію.

У цілому нервова система виконує дві основні функції: забезпечення взаємодії організму із зовнішнім середовищем (вища нервова діяльність) і об'єднання й регулювання роботи внутрішніх органів (нижча нервова діяльність).

Отже, психіка — це властивість головного мозку людини, сутність якої полягає в суб'єктивному відображенні об'єктивного світу. Вона виступає регулятором поведінки й діяльності особистості, психічна діяльність якої за змістом завжди є суб'єктивним відображенням об'єктивного світу, оскільки зовнішня дія завжди й обов'язково переломлюється через знання, досвід суб'єкта, його вік, індивідуальні особливості та психічний стан.

Рис. 1-2. Структура свідомості

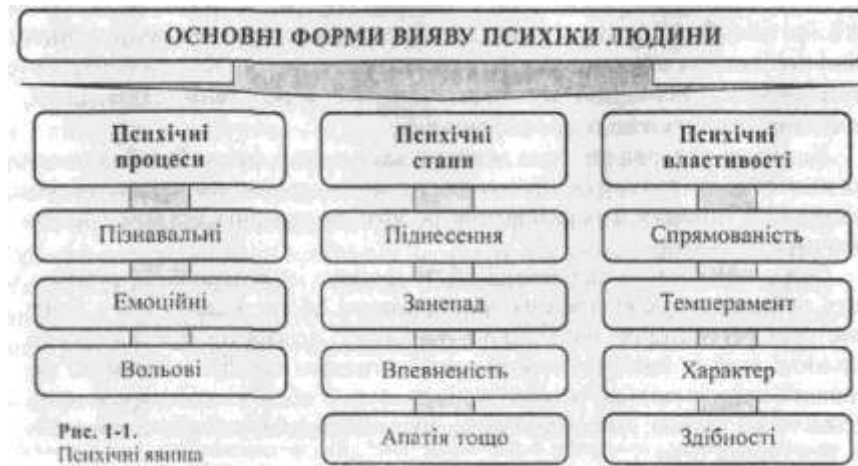
Наприклад, спостерігаючи за навколишніми людьми та оцінюючи їхні вчинки й поведінку, дитина, ніби в дзеркалі, бачить себе й починає усвідомлювати себе як суб'єкт і об'єкт пізнання й дії. Так, поступово в процесі гри, пізнання, спілкування й роботи психіка дитини розвивається до рівня людської свідомості. Психічне відображення людиною навколишнього світу завжди закінчується активною діяльністю. Основна відмінність психіки людини від психіки тварин полягає у свідомій цілеспрямованості психічних виявів, зумовлених людською працею. При цьому трудова діяльність, хоч би які форми вона мала, відіграє головну роль у створенні й формуванні особистості. Тільки в процесі гри, учіння, спілкування й праці людина пізнає навколишній світ, закони розвитку природи й суспільства, з набуттям життєвого досвіду розвиваються її здібності та обдарованість, фізичні й розумові сили, формуються стійкі психічні якості особистості.

Таким чином, **основними умовами становлення психіки людини є:**

- 1) людське суспільство;
- 2) активна трудова діяльність (гра, учіння, праця);
- 3) розвиток мови, абстрактного мислення й свідомості;
- 4) високоорганізовані, що нормально функціонують, мозок та нервова система.

Основні форми вияву психіки людини — психічні процеси, стани, властивості (рис. 1-1).

Психічна діяльність людини завжди має три взаємозв'язані сторони: *пізнавальну, емоційну й вольову*.

Пізнавальна діяльність формує знання про об'єктивну дійсність. Емоційні процеси супроводжують ставлення людини до того, що вона пізнає і робить. Воля забезпечує активну дію людини на навколишній світ і є регулювальною функцією її поведінки.

Психічні стани характеризують тимчасову динаміку психічної діяльності, яка істотно впливає на поведінку особистості (наприклад, тривожність, апатія, схвильованість, стрес, напруженість, неспівзвучність, захват, емпатія тощо).

Психічні властивості — це індивідуально-психічні особливості людини, за допомогою яких визначають її тип, характер вчинків і мотиви діяльності.

Зрозуміло, всі ці вияви психіки та їх взаємозв'язок у кожної людини індивідуальні. Але водночас слід враховувати вплив психічних процесів на виникнення певних психічних властивостей особистостей, що, у свою чергу, також зумовлюють перебіг психічних процесів і виявляються в тих чи інших психічних станах.

Психіка виконує такі функції:

- *когнітивну;
- *комунікативну;
- *регулятивну.

Психіка та свідомість. Свідомість — це вищий рівень психічного відображення дійсності та взаємодії людини з навколишнім світом. Основними функціями свідомості є

- *відбивна,
- *креативна,
- *регулятивно-оцінна і рефлексивна.

Професор **Володимир Зінченко** виокремлює 2 шари свідомості (рис. 1-2):

1) побутова свідомість (свідомість для буття), що включає, по - перше, біодинамічні властивості руху, досвід дій, по-друге, почуттєві уявлення;

2) рефлексивна свідомість (свідомість для свідомості), яка включає, по-перше, значення, по-друге, смисл.

Отже, свідомість має свою структуру. На думку академіка **Артура Петровського**, вона містить сукупність знань про світ; відмінність суб'єкта щодо суб'єкта й об'єкта; здатність до цілеспрямованої діяльності.

Свідомість можна правильно зрозуміти й адекватно пояснити, якщо розглядати її як продукт і результат розвитку діяльності. Свідомість і діяльність не протилежні одна до одної, але вони не тотожні. Тут існує певна єдність і взаємозалежність. Єдність свідомості та діяльності полягає в тому, що свідомість виникає і виявляється в процесі діяльності, а діяльність формує свідомість. Крім того, єдність свідомості й діяльності виявляється в тому, що діяльність є формою активної свідомості.

Свідомість має суспільну природу, оскільки виникає і розвивається лише в людському суспільстві.

Рис. 1-3. Основні галузі психологічної науки

Власне мозок як складник організму свідомості не має. Матеріальним субстратом свідомості він стає лише тоді, коли людина в процесі активної діяльності набуває соціального досвіду.

Самосвідомість. Якщо результатом свідомості є знання про світ, то самосвідомість відображає знання людини про саму себе і свої реальні та потенційні можливості. Такі показники самосвідомості, як самопізнання, самоконтроль, самовдосконалення, є вершиною розвитку людської психіки.

Підсвідомість. У процесі життєдіяльності ми бачимо не лише вияви усвідомлених явищ, а й таких, яких людина не усвідомлює. Саме поняття «підсвідоме» зазвичай передбачає сукупність актуально неусвідомлюваних психічних процесів і станів, здатних активно впливати на поведінку людини і зміст її свідомості. До них належать реакції на подразники, які виразно не відчуються. Це, зокрема, автоматичні дії, сон та різні патологічні явища (марення, галюцинації тощо).

Розглянувши деякі основні положення психологічної науки, зупинимося на її **основних галузях**, оскільки їх знання значно допоможе в розв'язанні багатьох військово-професійних проблем. Схематично основні галузі психології можна зобразити так (рис. 1-3).

Отже, сучасна наукова психологія являє собою розмаїту систему дисциплін та галузей. За спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження психіки виділяють три великі групи галузей психології — *теоретичну, науково-застосовну і практичну*.

*До **теоретичної психології** належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна, генетична, соціальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості тощо.

*До **науково-застосовної психології** належить ряд галузей, які спрямовані на дослідження і практичне використання знань для оптимізації поведінки й діяльності людей. Напрями науково-застосовної психології можна класифікувати за певними ознаками.

За видом діяльності та поведінки людини: психологія праці, Інженерна психологія, психологія творчості, авіаційна, космічна психологія, *військова психологія*, психологія управління, економічна психологія, психологія торгівлі, екологічна психологія, психологія спорту тощо.

За психологічними питаннями розвитку людини: вікова, педагогічна психологія, психологія аномального розвитку (пато-, олігофрено-, сурдо- та тифлопсихологія).

За відношенням до нормальної або хворої психіки: психологія, здоров'я, медична психологія.

За відношенням до права: юридична психологія, яка, у свою чергу, розподіляється на такі дисципліни: судова психологія, кримінальна і пенітенціарна.

***Практична психологія** спрямована на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психічних проблем. Вона функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб,

Основними напрямками практичної психології є:

- психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення;
- психологічна служба системи освіти;
- психологічна служба системи охорони здоров'я;
- практична психологія політичної діяльності;
- практична психологія праці та профорієнтації;

— психологічна служба в Збройних силах України та ін. Стисло розглянемо тільки ті галузі психологічної науки, що мають суттєве значення для військової діяльності. Нас не цікавить зоопсихологія, що вивчає психіку тварин. Для військової служби величезне значення має знання *патопсихології*, яка вивчає структуру порушень психічної діяльності, закономірності розладу психіки, інтерпретує результати поняття і категорії психологічної науки. Ця проблема актуальна тому, що на військову службу іноді беруть молодих людей з порушеннями психіки. У деяких ситуаціях це має особливо велике значення, оскільки психіка військовослужбовця зазнає великих психічних навантажень.

Велике значення для військової діяльності має **загальна психологія**. Вона є теоретично базовою наукою, систематизує експериментальні дані, здобуті в різних галузях психологічної науки, обґрунтовує фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, закономірності функціонування і розвитку психіки, становить фундамент розвитку всіх інших галузей психологічної науки. Результати дослідження загальної психології використовують у розв'язанні різних військово-психологічних проблем.

Історія психології аналізує формування психологічних категорій і понять упродовж усього часу існування наукової психології, історію психологічних досліджень у різні часи в різних школах та перспективи розвитку психології як науки.

Соціальна психологія вивчає поведінку й діяльність людей, що зумовлені об'єднанням їх у соціальні групи, визначає психологічні закономірності та явища: взаємини особистості й колективу, психічну сумісність людей у групах, лідерство, згуртованість; ухвалення групованих рішень, соціальне становлення особистості, її самооцінку, стійкість, навіюваність; ефективність впливу засобів масової інформації; особливості поширення чуток, шкідливих звичок та обрядів. Соціальна психологія має практичне значення для багатьох галузей психологічної науки, у тому числі й військової.

Психологія особистості вивчає психічні явища людини як цілісного утворення, як певної системи психічних якостей, що має відповідну структуру, внутрішні взаємозв'язки та характеризується індивідуальністю.

Для якісної організації військово-педагогічного процесу важливе значення мають рекомендації *педагогічної психології*, яка вивчає психіку людини у навчально-виховному процесі, визначає і використовує її закономірності під час навчання, виховання, розвитку і самовдосконалення особистості.

Психофізіологія вивчає фізіологічні механізми діяльності мозку, вищої нервової системи, які лежать в основі функціонування психіки.

Порівняльна психологія досліджує особливості психіки тварин у порівнянні з психікою людини.

Моделювання психіки займається побудовою математичних і кібернетичних моделей психічних функцій (наприклад, сприймання, мислення, пам'яті, розпізнавання, спілкування) та всієї психіки загалом з метою розроблення і вдосконалення технічних систем, перевірки наявних психологічних теорій за допомогою комп'ютерного моделювання.

Інженерна психологія вивчає процеси та засоби інформаційної взаємодії між людиною і машиною. Основні проблеми інженерної психології, що безпосередньо впливають на військову діяльність — це аналіз завдань людини в системах управління, розподіл функцій між людиною та автоматичними пристроями, зокрема ЕОМ; дослідження спільної діяльності операторів, процесів спілкування та інформаційної взаємодії між ними; вивчення факторів, що впливають на ефективність, якість, швидкість та надійність дій операторів. Інженерна психологія є важливою складовою ергономіки — науки про закони взаємодії оператора, машини та середовища й закономірності функціонування систем «людина — машина».

Екологічна психологія вивчає психологічні фактори виникнення і розв'язання проблем взаємозв'язку між людиною і природою, оптимізації цього взаємозв'язку, подолання соціально - психологічних наслідків природних і техногенних катастроф.

Психологія праці досліджує психологічні закономірності трудової діяльності людини, психологічні основи наукової організації праці, особливості формування загально трудових навичок і вмінь, вплив факторів виробничого середовища і технічних засобів праці на робітника з метою забезпечення ефективності трудової діяльності людини.

Авіаційна психологія вивчає психологічні закономірності трудової діяльності авіаційних спеціалістів, вплив факторів польоту на розвиток психічних станів, формування професійної придатності та психічної адаптації до умов праці.

До науково-застосовної психології належить і *військова психологія*, яка вивчає закономірності функціонування психіки особистості воїна і психічних явищ військового колективу за умов військової діяльності та бою.

Актуальними проблемами військової психології у Збройних силах України є:

- психологічне забезпечення бойової та мобілізаційної готовності військ;
- психологічне насичення бойової та гуманітарної підготовки особового складу;
- психологічне супроводження бойового чергування і вартової служби воїнами;
- психологічне обґрунтування зміцнення військової дисципліни та профілактики правопорушень серед особового складу;
- психологічні основи гуманізації військової служби;
- психологічний захист своїх військ і населення від супротивника;
- методи психологічного впливу на війська і населення супротивника тощо.

Слабо обґрунтованою постає проблема психологічної роботи у військовій частині в мирний і воєнний час. У зв'язку з цим необхідно науково обґрунтувати теоретичні та методичні основи *військової практичної психології*, основними функціями якої мають бути: аналіз і прогнозування поведінки та діяльності військовослужбовця щоденно та в екстремальних умовах, активний соціальний і психологічний вплив, профорієнтаційна, консультативна, профілактична, реабілітаційна, психогігієнічна функції.

Суттєву роль у військовій психології відіграють:

психологія здоров'я — наука про психологічні основи здорового способу життя, збереження та поліпшення здоров'я людини;

медична психологія — наука про психологічні аспекти діяльності лікаря та особистості хворого, яка поділяється на такі напрями: нейропсихологія, психофармакологія, психотерапія, психопрофілактика, психогігієна;

юридична психологія — наука про закономірності й механізми психічної діяльності та взаємини людей у сфері, що регулюється правом.

Таким чином, між різними галузями психологічної науки взагалі й між військовою психологією та всіма іншими психологічними дисциплінами існує тісний зв'язок. Теоретичні психологічні галузі забезпечують військову психологію системою психологічних знань, є її теоретико-методологічним фундаментом. Більшість науково-застосовних і вжиткових галузей психології забезпечують військову психологію ефективними методиками впливу на особовий склад в різноманітних ситуаціях.

Питання 4. Предмет і завдання військової психології

Накопичення позитивних результатів використання закономірностей функціонування психіки військовослужбовців та психічних явищ військового колективу з метою найефективнішого використання їх спроможностей, а також загальний розвиток психологічної науки й військової справи увінчались у 50-х рр. XX ст. організаційним оформленням військової психології як нової науки, котра набула особливої популярності в другій половині XX ст.

Що є предметом вивчення цієї відносно молодой науки? Вона вивчає психічний світ особистості воїна та військового колективу в умовах військової діяльності.

Основними предметами військової психології є психіка воїна, психологія військового колективу й психологія військової діяльності.

Об'єктом виховної роботи офіцера є конкретна особистість — підлеглий. Щоб ним правильно керувати, методично обґрунтовано навчати і виховувати, слід чітко знати закономірності формування і вияву духовного світу військовослужбовця, а також враховувати психічні особливості підлеглого.

Психологія військового колективу не менш складна, ніж психологія особистості воїна та як об'єкт впливу офіцера. Високий рівень розвитку колективної психології згуртовує військовий підрозділ, посилює його можливості, допомагає ефективно розв'язувати бойові завдання. Але трапляється, що у військовому підрозділі панують негативні настрої та нестатутні стосунки. Неправдивий колектив, кругова порука, наявність негативних лідерів — усе це призводить до втрат позитивних рис військового колективу в підрозділах і різко погіршує його бойові можливості. Тому офіцер має прагнути вивчати психологію військового **колективу** і, впливаючи на неї засобами **виховної** роботи, створити здорову морально-психологічну атмосферу як запоруку успішної служби, бойового навчання та бойової діяльності військовослужбовців.

Військова психологія вивчає також психологію військової діяльності. Йдеться про психологію бою, психологію військового керівництва, психологію виховання й навчання в бойовій обстановці (під час бойових дій) тощо. Кожен з цих різновидів військової діяльності підпорядкований певним закономірностям. В них виявляється і певна психологічна залежність, наприклад: якщо їх не враховують або враховують не в повному обсязі, то й ефективність керівництва, навчання, виховної роботи або дій під час бою буде незначною. Більше того, якщо рішення ухвалюють без врахування цих закономірностей або всупереч їм, неминуче з'являються моральні недоліки, які не сприяють досягненню успіху в цілому.

Військова психологія як наука розвивається стосовно конкретних особливостей військової діяльності. Тому в її межах виникають окремі напрями, залежно від різних видів збройних сил і родів військ. Успішно розвиваються військово-авіаційна, військово-морська психологія, психологія вищої військової школи тощо.

Таким чином, **військова психологія** як наукова дисципліна має велике практичне значення в сучасних умовах і спрямована на розв'язання таких **основних завдань**:

— визначення закономірностей, що керують поведінкою і діями воїнів та військових колективів за умов повсякденної служби та бою;

— розроблення рекомендацій щодо навчання воїнів та військових колективів для використання їх у повсякденній роботі з особовим складом;

— пошук шляхів зростання ефективності процесів керування воїнами та військовими колективами;

— пошук засобів надійної оцінки можливостей воїнів і військових колективів та їх доцільний добір для підготовки і розв'язання завдань;

— дослідження закономірностей, видів, напрямів, принципів, змісту та методів психологічної підготовки особового складу;

— напрацювання психологічних основ забезпечення високої бойової готовності підрозділів;

— визначення засобів попередження конфліктів, нестатутних стосунків і порушень військової дисципліни в підрозділах;

— психологічне забезпечення мобілізації та активізації особового складу на успішне розв'язання навчальних, спеціальних і бойових завдань;

— озброєння офіцерів психологічними знаннями, навичками і уміннями;

— розроблення методики відновлення психічної стійкості й усунення наслідків

впливу негативних психічних явищ на особовий склад;

—забезпечення ефективного функціонування психологічної служби у військових частинах;

—забезпечення надійного психологічного захисту своїх військ і населення від психологічних операцій супротивника;

—обґрунтування ефективних психологічних методик і технологій впливу на війська і населення супротивника тощо.

Вузловими розділами військової психології, які мають першочергове значення для практичної роботи офіцерів, а також для розвитку різних галузей цієї науки, є:

—загальна військова психологія (методологічний і теоретичний її розділи);

—психологія особистості військовослужбовця, яка розкриває закономірності його формування і розвитку як особистості;

—психологія військового колективу, що вивчає динаміку його формування і закономірності цього процесу;

—військово-соціальна психологія, яка досліджує особистість військовослужбовця в системі взаємин з товаришами по службі й вивчає соціально-психологічні явища в малих групах;

—психологія військової діяльності, яка розкриває психологічні аспекти бойової та гуманітарної підготовки, бойової діяльності;

—психологія військово-професійного відбору,

—військово-інженерна психологія тощо.

Отже, військова психологія як науково-прикладна а наука покликана озброїти психологічними знаннями офіцерів, які, застосовуючи їх на практиці, зобов'язані забезпечити бойову та мобілізаційну готовність підрозділів і частин.

5. Література до курсу „Військова психологія”

1.Александровский Ю.А., Лобастое О. С, Стшак Л.И., Щукин Б.П. Психогении в экстремальных условиях. — М., 1991.

2.Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества: Книга для учителя.— К., 1991.

3.Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. — М., 1967.

4.Андреева ГМ. Социальная психология. — М, 1980.

5.Асмолов А.Г. Психология личности. — М, 1990.

6.Аствацатуров М.Й. Функциональные заболевания нервной системы в связи с повреждениями военного времени // Руководство по военной невропатологии / Под ред. М.И. Аствацатурова. — Л., 1935.

7.БаплГ.О. Парадигма діалогу і проблема прилучення до наукової культури // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник / За ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, і. Білыш, Н. Ничкало. — Ченстохова; Київ, 1999. — С 335-347.

8.Барабаничиков А.В., Феденко Н.Ф, История советской военной психологии. —М., 1983.

9.Бек А. Волоколамское шоссе. — М, 1985.

10. Блінов О.А. Прогнозування психогенних втрат //36. наук, праць Київ, військ.гуманіт. ін-ту. — 1998. — № 1. — С 9-15.

11. Бойко В.В. и др. Социально-психологический климат коллектива и личность / В.В. Бойко, АХ Ковалев, В.Н. Панферов. — М.; 1983.

12.Боримский В.К., Витенко И.И. Психологические основы менеджмента в здравоохранении. —К., 1993.

- 13.Бородкин Ф.И., Коряк ИМ. Внимание: конфликт! — Новосибирск, 1989.
- 14.Бугай Н.І. Український етикет. — К., 2000.
- 15.Вітенко І.С.Дутка ЛМ., Зименковська Л.Я. Основы загалльної та медичної психології. — К., 1991.
- 16.Выготский Л.С. История развития высших психологических функций: В 6 т. — М., 1982. —Т. 3.
- 17.Гальперин П.Я. Введение в психологию. — М., 1976.
- 18.Гильбух ЮЗ. Как учиться работать эффективно. — Минск, 1985.
- 19.Гиляровский В.А. Избранные труды. — М., 1973.
- 20.Гяушкова Т. Профілактика суїцидів у військових частинах (з досвіду підрозділів ППО України) // Практична психологія і соціальна робота. — 2000. —№ 1-2.
- 21.Головин Н.Н. Исследование боя. — СПб., 1907.
- 22.Гольман СВ. Неврозы военного времени // Психозы и психоневрозы войны /Под ред. В.П. Осипова. — М., 1948. — С. 245-252.
- 23.Грановская Р.М. Восприятие и модели памяти. — Л., 1974.
- 24.Грановская Р.М. Элементы практической психологии. — Л., 1957.
- 25.Давыдов В.В. Психология и марксизм // Психологический журнал. — 1993. —Т. 14 — № 1. — С. 3-17.
- 26.Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4т. — М., 1982.—Т. 4.
- 27.Джемс У. Психология / Под ред. Л.А. Петровской. — М., 1991.
- 28.Донцов Л.И. Психология коллектива. — М., 1984.
- 29.Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность, конфликт, гармония. — К., 1989.
- 30.Драгомиров М.И. Избранные произведения. — М., 1956.
- 31.Егоров ТТ. Психология / Под ред. К.Н. Корнилова. — М., 1952.
- 32.Ждан А.Н. История психологии. — М., 1990.
- 33.Зязюн І.А. Педагогічна майстерність як мистецька дія: Посібник для вчителів (Книжка в журналі) // Рідна школа. — 1995. —№ 7-8.
- 34.Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії: Навчальний посібник. — К., 1997.
- 35.Изард К. Эмоции человека. — М., 1980.
- 36.Изметьев ПИ. Очерки военной психологии. — Петроград, 1923.
- 37.Ильин Е.П. Теория функциональной системы и психофизиологические состояния // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. — М., 1978.
- 38.Кан-Калик В.Л. Учителю о педагогическом общении. — М., 1987.
- 39.Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. — К., 1989.
- 40.Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. — К., 1989.
- 41.Кибрик Я.Д., Малофеева ТА. К вопросу о роли межличностных контактов в процессе социально-психологической дезадаптации студентов ВУЗов // Актуальные проблемы суицидологии / Ред. А.А. Портнов. — М., 1978.
- 42.Ковалев А.Г. Психология личности. — М., 1965.
- 43.Коломінський Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. — Минск, 1976.
- 44.Каменский Я.А. Великая дидактика // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. — М., 1981. —С. 80-162.
- 45.Кондаков И.И. Логический словарь. — М., 1973.
- 46.Кони А.Ф. Собр. соч.: В 8 т. — М., 1967.—Т. 4.
- 47.Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К., 1989.
- 48.Коупленд Н. Психология и солдат. — М., 1991.
- 49.Краткий психологический словарь. Сост. Л.А. Карпенко / Под общ. ред. А.В.

Петровского, М.Г. Ярошевского. — М., 1985.

50.Кремень ВТ. Сучасна освіта в контексті реформування // Учитель, — 1999. — № 11-12. — С. 18-21.

51.Кречмер Э. Строение тела и характер. — К., 1924.

52.Кричевский Р.Л., Дубовская ЕМ, Психология малой группы: теоретические и прикладные аспекты. — М., 1991.

53.Крыжановская Л., Маклин И. Социально-демографические и природные факторы риска суицидального поведения // Вісник асоціації психіатрів України. — 1997. — №1. — С. 119-125.

54.Кузнецов О.А., Лебедев В.И. Психология и психология одиночества. — М., 1972.

55.Лебедев В.И. Психология и управление. — М., 1990.

56. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. — М., 1964.

57. Леонтьев А.И. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.

58.Леонтьев А.И. Избранные психологические произведения: В 2 т. — М., 1988.

59.Лосев А.Ф. Миф. Число. Сущность. — М., 1994.

60.Луков Г.Д. Психология. — М., 1960.

61.Луков Г.Д., Платонов КК. Психология. — М., 1984.

62.М'ясоїд П.А. Проблема психології розвитку//Педагогіка і психологія. — 1999 — № 1.

63.Макаренко А.С. Собр. соч.: В 7 т. — М., 1957.

64.Мерлин В.С. Социально-типические свойства личности в типологическом конфликте // Вопросы современной психоневрологии: Тр. ин-та им. В.М. Бехтерева АМН СССР, —М., 1984. — Т. 33. — С. 17.

65.Мескон М.Х. Альберт Хедоури Ф. Основы менеджмента. — М., 1992.

66.Моль А. Соціодинаміка культури. — М., 1973.

67.Московские новости. — 1990. — № 19.

68.Мясищев В.И. Личность и неврозы. — Л., 1980.

69.Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст. / За ред. Г.С. Костюка. — К., 1955.

70.Нариси з історії вітчизняної психології XVI 1-X VII 1 ст./За ред. Г.С. Костюка. — К 1992.

71.Немое Р.С. Социально-психологический анализ эффективности деятельности коллектива. — М., 1984.

72.Общая психология / Под ред. В.В. Богословского, А.Г. Ковалева, А.А. Степанова. — М., 1981.

73.Ожегов СИ. Словарь русского языка. — М., 1987.

74.Павлов ИЛ. Поли. собр. соч. — М.; Л., 1951. — Т. 3, кн. 2.

75.Павловские среды / Под ред. К.М. Быкова. — М., 1949. — Т. 2.

76.Перевалов В.Ф. Воинский коллектив: динамика отношений. — М., 1991.

77.Персонал. Бюлл. ВЗУУП. — К., 1991.—№6.

78.Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии. — М., 1984.

79.Петровский А.В. История советской психологии. — М., 1967.

80.Петровский А.В. Коллектив // Общая психология. — М., 1986.

81.Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. — М., 1982.

82.Петровский А.В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности // Вопросы психологии, — 1987. — № 1.

83.Пилягина Г.Я. Актуальные проблемы суицидологии в Украине и пути их решений // Журнал практического врача. — 1998. — № 6. — С. 2-А.

84.Платонов К.К. Занимательная психология. — М., 1962.

85.Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. — М., 1984.

86.Платонов К.К. Личность в медицине / Под ред. Царегородцева, — М., 1978.

87. Платонов К.К. Структура и развитие личности. — М., 1986.
88. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник: В 2 кн. — М., 1999. — Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения.
89. Подольск Я.В. Личность и коллектив: психология военного управления. — М., 1989.
90. Практикум по общей психологии / Под ред. А.И. Щербакова. — М., 1990.
91. Проблемы психологии воинского коллектива. — М., 1973.
92. Промышленная социальная психология / Под ред. Е.С. Кузьмина, А.Л. Свенцицкого. — Л., 1982.
93. Психологическая теория коллектива. Под ред. А.В. Петровского. — М., 1979.
94. Психологический отбор летчиков / Под ред. Е.А. Мичеряна. — К., 1966.
95. Психологический словарь. — М., 1983.
96. Психология. Словарь / Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. — М., 1990.
97. Психологія: Підручник. Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін., за ред. Ю.Л. Трофімова. — 3-тє вид., стереотип. — К., 2001.
98. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. — М., 1979.
99. Рекомендации по психологической подготовке личного состава сухопутных войск. — М., 1972.
100. Роменець В.А. Історія психології XVII століття. — К., 1990.
101. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження. — К., 1988.
102. Роменець В.А. Історія психології стародавнього світу I середніх віків. — К., 1988.
103. Роменець В.А. Історія психології. — К., 1978.
104. Рубинштейн С.М. Основы общей психологии. — М., 1948.
105. Савенкова Л. О. "Комунікативна атака" у формуванні навичок педагогічного спілкування // Педагогіка і психологія. — 1998. — № 4.
106. Свенцицкий А.Л. Социальная психология управления. — Л., 1986.
107. Свядощ А.М. Неврозы. — М., 1982.
108. Симонов П.В., Ериков П.М. Темперамент. Характер. Личность. — М., 1984.
109. Скотт Г. Конфликты и пути их преодоления. — К., 1991.
110. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти. — М., 1966.
111. Справочник по социологии / Под ред. Д.М. Гвишиани. — М., 1988.
112. Стрелку Я. Роль темперамента в психическом развитии. — М., 1982.
113. Сулицыий В.В. Психологія суїцидальної поведінки. — К., 2001.
114. Таланкин А.А. Военная психология и вопросы военно-политического воспитания. — М., 1929.
115. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. — М., 1985.
116. Теплов Б.М. Проблемы индивидуального развития. — М., 1961.
117. Теплов Б.М. Ум полководца. — М., 1990.
118. Толстой Л.М. Собр. соч.: В 4-х т. — М., 1961.
119. Уманский Л.И. Поэтапное развитие группы как коллектива // Коллектив и личность. — М., 1975.
120. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности. — М., 1980.
121. Ушинский К.Д. Собр. соч.: В 11 т. — М.; Л., 1959, — Т. 6.
122. Фельдштейн Д.М. Психология становления личности. — М., 1994.
123. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. — М., 1991.
124. Хаханьян Г.Д. Основы военной психологии. — М., 1929.
125. Ягупов В.В. Альбом схем із загальної і військової психології. — К., 1999.

126. Ягупов В.В. Військова й соціальна психологія. — К., 2000.
127. Ягупов В.В. Методологические основы военно-педагогических исследований. — К., 1994.
128. Ягупов В.В. Процес і технологія військово - педагогічних досліджень у республіці Польща: Дис. канд. пед. наук. — К., 1995.
129. Ягупов В.В. Психологічна підготовка військовослужбовців до бойових дій як складова частина військово-дидактичного процесу // Ягупов В.В. Військова дидактика, — К., 2000. — С. 223-254.
130. Ягупов В.В. Психолого-педагогічне дослідження. — К., 1998.
131. Ягупов В.В. Теорія і методика військового навчання. — К., 2000.
132. Ярошевский М.Г. История психологии. — М., 1985.
133. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки. — М., 1974.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Барabanщиков А.В., Феденко Н.Ф. История советской военной психологии. М.: Военно-политическая академия, 1983.
- Введение в профессию (Учебно-методическое пособие для войсковых психологов и социологов). /В.М. Анисимов, А.В. Боенко и др./ М., 1992. - 128 с.
- Военная педагогика и психология: /Под ред. А. В. Барabanщикова/. М.: Военный университет, 1986. — 328 с.
- Военная психология и педагогика (Учебное пособие)/ Под ред. П.А. Корчемного и др./ М.: «Совершенство», 1998. - 376 с.
- Военная психология: Методология, теория, практика (Учебное пособие). /Под ред. П.А. Корчемного/. М.: Военный университет, 1998. Часть 1 (192 с); Часть 2 (184 с).
- Военно-психологические взгляды русских военных деятелей XVIII—XIX вв. М.: Военно-политическая академия, 1993.
- Военно-социологическое исследование (Методическое пособие по организации и проведению). /Под ред. Н.И. Бородин, В.М. Чепурного/. М., 1987. — 338 с.
- Волковицкий Г.И. Мотивация военно-профессионального самосовершенствования. М., 1994. — 73 с.
- Воспитательная работа в Вооруженных Силах Российской Федерации (Учебно-методическое пособие). /Под ред. И.А. Липского/. М.: Военный университет, 1995. — 244 с.
- Давыдов В.П. и др. Альбом схем и основных положений военной педагогики. М., 1985.
- Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Кандыбович С.Л., Урбанович А.А., Шабуневич Б. Б. Военная психология и педагогика (Учебник). Минск, Военная академия, 1999. — 357 с.
- Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономаренко В.А. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Минск, 1985.
- Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологический словарь-справочник. Минск-Москва: Харвест-АСТ, 2001. — 576 с.
- Закарлюк М.М. и др. Альбом схем в помощь командиру при изучении армий иностранных государств и оценке морально-психологического состояния их личного состава. М., 1992. - 96 с.
- Корчемный П.А. Психология летного обучения. М.: Военный университет, 1986.
- Коупленд Н. Психология и солдат. /Пер. с англ., 2-е изд./ М.: Воениздат, 1991. — 260 с.

Крысько В.Г. Психологическая война: Цели, задачи, методы, формы, опыт. Минск: «Харвест», 1999. — 448 с.

Лаптев Л.Г., Маркитан Р.В., Саркисян А.Е. Воинский труд: Наука, искусство, призвание. М.: ИТАР — ТАСС, 1998.-397 с.

Макаров В.М. Консциентальные войны и актуальные проблемы морально-психологического обеспечения жизнедеятельности войск. Минск, 1998. — 96 с.

Макнаб К. Психологическая подготовка подразделений специального назначения. /Пер. с англ./ М.: Фаир-пресс, 2001.-320 с.

Мальцев Л.С. Деятельность органов военного управления по поддержанию и укреплению воинской дисциплины. Минск: «Асобны Дах», 2002. — 223 с.

Мисюра В.Ф. Управление психологическими состояниями военнослужащих в условиях боевой деятельности. Учебно-методическое пособие. М.: ВАФ, 1994.

Мисюра В.Ф. Психологическая реабилитация военнослужащих. М., 1995.

Морозов А.М. Психологическая война. Львов: «Логос», 1996. -124 с.

Об организации морально-психологического обеспечения Вооруженных Сил республики Беларусь (Приказ МО РБ). /«Военно-психологический вестник», 2003, № 2.

Овсянников В.Г. Методология и методика в прикладном военно-социологическом исследовании. Л.: ЛГУ, 1989. — 133 с.

Основы военной акмеологии (Учебное пособие для высших военно-учебных заведений). /Под ред. ПА Корчемного и др./ М., 1996. Часть 1 (314 с.); Часть 2 (415 с).

Останкович А.Е. Психология в вооруженных силах США. М., 1993.

Перевалов В.Ф. Подготовка офицеров к управленческой деятельности (Вопросы теории и методологии). М.: Военно-политическая академия, 1988. — 194 с.

Подольак Я.В. Личность и коллектив: Психология военного управления. М.: Воениздат, 1989. — 352 с.

Прилегши В.П., Фомин Ю.А. Применение психодиагностических методик в практической деятельности военного психолога (Учебно-методическое пособие). Минск, 1994.

Проблемы военной психологии (Хрестоматия). /Составитель К.В. Сельченко/. Минск: «Харвест», 2003. — 640 с.

Профилактика самоубийств (Методическое пособие для командиров, офицеров штабов и органов воспитательной работы). М., 1995.

Психогигиена и психопрофилактика в Вооруженных Силах Российской Федерации (Методическое пособие для военных врачей). СПб., 1998.

Психогигиена и психопрофилактика в Вооруженных Силах Российской Федерации (Методические рекомендации командиру воинского подразделения). СПб., 1999.

Психологическая консультация, профилактика и коррекция в работе войскового психолога. М.: МО РФ, 1992.

Психологическая терапия в условиях воинской деятельности (Учебник). /Под ред. П.А. Корчемного, А.Н. Харитонова/. М.: Военный университет, 2000. — 280 с.

Психология и педагогика управленческой деятельности командира (военного инженера). М., 1995. — 232 с.

Рабочая книга войскового психолога (Модель, алгоритм, технология эффективной профессиональной деятельности). /Под общей ред. Л.Н. Уварова, В.Г. Михайловского/. М., 1995. - 332 с.

Серебрянников В.В., Дерюгин Ю.И. Социология армии. М., 1996. - 302 с.

Съедин СИ., Абдурахманов РА. Психологические последствия воздействия боевой обстановки (Учебное пособие). М.: Военный университет, 1992.

Съедин СИ. Формирование психологической структуры боевой деятельности военных специалистов в ходе изучения современной военной техники. М: Военно-политическая академия, 1982.

Сыромятников И.В., Чайка В.Г. Психология девиантного поведения военнослужащих и его профилактика (Учебное пособие). М.: Военный университет, 2001. — 108 с.

Тонких Ф.П., Фокин Ю.Г. Как вы управляете?: Психологические аспекты повседневной управленческой деятельности офицера. М.: Воениздат, 1984. — 190 с.

Урбанович А.А. Психология управления (Учебное пособие). Минск: «Харвест», 2001. — 640 с.

Урбанович А.А. Теория и практика управленческой деятельности офицера. Минск: Военная академия, 1998. — 64с.

Утлик Э.П. Психологические основы дисциплины (Учебное пособие). М.: Минобороны РФ, 1993. — 236 с.

Феденко Н.Ф. Некоторые пути повышения эффективности психологической подготовки личного состава к активным боевым действиям. М.: Военно-политическая академия, 1986.

Чечеба В.Е. Социально-психологические аспекты отклоняющегося поведения и нервно-психической неустойчивости у военнослужащих. Методы анализа воинского коллектива и личности. Минск: Политуправление БВО, 1989.-254 с.

Шалимов П.М. Функциональные резервы организма в экстремальных условиях (Специализированная медицинская помощь при боевой патологии). М.: Воениздат, 1991.

Шведин Б.Я. Человеческий фактор в управлении войсками (Учебное пособие). М.: Военно-политическая академия, 1989.-64 с.

Тести та завдання для самоконтролю

1-1. Науково обґрунтуйте основні умови становлення психіки особистості.

Основними умовами становлення психіки особистості є:

- 1) людське суспільство;
- 2) активна трудова діяльність (гра, учіння, праця);
- 3) розвиток мови, абстрактного мислення й свідомості;
- 4) високоорганізовані, нормально функціонуючі мозок та нервова система.

1 -2. Яка з нижчеперелічених форм вияву психіки людини є «зайвою» ?

- а) психічні процеси;
- б) психічні стани;
- в) психічні властивості;
- г) емоційні процеси.

1-3. Автоконтрольний блок.

Психічні стани характеризують _____ динаміку _____, яка істотно впливає на _____ особистості (наприклад, тривожність, апатія, схвильованість, стрес, напруженість, неспівісність, захват, емпатія тощо).

психічної діяльності

тимчасову

поведінку

1 -4. Автоконтрольний блок.

Психічні властивості — це індивідуально - _____ людини, за допомогою яких визначають її _____, діяльності.

До психічних властивостей належать спрямованість, _____, і здібності.

Темперамент

Характер

Психічні особливості

Тип, характер вчинків і мотиви

1-5. Зробіть психологічний аналіз основних функцій психіки людини:

- а) когнітивної;
- б) комунікативної;
- в) регулятивної.

1-6. Який із нижчеперелічених предметів військової психології є «зайвим»?

- а) психіка особистості;
- б) психологія людини; .
- в) психологія військового колективу;
- г) психологія військової діяльності.

1-7. Визначте сутність людської свідомості та її структуру. Як взаємодіють свідомість і підсвідомість?

1-8. Чому військову психологію визначають науково-прикладною психологічною наукою?

1-9. Автоконтрольний блок.

Військова психологія — це галузь _____, яка вивчає _____ функціонування _____ і психічних явищ _____ за умов військової діяльності та бою.

закономірності

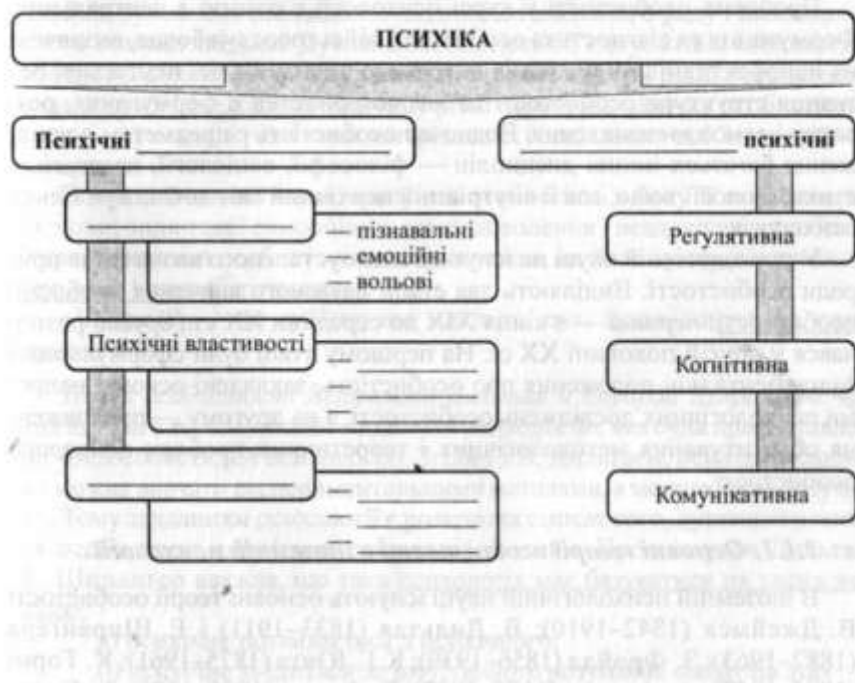
прикладної

психологічної науки

військового колективу

психіки воїна

1-10. Автоконтрольний блок.

Тема 2

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

2.1. Загальна характеристика особистості

Проблема особистості у курсі психології є однією з центральних. Формування та діагностика особистості військовослужбовця, визначення найефективніших напрямів виховного впливу на неї неможливі без знання структури особистості та закономірностей її формування, розвитку і самовдосконалення. Водночас особистість є предметом дослідження багатьох інших дисциплін — філософії, соціології, педагогіки, етики, біології тощо, але її внутрішній психічний світ досліджує тільки психологія.

У психологічній науці не існує загальноустановленого визначення природи особистості. Виділяють два етапи наукового вивчення проблеми особистості: *перший* — з кінця XIX до середини XX ст.; *другий* розпочався у другій половині XX ст. На першому етапі були сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені основні напрями психологічних досліджень особистості, а на другому — продовження обґрунтування методологічних і теоретичних проблем психології особистості.

2.1.1. Основні теорії особистості в іноземній психології

В іноземній психологічній науці існують основні теорії особистості В. Джеймса (1842-1910); В. Дильтає (1833-1911) і Е. Шпрангера (1882-1963); З. Фрейда (1856-1939); К.Г. Юнга (1875-1961); К. Горні (1885-1952), А. Адлера (1870-1937); Е. Фрома (1900-1980); Е. Еріксона (1902-1994); К. Роджерса (1902-1987), Г. Олпорта (1897-1967), А. Маслоу (1908-1970); Е. Дюркгайма (1858-1917), П. Жане (1859-1947); В. Франкла (1905-1997). Стисло охарактеризуємо їхні погляди щодо сутності особистості.

Теорія особистості В. Джеймса. Видатний американський психолог вивчав особистість у межах власної концепції свідомості, центральним поняттям якої є «потік свідомості». На його думку, у самосвідомості можна виділити два аспекти — «емпіричне Я» і «чисте Я», або, відповідно, об'єкт (те, що пізнається) і суб'єкт (те, що пізнає).

«Емпіричне Я», на його погляд, представляє особистість людини як загальну суму всього того, що вона може назвати своїм. Аналіз особистості у цьому аспекті має містити:

- а) складові елементи: фізична, соціальна та духовна особистість;
- б) почуття та емоції, викликані цими елементами;
- в) дії, що спричинені цими елементами.

Фізична особистість складається з тілесної організації, одягу, батька й матері, дружини та дітей. Вона також включає «домашню оселю», власність людини, продукти її діяльності тощо. Соціальна особистість людини зумовлена належністю людини до людського роду і визнанням цього іншими людьми. Духовна особистість об'єднує стани свідомості, конкретні духовні здібності та якості людини. Ці три рівні особистості складають її ієрархію: на нижчому рівні перебуває фізична особистість, вгорі — духовна, а різні види матеріальних і соціальних особистостей — між ними.

Почуття й емоції характеризують особистість з боку її самооцінки. Основні види такої самооцінки: самовдоволення і невдоволення собою. Характеристика особистості включає також, на його думку, піклування про себе і самозбереження.

«Чисте Я» — це суб'єкт, що мислить, дух, душа, мислення, самі думки.

Теорія особистості Вільгельма Дильтає й Едуарда Шпрангера. Ці два автори є засновниками «описової психології», яка була протиставлена «безособистісній психології». Згідно з В. Дильтаєм, психіку людини не можна вивчати

експериментальними методами, а можна лише розуміти. Тому завданням психології є розкриття смислового, душевного життя особистості, ціннісних орієнтацій людини. Продовжувач Дильтейа Е. Шпрангерваркав, що така психологія має базуватися на таких засадах:

- а) психічне розвивається з психічного;
- б) психічне зводиться до інтуїтивного розуміння «модулів дійсності життя»;
- в) причини розвитку особистості та її структура залежать від духовних цінностей суспільства.

У зв'язку з цим найголовніше в особистості — це її ціннісна орієнтація, що являє собою духовне начало і визначає світобачення. Е. Шпрангер виділив шість типів пізнання світу, шість «форм життя» і відповідних їм типів людини:

- 1) *теоретичний* (тягнеться до пізнання закономірностей світу, взаємин між людьми);
- 2) *економічний* (шукає користь у пізнанні);
- 3) *естетичний* (сприймає довкілля в гармонії або дисгармонії, намагається пізнати світ через естетичні враження);
- 4) *соціальний* (намагається знайти себе в іншій людині, жити заради інших);
- 5) *політичний* (прагне до адміністративної влади, що відповідає його вищим духовним вимогам і цінностям);
- 6) *релігійний* (намагається знайти сенс життя, начала всіх начал життя, вищу духовну силу — Бога).

Особистість у фрейдизмі та неофрейдизмі. Суттєвий внесок у вивчення особистості людини був здійснений Зигмундом Фрейдом, який виділяв дві основні природжені інстинктивні потреби людини, що визначають її психічну діяльність. Це — *лібідозна* (інстинкт самозбереження, прагнення до життя, любов і сексуальний потяг) і *агресивна* (потяг до руйнування, смерті, війни) потреби. Задоволення цих потреб стикається з опором з боку суспільства, тому вони витискуються і створюють сферу «несвідомого». Однак інстинктивні потреби все ж прориваються і виявляються у формі символів.

Відповідно, за З. Фрейдом, структуру особистості утворюють три основні компоненти:

- «Воно» (витиснені несвідомі інстинкти);
- «Я» (підпорядковується як несвідомим інстинктам, так і нормам і вимогам дійсності);
- «Над-Я» (сукупність моральних норм суспільства, які виконують роль цензора), «Я» перебуває у конфлікті, оскільки вимоги «Воно» і «Над-Я» несумісні.

Теорія особистості З. Фрейда є біологізованою. Але нас цікавлять позитивні аспекти його теорії. Це положення про складність і багатоплановість структури особистості, природу свідомого і несвідомого в поведінці особистості.

Недоліки теорії особистості З. Фрейда намагалися подолати *неофрейдисти*, серед яких особливо слід виділити К.Г. Юнга, А. Адлера, К. Горні, Е. Фрома, Е. Ериксона.

Карл Густав Юнг — швейцарський психолог, засновник аналітичної психології — відмежувався від поглядів З. Фрейда на пансексуалізм як на головну рушійну силу поведінки людини. За Юнгом, психіка людини складається з трьох рівнів: *свідомості, особистого несвідомого і колективного несвідомого*. Останній рівень відіграє у структурі особистості вирішальну роль та утворюється зі слідів пам'яті, що залишаються від усього минулого людства, і впливає на особистість, визначає її поведінку з моменту народження. Колективне свідоме утворюється з різних рівнів, які визначаються загальнолюдською, національною та расовою спадщиною, і виявляється у вигляді архетипів — домінант, первородних образів, що виявляються в образах творчості, у сновидіннях.

Особисте несвідоме складається з переживань, що були колись свідомими, але потім стали забутими або витісненими зі свідомості. За певних умов вони стають усвідомленими. Основними формами вияву особистого несвідомого є констеляція почуттів, думок і спогадів. Центральним архетипом як потенційного центру особистості у нього є архетип *сомості*.

Він створив два основні типи особистості: *інтроверта* (спрямованість людини на себе) і *екстраверта* (спрямованість людини на зовнішній світ). У нього існують також додаткові типи особистості — інтуїтивний, мислительний і емоційний. Тип особистості, за ним, залежить від її вроджених властивостей.

Альфред Адлер — засновник індивідуальної психології — виступав проти біологізаторських поглядів щодо природи особистості З. Фрейда. За А. Адлером, основне в людині — *суспільне почуття* або *почуття спільності*, а не вроджені інстинкти. На його, протилежну Фрейдівій теорії, думку, структура особистості не може бути розчленована на три складові — вона є єдиною. Рушійною силою розвитку особистості виступає її потяг до вищості, прагнення влади, самоутвердження. *Суспільне почуття* забезпечує людині почуття вищості, формує цілісність особистості та її духовне здоров'я. Але Адлер взаємозв'язок між індивідом і суспільством подав у спрощеній, надмірно механістичній формі.

Карен Горні також заперечувала основні положення теорії особистості Фрейда. Суть людини вона вбачала у *вродженому почутті неспокою*, яке породжує бажання позбутися цього. На її думку, це бажання лежить в основі мотивації вчинків людини. У зв'язку з цим нею керують дві головні тенденції: потяг до безпеки та до задоволення своїх бажань. Ці тенденції поведінки часто суперечать одна одній, і тоді може виникнути невротичний конфлікт, намагання подолати який формує стратегію поведінки особистості:

- потяг до людей;
- намагання віддалитися від них;
- прагнення діяти проти них.

Ці стратегії поведінки виступають, з одного боку, передумовою «споконвічного конфлікту», а з іншого — захисними механізмами. Останні виникають як реакція на страх і виявляються у вигляді втечі, наркотизації, придушення чи раціоналізації. Ці прийоми психічного захисту породжують чотири «великі неврози» нашого часу:

- невроз прив'язаності;
- невроз влади;
- невроз покори;
- невроз ізоляції.

Але у неї, як і у Адлера, залишилися нерозв'язаними основні суперечності фрейдизму, а саме: антагонізм природного і соціального, фатальність існування природженого потягу до безпеки.

Ерих Фром подав найбільш «соціалізований» варіант неофрейдизму щодо природи особистості у своїй *теорії відчуження*. Теорію відчуження людини Карла Маркса він у суспільно-економічному плані поширив на психічну діяльність особистості. На його думку, людина в умовах науково-технічної революції втрачає зв'язки зі світом, з іншими людьми, з товаришами по праці, навчанню. Таким чином виникає відчуження людини, яке Фром називає «негативною свободою», тобто людина стає «вільною від всього» і тому відчуженою. Цей стан її пригнічує і породжує неврози. Вона потерпає під тягарем свободи, вона не хоче бути «вільною», шукає різноманітних контактів з оточенням. Але це не завжди вдається. Через це люди стають самотніми.

Для подолання відчуженості він пропонує прищеплювати людям гуманістичні засади, в основі яких лежить почуття любові. Потреба в любові має два типи —любов

до себе і любов до інших людей. Отже, на думку Фрома, відчуження губить людину, породжує неврози, а любов сприяє її оздоровленню. Але він спромігся подолати фаталізм у поведінці людини і підмінив соціальні явища психологічними.

Ерик Еріксон — автор *епігенетичної теорії розвитку особистості* - проголосив, що розвиток особистості детерміновано соціальним оточенням, а не хімічними та біологічними факторами. На його думку, між особистістю і суспільством немає антагонізму. Він висунув положення про *ідентичність особистості* як центральну властивість людини, що сигналізує їй про незрівнянний зв'язок із соціальним середовищем. Ідентичність особистості виявляється у центрованості людини на себе, в ототожненні її з соціальною групою та оточенням, у визначенні цінності людини та її соціальної ролі.

За Еріксоном, розвиток особистості складається з семи стадій: 1) задоволення оральних потреб людини, формування довіри через матір;

2) дозрівання м'язо - рухального апарату, що призводить до почуття впевненості, самостійності;

3) становлення юнацтва, знаходження цілей та вміння планувати;

4) формування рефлексії, виникнення сумнівів щодо власного життя у суспільстві;

5-6) становлення особистості, формування стійких інтересів, реалізація основних життєвих намірів;

7) досягнення неповторності особистості або приречення на безвихідь.

Цінність цієї теорії полягає в тому, що вона вперше висунула проблему ролі генетичного фактора у становленні особистості.

Таким чином, по-перше, основною властивістю *неофрейдизму* є намагання соціологізувати біологізаторську концепцію особистості З. Фрейда; по-друге, заслугою неофрейдизму є підняття й актуалізація фундаментальних проблем вивчення природи особистості, наприклад, внутрішньої структури особистості, механізмів її формування і функціонування, ролі свідомого і несвідомого у житті особистості, механізмів її психічного захисту тощо.

Суттєву роль у вивченні проблеми особистості відіграли *гуманістичні теорії*. Засновником гуманістичної психології є американський дослідник Карл Роджерс. На його думку, центральною ланкою особистості є *самооцінка, уявлення людини про себе, «Я-концепція»*, що породжується у взаємодії з іншими людьми. Здатність людини до гнучкої самооцінки, вміння під тягарем досвіду переоцінювати систему цінностей є, за Роджерсом, важливими умовами психічної цілісності особистості та її психічного здоров'я. Його заслугою є те, що самосвідомість і самооцінка як складні психічні явища і функції у розвитку особистості та її поведінці стали предметом подальших психологічних досліджень.

Інший представник американської гуманістичної психології Гордон Олпорт вважав особистість відкритою системою, тобто її розвиток завжди відбувається у взаємодії з іншими людьми. Під особистістю він розумів динамічну організацію особливих мотиваційних систем, звичок, настанов і особистісних рис індивіда, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем. Але у цій взаємодії немає рівноваги між людиною і середовищем, тому людина має постійно встановлювати нові зв'язки та розвивати наявні. У зв'язку з цим постійний розвиток особистості є основною формою її існування. Провідну роль у її розвитку відіграють соціальні зв'язки, які «відв'язують» її особистість від біологічних потреб.

Важливим механізмом розвитку особистості, за Олпортом, є мотиви поведінки, які діють у цей час. Кожна людина народжується з певним набором «рис-мотивів», які протягом життя підлягають трансформації, змінам. Існують два класи «рис-мотивів» — основні та інструментальні. Основні стимулюють поведінку людини, а інструментальні

її формують. Основні «рис-мотиви» переплітаються з інструментальними, що сприяє формуванню особистості.

Особистість людини, за Олпортом, характеризується конкретною системою «рис-мотивів», яка визначає її поведінку і діяльність. Наприклад, здоровій особистості притаманні такі риси:

- активна позиція щодо дійсності;
- доступність досвіду для свідомості;
- самопізнання; здатність до абстракції;
- постійний процес індивідуалізації;
- функціональна автономія рис;
- стійкість до фрустрації.

Відповідно, невротичній особистості властиві такі риси:

- пасивна позиція до світу;
- застосування різних прийомів і способів психологічного захисту;
- викривлення істинного стану речей;
- обмеженість мислення;
- «закляклість» розвитку.

Абрагам Маслоу головною характеристикою особистості вважав *потяг до самоактуалізації, самовираження, розкриття потенцій до творчості та любові*, в основі яких лежить гуманістична потреба приносити людям добро. Ядро особистості, за ним, утворюють гуманістичні потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими людина народжується і які вона спроможна реалізувати в певних умовах. Однак ці потреби в самоактуалізації реалізуються лише за умови задоволення інших потреб, і передусім фізіологічних. Він створив ієрархію потреб людини:

- 1) фізіологічні потреби;
- 2) потреби в безпеці;
- 3) потреби в любові й прихильності;
- 4) потреби у визнанні та оцінці;
- 5) потреби в самоактуалізації.

Особистості, які досягають самоактуалізації, за Маслоу, характеризуються невимушеністю у поведінці, діловою спрямованістю, вибірковістю, глибиною і демократизмом у стосунках, незалежністю. Але, на його думку, самоактуалізації досягає лише невелика кількість людей.

Представники французької соціологічної школи Еміль Дюркгайм і П'єр Жане зробили суттєвий внесок у вивчення природи особистості. Наприклад, Е. Дюркгайм висунув положення про її *біосоціальну природу*. Психічні процеси людини біологічно зумовлені, але визначаються суспільством. На його думку, «колективна свідомість» (сукупність думок, знань або явищ духовного життя) формує психіку людини від народження.

П. Жане є автором «психології образу дій», за якою психічні явища формують дії людини. Мислення і почуття здійснюють регуляцію її дій і поведінки. Розвиток психіки людини відбувається під час співпраці з іншими людьми, а основним механізмом такого розвитку є спілкування. Основа розвитку психічних функцій лежить, за Жане, в різних видах професійної діяльності. Він виділяє сім рівнів поведінки людини:

- 1) рефлексорні акти;
- 2) відкладені перцептивні дії;
- 3) елементарні соціальні акти;
- 4) елементарні інтелектуальні акти;
- 5) маніпулювання різними об'єктами, що веде до формування інтелектуальних потреб;

- б) розумова діяльність;
- 7) творча, трудова діяльність.

Здатність до саморегуляції, до опосередкованості своєї поведінки він вважав найвищим критерієм розвитку особистості.

Віктор Франкл вважав, що рушійною силою поведінки людини та розвитку особистості є *пошук Логосу, сенсу життя*, що має здійснюватися конкретно людиною за її власною потребою. Людина має цей сенс швидше знайти, ніж вибирати. Якщо потяг до сенсу життя не задовольняється, може виникнути нусогенний невроз, що пов'язано з духовним ядром особистості. Такі неврози потребують спеціальної *логотерапії*, тобто такої терапії, яка вносить у людське існування духовний вимір.

Логотерапія, за Франклом, спрямована на допомогу пацієнтові у пошуку сенсу свого життя, в реалізації його, в актуалізації цінностей, а не в простому задоволенні потягів та інстинктів. Логотерапевт має допомогти пацієнтові знайти не абстрактний сенс життя, а специфічний для конкретної особистості в конкретний момент часу, тому що вона має своє призначення і своє місце у житті, і кожна людина має знайти їх і реалізувати. Тому головним принципом логотерапії є твердження, що сутність людини полягає в розумінні й реалізації сенсу життя, а не отриманні задоволень або уникненні болю. Він також має допомогти пацієнтові усвідомити: можливість іти на страждання для реалізації сенсу життя; обумовленість життя особистості та реалізації нею сенсу життя як зовнішніми обставинами, так і внутрішніми; можливість і необхідність переборення самого себе, зовнішніх обставин задля реалізації сенсу життя.

2.7.2. Основні вітчизняні теорії особистості

Великий внесок у вивчення природи особистості та обґрунтування її методологічних і теоретичних засад зробила вітчизняна психологічна наука. Основні теорії особистості у вітчизняній психологічній науці такі: *типологія особистостей* Олександра Лазурського (1874-1917); *культурно-історична теорія особистості* Льва Виготського (1896-1934); *теорія особистості* Сергія Рубінштейна (1889-1960); *діяльнісна теорія особистості* Олексія Леонтьєва (1903-1979); *теорія особистості* Бориса Ананьєва (1907-1972); *концепція особистості* Григорія Костюка (1899-1982).

Вітчизняна психологічна наука використовує такі загальні поняття щодо характеристики людини: *індивід, особистість, індивідуальність, суб'єкт*.

Індивід — це біологічне визначення людини як представника виду *homo sapiens*. У цьому понятті зафіксовано факт належності до людського роду. Саме тому індивідом називають будь-яку людину з притаманними лише їй природними особливостями. Тобто кожна людина, доросла або немовля, здорова чи хвора, незалежно від її якостей є індивідом — біологічною істотою.

Дитина, розпочинаючи спілкування з людьми в процесі активної діяльності, стає соціальною сутністю, тобто особистістю. Особистість — категорія соціальна. Таким чином, якщо поняття «індивід» вказує на зв'язок людини з природою, то поняття «особистість» — на зв'язок людини та суспільства, на набуття людиною соціального досвіду.

Особистість. Слід сказати, що у вітчизняній психології немає чіткого визначення терміна «особистість». Це пояснюється тим, що особистість науковці розглядають у різних аспектах: змістовому, функціональному, ролевому тощо.

Походження терміна «особистість» має свою історію. В загальній історії людства він зазнав дивовижних пригод. Латинське слово *persona* початково мало значення маски, потім маска начебто «приросла» і стала відображати внутрішню сутність самої дійової особи. Персона зійшла зі сцени й зробила крок у життя. У стародавньому Римі слово

«персона» означало «особа перед законом». При цьому раб персони мати не міг, тобто особистістю не вважався. У нас терміном «особистість» називали маску, яку надівали скоморохи.

У психології є понад 90 визначень особистості, що пояснюється її унікальністю. Навряд чи серед 5 млрд. населення нашої планети можна знайти двох однакових людей — у тому числі й серед однояйцевих близнюків. Але водночас особистість є поняття соціальне, воно виражає все, що є в людини надприродного, історичного. Особистість не є вродженою, вона виникає в результаті культурного та соціального розвитку, — наголошував Лев Виготський. У більшості вітчизняних авторів є загальне розуміння особистості як соціалізованого індивіда. Розглянемо докладніше основні теорії особистості у вітчизняній психологічній науці.

Типологія особистостей Олександра Лазурського, яка здійснена ним на початку ХХ ст., хоч і не була закінчена, але істотно вплинула на подальші дослідження особистості. В основі запропонованої ним класифікації лежить принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, яке містить не тільки речі, природу, людей, а й ідеї, духовні блага, моральні, релігійні та естетичні цінності. На основі цього принципу він класифікує два основні розділи: за психічним рівнем (нижчий, середній і вищий рівні) і за психічним змістом. На основі цих критеріїв він виділяє чисті, комбіновані, спотворені та перехідні типи особистостей різного рівня.

Лев Виготський є творцем *культурно-історичної теорії розвитку психіки людини*. Він виділяє три основні закони розвитку особистості. *Перший* заторкує розвиток та побудову вищих психічних функцій, які складають основне ядро особистості. Це закон переходу від безпосередніх, природних форм поведінки до опосередкованих, штучних, що виникають у процесі культурного розвитку психічних функцій. *Другий* закон стосується відношень між вищими психічними функціями, які були колись реальними стосунками між людьми. Колективні стосунки та форми поведінки у процесі розвитку людини стають засобом індивідуального пристосування, формами поведінки і мислення особистості. Вищі психічні функції виникають із колективних соціальних форм поведінки. *Третій* закон — це закон переходу функцій із зовнішнього у внутрішній план, тобто будь-яка психічна функція в процесі свого розвитку переходить із зовнішньої форми у внутрішню. Основним механізмом такого переходу є інтеріоризація. Основою особистості, на його думку, є самосвідомість людини, що виникає саме в перехідний період підліткового віку. Центральним пунктом перехідного віку є усвідомлення себе певною єдністю, коли поведінка стає поведінкою для себе.

Сергій Рубінштейн писав: «Особистістю є людина зі своєю позицією в житті, до якої вона дійшла в результаті великої свідомої роботи... Особистістю є лише та людина, яка ставиться певним чином до навколишнього світу, свідомо виражає це своє ставлення так, що воно виявляється в усій її сутності» [84, с. 676-679].

Таким чином, особистість він розглядав у контексті розроблюваних ним принципів **детермінізму** та єдності свідомості й діяльності. За ним.

особистість у з'ясуванні психічних процесів виступає як взаємозв'язана сукупність внутрішніх умов, через які заломлюються всі зовнішні дії. До цих внутрішніх умов належать психічні явища — психічні властивості та стани особистості.

Рішучий вплив на розвиток і формування особистості, за Рубінштейном, мають:

- історична зумовленість;
- соціальне оточення, місце і роль людини в ньому;
- змістовна й мотивована діяльність;
- багатоплановий психічний світ і багаторівневий перебіг психічних процесів.

СЛ. Рубінштейн зазначав мотивацію як детермінацію поведінки людини взагалі: мотивація — це опосередкована процесом її відбиття суб'єктивна детермінація

поведінки людини світом. Через свою мотивацію людина вплетена у контекст дійсності.

СЛ. Рубінштейн говорив про «утворення в бутті суб'єктів — центрів перебудови буття». Отже, будь-яка особистість включає «Я» як суб'єкт діяльності, якому властиві мотиви свідомої діяльності. Суб'єктом є певна людина, яка розглядається в бутті й разом з пізнанням буття творить її суб'єкт. Зміни у бутті ведуть до зміни суб'єкта як частини буття.

Активно підтримував цю позицію Костянтин Платонов, який під особистістю розумів певну людину, котра є суб'єктом перетворення світу на основі його пізнання, переживання та ставлення до нього [87, с. 15]. Це його визначення можна сформулювати лаконічніше: особистість — це людина як носій свідомості. При цьому свідомість розуміють не як пасивне знання про навколишній світ, а як активну психічну форму відображення реальної дійсності, властиву тільки особистості.

Олексій Леонтьєв визначав особистість як цілісне утворення, відносно пізній продукт соціально-історичного розвитку і особливий рівень онтогенетичного розвитку людини [57]. Особистість виступає як результат інтеграції процесів, які здійснюють життєві відношення суб'єкта до об'єктивної дійсності. Ці відношення передбачають наявність свідомості та самосвідомості суб'єкта.

Реальною основою особистості людини є, на його думку, сукупність її відношень до світу, що є суспільним за своєю суттю і реалізуються разом. Особистість характеризують ті психічні явища людини, які сприяють здійсненню її діяльності. Ієрархії діяльності утворюють ядро особистості.

Він виокремлював три основні параметри особистості: 1) *широта зв'язків зі світом*; 2) *ступінь їхньої ієрархічності* та 3) *загальна структура*. Власне, багатство зв'язків індивіда породжує особистість. Ієрархія мотивів і діяльність особистості утворюють її ядро, визначають життєві настанови, ідеали, зміст діяльності та характеризують загальний «психологічний профіль» особистості. Психологічними підструктурами особистості, за Леонтьєвим, є темперамент, потреби і потяги, емоційні переживання й інтереси, навички та знання, моральні риси характеру та ін.

Борис Ананьєв вважав особистість суспільним індивідом, об'єктом і суб'єктом історичного процесу. Він пропонував вивчати зв'язок між інтеріндивідуальною структурою того соціального цілого, до якого належить особистість, та інтраіндивідуальною структурою самої особистості. Саме багатство і різноманітність зв'язків із соціальним оточенням визначає внутрішню (інтраіндивідуальну) структуру особистості, специфіку її психічного світу, а, з іншого боку, ця специфіка внутрішнього психічного світу визначає характер і зміст взаємин особистості із соціальним оточенням.

Інтраіндивідуальна структура особистості формується протягом життя, являє собою цілісне утворення та певну організацію психічних властивостей особистості. На функціонування такого утворення мають вплив генетичні, функціональні, казуальні та інші фактори. У структурі особистості взаємодіють соціальні, соціально-психологічні та психофізіологічні характеристики людини. Вона будується за двома основними типами взаємозв'язків — субординаційним і координаційним, які забезпечують збереження цілісності особистості при її взаємодії із соціальним і природним середовищем.

Григорій Костюк розробив власну концепцію особистості, згідно з якою індивід стає суспільною істотою, тобто особистістю, в міру того, як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати основні соціальні функції.

Соціальна сутність особистості завжди реалізується через її суб'єктивний внутрішній світ. Психічна діяльність особистості відбувається через інтеграцію психічних процесів і властивостей та здійснюється за допомогою нейрофізіологічних механізмів. Між психічним і фізіологічним існують складні зв'язки, вони взаємно обумовлені, тобто, наприклад, характер перебігу фізіологічних процесів має безпосередній вплив на психічні процеси особистості.

Костюк чітко розрізняє поняття «індивід» і «особистість». Людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а особистістю стає і може перестати нею бути. Він наголошує на єдності природного і суспільного, біологічного і соціального в житті особистості. На його думку, природне в розвитку особистості не усувається, а діє на всіх етапах життя особистості.

За Костюком, структура особистості — це стійка і динамічна система психічних властивостей, яка безпосередньо обумовлена характером її діяльності. Ця структура є ієрархічним утворенням і включає свідомість, самосвідомість, спрямованість, психічні процеси.

Отже, у вітчизняній психологічній науці під **особистістю** розуміють соціально зумовлену систему психічних якостей індивіда, що розглядається з огляду на найсуттєвіші соціально значущі властивості, які визначають його поведінку і діяльність.

Багатство особистості та її психологічна структура залежать від конкретних історичних, соціальних і культурних взаємин. Вона формується і розвивається безпосередньо в процесі свідомої діяльності і спілкування. Можна виділити чотири аналітичні підходи до тлумачення поняття особистості: 1) *соціально-психологічний*, 2) *індивідуально-психологічний*, 3) *діяльнісний* та 4) *генетичний*.

Головними психічними рисами особистості є:

—ступінь сформованості провідних психічних властивостей та якостей (насамперед свідомості, самосвідомості);

—належність до системи суспільних стосунків та включеність до них;

—саморегуляція поведінки й діяльності;

—спроможність нести усвідомлено відповідальність за свої дії, поведінку і діяльність;

— активність, що виражена в певній діяльності. *Співвідношення біологічного та соціального в особистості* — важлива проблема, на яку існують різні погляди у західній і вітчизняній психологічній науці. Узагальнюючи їх, можна виокремити такі тенденції:

1)особистість формує суспільство, біологічні особливості людини не справляють на цей процес суттєвого впливу;

2)особистість визначають біологічні, спадкові фактори; ніяке суспільство не може змінити того, що закладено в людину природою;

3)особистість є феноменом суспільного розвитку людини; складний процес розвитку і формування особистості зумовлений єдністю біологічного і соціального. (У цьому процесі біологічні фактори виступають як природні передумови, а соціальні — як рухома сила психічного розвитку людини, формування її особистості.)

Яку з наведених точок зору слід вважати правильною? — відповідь на це запитання дістанемо, розглянувши основні фактори формування особистості.

2.1.3. Основні фактори формування особистості

Психологи зазначають, що людина як біологічна істота народжується один раз, але як особистість — двічі. Вперше тоді, коли дитина починає говорити «Я»,

відокремлюючись з оточення, протиставляючи себе іншим людям та порівнюючи себе з іншими (це відбувається десь на третьому році життя). Друге народження особистості відбувається, коли у людини сформувався світогляд, власні моральні потреби та оцінки, провідні соціально значущі якості, властивості іриси, які роблять її відносно стійкою щодо переконань інших. Це дає їй можливість набути відносної автономності, змогу керувати своєю поведінкою і діяльністю згідно зі своїми переконаннями і моральними нормами.

Які ж дії сприяють «другому народженню» особистості? На що слід звертати увагу офіцерові в роботі з особовим складом?

Першим фактором є *біологічна зумовленість особистості*. За Петром Гальпериним, це — будова головного мозку, що є передумовою її розвитку

Середня вага мозку людини — 1360 г. Проте вага головного мозку є не єдиним показником розумових здібностей людини, які зумовлені не лише його побудовою, а й діяльністю. Межа ваги головного мозку, поза якою розумові здібності різко знижуються, становить для чоловіків 1000 г, для жінок — 900 г. У людини вага головного мозку в 45-49 разів більшу за вагу спинного мозку.

Головний мозок — один із найскладніших і найдивовижніших витворів природи на землі. Тільки у двох тварин мозок більший за людський — у слона й кита, але їхня загальна вага в багато разів більша від ваги людини. Найсуттєвіше значення має кора великих півкуль головного мозку, основну масу яких утворює біла речовина, з якої складаються провідні шляхи. Зверху великі півкулі вкриті тонким шаром нервових клітин завтовшки 2,5-3 мм, який називається корою великих півкуль.

Якби згладити всі борозни кори великих півкуль, розпрямити їх і розвернути на площині цієї звивини, то кора головного мозку людини зайняла б площу близько 2200 см², орангутанга — лише 500 см², а коня — трохи більше 300 см².»

За своєю будовою кора великих півкуль людського мозку набагато складніша, ніж у будь-якої тварини. У складі кори великих півкуль розрізняють три види нейронів: пірамідні, зірчасті та веретеноподібні, які розташовуються у сім шарів. Якщо в корі людського мозку нараховується 14-16 млрд. нервових клітин, то в корі мозку орангутанга — тільки близько 1 млрд. Наскільки ця цифра величезна, можна судити з того, що на перелік цих клітин (по клітині на секунду) людині знадобилося би п'ять століть. Кору великих півкуль за характером побудови й локалізації функцій розподіляють, за Бродманом, на 52 поля або більш як на 200 полів, за С. і О. Фогтами.

За Олександром Лурією, мозок як саморегульовальна система складається з трьох основних блоків. *Енергетичний блок* підтримує тонус, необхідний для нормальної роботи вищих відділів кори головного мозку. Він складається із систем верхніх відділів мозкового стовбура, сітчастої формації, а також утворення давньої кори. *Другий блок* забезпечує приймання, переробку та зберігання інформації різної модальності. До нього входять задні відділи обох півкуль, тім'яні та потиличні відділи кори. *Останній блок* забезпечує програмні дії та рухи, регуляцію активних процесів і порівняння ефекту дій з початковими намірами. Всі три беруть участь у психічній діяльності людини, в регуляції поведінки. Порушення роботи одного з них призводить до порушень психічної діяльності. Наприклад, ненормальна робота першого блоку здатна викликати нестійкість уваги, швидку виснаженість, сонливість, сильне занепокоєння тощо. Порушення другого блоку спричиняє відхилення у прийманні та переробці інформації різної модальності. Порушення третього блоку призводять, наприклад, до безглузвих повторів рухів, які не спрямовані заданою метою, тощо..

За даними Григорія Костюка, онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю, онтогенез особистості — соціальною спадковістю.

Сутність біологічного фактора полягає в тому, що він забезпечує генетичні передумови подальшого розвитку людини як соціальної істоти. Становлення людського організму відбувається за конкретною програмою, яка задана в його генотипі. Генотип визначає людський тип анатомо-фізіологічної структури організму, його морфологічних і фізіологічних ознак, будови нервової системи, статі, характеру дозрівання тощо. Генотип також визначає динамічні властивості нервових процесів, безумовно-рефлекторні мозкові зв'язки, з якими народжується дитина і які регулюють перші акти поведінки. Найголовніше — це спадково обумовлені величезні можливості утворення нових потреб і форм поведінки нервової системи людини, тобто це задатки людини. Вони реалізуються тільки в умовах суспільного життя. Дослідження Григорія Костюка, Олександра Лурії, Бориса Теплова, Володимира Небиліцина, Миколи Малкова свідчать, що психічні властивості людей не можна безпосередньо і прямолінійно виводити з їхніх задатків. Вони, за Г.С. Костюком, є результатом індивідуальної історії розвитку зумовленим не тільки природними даними, а й суспільними обставинами і діяльністю самої дитини.

Отже, особистістю не народжуються, а стають в онтогенезі відносно пізно. При цьому особливо важливо, що термін «особистість» має передусім соціальний зміст. Тому слід виділити такий фактор формування особистості, як *соціальний*. Тільки в суспільстві можливе формування особистості, за його межами це неможливо.

Для доказу цієї тези звернімося до історії. У стародавньому Римі, а також у Швеції, Литві, Бельгії, Угорщині, Німеччині, Ірландії, Франції були відомі випадки, коли людських немовлят вигодовували тварини. Таких випадків зареєстровано понад півтора десятки [54]. Усі ці діти видавали нечленороздільні звуки, не вміли ходити на двох ногах, мали велику м'язову силу та енергію, швидко бігали, прекрасно лазили й стрибали. Зір, слух і нюх у них були розвинені добре, проте далеко не всі з них навіть після тривалого перебування в людському суспільстві навчилися говорити.

Наприклад, 1920 р. в Індії доктор Дж. Синг знайшов у вовчому лігвищі разом із вовчятами двох дівчаток. Одній з вигляду було років 7-8, другій — два роки. Молодша незабаром померла, а старша — її звали Камалою — прожила близько 10 років. Увесь цей час доктор Дж. Синг вів докладний щоденник спостережень за нею. Камала повзала, спираючись на руки та ступні. М'ясо їла тільки з підлоги, з рук не брала. Коли під час їжі до неї підходили, гарчала. Дівчинка добре бачила в темряві й боялася сильного світла, вогню і води, не давала себе помити. Вдень вона спала, сидячи в кутку обличчям до стіни, вночі вила. Одяг із себе зривала і навіть у холоднечу скидала ковдру.

Через два роки Камала хоч і погано, але навчилась стояти й через шість років — ходити, та бігала все ж так, як і раніше. Протягом чотирьох років вона вивчила тільки шість слів, а через сім років — 45. До цього часу дівчина залюбки вже перебувала в товаристві людей, перестала боятися темряви й навчилась їсти руками, пити зі склянки тощо. У 17 років вона мала розумовий розвиток чотирирічної дитини.

1923 р. в Індії у лігві леопарда разом із двома його звірятками знайшли п'ятирічного хлопчика. Хвороба очей, а згодом повна сліпота неймовірно ускладнили його «олюднення», і через три роки він загинув, так і не оволодівши мовою. 1956 р., знову в Індії, знайшли 9-річного хлопчика, який прожив 6-7 років у вовчій зграї. Рівень його розумового розвитку був, як у 9-місячної дитини, і тільки після чотирьох років життя серед людей він вивчив кілька простих слів і команд.

Усі наведені випадки доводять[^], що фізично діти розвиваються однаково. Хоч би де росла дитина, у неї у певний час прорізаються, а потім випадають молочні зуби. Але психічні якості людини без людського середовища не можуть розвиватись, і людина залишається твариною.

Все це свідчить про те, що провідну роль у формуванні особистості відіграє *соціальний фактор*, оскільки особистість є мірою соціального розвитку людини. Біологічний фактор є лише передумовою розвитку особистості. Тому останнє слово у розвитку особистості належить соціальним умовам, але цей розвиток неможливий без біологічних передумов. Природні (анатомічні, фізіологічні й інші якості) та соціальні фактори утворюють єдність і не можуть протиставлятися одне одному. Біологічні передумови реалізуються тільки в суспільних умовах життя. Надбання суспільства не фіксуються і не передаються в генах. Вони засвоюються протягом життя через спілкування, виховання, активну діяльність, в процесі яких відбувається *соціалізація індивіда*.

Соціалізація — це процес засвоєння індивідом знань, соціального досвіду, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і взаємин, необхідних для його становлення і життєдіяльності в певному суспільстві. Вона характеризується двома важливими моментами: засвоєнням соціального досвіду та його «перерозподілом» до рівня особистісних настанов і орієнтацій. Визначальними в цьому процесі є активність індивіда і варіативність його поведінки, що пов'язане з поширенням, ускладненням соціальних зв'язків і взаємин та з певною спрямованістю його діяльності.

Процес соціалізації суто індивідуальний і, відповідно, передбачає індивідуалізацію формування особистісних якостей індивіда та охоплює всі етапи життєвого шляху, протягом якого він засвоює і використовує культурні цінності. Кожен етап соціалізації має свої особливості. Зміна вікових стадій супроводжується відповідними психічними механізмами засвоєння культури, спрямованістю нахилів і інтересів, сприйняттям і переробкою різноманітної інформації. Спочатку головним соціальним середовищем для дитини є родина, родичі, які доглядають її, згодом — це товариство однолітків, шкільні групи, вихователі та вчителі освітньо-виховних установ, пізніше — трудовий колектив тощо.

Існують різноманітні засоби та способи соціалізації індивіда. Соціальне середовище, в яке потрапляє дитина і в якому розвивається — це об'єкти і різні явища природи, це створене людством штучне предметне середовище, а передусім — це люди, їхні взаємини, створені ними речі, засоби життєдіяльності, мовні засоби, культура людської цивілізації. За Володимиром Вернадським, це ноосфера, що має планетарний характер.

Усі засоби та способи соціалізації спрямовані на засвоєння норм і приписів поведінки індивідом, які встановлені суспільством. Таке засвоєння відбувається шляхом вироблення стереотипів, думок про ті чи інші властивості людини або явищ, що склалися на основі стандартизованих уявлень і очікувань. Водночас стереотипи є не тільки засобом та умовою соціалізації, а й її продуктом.

Процес соціалізації історично зумовлений. В результаті цього процесу формуються певні соціальні риси особистості, які необхідні для життєдіяльності в конкретному суспільстві. Зміст, стадії, конкретні механізми соціалізації також визначаються структурою цього суспільства.

Найважливішими інститутами соціалізації є родина, школа, товариство однолітків, засоби масової інформації, трудовий (військовий) колектив тощо. Впливи соціального середовища мають, у першу чергу, опосередкуватися рівнем власної активності індивіда у діяльності та поведінці, характером стосунків з іншими людьми, рівнем освіченості та вихованості, індивідуальними рисами характеру, життєвими настановами тощо.

У зв'язку з цим слід виділити такий важливий фактор формування особистості, як *виховання*. У вітчизняній психологічній науці розроблена система наукових поглядів, за якою психічний розвиток людини є опосередкований, організований і спрямований

вихованням, навчанням і самовдосконаленням. Суттєвий внесок в обґрунтування цієї проблеми зробили такі вчені, як Павло Блонський, Лев Виготський, Петро Гальперин, Василь Давидов, Олександр Запорожець, Григорій Костюк, Олексій Леонтєв, Олександр Лурія, Данило Ельконін та ін.

Наприклад, конкретизуючи зв'язок психічного розвитку дитини з вихованням і навчанням, Григорій Костюк показав складні зв'язки між ними — залежно від того, як виховується людина взагалі, які взаємини складаються в процесі навчання і виховання між вчителем і учнем, між учнями в колективі, як виховання, навчання і розвиток пов'язуються із життям.

Отже, виховується дитина в безпосередньому спілкуванні з дорослими. Так само слід розуміти і думку Сергія Рубінштейна про те, що виховання впливає на психічний розвиток тільки за умови вмілого спрямування дорослими діяльності дитини. Дорослі розповідають їй, «що є добре і що є погано», заохочують ті дії дитини, які відповідають моральним нормам поведінки, і карають за провину. З часом цей зовнішній контроль замінюється самоконтролем.

Кожен офіцер має пам'ятати, що виховання — це надзвичайно важлива справа, від якої залежить доля людини. Недаремно французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері (1900-1944) наголошував, що виховання має перевагу над освітою, оскільки воно формує людину. Тому офіцер має так впливати на підлеглих, щоб допомогти їм засвоїти загальнолюдські моральні звички та цінності, любов до військової праці, Вітчизни, батьків тощо.

Також слід пам'ятати про предмети виховного впливу. Наприклад, Антон Макаренко вважав добір і виховання людських потреб найважливішими завданнями виховної роботи. Слід намагатися формувати та розвивати не тільки матеріальні, а й вищі людські потреби, що характеризують особистість як творця матеріальних і духовних цінностей. Це — необхідність у спілкуванні з іншими людьми, у співпраці з ними, у моральній поведінці, у знаннях, у творчій діяльності тощо.

Розвиток цих потреб веде до формування змістовних мотивів і мотивацій поведінки людини. На необхідність такої виховної роботи звертав увагу Григорій Костюк, коли він наголошував на необхідності перетворення позитивних ситуаційних спонук на стійкі мотиви поведінки.

Отже, формування мотиваційної сфери особистості — складна і важка справа, але нею вирішується доля людини, тому що визначаються життєві настанови, формується загальна і професійна спрямованість особистості.

Також слід пам'ятати про інші предмети виховного впливу. Це знання, ідеали, цілі, підсвідомість, емоції, воля людини, які разом з вищезазначеними предметами виховного впливу формують єдність, створюють струнку систему і, врешті-решт, лежать в основі цілісної системи систем — особистості.

Усе це сприяє духовному, інтелектуальному, моральному, громадянському і фізичному розвитку воїна, його перетворенню в суб'єкта військово-педагогічного процесу. Розвиток особистості воїна відбувається гуманно і успішно, якщо він є активним і зацікавленим учасником цього процесу, коли враховуються його власні мотиви, цілі, прагнення, якщо командир уважно стежить за ставленням воїна до військової служби та бойового навчання, до його думок і життєвих настанов. Це, безумовно, вимагає перебудови технології навчання і виховання військовослужбовців, відмови від принципів і методик авторитарної педагогіки. Наприклад, сьогодні найгуманнішою є *особистісно-орієнтована педагогіка*, яка ґрунтується на приматі суб'єктності учня, визнанні за ним права на самовизначення і самореалізацію в пізнанні через опанування способами навчальної роботи.

Отже, особистість не є пасивним результатом впливу ззовні на дитину, вона розвивається в процесі її власної активної діяльності. Зв'язок між поведінкою, діяльністю й особистістю був найчіткіше виокремлений Олексієм Леонтьєвим, Сергієм Рубінштейном, Григорієм Костюком, Василем Давидовим, Олександром Асмоловим та ін. Вони особливо наголошують на *власній активній діяльності* як одному з основних факторів формування особистості. Під діяльністю мається на увазі: для дитини — гра та учіння, а для дорослої людини — учіння й праця; для військовослужбовця — військова праця.

Так, Григорій Костюк особливо підкреслював зв'язок виховання з працею, з життям і вважав це одним із основних джерел формування в учнів повноцінної особистості. Він вважав, що найбільш продуктивним у процесі розкриття психологічної проблеми особистості є підхід, що спирається на аналіз її діяльності. На його думку, суспільні умови визначають психічні властивості особистості не самі по собі, а завдяки її діям, загалом — діяльності. Він робить дуже важливий висновок про те, що структура особистості має розглядатися не лише в діяльнісному, а й соціально-психолого-індивідуальному плані. Особистість, на його думку, є дуже складним ієрархічним утворенням, до якого входять підструктури різної онтогенетичної давності, що включаються в загальну організацію особистості як «суб'єкта діяльності різних видів». Тому вертикальні соціально-психолого-індивідуальні властивості особистості мають загальні горизонтальні діяльнісні риси. Він виділяє структурні компоненти діяльності — мотиви, знання, засоби дій тощо.

За психологічними теоріями Сергія Рубінштейна та Олексія Леонтьєва, особистість формується в діяльності та народжується з діяльності. Особистість, на їхню думку, виступає, з одного боку, як умова діяльності, а з іншого — як продукт діяльності.

Так, Олексій Леонтьєв у межах свого діяльнісного підходу до особистості визначав її основу як сукупність суспільних за своєю природою відношень людини до світу, що реалізуються діяльністю. На його думку, тільки завдяки діяльності особистість стає суб'єктом пізнання та перетворення об'єктивної дійсності. Сукупність діяльностей, що реалізує особистість, є основним параметром особистості.

Другим параметром особистості Олексій Леонтьєв вважав ступінь ієрархічності мотивів діяльностей. Серед них виділяється головний мотив, який формує сенс життя особистості. Реалізація смислу життя особистості відбувається у тому разі, коли головний мотив людини піднімає її до розуміння загальнолюдських цінностей і поєднує життя людини з життям людства.

Однією з головних ознак розвитку особистості в діяльності він вважав здатність до творчості, до творчої діяльності, досягнення суспільно і особистісно значущих результатів у ній, а не просте задоволення потреб.

Таким чином, діяльність у Олексія Леонтьєва є універсальною основою, наскрізним виміром уявлення про особистість, який охоплює всі підструктури соціально-психолого-індивідуального виміру особистості. У зв'язку з цим справжня основа особистості полягає в «системі діяльностей». Тому там, де процес бойового навчання і військова праця реально поєднуються у життєдіяльності воїна, де вони наповнюються інтелектуальним змістом, створюються сприятливі умови для всебічного розвитку особистості військовослужбовця, для задоволення різноманітних її потреб і запитів, для формування психологічно і духовно насиченої військової праці.

Узагальнюючи вищенаведені погляди провідних психологів на роль діяльності у формуванні особистості, слід наголосити, що діяльність становить вимір багаторисної структури особистості, який можна диференціювати на такі компоненти, як метотворний, потребнісно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, емоційно-чуттєвий і результативний.

Недаремно Олександр Асмолов стверджує, що «справжньою основою і рушійною силою розвитку особистості є спільна діяльність, в якій відбувається соціалізація особистості, засвоєння заданих соціальних ролей» [5, с. 6]. Чим вища якість бойової та гуманітарної підготовки підрозділу, тим більше вона впливає на гармонійне формування особистості військовослужбовця. Враховуючи це, офіцерові слід звертати особливу увагу на зміст, характер і позитивну вмотивованість військової праці особового складу, яка безпосередньо впливає на формування особистості військовослужбовця.

Тут актуальною є думка Льва Виготського про необхідність орієнтування педагогіки не на вчорашній, а на завтрашній день дитячого розвитку. Тільки тоді вона зможе в процесі навчання здійснювати психічний розвиток. Він запропонував спеціальне поняття — «зона найближчого розвитку», в якому відображено внутрішній зв'язок між навчанням і психічним розвитком індивіда. Смысл цього поняття полягає в тому, що на кожному етапі свого розвитку дитина може розв'язувати певне коло проблем лише під керівництвом дорослих або спільно з більш розвинутими дітьми. Потім ці завдання і дії вона виконуватиме самостійно, але здатність до цього виникає внаслідок спільних дій у процесі навчання, актуальний зміст, прийоми, способи та форми якого зібрані саме у «зоні найближчого розвитку». Основним механізмом такого переходу зовнішніх, розгорнутих і колективних форм діяльності до внутрішніх, згорнутих та індивідуальних форм їх виконання людиною є інтеріоризація.

Отже, навчання як різновид діяльності має безпосередній вплив на формування особистості людини і тому його слід вважати формою розвитку психіки людини. Виховання і навчання, як цілеспрямована педагогічна діяльність, скеровують психічний розвиток людини.

2.1.4. Особистість, індивідуальність, суб'єкт

Поняття «*особистість*» психологи тлумачать як сукупність індивідуальних властивостей психіки, що керують соціальною активністю людини. Особистість — це специфічне людське утворення, породжене соціальним середовищем і вихованням у процесі активної трудової діяльності людини. Та обставина, що при цьому змінюються й деякі її риси та якості як індивіда становить не причину, а результат формування особистості.

Щодо терміну «*індивідуальність*» слід сказати, що у вітчизняній психології немає чітко визначених співвідношень особистості та індивідуальності. Так, Борис Ананьєв вважав індивідуальність вищим рівнем розвитку особистості [3], Вольф Мерлін — поняття особистості й індивідуальності — близькими [64], Сергій Рубінштейн розрізняв властивості особистості та її індивідуальні особливості [104]. Лев

Фридман та Ірина Кулагіна індивідуальність розглядають як сукупність особливостей, які відрізняють одну людину від іншої, і особистість вважають вищою, ніж індивідуальність [123, с. 126].

Автор дотримується думки, що особистість неповторна у своїй індивідуальності, і тому під *індивідуальністю* розуміє неповторне поєднання психічних рис і властивостей особистості, що безпосередньо впливають на її поведінку й діяльність. Як висновок можна навести такі слова Олександра Асмолова: «Індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальності набувають» [5, с. 9]. Вони найповніше відображають зміст цих понять.

Щодо поняття «*суб'єкт*». У філософських і психологічних словниках можна зустріти такі визначення цього поняття: «Істота, яка має свідомість і волю і здатна діяти цілеспрямовано»; «носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело

активності, спрямованої на об'єкт»; «суспільний організм, чия практична і пізнавальна активність спрямована на об'єкт»; «індивід або група як джерело пізнання і перетворення дійсності, носій активності»; «носій певного роду діяльності, свідомо істота, що пізнає». Сергій Рубінштейн говорив про «утворення в бутті суб'єктів — центрів перебудови буття».

Таким чином, суб'єктом є певна людина, яка розглядається у бутті і разом з пізнанням буття суб'єкт її творить. Зміни в бутті ведуть до зміни суб'єкта як частини буття. Отже, ця взаємодія діалектична: буття творить суб'єкт, а суб'єкт творить буття. Таке розуміння суб'єкта надзвичайно важливе для військової практики, тобто у процесі навчально-пізнавальної діяльності воїн стає суб'єктом, а ставши суб'єктом, він змінює дійсність, у тому числі й військову. Формування свідомості та самосвідомості є основними умовами перетворення військовослужбовця із об'єкта в суб'єкт педагогічного процесу. Суттєвою ознакою об'єктивного «Я», що опосередковує всі дії військовослужбовця, є цілеспрямоване самовдосконалення (самоосвіта і самовиховання), яке спрямовано, з одного боку, на розвиток, поглиблення та систематизацію військово-професійних і загальнонаукових знань, моральних цінностей, формування якостей, які відповідають його ідеалам, життєвим настановам, суспільним цінностям, з іншого — на усування певних пустот у знаннях, нівелювання негативних звичок поведінки. Змінюючи себе як суб'єкт військово-педагогічного процесу, військовослужбовець змінює умови та обставини власної життєдіяльності й розвитку. Тому *самовдосконалення* є вищою формою розвитку особистості, її духовного саморуку.

Узагальнюючи відомі підходи, визначимо, що *особистість* — це стійка система соціально значущих рис людини, зумовлених залученням її до системи суспільних стосунків і сформованих у процесі спільної діяльності та спілкування з іншими людьми. Людина особистістю не народжується, а стає нею, тому однією з центральних проблем, безпосередньо пов'язаних з питаннями сутності особистості, її становлення та розвитку, є соціалізація індивіда. Воїн як особистість сам створює суспільні стосунки, в яких продовжується процес його соціалізації. Але залежно від ролі та місця, яке він посідає в них, формуються певний тип особистості та її структура.

2.1.5. Розвиток психіки і розвиток особистості

«*Особистість — суб'єкт діяльності, інтегратор психічних процесів людини, системна властивість індивіда як соціальної істоти; особлива соціальна якість, що формується у системі соціальних стосунків, яку не можна виводити з біологічних особливостей людини. Ядро особистості — система мотивів, спрямованість*» [122, с. 186]. Таке розуміння особистості передбачає її дослідження і розуміння у всій сукупності найрізноманітніших зв'язків, взаємин і залежностей у процесі *онтогенетичного розвитку*, тобто розвитку психіки у нерозривній єдності зі становленням, формуванням і розвитком особистості та її основних компонентів (пізнавальних, емоційно-почуттєвих, вольових і мотиваційних).

У *психології розвитку* немає єдиної точки зору щодо психічного розвитку. Дж. Дасей і Дж. Траверс запропонували порівнювати теорії психічного розвитку за такими проблемами психології розвитку:

- а) що важливіше в психічному розвитку — біологічне (Б), психічне (П) чи соціальне (С)?
- б) рівномірний (Р) чи нерівномірний (Н) перебіг розвитку?
- в) він стабільний (Ст) чи мінливий (М)?
- г) є сенситивні періоди (СП) у розвитку чи розвиток є розгортанням «повного потенціалу» (ПП)?

Табл. 2-1. Основні характеристики теорії психічного розвитку

Проблеми	Теорії психічного розвитку					
	З. Фрейда	Ж. Піаже	Л. Виготського	Б. Скінера	А. Бандури	Е. Еріксон
Б, П чи С?	БП	БП	ПС	С	С	ПС
Р чи Н?	Н	Н	Р	Р	Р	Р/Н
Ст. чи М?	Ст	Ст	М	М	М	М
СП чи ПП?	СП	СП	ПП	ПП	ПП	СП

На основі цих проблем провідні теорії психічного розвитку дістали таку характеристику (табл. 2-1) [6.2, с. 6].

Таким чином, всі вищезазначені теорії виходять із загальнонаукового *принципу детермінізму*, який супровідною ознакою світової психології розвитку. Вони визначають можливі причини психічного розвитку: біологічні, психічні та соціальні. Але між ними немає єдності в поглядах на основні детермінанти розвитку людини взагалі та логіки психічного розвитку зокрема. Дж. Дасей і Дж. Траверс з метою виходу з цієї безвихідної ситуації та на основі систематизації кількох тисяч досліджень і ґрунтовної характеристики кожного віку психічного розвитку створили *біопсихосоціальну модель всевікового розвитку людини* (табл. 2-2) [62, с. 7].

Відповідну інтерпретацію отримали й теорії психічного розвитку, зокрема, теорії Зигмунда Фрейда і Жана Піаже визначаються як *б'юпсихосоціальні*, Льва Виготського і Ерика Еріксона—як *біо-психосоціальні*, Береса Скінера і Альберта Бандури — *біопсихо-соціальні*.

Табл. 2-2. Біопсихосоціальна модель всевікового розвитку людини

Складові моделі	Зміст складових
біологічна	гени, запліднення, вагітність, народження, фізичний і руховий розвиток, здоров'я, статевая зрілість
психічна	пізнавальний розвиток, інформаційні процеси, розв'язання проблем, навички мислення, сприймання, мовлення, моральний розвиток, самосвідомість, образ тіла
соціальна	належність, взаємозв'язки, взаємодії, освіта, групи, телебачення, стрес, шлюб, сім'я

Для усунення різних тлумачень проблеми розвитку деякі автори, зокрема представниця школи Л.С. Виготського Л.Ф. Обухова, створили узагальнювальну схему аналізу психічного розвитку (табл. 2-3) [62, с. 7].

Табл. 2-3. Основні параметри психічного розвитку

Теорії	Параметри психічного розвитку					
	хід	чинники	джерело	форма	специфіка	рушійні сили
З. Фрейда Е. Ериксона Б. Скінера А. Бандури Ж. Піаже	соціалізація: від індивідуального до соціального	біологічні і соціальні	в людині	пристосування	відповідність онтогенезу філогенезу	поєднання чинників
Л. Виготського	розвиток вищих психічних функцій: від соціального до індивідуального	морфо-фізіологічні і особливості мозку, спілкування	поза людиною	привласнення	підпорядкування суспільно-історичним законам	навчання, діяльність

Якщо для переважної кількості теорій психічний розвиток є процесом соціалізації дитини, тобто переходом від біологічного до соціального, то для Льва Виготського — якісними змінами у психіці в ході ускладнення зв'язків дитини з дійсністю. Таким чином, у сферу дітей потрапляє і біологічне, і соціальне. Це означає вихід за межі постулату безпосередності (коли психічний розвиток є наслідком впливу на психіку біологічних або ж соціальних чинників) і перехід у радянській психології до постулату опосередкування. Такий підхід означає: «психічний розвиток слід розглядати крізь призму зв'язків людини зі світом, в які вона вступає протягом свого життя. Він здійснюється в ході цих зв'язків і, як і психіка взагалі, опосередковує їх» [62, с. 8-9]. Формою таких зв'язків, на думку представників школи Л.С. Виготського, є діяльність — динамічна система стосунків, що опосередковуються психікою. Постулат опосередкування чітко простежується в дослідженнях Олексія Леонтьєва, Петра Гальперина, Данила Ельконіна, Артура Петровського, Маї Лісіної та ін.

Григорій Костюк розумів психічний розвиток як вияв єдності біологічного і соціального. На його думку, дитина вибірково сприйнятлива до соціальних умов, бо вони змінюються у зв'язку з її дозріванням, зростанням інтелектуальних можливостей та виникненням нових видів діяльності. Чинниками психічного розвитку він вважав дозрівання, навчання і виховання. Він відбувається нерівномірно, гетерохронно, надбудовуючи нові структури над вже утвореними. В процесі такої надбудови виникають суперечності — рушійні сили психічного розвитку. Дитина росте індивідом і стає особистістю з притаманними їй свідомістю, несвідомим, самосвідомістю, активністю, що виявляються через спілкування та діяльність [47].

Отже, процеси опосередкування є багатофункціональним механізмом існування і розвитку психіки. Відповідно, основними функціями психіки є пізнавальна, регульовальна й інструментальна, які забезпечують, з одного боку, діяльність, а з другого — разом з діяльністю розвиток і саморозвиток психіки людини.

Таким чином, у сучасній психології під поняттям «розвиток» розуміють:

1) складний системно організований процес, який включає різні стадії, періоди, етапи, фази, сторони, рівні, що мають спіралеподібний і багатоступінчастий, дискретний і неперервний, диференційований та інтегрований характер;

2) перехід кількості в якість і навпаки, тенденцію руху від нижчого до вищого, що має повторювальний, спадковий і неповоротний характер;

3) розвиток, що відбувається в єдності і боротьбі протилежностей;

4) вищий тип руху.

Він має такі основні закономірності.

«Процес розвитку має, по-перше, *поступальний характер*, коли пройдені вже ступені ніби повторюють відомі риси, властивості нижчих, але повторюють їх на вищій базі.

По-друге, розвиток характеризується *неповоротністю*, тобто не копіюванням, а рухом на новому рівні, на новому закруті спіралі, коли реалізуються результати попереднього розвитку.

По-третє, розвиток являє собою *єдність протилежностей*, що борються та які є внутрішньою рушійною силою процесу розвитку. Йдеться про протилежність у самій сутності предметів, як принципу будь-якого саморуху. Власне розв'язання внутрішніх суперечностей і призводить через стрибок до нового етапу розвитку, переводячи його на новий закрут спіралі, при взаємозалежності та нерозривному зв'язку всіх сторін розвитку» [122, с. 9].

Отже, **розвиток людини** — це процес кількісних і якісних змін в її організмі під впливом різноманітних детермінант: зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих.

Результат розвитку людини — це становлення людини як біологічного виду і як соціальної істоти. Біологічне в людині характеризується фізичним розвитком і включає морфологічні, біохімічні та фізіологічні зміни. Соціальні зміни в людині передбачають її активне опанування соціальним досвідом, їх перехід у внутрішній світ, усвідомлену активну участь людини у суспільно корисній діяльності та виконання певних соціальних ролей.

Отже, основними напрямками розвитку людини є:

— *анатомо-фізіологічний* (збільшення і розвиток кісткової та м'язової систем);

— *психічний* (формування свідомості, самосвідомості, провідних рис, властивостей особистості, когнітивних, почуттєвих і вольових процесів тощо);

— *соціальний* (набуття соціального досвіду, у тому числі насамперед духовного, опанування соціальними функціями тощо).

Основні тенденції розвитку особистості в онтогенезі:

перша — це єдиний цілісний процес неперервного дорослішання;

друга полягає у неповторності окремих вікових періодів, що роблять свій специфічний внесок у загальний процес формування особистості.

Опанування людиною духовним досвідом людства у взаємодії з іншими компонентами її розвитку є предметом зацікавлення педагогіки як науки. Психологічні й педагогічні науки мають обґрунтувати шляхи, механізми вдосконалення процесу виховання особистості, процесу, який, на думку Льва Виготського, має сприяти «завтрашньому дню дитячого розвитку», випереджаючи цей розвиток, який відбувається протягом усього життя людини, але особливо інтенсивно — у дитячому і юнацькому віці. Сукупність цих змін сприяє переходу індивіда в категорію особистості та набуттю нею своєрідної неповторності й оригінальності, тобто індивідуальності. Отже, розвиток людини як особистості має два боки: об'єктивний і суб'єктивний.

Формування особистості — це становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх детермінант її розвитку. На думку Івана Підласого,

«формування передбачає певну закінченість людської особистості, досягнення рівня зрілості та стійкості.

Поняття «формування» ми вважаємо такою педагогічною категорією, яка ще не встановилась...» [88, с. 28-29].

Виділяють види розвитку і формування особистості: *стихийний, цілеспрямований, саморозвиток і самоформування*.

Отже, розвиток особистості являє собою прогресивно направлений соціально обумовлений процес становлення людини як суспільної істоти. Основним способом буття людини є розвиток. На думку Василя Давидова, розвиток особистості включений у загальний психічний розвиток людини.

Відповідно, формулюється *принцип єдності психічного розвитку з розвитком особистості* (Л.С. Виготський, СЛ. Рубінштейн, О.М. Леонтьев, Л.І. Божович, Д.Б. Ельконін, Б.Ф. Ломов, В.В. Давидов, М.Г. Яро-шевський та ін.). При цьому необхідно розрізнати специфіку розвитку як власне психіки, так і особистісного розвитку.

Наприклад, на думку Сергія Рубінштейна, індивідуальні властивості — це не одне і те ж, що і особистісні властивості індивіда, тобто властивості, що характеризують його як особистість. У процесі психічного розвитку «дитина стає... членом суспільства... Послідовні стадії в її розвитку і є не чим іншим, як окремими ступенями цього перетворення»,— наголошував Олексій Леонтьев [58, т. 1, с. 302]. Але, водночас, ці два види розвитку взаємообумовлені, складають нероздільний і цілісний процес. Тому вони взаємно детермінують розвиток як психіки, так і особистості.

«Розвиток особистості — процес закономірних діалектичних змін, формування і перетворення суб'єкта діяльності, його свідомості, системи мотивів і потреб, взаємин.

Розвиток психіки — закономірні необоротні зміни структури і змісту психічних процесів у часі: у філогенезі — в ході біологічної еволюції виду, в онтогенезі — у процесі індивідуального розвитку» [122, с. 187-188].

Розвиток дитини як особистості та головний напрям цього розвитку залежить від основних факторів її формування, тому що дитина є учасником різноманітних соціальних зв'язків і взаємин, які включаються у процесі своєї діяльності та спілкування. При цьому вона вчиться бути особистістю, розвивається як особистість і утверджується як особистість. Безперечно, основні напрями та зміст цього розвитку, в основному, визначені конкретними суспільно-історичними умовами. Але, враховуючи активність розвитку дитини як особистості в цьому процесі, важливе значення має її здатність до самовираження, самовияву, саморегуляції, самоутвердження, самовизначення, самоіснування і самоактуалізації. Все це відбувається в діяльності, бо основою і суттю процесу становлення особистості є характер і зміст діяльності, яка служить сталим субстратом розвитку особистості, забезпечуючи їй вихід за межі власних можливостей. Тому сучасна науково-педагогічна думка має цілеспрямовано проектувати розвиток особистості вихованця.

2.2. Психологічна структура особистості

Особистість — це складна система, в якій диференціюються та інтегруються всі психічні явища, що розвиваються в індивіді під впливом різноманітних факторів. Тому особистість можна визначати, кажучи словами Г.С. Костюка, «системою систем», і це буде правильно. У свою чергу, індивідуальність кожної людини визначається і характеризується психологічною структурою її особистості. Сучасні дослідження свідчать, що окремі риси та властивості особистості не просто об'єднані в єдину суцільну структуру, а ще й утворюють певну ієрархію. Вся структура, у свою чергу, визначається кожною її складовою.

І взагалі, що таке структура? Структура будь-якого психологічного явища— це Єдність елементів та їхніх всебічних зв'язків. Поняття «структура» запровадив у психологію в 1890 р. німецький вчений К. Еренфельс. Структура протистоїть аморфності. Вперше у вітчизняній психології це поняття застосував 1959 р. С.Л. Рубінштейн.

Сучасна вітчизняна психологія має кілька підходів до психологічного структурування особистості, яке здійснено у дослідженнях О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, О.Г. Ковальова, Г.С. Костюка, К.К. Платонова, В.С. Мерліната інших. Можна виділити три основні аналітичні напрями щодо побудови цілісної психологічної структури особистості: 1) соціально-психолого-індивідуальний, 2) діяльнісний і 3) генетичний.

Стисло охарактеризуємо погляди деяких учених щодо побудови психологічної структури особистості.

Олександр Ковальов розглянув п'ять підструктур особистості: 1) спрямованість, 2) здібності, 3) характер, 4) система управління і 5) психічні процеси [42, 52].

Вольф Мерлім відокремив дві підструктури особистості: властивості індивіда (темперамент та індивідуально-психологічні особливості психічних процесів) і властивості індивідуальності (мотиви і ставлення, характер і здібності).

Професор Костянтин Платонов (1906-1983) також дотримувався цієї самої ідеї і пропонував *динамічну функціональну психологічну структуру особистості*. В її основі у властивостях особистості лежать критерії відношення соціального і біологічного, в її психологічній структурі він відокремив чотири ієрархічні підструктури (табл. 2-4).

Табл. 2-4. Динамічна функціональна психологічна структура особистості

<i>Підструктура</i>	<i>Елементи, що входять у п підструктуру</i>	<i>Відношення біологічного та соціального</i>	<i>Види формування підструктур</i>
1) спрямованість особистості	переконавання, світогляд, ідеали, інтерес, бажання, покликання	біологічного дуже мало	виховання
2) досвід особистості	знання, навчання, вміння, звички	значно більше соціального	навчання
3) особливості психічних процесів	воля, почуття, уявлення, мислення, сприймання, емоції, пам'ять	частіше більше соціального	вправи
4) біопсихічні властивості	темперамент, статеві, вікові, патологічні властивості	соціального дуже мало	тренування

Крім цих чотирьох підструктур, у структурі особистості він виокремлює дві загальні інтегративні підструктури: характер і здібності [68]. Ці властивості створюють риси, які є не тільки складовою особливої підструктури, а й можуть компенсувати якийсь недолік у інших підструктурах.

Із застосуванням принципу накладання одного ряду підструктур на другий був зроблений крок до системної побудови двовимірної психологічної структури особистості.

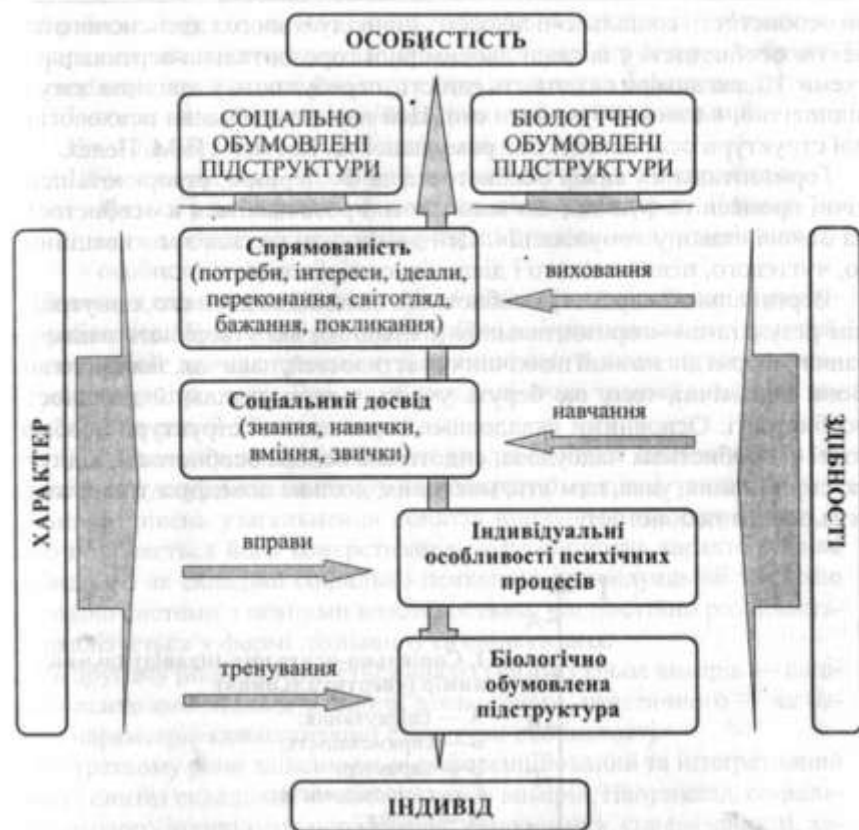

Рис. 2-1. Формування і розвиток особистості (за

Формування і розвиток особистості згідно К.К. Платонова відбувається у послідовності, зображеній на рис. 2-1. Головними в його концепції є такі аспекти. По-перше, вона має на увазі психологічну структуру. По-друге, вона динамічна, а саме: розвивається у часі, змінюючи склад своїх компонентів та зв'язків між ними за збереження функцій. По-третє, під «структурою» К.К. Платонов розуміє єдність елементів. Оскільки ж ідеться про взаємозв'язки не матеріальних, а функціональних властивості і якостей особистості, то в цьому разі мається на увазі функціональна структура особистості.

Військові психологи Микола Феденко, Михайло Дьяченко основними компонентами психологічної структури особистості вважають: 1) психічні процеси; 2) психічні стани; 3) психічні властивості; 4) психічні утворення. У підручниках з військової психології, виданих у колишньому Радянському Союзі, подано здебільшого їхній підхід.

У 30-50 рр. XX ст. німецький психолог Ф. Лерш запропонував цікавий варіант синтезу двох напрямів дослідження психологічної структури особистості: соціально-психолого-індивідуального і діяльнісного аспектів особистості у вигляді двовимірної горизонтально-вертикальної схеми. Ці два виміри складають єдність, перебувають у взаємозв'язку і, відповідно, є взаємообумовленими. Цей варіант побудови психологічної структури особистості підтримували Г.С. Костюк і П.М. Пелех.

Горизонтальний вимір особистості, за Ф. Лершем, утворюють психічні процеси та функції, що виникають і розвиваються в особистості на основі «закону комунікації». Цей вимір складається з мотиваційного, чуттєвого, пізнавального і діяльнісного «членів».

Вертикальний параметр особистості, відповідно до нього, є внутрішнім результатом «горизонтальної» діяльності, які утворюють нашарування у формі диспозиції психічних властивостей, навичок, звичок тощо. Вони динамічні, тому що беруть участь

у горизонтальній діяльності особистості. Основними складовими вертикальної структури особистості є: особистісна надбудова; ендотимна основа особистості; відчуття, сприймання, уява, пам'ять, мислення, діяльна поведінка тощо; життєва основа особистості.

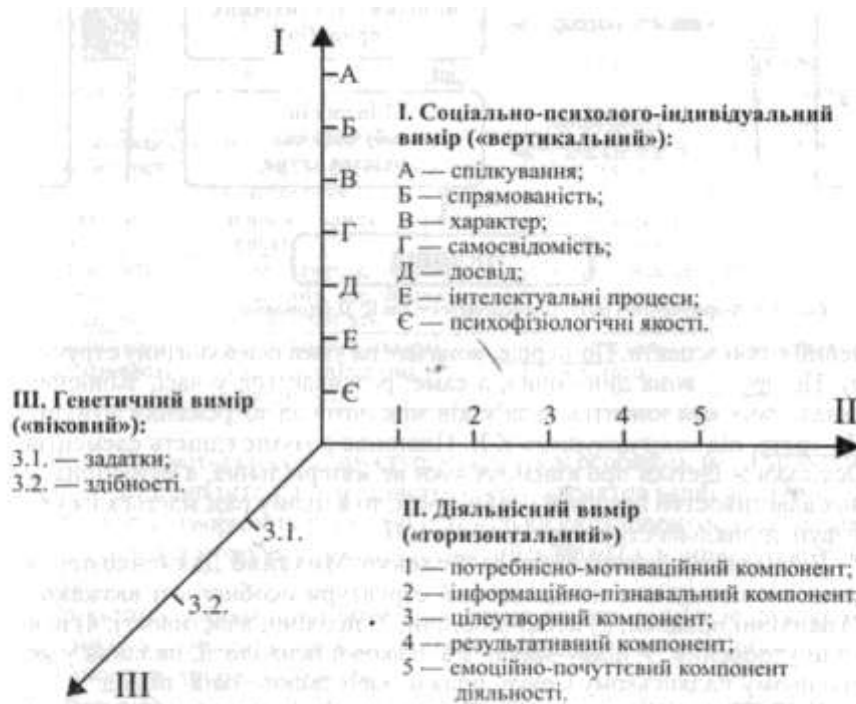

Рис. 2-2. Тривимірна психологічна структура особистості

2.2. Психологічна структура особистості

Український психолог Валентин Рибалка на основі аналізу вищенаведених підходів до структурування психологічної структури особистості стверджує, що в основі цієї структури лежать три базові виміри:

I — *соціально-психолого-індивідуальний* — вертикальний;

II — *діяльнісний* — горизонтальний;

III — *генетичний* — віковий, за допомогою якого характеризується рівень розвитку властивостей особистості, її задатків і здібностей на певному етапі становлення індивіда як особистості (рис. 2-2).

Ці виміри становлять систему основ цілісної психологічної структури особистості. Вони пов'язані між собою за ортогональним (гр.: прямокутний, той, що має прямий кут) принципом, за яким співвідносяться три виміри простору. Взаємозв'язок між трьома вимірами зображений на рис. 2-2.

В.В. Рибалка пропонує здійснити аналіз і синтез системної психологічної структури особистості на конкретному рівні узагальнення. Найвищий рівень узагальнення поняття «психологічна структура», з якого починається його конкретизація — це системна характеристика особистості як складної соціально-психолого-індивідуальної за своєю природою системи з певними властивостями, що постійно розвивається і реалізується у формі діяльності та спілкування.

На другому рівні здійснюється аналіз і синтез трьох вимірів — соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного, генетичного — як базових параметрів психологічної структури особистості.

На третьому рівні здійснюється диференційований та інтегративний аналіз і синтез складових кожного з трьох вимірів. Наприклад, соціально-психолого-індивідуального виміру: спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелектуальних процесів і психофізіологічних якостей.

Четвертий рівень конкретизації аналізу і синтезу психологічної структури особистості утворюють психічні властивості, функції і процеси.

На п'ятому рівні конкретизації аналізу та синтезу психологічної структури стає можливою класифікація конкретних властивостей і власне здібностей особистості до певних видів діяльності (наприклад, до військово-професійної, науково-дослідної, педагогічної, управлінської, технічної тощо) або виконуваних людиною ролей (наприклад, командира, підлеглого, чоловіка, жінки тощо).

Перші чотири рівні конкретизації психологічної структури особистості можна розглядати як такі, що характеризують її макроструктуру, а інші рівні (починаючи з п'ятого) — як такі, що належать до мікроструктури. Перехід від макроструктури до мікроструктури пов'язаний з вимогами, які висуваються до особистості конкретними видами діяльності та поведінки, ролями, соціальним статусом, рангом, які обирає, застосовує і реалізує людина в конкретних умовах життя.

Цей підхід має наукову перспективу, але вимагає ретельного дослідження взаємодії між підструктурами, компонентами та рівнями розвитку психологічної структури особистості із застосуванням найсучасніших досягнень різних галузей наукової думки. Розв'язанню цієї актуальної проблеми сприяють методологічні роботи Б.Г. Ананьева, О.Г. Асмолова, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, Ф. Лерша, К.К. Платонова, С.Л. Рубінштейна та інші щодо сутності особистості, основних методологічних принципів і методик її дослідження.

Автор дотримується думки, що структура особистості є цілісним утворенням, сукупністю соціально значущих психічних властивостей, відношень та дій індивіда, яких набуто у процесі онтогенезу і які визначають його поведінку як соціального суб'єкта дії та спілкування. Тому при визначенні психологічної структури особистості слід постійно мати на увазі, що особистість — це саморегульовальна динамічна розвивально-функціональна система.

Також зрозуміло й інше: безглуздо розглядати психологічну структуру особистості лише на основі деяких психічних властивостей або як механічне об'єднання різних психічних явищ та рис у деяких структурах. Адже будь-яку якість, властивість особистості військовослужбовця слід розглядати тільки в контексті особистості. При цьому виявлення кожної окремої риси буде змінюватися залежно від мети, ідеалів, життєвих настанов, загальних і професійних інтересів, потреб, мотивів, мотивацій, стану, віку особистості.

Таким чином, індивідуальність особистості військовослужбовця характеризується змістом її структури. Вивчати своїх підлеглих — означає знайти ключ до їх розуміння. Офіцерові необхідно мати на увазі, що особистість являє собою єдине ціле всіх її різноманітних рис. При цьому кожна риса особистості невід'ємно пов'язана з іншими і тому набуває різного, інколи протилежного, значення, залежно від усього загалу рис цієї особистості.

Звідси випливає, що коли йдеться про якість рис особистості, то не можна говорити, добра чи погана вона сама по собі. Щоб правильно оцінити ту чи іншу рису особистості, слід розглядати її лише у взаємозв'язку з іншими рисами цієї особистості. Наприклад, така риса особистості, як наполегливість — уміння досягати мети, долати перешкоди — може бути позитивною, лише коли вона поєднується з такими рисами, як моральна чистота, відчуття соціальної справедливості. У цьому випадку можна чекати, що наполегливість військовослужбовців слугуватиме досягненню благородної мети.

Якщо ж наполегливість поєднується з такими рисами, як егоїзм, неохайність, то ця наполегливість військовослужбовця стає негативною рисою, бо її буде спрямовано лише на власний добробут за рахунок інших і вона буде на заваді всьому військовому колективу.

Офіцерові під час діагностики розвитку особистості також слід мати на увазі, що ступінь відокремлювання певних компонентів може змінюватися залежно від обставин життя, характеру діяльності та усвідомлення військовослужбовцем своїх соціальних ролей. Не можна не врахувати і того факту, що у процесі онтогенезу можливі випадки непропорційного розвитку окремих підструктур та їх компонентів. Наприклад, затримка в розвитку окремих підструктур або їх компонентів, тим паче, що їх розвиток не тільки підстава, а й результат формування особистості як структурно-цілісного утворення.

Під час складання психологічної характеристики військовослужбовця необхідно вивчити також закономірності, які пов'язують між собою окремі підструктури та їх компоненти. Тільки в такому випадку можливе обґрунтування, прогнозування методики виховання і самовиховання військовослужбовця. Під час вивчення розвитку властивостей цілісної структури особистості потрібно звернути особливу увагу на фактори, які найбільше вплинули і продовжують впливати на формування особистості певного військовослужбовця.

Таким чином, вивчити своїх підлеглих — означає виявити особливості підструктур, компонентів та рівнів розвитку основних складових психологічної структури особистості, визначити закономірності їхнього вияву у поведінці та військовій діяльності й на цій основі прогнозувати процес виховання військовослужбовців.

2.3. Розвиток особистості у військовій діяльності

Психологічна наука розглядає формування та розвиток особистості воїна як активного суб'єкта крізь призму його діяльності, як «систему систем», що має свої внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток [43, с. 85]. Тому високоорганізована і мотивована військова діяльність рішуче впливає на розвиток особистості військовослужбовця. У зв'язку з цим, офіцер скеровує свою цілеспрямовану роботу на подальше формування та розвиток особистості підлеглого, педагогічно зумовленої організації бойової та гуманітарної підготовки в підрозділі.

Кожній активній військовій праці притаманний процес обміркованого проектування своїх дій, їх часткових результатів, оцінка досягнутого, зіставлення їх з поставленою метою. Далі, під час спілкування та взаємодії з товаришами по службі, члени військового колективу обмінюються думками, порівнюють свої настанови і позиції з настановами й позиціями товаришів по службі. Така праця добре впливає на розвиток інтелекту і передусім пізнавальних процесів: сприйняття, уявлення, уваги, мови, пам'яті, мислення тощо.

Високоемоційний характер бойової підготовки і всього процесу військової служби збагачує емоційно-почуттєву сферу військовослужбовця, сприяє розвитку простих та складних почуттів. Ось тут офіцеру необхідно прагнути, по-перше, розвивати у підлеглих такі почуття, які активізують психічну діяльність військовослужбовця, і, по-друге, нейтралізувати астенічні, такі, що викликають порушення психіки військовослужбовця, а надто у бойовій обстановці. Можливості розвитку сте-нічних почуттів різноманітні. Це емоційно насичені заходи з бойової та гуманітарної підготовки, накопичення емоційного досвіду із врахуванням вимог службової та бойової діяльності, стимуляції воїнів до самовдосконалення.

Великі резерви має військова діяльність для розвитку волі військовослужбовця, яка допомагає йому керувати своєю поведінкою, мобілізувати сили на подолання труднощів військової служби. Тому офіцер у процесі навчання і виховання військовослужбовців має прагнути формувати й розвивати у них такі вольові риси, як цілеспрямованість, сміливість, ініціативність.

Ці риси забезпечують успішну діяльність військовослужбовця за тяжких обставин сучасної війни. Завдяки їм він здатен самостійно організувати свою діяльність, успішно керувати своєю поведінкою під час виконання бойових завдань.

Основними напрямками розвитку вольових рис особистості воїна є:

- формування мотиваційної сфери військової діяльності;
- організація інтенсивної бойової підготовки;
- спеціальне тренування зі зміною обставин, умов та засобів досягнення мети;
- заохочення до самовиховання;
- систематичне закріплення досвіду вольових дій на всіх етапах досягнення результатів.

З накопиченням досвіду служби зростає і сфера діяльності воїна, що сприяє розвитку його психічних функцій та можливостей їх організації, пов'язаних із психічними станами. Офіцерові слід зважати, що психічний стан безпосередньо впливає на динаміку психічних процесів, на вияв властивостей особистості, ефективність її службової діяльності. Він характеризує тимчасову динаміку психічної діяльності військовослужбовця.

Психічні стани у своєму розвитку та вияві багато в чому залежать від мотивів службової діяльності воїна, від успіхів у бойовій і гуманітарній підготовці, індивідуально-психічних властивостей особистості, умов військової служби та взаємин між військовослужбовцями у підрозділі. На психічному стані особового складу позначається соціально-психологічний клімат, настроїв і традицій в колективі, взаємини з безпосереднім командиром. Вони характеризуються цілеспрямованістю, стійкістю, єдністю переживання і поведінки, продуктивністю психічного функціонування, рівнем активізації (від сну до стресу), конкретною направленістю тощо. Їх воїн може усвідомити або не усвідомити. Офіцер має знати причини виникнення тих чи інших психічних станів, якими можуть бути: біоритми емоційної активності й пасивності воїна, характер військової діяльності, різні зовнішні впливи тощо.

Незалежно від причин виникнення останніх, необхідно розвивати й закріплювати такі позитивні психічні стани, як зосередженість, стійкість, рішучість, зібраність, наполегливість. Слід запобігати й нейтралізувати розвиток таких негативних психічних станів, як неуважність, боязливість, дратівливість.

Офіцерові ні в якому разі не можна забувати про такий фактор формування особистості військовослужбовця, як виховання. Важливість його посилюється тим, що розвиток особистості воїна на сучасному етапі характеризується суперечливістю. Це пов'язано з тим, що у молодих людей, які тільки розпочали військову службу, ще недостатньо систематизовані погляди та переконання. Серед призваних на військову службу є молоді люди з негативними рисами характеру та звичками, недисциплінованою поведінкою, з орієнтацією на порожнє самоутвердження.

На початковому етапі військової служби дуже важливою проблемою є адаптація особистості до нових умов життєдіяльності. Тому офіцеру необхідно тримати у полі зору процеси соціально-психологічної адаптації своїх підлеглих. Це процес включення воїнів у первинний військовий колектив і сприйняття ними різних ролей. Тут можливі протиріччя між засвоєними настановами та звичками і новими вимогами військової служби. Перебудова стереотипів, яка при цьому відбувається, супроводжується

негативними психологічними явищами, закріплення яких може погано позначитися на розвитку особистості воїна.

Під впливом виховної роботи активно формується та розвивається мотиваційна сфера воїна, на основі якої реалізується ставлення воїна до військової служби. У зв'язку з цим, офіцер має допомогти воїну усвідомити своє призначення, глибоко зрозуміти зміст мети й завдань військової служби, проїнятися відповідальністю за захист своєї Батьківщини.

Від успішного опанування функціональних обов'язків, конкретної бойової спеціальності неабияк залежить розвиток особистості військовослужбовця. Тому офіцер має методично правильно організувати навчально-виховний процес у підрозділі. Динаміка та якість цієї роботи певною мірою залежить від умілого використання прихованих можливостей воїна, чіткої організації колективної життєдіяльності, суворого статутного порядку. Послідовне керування цими процесами визначає гармонійний розвиток особистості воїна.

Виховна робота і закріплення дружніх стосунків між воїнами на основі співпраці і взаємодопомоги у процесі польових занять та бойових навчань позитивно впливає на формування особистості. Таким чином, участь воїнів в аналізі успіхів та невдач своїх дій розвиває у них риси відповідальності, сприяє формуванню самостійності і правильному самоутвердженню військовослужбовців.

Позитивні приклади командирів також спонукають воїнів до самооцінки, розвивають у них самодисципліну й прагнення до самовдосконалення.

Отже, військовослужбовець є особистістю настільки, наскільки в нього розвинуті соціальні якості, наскільки він свідомий суб'єкт своєї громадсько корисної військової діяльності. При цьому слід мати на увазі такі зауваження П.Я. Гальперина: «Діє не свідомість, яка регулює дії на основі свідомості... Для того, щоб стати особистістю, необхідно бути суб'єктом, свідомим, суспільно відповідальним суб'єктом» [17, с. 143].

Особистість завжди активна. Активність військовослужбовця виявляється у різноманітній військовій діяльності. Особистість військовослужбовця формується безпосередньо у цій діяльності. Тому головне завдання офіцера — спрямувати активність кожного військовослужбовця у потрібному напрямі, на громадсько корисну діяльність, на самовдосконалення. Особистість може існувати тільки у спілкуванні з іншими особистостями. Без спілкування, в ізоляції від суспільства немає особистості, особистість не може розвиватися, не може існувати.

Тільки у спілкуванні з товаришами по службі формується і вдосконалюється особистість військовослужбовця. На цій особливості будується принцип виховання у вітчизняній педагогіці, докладно розроблений А.С. Макаренком: виховання у колективі та через колектив. Тому постає питання про роль і місце офіцера у формуванні особистості воїна в навчально-виховному процесі. Він зобов'язаний уміло формувати і гуртувати свій підрозділ у військовий колектив, який має виконувати свої виховні функції щодо кожного окремого воїна.

На закінчення слід зазначити, що поняття особистості воїна, діагностика його індивідуально-психічних особливостей впливають із того, що діяло на нього, які стосунки і яке соціальне оточення у нього основні. При цьому обов'язково слід знати життєвий шлях воїна до служби, його нинішні інтереси, ставлення до служби. Спираючись на ці знання, володіючи обґрунтованою методикою вивчення особистості, офіцер може визначити перспективи й можливості розвитку особистості воїна, а також уміло керувати цим процесом.

Тести та завдання для самоконтролю

2-1. Автоконтрольний блок.

Особистість — це _____ '____ індивід, що _____ з огляду на соціальнозначущі _____, які визначають його _____ та діяльність.
розглядається
соціалізований
властібосилі
поведінку

2-2. Зробіть соціально-психологічний аналіз основних психічних рис особистості:

- ступінь сформованості психічних властивостей та якостей;
- свідомість, самосвідомість та індивідуальність;
- активність виражена в певній діяльності, саморегулювання;
- включення в систему суспільних стосунків.

2-3. Зробіть психологічний аналіз такого положення: «Психологи зазначають, що людина як біологічна істота народжується один раз, але як особистість — двічі. Вперше — тоді, коли дитина починає говорити «Я», відокремлюючись з оточення, протиставляючи себе іншим людям та порівнюючи себе з іншими.

Друге народження особистості відбувається, коли у людини сформувався світогляд, власні моральні потреби та оцінки, які роблять її відносно стійкою від переконань інших. Це дає їй змогу керувати своєю поведінкою і діяльністю згідно зі своїми переконаннями і моральними нормами».

2-4. Який із нижчеподаних факторів формування особистості є «зайвим»?

- а) фізично-географічний;
- б) біологічний;
- в) соціальний;
- г) виховний;
- д) власна активна діяльність.

2-5. Автоконтрольний блок (психологічна структура особистості за К.К. Платоновим).

Тема 3

ПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

Ця тема логічно продовжує і конкретизує знання, вже здобуті під час вивчення теми «Психологія особистості», де було подано загальні уявлення про психологію особистості військовослужбовця, основні фактори її формування, а також її психологічну структуру. Провідними компонентами структури особистості виступають психічні властивості (спрямованість, характер, здібності, темперамент). На основі психічних властивостей, що виявляються в єдності і взаємодії з іншими компонентами психіки воїна, формуються основні якості особистості військовослужбовця. Сукупність цих провідних якостей становить зміст особистості й визначає її індивідуальність.

Психічні властивості — це індивідуально-психічні особливості, що дають змогу розрізняти воїнів, знати їхні вчинки і мотиви діяльності.

3.1. Спрямованість особистості та особливості її змісту у військовослужбовців

Провідна психічна властивість особистості — спрямованість. *Спрямованість особистості* — це система спонукань і ціннісних орієнтацій, яка визначає вибіркове ставлення та активну поведінку воїна, тобто спрямованість. Тут суті, стійка система мотивів, яка орієнтує життєдіяльність особистості [95, с. 230]. Причому, залежно від ситуації, система може бути провідною і супутньою. В цілому, визначаючи спрямованість особистості, ми дізнаємося, що вона зробила у своєму житті, що збирається зробити і як хоче досягти цього.

Залежно від сфери вияву панівного спонукання розрізняють морально-етичну, військово-професійну та побутову спрямованість воїна.

Морально-етична спрямованість військовослужбовця полягає у високій морально-етичній зрілості. Воїни з цією панівною спонукуючою всі події, що відбуваються, вчинки товаришів та ін. пропускають крізь моральні категорії, прагнуть чинити все за законом, цінують таких осіб. Вони виявляють гуманність, колективізм, відповідальність і принциповість.

Військово-професійна спрямованість особистості виявляється в активному і стійкому прагненні займатися певною військово-професійною діяльністю, вдосконалюватися в ній. Це люди, які у своєму житті на перший план ставлять військову службу.

Побутова спрямованість виявляється в матеріальних, родинних, а також індивідуальних прагненнях. Для таких воїнів головним є створення добрих побутових умов, родинного затишку, а не професійні успіхи на службі.

Спрямованість має такі основні характеристики: *інтенсивність, стійкість, широта і певний рівень.*

Інтенсивність спрямованості пов'язана з емоційним забарвленням, яке може виявлятися у нечітких потягах або глибокій впевненості. *Стійкість* — це передусім сталість спонуки. Коло інтересів військовослужбовця зазвичай фіксується у понятті «*широта спрямованості*». *Рівень спрямованості* свідчить про високу або низьку громадську активність, прагнення зробити благополучним життя, в одному випадку — лише для себе, в іншому, високому — і для інших.

Зміст спрямованості становлять потреби, мотиви, інтереси, переконання і світогляд. Так, всю нашу свідому регуляцію поведінки, дії, мислення і почуттів визначають потреби. Вони ж є джерелом активності воїна. Власне, усі дії військовослужбовця визначаються потребами.

Потреба — це внутрішній стан психічного або фізіологічного відчуття недостатності чогось. Так, без задоволення елементарних потреб людина не могла б існувати як живий організм. А вони у людини дуже різноманітні. Це потреба в їжі, житлі, кисні, безпеці, продовженні роду, одержанні інформації, у спілкуванні, любові, визнанні, повазі, авторитеті тощо. Безумовно, їх різноманітність не може бути вичерпана переліченими, існує цілий комплекс складніших суспільно зумовлених потреб особистості. Потреби воїна часто формуються під впливом зовнішнього середовища, яке значною мірою їх детермінує. Вони також залежать від виховання в широкому розумінні і самовиховання. Це стосується як матеріальних, так і духовних потреб.

У зв'язку з цим цікавим є підхід до визначення людських потреб А. Маслоу, відомого як творця *ієрархічної теорії потреб*:

- перший ступінь — фізіологічні та сексуальні потреби;
- другий ступінь — потреба в безпеці та стабільності;
- третій ступінь — соціальні потреби;
- четвертий ступінь — потреба у престижі;
- п'ята ступінь — духовні потреби — потреби у самореалізації та самоактуалізації через творчість, самоосмислення власного призначення у житті, потреба реалізації людини як особистості.

За А. Маслоу, чим вищий рівень мотиву, тим більше виникає життєва необхідність забезпечення відповідних потреб. У зв'язку з цим спочатку слід задовольнити нижчі потреби, а потім — вищі. З моменту задоволення нижчих потреб вони втрачають мотиваційну силу. З їх підвищенням підвищується готовність людини до активнішої діяльності. Водночас несвоєчасне і неякісне задоволення нижчих потреб може допровадити до такої ситуації, коли воїни у людини можуть стати провідними. І навпаки, коли задоволені нижчі потреби, у людини виявляються вищі потреби, тобто — мета-мотивація (потреба у розвитку, розумінні сенсу життя взагалі, пошуку сенсу власного життя). Коли людина не розуміє смислу власного життя, вона неспроможна максимально самореалізуватися, нездатна виявити власні здібності та відповідно піднятися на вищий рівень соціального життя.

До духовних потреб належать естетичні й інтелектуальні. *Моральні потреби* — це стан особистості, який виражає необхідність стосунків з іншими людьми. Серед моральних потреб особистості розрізняють потребу допомагати людям, співпереживати, працювати, керувати, підкорятися тощо.

До *естетичних потреб* належать ті, що відображають постійне прагнення особистості сприймати прекрасне, гармонійне в природі, у творах мистецтва, у стосунках між військовослужбовцями. Рівень розвитку естетичних потреб — це результат виховання і самовиховання особистості. Особливе значення для їх розвитку мають традиції та звичаї збройних сил, військового колективу, в якому служить воїн.

Інтелектуальні потреби відображають необхідність військовослужбовця в пізнанні нового, у вирішенні проблем, нерозв'язаних завдань.

Зміст потреб воїна найповніше визначає суть особистості. Вивчаючи потреби підлеглого, шляхи їх задоволення, ми тим самим даємо характеристику основним параметрам особистості. Таким чином, потреби мають дуже велике значення у житті воїна. Потреби за рівнем їх усвідомлення починають виступати як сили, які спонукають до діяльності, оскільки стають мотивами діяльності.

Мотив — спонукальна сила дій і вчинків воїна. На відміну від потреб, мотиви має тільки людина. Багато корисного в теоретичне розуміння того, що таке мотив, внесли С.Л. Рубінштейн і О.М. Леонтьєв. Наприклад, О.М. Леонтьєв визначив мотив як те, що,

відповідаючи актуальній потребі, організовує і відповідним чином спрямовує поведінку людини.

Мотив (або причину) дій воїна визначити нескладно, якщо він один. Але, як правило, поведінку воїна визначає безліч факторів. Однак у будь-якому разі мотиви в чистому вигляді не існують, вони лише результат відображення у психіці потреб організму, викликаних зовнішніми або внутрішніми умовами. Тому О.М. Леонтьєв визначає мотив як усвідомлену потребу, хоча, на нашу думку, ми часто не усвідомлюємо мотиви, оскільки, здійснюючи ті чи інші вчинки, не завжди замислюємося над мотивами, що їх визначають. Тому для стимулювання і спрямування поведінки у відповідне річизще необхідні принаймні два мотиваційні фактори: *потреба* і *мотив*.

Мотиви умовно можна поділити на прості (стимульовальні: потяг, бажання, прагнення) і складні (змістові). Прості мотиви воїнами часто не усвідомлюються і можуть бути спонукальною силою антигромадських вчинків. Безумовно, нас більше цікавлять змістові або професійні мотиви, де основне місце посідає інтерес. Тому першим кроком офіцера як керівника має бути виявлення змістовних мотивів військової праці своїх підлеглих і вивчення мотиваційних структур поведінки особистості в різних ситуаціях. Офіцер визначає, що є головним рушієм у ставленні підлеглих до служби (матеріальні стимули, задатки лідера та інші фактори).

Мотиви класифікують за такими ознаками:

- за силою спонукання: *сильні* та *слабкі*;
- за ознакою зумовленості особистими якостями: *стійкі* та *нестійкі*;
- за характером впливу на процес досягнення мети: *позитивні* і *негативні*;
- за змістовністю орієнтації: *соціальні*, *колективні* та *особисто-престижні*.

Мета — мотиваційний фактор, що пояснює безпосередній, обов'язково усвідомлений результат, на який, в конкретний момент спрямована поведінка воїна. Психологічно мета є тим мотиваційно-спонукальним змістом свідомості, який сприймається воїном як безпосередній і найближчий очікуваний результат його діяльності.

Таким чином, потреби, мотиви й мета — основні складові мотиваційної сфери воїна. Вона оцінюється за такими параметрами:

- *розвиненість* — наявність якісно різноманітних мотиваційних факторів;
- *гнучкість* (гнучкішою вважається така мотиваційна сфера, в якій для задоволення різних потреб застосовується більше різноманітних мотивів);
- *ієрархічність* (чим більше розрізень у силі й частоті актуалізації мотивів того самого рівня, тим вища ієрархічність мотиваційної сфери воїна).

В літературі часто зустрічаємо термін «*мотивація*», зміст якого становить сукупність стійких мотивів, що мали місце в попередньому життєвому досвіді воїна або мають зараз. Джой Гілфорд запропонував *структуру мотивації індивіда*. До неї входять:

- органічні потреби;
- комфорт, приємне оточення;
- загальне честолобство, наполегливість;
- потреби за становищем — свобода (конформізм);
- потреба перебувати серед людей, агресивність;
- потреба в ризику та безпеці.

Отже, потреби й мотиви складають підвалину мотивації особистості і справді пов'язані з інтересами, переконаннями та ідеалами особистості.

Інтерес є формою вияву пізнавальних потреб. Він виражається в особливому ставленні воїна до певних речей та явищ реального світу і в бажанні їх пізнати.

Інтереси дають воїнові змогу швидше, повніше і глибше відобразити дійсність. Вони спонукають до знань, до розширення світогляду, збагачення психічного життя. Військова діяльність, виконувана з інтересом, має позитивне емоційне тло.

Інтереси, як і потреби, дуже різноманітні. Їх також поділяють на матеріальні (їжа, одяг, різні речі) та духовні (учіння, спілкування тощо). Інтереси розрізняють за змістом, глибиною та стійкістю. Інтерес може стати найсильнішим мотивом діяльності воїна. Керуючись ними, особистість здатна подолати будь-які труднощі. Наприклад, життя Михайла Ломоносова — це подвиг, головною рушійною силою якого були величезний інтерес і любов до науки.

Інтереси можна розрізняти за обсягом. Одні мають широкі, але поверхові інтереси, інші — глибокі, але за своїм спрямуванням дуже вузькі, треті — широкі, різнобічні й глибокі. Найменшу групу становлять люди з усебічними інтересами.

Серед видатних особистостей відзначалися різнобічною обдарованістю Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка, О. Суворов та ін. З біографій цих людей бачимо, якими широкими були їхні інтереси, великими знання. Л. Українка, наприклад, володіла багатьма мовами, добре знала світову літературу, історію, різні філософські системи, малювала, мала хист піаністки. Полководець О. Суворов був різнобічно освіченою людиною, добре знав математику, філософію, історію, географію, володів вісьмома іноземними мовами, був тонким цінителем поезії і сам писав вірші.

Широта інтересів обов'язково передбачає відокремлення одного з них як головного, навколо якого групуються всі інші інтереси. Різнобічність інтересів збагачує особистість воїна.

Поряд з інтересом людина має переконання та ідеали. **Переконання** — це глибока й обґрунтована віра людини в принципи та ідеали.

якими вона керується в своєму житті. Як упорядкована система поглядів, сукупність переконань виступає у вигляді світогляду, якого особистість додержує на певному етапі онтогенезу. Переконання органічно пов'язані зі знаннями і практичними діями. Вони виявляються у діяльності воїна, в його ставленні до товаришів по службі, військового колективу, військової служби. Формуються переконання в процесі життя під впливом виховання, навчання, самовиховання і життєвого досвіду.

На основі інтересів і переконань воїна складається власний ідеал — його основний стимул самовдосконалювання та формування. Ідеал — це модель, яка є еталоном в усіх виявах життєдіяльності людини.

Отже, потреби, мотиви, мета, інтереси, переконання та ідеали військовослужбовця визначають спрямованість його особистості. За однієї й тієї самої спрямованості діяльність воїна може бути різною щодо цілеспрямованості, інтенсивності та рівномірності.

А тому офіцер мусить знати основні передумови формування військово-професійної спрямованості особистості військовослужбовця:

- пояснення значення військової служби і соціальної важливості поставлених перед ним мети й завдань, тобто доведення чіткої мети і завдань;

- організація службової діяльності особового складу згідно зі статутами таким чином, щоб воїн навіть в умовах жорсткої субординації та суворого статутного порядку відчував себе особистістю;

- наближення умов навчання до бойових;

- створення таких умов військової діяльності, щоб воїн пишався результатом своєї служби;

- залучення підлеглих до процесу ухвалення рішень;

- об'єктивність застосування стягнень і оголошення заохочень;

- заохочення соціальної активності;

- створення умов для задоволення першочергових потреб;
- активізація самостійної роботи підлеглих тощо.

Таким чином, необхідно глибоко вникати в питання спрямованості особистості своїх підлеглих, вивчати її вияви, маючи на увазі, що вони не завжди стандартні. Ще Лев Толстой попереджав про те, що «люди як річки: вода в усіх однакова і всюди одна й та сама, але кожна річка буває то вузька, то швидка, то широка, то тиха, то чиста, то каламутна, то холодна, то тепла. Так і люди. Кожна людина носить в собі зачатки всіх властивостей людських, інколи виявляє одні, інколи інші, і часто буває не схожою на себе, залишаючись усе ж тією самою собою. У деяких людей ці зміни бувають особливо гострі» [18, с. 134-135].

3.2. Особливості вияву темпераменту і характеру воїна у навчально-виховному процесі

Психіка кожного воїна унікальна. Її неповторність пояснюється як особливостями соціальних зв'язків і контактів, так і особливостями біологічної та фізичної будови й розвитку організму. До біологічно зумовлених підструктур особистості належать темперамент, а також статеві і вікові властивості психіки.

Темперамент — сукупність найбільш стійких індивідуально-психічних особливостей воїна, які виявляються в динаміці його поведінки й діяльності. Так, спостерігаючи за поведінкою і діяльністю воїнів, ми бачимо, що вони різні не лише зовнішньо, а й за вчинками. Одні з них завжди спокійні, неговіркі, мляві, інші дуже рухливі, говіркі тощо. При цьому слова в них супроводжуються активною жестикуляцією та відповідною мімікою. Така різниця в поведінці воїнів зумовлена їхнім темпераментом.

Перш ніж розглянути різні типи й особливості темпераменту, слід відразу зазначити, що немає кращих або гірших темпераментів — кожен із них має свої позитивні аспекти, тому головні зусилля мають бути спрямовані не на його виправлення (що неможливо внаслідок природженості темпераменту), а на розумне застосування в конкретній військовій діяльності позитивних якостей і оптимальне врахування й нівелювання слабких сторін.

Так, нестриманий *холерик* дуже активний, безстрашний; легковажний *сангвінік* жваво сприймає світ, несе оточенню свою життєрадісність; млявий *флегматик* завжди має сили і ґрунтовність; нерішучий *меланхолік* напрочуд чутлива людина, яка природно співчуває кожному. Однак **чисті типи** темпераментів у житті майже не трапляються, існує багато проміжних форм.

Коротко розглянемо історію становлення поняття «темперамент» і його типології. Поняття «темперамент» вживається із V ст. до нашої ери — відколи грецький вчений-лікар Гіпократ позначив таким чином стійкі індивідуальні особливості людини, динамічну своєрідність психічного, духовного життя. За Гіпократом, усі тіла — як мікрокосмос, так і макрокосмос — складаються з одних і тих самих стихій. Перевагу однієї з чотирьох стихій визначає темперамент.

У перекладі з латинської «темперамент» — належне співвідношення частин, їх змішування. Правильне змішування чотирьох рідин забезпечує здоров'я людини, неправильне призводить до хвороби. Виходячи із вчення про чотири рідини, стихії, що їх частіше називають гуморами (лат.: волога, сік), відомий лікар Античності Клавдій Гален розробив першу типологію темпераментів, яка відома й сьогодні. Переважання крові (лат: сангвіс) створює сангвініка, переважання слизу (гр.: флегма) — флегматика, переважання жовчі (гр.: хом) — холерика, переважання чорної жовчі (гр.: меланакхом) — меланхоліка.

Існують різні підходи до типології темпераменту. Наприклад, конституційна типологія. Ці властивості темпераменту безпосередньо пов'язують з індивідуальними відмінностями в будові тіла. Найвідомішим представником конституційної типології є Ернст Кречмер (1888-1964), німецький психолог і психіатр, який 1921 р. видав нині вже класичну працю «Будова тіла і характер». Головна ідея книги полягає в тому, що люди з певним типом тіла мають і певні психологічні характеристики та схильність до відповідних психічних захворювань [51].

Е. Кречмер виокремив чотири конституційні типи: *лептосоматика* (людину високого зросту, тендітної будови тіла з вузькими плечима, довгими тонкими ногами, витягнутим обличчям), *пікніка* (людину невеликого зросту, товсту, з круглою головою на короткій шії), *атлетика* (людину з розвинутою мускулатурою, міцною будовою тіла, широкими плечима і вузькими стегнами) та *диспластика* (будова тіла деформована, диспропорційна, наприклад, занадто великий зріст).

Відповідно до цих типів будови тіла Кречмер розрізняє такі темпераменти: *шизотимічний*, *циклопідимічний* та *іскотемічний*. Шизотимік має лептосоматичне або атлетичне тіло. Замкнутий, відлюдкуватий, він схильний до значних коливань емоцій — від роздратування до сухості. Це дуже затята людина з досить ригідними настановами та поглядами. Циклотимік має пікнічну будову тіла. Він легко контактує з іншими, має реалістичні погляди, жваві емоційні реакції, що коливаються між радістю та сумом. Він завжди спокійний, не дуже вразливий. Його жести, міміка не досить виразні. Гнучкість мислення невисока. Він важко пристосовується до нових ситуацій [36].

Особистість не існує без тіла, як будинок не існує без стін. Наші потреби, прагнення мають серед інших соматичні джерела. Характер виражається в тілі й через типові рухи, ходу, пози, мускульні затиски. Тому не слід відкидати такі типології темпераментів, як типологія Е. Кречмера, В. Шелдона або К. Конрада. Інтегрування їх із факторними типологіями Г. Гейманса й Е. Вірми, С. Берта або Дж. Гіл-форда може бути досить плідним.

У XX ст. англійський психолог Ганс Юрген Айзенк (1916-1997) відокремив такі типи темпераментів: *екстраверт* та *інтроверт*. У загальному розумінні екстраверсія — це направленість особистості на навколишніх людей та події, інтроверсія — поняття, синонімічне стурбованості — виявляється як емоційна нестійкість, напруженість, емоційна збудливість, депресивність.

Так, *екстраверт*, порівняно з інтровертом, складніше виробляє умовні рефлексії, володіє більшою терпимістю до сенсорної депривації, внаслідок чого не переносить одноманітності, частіше відволікається під час роботи! та ін. Типовими виявами в поведінці екстраверта є товариськість, імпульсивність, недостатній самоконтроль, висока пристосованість до середовища, відкритість у почуттях. Він чуйний, життєрадісний, впевнений у собі, прагне до лідерства, має багато друзів, нестриманий, схильний до розваг, полюбить ризикувати, дотепний, не завжди -обов'язковий.

Інтроверт часто заглиблений у свої думки, відчуває труднощі, налагоджуючи контакти з людьми та адаптуючись до реальності. Він здебільшого спокійний, врівноважений, миролюбний, його дії продумані та реальні. Коло друзів має невелике. Високо оцінює естетичні норми, зазвичай планує майбутнє, міркує над тим, як діяти, не піддається моментальним спонукам, песимістичний. Інтроверт не зносить хвилювань, дотримується усталеного життєвого порядку, обов'язковий.

Значний внесок у вивчення основ темпераменту зробили І.П. Павлов та його наукова школа. Вчений вважав темперамент найзагальнішою характеристикою людини. Він звернув увагу на залежність темпераменту від типу нервової системи і відокремив такі основні типи:

- 1) сильний, врівноважений, рухливий;
- 2) сильний, врівноважений, інертний;
- 3) сильний, нерівноважений;
- 4) слабкий, загальмований тип.

Цей поділ відповідає поділу, здавна усталеному в психології, відповідно до якого розрізняють сангвінічний, флегматичний, холеричний, меланхолічний темпераменти [75, 76].

І.П. Павлов чітко розумів, що описані ним типи нервової системи — не реальні портрети, оскільки жодна конкретна людина не має усіх ознак того чи іншого типу темпераменту. Павловська концепція зв'язку типів темпераменту з типами нервової системи виявилася серйозним кроком на шляху дослідження основ класифікації темпераментів, вона спрямувала увагу на подальшу деталізацію окремих властивостей нервової системи з конкретним типом темпераменту.

Дослідження Б.М. Теплова та В.Д. Небиліцина довели, що від кожної з означених Павловим властивостей нервової системи залежить кілька інших властивостей. Було експериментально відкрито нові якості, а саме: *динамічність* — швидкість вироблення позитивних та негативних умовно-рефлекторних зв'язків, *стабільність* — швидкість виникнення збуджувального або гальмувального процесу.

Останніми роками основними складовими темпераменту вважають дві характеристики поведінки — *енергетичний рівень* і *тимчасові параметри*. Згідно з концепцією Яна Стреляу, перша характеристика описує активність і реактивність, а друга — пластичність і темп психічних реакцій. Реактивність людини тим вища, чим слабший подразник, здатний викликати реакцію. Вона свідчить, наскільки сильно різні люди реагують на однакові стимули: високореактивні — дуже збуджені, але маловитривалі за дії сильних або повторних подразників. Співвідношення реактивності та активності свідчить про те, що сильніше діє на людину — випадкові фантазії чи довготривала мета. За Стреляу, активність і реактивність перебувають у зворотній залежності: високореактивні люди сильно реагують на подразники, наділені слабкою активністю та інтенсивністю дій, їхні фізіологічні процеси ніби посилюють стимуляцію, і вона швидше стає для них надмірною. Низькореактивні — активніші, реагуючи слабше, вони можуть довше підтримувати більшу інтенсивність дій, оскільки їхні фізіологічні процеси швидше пригнічують стимуляцію. Таким чином, для вискоефективних людей завжди більше стимулів надмірних та надсильних, серед яких можуть бути і шкідливі, і ті, що викликають реакцію страху у військовослужбовців [112].

Але з цього не випливає, що кожна людина належить до одного з перелічених типів темпераменту в його чистому вигляді, оскільки такий темперамент трапляється в житті досить рідко і швидше в дитячому віці.

Це пов'язано з тим, що тип вищої нервової діяльності природжений. У зв'язку з цим тип темпераменту не змінюється з віком людини, але має тенденцію остаточного формування, набуття нових якостей під впливом життєвих обставин. Врівноваженість нервових процесів формується в підлітковому віці, й остаточно тип темпераменту набуває закінченості в юнацтві. Б.М. Теплов і В.Д. Небиліцин у своїх дослідженнях довели, що варіацій темпераменту значно більше. Проте, якщо в характері людини чітко домінують риси того чи іншого типу темпераменту, його відносять до одного з чотирьох означених типів. Підбиваючи підсумки вищенаведеного, можна зауважити, що темперамент пронизує всі психічні вияви особистості (емоції, мислення, вольові та інші психічні процеси) і виражається в таких основних властивостях.

1. *Сенситивність* (чутливість). Про цю властивість судять із того, яка найменша сила зовнішніх дій необхідна для певних психічних реакцій воїна. Сьогодні вже доведено, що найчутливішим типом є меланхолік.

2. *Реактивність*. Про неї ми можемо скласти уявлення з того, наскільки емоційно воїни реагують на зовнішні або внутрішні дії однієї і тієї ж сили. Найвища реактивність — це реактивність холерика.

3. *Активність*. Виражається ступенем впливу воїна на зовнішній світ, його здатністю долати перешкоди під час досягнення мети. Також характеризує здатність самостійно, свідомо керувати своєю поведінкою.

4. *Темп реакції*. Це швидкість перебігу різноманітних реакцій і процесів (швидкість рухів і розуму, темп мови, кмітливість).

5. *Пластичність* — *ригідність*. Про цю властивість ми складаємо уявлення з того, наскільки легко і гнучко пристосовується воїн до мінливої реальності (пластичність) або, навпаки, наскільки інертна і млява його поведінка (ригідність). Таким чином, пластичність і ригідність є параметрами пристосування до зовнішніх впливів.

6. *Екстраверсія — інтроверсія*. За визначення цієї властивості враховують: від чого переважно залежать реакції діяльності воїна — від зовнішніх вражень, що виникають у конкретний момент (екстраверсія), чи від образів, уявлень і думок, пов'язаних із минулим і майбутнім (інтроверсія). Таким чином, вони свідчать про загальну направленість особистості зовні або всередину.

Функції темпераменту: регуляція динаміки психічної діяльності; пристосувальна; енергетична.

У процесі службової діяльності офіцерові доводиться прогнозувати поведінку своїх підлеглих, призначати їх на посади, виходячи з їх індивідуально-психічних особливостей. Але водночас йому необхідно контролювати особисту поведінку, враховуючи особливості власної психіки. Ось чому так необхідно знати *основні вияви різних типів темпераментів*.

Особи *сангвінічного темпераменту* рухливі та врівноважені. І.П. Павлов, характеризуючи їх, писав, що сангвінік — палкий, дуже продуктивний діяч, але тільки тоді, коли в нього багато цікавих справ, тобто є постійне збудження [74, с. 86]. Якщо ж таких справ немає, він нудьгує, стає млявим. Для нього характерні легкість і швидкість виникнення нових почуттів та емоційних станів (горя, радості, ненависті тощо), які швидко змінюються й у пам'яті закарбовуються ненадовго. Як правило, воїн з цим темпераментом має гнучкий розум, дотепний. Він безтурботний, легко пристосовується до нових умов, товариський, швидко налагоджує контакт з людьми і може підтримати добрий настрій у військовому колективі. Сангвінік охоче береться за нову справу, але не завжди доводить її до кінця, може втратити інтерес до неї, а надто якщо ця справа потребує терпіння і тривалої копіткої праці. Типовими сангвініками серед видатних особистостей були Георгій Жуков, Михайло Лермонтов, Наполеон Бонапарт, Юрій Гагарін, із літературних персонажів — Остап Бендер.

Представники *холеричного темпераменту* відрізняються підвищеною рухливістю, неуврівноваженістю в поведінці, діях і вчинках. Воїн з холеричним темпераментом, як правило, агресивний, запальний, прямолінійний у стосунках з навколишніми, енергійний. Іван Павлов зазначав, що це завзятий, боновий тип, легко і швидко дратується [74, с. 56]. Воїн із цим типом темпераменту вирізняється різкою зміною глибоких почуттів, які супроводжуються сильними емоційними переживаннями, що завжди зовнішньо виражаються в міміці, жестах, швидкій мові. Воїни з цим темпераментом продуктивні за умови неодноманітної роботи, там, де треба швидко приймати рішення, ризикувати, виявляти ініціативу. Холериками були Петро І, Олександр Суворов, Василь Чапаєв, Іван Павлов, із літературних персонажів — д'Артаньян. Наприклад, Олександра Суворова вирізняла стрімкість, рухливість. Він ніби не знав спокою і справляв на сучасників враження людини, яка прагла відразу займатися сотнею справ. Навіть у старості він не ходив, а бігав, не їздив, а мчав, не обходив стілець, а перестрибував через нього.

Особи з *флегматичним темпераментом*, на думку Івана Павлова, спокійні, врівноважені, наполегливі й завзяті трудівники [74, с. 86]. Інертність нервових процесів у них створює умови для спокою і холоднокривності. Флегматиків за будь-яких обставин вивести із себе практично неможливо. Ці якості виявляються і в стосунках із товаришами по службі. Ця людина в міру товариська, настрої її завжди рівний. Працездатна, вона ніколи не марнує сил, розраховує їх наперед, справу, як правило, доводить до кінця, нову інформацію засвоює повільно, але ґрунтовно. Флегматику важко переключитися з однієї діяльності на іншу, важко пристосуватися до нових умов, міміка в нього невиразна.

Флегматиком був Михайло Кутузов. Спокійно, навіть ніби сонливо, він керував військовою радою у Філях, на якій вирішувалася доля Російської імперії. І, очевидно,

якраз об цей спокій, ніби об скелю в бурхливому морі, розбилися пристрасті воєначальників, і залишилось місце тільки для холодного розрахунку розуму. Всупереч намірам більшості генералів дати бій перед Москвою, Кутузов сказав: «...владою, довіреною мені моїм государем і Вітчизною, я наказую відступ».

Типовими флегматиками є космонавт Андріян Ніколаєв, кіногерой — Штирліц.

Для воїнів з *меланхолічним темпераментом* характерна дуже висока емоційна чутливість; вони дуже вразливі, швидко втомлюються. Рухи в них сповільнені. Емоційні переживання меланхоліків характеризуються великою глибиною, що часто накладає відбиток на особистість у цілому. Вони нерішучі, тяжко переживають невдачі, кожную з яких вони сприймають як особисту трагедію. Меланхоліки відлюдькуваті, часто ніяковіють, почуваються незручно, відчувають розгубленість і нерішучість. «Я з числа тих людей, — говорив про себе Гі де Мопасан, — в яких здерта шкіра і нерви оголені». І не випадково багато поетів, композиторів, артистів є меланхоліками, наприклад, Микола Гоголь, Федір Достоєвський, Петро Чайковський.

Тепер звернімося до такого важливого аспекту проблеми, як взаємозв'язок темпераменту й поведінки воїна. Із врахуванням властивостей темпераменту конкретного воїна можна з певною імовірністю прогнозувати особливості його реагування в заданій ситуації. Темперамент позначається на способах спілкування, визначаючи, зокрема більшу чи меншу активність контактів.

Взаємозв'язок способу реагування з темпераментом яскраво й образно ілюструє Анатолій Коні (1844-1927) у праці «Пам'ять і увага», характеризуючи вплив темпераменту на свідомість, а саме розповідаючи про те, як поставився би свідок до того чи іншого явища або події. Можна як приклад уявити собі ставлення носіїв різних темпераментів до однієї і тієї самої події: трамвай наїхав на жінку, яка переходила колію, і заподіяв їй тяжкі тілесні ушкодження або, можливо, і смерть — внаслідок того, що вона сама не звернула уваги на застережний дзвінок або якщо такий пролунав занадто пізно.

Сангвінік, хвилюючись, скаже: «Це була жахлива картина — пролунав надривний крик, бризнула кров. Мені вчувся тріск кісток, ця картина стоїть перед моїми очима, переслідує мене, хвилюючи і непокоячи».

Меланхолік скаже: «При мені вагон роздавив нещасну жінку, і ось людська доля: можливо, вона поспішала до коханого чоловіка, до улюблених діток, рідної домівки. І все розбито, знищено, залишилися сльози і скорбота за непоправною втратою, і осиротіла родина».

Холерик, сповнений обурення, скаже: «Роздавили жінку! Я давно казав, що міське управління недбайливе у виконанні своїх обов'язків: чи можна доручити керування трамваєм таким водіям, які не вміють вчасно попередити неуважних та тугих на вухо перехожих. І ось наслідок. Потрібно судити за такий недогляд, і суворо судити».

А флегматик скаже: «їду я і бачу: стоїть трамвай, біля нього натовп, щось розглядають; я підвівся на прогоні й бачу: лежить якась жінка упоперек колії, певно, наїхали і роздавили. Я сів на своє місце і сказав візнику: їдьмо швидше» [46, с. 89]. Отже, тип темпераменту людини можна визначити за поведінкою.

Офіцерові потрібно пам'ятати про те, що темперамент не визначає характер військовослужбовця, але він виявляється в стилі його діяльності, у взаєминах у військовому колективі, що, природно, може позначатися на військово-професійних успіхах.

Відомо, що тип темпераменту залежить від спадковості, проте окремі показники темпераменту воїна можуть змінюватися від умов його учіння, виховання, самовдосконалення та життєдіяльності. Умови життя впливають на функціонування центральної нервової системи. Одні з них сприяють певному розвитку сили й

рухливості психічних процесів, емоційній збудливості, інші, навпаки, — повільності, стриманості тощо.

Так, спокійний врівноважений флегматик за умови багаторазового повторювання одноманітних сильних емоційних подразників емоційно вибухає і поводить себе як холерик. А холерик під впливом певних факторів навколишнього середовища може виявляти невпевненість, розгубленість, нерішучість як меланхолік.

У зв'язку з цим одним з основних напрямів позитивного впливу командира на темперамент підлеглих є високий рівень організації бойової та гуманітарної підготовки в підрозділі, змістовна і якісна виховна робота з підлеглими та чіткий статутний порядок у військовому колективі. Весь процес повсякденної життєдіяльності воїна, з одного боку, має сприяти загартуванню й розвитку позитивних рис типів темпераменту, а з іншого — допомагати позбутися певних слабких аспектів конкретного темпераменту.

Офіцерові слід зважати ще й на той факт, що особливості темпераменту воїнів позначаються на їхній службі та бойовому навчанні. Воїни з різними типами темпераментів відрізняються не рівнем можливостей психіки, а своєрідними її виявами. Так, слабкість типу — це не лише брак сили збуджувального та гальмівного процесів, а й пов'язана з цим висока чутливість і реактивність. Таким чином, кожен темперамент має і свої слабкі аспекти. Наприклад, офіцер, доводячи своїм підлеглим завдання, має враховувати особливості його виконання кожним воїном, виходячи з особливостей типів їх темпераменту. Дослідження свідчить, що результативність військової діяльності також залежить від темпераменту. Річ у тому, що воїни з різними типами темпераментів досягають мети кожен у свій спосіб. Так, якщо завдання поділити на три етапи — підготовчий, виконавчий і контрольний, то процес виконання завдання залежатиме від темпераменту. Виявляється, що холерики і сангвініки мало часу приділяють підготовчим і контрольним діям, а флегматики і меланхоліки — навпаки. Перші також можуть довго виконувати кілька завдань, не плануючи їх спеціально і не розподіляючи в часі. Інші, виконуючи завдання, розраховане на тривалий час, намагаються свою діяльність планувати. Вони беруться за нову справу лише тоді, коли залагодять попередню, краще справляються з монотонною роботою, але їм не вдаються такі види діяльності, в яких треба мати справу з сильними, несподіваними подразниками.

Рухливість та інертність нервових процесів можуть також впливати на якість праці воїна, її ефективність і мають свої позитивні та негативні аспекти. Вивчення відмінностей між воїнами з жвавішими й інертнішими темпераментами за опанування військової майстерності дало таку картину. Рухливі (холерики і сангвініки) у швидкому темпі виконували різні завдання, але дещо ненадійно, що виявилось у пропусках складових завдання. Інертні (флегматики) воїни краще виконують завдання, які вимагають повільних рухів. У них спостерігаються затримки у процесі роботи, але завдання виконано завжди чітко, що є безперечною перевагою. Вони також сильніше мотивовані на виконання більш простих дій, ніж рухливі, менше втомлюються і дратуються від їх повторення. У таких воїнів максимум мотивації виявляється у завданнях з великою імовірністю успіху.

Військова справа — така фахова діяльність, в якій *саме від властивостей темпераменту* може залежати її ефективність. Це зумовлює потребу в відборі воїнів за такими властивостями.

Цьому сприяє професійний добір, що допомагає виділити претендентів з найбільш відповідними для певної спеціальності психофізіологічними якостями. Наприклад, якщо офіцер добирає воїна на сержантську посаду з трьох кандидатів з різними темпераментами (холеричний, флегматичний, сангвінічний), то йому належить

зважати на те, що холерик імпульсивний, різкий у спілкуванні, підвищено збуджений, для сержанта це не оптимальний спосіб впливу. Флегматик — наполегливий, рівний з товаришами по службі, але повільно переводить увагу на інше завдання, малорухливий, його краще використовувати в самостійній, незалежній від спілкування роботі. З цього дослідження випливає, що для посади сержанта найбільше годиться сангвінік. Це справді так.

Особливості темпераменту виявляються і в розумовій праці. Вони надають своєрідності стилю і манері діяльності. Тому офіцерові, наприклад, у навчально-виховному процесі підлеглих для оптимізації їх учіння корисно контролювати навчальну діяльність холерика. В роботі з ним недопустимі різкість, нестриманість, бо вони можуть викликати негативну відповідну реакцію. У той же час, кожен його провину слід вимогливо і справедливо гудити. Щодо нього негативну оцінку допустимо застосовувати в дуже енергійній формі й так часто, як це потрібно для поліпшення результатів його служби чи учіння. Перед сангвініком слід ставити нові, цікаві завдання, які потребували б від нього зосередженості й напруженості, також необхідно постійно включати його в активну діяльність і систематично заохочувати. Флегматика потрібно залучати до активної діяльності й зацікавлювати. Він вимагає систематичної уваги. Його не слід швидко відволікати від одного завдання для розв'язання іншого. Стосовно меланхоліка недопустимі не тільки різкість, грубість, а й просто підвищений тон, іронія. Про провину, скоєну меланхоліком, краще говорити з ним наодинці. До нього необхідно виявляти особливу увагу, своєчасно похвалити за успіхи, рішучість тощо. Негативну оцінку належить давати якомога обережніше, усіляко її пом'якшуючи. Наприклад, для деяких воїнів ситуація іспиту може бути стресовою. Так, складаючи іспит, флегматик реагує на запитання повільно, й може скластися враження, що він не знає матеріалу, і, щоб не вивести його з рівноваги, необхідне особливе терпіння. Зайва поспішність сангвініка або невиправданачіюривчастість холерика в цій ситуації можуть призвести їх до недостатньо обміркованих відповідей. Тут офіцерові необхідно багаторазово уточнювати, що власне вони хотіли сказати. Меланхолік — найчутливіший і найвразливіший тип. З ним потрібно бути якомога доброзичливішим.

Військова праця — це колективна праця. Тому в її організації офіцерові також необхідно враховувати особливості вияву темпераментів. Динамічні риси темпераменту військовослужбовця найкраще впливають на результати, якщо разом служать воїни різних темпераментів і якщо потрібно сприятливе їх поєднання, і навпаки. Так, діяльність холерика стає ефективнішою, коли він працює разом із флегматиком або сангвініком. За роботи з меланхоліком, а надто холериком, результати набагато гірші. Таким чином, не можна оцінювати значення властивостей темпераменту без врахування спільного характеру багатьох видів військової діяльності.

Офіцеру слід також пам'ятати про те, що для розвитку позитивних якостей темпераменту воїнів, він мусить працювати над собою, займатися самовихованням. Це вкрай необхідно, інакше військовослужбовець не може стати високоморальною, гармонійною особистістю. Отже, офіцер має допомагати воїнові вивчити свій темперамент, знати його позитивні та негативні риси, а також озброїти його методикою роботи над собою щодо вдосконалення сильних сторін свого темпераменту і звільнення від негативних аспектів.

За звичайних умов темперамент виявляється тільки в особливостях індивідуального стилю, не визначаючи результативності діяльності. За екстремальних умов — а бойові дії для психіки завжди екстремальні — вплив темпераменту на ефективність діяльності посилюється, завчені й попередньо засвоєні дії стають неефективними, і знадобиться додаткова енергетична та динамічна мобілізація організму, щоб впоратися з

несподіваними або надсильними впливами. Тут багато що залежить від якості попередньої психологічної підготовки особового складу до бойових дій, а також озброєння воїнів різними прийомами самонавіювання, аутотренінгу, емоційно-вольової саморегуляції тощо.

На закінчення необхідно зазначити, що темперамент має вплив на спрямованість особистості, характер воїна. Все це потребує комплексного підходу у формуванні й розвитку його особистості у бойовій і гуманітарній підготовці. Від темпераменту залежить, в який спосіб воїн реалізує свої дії у навчально-пізнавальній діяльності, екстремальних умовах бойової підготовки і бойової служби. Темперамент виявляється в динамічних аспектах поведінки особистості. Це біологічний фундамент, на якому формується особистість як соціальна істота. Тому його необхідно враховувати в індивідуальному підході під час виховання, навчання, психологічної підготовки воїнів.

Доведено, що тип темпераменту у воїна — вроджений, а від яких властивостей його вродженої організації він залежить, ще остаточно не з'ясовано.

Наступна психічна властивість особистості воїна — характер, що визначає його поведінку і ставлення до навколишнього середовища, праці, інших людей і самого себе. Якщо в темпераменті виявляється ставлення воїна до подій, які відбуваються навколо нього, то характер — у ставленні до власної діяльності. Темперамент і характер чітко розрізняють не завжди. Тимчасом саме характер, а не темперамент ми називаємо сильним, слабким, твердим, м'яким, тяжким, наполегливим тощо. Описів темпераменту значно менше.

На відміну від темпераменту, який залежить головню від природженого типу вищої нервової діяльності, характер більше визначають умови учіння, виховання, стосунки в родині, військовому колективі тощо. Основні риси характеру розвиваються передусім під впливом соціального середовища, тобто в процесі соціалізації.

Тому в психології характер розглядається як сукупність істотних, стрижневих і найбільш стійких індивідуальних якостей особистості, що виявляються в діяльності, спілкуванні воїна та в його поведінці. Слово «характер» походить від грецького «character» — карбування, печатка, риса. Пізнання характеру воїна дає змогу досить точно прогнозувати його поведінку можливі вчинки та дії. Дуже важливо виявити і негативні риси характеру, такі як грубість, зарозумілість, жадібність, неправдивість, лицемірство тощо. У цілому вони виявляються у ставленні воїна до навколишніх, до себе, до праці, до речей. Але ми говоримо про риси характеру лише тоді, коли вони стали для воїна типовими, стійкими.

І.П. Павлов у своїх дослідженнях виявив, що *фізіологічну основу характеру* становить сума стійких тимчасових нервових зв'язків, які утворилися в корі головного мозку в процесі набуття життєвого досвіду (динамічний стереотип), і тип вищої нервової діяльності людини. Впливаючи на динамічний стереотип, можна змінити характер людини, тобто немає характеру, який би неможливо було змінити і переінакшити. Нарікання слабохарактерних на те, що «у мене такий характер, і я з собою нічого не можу вдіяти», з психологічного погляду цілком недоречне. Змінюючи обставини, життєдіяльність воїна, його звички, можна впливати на формування його характеру.

Тип вищої нервової діяльності впливає на характер двояко:

—по-перше, він може допомогти або ускладнити виховання певних властивостей характеру (наприклад, у воїна зі слабким типом нервової системи складніше виховувати впевненість у собі, ніж у воїна сильного і врівноваженого типу);

—по-друге, коли в результаті соціальних умов у воїна склалися певні стосунки, то від типу нервової системи залежатимуть ті способи дій, за допомогою яких він буде їх

виявляти (наприклад, працелюбність у флегматика і холерика виявляється по-різному, бо темперамент при цьому є динамічним боком характеру воїна).

Психічні якості особистості, які дають змогу з певною імовірністю передбачати поведінку воїна в конкретних умовах, називаються *расами характеру*. При цьому маємо на увазі, що рисами характеру називаємо лише ті чи інші особливості поведінки воїна, які систематично виявляються в різних видах його діяльності. Вони поділяються на *позитивні* (мужність, сумлінність, дисциплінованість, ініціативність тощо) і *негативні* (боягузтво, безпринципність, недбальство тощо). Існує кілька *типів характеру* (рис. 3-1).

Проблема класифікації характерів завжди приваблювала людей. Наприклад, ще в IV ст. до Р.Х. Теофраст, що запровадив поняття «характер», описав у трактаті «*Етичні характери*» 31 його вид. В основу класифікації він поклав риси моральності. У словнику української мови наведено понад 1500 понять і термінів, які розкривають різні риси характеру. При цьому офіцерові, що вивчає риси характеру підлеглих, не можна обмежуватися його окремими якостями. Характер воїна не просто сукупність, випадковий набір особливостей або рис. Різні властивості характеру взаємопов'язані, взаємозалежні. Закономірні зв'язки і взаємозв'язки між різними рисами характеру визначають його структурність, яка має власну ієрархічність. Це означає, що серед рис характеру деякі

Рис. 3-1. Типи характеру

основні, провідні, визначальні, інші — другорядні. Основні риси підкоряють собі другорядні.

Залежно від переважального впливу тих чи інших властивостей психіки на стосунки і діяльність воїна, можна виділити *моральні, інтелектуальні, емоційні та вольові риси характеру*.

Інтелектуальними властивостями характеру вважають такі якості: теоретичний чи практичний склад розуму має воїн, володіє тонкою спостережливістю чи ні, має гнучкий розум чи йому, навпаки, притаманні точність та інертність.

Коли йдеться про емоційні риси характеру, то мають на увазі показник збудження, пристрасне або розсудливе ставлення до явищ дійсності, що він любить і що ненавидить тощо.

Залежно від вольової активності характери поділяють на *сильні* та *слабкі*. Звичайно, воїни, які мають сильний характер, рішучі, цілеспрямовані, сміливі, готові до ризику, витримані й володіють собою. їм властива відповідальність за власні дії; коли вони керують, то покладають на себе відповідальність за стан справ у колективі. Сильні особистості частіше трапляються серед сангвініків. Вольовими рисами воїна вважаються: наполегливість, упертість, схильність до навіювання тощо.

Б.М. Теплов класифікував рис характеру за такими позиціями:

- *загальні* — ініціативність, розсудливість, легковажність;
- *особливості ставлення до самого себе* — скромність, зарозумілість;
- *ставлення до інших людей* — товариськість, доброта, чуйність, замкнутість тощо;
- *ставлення до праці* — працьовитість, лідерство.

Системи взаємопов'язаних психічних якостей називаються *симпто-мокомплексами*. Існують чотири групи рис характеру, які створюють симптомокомплекси:

1) риси, що характеризують ставлення воїна до колег, до військового колективу загалом, до суспільства (товариськість, чуйність, повага до інших воїнів, колективізм і протилежні їм риси — замкнутість, байдужість, бездушність, презирство до товаришів по службі тощо);

2) риси, що засвідчують ставлення воїна до військової праці (працьовитість, схильність до творчості, сумлінність, відповідальність, ініціативність і протилежні їм риси — лінощі, безвідповідальність, пасивність);

3) риси, що засвідчують ставлення воїна до самого себе (почуття власної гідності, самокритичність, скромність і протилежна їй зарозумілість, яка деколи переходить у нахабство, пихатість, егоїзм, егоцентризм).

В індивідуальному плані особистість характеризується тим, як вона ставиться до власної особи. Психологи це називають «атрибуцією відповідальності». Одні люди вбачають причини успіхів або невдач у собі, своїх вчинках, інші ж — в обставинах, інших людях. Відоме твердження В. Гюго про те, що в людини три характери: тон, який їй приписують, той, що вона сама собі приписує, той який є насправді. Л.М. Толстой порівнював людину з дробом, у якому чисельник — те, що вона собою являє, а знаменник — що вона про себе думає. Очевидно, чим більший знаменник, тим менший дріб;

4) риси, які характеризують ставлення воїна до речей (охайність або неохайність, дбале або недбале ставлення до свого обмундирування, речей).

Структуру характеру в цілому визначають також такі властивості:

- *ступінь глибини* (зв'язок рис характеру зі стрижневими стосунками особистості);
- *цілісність* (внутрішня єдність характеру, відсутність у ньому протилежних рис, відповідність між направленістю і діяльністю);
- *рівень прискіпливості* (визначається мірою важливості мети і завдань, які особистість обирає і ставить перед собою);
- *ступінь стійкості характеру* (дає змогу дійти висновку про його визначеність);
- *активність* (виявляється як постійна потреба воїна бути в діяльному стані);
- *сила характеру* (визначається тим, наскільки енергійно воїн досягає мети у послідовності дій і завзятості тощо).

Офіцер мусить мати чітке уявлення про те, що характер можна виховувати, формувати, змінювати, загартовувати. Характер людини змінюється протягом усього її життя в процесі спілкування й діяльності. У зв'язку з цим основними факторами формування характеру воїна є: соціальне середовище, в якому діє воїн; діяльність; виховання; самовиховання. Тому завдання офіцера як вихователя полягає в тому, щоб всебічно підтримати вияви позитивних рис характеру підлеглих і не створити умов для розвитку в них негативних якостей.

Характер — це життєвий почерк людини, це каркас особистості. Відоме східне прислів'я: «Посієш вчинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю».

Основними психологічними умовами формування і розвитку характеру військовослужбовців є:

—вивчення підлеглих і на цій основі формування змістовних і різносторонніх мотивів їх службової діяльності;

—цілеспрямована виховна робота з підлеглими;

—вибір серед товаришів по службі такої особи, яка для воїна стала би прикладом;

—психологічна насиченість бойової підготовки;

—залучення воїна до такої діяльності, де він зміг би розвинути свої риси характеру;

—керівництво самовихованням підлеглих;

—заохочення мужніх вчинків;

— статутна організація життєдіяльності воїнів тощо. Характер воїна тісно пов'язаний з іншими психічними властивостями (наприклад, безпосередньо з темпераментом і спрямованістю), тому на нього можна також впливати через них.

3.3. Розвиток здібностей у військовослужбовців у ході військово-професійної діяльності

Як відомо, центральним завданням, яке покликаний вирішувати офіцер спільно з іншими командирами, є підготовка воїна-професіонала, тобто військовослужбовця, готового і здатного виконувати бойове завдання. Успішність виконання цього завдання здебільшого залежить від певних властивостей воїна, що визначаються поняттям «здібності». У сучасній психології та протягом усієї історії її розвитку можна натрапити на різні визначення поняття «здібності».

Здібності стали предметом спеціального психологічного дослідження у ХІХ ст., коли працями Ф. Гальтона було покладено початок експериментальному вивченню людей. Деякі психологи помилково вважали, що здібності відповідають обмеженим ділянкам кори мозку — мозковим центрам.

Здібність виявляється в процесі оволодіння діяльністю, у тому, наскільки воїн за інших однакових умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно засвоює способи організації та її виконання. Тому сутність здібностей становлять якості психічних процесів, що лежать в основі оволодіння знаннями, навичками й уміннями визначають успіх діяльності. Таким чином, здібності — це те, що не зводиться до знань, умінь, навичок, але забезпечує їх швидке набуття, закріплення й ефективне застосування на практиці.

На відміну від характеру, здібності — це властивості особистості, що існують тільки відносно тієї або іншої, але обов'язково визначеної, діяльності. Вони виявляються в діяльності, і тому, доки не визначено, чим займатиметься воїн, не можна говорити про його здібності.

Що ж ми розуміємо під здібностями військовослужбовця?

Здібності — це сукупність індивідуально-психічних особливостей воїна, які забезпечують успіх у військовій діяльності, легкість і швидкість оволодіння нею. При

цьому не кожна психічна особливість є здібністю, а тільки така, яка має безпосереднє відношення до успішної бойової діяльності. Крім того, здібності — це не просто знання і вміння, а й можливості, сприятливі передумови успішного досягнення результатів у військовій діяльності.

Кожен воїн має певні здібності, але різні види здібностей у різних воїнів розвинені неоднаково. Від чого це залежить? — по-перше, від *природних задатків*, різноманітність яких визначено генетично; по-друге, від *типу вищої нервової діяльності* (наприклад, художньої, розумової, проміжної); по-третє, від того, які задатки розвиває в собі конкретний воїн.

У військовій психології під *задатками* розуміють певні морфологічні й функціональні особливості воїна як природні передумови розвитку здібностей. Наприклад, до задатків належать деякі природжені особливості слухового аналізатора, які сприяють успішному розвитку музичних здібностей. Задатки не визначають здібності та не характеризують їхній розвиток. Вони відображають лише одну з умов розвитку здібностей. їхньою істотною характеристикою є багатозначність, оскільки на основі одних і тих самих задатків (наприклад, гарні слухові задатки) можуть розвиватися різні здібності, залежно від характеру вимог, спричинених діяльністю (можуть розвиватися здібності співака, настроювача музичних інструментів, композитора, зв'язківця тощо).

Будучи багатозначними, задатки можуть бути більш або менш загальними. Більш загальними є задатки, зумовлені загальним типом нервової системи. Але, крім *загальних* властивостей нервової системи існують і *парціальні*, що характеризують особливості діяльності окремих аналізаторських систем. Ці задатки пов'язані з відмінностями слухової, зорової, нюхової, смакової чутливості в різних воїнів. Вони мають пряме відношення до спеціальних можливостей. Задатки — це співвідношення першої і другої сигнальних систем. З цією ознакою І.П. Павлов пов'язував існування трьох типів людей: *художнього, розумового і проміжного*.

Таким чином, задатки — це тільки природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку людини, які становлять природну основу розвитку здібностей. Задатки, що важливо знати офіцерові, переходять у спеціальні здібності лише в результаті їхнього розвитку в процесі навчання, виховання, учіння, самовиховання. Вони можуть залишатися невикористаними, не розвинути в здібності, якщо воїн не працює над їх удосконаленням або живе за несприятливих умов. Навіть за наявності геніальних здібностей вирішальну роль відіграє активна діяльність.

Видатний американський винахідник Томас Едісон говорив: «Геній — це на 1 % натхнення, а на 99 — потіння». Сам Едісон умів «потіти». Його

робочий день тривав зазвичай 19 год.. 30 чв. Спав він не більше 2-3 год. на добу. Коли йому минуло 50 років, він дозволяв собі розкіш зменшити свій робочий день на 30 хв. Після 70 років він працював близько 18 год. щодня. При цьому здібності можуть виявлятися в різному віці. Так, Вольфганг Моцарт почав писати музику в п'ять років, у композитора М.А. Римського-Корсакова музичний слух і музична пам'ять сформувалися у два роки, художники В.О. Серов та І.Ю. Рєпін з шести років малювали фарбами, у поета О.С. Пушкіна літературний талент виявився в дев'ять років. Але відомі випадки дуже пізнього вияву здібностей письменник С.Т. Аксаков написав першу книжку в 56 років, І.А. Крилов почав складати байки в 40 років.

Та все ж для виявлення задатків необхідно створювати умови, всіляко допомагати їх розкриттю. Інакше можна потрапити в казусні ситуації, які мали місце в житті геніальних людей. Наприклад, фізик І. Ньютон у школі вважався тупим і його повернули додому як нездатного до учіння. Письменнику В. Скоту професор університету дав таку характеристику: «Він дурень і залишиться дурнем». Л. Пастер у

школі не встигав з хімії. У школі вважали нездібними учнями також Ч. Дарвіна, Д. Менделєєва, А. Айн-штайна.

Таким чином, здібності — це сплав природного (здатки) і набутого. Задатки, що виявляються вродженими властивостями, розвиваються в умовах виховання, учіння і в процесі активної трудової діяльності. Офіцерові також необхідно мати на увазі той факт, що в процесі виконання різних видів воїнської діяльності формуються і нові властивості, необхідні для цього виду діяльності.

За рівнем розвитку здібностей розрізняють людей *здібних, талановитих і геніальних*. Люди, спроможні швидко оволодівати конкретною діяльністю, досягають у ній високих результатів, вносять у свою працю елементи творчості.

Талант — це високий рівень розвитку здібностей, передусім спеціальних, що особливо успішно втілюються в певному виді діяльності. Талановита людина створює щось нове, оригінальне, певною мірою неповторне. Однак вона творить у межах ідей, які вже склалися. Таким чином, розвиток таланту передбачає наявність, з одного боку, здібностей, а з іншого — схильності до певного виду діяльності, великого інтересу, бажання й напруженої праці. Схильність і здібності до праці — найважливіші складові справжнього таланту.

Прикладом може служити життя багатьох видатних особистостей. «Мене вважають улюбленцем долі,— писав 1824 р. Йоган Вольганг фон Гьоте. — Я не хочу скаржитись і нарікати на свій жереб. Але насправді в моєму житті не було нічого, крім тяжкої праці, і нині, у 75 років, я можу сказати, що за все життя і чотирьох тижнів не прожив для свого задоволення. Я весь час ніби тяг на гору камінь, який знову котився вниз, і треба було знову тягнути його нагору».

Найвищий рівень розвитку здібностей називається *геніальністю*. Геній неповторний і незрівнянний. Ідеї, концепції, результати праць генія відкривають людству нові обрії, випереджають епоху, час. Геніальні творіння живуть століттями. Вони стають провідними віхами в розвитку наук, мистецтв, виробництва. Геніальними особистостями були Михайло Ломоносов — видатний вчений, який збагатив нев'янучими ідеями математику, астрономію, хімію, літературу, географію; Костянтин Ціолковський зробив ряд значних відкриттів в аеродинаміці, ракетній техніці тощо.

Розрізняють загальні та спеціальні здібності. Під *загальними здібностями* розуміють такі якості воїна, що забезпечують відносну легкість в оволодінні знаннями, навичками, уміннями і ефективністю у різних видах військової діяльності.

Спеціальні здібності воїна свідчать про його здатність до успішного виконання певної спеціальної діяльності; вони формуються і розвиваються у процесі підготовки до виконання цієї діяльності та в процесі цілеспрямованого діяння. Заведено вважати, що спеціальні здібності формуються на основі загальних, а саме тих, що зумовлюють успішне виконання військовослужбовцем діяльності в цілому.

Про здібності свого підлеглого офіцер може судити, спостерігаючи за процесом виконання ним нових завдань, за інших умов — за планом оволодіння бойовою спеціальністю. На практиці судити про здібності підлеглого можна за сукупністю таких показників, як швидкість його просування в оволодінні відповідною військовою спеціальністю, якість його досягнень, схильність до заняття цією діяльністю, співвідношення результатів і зусиль, що докладаються для досягнення цих результатів.

Вивчаючи професійні здібності воїна, офіцер має з'ясувати:

1)наскільки у воїна розвинуті такі риси характеру, як працьовитість, організованість, зосередженість, витримка, самоконтроль, необхідні для досягнення стійких успіхів у військовій діяльності;

2)які професійні інтереси та схильності у воїна;

3)наскільки у нього розвинуті необхідні для даного фаху спеціальні елементарні здібності.

Ця робота допомагає офіцерові в цілеспрямованій роботі з формування і розвитку здібностей у підлеглих. Існують різні методи вдосконалення здібностей. Але головне в усіх цих методах — систематичне тренування.

У цілому формування військово-професійних здібностей військовослужбовця має відбуватися за кількома напрямками.

1. Вони мають формуватися усім офіцерським складом підрозділу, а також всією системою навчально-виховної роботи.

2.Щоб сприяти поглибленню знань у підлеглих, які лежать в основі розвитку здібностей, бойова та гуманітарна підготовка мусять мати творчий характер. Чим глибші й різнобічніші знання, тим більше можливостей для розвитку здібностей, для творчого підходу до служби. Військовослужбовець, надто офіцер, який не підвищує свій теоретичний і практичний рівень, не вдосконалює свої майстерності й не стежить за новинами у своїй галузі, відстає у розвитку як спеціаліст.

3.Важливою умовою розвитку здібностей у військовослужбовців є розвиток у них стійких військово-професійних інтересів, оскільки інтерес спонукає воїна наполегливо працювати в обраній галузі.

4.Військова діяльність має бути позитивно мотивована.

5.Здійснювати призначення на посади з урахуванням індивідуально-психічних особливостей підлеглих (з урахуванням уже сформованих здібностей, оскільки робота, до якої у воїна немає хисту, не може його задовольняти й бути успішною).

6.За формування та розвитку здібностей у підлеглих треба орієнтуватися на потенційні здібності.

7.Неодмінною умовою фахового вдосконалення воїна є навчання його самоконтролю. Формування ж у бійця цієї якості нерозривно пов'язане з розвитком таких властивостей особистості, як вимогливість до себе, вміння критично оцінювати свої дії, переводити увагу зі способів дії на результати й на цій основі закріплювати найбільш результативні дії.

Таким чином, психічні властивості воїна мають вирішальне значення в характеристиці індивідуальних якостей його особистості, до того ж ці властивості визначаються як біологічною природою людини, так і соціальними факторами (середовищем, у якому перебуває солдат, його вихованням і власною активною діяльністю), які є провідними в становленні особистості.

Розвиток військово-професійних здібностей воїна, формування необхідних рис характеру, врахування особливостей його темпераменту — найважливіші педагогічні завдання офіцерів на шляху формування фахової спрямованості.

Тести та завдання для самоконтролю

3-1. Автоконтрольний блок.

Психічні властивості — це індивідуально-_____

_____, що дають змогу _____ воїнів, _____

їхні вчинки і мотиви діяльності.

розрізняти

знати

психічні особливості знати

3-2. Зробіть наукове обґрунтування поданої нижче дефініції «спрямованість особистості» як провідної психічної властивості особистості військовослужбовця.

Спрямованість особистості — це система спонукань і ціннісних орієнтацій, яка визначає вибіркове ставлення та активну поведінку воїна, тобто спрямованість, по суті, це стійка система мотивів, яка спрямовує життєдіяльність особистості.

3-3. Яка з нижчеперелічених основних характеристик спрямованості особистості є «зайвою» ?

- а) інтенсивність;
- б) стійкість;
- в) широта;
- г) певний рівень;
- д) міцність.

3-4. Яка з нижчеперелічених основних змістовних складових спрямованості особистості є «зайвою» ?

- а) потреби;
- б) мотиви;
- в) інтереси;
- г) переконання;
- д) світогляд;
- е) кругозір.

3-5. Автоконтрольний блок.

Темперамент — сукупність найбільш _____ індивідуально-психічних _____ воїна, які виявляються в _____ його поведінки й _____ .

особливостей діяльності

стійких

динаміці

3-6. Яка з перелічених нижче основних властивостей темпераменту є «зайвою» ?

- а) сенситивність (чутливість);
- б) реактивність;
- в) активність;
- г) темп реакції;
- д) емпативність;
- е) пластичність — ригідність;
- ж) екстраверсія — інтроверсія.

3-7. Зробіть психологічний аналіз основних функцій темпераменту.

- а) регуляція динаміки психічної діяльності;
- б) пристосувальна;
- в) енергетична.

3-8. Автоконтрольний блок.

Характер, який визначає _____ особистості та _____
до навколишнього середовища, праці, _____
і самого себе, її
ставлення і інших людей і об'єктів

3-9. За І.П.Павловим, фізіологічну основу характеру становить сума стійких тимчасових нервових зв'язків. Зробіть психологічне обґрунтування цього положення.

3-10. Яка з нижчеперелічених властивостей характеру особистості є «зайвою» ?

- а) ступінь глибини;
- б) цілісність;
- в) рівень прискіпливості;
- г) цілеспрямованість;
- д) ступінь стійкості;
- е) активність;
- ж) сила характеру.

3-11. Визначте причини індивідуальних особливостей характеру.

3-12. Автоконтрольний блок.

Здібності — це _____ індивідуально-психічних _____ воїна, які
забезпечують _____ у військовій діяльності, _____ оволодіння нею.
особливостей
успіх
Легкість і швидкість
сукупність

3-13. Зробіть аналіз природи людських здібностей та їх видів.

Тема 4

ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ Й УМОВИ ЇХ АКТИВІЗАЦІЇ У ВІЙСЬКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Пізнавальні процеси особистості

Важлива проблема військової психології — дослідження функціонування і розвитку психічних процесів особистості воїна в умовах військової діяльності. Суттєвим завданням є також вивчення їхніх виявів у бойовій обстановці й розроблення відповідних рекомендацій для командирів з метою ефективного управління підрозділами під час виконання ними різноманітних бойових завдань.

Пізнавальні процеси — це складники будь-якої людської діяльності, у тому числі й військової, які забезпечують ту чи іншу її ефективність. Вони дають можливість військовослужбовцеві заздалегідь обирати мету, план і зміст майбутньої бойової діяльності, передбачати перебіг цієї діяльності, прогнозувати результати своїх дій і керувати ними в міру їх виконання.

Насамперед, зупинімося на проблемі: пізнавальні процеси розвиваються протягом людського життя взагалі чи просто з віком виявляються спадкові задані якості?

Людина народжується з досить розвиненими задатками до пізнавальної діяльності, однак пізнавальні процеси немовляти спочатку неусвідомлені, інстинктивні, потім дитина навчається ними управляти. Цей процес триває і протягом військової служби. Тому глибокі знання закономірностей вияву психічних пізнавальних процесів допомагають офіцерові цілеспрямовано організовувати навчально-виховний процес у підрозділі, ефективно керувати учінням, вихованням та самовихованням підлеглих.

Таким чином, офіцер має чітко з'ясувати, що психічні пізнавальні процеси формуються в діяльності, а природженими можуть бути тільки задатки як передумови або умови розвитку здібностей. Тому під час організації військово-педагогічного процесу в підрозділі він має враховувати основні закономірності функціонування й розвитку пізнавальних процесів, до яких належать відчуття, сприймання, увага, уявлення, пам'ять, мислення, мовлення та уява.

У психології кожен з цих процесів вивчається і розглядається окремо від інших, але не тому, що розвиваються вони незалежно один від одного, а тільки з метою більш глибокого їх вивчення та розгляду. Але насправді всі ці процеси органічно взаємозв'язані та взаємозумовлені. Кожен із них впливає на перебіг інших і без них неможливий. Так, відчуття входять у сприйняття, яке неможливе без визначеного рівня мислення, а процес мислення пронизує процеси пам'яті, уявлення. Все це пояснюється тим, що сприймають не органи почуттів, а людина, яка мислить; згадує, уявляє не мозок, а особистість.

Тут ми розглянемо деякі пізнавальні процеси, які мають суттєве значення для військової діяльності. Слід мати на увазі те, що поняття про світ і про власне «Я» людини складається в неї на основі її відчуттів і сприйняття. Світ відчуттів дуже різноманітний. Повсякчас на воїна безпосередньо діють звуки, кольори, запахи, тепло, холод тощо, силу яких, власне, і наявність їх взагалі він може визначати лише завдяки існуванню такого психічного явища в людині, як відчуття.

4.1.1. Відчуття

У сучасній психологічній науці під відчуттями розуміють відображення властивостей предметів об'єктивного світу, що виникає при їх безпосередньому впливі на органи чуття і збудженні нервових центрів кори головного мозку.

Фізіологічна основа відчуттів — складна діяльність органів чуття. І.П. Павлов назвав цю діяльність аналізаторною, а системи складно організованих клітин, які безпосередньо здійснюють аналіз і синтез подразників — аналізаторами.

Залежно від місця подразника розрізняють такі види почуттів (рис. 4-1):

- а) *екстероцептивні* (подразник міститься поза людиною);
- б) *інтероцептивні* (подразнення від внутрішніх органів);
- в) *пропріоцептивні* (подразнення від м'язів тіла).

Екстероцептивні відчуття, у свою чергу, поділяють на *контактні* й *дистанційні*.

До контактних належать тактильні, температурні та смакові відчуття, до дистанційних — відчуття світла, звуку, а також запаху. До інтероцептивних належать такі, що йдуть від внутрішніх органів (голод, втома, напруження, біль тощо). Пропріоцептивними є відчуття, що визначають положення тіла, а також відчуття рівноваги та прискорення.

Усі відчуття поділяють на зорові, слухові, нюхові, смакові, шкіряні, кінестетичні, відчуття рівноваги, органічні.

Зорові відчуття виникають внаслідок дії променів світла на сітківку ока. Завдяки зоровим відчуттям людина отримує 90 % інформації про навколишній світ: вона розрізняє освітленість, колір речей, їх розміри, пропорції, конструкцію, обсяг, розміщення в просторі. За допомогою зору людина може розрізнити до 180 кольорових тонів і понад 10 000 відтінків між ними. Колір впливає на емоційний стан людини. Наприклад, чорний пригнічує, ускладнює орієнтування. Зелений діє заспокійливо, блакитний породжує позитивні емоції, червоний викликає почуття тривоги. Усе це необхідно враховувати у військовій діяльності, зокрема при обладнанні навчальних класів, народознавчих світлиць, а за бойових обставин — для маскуванню своїх військ.

Велике значення в діяльності військовослужбовця, зокрема зв'язківця, мають *слухові відчуття*, що виникають як результат дій звукових хвиль на *кортіїв орган* — рецепторний апарат слухового аналізатора. Людина може сприймати звуки з частотою коливання від 16 до 20 000 Гц. На основі слухових відчуттів людина оволодіває мовою, за допомогою слуху контролює свою і чужу мову. Ма слух воїна-зв'язківця покладається надзвичайне і найвідповідальніше практичне завдання — бути опорою і посередником у справі організації та забезпечення зв'язку в збройних силах.

Шкіряні відчуття виникають внаслідок механічної та термічної дії на шкіру або слизові оболонки, збудження з яких передається на пост — центральну звивину головного мозку. їх поділяють на *тактильні* (дотик, тиск, вібрація), *температурні* (холод, тепло), *больові*. Відчуття болю виникає при подразненні чутливих нервових закінчень шкіри. Больові відчуття сигналізують про наявність ушкоджувального фактора, про потребу усунути його або зменшити його вплив.

Нюхові відчуття виникають при подразненні специфічних рецепторних клітин слизових оболонок носа.

Смакові рецептори містяться на поверхні язика, задній поверхні горла, піднебіння та в надгортаннику. Класифікують відчуття солодкого, кислого, солоного, гіркого.

Рухові відчуття характеризують положення та переміщення частин тіла у просторі, ґрунтуються на сигналах, що надходять від пропріорецепторів.

Рецептором *відчуття рівноваги* є вестибулярний апарат, який передає подразники у скрюйову частину кори головного мозку, сигналізує про положення тіла людини в просторі. Це має особливе значення для воїнів.

Закономірності відчуттів:

- а) *абсолютна чутливість* органів чуття, тобто здатність воїна відчувати незначні подразнення;
- б) *межа відчуття* — мінімальні подразники, за яких виникає відчуття;
- в) *адаптація* — зміна чутливості аналізатора в результаті пристосування органів чуття до наявного подразника;
- г) *сенсibiliзація* — підвищення чутливості в результаті взаємодії відчуттів.

Глибокі знання про навколишню дійсність воїн одержує завдяки сприйманню. Відчуття і сприймання є послідовними щаблями єдиного процесу суттєвого пізнання і нерозривно пов'язані одне з одним.

4.1.2. Сприймання

Сприймання — це психічний процес, який полягає в цілісному відображенні предметів і явищ навколишнього світу під безпосереднім впливом фізичних подразників на рецептори органів чуття. При цьому сприймання має суб'єктивний характер, бо воно залежить від попереднього досвіду і знань (рис. 4-2).

Фізіологічну основу сприймання становить взаємодія різних аналізаторних систем або окремих частин одного й того самого аналізатора й утворення на основі цього умовних рефлексів на комплексні подразники, внаслідок чого у людини виникає більш або менш складний образ предмета чи явища в цілому. Вони поділяються на зорові, слухові, дотикові, рухові та інші, відповідно до переважальної ролі одного з аналізаторів, що беруть участь в акті сприймання. А коли в сприйманні бере участь система аналізаторів, виникають складні комбіновані сприймання.

Сприймання характеризується такими основними закономірностями та властивостями: *цілісністю, вибірковістю (структурністю), предметністю, константністю, осмисленістю (усвідомленістю), апперцепцією*. Сприймання завжди цілісне. Будь-який предмет або явище, що складається з різних частин, є комплексним подразником, але сприймається у цілому всіма якостями й ознаками.

Вибірковість сприймання виявляється в наданні переваги одним об'єктам, явищам або їхнім властивостям над іншими. Це визначається формою ставлення воїна до об'єктів, предметів, що зумовлена значущістю, інтересом, попереднім досвідом.

Константність сприймання полягає у відносно більшій або меншій довготривалій постійності окремих властивостей і якостей об'єктів, незалежно від змін, що відбулися з ними. Константність сприймання пояснюється дією цілої низки факторів, основне місце серед яких належить адаптації та уявленням воїна про певний об'єкт. Основа константності сприймання — багаторазова поява одних і тих самих об'єктів за різних обставин спостереження і виділення їх стійких, незмінних рис.

Узагальненість (усвідомленість): усвідомлення сприймання пов'язане з розумінням сутності об'єкта, можливістю віднести його до певної групи класу, узагальнити його в слові, вловити схожість зі знайомими нам об'єктами.

Апперцепція — залежність сприймання від попереднього досвіду, від загального змісту психічної діяльності людини та її індивідуальних особливостей, а також від професії. Наприклад, лінгвіст, знайомлячись з людиною, як правило, сприймає особливості її мови, лікар зверне увагу на ознаки тієї чи іншої хвороби, фотограф — на фотогенічність. Серед складних форм відомі сприймання часу, простору, руху.

У військовій діяльності має місце перекручене сприймання об'єкта, яке називається *ілюзією*. Вона широко застосовується у військовій справі для маскування військ. Основою ілюзій можуть бути фізіологічні закони, закони вищої нервової діяльності. Вони виникають під впливом настанов людини, цілісності сприймання. До таких належать, наприклад, ілюзії перспективи, відстані. Через це однакового розміру фігури здаються нам неоднаковими, паралельні лінії — такими, що збігаються, вертикальні — довшими від горизонтальних тощо. Природу деяких ілюзій досі не вивчено.

4.1.3. Увага

На органи чуття воїна одночасно діє безліч різноманітних подразників. Але не всі вони безпосередньо потрапляють в зону свідомості. Відбувається неначе добір тієї інформації, що становить інтерес і має важливе значення для особистості. Решта сприймається як другорядне, нечітко або взагалі не помічається. Вибірковий, цілеспрямований характер психічної діяльності становить сутність уваги.

Увага — це спрямованість і зосередженість свідомості на певному предметі або явищі, що становить інтерес, у результаті чого людина сприймає їх найбільш чітко, повно і ясно. Особливого значення увазі як процесу надавав К.Д. Ушинський. Він порівнював її з дверима, через які проходить усе, що потрапляє в душу людини із зовнішнього світу. На відміну від таких пізнавальних процесів, як відчуття, сприймання, мислення і пам'ять, увага свого особливого змісту не має. Вона також не виступає як самостійний процес. Її результатом є покращення будь-якої діяльності, до якої вона прикута.

Увага воїна має соціальну природу і, згідно з поглядами І.М. Сеченова, має рефлекторний характер.

Рис. 4-3.
Характеристика уваги

За характером походження і реалізації розрізняють два види уваги: *мимовільну* і *довільну*. Увагу, зумовлену сильними, контрастними, значущими подразниками, що діють на воїна яскравістю, несподіваністю, називають мимовільною. Вияв довільної уваги пов'язаний з використанням вольового зусилля, тобто коли людина ставить перед собою певні завдання і намагається їх розв'язати. Довільна увага нерозривно пов'язана з мовою. Механізмом функціонування довільної уваги є друга сигнальна система.

Характерними властивостями уваги є *обсяг, розподіленість, здатність до переключення, відволікання, стійкість, зосередженість, предметність, неуважність* (рис. 4-3).

Під *обсягом уваги* розуміють кількість предметів або явищ, які воїн утримує одночасно в своїй свідомості. Кількість таких об'єктів залежить передусім від змісту матеріалу та інтересу до нього.

Якщо сприймається новий матеріал, свідомість воїна одночасно усвідомлює не більше одного об'єкта. Коли увагу спрямовано на знайомі речі, він може одночасно утримувати в пам'яті кілька предметів. Як правило, у природних умовах свідомість воїна відображає 7 ± 2 предмети. За даними Б.Г. Ананьева, оптимум обсягу уваги припадає на 33 роки, найменший спостерігається в період з 18 до 21 року [3].

Разом із тим воїн здатний *розподіляти свою увагу*; при цьому він одночасно може виконувати дві та більше дій. Багато хто чув про феноменальні здібності Юлія Цезаря, який, за легендою, міг здійснювати одночасно сім незалежних одна від одної справ. Відомо також, що Наполеон Бонапарт міг одночасно диктувати своїм секретарям сім відповідальних дипломатичних документів. Рівень розподіленості уваги залежить від освоєння людиною діяльності, автоматизації дій.

Здатність воїна довільно і свідомо змінювати спрямованість своєї діяльності забезпечується *переключенням уваги*, що визначається швидкістю переходу від одного виду діяльності до іншого. Максимум перенесення уваги припадає на 29 років.

Спрямовавши увагу на обраний об'єкт, воїн відволікається від інших предметів і явищ. Таке *відволікання* уваги від інших предметів і явищ є найважливішою умовою успішного сприйняття обраного об'єкта. Тимчасом у процесі навчання та виховання буває небажане відволікання, відвернення уваги. Тому офіцер має добре знати основні прийоми управління увагою підлеглих. Відволікання уваги, як правило, негативно позначається на основній діяльності, чого не можна сказати про таку властивість, як *зосередженість*. Вона виявляється в тому, що воїн порівняно довго може спрямовувати увагу на обраний об'єкт, незважаючи на дію сторонніх подразників.

Практична діяльність воїна погребує *стійкості уваги*. Той, хто має стійку увагу, здатен досить довго, якщо це потрібно, зосереджуватися на обраному об'єкті. Увага воїна, за умови цікавої та не дуже важкої роботи, може тривати без помітних коливань 30-40 хв. Її стійкість досягає оптимуму в 34 роки.

Таким чином, увага є головною умовою для здійснення пізнавального процесу. Увага, згідно з М.Ф. Добриніним — це направленість і зосередженість психічної діяльності людини.

Завершуючи теоретичне викладення матеріалу, слід виділити основні прийоми керування увагою воїнів у процесі бойової та гуманітарної підготовки, формування уваги та уважності:

- а) чітка постановка мсти певного заняття і визначення його завдань;
- б) створення чіткого уявлення про кінцевий результат;
- в) організація навчального матеріалу (його структуризацію, добір яскравих прикладів тощо);
- г) використання технічних засобів навчання;
- д) організація діяльності воїнів на занятті (темп, ритм, зміна видів діяльності тощо);
- е) організація діяльності офіцера як педагога (методи педагогічного впливу, виразність мови офіцера та ін.);
- є) застосування прийомів, що активізують увагу солдатів;
- ж) формування у бійців павичок і умінь оптимальної навчально-пізнавальної діяльності;
- з) формування мотивації військової служби, розвиток стійкого інтересу до обраної військової спеціальності.

4.1.4. Пам'ять і запам'ятовування

Наступним фундаментальним пізнавальним процесом є *пам'ять*. Якщо сприймання — це початковий етап пізнавального процесу, відображення об'єктивної реальності, що діє на наші органи чуття в певний час, то пам'ять — це відображення об'єктивної реальності, але тієї, що діяла в минулому. Вона є основою психічного життя особистості. Без неї жоден живий організм не може психічно розвиватися. І.М. Сеченов визначав пам'ять як наріжний камінь психічного розвитку. Вона лежить в основі всіх інших психічних процесів. Розпад пам'яті призводить до розпаду особистості: людина перетворюється на живий автомат.

Пам'яттю називається здатність індивіда зафіксувати, зберігати і відтворювати колишній досвід. Вона складається з трьох процесів:

- 1) *запам'ятовування* (закріплення) інформації;
- 2) *збереження* (утримання) інформації;
- 3) *відтворення* інформації.

Ці процеси тісно пов'язані один з одним, і поділ їх до певної міри умовний.

В основі людської пам'яті лежить система умовних рефлексів, утворення часових зв'язків або «слідів» процесів, що відбуваються в нервовій системі, детально вивчених Л.П. Павловим і його школою. Головну особливість людської пам'яті І.М. Сеченов вбачав у переробленні сприйнятого, у його класифікації та сортуванні.

Серед процесів пам'яті особливе місце посідає запам'ятовування. Фіксація інформації триває від кількох секунд до кількох годин. Пам'ять вибіркова. Не все, що сприймається, запам'ятовується однаково. Найкраще тримається в голові те, що було пов'язане з досягненням мети.

Запам'ятовування за ступенем активності може бути *мимовільним* (ґрунтується на тимчасових зв'язках переважно на рівні першої сигнальної системи) і *довільним* (більш стійке, тому що ґрунтується на рівні другої сигнальної системи).

Основна роль у військовій діяльності належить довільному запам'ятовуванню, за якого і розпочинається засвоєння інформації, що стимулюється волею воїна, тобто здійснюється навмисно й має цілеспрямований характер.

Прийоми зонам 'ятовування матеріалу

1. Велике значення має спрямованість на міцність запам'ятовування, наприклад, установка на час (запам'ятати назавжди). Як правило, така інформація закріплюється на тривалий час міцніше, ніж тоді, коли воїн каже сам собі: «Запам'ятати на короткий строк» (наприклад, лише для того, щоб скласти іспит).

2. Запам'ятовування значною мірою залежить від спрямованості інтересів воїна, його активності, уваги, емоційної значимості інформації. Дуже міцно тримаються в пам'яті солдата події, що викликали яскраві глибокі почуття.

3. Міцність запам'ятовування залежить від багаторазового повторення матеріалу, ритмічності заучування.

Для ефективності запам'ятовування найважливіше значення має різноманітність повторень. Вона дає можливість по-новому поглянути на раніше сприйнятий матеріал, виділити у ньому те, що до цього не було виділено. І, відповідно до нових завдань, які ставляться перед кожним наступним повторенням, спрямовувати запам'ятовування кожного разу чітко визначеним шляхом. Необхідно організувати повторення так, щоб воно містило в собі завжди щось нове, а не було простим відновленням того, що вже відоме. Кількість повторень залежить від обсягу вивченого матеріалу. Відповідно, чим більше матеріалу, тим більше потрібно повторень. При цьому необхідно систематизувати процес. Але треба пам'ятати, що, наприклад, краще повторювати матеріал двічі на день протягом 10 днів, ніж 20 разів повторювати матеріал за один день. Під час повторення краще поєднувати усну розповідь зі спробою викласти на аркуші паперу, враховуючи психологічну закономірність спогаду: повторений матеріал краще згадується через 1-3 доби після повторення. І останнє. Процес забування — це звичайний процес, тому не треба чекати, коли все забудеться, а повторити раніше. Запам'ятовується матеріал тим краще, чим більше ділянок головного мозку задіяно в процесі повторення і вивчення. А тому найкраще вивчати й повторювати одразу читаючи, слухаючи самого себе і дивлячись на записаний матеріал у зошиті.

4. Запам'ятовування має бути смисловим (логічним) (рис. 4-4), хоча інколи можна успішно застосовувати механічне запам'ятовування.

Механічне запам'ятовування, або «зазубрювання», потребує багато сил, бо відбувається без внутрішньої переробки інформації. Воно мало-продуктивне і не дуже міцне. Сислове запам'ятовування у 24–26 разів швидше від механічного і більш продуктивне, бо пов'язане з набутих досвідом і будується за принципом причинно-наслідкових відношень. Воно особливо важливе при запам'ятовуванні словесного матеріалу, коли треба розуміти і міркувати. Обсяг запам'ятованого матеріалу значно зростає, якщо між окремими його частинами існують певні зв'язки, асоціації [126, с. 337].

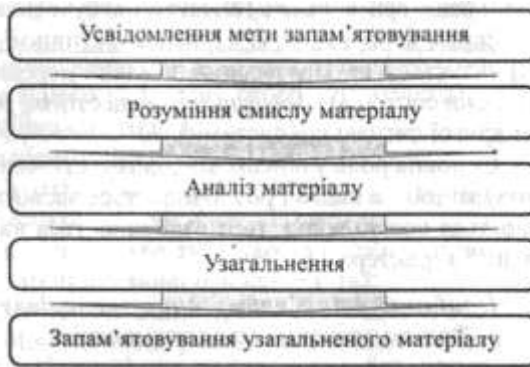

Рис. 4-4. Етапи логічного запам'ятовування

5. Для полегшення запам'ятовування і збільшення обсягу пам'яті можна використовувати мнемотехніку, тобто систему різних способів локальної прив'язки, словесних посередників, розбиття на групи [84]. Для цього слід:

- включати в роботу велику кількість органів чуття, які беруть участь у сприйманні;
- концентрувати увагу;
- обрати оптимальний темп сприйняття і зрозумілість засвоєного;
- не читати наступне, доки не стало зрозумілим попереднє;
- повторювати;
- обрати спосіб розподілу матеріалу — запам'ятовувати цілком або частинами;
- комбінувати заучування — спочатку загальне ознайомлення, осмислення матеріалу, а потім уже заучування частинами за планом;
- користуватися логічним осмисленням матеріалу;
- застосувати таблиці, схеми, записи.

Наприклад, можна застосувати метод словесних посередників. Так, для запам'ятовування черговості різних кольорів у сонячному спектрі заучується речення: «Чого Олекса жере за гаражами смачні фрикадельки», де перші літери слів відповідають першим літерам назви кольорів сонячного спектра, які розташовані в порядку зменшення довжини хвилі. Такі засоби мнемотехніки застосовують і при вивченні азбуки Морзе.

6. Ще один зручний прийом — запам'ятовування опорних слів, дат, з якими пов'язане те, що заучується. Наприклад, дати історичних подій легше запам'ятати, якщо заучувати не кожну окремо, а спочатку твердо засвоїти одну дату і, відштовхуючись від неї, запам'ятовувати події, які відбулися за два, три, п'ять років до або після неї.

7. Особливо важлива інформація може запам'ятовуватись одразу. Якщо ж необхідно запам'ятати звичайний матеріал, то для цього є три можливості: 1) повторення, 2) узагальнення і 3) штучне підвищення його особистісних цінностей.

Таким чином, якість або міцність запам'ятовування в цілому зумовлена видами запам'ятовування; інтересом до запам'ятовування (для чого?); вольовим зусиллям (старанністю); установкою на термін; орієнтацією на міцність; використанням спеціальних прийомів для запам'ятовування.

У цьому разі доречні слова О.В. Суворова про те, що «...пам'ять — комора розуму, але в цій коморі багато перегородок, а тому необхідно якнайшвидше укласти, куди слід» [117, с. 28]. Ця людина мала блискучу пам'ять. Визнаним зразком виняткової пам'яті вважається й Наполеон Бонапарт. 1778 р., ще поручником, його посадили за

щось на гауптвахту. І він цілком випадково знайшов у приміщенні, де був замкнений, старий том Юстиніанського збірника (з римського права). Прочитавши його від початку до кінця, він потім 15 років дивувався на засіданнях з розробки Наполеонівського кодексу славнозвісних французьких юристів, цитуючи Юстиніанський збірник напам'ять. «Він знав, — пише історик Євген Тарле, — величезну кількість солдатів особисто; його виняткова пам'ять завжди... вражала навколишніх. Він знав, що цей солдат хоробрий і стійкий, але п'яниця, а оцей дуже розумний і кмітливий, але швидко стомлюється, тому що хворий на грижу» [117, с. 28-29].

Чи справді пам'ять Наполеона була винятковою? Борис Теплов вважає, що вона мала характер різко вираженої вибіркової [117], тобто утримувала тільки те, що йому було необхідно. Імператор пам'ятав інколи найменші подробиці тому, що ці подробиці були для нього надзвичайно важливі і їх знання було необхідне йому під час розв'язання задач. Отже, виникає проблема збереження інформації.

Збереження (другий процес пам'яті) — це здатність утримати, зберегти сприйняту інформацію. На прикладі Наполеона ми переконалися, що існують різні види пам'яті. Підставою для такої класифікації є різне місце цих форм у часовій послідовності перетворення інформації від надходження її на чуттєві входи до формування неушкодженого і збереженого на все життя сліду. На цій основі пам'ять поділяють на чотири види: миттєву, короткочасну, проміжну і тривалу [24, с. 88].

Специфікою *миттєвої пам'яті* є те, що вона не підлягає довільному управлінню, вона не переробляється і не співвідноситься з інформацією, яка надходить на інші чуттєві входи. Вона залишає елементарний слід протягом кількох миттєвостей. Час збереження сліду в миттєвій пам'яті становить 10-60 секунд, а іноді й менше.

Частина інформації з миттєвої пам'яті потрапляє в *короткочасну*. Обсяг останньої невеликий і обчислюється в деяких змінних структурних одиницях (7 ± 2 од.), а час збереження становить кілька хвилин. Оскільки обсяг короткочасної пам'яті обмежений, інформація з неї після перекодування виводиться в проміжну пам'ять, де вона зберігається доти, доки не з'явиться можливість перевести її на тривале збереження. Час збереження в *проміжній пам'яті* обчислюється годинами. Важливою особливістю цього виду пам'яті є те, що якщо вона протягом кількох діб не очищається, то організм примусово відключається від прийому інформації із зовнішнього середовища. Процеси очищення проміжної пам'яті відбуваються в основному уві сні [23].

Обсяг *тривалої пам'яті* необмежений. Так само необмежений і час збереження в ній інформації. Коли треба, інформація з тривалої пам'яті має знову переходити в короткочасну. Взагалі у тривалу пам'ять переходить лише 25-28 % заучуваної інформації.

Процес збереження пов'язаний із процесом забування, тобто зникненням з пам'яті слідів того, що запам'ятовувалося. Перш ніж зникнути з пам'яті, подія втрачає зв'язок із теперішнім. Найчастіше забувається другорядне, краще зберігається істотне, основне, воно зберігається і довше, і повніше. Німецький психолог Герман Ебінгауз експериментально з'ясував, що найбільша частина забутого матеріалу припадає на період безпосередньо після заучування. Третій процес пам'яті — це відтворення інформації (оживлення у свідомості почуттів, думок, прагнень, тобто того, що колись сприймалося).'

Найпростіша форма відтворення — *впізнавання*. Відтворення може бути *довільним, мимовільним і випадковим*. Випадкове відтворення здійснюється без спеціальної мети що-небудь згадати, воно виникає ненавмисно, інколи в результаті якихось асоціацій.

Основними і відмінними особливостями цього процесу є узагальнене й опосередковане відображення в корі головного мозку предметів і явищ реальної дійсності, а також їх взаємозв'язок.

Довільне відтворення має спрямований характер, відбувається усвідомлено, залежить від завдання, зусиль волі, від необхідності і потреби воїна щось згадати. Воно має в діяльності воїна основне значення, і його легкість, швидкість, точність тісно пов'язані з двома попередніми етапами процесу пам'яті — запам'ятовуванням і збереженням.

За характером запам'ятовування розрізняють *емоційний, образний і словесно-логічний* види пам'яті.

Пам'ять не є якоюсь самостійною функцією, вона якнайміцніше пов'язана з особистістю, її внутрішнім світом та інтересами. Тому розвиток і вдосконалення пам'яті відбуваються паралельно з розвитком бійця.

4.1.5. Мислення

Проникнення в таємниці пізнання явищ навколишнього світу можливе лише за участю мислення. Воно відображає дійсність узагальнено — через слова, мову. Воно тісно пов'язане з чуттєвим пізнанням, яке є головним інформатором про навколишній світ. Почуття, сприймання, мислення є ланками єдиного акту — пізнання.

Мислення — це опосередковане, абстрактне, узагальнене пізнання явищ навколишнього світу, їх суті та наявних між ними зв'язків, здійснюване шляхом розумових операцій (аналізу й синтезу, порівняння й розрізнення, суджень і умовиводів, абстракції, узагальнення тощо); вища форма відображальної діяльності.

Розрізняють три види мислення: *наочно-дійове; наочно-образне; словесно-логічне*.

Основні характеристики мислення відображені на рис. 4-5 і 4-6.

Рис. 4-5. Характеристика мислення

Узагальнена класифікація мислення подана у табл. 4-1.

Рис. 4-6. Процес розв'язання розумових задач

Насамкінець хотілося б звернути увагу на *саногенне* і *патогенне* мислення, які досліджуються Ю.М. Орловим. За ним, мислення має безпосередній вплив на емоційно-почуттєву сферу людини. Тому вона має керувати своїми емоціями та почуттями через розум, тобто через продуктивне й оздоровче мислення.

Саногенне мислення сприяє подоланню негативних емоцій та психічному оздоровленню людини. Для такого мислення характерний динамізм зв'язку особистості зі світом образів, в якому відображуються життєві ситуації. Саногенне мислення сприяє розв'язанню психотравматичних ситуацій. Воно ґрунтується на свідомій постановці та розгляді, свідомому аналізі власних емоцій і емоціогенних факторів, полягає у свідомій саморегуляції власною емоційно-вольовою сферою з оздоровчою метою, що особливо важливо у процесі діяльності в екстремальних ситуаціях, наприклад бойової підготовки.

Патогенне мислення, навпаки, створюючи емоційну напруженість, може посилювати та підвищувати ймовірність виникнення психічних розладів. Такому мисленню властиві цілковита свобода уяви, відсутність контролю над вільним перебігом образів і думок, відсутність аналізу свого мислення та неусвідомленість тих розумових операцій, які породжують емоцію.

Основні властивості мислення: швидкість, глибина, широта, гнучкість, стратегічність, імпульсивність—обережність, самостійність, рефлексивність.

Табл. 4-1. Класифікація мислення

Ознака класифікації	Види мислення
За формою	— наочно-дійове — наочно-образне — словесно-логічне
За характером задач, які розв'язуються	— теоретичне — практичне
За рівнем узагальнення	— емпіричне — теоретичне
За ступенем новизни	— репродуктивне — творче
За ступенем розгорнутості	— інтуїтивне — дискурсивне
За адекватністю відображення реальної дійсності	— реалістичне — аутичне
За характером впливу на емоційну сферу	— патогенне — саногенне

Швидкість мисленнєвих процесів виявляється у невідкладному прийнятті нестандартних рішень, як правило, в екстремальних умовах. Вона може бути як інтуїтивною, так і усвідомленою, тобто пов'язана з повним рефлексивним аналізом усіх етапів мисленнєвого процесу. Наприклад, саме швидкість мисленнєвих процесів є основним моментом, який вимірюється в тестах інтелекту Г.Ю. Айзенка, коли потрібно якнайшвидше дати правильну відповідь на поставлене в задачі запитання.

Глибина мислення сприяє аналізу, порівнянню, знаходженню суттєвих зв'язків між різними явищами.

Широта мислення виявляється в залученні до розв'язування задачі необхідних засобів, знань і вмінь, безпосередньо не даних в умовах задачі, а взятих з інших сфер знань, наук.

Гнучкість мислення протилежна ригідності і є однією з головних умов творчого мислення.

Стратегічність мислення передбачає вибір адекватних способів розв'язування задачі та відповідних розумових дій у ситуаціях, коли необхідно визначати концептуальні підходи вирішення певної проблеми, наприклад, бойової.

Імпульсивність—обережність мислення мають надзвичайно важливе значення у військовій справі, коли необхідне їх розумне поєднання та вміння ризикувати під час прийняття складних рішень.

Самостійність мислення виявляється у нешаблонності, продуктивному мисленні, що лежить в основі оригінальних підходів у різних сферах діяльності.

Рефлексивність — це здатність до творчого аналізу ситуації, вияв самосвідомості особистості в аналізі проблемних ситуацій.

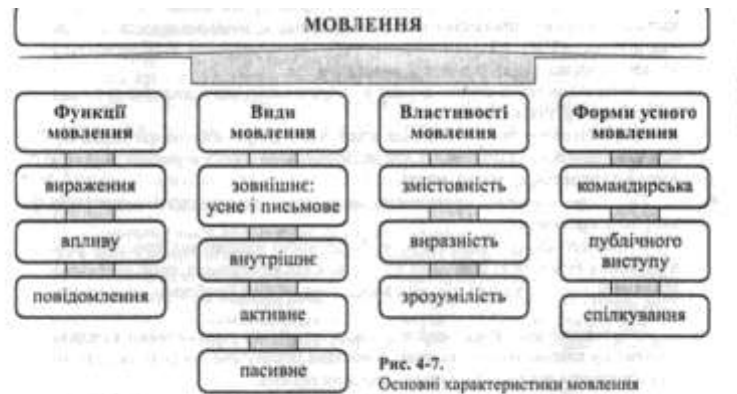
Існують також і інші властивості мислення. Наприклад, організованість, дисциплінованість, послідовність, критичність, некритичність тощо, знання яких сприяє творчому розвитку мисленнєвої сфери особистості командира.

Мислення тісно пов'язане з мовою і мовленням. Мова — система знаків, що є засобом людського спілкування, розумової діяльності, способом вираження самосвідомості особистості, передання і зберігання інформації. За Г.С. Костюком, мова є носієм пізнаного й водночас, знаряддям пізнання нового. У мові, як у знаковій системі, відображені досить формалізовані, фіксовані значення, які забезпечують людське спілкування.

Мова існує і реалізується через *мовлення*. Основні характеристики мовлення дані на рис. 4-7.

Розрізняють мовлення зовнішнє (усне, письмове) і внутрішнє (мовлення подумки). Основні функції мови і мовлення — вираження, вплив, повідомлення. Ці функції нерозривно пов'язані між собою. Мовлення є передусім засобом спілкування, оскільки кожне слово щось означає.

Таким чином, слово має бути найважливішим інструментом офіцерів у навчально-виховній роботі з особовим складом. Правильно застосоване, воно завжди дасть позитивний ефект.

4.2. Особливості функціонування емоційно-вольової сфери особистості в умовах військової діяльності

Почуття і воля — важливі складові психічної сфери військовослужбовця. Розуміння їх сутності та особливостей дає змогу якісно впливати на його діяльність в інтересах ефективного виконання завдань, що стоять перед ним.

Емоції та почуття, як і психічні пізнавальні процеси, забезпечують відображення та пізнання навколишнього світу. Але на відміну від останніх, вони відображають реальну дійсність у формі переживань. Пізнаючи світ, воїн по-різному сприймає дійсність. Одні події викликають захоплення, інші — печаль, гнів тощо. Захоплення, гнів, радість — все це різні види суб'єктивного ставлення особистості до навколишніх речей і явищ, її емоційні переживання. Отже, емоція як процес є оцінювання інформації, що надходить у мозок, про зовнішній і внутрішній світ. Вона оцінює дійсність і доводить свою оцінку до організму мовою переживань. Вони майже не підлягають вольовому регулюванню, їх складно викликати за своїм бажанням.

Емоції — це психічне відображення у формі безпосереднього переживання життєвого змісту явищ і ситуацій, зумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта.

Польський психолог Ян Рейковський включає в емоційний процес три основні компоненти. Перший — це *емоційне збудження*, що визначає мобілізаційні зрушення в організмі. Другий — *знак емоції*: позитивна емоція виникає тоді, коли подія оцінюється як позитивна, негативна — коли вона оцінюється як негативна. Перша емоція намагається підтримати позитивну подію, друга — викликає дії, спрямовані на усунення контакту з негативною подією. Третій компонент — *ступінь контролю емоцій*. Слід розрізняти два етапи сильного емоційного збудження: афекти (страх, гнів, радість), за яких зберігається орієнтація і контроль, і крайнє збудження (паніка, жах, екстаз, повний відчай), коли орієнтація та контроль практично неможливі [98, с. 39-52].

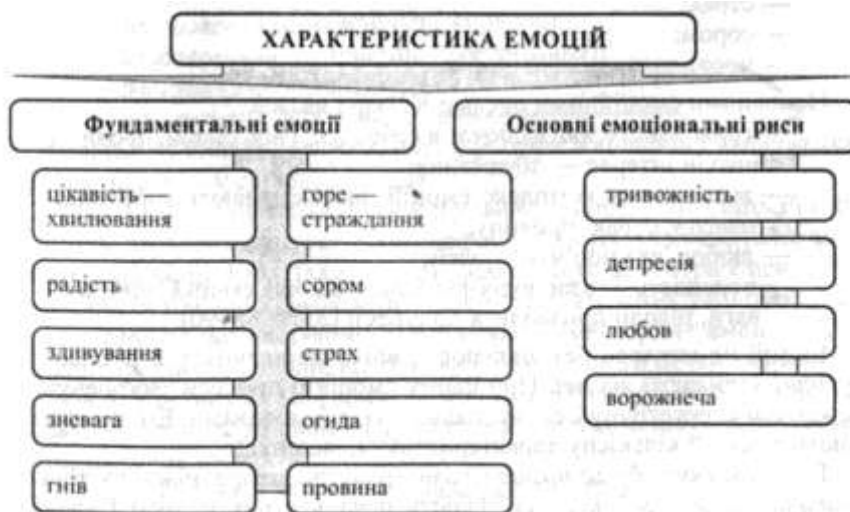

Рис. 4-8. Характеристика емоцій за К. Ізардом

Існують такі теорії емоцій:

- трьохвимірна теорія емоцій В. Вундта;
- периферична теорія В. Джеймса і К. Ланге;
- теорія диференційованих емоцій К. Ізарда;
- гештальттеорія емоцій Ф. Крюгера;
- інформаційна теорія емоцій П.В. Симонова.

Англійський психолог К. Ізард виділяє фундаментальні емоції та основні емоційні риси людини (рис. 4-8). Емоцію він називає фундаментальною тоді, коли вона має специфічний внутрішньо-детермінований нервовий субстрат, який зовні виражається особливими мімічними чи нервово-м'язовими засобами і має особливе суб'єктивне переживання — феноменологічну якість.

Фундаментальні емоції важливі в житті індивіда, але окремо, поза іншими емоціями, вони існують лише протягом дуже короткого проміжку часу — до того, як активізуються інші емоції. Вони в основному мають вроджений характер. К. Ізард до фундаментальних емоцій відносить:

- інтерес-схвилювання — позитивна емоція, що мотивує учіння, розвиток навичок і умінь та творчі намагання;
- радість — максимально бажана емоція; подив;
- горе, страждання — емоція, відчуючи яку людина занепадає духом;
- гнів;
- зневага;
- страх;
- сором;
- провина.

Основними емоційними рисами К. Ізард вважає:

- тривожність, яка включає в себе горе, гнів, сором, провину, інколи інтерес — збудження;
- депресію — комплекс емоцій, що включають горе, гнів, зневагу, страх, провину;
- любов, яка пов'язує людей;
- ворожість — взаємодія фундаментальних емоцій гніву, зневаги, інколи призводить до агресії [35, с. 85-90].

Емоції не існують без діяльності, вони виникають у її процесі та суттєво впливають на неї. При цьому емоційні процеси забезпечують передусім енергетичну основу діяльності, є її мотивами. Емоції визначають якісну й кількісну характеристику поведінки.

Емоції можуть бути: *позитивними* (радість, довіра, ніжність тощо), *нейтральними* та *негативними* (злість, печаль, страх, паніка). Складнішими психічними явищами, притаманними лише людині, є почуття.

Почуття — одна з основних форм переживання воїном свого ставлення до явищ дійсності. Порівняно з емоціями, що виникають у відповідь на конкретну ситуацію, вони стійкіші й постійніші, тобто є ситуативними. Структура почуття складається не лише з емоцій, а й з більш узагальненого ставлення воїна, пов'язаного з розумінням, знанням. Тісний зв'язок почуттів з емоціями виявляється передусім у тому, що кожне почуття переживається і розкривається через конкретні емоції. Тому можна погодитися з думкою Г.С. Костюка про те, що емоції — це відображення ситуаційного ставлення людини до певних об'єктів, а почуття — стійке й узагальнене ставлення до об'єктів. Емоції — це безпосередні переживання явищ, об'єктів, що оточують людину, фаза виникнення і визрівання почуттів, етап формування ставлення людини. Почуття — це саме ставлення людини до цих явищ і об'єктів. Отже, для виникнення почуття потребують емоцій.

Світ емоцій особистості багатогранний. Емоцій у воїна стільки, скільки ситуацій, в яких він перебуває, і скільки є різних людей. У зв'язку з цим *ситуативність* — провідна властивість, це вираження значущого для людини тут і тепер. У той же час, емоції — предметні. *Предметність* — це суттєва ознака емоцій, яка пов'язана з виокремленням актуального предметного змісту, тобто йдеться про *конкретну предметність* на відміну від предметності як властивості почуттів, що може бути як конкретною, так і узагальноною. Крім того, почуття не ситуативні.

У цілому почуття й емоції змінюються контрастно таким чином:

- задоволення (приємне переживання);
- невдоволення (неприємне переживання);
- двоїсте (амбівалентне);
- невизначене ставлення до дійсності.

При цьому військовослужбовець перебуває в сильному напруженні, збудженні або ж у спокійному стані.

Фізіологічною основою функціонування найпростіших емоцій є діяльність нервових центрів, розміщених у нижніх відділах головного мозку, в підкірці. І.П. Павлов писав, що підкіркові центри є центрами складних безумовних рефлексів — харчових, захисних та інших, водночас вони є і фізіологічним підґрунтям елементарних емоцій. Дані останніх років засвідчили, що основу фізіологічного механізму емоцій становлять ретикулярна формація, яка активізує діяльність механізму мозку, і центри, розміщені в гіпоталамусі, таламусі, лімбічній системі та підкіркових вузлах.

Емоції та почуття виконують дві основні функції:

- *сигнальну* (оповіщають про зміни в навколишньому світі та організмі);
- *регулятивну* (допомагають пристосуватися до змін обставин).

Характерною особливістю емоцій є те, що емоційні переживання супроводжуються виразними рухами. У воїна, який відчуває, наприклад, скорботу, гнів, радість або інші емоційні переживання, відбуваються різні зміни не лише в діяльності внутрішніх органів, а й у зовнішньому вигляді (міміка, пантоміміка тощо). Змінюються вираз обличчя, голос. Через виразні рухи і дії, як правило, і розкривається почуттєва сфера особистості (рис. 4-9).

Л.М. Толстой у романі «Війна і мир», розкриваючи емоційний стан своїх героїв, описав 85 відтінків виразу очей і 97 відтінків усмішки. Така багатогранність почуттів і емоційних станів залежить від розмаїття життєвих ситуацій, типу нервової діяльності, рис психіки, специфічних умов військової діяльності. Те саме почуття може супроводжуватися різними емоціями, у тому числі й протилежними. Наприклад, склянка води, випита для втамування спраги, приносить задоволення, а якщо примусити пити воду воїна, який не відчуває спраги, то може виникнути переживання, невдоволення, роздратування.

Почуття характеризуються:

- невичерпністю форм існування та вияву;
- тісним зв'язком із практичною діяльністю;
- не завжди чітким усвідомленням пережитого;
- залежністю від психофізіологічних особливостей воїна;
- суперечністю різних переживань (амбівалентністю);
- великою силою дії на навколишніх;
- пластичністю і фазовістю.

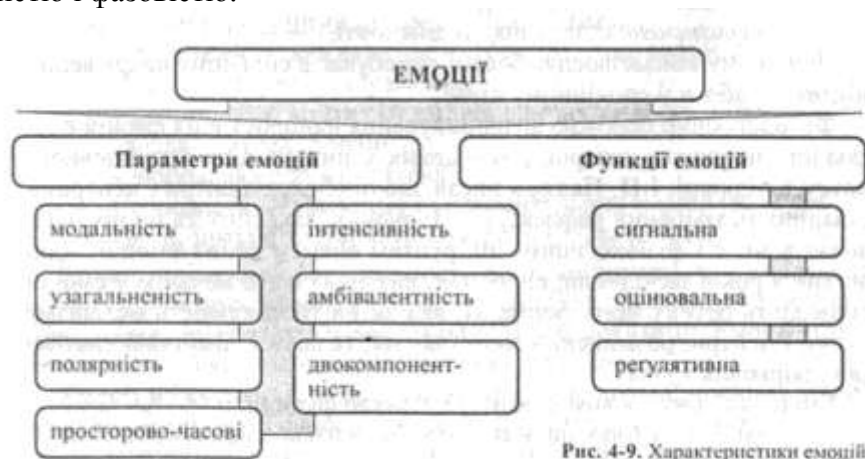

Рис. 4-9. Характеристики емоцій

Головна властивість почуттів— визначеність динамічного вектора активності суб'єкта щодо предметного почуття, тобто в почуттях відображається стійке *узагальнене ставлення* до оточення, предмета, явища, людей, яке спонукає діяти щодо них певним чином.

Почуття класифікуються за рядом основних рис.

За рівнем вияву розрізняють: *прості емоційні стани; складні емоційні стани; стійкі емоційні стани.*

За впливом на діяльність виділяють почуття, що активізують (*стенічні*) та гальмують (*астенічні*) цілеспрямовану активність.

За ступенем складності та змісту почуття поділяють на *прості (елементарні)* і *складні (вищі)*. Перші виникають від задоволення органічних потреб (у їжі, воді) і за раптових змін обставин. Другі виникають при переживанні ставлення до загальнолюдських цінностей, Батьківщини, військової праці, інших воїнів. Умовно їх поділяють на *загальнолюдські, морально-політичні, інтелектуальні та естетичні.*

Загальнолюдськими почуттями є переживання проблем війни і миру, повага до людського життя як вищої цінності суспільства, доброзичливість до людей, співчуття тощо.

Морально-політичними почуттями є відданість своїй Батьківщині, патріотизм тощо. Формування моральних якостей особистості є центральною проблемою військового виховання й однією з важливих проблем формування особистості воїна. У різних воїнів, залежно від умов життя і виховання, моральні почуття розвиваються

неоднаково. Моральна оцінка має виражатися в таких категоріях, як добро і зло, військова честь і гідність, справедливість тощо.

Особливе значення має виховання у військовослужбовців почуття відповідальності. Розвинене почуття відповідальності визначає ставлення воїна до себе і до інших, до військового колективу, збройних сил у цілому. Відповідальність передбачає усвідомлення воїном свого обов'язку перед суспільством, уміння оцінювати свої вчинки, знання своїх прав і обов'язків. Ці дві групи почуттів визначають його життєву позицію в мирний час і морально-психічну стійкість за бойових обставин.

До *інтелектуальних почуттів* належать емоційні переживання, пов'язані з розумовою діяльністю: чуття нового, здивування, впевненості в силі розуму, задоволення від розв'язання проблеми, невпевненості в істинності рішення тощо. Їхнім підґрунтям є любов до знань, яка може набувати різноманітних форм і напрямів.

Естетичні почуття — це переживання, пов'язані зі сприйманням явищ природи, творів мистецтва, шляхетних вчинків тощо. Вони поділяються на кілька форм їх вияву: почуття піднесеного, комічного, трагічного тощо.

Офіцерові, особливо для його професійного успіху, дуже важливо навчитися визначати переживання підлеглого. Тому що без урахування таких не можна дати всебічну оцінку особистості солдата.

К.І. Чуковський писав, що, крім усіляких властивостей, людська особистість має свою душевну мелодію, яку кожен з нас всюди носить із собою, і якщо ми маємо бажання відтворити людину та її властивості, цієї душевної мелодії ми не покажемо, і через це наше зображення буде неправдивим. На цю мелодію, як і на емоції, почуття взагалі, ми маємо зважати завжди. Інакше завдаватимемо значної шкоди здоров'ю воїна, створюючи стресові ситуації там, де можна було б їх уникнути.

Загальні властивості емоцій і почуттів:

—*переключення* (можливість перенесення емоційного забарвлення з причин почуттів на другорядні умови);

—*передбачення* (виникає на основі емоційного оцінювання обстановки, яке раніше сприяло успіху або неуспіху);

—*просторово-часове зміщення* (властивість переживань, емоцій і почуттів зміщуватися з самої події у згадку про неї. Пригадуючи, ми можемо переживати інтенсивніше, виразніше, ніж у момент події).

Почуття й емоції мають такі кількісні характеристики: сила, глибина, інтенсивність, тривалість.

За формою перебігу (силою, дієвістю, тривалістю) у почуттях виділяють настрій, афект, стрес та ін.

Настрій — відносно тривалий, стійкий психічний стан помірної або слабкої інтенсивності, що виявляється як позитивне або негативне емоційне тло психічного життя військовослужбовця. Настрій може бути радісним або сумним, бадьорим або млявим, тривожним тощо. Джерелом виникнення того чи іншого настрою є, як правило, стан здоров'я або становище воїна у військовому колективі; задоволений чи не задоволений він своєю роллю на службі. Настрій певною мірою залежить і від його фізичного стану.

Афект — сильний і відносно короточасний емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для воїна життєвих обставин; характеризується яскраво вираженими рухами та змінами у функціях внутрішніх органів. В основі афекту лежить внутрішній конфлікт, породжуваний або суперечностями між потягами, прагненнями, бажаннями воїна, або суперечностями між вимогами командирів до підлеглого і можливостями виконати ці вимоги. Афект розвивається в критичних умовах бою, коли воїн не здатен знайти адекватний вихід із небезпечних, часто несподіваних ситуацій. Запобіганню

афектів допомагає статутна організація військової діяльності, розвинена воля, вміння управляти собою.

Під стресом розуміють емоційний стан, зумовлений ситуаціями надто сильного напруження — загрозою життю, фізичним і розумовим напруженням, страхом, потребою швидко ухвалювати відповідальні рішення. Під дією стресу у воїна змінюється поведінка, вона стає дезорганізованою, безладною. Спостерігаються також протилежні зміни свідомості — загальмованість, пасивність, бездіяльність. Зміна поведінки воїна є своєрідним захистом його організму від надто сильних подразників. Лише рішучі та спокійні люди, як правило, можуть регулювати і контролювати свою поведінку в стресовій ситуації. Але часто такі ситуації змінюють психічні властивості особистості військовослужбовців, які стають більш сприйнятливими до негативних впливів.

Силу впливу стресового подразнення визначають такі чинники: реальна загроза життю, інтенсивність бойової напруженості, психічний стан бійця, досвід діяльності у критичних ситуаціях тощо.

Однією з форм стресу є фрустрація — емоційний стан особистості, що виникає внаслідок непереборної перешкоди на шляху до задоволення потреби. Фрустрація спричинює різні зміни поведінки воїна. Це може бути агресія або депресія.

Бойова обстановка може мобілізувати або дезорганізувати почуття воїнів. Підтримання їх на належному рівні забезпечується підвищенням бойової активності, професійної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях, актуалізацією вищих почуттів, піклуванням про потреби підлеглих, навчанням особового складу прийомам самоуправління і саморегуляції. Це потребує сформованості у кожного з воїнів як психологічної структури бойової діяльності в будь-яких умовах, так і вміння офіцерів навчати й виховувати підлеглих, управляти підрозділами. Ліквідація або попередження розвитку негативних почуттів досягається виявленням і усуненням причин їх появи, а також спеціальними заходами відновлення готовності воїнів до виконання доведених бойових завдань.

У бойовій обстановці почуття особливо загострюються. У різних умовах вони комплексно виражаються у вигляді нервового очікування, напруження, бойового пориву тощо. Перед обличчям смертельної небезпеки у багатьох воїнів виявляються маловивчені особливості, резерви психіки й організму. Тому офіцер має вміло мобілізувати і підтримувати в них почуття, продиктовані бойовими обставинами і завданнями.

Людському організмові не властиве тривале сильне емоційне напруження. На певному етапі бійці адаптуються до факторів бойових обставин. При довготривалій адаптації або при дезадаптації воїна його охоплюють пригнічення, відчай, хворобливе передчуття небезпеки або загибелі. Це нерідко супроводжується страхом.

Страх у традиційній психології вважається астенічною емоцією — тобто такою, що погіршує життєдіяльність. Страх пригнічує психічну діяльність і інтелектуальні здібності. Стан небезпеки викликає страх [93].

Страх — емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню військовослужбовця і спрямована на джерело справжньої або уявної небезпеки. У психічному стані страху воїн, як правило, змінює свою поведінку. Страх у нього викликає депресивний стан, неспокій, прагнення уникнути неприємної ситуації, інколи паралізує його діяльність. Якщо джерело небезпеки невизначене або неусвідомлене, стан, що виникає, називається тривогою. Під впливом страху можуть виникати вегетативні дисфункції, з'являється своєрідний вираз обличчя. У випадках, коли він досягає сили афекту (панічний страх, жах), то здатен нав'язати стереотипи поведінки (втеча, заціпеніння, захисна реакція). Він як соціально-психологічне явище

може передаватись навколишнім і викликати паніку. Вияву страху сприяють: відсутність організації та порядку, невміле керування, недовіра командирам і товаришам по службі, раптові дії супротивника, слабка навченість, слабка психологічна загартованість особового складу до дій в екстремальній обстановці тощо.

Основні способи подолання страху:

- 1) усвідомлення мети і завдань бойової діяльності;
- 2) активні цілеспрямовані дії, що відволікають воїна від небезпеки й обмежують думки про неї. Відомо, що чим більше воїн перебуває у стані бездіяльності й пасивності, тим швидше він піддається страху;
- 3) висока внутрішня самодисциплінованість, що дає змогу вміло діяти і виконувати найскладніше бойове завдання;
- 4) наявність навичок і вмінь самоуправління, оскільки такий воїн значно менше переживає страх;
- 5) перебування в групі. За такої ситуації боєць переконаний у тому, що завжди може розраховувати на допомогу навколишніх. Тому в небезпечній ситуації військовослужбовці мають бачити і чути один одного;
- 6) наявність командира та його позитивний особистий приклад;
- 7) добре психічне самопочуття, гумор, оптимізм воїна;
- 8) добрий фізичний стан;
- 9) впевненість воїна у своїх силах, можливостях;
- 10) знання небезпек бойової обстановки і способів їх подолання;
- 11) знання сутності страху і способів боротьби з ним.

Для подолання страху та вибору оптимального способу дій в екстремальній обстановці необхідна також розвинена воля.

Воля — це здатність воїна, що виявляється в самодетермінації та саморегуляції своєї діяльності та різних психічних процесів. Якщо емоції визначають направленість дії, то воля — це вже сама дія. Тому *воля передбачає:*

— регулювання людиною своєї поведінки відповідно до найбільш значущих для неї мотивів;

— гальмування інших мотивів, спонукань, намагань;

— організацію дій, вчинків згідно зі свідомо поставленими цілями.

Психологи П.В. Симонов і П.М. Єршов вбачають сутність волі у подоланні перешкод під час досягнення мети [108, с. 48].

Завершальним етапом вияву волі є дії, пов'язані з подоланням внутрішніх або зовнішніх перешкод. Внутрішні — це ставлення та настанова воїна, хворобливий стан, перевтома тощо. Зовнішні — час, простір, фізичні властивості речей, опір інших бійців тощо. Внутрішні та зовнішні перешкоди, впливаючи на свідомість, спричиняють вольове зусилля, яке створює готовність до подолання труднощів.

Щоб зрозуміти сутність вольових дій, дуже важливо знати *структуру вольового акту*, який складається з таких елементів: імпульсу мети, мотиву, способів та засобів діяльності, ухвалення рішення і його виконання (рис. 4-10).

Імпульс — це пусковий сигнал попереднього формування мети. Мета діяльності — це те, чого прагне досягти воїн (сформувати навички й уміння, опанувати певну спеціальність, змінити поведінку у військовому колективі тощо). Під мотивом діяльності розуміють його спонуку або бажання виконати ту чи іншу діяльність або дію.

Крім того, одні й ті самі вольові дії воїн може виконати за допомогою різних способів. Зазвичай він обирає основний шлях їх реалізації, обмірковуючи при цьому, як досягти мети і які засоби треба використати для виконання вольових дій. Якщо воїн до кінця усвідомив мету і способи її досягнення, а також має сформований мотив, що

спонукає до діяльності, то він може ухвалити остаточне рішення, яке буде безболісним для особистості, особливо в тому разі, коли свої дії він усвідомлює як єдино можливі. Проте вибір рішення — це складний процес, що супроводжується внутрішньою боротьбою. У боротьбі мотивів, у виборі рішення найбільша роль належить волі воїна.

Рис. 4-10. Характеристика волі

Після ухвалення рішення напруженість, як правило, спадає. За ухваленого рішення настає черга планування шляху досягнення мети, пошук способів і засобів.

Основний етап у вольовому акті — виконання ухваленого рішення. Всю свою поведінку людина реалізує таким чином, щоб здійснити задуми. Однак вона не тільки діє, контролює, коригує свої дії. Практичне досягнення мети завжди поєднується з подоланням різних перешкод і труднощів, а це потребує вольового зусилля, особливо у сфері військової діяльності. Вольове зусилля є тим психічним явищем, яке визначає специфіку волі, чинить вольові дії на всіх етапах — боротьби мотивів, ухвалення рішення, планування, виконання. У боротьбі з труднощами вивчаються і вдосконалюються вольові якості особистості воїна.

Отже, воля виявляється і розвивається у діяльності. При цьому вона виконує три взаємозв'язані функції — *збуджувальну, гальмівну і контрольну*.

Основними особливостями волі є:

— зумовленість мотивами та індивідуально-психічними особливостями особистості;

— особистісний характер вольових дій. В історії психології відомі такі *теорії волі*:

— *інтелектуалістична* (це усвідомленість, активність, що виражається через зв'язок зі спонуканнями і пов'язана з подоланням зовнішніх і внутрішніх перешкод; це здатність регулювати свої дії);

— *емоційна* (В. Вундт);

— *волютаристична* (В. Джеймс).

Кожна людина має свій індивідуальний набір вольових якостей, від яких залежать не тільки дії, а й вчинки особистості. *Гама вольових якостей військовослужбовця* містить цілеспрямованість, самовладання, витримку, наполегливість, рішучість, сміливість тощо.

Цілеспрямованість — вияв волі, що характеризується чіткістю мети, завдань, неухильним прагненням до їх досягнення, незважаючи на труднощі військової служби.

Витримка та самовладання виявляються в умінні стримувати свої почуття, якщо це потрібно, гальмувати імпульсивні дії, підпорядковувати себе поставленій меті.

Наполегливість воїна дає йому змогу продовжувати діяльність у найскладніших умовах, незважаючи на тимчасові невдачі й перешкоди. Це одна з найважливіших його якостей, що сприяють йому в досягненні мети. Але не слід плутати наполегливість з упертістю (ригідністю). Впертий воїн практично завжди намагається наполягати на своєму, не оцінюючи критично своїх суджень, бажань або рішень.

Рішучість як вольова якість особистості дає змогу виконати ухвалене рішення без зайвих вагань. Воїни, позбавлені цієї якості, часто не можуть довести розпочату справу до кінця і невпевнені в правильності вибору засобу виконання рішення.

Важливою умовою рішучості є *сміливість*, тобто готовність воїна йти на оптимальний і виправданий ризик. Безумовно, рішучість має ґрунтуватися на глибокій розсудливості й лише тоді вступати в дію, коли боєць остаточно вирішує, як йому діяти.

Дисциплінованість — вияв волі, що характеризується усвідомленим, точним і своєчасним виконанням обов'язків. Вона виражається в умінні підпорядковувати свої дії потребам військової служби, завданням військового колективу. Усвідомлена дисциплінованість воїна припускає не сліпе підкорення за примусом, а добровільне, що ґрунтується на розумінні необхідності, усвідомленні свого військового обов'язку. Вона також включає ініціативу, творчість у розв'язанні задач, підвищене почуття відповідальності за результати вольових дій, самостійність та розвинений самоконтроль.

Справжня воля виявляється не тільки в досягненні мети, а й за відмови від неї, якщо мета хибна або людина не здатна розв'язати завдання. Самокритичний аналіз здійсненого — найважливіша передумова розвитку волі.

Відповідальність завдань військової служби вимагає від особового складу постійного і цілеспрямованого розвитку волі. Воля воїна формується у військовій діяльності під впливом виховання і самовиховання.

Виховання волі — один із найскладніших процесів праці воїна над собою. Так, Опоре де Бальзак писав, що не існує великих талантів без великої волі. Воля може й має бути предметом гідності більше ніж талант. Якщо талант — це розвинена природна схильність, то тверда воля — це щохвилинна перемога над інстинктами, над потягами, які воля приборкує і стримує, над примхами і перешкодами, над усілякими труднощами, які вона героїчно долає.

Для формування волі недостатньо використати будь-який окремий прийом або один перевірений засіб. Оскільки воля має різні вияви, то й рекомендації для її виховання можуть бути різними.

Серед передумов формування волі, її тренування і загартування важливе місце посідають життєва настанова воїна, досвід, знання, почуття, емоції тощо. Разом з тим, тренуючи і загартовуючи себе вольовим зусиллям, ми якісно збагачуємо себе як особистість.

Воля воїна формується і розвивається в процесі цілеспрямовано організованої, психологічно насиченої, змістовної, методично обґрунтованої бойової та гуманітарної підготовки; усвідомленого й самовідданого виконання бойових та інших суспільно

значущих завдань військової діяльності; вироблення корисних звичок і вилучення при цьому шкідливих.

У формуванні вольових якостей особливо важлива роль військового колективу, в якому воїн відчувається більш відповідальним. Завдяки схваленню, допомозі він стає впевненим у своїх силах, відчуває задоволення від спільної діяльності з товаришами по службі.

Важливе значення для розвитку волі воїнів має ознайомлення їх з прийомами саморегуляції, самопереконавання й аутотренінгу. Успішне оволодіння цими методиками суттєво допомагає їм свідомо керувати своєю поведінкою і своєчасно вносити необхідні корективи.

Добре розвиває і загартовує волю воїнів уміла організація психологічної підготовки особового складу підрозділу через моделювання умов сучасного бою в процесі бойової підготовки.

Офіцерові не слід також забувати про індивідуальні доручення, завдання своїм підлеглим з метою формування у них специфічних вольових якостей, **що** визначаються особливостями роду військ, військового фаху, посади, індивідуально-психічними особливостями підлеглого.

Проблема волі посідає одне з чільних місць у військовій діяльності, а вольовий гарт — одна з істотних сторін навчання і виховання військовослужбовців.

Тести та завдання для самоконтролю

4-1. Зробіть порівняльний аналіз сутності, схожості та відмінності відчуття й сприймання.

4-2. У чому полягає фізіологічна основа відчуттів і сприймань?

4-3. Яка з нижчеперелічених закономірностей відчуття є «зайвою» ?

- а) абсолютна чутливість органів чуття;
- б) межа відчуття;
- в) адаптація;
- г) сенсibiliзація;
- д) амбівалентність.

4-4. Блок для поглиблення знань.

а) зоровий аналізатор

Основні характеристики	Величина	Примітка
Діапазон електромагнітних хвиль	380-750 МХ	
Діапазон яскравості, що сприймається очима	10^{-6} - 10^6 ніт	
Оптимальний діапазон яскравості	16-160 ніт	
Нижній поріг світлової чутливості	9 ніт	(під час світлової адаптації)
Диференціальний поріг	0.01	
Оптимальний контраст	0.6-0.95	контраст
Максимально можливий контраст	0.2	$k = (V_{\phi} - V_{\pi}) / V_{\phi}$, де V_{ϕ} — яскравість фону, V_{π} — яскравість предмета
Гострота зору	1 кутова хв.	
Мінімальні розміри елементів відображення	30-40'	
Довготривалість зорової фіксації	0.25-0.65 с	
Латентний період	160-240 с	
Інерція зору	0.2-0.5 с	
Часовий поріг	0.1-0.2 с	
Інтервал між сигналами	0.2-0.5 с	
Критична частота миготіння (кчм)	15-25 Гц	оптимальна частота миготіння кчм 40-50 Гц
Час адаптації до темноти	40 хв.	
Час світлової адаптації	10 с	
Зовнішня освітленість, за якої збільшується швидкість розпізнавання:	200-500 люкс 5-8 люкс	
а) під час прямого контрасту		
б) під час зворотного контрасту		

б) слуховий аналізатор

<i>Основні характеристики</i>	<i>Величина</i>
Частотна чутливість	16-20 000 Гц
Спектр людської мови	20-3 500 Гц
Діапазон звукового тиску	2×10^{-4} - 2×10^{-2} дін/см ²
Нижній поріг: а) при 2 000 Гц б) при + 50 Гц	10 дБ (+ 0,0002 дін/см ²) 40 дБ
Верхній поріг	120-130 дБ
Інтенсивність мови	40-100 дБ
Диференційований поріг дорівнює 0,1	(0.3-0.7 дБ)
Диференційований частотний поріг	2-5 Гц
Латентний період	120-180 мс
Часовий період	50 мс
Просторовий період	10-20°
Необхідне перевищення інтенсивності мови над шумом	6дБ
Інтервал між короткими звуками (5- 10 мс)	30-40 мс
Інтервал між нормальними звуками (50 с)	3 мс
Оптимальний темп мови	120 слів/хв.

в) тактильний аналізатор

<i>Основні характеристики</i>	<i>Величина</i>	<i>Примітка</i>
Нижній поріг	3-10 г/мм ²	мінімальний тиск, необхідний для виникнення
Верхній поріг	300 г/мм ²	відчуття початкової величини
Диференційований поріг	0.07	тиску подразника
Латентний період	139мс	
Просторовий поріг	1.1-67 мм	відстань між двома точками, при подразненні яких виникає відчуття двох доторкань

4-5. Як відомо, І.М. Сеченов визначав пам'ять як наріжний камінь психічного розвитку людини. Зробіть психологічне обґрунтування цього положення.

4-6. Чому американський психолог Дж. Мілер назвав число 7 магічним?

4-7. Визначте основні види пам'яті та їх особливості.

4-8. Зробіть психологічний аналіз основних етапів логічного запам'ятовування:

- усвідомлення мети запам'ятовування;
- розуміння смислу матеріалу, що запам'ятовується;
- аналіз матеріалу;
- виокремлення найбільш суттєвих думок;
- узагальнення;
- запам'ятовування узагальненого матеріалу.

4-9. Автоконтрольний блок.

Мислення — це _____, _____, абстрактне, узагальнене явище навколишнього світу, їх _____ та наявних між ними зв'язків, здійснюване через _____ (аналізу й синтезу, порівняння й розрізнення, суджень і умовиводів, абстракції, узагальнення та ін.).
пізнання суті опосередковане розумових операцій

4-10. Яка з нижчеперелічених розумових операцій є «зайвою»?

- а) аналіз;
- б) ілюзія;
- в) синтез;
- г) порівняння;
- д) узагальнення;
- е) абстракція;
- є) конкретизація.

4-11. Зробіть порівняльний аналіз нижчеперелічених основних форм мислення:

- а) поняття;
- б) судження;
- в) умовивід.

4-12. Види мовлення та їх особливості.

4-13. Зробіть аналіз основних функцій мовлення.

4-14. Автоконтрольний блок.

Емоції — це психічне _____ у формі безпосереднього неупередженого _____ життєвого змісту явищ і ситуацій, зумовленого їх об'єктивних до потреб суб'єкта.

Відношенням
Переживанням
Властивостей
Відображення

4-15. Яка з нижчевикладених характеристик не належить до почуттів?

- а) невичерпність форм існування і вияву;
- б) тісний зв'язок із практичною діяльністю;
- в) не завжди чітке усвідомлення пережитого;
- г) залежність від психофізіологічних особливостей воїна;
- д) суперечності різних переживань (амбівалентність);
- е) велика сила дії на навколишніх;
- є) сенситивність;
- ж) пластичність;
- з) фазовість.

4-16. Компоненти вольового акту військовослужбовця.

4-17. Характеристика основних вольових якостей військовослужбовця.

Тема 5 ПСИХІЧНІ СТАНИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЇХНІ ВИЯВИ У ВІЙСЬКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

На сучасному етапі реформування і розвитку Збройних сил України в процесі спілкування військовослужбовців та їх виховання на перший план виходить принцип гуманізації та демократизації міжособистісних взаємин як важлива умова підвищення людського фактора в бойовій та гуманітарній підготовці. Суттєвий вклад у розв'язання цієї актуальної проблеми — правильне розуміння командирами та вихователями проблеми психічних станів воїнів, що виникають у процесі їхньої життєдіяльності та є безпосередньою формою актуалізації психіки. Організація повсякденної та бойової діяльності особового складу із врахуванням психічних станів воїнів може суттєво допомогти командирам якісніше виконувати службові обов'язки, підвищити рівень бойової та гуманітарної підготовки й цілеспрямовано керувати розвитком особистості підлеглого. Кінцевим результатом цієї цілеспрямованої та змістовної діяльності командира є постійна висока бойова й мобілізаційна готовність підрозділу, справжня бойова майстерність військовослужбовця.

5.1. Проблема психічних етапів у військовій психології

5. 1. 1. Поняття «психічний стан»

Проблема психічних станів у вітчизняній психології досі вивчена мало, хоча всі науковці визначають психічний стан як один із компонентів психіки людини. На сучасному етапі розвитку вітчизняної психологічної науки немає загальноусталеного визначення цього терміна, не визначені структура і функції, детермінанти, класифікації та методи його дослідження. Причина цього явища полягає в самій природі психічних **Станів**, які посідають проміжне місце між психічними процесами та психічними властивостями особистості. Це — форма психічної активності людини, конкретна реакція всієї нашої психіки на конкретну ситуацію, що склалася навколо нас, а також *момент єдності статички (психічні властивості) та динаміки (психічні процеси: пізнавальні, емоційні, вольові) функціонування психіки людини.*

Але межі між цими явищами розмиті й відносні, що створює певні труднощі у вивченні психічних станів та в їх діагностиці. Психічний стан впливає на перебіг всіх психічних процесів, він може перетворюватися на властивість особистості, яка, у свою чергу, зумовлює виникнення відповідного стану. Наприклад, якщо воїн дуже часто переживає стан тривоги, можливе формування негативної риси характеру — тривожності.

Психічний стан також тісно пов'язаний з індивідуально-психічними особливостями воїна, оскільки характеризує психічну діяльність не загалом, а індивідуально. Наприклад, стан страху в одного воїна може виявлятися в заціпенінні, гальмуванні цілеспрямованої діяльності, а в іншого — у психічному збудженні.

Визначальним для психічного стану є ставлення особистості до чогось. Через ставлення до дійсності й до себе як суб'єкта діяльності реалізується конкретний вияв психічного світу людини. Це не просто сполучна ланка між психічними процесами та психічними властивостями людини, це конкретне відображення її ставлення до власних різноманітних психічних явищ і виявів, ставлення як закріплення цілісності, сталості й водночас змін у психічному відображенні її зв'язків зі світом.

Про складність психічних станів свідчить той факт, що В. Джеймс і І.П. Павлов визначали психологію як науку про психічні стани людини.

У вітчизняній психології цю проблему досліджували М.М. Ланге (афективні вияви, мотиваційні стани, гіпнотичні стани), О.Ф. Лазурський (увага, емоційні стани та їх вияви). Фізіологічні механізми психічних станів обґрунтовували І.М. Сеченов і І.П. Павлов. Як окремий науковий напрям необхідно виділити роботи В.М. Бехтерева та його учнів, в яких описується генеза психічних станів, особливо емоційних, що виявляються на тлі загальної психічної напруженості.

Вперше проблему психічних станів як загальнопсихологічну категорію, що погребує систематичного вивчення, порушив М.Д. Левитов [56]. Він проаналізував наукову літературу з цієї проблеми, розглянув механізми вияву психічних станів, виклав загальні завдання їх вивчення:

- а) виділення психічних станів у особливу категорію психології та визначення її зв'язків з іншими психологічними категоріями;
- б) розгляд механізмів виникнення й розвитку психічних станів та визначення їх зв'язків з індивідуально-психічними особливостями людини;
- в) дослідження психічних станів у різних видах людської діяльності тощо.

У військовій психології цю проблему систематизовано і глибоко не вивчали, існує викладення окремих аспектів психічних станів за бойових обставин [91, с. 242-267]. На початку ХХ ст. російський військовий психолог М.М. Головін у роботі *«Исследование боя. Исследование деятельности и свойств человека как бойца»* (1907) визначив роль психічного фактора у війні [21].

Англійський військовий психолог Норман Коупленд у праці *«Психологія і солдат»* чітко визначає сутність і роль морального фактора в сучасній війні, його детермінанти, вказує основні напрями роботи командирів щодо формування високого морального духу військ.

Поняття *«(моральний дух» і «психічний стан»* Коупленд ототожнює і висловлюється так: «Про його існування було відомо тисячі років тому, але тільки талановиті керівники були спроможні оцінити й використати його. Наполеон, певно, найкраще з усіх видатних полководців розумів значення морального стану військ. Він говорив, що один солдат, який володіє високим духом, дорівнює трьом, які не мають цієї зброї» [48, с. 12].

Моральний або психічний стан є, на його думку, таємницею лише настільки, наскільки він невидимий та невідчутний. Це наймогутніша зброя, яка відома людині; могутніша, ніж найтяжчий танк, ніж найпотужніша артилерійська гармата, ніж найруйнівніша зброя. Високий психічний стан військ — це засіб, здатний перетворити поразку на перемогу. Армію не розбито, доки вона не пройнялась усвідомленням поразки, бо поразка — це висновок розуму, а не фізичний стан.

Таким чином, глибоке розуміння і знання змісту психічного стану командирами забезпечує їм успіх у роботі з особовим складом підрозділів і частин.

Розглянемо більш конкретно поняття *«психічний стан»*. В. Даль під станом розуміє «положення, в якому хтось або щось перебуває» [26, с. 279]. М.Д. Левитов визначає *психічні стани* так: «Цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, що визначає своєрідність психічних процесів залежно від відображення речей і явищ дійсності та психічних властивостей особистості» [56, с. 20]. Перевагою цієї дефініції є те, що вона виділяє психічні стани із системи психічних явищ, підкреслюючи, що вони є щось цілісне й на певному відтинку часу характеризують своєрідність психічної діяльності. Таким чином, вони, з одного боку, пов'язані з психічними процесами (але, на відміну від них, більш цілісно), з іншого — з психічними властивостями особистості.

Існують і інші дефініції, пов'язані з вивченням функціональних станів, що виникають у різних видах діяльності. Наприклад, Є.П. Ільїн психофізіологічний стан

визначає так: «Це цілісна реакція особистості на зовнішні та внутрішні стимули, спрямовані на досягнення позитивного результату» [37, с. 329].

В.М. М'ясишєв визначає психічний стан як загальний функціональний рівень, на тлі якого розвиваються психічні процеси [50].

У психологічних словниках також немає чіткого визначення цього поняття, а викладено тільки окремі категоріальні показники явища. Наприклад, у словнику за редакцією К.К. Платонова вказано його проміжне місце між психічними процесами та психічними властивостями особистості [85, с. 174]. У словнику за редакцією А.В. Петровського і М.Г. Ярошевського психічний стан розглядається як поняття, що використовується для відокремлення в психіці індивіда одночасно статичного моменту, порівняно з психічними процесами та стійкими виявами психічних властивостей [96, с. 267].

Отже, на основі цих дефініцій можна дати таке визначення.

Психічний стан як психічне явище характеризується цілісністю, є конкретною реакцією особистості на зовнішні та внутрішні стимули, служить проміжною ланкою між її психічними процесами та психічними властивостями, безпосередньо пов'язаний з ними й на певному відтинку часу відображає ставлення до власних психічних явищ, характеризує своєрідність психічної діяльності, має певні часові межі.

Але в цих характеристиках відсутні два важливі моменти, що мають суттєве значення для характеристики й уточнення поняття «психічний стан». Це:

1) розуміння поведінки, що особливо яскраво виявляється за екстремальної ситуації, у тому числі й у бойовій обстановці (від відваги до паніки);

2) розгляд ситуації як основної причини, що викликає психічний стан. Отже, будь-який психічний стан є як переживанням (емоційна сфера психіки), так і діяльністю (пізнавальна і вольова сфери психіки).

Психічний стан можна визначити як певну єдність переживання й зовнішньої діяльності воїна, його дій, хоча тут зв'язок між поведінкою та станом не завжди безпосередній. Необхідно наголосити на такому моменті: на виникнення будь-якого психічного стану безпосередньо впливає конкретна ситуація, тобто психічні стани детермінуються зовнішніми впливами, зовнішніми обставинами, попереднім настроєм тощо.

Правильне розуміння цих аспектів виникнення та розвитку відповідних психічних станів допомагає офіцерові цілеспрямованіше організувати власну роботу та життєдіяльність особового складу. Ситуація — це система умов, що спонукають воїна до активної діяльності або сукупність обставин, створених у підрозділі для творчої, змістовної, цілеспрямованої життєдіяльності. І останній аспект цієї проблеми: у виникненні будь-якого психічного стану суттєву роль відіграє особистісний фактор, тобто індивідуально-психічні особливості кожного окремого воїна (природно-біологічні причини, особливості мотивації, почуттів, досвід, світогляд, вихованість тощо).

Таким чином, психічний стан — це відображення особистістю ситуації в динаміці психічної діяльності, що виражається в єдності поведінки та переживання на певному проміжку часу.

Основні ознаки психічного стану (рис. 5-І): цілісність, ситуативність, сталість у часі, єдність поведінки та переживання, зв'язок з особистісними якостями й психічними процесами.

Динаміка психічного стану складається з таких етапів: становлення; виникнення; перебіг; кульмінація; спад; зникнення.

Перебіг цих етапів залежить від динамічності нервової системи воїна, тобто різна динамічність зумовлює різний характер перебігу психічних станів. Також слід мати на

увазі основні характеристики динаміки — періодичність, циклічність, повторення психічного стану (у зв'язку з біоритмами).

Рис. 5-1. Характеристика психічного стану

Цілеспрямованій роботі командира в управлінні психічними станами особового складу допомагає знання основних виявів психічних процесів:

- стани емоційні: настрої, афекти, тривога тощо;
- стани вольові: рішучість, розгубленість тощо;
- стани пізнавальні: зосередженість, замисленість тощо (рис. 5-2).

Психічні стани можна класифікувати за такими показниками:

- 1.*Діяльність* — стани, які поліпшують або погіршують діяльність.
- 2.*Взаємини та спілкування* — стани, які поліпшують (погіршують) взаємини та спілкування.
- 3.*Особистість* (характер, система ставлення до дійсності): стани, зумовлені позитивним або негативним ставленням до дійсності.
- 4.*Біологічні структури особистості* — позитивні й негативні психофізіологічні стани.
- 5.*Емоційні компоненти характеру* — позитивний та негативний емоціональний стан.
- 6.*Вольові риси характеру* — позитивний та негативний вольовий стан.
- 7.*Інтелектуальні риси характеру* — позитивний та негативний інтелектуальний стан.

Рис. 5-2. Основні вияви окремих психічних явищ у психічному стані

5.1.2. Функції психічних станів

Психічний стан — це особлива психологічна категорія, яка об'єднує різні психічні явища. Виділення психічних станів як феномена психічного життя людини допомагає, по-перше, заповнити прогалину між психічними процесами та психічними властивостями, по-друге, більш обґрунтовано охарактеризувати поведінку особистості в різних ситуаціях.

Основне призначення функцій психічних станів — збереження динаміки та взаємодія підсистем соматичної (тіло організму) і психіки (за панівної ролі психіки) у проміжку часу між двома послідовними, значущими для суб'єкта змінами середовища. Психічні стани так чи інакше характеризують психіку людини, визначають своєрідність різних психічних виявів і є ніби тембром психічної діяльності. Щодо психічних процесів психічний стан виступає засобом їх організації в певний період часу.

Головна функція психічних станів — врівноваження людини як щодо замкненої системи із зовнішнім середовищем, що постійно змінюється, погодження з конкретними об'єктивними умовами, активна організація цієї взаємодії. Така взаємодія та злагодженість забезпечуються здатністю психіки людини набувати необхідного на певний момент стану. У цьому випадку панівними тимчасово стають ті компоненти, які необхідні для збереження рівноваги та взаємодії у певній ситуації, і загальмовують ті функції, діяльність яких не має бути активною на певний момент.

Остання, *інтегрувальна функція* — функція регуляції всіх інших психічних явищ (процесів, властивостей і утворень). Щодо психічних процесів вона виступає як засіб їх організації, відрізняється від них відносною тривалістю при збереженні однорідності. Що стосується психічних властивостей, то, з одного боку, вона певною мірою виражає ці властивості, а з іншого — утворення і формування таких здійснюється через етап психічного стану. Врешті-решт, кінцевим результатом психічних станів є психічні утворення: знання, навички та вміння, які, у свою чергу, мають безпосередній вплив на виникнення, перебіг і спад психічних процесів.

Отже, між процесами, властивостями та утвореннями існують зв'язки і взаємопереходи. У цьому виявляється цілісність психіки людини, а її психічний стан — це єдине ціле щодо інших компонентів психіки. Кожен компонент психіки є складовою психічного стану, має в ньому конкретне вираження. Цей взаємозв'язок не односторонній, а існує безпосередня взаємозалежність одного компонента від іншого. Знання цих закономірностей та їх врахування командиром у роботі з особовим складом допомагає йому якісніше розв'язувати завдання, що стоять перед підрозділом.

Таким чином, психічний стан являє собою цілісну характеристику психічної діяльності особистості, що фіксує момент стійкості та специфічності в перебігу різноманітних психічних процесів, це форма реагування, що відображає ставлення особистості до власних психічних явищ у визначений час за конкретних умов.

5.2. Основні напрями роботи командира щодо формування та підтримання позитивного психічного стану

Як свідчить військова практика, у військовій діяльності психічні стани, особливо в бойовій обстановці (зокрема на війні), відіграють важливу роль.

Яким чином командир може впливати на механізми виникнення позитивних психічних станів? Відповідь на це запитання є в характеристиках психічного стану (конкретна ситуація, індивідуально-психічні особливості воїна, «системотворний фактор»).

Першим напрямом роботи командира щодо формування позитивного психічного стану є *створення здорового морально-психологічного клімату в підрозділі*. Створити оптимальну ситуацію для воїнів — означає сформувати належні умови їхньої життєдіяльності. Відповідно змінюючи військове середовище, яке безпосередньо впливає на зміну ситуації, можна сформувати новий психічний стан, подолати негативні стани.

Другий напрям — *знання індивідуально-психічних особливостей підлеглих* та їх оптимальне урахування в своїй службовій діяльності. Для чого необхідно враховувати цей фактор? Оскільки зовнішні впливи (у нашому випадку це відповідна ситуація) завжди діють через внутрішні умови (індивідуально-психічні особливості воїна) лише опосередковано, то воїни по-різному реагують на зовнішні подразники.

До основних індивідуально-психічних особливостей воїна належать:

- індивідуальні особливості нервової системи, її внутрішні закони;
- потреби, настанови, почуття, переконання;
- здібності й нахили;
- психічні утворення (система знань, навичок та вмінь);
- мотиви та мотивації;
- характер;
- особливості природно-біологічної структури та організації воїна тощо.

Усі ці риси та якості складають психологічну характеристику особистості. Будь-яка зміна в цій характеристиці зумовлює зміну психічних станів, а інколи й кардинальних.

Військова служба дає великі можливості для загартування характеру й волі, цілеспрямованого розвитку різних соціально-психологічних рис і якостей військовослужбовця, які йому допомагають успішно діяти в ході бойової та гуманітарної підготовки.

Третій, на думку автора, дуже важливий напрям роботи командира щодо управління виникненням психічних станів — *допомогти воїнам знайти «особистісний смисл» у військовій службі*, який є «системотворним фактором», тобто який дає змогу об'єднувати в цілісну функціонально-динамічну систему різні психічні особливості воїна. Особистісний смисл — одна з головних складових свідомості воїна і визначає зміст його діяльності (найвища його форма розвитку — це стійка військово-професійна спрямованість). Якщо служба у воїна не викликає суперечливих почуттів, він краще зносить її труднощі, а також постійно прагне до вдосконалення і самовдосконалення в ній.

Важливими напрямками роботи командира підрозділу щодо утворення та підтримання позитивного психічного стану є *оптимізація процесу спілкування між військовослужбовцями* та його гуманізація, а також *ефективна організація бойової підготовки в підрозділі*. Деякі дослідники відносять цей напрям до поняття «ситуація». Напевно, такий підхід виправдовує себе в цивільних умовах життя, але особливості військової служби, тривале сумісне перебування воїнів потребують від командирів приділяти особливу увагу й цим напрямом роботи. Власне, нестатутні взаємини між військовослужбовцями, негативні традиції, які створюють нездорову морально-психологічну атмосферу та нездоровий соціально-психологічний клімат у підрозділі свідчать про актуальність і необхідність такої роботи командира. Тому необхідно цілеспрямовано формувати та згуртовувати військовий колектив, основними психологічними показниками якого є згуртованість і стресостійкий оптимістичний соціально-психологічний клімат у підрозділі.

Наступним важливим аспектом створення здорової морально-психологічної атмосфери, доброю настрою є *особистий приклад командира*, його оптимістичний психічний стан. Це впливає на ефективність власної діяльності та безпосередньо формує психічний стан підлеглих.

Найзначущішими рисами, що впливають на психічний стан офіцера, є військова майстерність, комунікабельність, цілеспрямованість, емпатія тощо. Особливо важливе значення має психічний стан командира в бойовій обстановці.

Цілеспрямована та змістовна робота офіцера неможлива без вивчення, аналізу основних виявів психічних станів підлеглих. У цьому йому допомагає знання методів вивчення психічних станів. Наприклад, М.Д. Левитов пропонує такі прийоми та засоби вивчення психічних станів: спостереження за поведінкою і діяльністю суб'єкта: кіно- і фотозйомка; словесний звіт досліджуваного; вивчення продуктів діяльності; природний та лабораторний експеримент тощо.

Узагальнюючи концепції вітчизняних вчених, можна виділити три групи методів вивчення психічних станів підлеглих:

- теоретичні методи дослідження філософських аспектів проблеми;
- медичні, фізіологічні та біологічні методи;
- психологічні методи: об'єктивні (спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, опитування, тестування, узагальнення незалежних характеристик тощо) і суб'єктивні (самоспостереження, самосвідомість, саморефлексія, самоаналіз тощо).

Вивчення психічного стану має включати три рівні:

- I** — психічні рівні реагування (переживання);
- II** — фізіологічні рівні реагування (соматика, вегетатика);
- III** — поведінка людини взагалі і особистості зокрема.

Ці рівні мають вивчатися водночас у комплексі та окремо тому, що вивчення тільки окремого показника не може дати достовірної інформації про природу відповідного психічного стану. Провідне місце в їх діагностиці має посідати вивчення переживань, які пов'язані зі ставленням особистості до чогось. Ставлення особистості як системотворного фактора її психічного стану дає можливість розглядати такий стан саме як якісну характеристику психіки воїна, що об'єднує в собі психічні процеси, психічні властивості та здійснює вплив на них.

У Збройних силах України існує особливий напрям роботи командирів щодо попередження негативних станів у бойовій обстановці — психологічна підготовка, яку розглянемо у наступних темах. Тут зупинимося лише на крайній формі вияву психічного стану на війні — паніці.

5.3. Сутність паніки та причини її виникнення

У військовій психології під *панікою* розуміють певний емоційний стан (емоційне потрясіння, збентеження, жах тощо, які виникають у масі воїнів або в окремого воїна), різновид поведінки натовпу внаслідок дефіциту або надлишку інформації. Сам термін «паніка» походить від імені грецького бога Папа, покровителя пастухів, пасовищ і стад, який викликав своїм гнівом «шаленство» останніх, що під його впливом кидалися у вогонь або у прірву. Безпосереднім приводом до паніки стає певна ситуація, шокувальний стимул, що перериває звичні форми поведінки. Ця ситуація може бути реальною або уявною.

Щоб виникла паніка, ситуація має бути дуже інтенсивною або зовсім невідомою — тобто такою, щоб притягнути до себе увагу. Перша реакція на такий стимул — потрясіння і сприйняття ситуації як кризової. У такій ситуації індивід вдається до неврівноважених і покvapливих спроб інтерпретувати подію в межах власного досвіду або пригадує аналогічні ситуації з досвіду інших.

Відчуття гостроти, необхідності швидкого прийняття рішення заважає логічному осмисленню кризової ситуації і викликає страх. Якщо перший страх не придушено, реакція загострюється. Переляк одних позначається на інших, що підсилює загальну паніку. Отже, паніка виникає і виявляється як індивідуально-психічне явище у формі страху, а в критичній бойовій обстановці — відразу у формі панічного жаху і як масового, групово-психічного. При цьому індивідуальний страх первинний, він є передумовою, ґрунтом для групового потрясіння та паніки. У свою чергу, панічний стан пригнічує, діє на більш стійких членів підрозділу. Таку ситуацію описує Л. М. Толстой у романі «Війна і мир», аналізуючи виникнення паніки в битві під Аустерліцем [118].

Паніка належить до таких явищ, які важко вивчити, тому складно охарактеризувати природу цього явища. Це пов'язано з тим, що її не можна безпосередньо фіксувати, оскільки: по-перше, на війні дії ворога ніколи завчасно невідомі і, як наслідок, невідомий час виникнення паніки; по-друге, у ситуації паніки складно залишатися спостерігачем (її грізна сила полягає в тому, що будь-яка людина, потрапивши за бойових обставин у ситуацію паніки, так чи інакше піддається їй).

Під час паніки починають одночасно діяти кілька соціально-психологічних механізмів впливу на поведінку людини. Спрацьовують механізми комунікативного, перцептивного та інтерактивного впливів. Ситуація паніки завжди супроводжується зараженням і навіюванням. Вона може виникати як у малих військових підрозділах, так і у великих військових з'єднаннях і об'єднаннях.

Наприклад, український психолог Валентин Моляко, розглядаючи психологічні наслідки чорнобильської катастрофи, указує на такі умови виникнення будь-якої паніки:

- наявність шокувального стимулу;
 - дефіцит інформації про подію (особливо інформації достовірної) і, водночас, надлишок неперевіреної інформації з неофіційних джерел.
- Люди, які були охоплені панікою, виявляли такі *особливості поведінки*:
- неадекватну оцінку ситуації (перебільшення небезпеки), прагнення врятуватися втечею;
 - посилену метушливість, хаотизм поведінки або, навпаки, її загальмованість;
 - погіршення дисципліни, працездатності;
 - пошук заспокійливих засобів (наприклад, алкоголю);
 - прагнення одержати інформацію.

Реагування воїнів на різні бойові ситуації, якщо вони психологічно не підготовлені, може закінчуватися панікою. Тому дуже важливою є відповідь на запитання: як запобігти й покласти край паніці, якщо вона розпочалася?

1. Слід добре знати сутність, причини виникнення та посилення паніки, їх можна об'єднати у три групи:

- фізіологічні;
- психічні;
- соціально-психологічні.

До *фізіологічних причин* належать явища, які спричинюють виникнення умов, що фізично ослаблюють воїнів. Це, зокрема, втома, депресія, тривале безсоння, психічне потрясіння внаслідок тривалого перебування в небезпечній ситуації, гнітючого чекання супротивника тощо. Кожна з цих причин серйозно ослаблює емоційно-вольову сферу військовослужбовця, його здатність швидко і правильно оцінювати бойову ситуацію.

До *психічних причин* належать такі психічні явища, як раптовість, сильне здивування, невпевненість, почуття ізоляції, усвідомлення безсилля перед безпекою, недостатнє знання військової справи, незадовільне володіння зброєю і бойовою технікою, неспроможність вміло діяти на полі бою, незнання супротивника (його тактики дій та характеристик бойової техніки) тощо.

До *соціально-психологічних причин* належать:

- відсутність згуртованості військового підрозділу;
- втрата довіри воїнів до командирів;
- дефіцит або надлишок інформації, що посилює напруження;
- бездіяльність;
- відсутність організованості та порядку, втрата управління в бою;
- наявність негативних тенденцій у морально-психологічному кліматі та психології військового колективу тощо.

Це також спричинює зменшення можливостей раціонально та правильно оцінити бойову ситуацію.

2. Ще в мирний час необхідно провадити цілеспрямовану психологічну підготовку особового складу щодо подолання труднощів сучасної війни та ефективних дій на полі бою. Характер труднощів, що долає воїн в умовах сучасного бою, зміст конкретної військової спеціальності та коло службових обов'язків у бою мають визначити зміст цієї підготовки.

Психологічна підготовка — це цілеспрямована наукова підготовка психіки військовослужбовців до стійкої практичної діяльності у складі підрозділу на полі бою в умовах сучасної війни. Вона має формувати психічну стійкість і психологічну готовність особового складу до діяльності в екстремальних умовах сучасного швидкоплинного бою.

3. Один із головних попереджувальних прийомів — це організація ефективного управління підрозділом в бою з одночасним формуванням у особового складу довіри до командирів. Не менш важливі для запобігання паніці такі фактори: знання воїнами своїх функціональних обов'язків, обставин, причин бойової ситуації, можливість одержання достовірної інформації про них; знання супротивника, його дій і тактики; вміння управляти своєю поведінкою в екстремальних ситуаціях тощо.

4. Коли паніка виникла, покласти їй край може лише рішуча й інтенсивна дія командирів, яка виведе воїнів із ситуації шоку або потрясіння. При цьому слід мати на увазі, що панічна маса за психічним станом і діями воїнів неоднорідна.

Досліджуючи різні випадки, які мали місце в мирних і воєнних умовах, психологи дійшли висновку, що в натовпі, охопленому панікою, є три різні групи людей. До першої, найменшої, належать ті, які перебувають у стані вкрай тяжкого афекту. Для них характерна втрата орієнтації, несвідоме прагнення до втечі. Другу групу складають воїни, які не втратили здатності орієнтуватися, але ситуацію сприймають поверхнево. У разі рішучих та наполегливих дій командирів вони здатні підкорятися наказу й виконувати цілеспрямовані дії. Третя група — це ті, самовладання яких не похитнулось і які здатні діяти цілеспрямовано і свідомо.

Загальні заходи щодо попередження та припинення паніки в бою такі:

- усунення впливу причин паніки;
- ізоляція джерела паніки;
- недопущення передумов виникнення паніки.

5. У підрозділах, де воїни пережили паніку, необхідно вести цілеспрямовану роботу з ліквідації її наслідків. Вона має розпочинатися відразу ж після інциденту, оскільки паніка є своєрідною кризою в психології військового колективу, що залишає нездоровий слід, ослаблює психічну стійкість підрозділу в наступних бойових діях. У зв'язку з цим такий підрозділ доцільно використовувати лише після відповідної «оздоровчої роботи», яку провадять за такими напрямами:

- виявлення осіб, які показали психічну нестійкість і усунення їх з підрозділу;
- часткове або повне переформування підрозділу;
- влиття в підрозділ нового поповнення;
- допомога особовому складу щодо усвідомлення випадку паніки та подолання її наслідків;
- цілеспрямована виховна робота з оздоровленням морально-психологічної атмосфери у підрозділі;
- змістовна бойова підготовка тощо.

Тести та завдання для самоконтролю

5-1. Автоконтрольний блок.

Психічний стан — це _____ особистістю ситуації в _____ психічної діяльності, що виражається в _____ поведінки та переживання на певному _____ у часу
відображення
ди на л\іці

5-2. Зробіть психологічний аналіз основних показників психічного стану:

- а) цілісність;
- б) ситуативність;
- в) сталість у часі;
- г) єдність поведінки та переживання;
- д) зв'язок з індивідуально-психічними особливостями й психічними процесами.

5-3. Який із нижчеперелічених показників класифікації психічних станів є «зайвим»?

- а) діяльність — стани, які поліпшують / погіршують діяльність;
- б) взаємини та спілкування — стани, які поліпшують / погіршують взаємини та спілкування;
- в) особистість (характер, система ставлення до дійсності): стани, зумовлені позитивним/негативним ставленням до дійсності;
- г) біологічні структури особистості — позитивні й негативні психофізіологічні стани;
- д) емоційні компоненти характеру — позитивний та негативний емоційний стан;
- е) вольові риси характеру — позитивний та негативний вольовий стан;
- є) інтелектуальні риси характеру — позитивний та негативний інтелектуальний стан;
- ж) пізнавальні риси особистості — стани, які поліпшують / погіршують стан розумової діяльності.

5-4. Яка з нижчеперелічених функцій психічних станів є «зайвою»?

- а) організація психічних процесів;
- б) врівноваження людини із зовнішнім середовищем;
- в) регуляція всіх психічних функцій людини;
- г) забезпечення пізнавальної діяльності людини?

5-5. Зробіть психологічний аналіз нижчеперелічених особливостей поведінки людей, охоплених панікою:

- а) неадекватна оцінка ситуації (перебільшення небезпеки), прагнення врятуватися втечею;
- б) посилена метушливість, сумбурність поведінки або, навпаки, її загальмованість;
- в) погіршення дисципліни, працездатності;
- г) пошук заспокійливих засобів (наприклад, алкоголю);
- д) прагнення одержати інформацію.

Тема 6 ПСИХІЧНІ УТВОРЕННЯ

Однією з основних підструктур особистості воїна та виявів індивідуально-психічних особливостей її внутрішнього світу є *психічні* утворення. Слід наголосити, що провідні психологи К.К. Платонов, О.І. Щербаков вважають цю підструктуру особистості важливою її характеристикою. Наприклад, у К.К. Платонова вона має назву *досвід особистості*, який формується у процесі навчання через звички [87]. Основними компонентами досвіду особистості він вважає знання, навички, звички та вміння. Цю підструктуру особистості деякі психологи називають індивідуальною підготовленістю, або культурою.

Високий рівень оволодіння воїном цими компонентами визначається у військовій психології та педагогіці як *військова майстерність*. Зазвичай в основі військово-професійних рис воїна лежать конкретні, всебічні та глибокі знання, міцні та стійкі навички й уміння. Відповідно формування певної суми військово-професійних знань, навичок і вмінь становить мету й зміст навчально-виховного процесу і, врешті-решт, сенс і кінцевий результат бойової підготовки особового складу.

О.І. Щербаков визначає цю підструктуру особистості як систему стимуляції, основними складовими якої поряд із темпераментом, ставленням до інших людей і до діяльності є знання, навички та вміння [90].

6.1. Основні компоненти психічних утворень

Основними компонентами психічних утворень, що складають основу професійної майстерності і будь-якої цілеспрямованої діяльності людини, є *знання, навички та вміння*. Тому усвідомлення офіцером закономірностей їх формування забезпечує успіх військово-професійної діяльності як окремого воїна, так і всього військового підрозділу або частини (рис. 6-1).

У сукупності вони забезпечують правильне розуміння законів та закономірностей розвитку природи, людини, суспільства, взаємин бійців у процесі військової діяльності, місця воїна у військовому колективі та його поведінки. Все це допомагає йому визначити свою суспільну позицію стосовно навколишніх, сприяє формуванню стійких переконань, почуття відповідальності й загальнолюдських цінностей: гуманізму, людяності, колективізму й сумлінного ставлення до службових обов'язків.

Під знаннями розуміють сукупність засвоєних воїном відомостей, понять, уявлень про предмети та явища навколишнього світу, діяльності й про самого себе. Воїн опановує знання через вивчення й обдумування певних явищ та закономірностей, що стосуються військової діяльності. Знання забезпечують йому орієнтацію у військовій діяльності.

Знання поділяють на *теоретичні та практичні*. Теоретичні розкривають сутність речей, явищ та подій. Вони є основою успішного здійснення воїном практичної діяльності. Практичні включають переважно відомості про використання тих або інших предметів і ситуацій з конкретною метою.

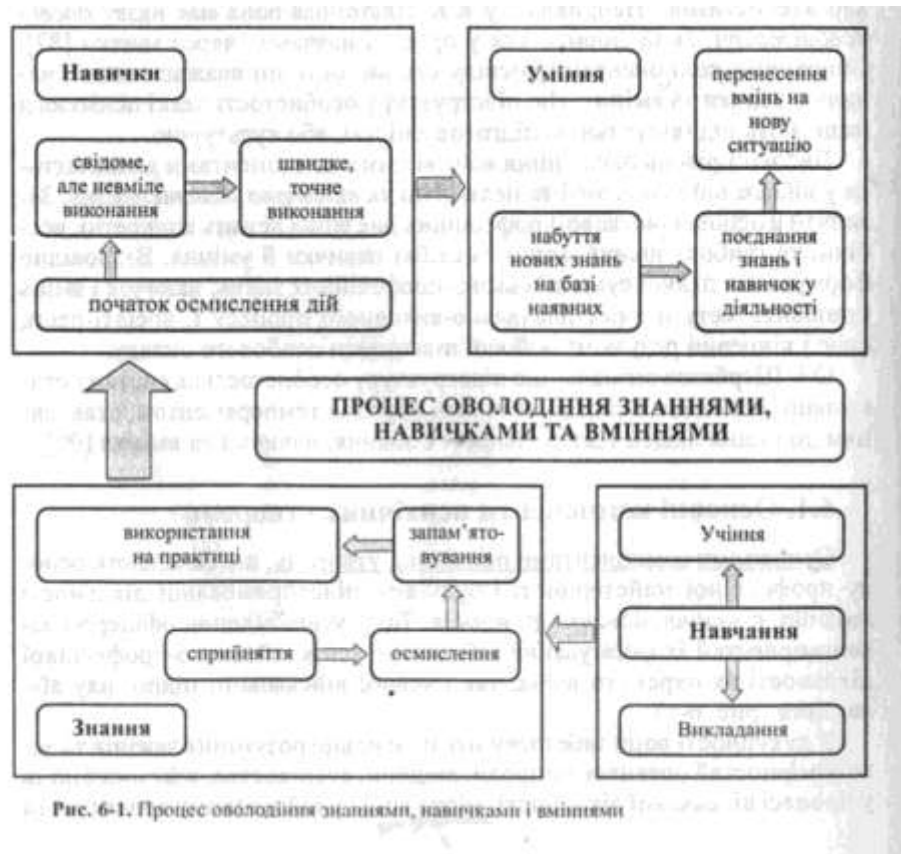

Рис. 6-1. Процес оволодіння знаннями, навичками і вміннями

Знання мають характеризуватися *глибиною, гнучкістю, дієвістю та міцністю*. Основні вимоги цих характеристик розглянемо на висловлюваннях видатних особистостей.

Давньогрецький філософ Платон про *глибину* знань писав, що повна неосвіченість — не найбільше лихо, найгірше — нагромадження погано засвоєних знань.

Французький філософ Клод Гельвецій (1715-1771) наголошував, що знання певних принципів легко відштовхує незнання деяких фактів. Тому важливе значення має *гнучкість знань*, особливо за бойових екстремальних обставин.

Міцність опанування військово-професійних знань та їхня дієвість становить головне завдання процесу бойової підготовки особового складу.

Тому актуальними є слова Л.М. Толстого про те, як помилково думати, що всезнання є чеснотою. Важлива не кількість, а якість знань. Німецький педагог Адольф Дистервег (1790-1866) писав, що хибні знання гірші, ніж незнання. Через це він наголошував, що освіта полягає не в кількості, а в розумінні та вмілому застосуванні того, що знаєш. Отже дієві знання мають характеризуватися повнотою змісту, докладністю, конкретністю, узагальненістю та високим ступенем опанування ними.

Отже, військово-професійна освіта має вимагати не тільки кількості знань, а й повного розуміння та майстерного застосування засвоєного. При цьому дуже актуальним є вислів видатного вітчизняного письменника, філософа і педагога Г. Сковороди про те, що немає нічого шкідливішого від людини, яка володіє знанням складних наук, але не має доброго серця. Всі свої знання вона використовує на шкоду.

Залежно від того, як воїн оволодів знаннями, виділяють такі його рівні: знання-ознайомлення, знання-репродукції, знання-вміння і найвищий рівень — знання-трансформації. Останні характеризуються тим, що воїн широко застосовує їх у практичній діяльності й творчо розвиває (рис. 6-2).

Практичне застосування знань забезпечує їх перехід у навички та вміння. «Навички — це вміння, здобуте вправами, звичкою» [73, с. 319]. Отже, знання перетворюються на навички тільки завдяки постійним вправам. Тому видатний педагог Ян Коменський (1592-1670) у творі «Велика дидактика» писав, що все має закріплюватися постійними вправами: навчання не можна довести до досконалості без частих і особливо майстерних повторень і вправ [44].

У психології під *навичкою* розуміють дію, що сформована шляхом повторень і характеризується високим ступенем засвоєння та відсутністю поелементної свідомої регуляції і контролю. Отже, навичка — це автоматична дія, яка сформована цілеспрямованими вправами і виконується легко та вільно. Вона дає змогу звільнити свідомість воїна від поелементного контролю дій та зосередитися в бою на головному — на способі найкращого використання техніки і своїх можливостей з метою виконання бойового завдання.

Психологічна сутність навички полягає в тому, що вона вивільняє свідомість від необхідності контролювати технічні компоненти діяльності й допомагає зосередитися на її меті, завданнях та умовах.

Навичка формується на базі знань та простих вмінь шляхом вправ. При цьому вправи мають спиратися на усвідомлення воїном мети конкретної вправи, інакше вони можуть перетворитися на муштру. Польський письменник, педагог і лікар Януш Корчак (1878-1942) зазначав: усе, що досягнуто дресируванням, натиском, насильством — німічне, неправильне й ненадійне. Виділяють такі види навичок:

— *сенсорні* (перцептивні, почуттєві) — здатність автоматично аналізувати сигнали, які надходять із навколишнього середовища (наприклад, бачити, чути);

— *розумові* (інтелектуальні) — здатність автоматично виконувати розумові операції, що мали місце раніше;

— *рухомі* — автоматизована дія на зовнішній об'єкт за допомогою рухів з метою його перетворення, яке здійснювалося раніше не один раз (наприклад, ходіння па лижах). Навички виробляються в процесі автоматизації дій. Вони функціонують як цілісна саморегульована сенсомоторна структура з редукованим самоконтролем (рис. 6-3).

Знання основних *етапів формування навичок*, які запропоновані К.К. Платоновим, дає змогу офіцерові змістовніше та цілеспрямованіше організувати практичні вправи з особовим складом (табл. 6-1).

У ході бойової підготовки навички формуються, як правило, одночасно з виробленням умінь. Навички становлять психічну передумову складного уміння. Але при цьому офіцерові слід пам'ятати про негативні явища, що можуть мати місце в тренуванні особового складу. Це *інтерференція* (наявна навичка гальмує формування нової) і *деавтоматизація* (руйнування навички внаслідок тривалої перерви у тренуваннях, страху, перевтомлення тощо).

Високий рівень оволодіння знаннями та навичками, що дає змогу творчо застосовувати їх у військовій практиці, визначається як *вміння*. А. Дистервеґ писав, що зі знаннями обов'язково має бути пов'язане вміння: це сумне явище, коли голова учня наповнена знанням, але він не навчився його застосовувати, отже, про нього доведеться сказати, що, хоча він дещо знає, але нічого не вміє.

«Вміння — це здатність щось робити, що набута знаннями та досвідом» [73, с. 722]. На відміну від навичок, вміння функціонує під свідомим самоконтролем воїна.

За ступенем складності виділяють вміння *просте* і *складне*. Просте — це можливість використовувати здобуті знання на практиці. Це перший крок, і тільки подальші тренування, практичні дії ведуть до вищого ступеня — формування навичок. Отже, складне вміння формується на основі знань, простих умінь і навичок. Воно дає можливість виконувати складні дії, що потребують особливого контролю свідомості. Складні вміння зазвичай виробляють шляхом тренувань, вправ, практичного виконання різних завдань, але на відміну від знань, простих умінь та навичок вони мають комплексну структуру, що дає змогу використовувати раніше здобуті знання і навички, оперативно формувати новий спосіб дії, якщо наявні навички не забезпечують виконання завдання. Тобто вони дають можливість творчо застосувати знання та навички у військовій діяльності відповідно до обставин.

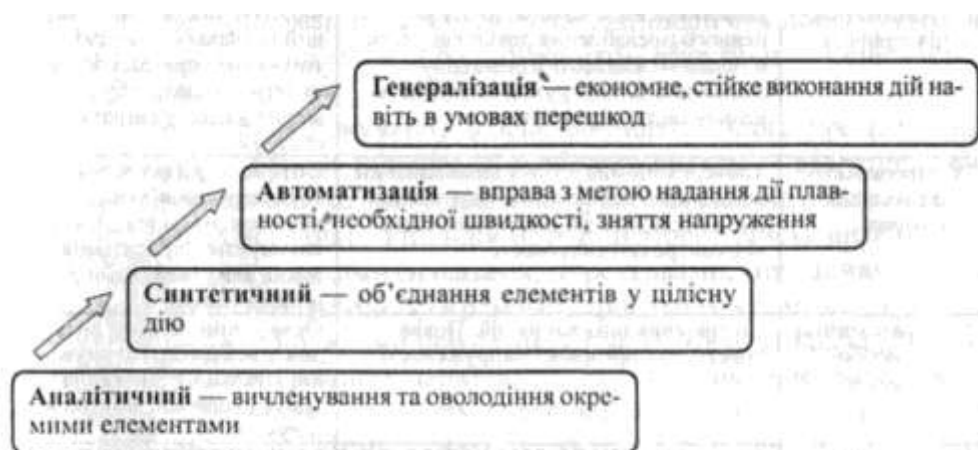

Рис. 6-3. Умови та основні етапи формування навички

За змістом вміння можна класифікувати на:

—*інтелектуальні* (здатність слухати, читати та розуміти, висловлювати свої думки, планувати роботу, розв'язувати розумові завдання тощо);

—*технічні* (здатність оформляти різні документи, формулювати вимоги або відповідь тощо);

—*практичні* (вміння діяти згідно з планом, організовувати своїх підлеглих на виконання поставленого завдання тощо).

Процес формування умінь у воїнів та їх якість (стійкість, швидкість, безпомилкове виконання різних дій) залежать від змісту навчального матеріалу, індивідуально-психічних особливостей підлеглих, педагогічної майстерності військового педагога, навчально-матеріальної бази тощо.

Послідовність опанування психічними утвореннями така:

Табл. 6-1. Етапи формування навичок

<i>Етап</i>	<i>Особливості виконуваних дій</i>	<i>Нейродинамічні механізми</i>
I. Початок осмислення навички	Чітке розуміння мети, але невиразне уявлення способів її досягнення. Досить грубі помилки за спроби виконати дію	Початок формування зв'язків з осередком оптимального збудження в другій сигнальній системі
II. Свідоме, але невміле виконання	Чітке розуміння того, як потрібно виконувати дію, і не зовсім точне виконання, незважаючи на інтенсивну концентрацію довільної уваги; наявність багатьох зайвих рухів; відсутність позитивного перенесення цієї навички	Досить добре сформовані зв'язки з другою сигнальною системою і початок формування їх у першій
III. Автоматизація навички	Дедалі якісніше виконання дії за певного послаблення довільної уваги й появи можливості її розподілу; зникнення зайвих рухів; можливість позитивного перенесення	Формування зв'язків у першій сигнальній системі; тимчасові переходи осередку оптимального збудження в першу сигнальну систему
IV. Високо автоматизована навичка	Точне, економне, стійке виконання дії інколи стає засобом виконання іншої, більш складної дії. виконуваної вже під контролем свідомості	Оптимальний осередок збудження, пов'язаний з виконанням іншої дії, яка виконується пригальмованими, але утвореними раніше зв'язками
V. Деавтоматизація (необов'язковий)	Погіршення виконання дій. Поява попередніх помилок і напруженості	Ослаблення зв'язків внаслідок згасального гальмування, загального зниження тону кори або негативної індукції
VI. Повторна автоматизація	Поновлення особливостей IV-го етапу	

ЗНАННЯ -> ПРОСТІ ВМІННЯ -> НАВИЧКИ -> СКЛАДНІ ВМІННЯ

Глибокі, гнучкі, дієві та міцні знання становлять фундамент навичок і вмінь. Вони, відповідно, забезпечують їхню надійність, стійкість і міцність.

Основними формами роботи командирів щодо передання знань воїнам є: розповідь, групові заняття, пояснення, ілюстрація, демонстрація, практичні заняття, самостійна робота тощо.

Систематичні та цілеспрямовані тренування особового складу забезпечують перетворення знань на навички. Практичне застосування знань та навичок у військово-навчальному процесі перетворює їх на складні вміння, які за обсягом вужчі, ніж знання воїна. До рівня вміння доходить лише та частина знань, яка має найсуттєвіше значення для практичної діяльності. Усі ці особливості передбачено в програмах бойової підготовки особового складу військових підрозділів різних видів і родів військ.

Отже, психічні утворення є важливим складником психіки військовослужбовця, що лежать в основі його бойової майстерності й забезпечують ефективність дій за умов сучасного бою.

6.2. Психологічні умови посилення ефективності опанування воїнами психічних утворень

Воїни опановують психічні утворення в процесі бойової й гуманітарної підготовки, наполегливої самостійної роботи над вдосконаленням своєї бойової майстерності. Головні психологічні умови навчальної діяльності мають забезпечувати відповідність досягнутого результату поставленої мети, що є показником ефективності військовопедагогічного процесу.

Смисл функціонування військово-педагогічного процесу, складником якого є бойова підготовка особового складу — підготовка військового спеціаліста, котрий може виконувати отримане бойове завдання за умов сучасного бою. Загальну мету підготовки військ визначено відповідними документами (наказами, директивами, методичними рекомендаціями, навчальними програмами, програмами бойової і гуманітарної підготовки, збірниками нормативів тощо). Тому за визначення педагогічної мети як кожного заняття, так і цілого циклу офіцерові слід чітко визначити дидактичну мету цього заняття, відповідні критерії оцінки знань, навичок і вмінь, якими мають оволодіти бійці на цьому навчальному заході.

На основі уявлень щодо загальних і конкретних завдань офіцер має вміло добирати навчальний матеріал для заняття, щоб він найповніше відповідав поставленій меті. Після цього офіцер визначає доцільну послідовність викладання навчального матеріалу та перевірки знань. При цьому він у навчальному процесі має створити модель сучасного бою, щоб було відчуття і враження реальної небезпеки. Така ситуація викликає в особового складу стан психічної напруженості та загартовує його емоційно-вольові якості.

У процесі бойової підготовки психічне напруження досягається створенням такої ситуації, коли кожен воїн у ході занять відчуває направленість дій на себе. Реалізація цієї психологічної умови можлива через створення значущої для воїнів сили подразника, вмілого відтворення картини бою, моделюванням умов сучасної війни. Зрозуміло, що під час бойової підготовки не можна допустити зазубрювання, шаблону, спрощування.

Перський поет Сааді (1203-1292) наголошував, що учень, який навчається без бажання — птах без крил. Тому офіцер має формувати у підлеглих позитивну *систему мотивів і мотивацію*, що зорієнтовані на конкретну діяльність, і підтримувати їх в активному стані. Мотиви учіння — це ті внутрішні спонукання, якими керується воїн, виконуючи ті чи інші навчальні дії. Головна функція мотивації — це забезпечення «енергетичного» боку дій воїна, орієнтування його на цілеспрямовані та активні дії. Найбільш сильними щодо спонукального потенціалу є внутрішні мотиви, тобто в такому разі воїна найбільше цікавить сам процес дій, і в цьому полягає його актуальна потреба.

Підвищенню ефективності бойової підготовки сприяє *поступове зростання навантажень під час навчань і тренувань*. Використання спеціальних психологічних прийомів та способів навчання допомагає підвищенню ефективності навчальних занять. Наприклад, основні шляхи використання психологічної концепції навчання П.Я. Гальперина, яка має назву орієнтувальної основи дій (ООД), викладені в книзі СІ. С'єдіна «*Психология и эффективность обучения воинов-связистов*» (1981). У цій книжці викладена методика підготовки телеграфіста за допомогою пристрою, що має

вигляд ґрат на клавіатурі апарата СТА-2М. Такий пристрій практично повністю виключає помилки, пов'язані з неправильною постановкою пальців та їхніми рухами. Досить чотирьох-п'яти годин тренування, щоб воїн навчився безпомилково знаходити необхідну клавішу. Окрім того, в цій книжці також викладено методику підготовки спеціалістів малоканалльної радіорелейної станції.

Зміст основних етапів ООД:

- 1) опанування системою вказівок практичних дій;
- 2) виконання практичних дій на матеріальній частині згідно з ООД;
- 3) дії виконуються практично і вимовляються вголос;
- 4) дії, які виконуються згідно з ООД, вимовляються подумки;
- 5) «згорнуті» дії (автоматизація дій).

Отже, офіцер перед практичним заняттям складає докладну навчальну картку, в якій послідовно викладено всі практичні дії воїна, тобто орієнтовна основа його дій. Використання цієї картки значно зменшує кількість годин на опанування практичними діями та підвищує ефективність цих занять.

Важливою умовою посилення ефективності занять є вдосконалення методичної майстерності командирів, основою якої має бути їхня психолого-педагогічна компетентність.

Тести та завдання для самоконтролю

6-1. Який із нижчесперелічених компонентів психічних утворень є «зайвим»?

- а) знання;
- б) навички;
- в) вміння;
- г) психічні процеси.

6-2. Зробіть психологічний аналіз нижчевказаних основних властивостей знань:

- а) глибина;
- б) гнучкість;
- в) дієвість;
- г) міцність.

6-3. Виділіть найістотніші риси визначення нижчевикладених рівнів знань:

- а) знання-ознайомлення;
- б) знання-репродукції;
- в) знання-вміння;
- г) знання-трансформації.

6-4. Автоконтрольний блок.

Назва етапу	Особливості виконання дій
1-й етап — аналітичний	
2-й етап —	
3-й етап —	Поступове
	зорового контролю за виконанням дій, посилення контролю за найважливішими діями
4-й етап — генералізація	Економне, стійке дій навіть в умовах різноманітних перешкод та навантажень

6-5. Зробіть психолого-педагогічне обґрунтування нижчезазначеної послідовності опанування психічними утвореннями:

ЗНАННЯ -> ПРОСТІ ВМІННЯ -> НАВИЧКИ -> СКЛАДНІ ВМІННЯ

Тема 7 МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ПСИХІЧНИХ ЯКОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Важливість методологічних проблем для військової психології визначається загальними особливостями розвитку цієї науки на сучасному етапі та її роллю в Збройних силах України в процесі їх гуманізації і демократизації. Військова психологія як практична наука має давати ефективні рекомендації щодо розв'язання проблем морально-психологічного забезпечення (МПЗ) життєдіяльності військ, підвищення якості психологічної підготовки підрозділів та частин, дослідження індивідуально-психічних особливостей воїнів, формування та згуртування військових підрозділів, запобігання та залагодження конфліктів тощо.

Серед них найбільш актуальною є проблема вивчення індивідуально-психічних особливостей воїнів, надання їм своєчасної кваліфікованої психологічної допомоги, сприяння захисту їх «екології». У зв'язку з цим велику актуальність має проблема методології та методики психологічного дослідження.

7.1. Методологія та методика психологічного дослідження

7.1.1. Методологія психологічного дослідження

Поняття «методологія» — грецького походження і означає «наука про метод». Методологія — це система принципів і засобів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також наука про цю систему.

Методологія науки має дві якісні форми. По-перше, вона дає уявлення про прийоми або техніку дослідження. Тобто вона вивчає зовнішні та спеціальні ознаки груп явищ, що потребують особливих зовнішніх прийомів і засобів їх пізнання. Так, у суспільних науках «технічна» методологія є вченням про наукове спостереження соціального життя людини та взаємодії з цими явищами. До неї може бути віднесене, наприклад, уявлення про послідовну кваліфікацію психічного стану військовослужбовців. Подруге, методологія може пізнавати ті широкі загальні властивості та співвідношення явищ, що відрізняють одну науку від іншої; кожна з них має свій предмет вивчення, свої категорії, свої завдання. Методологія, яка вивчає явища життя людини, зумовлені її волею і свідомістю, прагненням до конкретних дій та ідеалів, називається філософською. Вона є загальною для всіх суспільних наук, у тому числі й для військової психології. Філософською методологією військової психології, синтезованої за змістом науки про взаємодію військовослужбовця та світу, є філософія людини.

Таким чином, технічна методологія узагальнює та подає найдоцільніші та найефективніші способи і засоби наукового пізнання науки. Оскільки військова психологія є практичною дисципліною, то її методологія розгортає засоби наукового пізнання цієї науки.

Предметом методології військово-психологічного дослідження є його процес, а результатом — система правил і рекомендацій щодо його здійснення. У ході військово-психологічних досліджень вивченню та аналізу підлягають різні психічні й соціально-психологічні явища, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з індивідуально-психічними особливостями особистості, соціально-психологічними явищами військового колективу тощо.

7.7.2. Методика психологічного дослідження

В уніфікованому вигляді технічна методологія являє собою синтез методик психологічного дослідження. Поняття «методика» визначає конкретні форми і способи використання методів дослідження, за допомогою яких відбувається глибоке пізнання різних психічних явищ.

Порівняно з методологією, методика вирішує тактичні проблеми і має на меті розроблення певного алгоритму дослідницької діяльності в конкретних умовах, з визначеним об'єктом тощо. Вона відповідає на запитання: як і у який спосіб провадити дослідження? Отже, методика військово-психологічного дослідження виконує в пізнанні єдину основну функцію — організацію власне дослідницької діяльності. Звідси походять й інші її характеристики — наприклад, правильність, обґрунтованість, економічність, оптимальність, контроль за дослідницькою діяльністю тощо.

Методику військово-психологічного дослідження можна визначити як сукупність прийомів та засобів дослідження, порядок їх використання й інтерпретації отриманих результатів. Її розроблення обов'язкове, оскільки вона дає відповідь, яким чином технічно реалізувати можливості різних методів дослідження для досягнення поставленої мети. У дослідженні недостатньо скласти перелік методів, необхідно їх сконструювати і привести до системи.

Методика у військовій психології може розглядатися на кількох рівнях:

- 1) загальна методика військово-психологічного дослідження;
- 2) методика здійснення конкретного типу наукового пошуку (теоретичного, емпіричного, практичного тощо);
- 3) докладно описана послідовність реалізації того чи іншого методу військово-психологічного дослідження (наприклад, методика соціометричного опитування, тестування, анкетування, психологічного експерименту тощо).

При цьому методика кожного окремого військово-психологічного дослідження є конкретною й унікальною. Немає методики дослідження взагалі, є конкретна методика дослідження. Вона залежить від характеру вивчення методології предмета дослідження, мети дослідження, опрацьованих методів, загального рівня кваліфікації дослідника. Це більш широке поняття, ніж метод. Навіть у тому разі, коли зміст методики становить один метод, скажімо, психологічний експеримент, його методика включатиме порядок організації та здійснення наукового пошуку, техніку експерименту конкретного випадку, вибір того або іншого його виду, характер фіксації та узагальнення результатів, визначення місця тощо.

7.1.3. Загальна методика військово-психологічного дослідження

Психологічне дослідження будь-якого явища, що має психологічний зміст, повинно мати завершений цикл. Завершеність циклу дослідження зумовлює цілісне пізнання його предмета. Загальна методика психологічного дослідження виступає послідовною реалізацією дослідником пізнавальних та перетворювальних дій щодо свого предмета.

Отже, методика військово-психологічного дослідження, незважаючи на свою оригінальність під час розв'язання будь-якого конкретного завдання, має певну структуру. Її основні елементи такі:

- концепція, на основі якої будується методика;
- психічні явища, що досліджуються, їхні ознаки, параметри;
- зв'язки та залежності між ними;
- використовувані методи;
- порядок використання методів і методичних прийомів;

- послідовність і техніка узагальнення результатів дослідження;
- склад, роль та місце дослідників у процесі дослідження. Правильна методика є основою успішного здійснення будь-якого дослідження. Неметодичність або хибна методика призводять до помилок, внаслідок яких накопичуються надлишки безсистемно зібраних матеріалів, які не дають змоги дійти обґрунтованих висновків.

В узагальненому вигляді методика військово-психологічного дослідження має такі складові:

- *підготовка*, що передбачає вибір проблеми й визначення мети дослідження; формулювання проблеми дослідження; виділення і визначення змінних; розроблення гіпотези; визначення емпіричних параметрів для верифікації сформульованих гіпотез; вибір методів і техніки дослідження; розроблення плану дослідження;

- *реалізація*, що означає пошук емпіричних даних із застосуванням обраних методів і техніки; збір результатів дослідження та їх попередній відбір; їхнє обґрунтування; остаточний аналіз результатів дослідження; формулювання висновків та рекомендацій;

- *впровадження* тобто визначення можливостей і сфери застосування сформульованих рекомендацій і висновків, які стосуються військово-педагогічної і морально-психологічної практики, втілення у військову практику.

Така логіка військово-психологічного дослідження має сприяти досягненню основної мети наукового пошуку, яка полягає в розкритті об'єктивних закономірностей функціонування психіки воїна, психології військового колективу (малих груп) і різних соціально-психологічних явищ, що мають місце на полі бою.

7.1.4. Алгоритм військово-психологічного дослідження

Ефективність військово-психологічного дослідження забезпечуються чітким дотриманням дослідником жорсткої послідовності дослідницьких дій, що ми їх визначаємо як його алгоритм. Він складається з трьох етапів.

Перший (підготовчий) етап дослідження розпочинають із вибору наукової проблеми, що означає вибір предмета дослідження та первинний аналіз його сутності. Під науковою проблемою розуміють наукове питання, на яке відповідь знайти дуже непросто. Критеріями, що впливають на вибір дослідницької проблеми, є:

- актуальний рівень знань з тематики;
- перспективність проблеми для військової практики;
- індивідуальна зацікавленість дослідника та його здібності. Дослідник має прагнути одержати відповіді на такі запитання:

- Чи матиме проблема практичну цінність?
- Якою мірою проблема відображає актуальні аспекти виховання, навчання і психологічної підготовки особового складу, морально-психологічного забезпечення життєдіяльності військ?

- Чи можна використати результати її розв'язання у військово-педагогічній і психологічній практиці?

Окрім цих, існує ще об'єктивний критерій — *особиста зацікавленість офіцера*, його захопленість дослідженнями і компетентність.

Визначивши проблему дослідження, офіцер має чітко виділити або визначити її змінні. Змінні — це чинники, що набувають різних значень у досліджуваній галузі. Визначення змінних ґрунтується на з'ясуванні провідних для цих соціально-психологічного і психічного явищ характеристик, що досліджуються. Необхідно класифікувати види змінних, визначити їхні специфічні риси і варіанти. Їх можна класифікувати на основі зв'язків і залежностей причинного характеру. На підставі цього критерію виділяють: залежні, незалежні та незалежні опосередковані змінні.

Залежні змінні — це різні соціально-психологічні й психічні явища, що зазнають впливу інших явищ. Їх дослідження має вказати обсяг і види цієї залежності від інших явищ, які ми визначаємо як незалежні або незалежні опосередковані змінні.

Незалежні змінні — це явища, що мають безпосередній вплив на виникнення і вияв інших соціально-психологічних і психічних явищ, які визначаються як залежні змінні.

Незалежні опосередковані змінні — це внутрішні та зовнішні явища, за участі яких відбувається вплив незалежних змінних на залежні [127, 128, 130].

У військово-психологічних дослідженнях можна відокремити характерні типи змінних, що посідають найбільше місце у таких дослідженнях. Наприклад, як незалежна змінна виступають:

— дії суб'єктів військово-педагогічного процесу, а також їхні прийоми, способи, форми психолого-педагогічного впливу на вихованців;

— дії суб'єктів військово-педагогічного процесу із застосуванням матеріальних та інших засобів навчання та виховання (наприклад, військових колективів);

— програми бойової і гуманітарної підготовки;

— складена система навчання та виховання тощо. Вони добре піддаються контролю.

Наприклад, якщо маємо досліджувати проблему «Адаптаційні функції військового колективу», то ці змінні співвідносяться таким чином (табл. 7-1):

Табл. 7-1. Співвідношення змінних соціально-психологічного дослідження між собою

<i>Військовий колектив</i>	<i>Навколишнє соціальне середовище</i>	<i>Адаптаційні функції військового колективу</i>
незалежна змінна	незалежна опосередкована змінна	залежна змінна

Отже, чітке визначення змісту і обсягу змінних є важливою умовою правильного формулювання гіпотез.

Наступним кроком дослідження є перетворення проблем у низку гіпотез. Гіпотеза — це наукове твердження, яке є ймовірним розв'язанням наукової проблеми. Зміст цього поняття характеризується такими рисами:

— можливою або вірогідною відповіддю на питання дослідницької проблеми;

— припущенням, яке безпосередньо не випливає з наявних знань;

— є принциповим підходом до з'ясування і передбачення явищ, залежностей, ще не знайомих науці [126, с. 199].

Для верифікації сформульованих гіпотез добирають показники, що їм відповідають. Термін «показник» у психологічних дослідженнях застосовується для визначення якості певного соціально-психологічного або психічного явища на основі іншої риси, яка з цим явищем має перебувати у зв'язку певного типу. Наприклад, на підставі зовнішньої форми показника і характеру його зв'язків з досліджуваною дійсністю можна виділити такі типи показників: дійсні, фіктивні (неправдиві), якісні, кількісні, кореляційні, причинно-наслідкові.

Суттєвим моментом цього етапу є вибір офіцером методів наукового пошуку, розроблення інструментарію і процедури дослідження, які певною мірою залежать від об'єкта дослідження.

Метод дослідження — це певний спосіб розв'язання наукової проблеми. Відповідно до обсягу дослідження на всіх його етапах методи дослідження поділяють на три групи:

1. Методи збору інформації.
2. Методи верифікації та уточнення зібраного дослідницького матеріалу.
3. Методи аналізу зібраної інформації.

Наприклад, для збирання інформації використовують такі методи: аналіз відповідної літератури; аналіз різноманітних документів; біографічний метод; бесіда; анкетування; тестування; спостереження; експеримент тощо.

На етапі верифікації та уточнення зібраної інформації застосовуються методи, що базуються на психометрії та спостереженні (природний, лабораторний експерименти, спостереження тощо).

Для аналізу зібраної інформації можна використовувати шкалування, аналіз (статистичний, якісний, описовий) тощо.

Інструментарії дослідження — це матеріальні речі, за допомогою яких реалізується обраний метод добору емпіричного матеріалу. Процедура дослідження передбачає спосіб діагностування, який потребує докладного плану наукового пошуку та який узгоджується з діями співробітників і підготовкою відповідного об'єкта вивчення.

Розроблення тану дослідження є останнім кроком підготовчого етапу і водночас початком конкретних досліджень. Він включає такі елементи: цілі, напрями та етапи реалізаційних дій, їхню взаємну синхронізацію; визначення основних способів і засобів дій, за допомогою яких психологічне дослідження реалізується; визначення місця, часу та умов, за яких заплановані дії можуть бути здійснені.

Після складання плану психологічного дослідження починається наступний етап — *планові дослідження*, коли офіцер-дослідник одержує необхідні результати, які є для нього емпіричним матеріалом. Отже, на цьому етапі офіцер взаємодіє з предметом дослідження, сутність, логічність та формальна структура якого теоретично з'ясовані. Тож пізнавальні його дії будуть спрямовані на психічні ознаки сутності предмета і метою цих дій буде визначення емпіричних критеріїв виділених ознак.

У зв'язку з цим головною пізнавальною дією офіцера на цьому етапі є власне психологічне дослідження, що передбачає детальну організацію ситуації дослідження, процедурних компонентів та комплексу умов, які забезпечують найефективніше проходження учасниками дослідження всіх передбачених процедур, а також найповнішу фіксацію даних про хід та результати дослідження.

Однак перш ніж обґрунтувати теоретичні висновки, факти необхідно проаналізувати. З цією метою вдаються до верифікації, добору, класифікації, кодифікації та шкалування.

Залежно від їхнього місця і ролі в реалізації наукового процесу, планові психологічні дослідження поділяють на пілотажні, основні та контрольні.

Пілотажні дослідження провадять для попередньої орієнтації офіцера в дослідницькій проблемі, перевірки надійності методик і процедур основного дослідження, схеми організації і здійснення самого дослідження. У процесі дослідження вони виконують такі практичні функції:

— попередня орієнтація на досліджувану популяцію та умови, в яких провадитимуть основні дослідження;

— контроль і остаточне доопрацювання методів, процедури та інструментарію дослідження;

— перевірка зібраних даних; підготовка до досліджень. *Основні дослідження* — це основа безпосередньо реалізованих дій,

що служать для пошуку та збирання необхідної кількості емпіричного матеріалу, необхідного для верифікації сформульованої гіпотези. Спосіб реалізації таких досліджень може бути різним. Це залежить насамперед від характеру психологічних

проблем і методів їх дослідження. Практично немає готового рецепту здійснення основного дослідження. Проте можна визначити умови, які безпосередньо впливають на ефективність емпіричних психологічних досліджень:

—доброзичлива атмосфера в досліджуваній популяції, відсутність негативних наслідків для учасників за результатами досліджень;

—обмеження або виключення перешкод внутрішнього характеру (наприклад, невиправдане скорочення часу досліджень, здійснення досліджень у присутності сторонніх осіб тощо);

—формування у досліджуваних позитивної мотивації до предмета дослідження, до способів його провадження на основі їх переконання у необхідності досліджень і використання результатів цього наукового пошуку;

—забезпечення необхідних технічних умов для реалізації досліджень;

—уникнення спрямованого навіювання досліджуваних за їхньою поведінкою, відповідями під час дослідження;

—старанна реєстрація та аналіз обставин і умов здійснення дослідження, особливо тих, які можуть впливати на хід дослідження.

Контрольні дослідження мають на меті оцінити рівень об'єктивності отриманих даних психологічного дослідження. Її слід провадити після основних досліджень і тими самими методами, які були використані під час здійснення останніх. Але вони провадяться на іншій популяції з метою перевірки, чи мають там місце такі ж закономірності, що й в основних дослідженнях. Інколи контрольні дослідження провадять на тій самій популяції, що й основні дослідження, з метою перевірки вірогідності отриманих результатів але іншими методами.

Як уже зазначалося, *попередній аналіз зібраного емпіричного матеріалу* полягає у верифікації, доборі, класифікації, кодифікації, шкалуванні тощо.

Верифікація — це поняття, яке використовується в логіці та методології науки для визначення істинності наукових тверджень шляхом емпіричної перевірки. Попередня верифікація служить для визначення наукової цінності відібраного матеріалу з погляду дослідницьких проблем та гіпотез.

Відбір емпіричного матеріалу реалізується зазвичай двома етапами. На першому відбирають необхідний для верифікації гіпотези матеріал. На другому — впорядковують увесь відібраний матеріал з погляду його важливості для доказу сформульованої гіпотези.

Класифікація — це розподіл зібраного матеріалу за певними ознаками. Тому для класифікації важливе значення має вибір основи її здійснення. Для цього відбирають найбільш суттєві в теоретичному й практичному відношенні ознаки. Результати класифікації виражають у вигляді таблиць і схем.

Класифікація підпорядковується таким законам:

1. В одній і тій самій класифікації слід використовувати одну й ту саму основу.
2. Обсяг членів класифікації має дорівнювати обсягу класифікованого класу.
3. Члени класифікації мусять взаємно виключати одне одного.
4. Розподіл на підкласи має бути безперервним [34].

Кодифікація психологічної інформації включає певні види групування відповідей на запитання й надання цим відповідям зручної для обробки та зберігання форми. Вона обов'язкова тоді, коли офіцер-дослідник користується такими методами, як анкетування, опитування, спостереження, інтерв'ю тощо. Для зручності обробки найбільш доцільно користуватися не самими відповідями на запитання, а кодами груп відповідей, отже кожна група відповідей замінюється із зазначеним числовим кодом. Заміна обов'язкова тоді, коли офіцер-дослідник для обробки зібраного матеріалу

використовує ЕОМ. Тобто це такий спосіб, коли «якісні» елементи досліджуваного явища характеризуються кількісними показниками.

Однак для обґрунтування досліджуваної психологічної проблеми статистичного аналізу недостатньо. Тому зібраний матеріал обов'язково слід проаналізувати якісно.

Отже, після безпосередніх досліджень настає *етап опосередкованих дій*, який включає обґрунтування, остаточний аналіз результатів дослідження і формулювання рекомендацій.

Обґрунтування є такою процедурою процесу пошуку, під час якої офіцер на підставі зібраного і систематизованого матеріалу визначає ступінь підтвердження гіпотези. З цією метою він використовує пояснення, уточнення, найголовніше емпіричне підтвердження.

Поряд із цими прийомами використовують спеціальні психологічні методи, що забезпечують аналіз та інтерпретацію емпіричних даних дослідження. Це такі методи, як *контент-аналіз* (для узагальнення змістової інформації), *матричні моделі* (для узагальнення інформації змішаного типу: «зміст» + «кількісні дані»). Досить часто використовують *математичні методи*: кореляційний, факторний, регресивний та інші види аналізу.

В цілому аналітична модель дослідження завжди має являти собою достатній та споріднений (за суттю) з предметом дослідження засіб реконструкції змісту емпіричних виявів предмета психологічного дослідження в загальну пояснювальну модель сутності досліджуваного явища. Тому офіцер-дослідник має дуже уважно і відповідально ставитися до побудови необхідної дослідницької аналітичної моделі.

З погляду теорії і методики військово-психологічного дослідження найістотнішим є аналіз видів та характеру остаточних висновків. *Типологія* цих висновків здійснюється за такими критеріями:

- мета і призначення результатів дослідження (діагностичні, з'ясувальні, прогностичні висновки);

- сплановані засоби використання висновків (теоретичних та практичних);

- можливий рівень узагальнення одержаних висновків (окремі або загальні).

На цьому етапі психологічного дослідження офіцер-дослідник не тільки подає результати та висновки свого дослідження, обираючи для цього найбільш інформативний засіб та форму: графічне моделювання (графіки, діаграми, структурне зображення); схематичне (схеми-моделі, які становлять не тільки змістову ієрархію досліджуваних явищ, їх характеристик, а й моделюють закономірні взаємопереходи та взаємовпливи між ними), ілюстративне відображення дослідницьких матеріалів та ін.), а й оцінює дослідження за такими його змістовними характеристиками: цілісність; завершеність; самостійність; самодостатність; перспективність.

Завершує процес психологічного дослідження і водночас визначає його ефективність *впровадження результатів дослідження у військово-педагогічну практику*. Під впровадженням розуміють систему заходів, спрямованих на втілення результатів дослідження в практику навчання, виховання, розвитку і психологічної підготовки особового складу.

Результати дослідження впроваджують у практику за такими напрямами:

- поширення результатів дослідження;

- популяризація висновків та рекомендацій дослідження;

- використання їх у практичній діяльності;

- безпосереднє впровадження результатів дослідження в пси-холого-педагогічну практику.

Аналіз результатів впровадження має велике значення для оцінки ефективності психологічних досліджень. Лише за умови досягнення позитивних результатів у

запланованих напрямках військово-педагогічного процесу можна вважати дослідження в основному завершеним.

Основними принципами побудови психологічного дослідження, які визначають загальні вихідні положення і правила, що регулюють і скеровують усі сторони наукової взаємодії офіцера-дослідника з різними психічними явищами, є такі.

Принцип об'єктивності психологічного дослідження розв'язує проблему співвідношення об'єктивного та суб'єктивного компонентів у науковому пізнанні й обмежує простір тлумачень змісту предмета дослідження. Існування цього принципу пояснюється тим, що психічне постає як об'єктивне явище, зміст якого завжди є суб'єктивним, оскільки його визначає конкретна людина (у нашому випадку — офіцер-дослідник).

Методика психологічного дослідження відтворює об'єктивний процес наукового пізнання різних психічних явищ і забезпечує об'єктивність розгортання у процесі пізнавального акту сутності предмета, що досліджується. «Об'єктивність розгортання» сутності досліджуваного явища виявляється у послідовному, системному та якісно завершеному поданні наукового знання про закономірності, характеристики та властивості існування певного явища. Результати дослідження не можуть змінити сутності та закономірностей існування предмета, що пізнається.

Суб'єктивний компонент привноситься в психологічне дослідження особистісними якостями офіцера-дослідника (ініціація дослідження, свобода у виборі організаційних елементів дослідження, індивідуальні особливості професійного пізнавального досвіду та ін.).

Особливо важливими є правила *принципу багатовимірного та багаторівневого існування* досліджуваних соціально-психологічних і психічних явищ, які свідчать про можливість багаторівневих та багатовимірних перетворювальних впливів психолога на дійсному, реальному рівні існування явища. Багаторівневість існування соціально-психологічного або психічного явища, багатовимірність дослідницьких дій психологічної науки та багатозмістовність реальних психічних впливів на існування цього явища є свідченням завершеності наукового методу військової психології.

Принцип дослідження психічних явищ у їхньому розвитку {принцип розвитку} визначає методичну основу будь-якого психологічного дослідження і ґрунтується на розумінні природи індивідуального світу «Я» особистості як динамічного явища, що постійно перебуває в стані руху, зміни або очікування цієї зміни. Цей принцип дає змогу визначити змістовий баланс між такими характеристиками існування досліджуваного явища, як простір, час та рух, а також методичні підходи в організації дослідження.

Навіщо так треба чинити? По-перше, психічне явище слід розглядати в кожному окремому моменті його теперішнього існування як таке, що поєднує в собі елементи минулого, сучасного і майбутнього, а тому відтворює закономірності часу свого життя (реальної, дійсної форми існування психічного) у кожному з окремих його моментів. По-друге, психологічне дослідження предмета може реалізуватися протягом визначеного проміжку часу, а всі дані цієї розтягнутої в часі взаємодії мають чітко фіксуватись, а потім аналізуватись із врахуванням умов дослідження.

Принцип творчої самодіяльності вказує на основну рушійну силу розвитку індивідуального світу «Я» воїна та на змістовий напрям динаміки психічних явищ. Психологічне дослідження організується як процес виявлення, констатації або ініціації акту творчої самодіяльності особистості — рушійної сили становлення особистості воїна.

Принцип організації психічних впливів, що формують та розвивають предмет дослідження у процесі взаємодії офіцера-дослідника з об'єктом дослідження, визначає

необхідний ефект, результат цієї взаємодії. Психологічний зміст «впливу» офіцера-дослідника полягає в активізації реальних, дійсних станів воїна, військового колективу та в наданні їм інтенції зміни, розвитку, перетворення.

Отже, психологічне дослідження є об'єктивним процесом наукового пізнання дійсності в сукупності її психологічних ознак та характеристик. Цей процес забезпечений об'єктивною методикою і засобами, прийомами відтворення суб'єктивного змісту цієї реальності з метою осягнення синтетичної природи індивідуального світу «Я» воїна та побудови ефективних технік і технологій гармонійних впливів і перетворень життєвих виявів предмета психологічного дослідження.

7.2. Методи психологічного дослідження

Розрізняють універсальні та спеціальні методи психологічного дослідження.

Універсальні методи — це такі, які використовуються не тільки в психології, а й в інших галузях наукового знання: як у споріднених за змістом, так і в неспоріднених. До універсальних методів належать спостереження, експеримент, бесіда, анкетування тощо.

Спеціальні методи — це методи, які використовуються тільки в психологічному дослідженні або в близьких за змістом наукових пізнавальних актах. Так, тестування використовується й у військовій психології, і у військовій педагогіці, а соціометрія — також і в соціології. Проте у психологічному дослідженні ці методи є спеціальними.

Функціональна диференціація методів психологічного дослідження здійснюється за ознакою змісту пізнавальних та перетворювальних дій, що реалізуються дослідником під час професійної взаємодії з предметом дослідження. Структурно ця диференціація відповідає етапам психологічного дослідження, на кожному з яких відбувається своєрідне функціональне поєднання типів дослідницьких дій офіцера-дослідника. Отже, виділяють три групи методів психологічного дослідження.

1. *Методи теоретичного дослідження*, які забезпечують реалізацію теоретичних дослідницьких дій офіцера-дослідника щодо предмета дослідження. Теоретичне дослідження має не тільки забезпечити більш-менш повне з'ясування сутності досліджуваного явища, а й виявити основні закономірності його існування, взаємодії з іншими явищами, рушійні сили розвитку. У результаті використання цих методів вдається побудувати теоретичну модель досліджуваного явища, а на її основі передбачити та визначити емпіричний цикл пізнавальних взаємодій із сутністю досліджуваного явища.

2. *Методи емпіричного дослідження*, які забезпечують дослідницьку взаємодію офіцера-дослідника з предметом дослідження, визначення його змістових характеристик та ознак у багатоманітності емпіричної інформації. У результаті емпіричного дослідження вдається підтвердити або відкинути деякі гіпотетичні уявлення про предмет дослідження, побудувати емпіричну картину його існування, а отже, відкрити для себе на практиці психологічний зміст досліджуваного явища і на підставі цього прогнозувати модель практичних дій з цим явищем у результаті різноманітних психологічних впливів (військово-педагогічних, психотерапевтичних тощо).

3. *Методи аналізу, інтерпретації і тлумачення даних теоретичного й емпіричного дослідження* дають змогу обґрунтувати об'єктивність дослідження, диференціювати змістовні вияви сутності предмета дослідження за їхніми типологічними характеристиками, визначити дослідницький ефект здійсненого психологічного дослідження. Ці методи обов'язково виявляють сутність характеристики предмета дослідження, його якісну неповторність. Наприклад, застосування методу аналізу в

психологічному дослідженні дає можливість створити цілісну картину предмета дослідження, прогнозувати закономірності його розвитку і планувати перетворювальні дії психолога щодо нього.

7.2.1. Методи теоретичного психологічного дослідження

Моделювання, реконструювання і типологізація — методи теоретичного дослідження різних психічних явищ. За допомогою моделювання можна відтворити деякі суттєві властивості системи-оригіналу. Існування подібності дає змогу використовувати модель як заміник досліджуваної системи. Відносна простота моделі робить таку заміну досить наочною. Спрощені моделі системи — дієві засоби перевірки істинності й повноти теоретичних уявлень у військовій психології. Існують такі форми моделювання: за аналогією; відтворення змісту суттєвих ознак предмета дослідження; відтворення логіки пізнання, що використовується для теоретизації як сутності досліджуваного предмета, так і способів та засобів його пізнання й перетворення.

Реконструювання у військовій психології застосовується як метод теоретичного дослідження психічних явищ і полягає в змістовій та структурній перебудові явища, на яке спрямовані дослідницькі дії офіцера-дослідника. Відповідно виділяють змістове реконструювання (оперує змістовими ознаками явищ) та структурне (спрямоване на формально-логічні ознаки явищ). При цьому предметом реконструювання можуть бути як психічні явища, так і засоби їх пізнання (методи, прийоми пізнання, пояснювальні й методологічні положення тощо).

У військовій психології *типологізація* є методом наукового дослідження, в основі якого лежать виявлення подібності та відмінностей серед сукупності предметів, пошук надійних засобів їх ідентифікації, стійких сполучень властивостей явищ у системі змінних, їх групування за допомогою ідеалізованої узагальненої моделі. Результатом типологізації є виділення визначених типів явищ, які відтворюють ідеалізовану модель реальних психічних явищ.

Є різні види типологій:

— *закрита* (сама виступає метою дослідження і демонструє загальну закономірність у вичерпному переліку їхніх виявів);

— *відкрита*, або *конструктивна* (відсутній повний набір визначення ознак, які вичерпно характеризують тили).

Послідовність типологізації:

- 1) вибір основ типізації та їх змістове визначення як характерних ознак явища;
- 2) вибір її моделі, яка, з одного боку, відтворює сутнісні та динамічні особливості психічного явища, що типізується, а з іншого — визначає логіку узагальнення ознак предмета за типом;
- 3) виділення типів та побудова типології досліджуваного психічного явища;
- 4) підтвердження істинності побудованої типології в результаті аналізу та змістового узагальнення даних емпіричного дослідження;
- 5) завершальна стадія — побудована типологія, а також закладена в ній модель типізації використовується як засоби аналізу і тлумачення результатів психологічного дослідження.

7.2.2. Методи емпіричного психологічного дослідження

Спостереження, експеримент, бесіда, інтерв'ю, анкетування, соціометрія, референтометрія, біографічний метод, тестування, вивчення продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик тощо — це *емпіричні методи психологічного дослідження*. Розглянемо деякі з них докладніше.

7.2.2.1. Спостереження

Метод спостереження широко використовується у військовій психології. Він полягає в систематичному і цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ з метою вивчення специфічних виявів у конкретних умовах та з'ясування змісту цих явищ. Використовується в процесі дослідження явищ, що сприймаються безпосередньо як метод наукового пізнання. Змістовно він відрізняється від спостереження в буденному житті. З його допомогою можна вивчати психічні процеси, властивості, стани, утворення, зовнішні вияви, почуттів, дій і поведінки воїнів у різних умовах їхньої життєдіяльності. Аналіз матеріалів, отриманих при всебічному спостереженні, дає можливість пізнавати думки й почуття, взаємини й мотиви, настанови та інші психічні явища, недоступні безпосередньому сприйняттю, але які дають можливість знаходити характерні тенденції в розвитку психіки, планувати обґрунтовані шляхи управління нею, формувати необхідні бойові, морально-патріотичні та психічні якості.

Спостереження стає науковим методом тоді, якщо воно не обмежується тільки констатацією фактів, а науково роз'яснює психічне явище, яке вивчається.

Методика спостереження включає:

- вибір ситуації та об'єкта спостереження;
- узагальнення теоретичних уявлень про досліджувану реальність і виділення мети дослідження;
- побудову програми або схеми спостереження у вигляді переліку ознак явищ, одиниць спостереження з їх детальною презентацією, а також способи і форми фіксації результатів спостереження (щоденні нотатки, відеореєстрація тощо);
- опис вимог до організації роботи спостерігача;
- опис способу обробки та подання отриманих даних. Розрізняють спостереження *неструктуризоване* (недостатньо формалізований процес реалізації методу) і *структуризоване* (високий ступінь стандартизації, використання спеціальних документів, бланків, досягнення достатньої подібності даних, отриманих різними спостерігачами).

Крім наведених, існують й інші види спостереження: включені, польові, лабораторні, систематичні, несистематичні, об'єктивні та суб'єктивні.

Включеним спостереженням називається такий його вид, коли офіцер-дослідник, безпосередньо залучений до процесу дослідження, контактує, діє разом з учасниками дослідження. Зазначений вид часто використовується в процесі дослідження соціально-психологічних явищ підрозділу та військово-професійної діяльності воїна.

Спостереження називається *польовим*, якщо воно відбувається в природних для досліджуваного психічного явища умовах. Іноді необхідно організовувати *лабораторний* вид спостереження, який створює можливість спрямованої організації умов, характеру та специфічних особливостей розгортання досліджуваного явища.

Систематичне спостереження провадять регулярно і протягом визначеного проміжку часу, а *несистематичне* — часто в незапланованих ситуаціях, у разі взаємодії з явищами, що не очікувались і не включалися до програми спостережень.

Об'єктивне (або *зовнішнє*) *спостереження* спрямоване на зовнішній бік перебігу різноманітних психічних процесів та соціально-психологічних явищ. *Суб'єктивне спостереження* — це внутрішнє спостереження або самоспостереження. *Самоспостереження* являє собою процес споглядальної взаємодії з власними внутрішніми психічними явищами. Воно невід'ємне від спостережень за зовнішніми виявами.

Спостереження розглядається як самостійний метод, але частіше застосовується з якимось іншим: наприклад, під час бесіди, групового або індивідуального тестування, анкетування тощо. Спостереження під час бесіди розпочинається вже тоді, коли воїн зайшов до кімнати. У ході бесіди відзначаються своєрідні вияви особистості, що відображають особливості її характеру, емоційно-вольової сфери, пізнавальної діяльності тощо. Спостереження під час психологічного дослідження допомагає помічати особливості поведінки воїна, отримати низку додаткових відомостей, що характеризують його психічні процеси, дисциплінованість, емоційну мобільність, працездатність та інші якості.

Таким чином, спостереження є складником психологічного дослідження, позитивна якість якого полягає в тому, що воно дає можливість вивчати психічні процеси та явища у природних умовах.

7.2.2.2. Експеримент

Експеримент у військовій психології — один з основних методів наукового пізнання. Він відрізняється від спостереження тим, що дає змогу активно, скеровано впливати на досліджуване психічне явище. Під час експерименту офіцер-дослідник планомірно маніпулює однією або кількома змінними та реєструє зміни, що відбуваються з досліджуваними явищами. Його доцільно застосовувати у тих випадках, коли офіцерові відомі елементи гіпотези, які необхідно перевірити.

Позитивним у цьому методі є те, що сам дослідник може виконувати такі дії:

- спричиняти досліджуване ним явище, замість чекати, коли випадковий потік явищ надасть йому можливість це явище спостерігати;
- чітко враховувати різні умови, що впливають на досліджуване явище;
- змінювати умови, за яких явище виявляє свої характеристики, замість того, щоб сприймати їх у випадковому контексті ситуацій;
- маніпулювати різними варіантами умов дослідження, які дають можливість виявити закономірності перебігу тих чи інших процесів і явищ за конкретних умов і ситуацій;
- визначити в ході експерименту кількісні закономірності між різнорівневими явищами, взаємодія яких моделюється в конкретній процедурі дослідження;
- повторювати дослідження й тим самим нагромаджувати дані і на їх основі судити про типовість або випадковість вияву явища, яке вивчається;
- визначити надійність висновків під час використання інших методів дослідження.

Експеримент може бути *лабораторним* і *природним*. Лабораторний відбувається у штучних (лабораторних) для досліджуваного явища умовах, коли офіцер-дослідник навмисно організовує ситуацію для з'ясування психічного явища або окремих його характеристик, ініціює очікуваний процес і моделює всі необхідні для цього умови. У зв'язку з цим експеримент провадиться у спеціальному приміщенні, обладнаному сигнальними та реєструвальними пристроями. Він дає змогу фіксувати зовнішні впливи, відповідні реакції, дії, вчинки воїна. Зміст такого експерименту полягає в тому, що офіцер-дослідник ставить перед воїнами завдання виконувати в лабораторних умовах певні дії, які за своєю структурою близькі до реальних дій у певній, конкретній військовій діяльності.

Результати лабораторного експерименту завжди аналізуються із врахуванням таких його особливостей, як штучність експериментальної ситуації, аналітичність та абстрактність процедури експерименту; ускладнювальний ефект впливу дослідника на перебіг та результати експерименту. Отже, за допомогою цього виду експерименту

можна одержати об'єктивні дані про перебіг і розвиток різних психічних явищ у конкретних умовах.

Своєрідним варіантом експерименту, що являє собою ніби проміжну форму між спостереженням та експериментом, є метод природного експерименту, запропонований О.Ф. Лазурським. Він провадиться у звичайних життєвих умовах, при цьому експериментальному впливові піддаються умови, в яких відбувається військова діяльність, сама ж діяльність досліджуваного спостерігається в її природному вияві. Воїни не знають, що вони — об'єкт спостереження. Проте вибір природної ситуації не є випадковим. Дослідження відбувається згідно з умовами, а процеси, що пізнаються, розвиваються природно, без втручання офіцера-дослідника. Цінність цього методу полягає в тому, що він зближує експериментальне дослідження з життєдіяльністю особового складу і дає змогу вивчати різні вияви психіки воїна в природних умовах бойової та гуманітарної підготовки.

Недоліками цього виду експерименту є складність виділення для спостереження окремих елементів у цілісній діяльності воїнів, а також труднощі у застосуванні прийомів кількісного аналізу.

Одним із видів природного експерименту є *психолого-педагогічний*, за яким воїнів вивчають безпосередньо в процесі їхнього навчання, виховання, психологічної підготовки. Цей експеримент дає змогу вивчати ефективність окремих методів навчання, виховання, різноманітних методичних прийомів впливу на воїнів тощо.

У практиці педагогічної психології, яка вивчає психологічні умови посилення ефективності навчання та виховання, актуальним є психолого-педагогічний (або формівний) експеримент. Цей метод забезпечує спостереження за зміною психічних характеристик особистості у процесі активного педагогічного впливу офіцера-дослідника на воїна. Метод не обмежується реєстрацією фактів, а завдяки створенню спеціальних ситуацій розкриває закономірності, механізми, динаміку, тенденції психічного розвитку та становлення особистості військовослужбовця, виявляючи можливості оптимізації цього процесу.

Саме тому цей метод можна широко застосовувати у вивченні факторів формування і розвитку особистості воїна, забезпечувати поєднання психологічних досліджень із педагогічним пошуком та проектуванням найефективніших способів, прийомів і форм військово-педагогічного процесу.

7.2.2.3. Методика реалізації психолого-педагогічного експерименту

Вона має три етапи.

Перший етап — констатувальний експеримент першого порядку, спрямований на визначення наявних на момент експерименту характеристик та властивостей досліджуваного явища. В експерименті беруть участь дві групи учасників: основна (або основна вибірка) та контрольна (контрольна вибірка). Основна група проходить через усі процедури експерименту та цикл формівних впливів, контрольна група є еталоном (взірцем), за яким будуть орієнтуватися розвивальний та формівний ефекти експерименту.

Другий етап — власне формівний експеримент. Він реалізується за допомогою спеціально побудованої офіцером-дослідником експериментальної моделі розвивальних та формівних впливів на об'єкт дослідження. Особливо важливим моментом формівних впливів є аналітична модель розвивального ефекту експерименту — своєрідний (ідеальний образ) сподівань офіцера-дослідника щодо результатів експерименту. Ця модель спеціально конструюється та вибудовується дослідником на підготовчому етапі дослідження, в якому бере участь основна група учасників.

Третій етап — констатувальний експеримент другого порядку. На цьому етапі влаштовується контрольне дослідження, в якому беруть участь обидві групи учасників. Мета дослідження — зняття емпіричних показників предмета пізнання після процедури формівних впливів. Показники контрольної групи є еталоном порівняння для формівного ефекту, досягнутого в роботі з основною групою. Надалі результати дослідження підлягають відповідному аналізу та використовуються для обґрунтування певних дій під час навчально-виховного процесу для розвитку особистості військовослужбовця.

Етапи будь-якого експерименту:

- 1) ідентифікація і формування проблеми;
- 2) виділення й визначення змінних;
- 3) формулювання гіпотез та визначення мети експерименту;
- 4) конструювання моделі експерименту, яка включає всі елементи, умови та відношення;
- 5) здійснення експерименту;
- 6) обробка експериментальних даних, їх кількісний аналіз, наукова інтерпретація, формулювання практичних рекомендацій.

7.2.2.4. Метод опитування

Разом з іншими методами використовується і метод опитування.

Метод опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування) базується на цілеспрямованому отриманні інформації через усне або письмове опитування. Він передбачає такі вимоги:

- заздалегідь розробленої програми прямих та опосередкованих запитань;
- забезпечення лаконічного формулювання, однозначності та конкретності запитань, а також їх послідовності від простих до складних;
- розробки надійної системи критеріїв оцінок запитань;
- забезпечення офіцером-дослідником умов і ситуацій, що стимулюють та заохочують військовослужбовців до відповідей;
- забезпечення офіцером-дослідником зручної форми фіксації відповідей та їх обробки.

Бесіда у військовій психології — емпіричний метод одержання інформації через мовну комунікацію. Вона є допоміжним методом психологічного дослідження для уточнення висновків та результатів, отриманих іншими методами. В окремих випадках бесіда — це основний засіб отримання фактичних даних, застосовується також як спосіб введення досліджуваного в ситуацію психологічного експериментування: від чіткої інструкції до вільного спілкування в ході психологічної консультації.

Бесіда може бути *формалізованою* і *неформалізованою*. Перша передбачає стандартну постановку запитань і реєстрацію відповідей на них, що дає змогу чітко групувати й аналізувати отриману інформацію.

Неформалізована бесіда провадиться за гнучкішою схемою, що дає можливість послідовно ставити запитання, ґрунтуючись на ситуації, яка склалася. У ході такої бесіди, як правило, можна досягти тісного контакту між дослідником і досліджуваним, що сприяє отриманню повнішої та глибшої інформації.

Вимоги до методу бесіди:

1. Конкретне визначення дослідником мети бесіди.
2. Чітке планування системи запитань, яка має відповідати індивідуально-психічним особливостям досліджуваного, бути зрозумілою, динамічною і конкретною. Крім того, у ході бесіди зміст запитань має залежати від змісту відповідей військовослужбовця.
3. Бесіда має бути невимушеною і доброзичливою.

4. Офіцер-дослідник має дотримуватися таких *правил спілкування з досліджуваним*:

- ставити військовослужбовцеві прямі й опосередковані запитання;
- уникати неконкретних запитань, враховуючи психічний стан співрозмовника;
- прийняти думку досліджуваного;
- враховувати думку досліджуваного;
- виявляти до нього педагогічний такт.

5. Не проводити бесіду поспіхом, у збудженому стані.

6. Обирати таке місце і час проведення бесіди, щоб ніхто цьому не заважав.

Бесіда — це своєрідний (образний) вид спілкування, це наука і мистецтво водночас, що мають базуватися на знанні психіки військовослужбовця й постійно удосконалюватися.

Інтерв'ю у військовій психології є способом отримання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опитування.

В основі інтерв'ю лежить звичайна бесіда. Проте, на відміну від неї, ролі співбесідників закріплені, нормовані, а цілі задані «ззовні» програмою та завданнями психологічного дослідження. Специфіка інтерв'ю полягає в тому, що отримана інформація певною мірою формується в процесі спілкування офіцера-дослідника з опитуваним, а отже, несе на собі слід цього спілкування. Від характеру останнього, від тісноти контакту і ступеня взаєморозуміння сторін у багатьох випадках залежить успіх інтерв'ю, повнота і якість отриманої інформації.

Розрізняють два види інтерв'ю: *вільні* — нерегламентовані темою та формою бесіди, та *стандартизовані* — за формою вони близькі до анкети із закритими запитаннями. Проте межі між цими видами рухомі (з цього приводу окремі автори виділяють також *напівстандартизоване інтерв'ю*) і залежать від складності проблеми, мети й етапу дослідження.

Цей метод застосовується для:

- формулювання робочої гіпотези на ранніх стадіях дослідження;
- збирання даних;
- доповнення, уточнення, розширення та контролю даних, отриманих іншими методами.

Анкетування — метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет. Анкета — впорядкований за змістом і формою набір запитань, що має вигляд опитувального листа. Цей метод у військовій психології використовується з метою з'ясування даних біографічного характеру, поглядів, ціннісних орієнтацій, соціальних настанов та особистісних рис опитуваних. Залежно від характеру необхідної інформації та способів їх отримання використовуються різні типи анкетування:

- *суцільне* (охоплюються великі групи військовослужбовців) і *вибіркове* (охоплюється конкретна група опитуваних);
- усне* (за типом інтерв'ю) та *письмове* (робота з бланковими анкетами);
- індивідуальне* та *групове*;
- безпосереднє* (за умовою безпосередньої взаємодії) та *заочне* (поштою, телефоном тощо).

Для будь-якого типу анкетування необхідне попереднє розв'язання двох методичних проблем: *по-перше*, визначення обсягу та забезпечення однорідності вибірки; *по-друге*, забезпечення репрезентативності вибірки. Ці параметри дослідження зумовлюють його завершеність та достатність. Анкетування має забезпечувати отримання таких відповідей, які є правдивими стосовно й опитуваного, і проблеми дослідження. Тому суттєве значення має побудова анкети на основі теоретичних уявлень про сутність предмета

дослідження, і відповідно до цього обираються параметри оцінок, типи запитань, визначається кількість та порядок запитань, що мають ставитися.

Отже, надійність даних анкетного опитування залежить від таких умов:

- відповідності запитань програмі дослідження;
- вилучення «зайвих» та відбору необхідних запитань;
- додержання правил розвитку теми;
- ясності формулювання запитань, їх однозначності;
- чіткості варіантів відповідей (у закритих запитаннях);
- достатнього простору для відповідей на відкриті запитання;
- однозначності усіх елементів виміру в часі, частоті подій, згоді-незгоді («так» чи «ні») із запропонованими варіантами відповідей;
- відсутності будь-яких натяків на бажану відповідь;
- наявності контрольних запитань;
- наявності комбінацій прямих та опосередкованих, особистих та неособистих запитань.

Надійність даних анкетного опитування перевіряється двома шляхами: повторним опитуванням за тією самою процедурою і тих самих осіб (так визначається стійкість інформації); контролем даних анкетного опитування іншими методами (опитуванням третіх осіб, спостереженням, бесідою тощо).

Правила формулювання запитань:

- кожне запитання має бути логічно окремим;
- слід уникати маловживаних, іноземних слів, вузькоспеціальних термінів і слів з подвійним значенням;
- не можна ставити занадто довгі запитання;
- якщо запитання стосується того, з чим опитуваний недостатньо ознайомлений або не знає спеціальних термінів, слід зробити відповідне роз'яснення;
- кожне запитання має бути конкретним;
- докладно вказувати всі можливі варіанти відповідей, які необхідно мати на увазі опитуваному, або не вказувати жодного;
- пропонувати опитуваному тільки такі варіанти відповідей, кожна з яких може бути прийнята однаковою мірою;
- формулювати запитання таким чином, щоб уникати стереотипних, шаблонних відповідей;
- уникати вживання в запитаннях слів, які можуть викликати негативне ставлення опитуваних до дослідження;
- запитання не мусить мати характеру навіювання.

Таким чином, анкетне опитування є порівняно економним методом збирання даних, який дає змогу аналізувати й обробляти дані за допомогою статистики.

Класифікація запитань цієї групи методів (бесіда, інтерв'ю й анкетування):

- відкриті* (не дають опитуваному ніякого варіанту керівництва ні за формою, ні за варіантом його відповідей);
- закриті* (пропонують зробити вибір лише з числа вказаних варіантів відповідей);
- прямі* (наприклад, «Чи задоволені Ви своєю службою?»);
- непрямі* (наприклад, «Вважають, що... А як гадаєте Ви?»).

7.2.2.5. Процедура опитування

1. Підготовка місця опитування. Якщо це бесіда або інтерв'ю, то сама морально-психологічна атмосфера має сприяти відвертій розмові, ніхто і ніщо не має заважати невимушеному спілкуванню офіцера-дослідника з військовослужбовцем. При

анкетуванні умови вважаються задовільними, якщо є місця для сидіння кожному опитуваному, можливість зручно заповнити анкету, а також якщо опитувані можуть сидіти на достатній відстані, щоб самостійно відповідати.

2. Офіцер-дослідник називає себе й пояснює мету свого приходу, мету дослідження, як і де використовуватимуть його результати. Якщо це анкетування, то він пояснює правила заповнення анкети.

Перед опитуванням дослідник прагне створити дружню атмосферу. Стороннім особам, які не беруть участі в дослідженні, пропонується звільнити приміщення. Опитуваних забезпечують ручками, олівцями та іншими необхідними матеріалами.

3. Основна фаза опитування (бесіди, інтерв'ю, анкетування). Почати бесіду — справжнє мистецтво: від цього залежить достовірність інформації. Щоб воїн зміг дати необхідні відомості, потрібно його до цього підготувати і поступово підвести до проблеми дослідження. Не можна відразу ставити основні запитання. Співрозмовник до відповіді на них ще не готовий, його свідомість ще не зорієнтована на тему опитування, йому необхідна попередня психологічна розминка.

Офіцер-дослідник має ставити запитання по пам'яті або читати їх за планом. З цього приводу немає єдиної думки. Головне — під час спілкування не має бути невдалих пауз, а надто коли дослідник вивчає план бесіди або має намір поставити запитання. Однак запитання по пам'яті краще, оскільки питання за планом надає спілкуванню занадто офіційного характеру. Якщо співбесідник не розуміє запитання або відповідає на нього Неправильно, дослідник має застосувати зондування, тобто повторити його в тій самій або іншій формі.

Аналіз відповідей на запитання здебільшого залежить від уміння офіцера-дослідника уважно слухати співрозмовника. Уміння слухати — найважливіший прийом бесіди (у тому числі також інтерв'ю). Щоб навчитися слухати співрозмовника, необхідно додержуватись таких умов: підтримувати постійну увагу та стійкий візуальний контакт; використовувати мову активних поз та жестів; уміти уважно мовчати; обмежувати кількість запитань; звертатися до співрозмовника за уточненнями; вміти перефразувати його думку й підсумовувати інформацію; використовувати психологічний мікроклімат на активне слухання конкретної людини; уміти запам'ятовувати почуте й побачене.

Як під час бесіди (інтерв'ю), так і в процесі анкетування офіцер-дослідник, щоб досягти бажаних результатів, має бути дружнім, чемним, говірким, об'єктивним. Він має виявляти серйозний інтерес до думки опитуваного, стримуватися від будь-яких критичних суджень щодо відповідей опитуваного, не засуджувати його висловлювань, не нав'язувати і не виявляти своїх думок щодо запитань. Він має створити і весь час підтримувати таку психологічну атмосферу, в якій опитуваний почував би, що його добре розуміють і що він може не соромлячись виражати свою думку, не боячись догани, іронії, насмішки.

Під час заповнення анкет дослідник мусить не допускати, щоб до опитуваних підходили і зазирали в анкети інші члени колективу, а тим паче представники командування, запобігати різним висловлюванням опитуваних уголос і не допускати обговорення різних тем, зокрема проблем, що стосуються опитування.

4. Закінчення опитування. Після опитування офіцер-дослідник обов'язково має подякувати опитуваним, вибачитися за те, що потурбував.

Аналіз бесіди (інтерв'ю) ефективний, якщо результати фіксуються. Існує низка засобів реєстрації даних бесіди (інтерв'ю): дослівний запис; запис по пам'яті; механічний звукозапис. Дані, отримані за допомогою методу опитування, доповнюються іншими методами.

7.2.2.6. Біографічний метод

Біографічний метод. Цей метод у військовій психології має широке застосування і є системою засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини. Нині — це єдиний метод, який дає змогу вивчити особистість у процесі її розвитку. Цей метод емпіричного пізнання почали розробляти в першій чверті XX ст. (М.О. Рибніков, Ш. Бюлер). Спочатку обмежувалися ретроспективним описом минулих етапів життя людини, а надалі почали включати аналіз актуальних та можливих подій (майбутня автобіографія, керована фантазія, графіки життя тощо), дослідження кола спілкування (додаткові біографії лінії стосунків суб'єкта). Наприклад, Микола Рибніков розглядав автобіографію як психологічний документ особистості та її історії. Він розділяв спонтанні автобіографії, коли ініціатива ретроспективного погляду на власне життя належить самій особистості, та провоковані, коли дослідник використовує прийом спонукання досліджуваного говорити про себе за визначеним планом. Такий прийом гарантує однорідність зібраного матеріалу, що дає можливість порівнювати, поєднувати, узагальнювати факти.

Сучасні біографічні техніки спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості. Аналізові підлягають також просторові та часові характеристики службового, родинного, духовного життя військовослужбовця, взаємодії його з природним та соціальним середовищем.

Застосування біографічного методу передбачає отримання різноманітної об'єктивної інформації, для чого можна використовувати опитування, тестування, інтерв'ю. Додаткову інформацію можна отримати під час аналізу свідчень очевидців, бесіди та опитувань близьких людей, під час первинного аналізу спогадів сучасників. Також успішно можна використовувати модифікації методу вивчення результатів діяльності, коли аналізуються щоденники й листи, будуються криві продуктивності й діаграми життєвих вимірів активності особистості.

7.2.2.7. Тестування

Тестування. Тести широко застосовують у різних галузях психологічної науки, у тому числі й військовій психології. Тестування — це метод психологічної діагностики, провідним організаційним моментом якого є застосування стандартизованих запитань та завдань (тести), що мають певну шкалу значень. Метод використовується для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей особистості.

У збройних силах тестові методики почали використовувати на початку Першої світової війни. Так, у США на початку цієї війни було розроблено тестові методики для оцінки призовників у різні роди військ. Цей захід розглядався у США як таємна психологічна зброя. Було обстежено 1 млн. 700 тис. солдатів та 40 тис. офіцерів. За отриманими даними диференціювали військовослужбовців у військові частини для чорнових робіт, військові школи та комплектування військових частин за родами військ. Після Першої світової війни тести широко використовували для профвідбору та профорієнтації.

У СРСР у 20-ті рр. тести використовувались, але через брак спеціалістів часто неуспішно, що стало однією з причин дискредитації тестів. З 30-60-х рр. XX ст. тести почали використовувати під час добору льотчиків.

Нині у Збройних силах України тестування широко використовується для: військово-професійної підготовки й добору; діагностики розвитку особистості військовослужбовця; військової освіти; психологічного консультування тощо.

Цей метод дає змогу з певною вірогідністю визначити актуальний рівень розвитку у військовослужбовців необхідних навичок, знань, особистісних характеристик тощо.

Методика тестування умовно поділяється на три етапи:

—вибір тесту (зумовлений метою тестування і ступенем достовірності й надійності тесту);

—проведення тесту (обумовлюється інструкцією до нього);

—інтерпретація результатів тесту (визначається системою теоретичних припущень відносно предмета дослідження).

За функціональною ознакою тестів щодо предмета дослідження розрізняють тести інтелекту, тести креативності, тести досягнень, критеріально орієнтовані, особистісні тощо.

Тести інтелекту — методи психологічної діагностики виявлення розумового потенціалу індивіда. У більшості з них досліджуваному на спеціальному бланку пропонують вказати запропоновані логічні відношення класифікації, аналогії, узагальнення між термінами, поняттями, явищами. Своє рішення він викладає або в письмовій формі, або роблячи відповідну помітку на запропонованому бланку відповідей. Іноді завдання складаються з малюнків, геометричних фігур тощо. Успішність дій досліджуваного визначається за кількістю правильно розв'язаних завдань, за нею ж виводиться коефіцієнт інтелекту. Найбільш поширені та відомі тести: структура інтелекту Амтгауера; шкала вимірювання інтелекту Векслера; шкільний тест розумового розвитку тощо.

Тести креативності — сукупність методик для вивчення й оцінки творчих здібностей особистості. Здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації було виділено серед інтелектуальних здібностей в окремий тип і названо креативністю. Фактори творчих досягнень особистості вивчають за двома напрямками: а) аналіз життєвого досвіду й індивідуальних особливостей творчої особистості; б) аналіз творчого мислення та його продуктів (фактори креативності: гнучкість і чіткість мислення, чутливість до проблем, оригінальність, кмітливість та ін.). Найбільш відомі тести креативності: тести, створені Дж. Гілфордом разом зі співробітниками (1958), Є. Тарансом (1962), та методика дослідження інтелектуальної активності особистості — «Креативне поле», створена Д.Б. Богоявленською.

Тести досягнень — методика психологічної діагностики, що виявляє ступінь володіння особистістю конкретними знаннями, навичками, вміннями. Тести досягнень близькі за змістом до тестів спеціальних здібностей, але, на відміну від них, виявляють те, що було засвоєно досліджуваними під час виконання певної діяльності з конкретними завданнями та вимогами, а не узагальнені вміння, які формуються в процесі нагромадження життєвого досвіду.

Розрізняють три види тестів досягнень:

—*тести дій* (для виявлення вміння виконувати дії з використанням механізмів, матеріалів, інструментарію);

—*тести письмові* (завдання подаються на спеціальних бланках і полягають у виборі правильної відповіді на запитання — вербальне або графічне);

—*усні тести* (на заздалегідь підготовлену систему запитань даються усні відповіді, під час їх оцінювання враховується правильність формулювання відповідей). Тести досягнень широко використовуються в іноземній психологічній службі (наприклад, у школах), у вітчизняній же психологічній практиці вони широкого застосування не мають.

Тести особистісні — методики психодіагностики, за допомогою яких вимірюються різні якості особистості та її характеристики: настанови, цінності, відношення, емоційні, мотиваційні та міжособистісні властивості, типові форми поведінки.

Тести особистісні мають кілька сот різновидів, тому дуже важливим є правильне тлумачення та відповідальне використання результатів цих тестів. Вони, як правило, мають одну з трьох форм:

- шкали та опитувальні листи;
- ситуативні тести або тести діяння, в яких подаються перцептивні, когнітивні або оцінні завдання, оцінку себе, своїх особистісних характеристик тощо;
- проективні методи.

Поряд зі змістовими класифікаціями методів тестування існують також інші. За особливостями завдань, які використовуються в процедурах, тести можуть поділятися на вербальні та практичні; за формою процедури дослідження: групові й індивідуальні. Залежно від обмежень у часі — на тести швидкості та результативності.

7.2.2.8. *Проективні методи*

Проективні методи в психології — сукупність методик цілісного вивчення особистості, яка базується на психологічній інтерпретації результатів створеної експериментальної ситуації. Метод забезпечується сукупністю проєктивних методик, основною метою яких є вивчення особистості як одного цілого. Методики поділяють на:

- асоціативні* (наприклад, тести Гольцма, Роршаха та завершення незакінчених речень);
- інтерпретаційні* (наприклад, ТАТ);
- експресивні* (наприклад, психодрама, тест малюнка людини, тест малюнка тварини, якої не існує, тощо).

Проективні методи мають значні можливості в дослідженні індивідуальних виявів особистості. Проте вони не відповідають вимогам психометричних інструментів, оскільки не виключають впливів на відповіді індивіда в проєктивному тесті багатьох ситуаційних факторів: інструкцій, особистості експериментатора, психічних (тимчасових) станів досліджуваного тощо. Крім цього, існує проблема надійності та валидності проєктивних тестів. У зв'язку з цим використання проєктивних методів потребує широкої теоретичної підготовки офіцера-дослідника та наявності практичного досвіду з реалізації методик цього типу.

Розглянемо деякі з цих тестів. *Тест Роршаха* полягає в тому, що досліджуваному почергово демонструють 10 карток, на яких зображені чорнильні плями різних конфігурацій та кольору. Розглядаючи кожну картку, він має відповісти на запитання: «Що це може бути?» На підставі одержаних відповідей поряд з іншими показниками визначається багатством уяви, здібність до синтезу, критичність розуму, інтелектуальна активність.

Тематичний апперцепційний тест (ТАТ), створений американськими психологами, складається з 29 картин із певним зображенням, крім того, пропонується одна картина без зображення, на якій досліджуваний за власним бажанням може зобразити будь-що. Для правильного оцінювання одержаних даних необхідно мати певні, відомості про минуле і теперішнє досліджуваного.

7.2.2.9. *Вивчення продуктів діяльності*

Вивчення продуктів діяльності — один із найпоширеніших методів психологічного дослідження. Цей метод у військовій психології являє собою систему дослідницьких дій, спрямованих на збирання, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності особистості. Під продуктом діяльності воїна мають на увазі реально-

практичні та ідеальні за формою вияви його активності щодо військової служби. Цей метод потребує високого професіоналізму офіцера-дослідника: за об'єктивним результатом діяльності досліджуваного він має відновити не тільки хід цієї діяльності й динаміку мотивів, а й суб'єктивний компонент цієї діяльності. Вивчення продуктів діяльності поєднує кілька дослідницьких та аналітичних процедур, серед яких виділяють:

1) *аналіз особистих документів* — листів, фотографій, щоденників, автобіографій тощо, якісно-кількісний аналіз яких дає цінний матеріал для психодіагностики, дослідження життєвого шляху особистості;

2) *аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації* — записи розмов, дискусій, нарад, різноманітні накази, оголошення, розпорядження, газети, радіо-і телепередачі тощо; застосовується для вивчення соціальних процесів, явищ та їх проекції на діяльність і поведінку військовослужбовця;

3) *аналіз продуктів діяльності* — система процедур, спрямованих на дослідження та тлумачення змістовних результатів діяльності воїна (військово-професійних, суспільних, поведінкових тощо).

Вивчення продуктів діяльності як метод психологічного дослідження широко використовується у військово-психологічній науці як у дослідницькій, так і в житковій сфері. За певних умов цей метод може використовуватись у дослідженні як основний, проте найчастіше виступає як допоміжний.

7.2.2.10. Математичні методи

Математичні методи мають широке застосування у військовій психології. Вони належать до методів аналізу, інтерпретації і тлумачення даних теоретичного та практичного дослідження. їх використання зумовлено певними причинами: 1) математичні методи дають змогу зробити процес дослідження психічних явищ більш чітким, структуралізованим та раціональним; 2) вони необхідні для обробки великої кількості емпіричних даних (їх кількісних показників), для узагальнення та організації в «емпіричну картину» дослідження.

Залежно від функціонального призначення цих методів та потреб психологічної науки виділяють дві групи математичних методів:

- методи математичного моделювання;
- методи математичної статистики.

Методи математичного моделювання застосовуються: 1) як засіб організації теоретичного дослідження психічних явищ через побудову моделей досліджуваних явищ та виявлення таким чином закономірностей функціонування й розвитку змодельованої системи (*моделювання* — це відтворення характеристик певного об'єкта на іншому об'єкті, спеціально створеному для вивчення. Цей об'єкт є моделлю. Потреба у моделі в психологічних дослідженнях постає тоді, коли дослідження об'єкта в цей момент неможливе, виникають певні труднощі); 2) як засіб побудови алгоритмів дій воїнів за різноманітних службових ситуацій бойової та повсякденної діяльності, побудова на їх основі пояснювальних, розвивальних, навчальних та інших комп'ютерних моделей.

Статистичні методи — це методи прикладної математичної статистики, що застосовуються здебільшого для оброблення експериментальних даних. Основна мета застосування статистичних методів — обґрунтованість висновків у психологічних дослідженнях завдяки використанню ймовірності логіки та ймовірності моделей.

Виділяють такі напрями використання статистичних методів:

—*описова статистика*, яка передбачає групування, табелювання, графічний вираз та кількісну оцінку даних;

—*теорія статистичного висновку*, яка використовується в психологічних дослідженнях для передбачення результатів за даними обстеження вибірок;

—*теорія планування експериментів*, яка застосовується для виявлення та перевірки причинних зв'язків між змінними. Найбільш поширеними методами є: кореляційний, регресивний та факторний аналізи.

Кореляційний аналіз — це комплекс процедур статистичного дослідження взаємозалежності змінних, що перебувають у кореляційних відношеннях, тобто він характеризує ступінь взаємозв'язку досліджуваних явищ. При цьому переважає їхня нелінійна залежність, тобто значенню будь-якої окремо взятої змінної може відповідати певна кількість значень змінної іншого ряду, що відхиляються від середнього в той чи інший бік. У прикладних військово-психологічних дослідженнях кореляційний аналіз виступає одним з основних методів статистичної обробки кількісного емпіричного матеріалу. Для кількісного виразу рангових змінних використовуються коефіцієнти рангової кореляції. Вони обчислюються за допомогою різних формул (наприклад, за формулою Спірмена).

Регресивний аналіз — це метод математичної статистики, який дає змогу вивчати залежність середнього значення будь-якої величини від варіації іншої величини або кількох величин. Поняття регресивного аналізу ввів Ф. Гальтон, який довів факт визначеного співвідношення між зростом батьків та їхніх дітей. Він помітив, що в батьків найнижчого зросту діти дещо вищі, а в батьків найвищого зросту — нижчі. Такого роду закономірність він назвав регресією. Регресивний аналіз використовується переважно в емпіричних психологічних дослідженнях, пов'язаних з оцінкою будь-якого впливу (наприклад, впливу мотивів військовослужбовця на його поведінку тощо), при конструюванні психологічних тестів.

Факторний аналіз — метод багатовимірної математичної статистики, який використовується у процесі дослідження статистично пов'язаних ознак з метою виявлення деяких прихованих від безпосереднього спостереження факторів. За допомогою цього аналізу не просто встановлюється зв'язок між змінними, що перебувають у стані перетворень, а визначається міра цього зв'язку та виявляються основні фактори, що лежать в основі таких перетворень.

Таким чином, математичні методи в цілому можуть бути досить ефективними й корисними в організації психологічних досліджень, проте необхідно пам'ятати, що математичний метод, як і будь-який інший, має свою сферу застосування та певні дослідницькі можливості. Застосування його зумовлено предметом дослідження та завданнями дослідницьких дій офіцера-дослідника.

Отже, знання методики військово-психологічного дослідження й додержання її принципів організації завжди допоможе запобігти неефективним діям, процедурним дослідженням і сприятиме досягненню мети дослідження та отриманню об'єктивної інформації.

Тести та завдання для самоконтролю

7-1. Автоконтрольний блок.

Методологія — це _____ принципів і засобів _____ та _____ теоретичної _____ та практичної _____, а також про цю систему.

діяльності

система

побудови

організації

наука

7-2. Автоконтрольний блок.

Предметом _____ **ВІЙСЬКОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО** _____ є **ЙОГО**, а результатом — _____ правил і рекомендацій щодо його здійснення.

Методологія

Дослідження

Процес

Система

7-3. Автоконтрольний блок.

Методику військово-психологічного дослідження можна визначити як _____ прийомів та засобів _____, порядок їх й інтерпретації _____ результатів.

Отриманих

вивчення

сукупність

використання

7-4. Який із нижчевикладених елементів методики військово-психологічного дослідження є «зайвим»?

- а) концепція, на основі якої будується методика;
- б) психологічні явища, що досліджуються, їхні ознаки, параметри;
- в) зв'язки та залежності між психологічними явищами, що вивчаються;
- г) методи, що використовуються;
- д) процедура і технологія військово-психологічного дослідження;
- е) порядок використання методів і методичних прийомів;
- є) послідовність і техніка узагальнення результатів дослідження;
- ж) склад, роль та місце дослідників у процесі дослідження.

7-5. Впишіть ознаки змісту основних етапів військово-психологічного дослідження:

підготовка, що передбачає _____ формулювання _____ дослідження; виділення і визначення; розроблення _____; визначення емпіричних для верифікації сформульованих гіпотез; вибір _____ і техніки дослідження; розроблення _____ дослідження; реалізація, що означає пошук _____ даних із застосуванням обраних _____, збір результатів дослідження та попередній їх _____; їхнє обґрунтування; остаточний _____ результатів дослідження; формулювання _____ та _____ рекомендацій; впровадження, тобто _____ можливостей і сфери сформульованих рекомендацій і висновків, які _____ військово-педагогічної і морально-психологічної практики, _____ у військову практику.

7-6. Зробіть методологічний аналіз основних змінних у військово-психологічному дослідженні.

Змінні — це чинники, що набувають різних значень у досліджуваній галузі. Їх можна класифікувати на основі зв'язків і залежностей причинного характеру. На підставі цього критерію виділяють: залежні, незалежні та незалежні опосередковані змінні.

Залежні змінні — це різні соціально-психологічні й психічні явища, що зазнають впливу інших явищ.

Незалежні змінні — це явища, що мають безпосередній вплив на виникнення і вияв інших соціально-психологічних і психічних явищ, які визначаються як залежні змінні.

Незалежні опосередковані змінні — це внутрішні та зовнішні явища, за участі яких відбувається вплив незалежних змінних на залежні.

7-7. В якій групі вказані основні методи емпіричного військово-психологічного дослідження?

а) спостереження, експеримент, бесіда, інтерв'ю, анкетування, соціометрія, референтометрія, біографічний метод, тестування, вивчення продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик;

б) спостереження, експеримент, бесіда, інтерв'ю, анкетування, соціометрія, референтометрія, біографічний метод, тестування, вивчення продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик, моделювання, реконструювання і типологізація;

в) соціометричне вимірювання, референтометрія, біографічний метод, тестування, вивчення продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик, моделювання, реконструювання, узагальнення досвіду, лабораторні роботи;

г) правильної відповіді немає.

7-8. За функціональною ознакою тестів щодо предмета дослідження розрізняють різні види тестів. Які ознаки взяті для класифікації нижченазваних видів тесту?

—тести інтелекту;

—тести креативності;

—тести досягнень;

—критеріально орієнтовані тести;

—особистісні тести тощо.

Тема 8 СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАЛОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ

Розглядаючи фактори формування і розвитку особистості в попередніх темах, ми наголошували, що одним із таких провідних факторів є соціальне середовище. Воно не тільки формує психіку особистості, а й наповнює її конкретним змістом. Соціальне середовище впливає на особистість через різні спільноти, які називаються групами (рис. 8-1).

Рис. 8-1. Класифікація груп (за Г. Андреевою)

Серед них можна виділити великі й малі. До великих груп належать держави, класи, нації, народи тощо. Їх вивчають соціологія, політологія, історія та інші науки.

Мала група характеризується незначною кількістю осіб, які постійно контактують між собою. Вони мають спільне завдання або мету. Родина, навчальний клас, спортивна команда, військовий підрозділ, виробнича бригада — це приклади малих груп. Проблеми малої групи досліджує *соціальна психологія*, яка є галуззю психологічної науки. Вона вивчає закономірності поведінки і діяльності людей за умов їх належності до соціальних груп, а також психологічні характеристики самих цих груп. Проблеми функціонування малих соціальних груп у військовому середовищі та їх особливості досліджує *військова соціальна психологія*.

Соціальна психологія як наука виникла в середині XIX ст. на стику психології та соціології. До другої половини XIX ст. відносять спроби щодо створення соціально-психологічних теорій:

- «психології народів» (М. Лацарус, Г. Штайнталь, В. Вундт);
- «психології мас» (С. Сигале, Г. Лебон);
- «інстинктів соціальної поведінки» (В. Мак-Дугал). Початком соціальної психології як окремої наукової дисципліни вважається 1908 рік, коли з'явилися роботи англійського психолога В. Мак-Дугал а й американського соціолога Е. Роса, в назві яких було застосовано термін «соціальна психологія».

Структуру соціальної психології як науки визначає таке коло проблем:

- а) *соціально-психологічні явища в макросередовищі, у великих спільнотах* (закономірності поширення суспільних інтересів, настроїв, упереджень тощо);
- б) *соціально-психологічні явища в мікросередовищі, у малих групах, у колективах* (психологічна сумісність і несумісність людей у різних видах спільної діяльності, міжособистісні стосунки і соціально-психологічний клімат, явище лідерства та керівництва, типи групувості згуртованості тощо);

в) *соціально-психічні вияви особистості* (співвідношення самооцінки й оцінки, конформність, стан фрустрації тощо).

Особливості функціонування соціальних груп у військовому середовищі та їх підпорядкування загальним соціально-психологічним законам і закономірностям є доказом актуальності цих проблем у діяльності офіцера, який має справу з різними видами малих соціальних груп (це може бути навчальна група, група офіцерів, відділення, взвод, певна управлінська ланка, наприклад, командування батальйону або бригади). Неможливо зрозуміти поведінку воїна, його розвиток у військовій діяльності, не вивчивши його взаємин із товаришами по службі.

У зв'язку з цим знання змісту таких понять, як *група, соціальна група, мала соціальна група, референтна група, колектив, статус, лідерство, комфортність*, допомагає офіцерові краще зрозуміти поведінку підлеглого, дає йому можливість більш цілеспрямовано організувати власну діяльність і діяльність військового підрозділу, яким він командує. Окрім того, глибоке знання соціально-психологічних закономірностей становлення та розвитку військового колективу, динаміки різноманітних групових процесів у малих соціальних групах є необхідною передумовою успішної діяльності офіцерів щодо формування та згуртування військових колективів.

Пізнання основ військової соціальної психології полегшує офіцерові пошук оптимальних шляхів і засобів впливу на поведінку як окремої особистості в складі групи, так і групи в цілому. Відсутність знань у цій галузі, як правило, посилює суб'єктивізм у діяльності офіцера як керівника військового підрозділу. Отже, офіцерові необхідно знати основні соціально-психологічні явища, які мають місце у малих соціальних групах у військовому середовищі.

8.1. Поняття малої групи і колективу

Вихідним є поняття «мала група». Як у повсякденній мові, так і в літературі, ми часто стикаємося з хибним отождношенням понять «мала група» і «колектив». Отже, є потреба в чіткому розмежуванні цих понять і наповненні їх конкретним соціально-психологічним змістом. Про складність такої простої, здавалося б, проблеми свідчить як достатньо повне визначення цього поняття у західній соціальній психології, так і його відсутність у вітчизняній військовій психології.

Які властивості мусить мати певна сукупність людей, щоб її можна було назвати «малою групою»?

Проблеми малої групи почали досліджувати 1897 р. Тоді ж американський психолог Н. Триплет опублікував результати першого експериментального дослідження проблеми малої групи, сформульованої таким чином: «Які зміни в окремій дії індивідуума відбуваються, коли присутні інші люди?» [цит. за: 52, с. 13].

Наприклад, американські соціальні психологи Д. Картрайт і А. Зандер визначають такі *властивості малої групи*, які, на їхню думку, створюють сукупність індивідів: часта взаємодія між собою; визначення себе як членів однієї групи; додержання загальних норм щодо їхніх інтересів; участь у єдиній системі розподілу ролей; ідентифікація себе з одними і тими самими об'єктами та ідеалами; уявлення групи як джерела задоволення; кооперативна взаємозалежність; відчуття себе як певної єдності; координація своїх дій щодо соціального середовища.

Більш упорядкований список необхідних якостей малої групи дають французькі соціальні психологи Д. Анг'є та Ж. Мартен. На їхній погляд, *мала група* характеризується такими властивостями:

—обмеженою кількістю членів (щоб кожен мав індивідуальне уявлення про всіх інших);

—спільним активним досягненням загальної мети групи, що відповідає різним інтересам як індивіда, так і всієї групи;

—емоційними взаєминами між членами групи, можливістю виникнення мікрогруп на основі міцних симпатій;

—міцною взаємозалежністю членів групи, які пов'язані почуттям солідарності та моральної єдності, навіть поза спільними діями;

—диференціацією ролей між членами групи;

—відпрацюванням загальних норм і специфічної групової культури'[цит. за: 28, с. 19-20].

Іноземна соціально-психологічна наука вивчає групову психологію за такими теоретичними напрямками, як теорія поля; інтеракціоністська концепція; теорія систем; соціометрична концепція; психоаналітична орієнтація; загальнопсихологічний підхід; емпірично-статистичний напрям; формально-модельний підхід; теорія підкріплення.

Розгорнута викладка цих напрямів є у працях О.І. Донцова, К.М. Дубовської, Р.Л. Кричевського, Я. Шматки [28, 52, 156].

Проте аналіз властивостей цих напрямів свідчить, що основний їх зміст — емоційно-почуттєвий компонент. Тут увага акцентується на сприйнятті однією людиною іншої. Відповідно, під групою мається на увазі сукупність вільно об'єднаних, корисних одне одному індивідів, які в процесі кооперативної взаємодії задовольняють власні потреби та бажання. Однак такий підхід до вивчення малих груп, незважаючи на його позитивні риси — неповний.

Якщо ми звернемося до радянських підручників з військової психології та педагогіки, то на поняття «мала група» не натрапимо взагалі. В них є тільки характеристика військового колективу, утвореного державою для захисту Батьківщини. Ця мета характеризується в тих підручниках як основна ознака колективу. До його психологічних характеристик відносять громадську думку, груповий настрій, колективні традиції і міжособистісні взаємини. У зв'язку з цим робота офіцера щодо формування військового колективу уявлялася досить простою і не потребувала будь-якої соціально-психологічної технології. Проблема групової динаміки, соціально-психологічні механізми утворення колективу не розглядалися взагалі. А такі важливі соціально-психологічні проблеми, як лідерство, порушення статутних правил взаємин між воїнами строкової служби, неформальні мікрогрупи у військових підрозділах, емоційні аспекти взаємин між військовослужбовцями, вважалися негативними рисами військового колективу або на них просто не звертали уваги.

Слід зауважити, що як у першому варіанті, так і в другому не чітко визначено й не обґрунтовано об'єктивних умов виникнення малих соціальних груп. Перший підхід найбільш відповідає динаміці функціонування неофіційних груп. Справа в тому, що офіцер взаємодіє першою чергою з військовим підрозділом, який є різновидом офіційної малої соціальної групи. У зв'язку з цим ми не можемо обмежуватися тільки вивченням міжособистісних взаємин, оскільки, як зазначають багато дослідників, є суттєва різниця між високими показниками міжособистісних взаємин і спілкуванням у групі, з одного боку, і низькими показниками її діяльності — з іншого. В такому разі, у груповій свідомості відбувається зміщення мети функціонування групи з предмета сумісної діяльності на спілкування, від якого члени цієї групи отримують велике задоволення. Цей феномен стає самоціллю групи.

Тут доцільне використання поняття *неправдивий колектив*, що характеризується *круговою порукою*, яка, створюючи незадовільну морально-психологічну атмосферу в підрозділі, заважає службовій діяльності особового складу підрозділу і негативно

впливає на його бойову готовність. У ряді досліджень було зафіксовано такий факт, коли високоефективна робота спостерігалася і в таких групах, де люди недостатньо знали одне одного або були взагалі незнайомі. Такі результати отримано в групах, де працювали працівники високої кваліфікації та які були тимчасово створені для розв'язання певного завдання.

Таким чином, обидва описані підходи до вивчення соціально-психологічних явищ таких груп потерпають від односторонності, хоча можуть розглядатись як взаємодоповнювальні. Групу слід вивчати з двох позицій: по-перше, з погляду емоційно-почуттєвої сумісності, тобто як особистість відчуває себе в ній: комфортно чи ні, та, по-друге, з погляду результатів спільної діяльності.

У радянській соціальній психології цю проблему починають швидко розробляти у 70-ті рр. XX ст. У це десятиріччя сформувалися дві найвідоміші й докладно описані в літературі *концепції колективу*: стратометрична [93] та параметрична [119]. Згодом сформувалися ще дві концепції групової психології: соціометрична [43] та організаційно-управлінська [92, 106]. Суть їх така.

Стратометрична концепція групової активності Артура Петровського, яка за критерії побудови типології груп бере ступінь опосередкування міжособистісних стосунків у групі, зміст спільної діяльності та суспільну значущість останньої, передбачає у своїй основі діяльний підхід.

Велика заслуга в розвитку *соціометричного напрямку* належить Я.Л. Коломинському, який широко використовував різні варіанти соціометричного опитування в емпіричній роботі щодо вивчення малих груп.

Творцем *параметричної концепції* є Лев Уманський; його головна ідея полягає в передбаченні того, що мала група розвивається поетапно завдяки розвитку її найважливіших соціально-психологічних параметрів (організаційних, емоційних та динамічних).

Біля джерел *організаційно-управлінського підходу* стоять психологи ленінградської школи (перш за все Є.С. Кузьмін). В його основу вони поклали уявлення про соціальну організацію та управлінську діяльність. Докладніше деякі з цих концепцій розглядаються нижче.

Такими є основні сучасні підходи до вивчення малих груп у радянській соціальній психології. Але як у ній, так і в західній соціальній психології є цілий ряд проблем як теоретичного, так і практичного характеру у вивченні малих груп і колективів. Які це проблеми?

По-перше, необхідно сформувати універсальне, всебічно обґрунтоване визначення поняття «мала група», якого на сьогодні не існує. Найбільш точну та містку дефініцію малої групи у радянській психології запропонувала Галина Андреева: «Мала група— це група, в якій суспільні взаємини виступають у формі безпосередньо особистих контактів» [4, с. 228]. Тут важливим моментом виступає трактування її як ланки системи суспільних взаємин, закладених у специфіці безпосередніх міжособистісних контактів, розвиток яких, опосередкований факторами спільної діяльності, веде до набуття групою різних соціально-психологічних характеристик.

По-друге, необхідно чітко співвіднести поняття «мала соціальна група» і «колектив». Якщо в розумінні малої групи різночитань не дуже багато, то стосовно поняття «колектив» такої єдності немає. В деяких випадках ці поняття ототожнюють, що неправильно. Наприклад, А.В. Петровський дає дефініцію колективу як групи, де групові процеси опосередковані змістом спільної суспільно цінної та особистісно значущої діяльності [93]. Інші автори під колективом розуміють особливий якісний стан малої групи, що досягла високого (а на думку деяких авторів — найвищого) рівня соціально-психологічної зрілості. Таке розуміння колективу веде до формування

положення (яке стало майже трюїзмом), що будь-який колектив являє собою малу групу, але не будь-яка група може бути визнана колективом.

У зв'язку з цим постає нова проблема — розроблення проблематики групового розвитку, тобто операціоналізація ознак колективу. Ця проблема ускладнюється ще й тією обставиною, що ще й досі мають місце істотні розбіжності в розумінні групового процесу, визначенні тих чи інших групових характеристик. Тому не дивно, що рівні розвитку малої групи визначаються такими розпливчастими поняттями, як «високий рівень розвитку колективу», «низький рівень розвитку колективу» та ін. [76, 93]. Як наслідок, деякі теоретично обґрунтовані ознаки колективу не мають практичного підтвердження, оскільки вони мають спрощений ідеалістичний характер.

Іншим «вузьким» місцем у дослідженні групи є вивчення таких специфічних атрибутів, як її згуртованість, система групових норм і цінностей, прогнозування поведінки особистості в групі.

Розглянемо класифікацію малих соціальних груп. Мала група характеризується незначною кількістю контактувальних індивідів, об'єднаних спільними метою та завданнями. Зведено говорити про нижню та верхню кількісні межі групи. Згідно з думкою багатьох дослідників, мала соціальна група розпочинається з «діади». Визначаючи верхню кількісну межу малої групи, слід виходити з відповідності вимогам реалізації її суспільної функції та критерію забезпечення безпосередніх особистісних емоційних контактів між членами цієї групи.

Групи класифікуються за кількома ознаками (рис. 8-2).

Рис. 8-2.

Класифікація малих соціальних груп

Виділяють *лабораторні* та *звичайні* природні групи. До перших належать групи, спеціально створені для виконання експериментальних завдань у лабораторних умовах; до других — ті, що функціонують у реальних життєвих ситуаціях.

За суспільним статусом групи поділяють на *формальні* (офіційні, організовані) та *неформальні* (спонтанні, неофіційні). Ті й інші належать до категорії звичайних (природних) груп. Формальні групи становлять собою елементарні осередки соціальної організації, виникнення яких зумовлене необхідністю реалізації відповідних організаційних функцій. Неформальні зароджуються стихійно, мимовільно, як у середині організованих груп, так і поза ними, у процесі спілкування людей, що є результатом взаємних емоційних переваг останніх.

За значущістю групи можуть бути *референтними* та *групами членства*. Основа такої класифікації — ступінь значущості групи для індивіда з погляду його орієнтування на групові норми і цінності, впливу групи на систему його настанов. Так, в одному випадку група може розглядатись як місце перебування індивіда в соціумі, віддалене від його життєвих настанов та ціннісних орієнтацій. У такому разі йдеться лише про *групу членства*. Можливе, однак, існування групи іншого типу, норми та цінності якої індивід поділяє, співвідносячи з нею свої настанови. Причому робить це незалежно від

членства в певній конкретній групі. У такому разі йдеться про *референтну групу*. Інакше вона визначається як група, в якій людина прагне бути або зберегти членство.

За характером контактів між членами об'єднання виділяють *первинні* (безпосередні контакти) і *вторинні* (немає безпосередніх контактів) групи.

За рівнем розвитку виділяють *колективи* (високий рівень розвитку) та *асоціації, корпорації \ дифузні групи* (низький рівень розвитку). У соціальній психології заведено виділяти такі основні якості групи.

1. *Інтегративність* — міра єдності, згуртованості та спільності в групі (її відсутність означає дезінтеграцію, роз'єднаність групи).

2. *Референтність* — ступінь прийняття членами певної групи групових норм і цінностей.

3. Наслідком попередньої якості є *соціально-психологічний клімат*, який визначає самопочуття кожної особистості в колективі, її задоволення групою, відчуття комфорту від перебування в ній.

4. *Лідерство* — ступінь провідного впливу тих або інших членів групи на групу в цілому, у напрямі здійснення групових завдань.

5. *Інтрагрупова активність* — міра активізації групою особистостей, що належать до неї.

6. *Інтергрупова активність* — ступінь впливу певної групи на інші.

Крім цих, відзначаються й додаткові якості. Наприклад, Артур Петровський розглядає й такі:

а) *спрямованість групи* — соціальна цінність її мети, методів діяльності, ціннісних орієнтацій і групових норм;

б) *організованість* — реальна здатність групи до самоуправління;

в) *інтелектуальна комунікативність* — характер міжособистісного сприймання і налагодження взаєморозуміння;

г) *емоційна комунікативність* — міжособистісні стосунки емоційного характеру, переважаючий емоційний настрій групи;

д) *вольова комунікативність* — здатність групи протистояти труднощам і перешкодам, її стресостійкість, надійність в екстремальних умовах [81, с. 67-75].

Табл. 8-1. Психологічна характеристика малої соціальної групи (параметри соціально-психологічного аналізу)

<i>Параметр</i>	<i>Характеристика</i>
склад групи	чисельність, характеристика членів групи
структура групи	структура комунікацій, структура керівництва та підлеглості, емоційна структура, структура міжособистісних стосунків тощо
групові процеси	процеси, які організують діяльність групи, насамперед процеси групової динаміки, що відображають весь цикл життєдіяльності групи та її етапи: керівництво і лідерство, ухвалення групових рішень, вироблення групових норм, формування структури групи
групові норми і цінності	певні правила, що встановлені, відпрацьовані та прийняті групою норми, виконують регулятивну функцію і спираються на групові цінності

До основних характеристик малої соціальної групи (табл. 8-1) (іноді їх називають параметрами соціально-психологічного аналізу групи) відносять: *її кількісний склад* (від 2-3 до 30-40 осіб); *структуру стосунків між її членами* (структура офіційних взаємин, яку називають каналами комунікації, та структура неофіційних стосунків — психологічний клімат); *групові норми* — загальні правила поведінки, яких додержуються члени групи (групові думки, традиції та правила поведінки); *групові процеси* (етапи виникнення, розвитку й розпаду малої групи, рівні її розвитку, керівництво та лідерство); *систему санкцій* (заохочувальні й заборонні, позитивні та негативні).

Знання цих параметрів і та їхніх характеристик допомагає офіцерові в його роботі з особовим складом підрозділу досягти ефективності бойової та гуманітарної підготовки, формувати здоровий морально-психологічний клімат у підрозділі як передумови підтримання постійної високої бойової готовності підрозділу, а також вести свій підрозділ від одного рівня розвитку до іншого, більш високого, а саме до колективу.

8.2. Розвиток малої соціальної групи як колективу та її основні характеристики

То які ж фактори лежать в основі виникнення малої соціальної групи? Яка етапність її розвитку? Для офіцера дуже важливо розумітися на стадіях розвитку колективу, передумовах і механізмах його переходу від одного якісного стану в інший. Вирішення цих проблем допомагає офіцерові цілеспрямовано, конкретно і більш змістовно організувати управління своїм підрозділом. Нарешті, кожний офіцер має чітко уявляти різницю між малою групою і колективом.

Розвиток малої соціальної групи починається з низьких рівнів і завершується на вищих. У радянській психології найвищим рівнем розвитку групи вважався колектив. У західній психологічній науці поняття «колектив» відсутнє. Безумовно, колектив виростає з групи. При цьому, згідно з Галиною Андрєєвою, «причини виникнення малої групи лежать поза нею та поза індивідами, що утворюють її, в ширшій соціальній системі» [4, с. 248]. Розглядаючи це поняття, автор більшу увагу приділяє організованим соціальним малим групам, різновидом яких є також і військовий підрозділ.

Саме існування військових підрозділів засвідчує обґрунтованість попереднього положення, оскільки його існування й організація визначені відповідними державними органами влади. У більшості випадків військовослужбовець потрапляє в той чи інший підрозділ не за власним бажанням, а за посадовим призначенням. Відоме також обмеження, порівняно з цивільними організаціями, можливості переходу з однієї організованої малої групи в іншу. Таким чином, виникнення організованої малої групи в збройних силах слід розглядати як подвійний процес, що передбачає, по-перше, повідомлення про неї як формальну, офіційну ланку соціальної організації та, по-друге, зібрання до неї конкретних воїнів, здатних кваліфіковано розв'язувати поставлені бойові завдання.

Мала організована група, виникнувши, безперечно, розвивається. При цьому не кожна досягає рівня колективу. Від моменту, коли незнайомі воїни збираються разом для спільної діяльності, до періоду, коли цю малу організовану групу можемо назвати військовим колективом, минає іноді тривалий час. На шляху становлення колективу група долає ряд етапів — вона згуртовується, розвиваються внутрішньогрупові стосунки, які відповідають рівневі розвитку групової діяльності.

Існує *кілька моделей утворення колективу*. Наприклад, *концепція про поетапний розвиток колективу* Антона Макаренка, який для характеристики кожного рівня його розвитку використовував такі показники, як рівень вимогливості в колективі,

результати діяльності, рівень активності в суспільному житті, стиль праці керівників. На основі цих показників він виділив три стадії розвитку колективу:

- 1) вимоги до всіх членів колективу ставить керівник малої групи;
- 2) вимоги керівника до колективу підтримує актив;
- 3) коли кожна особистість ставить до себе вимоги на тлі вимог колективу [63].

Наступна модель, яка має назву *стратометричної концепції*, належить до діяльного підходу й розроблена академіком А.В. Петровським та його співробітниками [80, 81]. Слушною в цій моделі групового розвитку є чітка реалізація в ній принципу діяльності, що дає можливість вивести аналіз проблеми за межі окремо взятої малої групи і розглянути її в системі широких соціальних стосунків. Ця модель включає кілька прошарків, де кожен характеризується певним принципом побудови міжособистісних стосунків і, відповідно, своєрідністю вияву тих чи інших групових феноменів і процесів. Центальною ланкою вважається сама конкретна діяльність групи, її змістовні (суспільно-економічні та соціально-політичні) характеристики.

По суті, цей прошарок визначає своєрідність офіційних стосунків у групі. Три наступні прошарки за своїм змістом — психологічні. Перший визначає позитивне ставлення кожного члена групи до групової діяльності, її мети, завдань, принципів, на яких вона ґрунтується, мотивацію діяльності, її соціальне значення для кожного учасника. Другий прошарок визначає міжособистісні стосунки, опосередковані змістом групової спільної діяльності, її метою та завданнями, визнаними в групі принципами і ціннісними орієнтаціями тощо. Третій прошарок характеризується поверховими міжособистісними стосунками, коли спільна діяльність та загальнозначущі для малої групи ціннісні орієнтації не виступають як провідний фактор, що опосередковує особистісні контакти членів групи. Проте в цій моделі існують труднощі, пов'язані з конкретними ознаками колективу. Тому спеціалісти, які працюють у межах стратометричної концепції, диференціюючи групи за рівнем розвитку, звертаються до традиційного життєвого критерію: низький — середній — високий рівень.

Ще одна модель розвитку групи, яку може використовувати в своїй діяльності офіцер — це *параметрична концепція* (рис. 8-3).

У цій концепції найбільш детально розроблено критерії розвитку групи як колективу. Її запропонував Л.І. Уманський [119, 120], який критеріями розвитку групи як колективу вважає:

- *зміст моральної спрямованості групи* — інтегративну єдність її цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій;
- *організаційну єдність групи*;
- *групову підготовленість у сфері своєї діяльності*;
- *психологічну єдність* (інтелектуальна, емоційна, вольова комунікативність, що характеризує, відповідно, процес міжособистісного пізнання і надійність групи в екстремальних умовах).

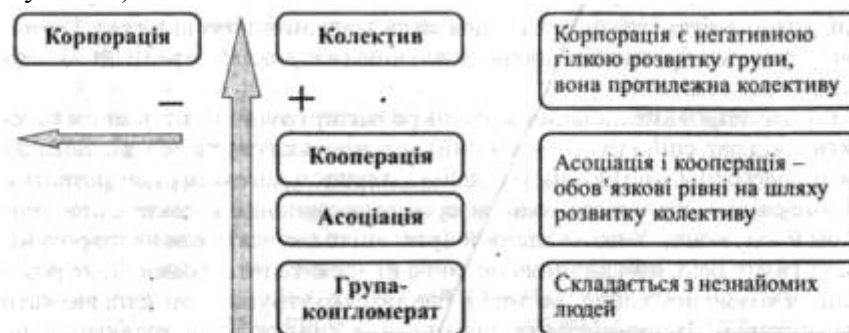

Рис. 8-3. Рівні розвитку групи згідно з параметричною концепцією

Групи-конгломерат — це сукупність певної кількості людей (осіб), які раніше не були між собою знайомі й опинилися в одному просторі в один і той самий час (наприклад, молоді воїни на курсі молодого бійця або військовий підрозділ, який формується з воїнів одного періоду служби). На цьому етапі група дістає назву, наприклад, перший взвод.

На рівні *асоціації* військовослужбовці об'єднані спільною метою, але не всі однаково її сприймають, діяльність групи здійснюється, хоча дії членів ще не скоординовані та відокремлені. З'являються перші ознаки колективоутворення. Але водночас така група постійно потребує командирів, актив лише починає складатися. Особистісні стосунки налагоджуються досить швидко, але лише у вигляді емоційної припустимості, вони ще не опосередковуються змістом службової діяльності.

Група-кооперація характеризується чітко вираженою єдністю дій членів групи, спільністю поглядів на основні її цінності, прагненням до них. Крім цього, вона відрізняється успішноїною організаційною структурою, високим рівнем групової підготовленості та співробітництва. Міжособистісні стосунки і, групове спілкування, що мають діловий характер, підпорядковані досягненню високого результату в розв'язанні конкретного завдання.

Від кооперації до колективу мала група проходить рівень *автономізації*, що характеризується високою внутрішньою єдністю в усіх загальних якостях, крім інтергрупової активності. Саме на цьому етапі члени групи ідентифікують себе з нею («моя група»). Проте група-автономія може відійти від колективу до *корпорації*. Це можливо в тому разі, якщо відбувається гіперавтономізація, тобто відокремлювання, що призведе до замкнутості, і група почне протиставляти себе іншим групам та досягати мети в будь-який спосіб, у тому числі й за рахунок інших груп. Вона в цьому випадку перетворюється на корпорацію, яка спрямовує свою діяльність на вузькогрупові егоїстичні цілі. У корпораціях відсутня узгодженість їхньої мети з цілями та завданнями суспільства. Групова мета може бути навіть антисоціальною (наприклад, у релігійних сектах).

Колектив — це найвищий рівень розвитку групи. Під терміном колектив (від лат. *collektivus* — збірний) розуміють групу людей, що досягла в процесі соціально бажаної спільної діяльності високого рівня розвитку. Саме спільна діяльність, яка має суспільнокорисний характер, стає сенсом її існування. У повсякденній практиці під колективом часто розуміють групу осіб, об'єднаних спільною працею та інтересами. Таке розуміння колективу хибне. Бо тоді й бандитське угруповання слід вважати колективом. Неприпустиме сплутування справжнього колективу, що визначається характером його суспільно корисної діяльності та впливом на суспільство, із псевдоколективами з їхньою корпоративною метою, а в ряді випадків і шкідливих для суспільства.

Таким чином, за характером і формами організації діяльності виокремлюють такі рівні розвитку контактних груп (табл. 8-2).

Основними соціально-психологічними якостями колективу є три риси.

Характерною першою рисою колективу виступає *згуртованість*, яка виявляється в тому, що всі зусилля його членів поєднані прагненням досягти соціально важливих цілей. Вона сприяє виконанню суспільно корисної діяльності, але без такого спрямування може спостерігатися й в інших типах груп. Оскільки офіцерові доведеться конкретно працювати над згуртуванням військового підрозділу, детальніше зупинимося на цій проблемі. Слід зазначити, що за 40-річну історію його дослідження ще й досі немає однозначної дефініції згуртованості.

Артур Петровський визначає згуртованість як «ціннісноорієнтаційну єдність», яка має вигляд характеристики системи внутрішньогрупових стосунків, що виявляє ступінь

збігу оцінок, настанов і позицій групи щодо об'єктів (осіб, завдань, ідей, подій), найбільш важливих для групи в цілому [79, с. 182]. Така згуртованість визначається перш за все близькістю оцінок в моральній і діловій сферах, у підході до мети і завдань спільної діяльності.

Табл. 8-2. Рівні розвитку контактних груп

<i>Найменування групи</i>	<i>Структура</i>	<i>Форма діяльності</i>	<i>Цілі діяльності</i>
1) неорганізовані групи (асоціації, випадкова група, натовп)	немає або стихійна	самостійна	особисті
2) зовнішньо організовані групи (організація: виробнича, навчальна, військова тощо)	регламентовані ззовні	визначається зовнішньою і внутрішньою організацією групи	загальні
3) внутрішньо організовані групи: — корпорації (група бізнесменів, зграя бандитів); — колективи	внутрішня	разом спільно	особисті через групові; загальні

Практика свідчить, що необхідно виділити кілька *форм ціннісноорієнтаційної єдності* в колективі, оскільки виділення лише предметно-ціннісного компонента (збіг поглядів, що стосується предмета спільної групової діяльності) недостатнє, наприклад, для колективів, які реалізують кілька видів діяльності. Для них дуже важливий емоційний компонент згуртованості, який слід обов'язково виділити в усіх колективах, особливо військових.

В екстремальних умовах військовослужбовці тривалий час спільно виконують різні завдання, оскільки сучасна зброя, бойова техніка, тактика передбачають колективний вид діяльності, бойове завдання, де моральний фактор набуває першорядного значення. Не випадково Наполеон I наголошував, що духовна сила відноситься до фізичної, як три до одного. Тому у військовому колективі емоційна сфера життєдіяльності має таке саме значення, що й професійна спрямованість і його однакове розуміння всіма членами колективу. У зв'язку з цим цілком обґрунтоване запровадження поняття *емоційно-ціннісна єдність військового колективу*, яке відображає ступінь емоційного єднання воїнів певного підрозділу, що будується на подібності їхніх ціннісних систем. Одним із показників наявності такої єдності є неформальні мікрогрупи, котрі виникають у підрозділі. Якщо емоційно-ціннісні орієнтації таких неформальних мікрогруп збігаються з метою спільної діяльності, ми говоримо про мікрогрупи позитивного спрямування, а в протилежному разі — негативного спрямування. За несвоечасного їх виявлення такі мікрогрупи вносять розлад у життєдіяльність військового колективу. Знання офіцером такого компонента згуртованості військового колективу допомагає йому розставити особовий склад за посадами, відділеннями, підрозділами, виходячи з принципу психічної, психофізіологічної сумісності військовослужбовців. Якщо не враховувати цього, у взаєминах членів екіпажів, відділень можуть виникати психологічні напруження.

Завершальним компонентом групової згуртованості вважається *стійкість колективу до деструктивних (руйнівних) впливів*.

У такому випадку вимальовується цілісна картина згуртованості колективу, що має три рівні:

- *емоційно-ціннісна єдність* (перший поверховий рівень);
- *предметно-ціннісна єдність* (другий рівень, пов'язаний зі ставленням членів колективу до мети і завдань його діяльності);

—*стійкість колективу до деструктивних впливів* (третій рівень згуртованості колективу).

Для вимірювання групової згуртованості в малих соціальних групах і колективах можна вдатися до *соціометричного опитування*.

За допомогою цієї методики визначаються емоційна привабливість членів групи, наявність і характер неформальних мікрогруп, а також статус кожного члена групи. Він будується на припущенні: чим більша кількість членів групи подобається один одному, тим привабливіша група в цілому, тим вищий індекс групової згуртованості. Такий коефіцієнт виходить як частка від поділу числа взаємних позитивних виборів на теоретично можливу їх кількість. Критерієм такого вибору є вибір партнера для певних спільних дій. У ході соціометричних опитувань офіцер отримує також індивідуальні коефіцієнти на кожного воїна підрозділу. Воїн, що отримав найбільше число виборів у групі, має високий статус, а той, що отримав найменшу кількість, характеризується низьким статусом.

Нарешті, у ході такого опитування виявляються неформальні мікрогрупи в підрозділах. Офіцер, аналізуючи склад цих мікрогруп, характер ставлення до військової діяльності, може визначити їхню спрямованість. Наявність мікрогруп негативної спрямованості знижує рівень згуртованості будь-якого колективу. Офіцерові не слід забувати, що соціометрія не дає можливості з'ясувати причини й зміст тих чи інших стосунків та їх мотивацію. Для цього потрібно застосувати інші методи.

Таким чином, *показниками згуртованості групи* є: стиль лідерства; процес прийняття групових рішень; характер взаємин між членами групи; ступінь подібності в настановах і поглядах щодо спільної діяльності та емоційних переживань; особистісні особливості членів групи та їх психофізіологічна сумісність; результати спільної діяльності тощо.

Другою соціально-психологічною рисою колективу є оптимістичний *соціально-психологічний клімат* (СПК), під яким розуміють панівні, відносно стійкі настрої та судження колективу, що відображають умови його життєдіяльності.

Оптимістичний СПК можна розглядати як результат групової сумісності, що характеризується соціально-психологічними показниками згуртованості групи воїнів, яка забезпечує задоволеність і безконфліктність спілкування. СПК виражається в стилі спілкування членів колективу.

Основними факторами, що обумовлюють СПК у колективі, є:

- міжособистісні стосунки;
- міжособистісна сумісність;
- стиль керування колективом;
- вплив керівних адміністративних та інших організацій;
- характер і якість спільної діяльності;
- своєчасне забезпечення особового складу всіма видами постачання.

Таким чином, СПК в колективі можуть формувати як формальні, так і неформальні міжособистісні стосунки воїнів у процесі їхньої сумісної діяльності. Тому успішне розв'язання завдань керування підрозділом можливе лише за умови розуміння офіцерами природи і структури СПК.

СПК у колективі може бути як позитивним (життєрадісність, оптимізм, захопленість), так і негативним (песимізм, депресія, пригніченість, роздратованість). СПК здебільшого має стійкий характер, відносно велику енергію. При цьому чимало часу, цілеспрямованих зусиль потрібно для формування оптимального СПК, але значно менше — щоб його зруйнувати. Тому до цієї роботи офіцер має ставитися вдумливо.

Основними напрямками роботи офіцера щодо утворення оптимального СПК є: відповідність стилю керівництва рівневі розвитку колективу; своєчасне та повне зняття

психічної напруженості, що виникла в групі; розподіл особового складу за посадами та підрозділами виходячи з принципу міжособистісної сумісності, індивідуально-психічних особливостей; керівництво формуванням колективного настрою; відкрите обговорення проблем, що непокоять членів колективу; створення умов для задоволення всебічних потреб особового складу; якісне здійснення спільної діяльності й створення умов для досягнення в ній значущих результатів тощо.

Третьою соціально-психологічною рисою колективу є його висока *потенційна ефективність*. Ця риса характеризується творчою здатністю до самоорганізації, самоуправління, самовдосконалення й зумовлена сприятливими умовами для виявлення здібностей кожного, взаємною відповідальністю, взаємовиручкою та взаємним доповненням. Потенційна ефективність військового колективу повністю виявляється в сумісності, злагодженості, взаємодопомозі, виконанні в разі потреби функцій товаришів по службі, у тому числі й командирів, особливо за екстремальних обставин.

Існують також три основні непсихологічні якості групи як колективу [93].

1)якість виконання суспільнокорисної функції, передбаченої для кожного колективу. У військовому підрозділі — це рівень бойової та мобілізаційної готовності, ефективність навчально-виховного процесу;

2)ступінь відповідності життєдіяльності групи соціальним очікуванням, загальнолюдським цінностям. Тут у першу чергу маємо на увазі морально-психологічний стан особового складу;

3)здатність групи забезпечувати кожному своєму члену всебічний розвиток власних здібностей.

Отже, офіцер у своїй діяльності має справу з різними групами та колективами. Знання соціально-психологічних явищ, що відбуваються в цих соціальних групах, допомагають йому глибше розуміти процеси, що мають місце у військовому підрозділі, та змістовніше організовувати свою діяльність із навчання та виховання особового складу.

8.3. Військовий колектив як різновид малої соціальної групи

Військові підрозділи (відділення, взвод, рота, а інколи й батальйон) мають усі загальні ознаки, що характеризують практично будь-яку малу організовану соціальну групу. Це суспільна діяльність, загальні цілі й завдання, спілкування, певна організація, інтенсивні міжособистісні стосунки тощо.

Малі соціальні групи, які функціонують у Збройних силах України, підпорядковані загальним закономірностям розвитку груп і колективами стають лише тоді, коли досягають певного рівня розвитку. Безумовно, не кожен військовий підрозділ є колективом. Поняття *військовий колектив* характеризує певний рівень соціально-психологічного розвитку підрозділу, ступінь його політичної, військово-професійної, морально-психологічної зрілості тощо.

Найбільш загальними показниками військового колективу як особливого рівня розвитку військового підрозділу виступають:

- єдність цілей та завдань — захист інтересів українського народу, держави;
- суспільно корисна, усвідомлена кожним воїном бойова діяльність, спрямована на підтримання постійної бойової готовності підрозділу;
- предметно-ціннісна та емоційно-ціннісна єдність;
- контактність та опосередкованість міжособистісних стосунків цілями та завданнями бойової діяльності;
- високий рівень організації життєдіяльності, здатної до самоуправління та самоорганізації;

—оптимальні показники згуртованості та СПК.

Таким чином, військовий колектив — це високоорганізована невелика контактна спільність військовослужбовців, яка досягла високого рівня розвитку, призначена для захисту Батьківщини, і яка характеризується згуртованістю, здоровим СПК, розвинутою колективістичною психологією і спроможністю протистояти як різним внутрішнім, так і зовнішнім негативним впливам.

Такі соціально-психологічні риси військового колективу, як згуртованість і здоровий СПК, впливають на розвиток особистості воїна, формування його провідних якостей як захисника Батьківщини. Оскільки вони виступають не лише показниками розвитку підрозділу як колективу, то за їх відсутності бойова діяльність, як правило, втрачає свою якість. Ці властивості забезпечують ефективність бойової підготовки, сприятливо впливають на розвиток особистості військовослужбовця і військового колективу.

Згуртованість — це узагальнений показник духовної спільності, єдності особового складу підрозділу. Це ціннісноорієнтована єдність воїнів певного підрозділу, зумовлена спільністю основних завдань бойової діяльності. Вона також характеризується однаковістю в думках та спільними діями воїнів, зумовлених спільною військово-професійною діяльністю. Важливий елемент згуртованості — емоційна спільність колективу. Панівний у військовому колективі настрій, стійкі стани його психології називають СПК. Головне у СПК підрозділу те, які цінності для нього є основними. Показниками здорового СПК є: відсутність конфліктів; задоволення результатами бойової підготовки; комфортність; доброзичливість у взаєминах між воїнами тощо.

Військовий колектив, як і будь-яка мала соціальна група, характеризується різними соціально-психологічними явищами, що являють собою складну сукупність і визначаються як *психологія військового колективу*. Вона забезпечує існування різних форм колективної, групової свідомості (загальна думка, настрої, традиції, настанови тощо), соціально-психологічної поведінки і діяльності військовослужбовців (лідерство, співробітництво, сумісність, згуртованість тощо), механізмів взаємодії воїнів і впливу на них групової та суспільної свідомості (психологічне враження, навіювання, наслідування, настрої тощо).

Соціально-психологічні явища виконують дві основні функції: *спонукальну* та *виконавчу*. З одного боку, вони визначають мотиви (потреби, інтереси, настанови) та спонукування (настрої, думка тощо), а з іншого — регулюють практичні дії (звички, звичаї, традиції тощо).

Розглянемо деякі соціально-психологічні явища військового колективу, які відіграють неабияку роль у життєдіяльності військового підрозділу, особливо — у бойовій ситуації.

Колективний настрій — складний загальний емоційний стан, сукупність співпереживань, які значною мірою визначають спрямованість, орієнтацію, характер психічних виявів як окремих воїнів, так і підрозділу в цілому.

Психологи свідчать, що за доброго настрою продуктивність праці зростає на 30 і більше відсотків, а за поганого — знижується на 45-50 відсотків. Тому це той резерв офіцера в його роботі з особовим складом, використовуючи який він може досягти значних успіхів у бойовій підготовці. А в бойовій ситуації ця проблема набуває особливої актуальності, бо втрата підрозділом командування у критичний момент може призвести до паніки — масового неконтрольованого страху.

Якщо настрій окремого воїна здебільшого залежить від його фізичного стану і самопочуття, то в настрої групи цей фактор відступає на задній план, поступаючись соціальному. Настрій групи, як масове явище, підпорядковується соціально-психологічним закономірностям. У військовому підрозділі він передусім залежить від СПК, що склався у військовому колективі.

Особливістю групового настрою є його здатність швидко передаватися від одного воїна іншому. Ця особливість пояснюється психічним механізмом наслідування та силою впливу на воїна і його настрої тієї духовної атмосфери, що виникла у підрозділі. Виникає вона здебільшого стихійно.

Офіцерові необхідно знати такі закономірності вияву колективних настроїв:

—переважна їх зумовленість соціальними факторами, матеріальними та духовними умовами життя воїнів;

—велика збудлива сила й особливий динамізм;

—змінність форми: від несвідомої до свідомої, від прихованої до відкритої;

—швидке переростання в дію;

—коливання й докорінна перебудова за незначний час, майже миттєво.

Основними напрямками роботи командира щодо впливу на колективний настрій вважають:

—чітку організацію праці та служби підлеглих;

—суворий статутний порядок у підрозділі;

—підтримання про побут підлеглих;

—своєчасний облік колективної думки і викорінення у ній негативних тенденцій;

—підтримання статутних взаємин між воїнами, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях;

—боротьбу з грубістю та ліквідацію причин, що породжують конфлікти;

—своєчасне виявлення скарг, підлеглих і задоволення їхніх запитів;

— особистий оптимізм командира, його бадьорість і впевненість, вміння не піддаватися негативним настроям тощо.

Громадська думка відображає наявність у групі (колективі) спільного розуміння важливих для неї речей та явищ. Загальна думка, що склалась у військовому колективі, виступає реальною і дієвою силою та виконує інформаційну, виховну й оцінчну функції.

Громадська думка у військовому колективі складається під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Умовою цього процесу є взаємодія військовослужбовців між собою. Вона має висловлюватись у першу чергу в публічних виступах командирів, які мають задавати тон у формуванні громадської думки.

Поряд з офіційною у військовому колективі існує і неофіційна думка, котра, як правило, публічно не виголошується. Ця думка може не збігатися з офіційною і навіть суперечити їй. Найчастіше її формують недостатньо виховані військовослужбовці, окремі мікрогрупи негативного спрямування. Вона не сприяє згуртуванню військового колективу, а, навпаки, є його дестабілізувальним фактором. Тому офіцерові слід знати джерела таких суджень, зміст і направленість неофіційної думки та цілеспрямовано на неї впливати.

Формування громадської думки —тривалий і складний процес. Вона не може бути, компанійською. Після сформування вона стає сильним засобом впливу на кожного члена колективу. Сила громадської думки криється в соціальній природі особистості, оскільки людина тяжко сприймає осуд, висміювання, невизнання з боку громадської думки конкретного вчинку, мотиву, які зачіпають самолюбство, репутацію. Тому кожен воїн не може бути нейтральним стосовно соціальних оцінок його поведінки. Саме вони примушують бійця прислухатися до думки товаришів по службі, змінювати свою поведінку.

Робота з формування в підрозділі здорової громадської думки ефективніша, якщо спирається на знання і врахування командиром особливостей і динаміки її становлення. Її розвиток включає три етапи.

На першому етапі війни сприймають, переживають, оцінюють вчинок або подію, у кожного з них з'являється щодо них власна точка зору. *На другому етапі* війни обмінюються своїми поглядами, судженнями, оцінками, порівнюють власну думку з поглядами товаришів по службі. У мікрогрупах вчинки або явища оцінюються крізь призму групових інтересів, а отже, формуються загальні погляди. *На третьому етапі* відбувається переоцінка початкових поглядів та їх групування навколо переважальних позицій, яких додержується більшість членів групи. З усього сказаного випливає висновок, що ефективність виховної роботи в підрозділі, його СПК здебільшого залежить від того, наскільки командир правильно використовує громадську думку.

Умови управління громадською думкою можна сформулювати, виходячи з динаміки її розвитку. Перш за все командирові не можна втрачати момент безпосереднього переживання події, але не можна й нав'язувати свої оцінки воїнам, особливо лідерам, перш ніж вони самі почнуть обмінюватися власними. Щоб не пропустити такого моменту, офіцерові важливо знати про стан громадської думки. Крім того, необхідно забезпечити вільний обмін думками між членами підрозділу, інакше цей обмін відбуватиметься в закапелках, недосяжних командиру.

Командир має боротися з хибними критеріями оцінки подій і періодично інформувати особовий склад підрозділу про події, які його цікавлять.

Відкритий, своєчасний та об'єктивний розгляд проблем, що стосуються життєдіяльності військового колективу, сприяє формуванню здорової морально-психологічної атмосфери у підрозділі, кладе край негативним тенденціям, усуває розбіжності й причини появи чуток та домислів. Щоб кожен член підрозділу почувався причетним до винесеної оцінки, бажано, щоб остаточно громадська думка формувалася з максимальним залученням особового складу на зборах, нарадах. Однак такі заходи мають заздалегідь готуватися офіцерами з широким залученням різних посадових осіб, активу та неформальних лідерів. Формуванню позитивної суспільної думки сприяє якісне забезпечення особового складу всіма видами постачання, а також регулярне підбиття підсумків бойової та гуманітарної підготовки, об'єктивний і різнобічний аналіз стану військової дисципліни у підрозділі, гласність дисциплінарної практики тощо.

Таким чином, за наявності у командира системи формування позитивної та попередження негативної громадської думки, досить цілеспрямованої та копіткої роботи з особовим складом підрозділу цією думкою можна керувати та спрямовувати на створення здорової морально-психологічної атмосфери у підрозділі.

Підтриманню позитивної громадської думки сприяють **традиції**, які являють собою визначені правила, норми, стереотипи поведінки, дії і спілкування військовослужбовців, додержання яких стало суспільною необхідністю кожного члена групи.

Традиції не виникають на порожньому місці. У своєму становленні та закріпленні вони проходять ряд етапів. Поштовхом є виникнення певної проблеми, яку необхідно вирішити будь-яким чином.

Ця проблема виникає через відповідну потребу (наприклад, необхідність ритуалу вшанування певних дат, які відіграють значну роль для солдата). Ця потреба має велике емоційне забарвлення, стає для групи життєвою необхідністю. Якщо ці потреби командир своєчасно не виявить і не спрямує їх у позитивне річище, можуть сформуватися негативні ритуали, наприклад, переведення воїна з одного періоду служби в інший, що пов'язане з приниженням його особистої гідності, формуванням «дідовщини» та інших негативних соціально-психологічних явищ.

Командир має формувати позитивні мотиви поведінки для реагування на відповідні ситуації. Це основна ділянка роботи командира з керування формуванням позитивних традицій.

На наступному етапі створюється певна «програма дій», наприклад, способи поведінки, стереотипи, ритуали, норми і правила, що служать для задоволення потреб. При цьому група не перестає виробляти санкції проти тих військовослужбовців, які через певні причини не виконуватимуть або не дотримуватимуться ритуалів, норм поведінки у відповідній ситуації. Традиції також передбачають рольову розстановку учасників ритуалу.

У традиціях групи інтегруються всі останні характеристики її психології. Вони включають громадську думку (критерії оцінювання ситуації), стосунки і груповий настрій (забезпечують механізми формування і підтримання стереотипів поведінки). Кожна традиція спрямована на задоволення певної потреби і являє собою набір ритуальних правил поведінки в ситуації, яка становить певну цінність для групи. У зв'язку з цим існують різні види традицій за змістом, напрямом (наприклад, спортивні, побутові тощо). Адже командир може формувати позитивні традиції, уміло використовуючи наявні та актуально створювані нові ситуації. За цілеспрямованої роботи командира з формування позитивних традицій та вмілого використання їх у виховній роботі можна спрямовувати всю цю роботу на згуртування особового складу і формування здорового морально-психологічного клімату в підрозділі, бо будь-яка традиція має великий виховний потенціал.

При цьому командирові слід мати на увазі, що традиції дуже живучі й швидко передаються. Через те робота командира має бути спрямована не на пряме викорінювання негативної традиції, що практично неможливо через її соціально-психологічну природу — це добре помітно на прикладі «дідовщини», а на її заміну на більш емоційно привабливу і позитивну.

Традиції виконують дві функції: *регульовальну та емоційного задоволення.*

Класифікація традицій:

- за змістом виділяють бойові, трудові, спортивні, побутові традиції тощо;
 - за належністю до різних спільностей — професійні, територіальні, національні, внутрішньокорпоративні тощо;
 - за сферами вияву — моральні, правові, релігійні, художні тощо.
- Можна запропонувати таку систему роботи командира з формування, розвитку та зміцнення позитивних традицій військового колективу:
- вивчення традицій колективу та контроль за їх динамікою, тенденціями і розвитком;
 - формування позитивних традицій та їх використання для оптимального розв'язання завдань бойової та гуманітарної підготовки, опора на наявні групові звички;
 - цілеспрямоване формування нових позитивних традицій для заміни негативних;
 - підтримка позитивних традицій і своєчасне їх оновлення новим змістом;
 - цілеспрямоване подолання негативних звичок та ритуалів через впровадження нових, більш привабливих;
 - особистий приклад командирів;
 - уміле використання заохочувальної практики тощо.

Іншим важливим аспектом психології військового колективу є взаємини і проблема лідерства, які недостатньо вивчені та обґрунтовані у військовій психології.

Взаємини у групі — це різні види стосунків особистості та мікрогруп у формі розподілу внутрішньогрупових ролей та обов'язків.

Такий розподіл ролей та обов'язків пов'язаний у будь-якій групі з предметом суспільної діяльності, бо вона передбачає чіткий розподіл обов'язків між членами певної групи та добросовісне виконання кожним своїх обов'язків. У зв'язку з тим, що більшість видів людської діяльності передбачає колективну форму дій, така діяльність потребує конкретизації дій кожного члена групи. Після такого розподілу обов'язків та визначення ролей кожного члена групи розпочинається конкретна діяльність кожного з них щодо забезпечення групової діяльності.

Роль — це, як правило, необхідний для групи та пов'язаний з індивідуальними особливостями особистості тип поведінки, схвалений групою, тобто це комплекс зразків поведінки, пов'язаних із виконанням певної функції. Роль пов'язана певним чином з іншими ролями, що дає змогу передбачати поведінку їх носіїв. Знаючи розподіл ролей, ми можемо передбачити можливу поведінку їх носіїв. Інакше кажучи, роль — це система очікувань, коли кожен член групи чекає від інших членів групи виконання ними певних ролей, без яких неможлива цілеспрямована ефективна спільна діяльність. Можна сказати, що є такий розподіл ролей та їх виконання. Коли окремий член групи через об'єктивні або суб'єктивні причини не виконує своєї ролі, тобто не виправдовує системи очікувань, тоді виникає конфлікт. Природа конфліктів у ряді випадків полягає в тому, що окремі військовослужбовці недостатньо підготовлені до виконання ролей, тобто вони не виправдовують систему очікувань і підводять товаришів по службі. Відповідно проблема формування системи очікувань — велика проблема як психології, так і педагогіки. Психологія має створювати такі системи очікувань, щоб оптимізувати взаємини між воїнами і їхню спільну діяльність. А педагогіка має сприяти засвоєнню воїнами-цієї системи очікувань завдяки організації цілеспрямованої виховної роботи.

Зростання зацікавленості воїнів у результатах спільної діяльності сприяє поліпшенню системи очікувань і, відповідно, зменшенню порушень правил стосунків між військовослужбовцями. Вивчення рольової структури військового підрозділу, як різновиду малої соціальної групи, можна провадити методом експертних оцінок.

З роллю воїна в підрозділі тісно пов'язаний його *ранг*, тобто його владні повноваження, якими він розпоряджається щодо інших членів підрозділу. Ідеальний варіант виходить тоді, коли якість виконання обов'язків узгоджується системою очікувань. Чим вища авторитетність окремого воїна, тобто його статус серед товаришів по службі, тим вищий відсоток такого збігу.

Для визначення справжнього статусу кожного члена групи можна використовувати метод соціометричного опитування, методику вимірювання авторитету [76, 89, 90, 126].

У підрозділі мають місце два види взаємин: *службові* та *неслужбові*. Вони мають доповнювати один одного та сприяти якіснішому виконанню покладених на підрозділ функцій. Службові, або офіційні, стосунки закріплюються функціональними обов'язками, які закладені у військових статутах і службових інструкціях. Структура, що відображає службові стосунки, в соціальній психології дістала назву офіційної (формальної) організації.

Для створення сприятливого СПК у підрозділі, якісного розв'язання завдань бойової та гуманітарної підготовки, командирові як офіційному лідеру необхідно знати в ньому міжособистісні стосунки. У будь-якому підрозділі між воїнами виникають та існують такі взаємини, які неможливо передбачити в жодному штатному розкладі. Таким чином, виникає неформальна структура, що повністю будується на симпатіях та антипатіях воїнів. Як вважає більшість соціальних психологів, згуртованість і спрацьованість підрозділу визначається ступенем єдності формальної і неформальної структур. Чим вищий цей ступінь, тим більших успіхів може досягти військовий підрозділ.

У процесі життєдіяльності військового підрозділу між воїнами, що постійно контактують і взаємосимпатизують, формуються *мікрогрупи*.

Такі групи найчастіше складаються з від 2-3 до 5-7 осіб. Такі неофіційні групи виникають на основі симпатій, подібності поглядів, переконань, визначення авторитетності, компетентності окремих особистостей. Такі групи згуртовують симпатії та вподобання. В принципі з боку командира протидіяти виникненню таких мікрогруп недоцільно, а керувати ними, регулювати взаємини між ними, спрямовувати їхню енергію в позитивне русло необхідно. Виявленню складу таких мікрогруп у підрозділі та визначенню їхніх лідерів допомагає соціометрична процедура. Методику соціометричного опитування буде викладено в наступній темі цього підручника.

Процес довершення взаємин у підрозділі має характеризуватися цілісністю та комплексним підходом до цієї проблеми, які мають базуватися на якісному вирішенні завдань бойової підготовки, ефективності виховної роботи з підлеглими, зміцненню військової дисципліни.

Важливими умовами вдосконалення взаємин між військовослужбовцями є:

- додержання командирами статутних і водночас гуманних і демократичних принципів взаємин у військовому колективі;
- дотримання суворої субординації у офіційних стосунках та принципів гуманізму і колективізму в неофіційних ситуаціях тощо;
- забезпечення позитивного особистого прикладу у взаєминах між офіцерами підрозділу;
- поліпшення психолого-педагогічних знань, навичок і вмінь у всіх категорій військовослужбовців, першою чергою у вихователів;
- цілеспрямована виховна робота з формування загальнолюдських, національних і військових цінностей у військовослужбовців;
- своєчасне запобігання фактам грубощів, приниження особистої гідності у взаєминах між різними категоріями особового складу тощо.

Безумовно, кожен військовий підрозділ має властиву лише йому соціально-психологічну структуру, деякі з її складових ми з вами розглянули. Життя набагато цікавіше та багатше від будь-якої теорії. Тому від кожного командира вимагається творче застосування одержаних у військовому навчальному закладі психолого-педагогічних знань.

Як висновок можна сформулювати такі основні напрями роботи командира підрозділу з формування та згуртування військового колективу.

1. Розкриття мети і завдань бойової діяльності підрозділу, формування об'єктивних позитивних уявлень воїнів про підрозділ і товаришів по службі.
2. Раціональна організація спільної діяльності з розв'язання завдань бойової та гуманітарної підготовки, формування групових норм поведінки.
3. Розширення сфери спілкування між військовослужбовцями у підрозділі; формування і підтримання високої культури спілкування; своєчасне залагодження конфліктів, що виникають, оскільки на цьому етапі вони найчастіше виникають через переоцінювання окремими воїнами своїх можливостей, виборювання своїх позицій, інтересів. Тобто відбувається так зване «притирання» між членами підрозділу.
4. Ствердження загальновизнаних норм і правил поведінки, оптимізація стосунків між воїнами та збалансування і підпорядкування цих стосунків задля підтримання постійної бойової готовності підрозділу.
5. Цілеспрямована робота з формування у всього особового складу підрозділу почуття свого «Я», щоб вони цінували свою працю, пишалися нею.
6. Панування сфери емоційної активності, особливо в структурі стосунків типу «Я—Ти», коли особисті відношення стають дуже тісними, коли відбувається переоцінка

групових норм та згуртування підрозділу в колектив. Тут однаково сильним фактором згуртування є як ділові стосунки, так і почуття симпатії та антипатії.

7. Найвищий рівень групової зрілості. Він характеризується високим рівнем розвитку обох сфер і, відповідно, дуже високим ступенем згуртуваності підрозділу. Основними принципами діяльності цього підрозділу є самоуправління та самоорганізація. Група відкрита для залагодження усіх конфліктів. Характерною рисою ухвалення спільних рішень є однотайність, розбіжності у поглядах частіше бувають лише на етапі ухвалення рішення. Розроблені й затверджені єдині норми поведінки і діяльності, що підтримуються більшістю військовослужбовців.

Тести та завдання для самоконтролю

8-1. Яка з нижчеперелічених концепцій малої групи не належить до іноземних психологічних концепцій групи?

- а) теорія поля;
- б) інтеракціоністська концепція;
- в) теорія систем;
- г) соціометрична концепція;
- д) психоаналітична орієнтація;
- е) загальнопсихологічний підхід;
- є) емпірично-статистичний напрям;
- ж) формально-модельний підхід;
- з) теорія підкріплення;
- і) організаційно-управлінський підхід.

8-2. Дайте визначення:

Умовні групи — це _____.

Реальні групи — це _____.

Формальні групи — це _____.

Неформальні групи — це _____.

Первинні групи — це _____.

Вторинні групи — це _____.

Організовані групи — це _____.

Неорганізовані групи — це _____; _____.

8-3. Автоконтрольний блок.

Колектив — це найвищий рівень розвитку групи. Під терміном колектив розуміють _____, що _____ в процесі _____ спільної діяльності високого _____ розвитку.

досягла

соціально бажаної

групу людей

рівня

8-4. Зробіть психологічний аналіз основних соціально-психологічних і непсихологічних якостей колективу:

- а) згуртованість;
- б) оптимістичний соціально-психологічний клімат;
- в) висока потенційна ефективність;
- г) якість виконання суспільно корисної функції;
- д) ступінь відповідності життєдіяльності групи соціальним очікуванням, загальнолюдським цінностям;
- е) здатність групи забезпечувати кожному своєму членові всебічний розвиток власних здібностей.

8-5. Вилучіть «зайвий» показник згуртованості групи:

- а) стиль лідерства;
- б) процес ухвалення групових рішень;
- в) характер взаємин між членами групи;
- г) ступінь подібності в настановах і поглядах щодо спільної діяльності та емоційних переживань;
- д) референтність;
- е) особистісні особливості членів групи та їх психофізіологічна сумісність;
- є) результати спільної діяльності тощо.

8-6. Який соціальний і психологічний смисл Ви вкладаєте в поняття «група», «мала соціальна група», «колектив» і «військовий колектив»?

8-7. Доведіть, що поняття «мала соціальна група» відрізняється від поняття «колектив».

Тема 9 МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Психологію військового колективу становлять різноманітні соціально-психологічні явища, в яких виявляються зміст, динаміка та різноманітні особливості його життєдіяльності. Її розуміння як цілісного явища й розкриття загальної характеристики можливе лише в межах системного підходу. Для класифікації явищ колективної психології можна використати різні критерії. Так, наприклад, у межах системно-функціонального підходу можна виділити три групи соціально-психологічних явищ, які по-різному впливають на життєдіяльність військового колективу:

а) соціально-психологічні явища і процеси, які ведуть до інтеграції колективу (згуртованість колективу, його ціннісноорієнтована єдність, суспільна думка, груповий настрій, колективістські традиції тощо). Інтеграція виявляється в згуртованості колективу, єдності колективістських спрямувань;

б) соціально-психологічні явища і процеси, які сприяють диференціації, роз'єднанню військового колективу (лідерство, конфлікти тощо);

в) соціально-психологічні явища, що сприяють як інтеграції, так і диференціації військового підрозділу (переконання, навіювання, наслідування тощо).

Деякі з них розглянуто в попередній темі. У цій темі ми проаналізуємо явища лідерства, статусу, малих неформальних груп, авторитетності та методи їх дослідження.

9.1. Соціометрична методика

Метод соціометрії належить до ефективних інструментів соціально-психологічного дослідження малих груп. У цілому *соціометричну методика* офіцер може використовувати з метою:

- діагностики міжособистісних і міжгрупових стосунків з метою їх зміни, поліпшення та вдосконалення;
- вивчення типології соціальної поведінки воїнів в умовах групової діяльності;
- оцінювання соціально-психічної сумісності членів військового підрозділу;
- визначення статусу членів даного колективу;
- вивчення неформальних стосунків і структур у військовому підрозділі.

Відомо, що поряд з офіційною структурою у взаєминах між членами військового підрозділу зав'язується система неофіційних стосунків, які ґрунтуються на емоційній природі спілкування воїнів. Потреба кожного з них у спілкуванні, взаємній симпатії й інших стосунків із товаришами по службі слугує тією основою, на якій у військовому підрозділі як різновиді малої соціальної групи формуються **неформальні малі групи**.

Як приклад, у первинних військових колективах, які нараховують 20-30 осіб, виникає кілька неформальних структур. Наприклад, структури взаємопідтримки, взаємовпливу, популярності, престижу, лідерства тощо. Така структура військового підрозділу залежить від його формальної структури тією мірою, якою воїни підпорядковують свою поведінку меті та завданням спільної бойової діяльності, правилам рольової взаємодії. Звичайно, такі малі неформальні групи нараховують 2-3 особи, іноді до 7-8 осіб. Їхні члени прагнуть взаємин не тільки у службових справах, а й у вільний час.

Такі групи можуть мати як позитивну спрямованість, так і негативну. Знання складу цих груп, особливо негативно спрямованих, допомагає офіцерові більш цілеспрямовано організувати свою діяльність з особовим складом підрозділу. Сам факт існування негативно спрямованих мікрогруп погіршує ефективність виховної роботи з недисциплінованими воїнами, створює умову для виникнення кругової поруки між ними. Наявність таких груп негативно впливає на настрій у колективі, створює умови

для виникнення негативних традицій тощо. У зв'язку з цим командирів військового підрозділу необхідно знати наявність і склад таких неформальних малих груп у колективі та інтереси, якими вони живуть. Зазвичай кожна неформальну групу очолює лідер.

9.1.1. Лідер і лідерство

У соціальній психології під **лідерством** у малих групах розуміють діяльність особи, яка веде групу до досягнення мети та якій надається право брати на себе найбільш відповідальні рішення, що стосуються інтересів групи.

Лідер — це авторитетна особистість, яка впливає на членів групи, веде їх за собою, виявляє ініціативу, бере на себе провідну роль. Лідером може бути лише такий воїн, який сам цього прагне.

У процесі психологічних досліджень опрацьовано низку теорій лідерства. Наприклад, теорія лідерських ролей Р. Бейлза розглядає лідера з позицій професіоналізму і з врахуванням емоційного фактора. Теорія рис лідерства стверджує, що людина від природи має специфічні якості й здібності лідера. **Ситуаційна теорія** Ф. Фідлера стверджує, що лідер більш орієнтований на завдання, ніж на людей.

У соціальній психології існують такі класифікації лідерів:

- а) **за змістом діяльності** (натхненник і виконавець);
- б) **за характером діяльності** (універсальний і ситуаційний);
- в) **за напрямом діяльності** (діловий і емоціональний);
- г) **за ціннісно-емоційними показниками** (позитивний і негативний);
- д) **за формальним показником** (формальний і неформальний).

Лідерство можна також розглядати з позиції **стилю діяльності** — це характерні для лідера прийоми впливу на ведених (для формального лідера — на підлеглих). Зміст стилю діяльності становлять поняття: колегіальність, директивність, лібералізм, бюрократичність тощо. Директивні лідери менше радяться, більше застосовують вказівки. Колективні лідери застосовують демократичний стиль управління. Бюрократичний стиль лідерства жорсткий у використанні законів та інструкцій, а ліберальний стиль, навпаки, нехтує цим.

За змістом діяльності всіх людей умовно можна розділити на натхненників ідей і виконавців. Такий поділ існує і серед лідерів. Необхідно відзначити, що рідко трапляється керівник-лідер, який мав би здібності як натхненника, так і виконавця.

За характером діяльності універсальний лідер виявляється постійно, ситуаційний — тільки інколи. Автор ситуаційної теорії Ф. Фідлер наголосив, що в несприятливих або надто тяжких ситуаціях лідер, орієнтований на завдання, які необхідно виконати групі, досягає більшого, ніж лідер, орієнтований на людей. Навпаки, у сприятливих умовах найефективніше керує лідер, орієнтований на людей. Знання цих підходів зможе допомогти офіцерові обрати власний стиль діяльності в різних ситуаціях, який, враховуючи особливі вимоги до військово-професійної діяльності, має бути ситуативним.

За спрямованістю діяльності лідер може бути діловим, який утримує лідерські позиції завдяки своїм діловим рисам (наприклад, професіоналізму й компетентності) та емоційним (це організатори дозвілля і довірливого спілкування, творці доброго настрою в колективі). Позитивна діяльність у лідера-керівника виявляється у вирішенні ділових завдань. Лідер із негативними рисами, навпаки, створює конфліктні ситуації в колективі.

За формальним показником керівник і лідер можуть бути однією особою. Тоді ми говоримо, що керівник має лідерські здібності. Але може бути і навпаки. У підрозділі є

формальний лідер, який не має лідерських рис і здібностей, і водночас у цій групі неформальним лідером є інша особа. Його діяльність може бути як позитивною, так і негативною.

Негативне лідерство, як правило, породжується неавторитетністю формального лідера, його некомпетентністю, слабкою волею, невмінням організувати життєдіяльність підлеглих, незнанням основ психології. Позитивне лідерство необхідно заохочувати. Таких воїнів корисно використовувати в суспільній праці або, коли є така можливість, на службових посадах.

Офіцерові щодо **негативного лідера** можна рекомендувати такі заходи:

- з ним необхідно провести відкриту розмову без свідків із наголошенням на його позитивних рисах;
- залучити його до суспільної праці, де він міг би показати свої організаторські та комунікативні здібності;
- коли це необхідно, офіцер мусить вимагати від нього у присутності товаришів по службі змінити свою поведінку, яка шкодить спільній діяльності;
- коли офіцер критикує такого лідера, він має критикувати його вчинки, а не особистість.

В окремих випадках такого лідера можна поставити під керівництво більш вольового командира-лідера.

Для вивчення неформальних стосунків у підрозділі, виявлення неформальних лідерів, статусів усіх членів колективу допомагає **соціометрична методика**. Вона дає змогу виразити внутрішньокolleктивні взаємини у вигляді числових величин та графіків.

9.1.2. Загальна схема дій офіцера при соціометричному дослідженні

Спочатку формулюються завдання дослідження і визначається об'єкт дослідження. Потім обґрунтовуються основні гіпотези і положення, які стосуються можливих критеріїв для опитування членів соціальної групи. Коли критерії опитування визначено, їх заносять до соціометричної картки. Кожен член групи відповідає на них, вибираючи тих чи інших членів групи для спільної відповідальної діяльності або відпочинку, залежно від більшої або меншої прихильності до них, надання певної переваги порівняно з іншими воїнами, симпатіями або антипатіями.

При цьому таке опитування може здійснюватись у двох варіантах: **непараметричному** та **параметричному**. **Непараметрична соціометрія** дає змогу відповісти на запитання соціометричної картки без обмежень кількості виборів досліджуваного, коли він, безумовно, позитивно ставиться до цього опитування. Якщо в групі нараховується, скажімо, 12 воїнів, то в цьому разі кожен із досліджуваних може вибрати 11 осіб (крім самого себе).

Перевагою цього варіанта є те, що він дає змогу виявити так звану експансивність кожного члена групи, а разом з тим зробити зріз різновидів міжособистісних стосунків міжгрупової структури. Проте при збільшенні чисельності групи до 15-20 осіб цих взаємин стає так багато, що без обчислювальної техніки проаналізувати їх дуже складно.

Другий варіант — **параметрична соціометрія** з обмеженням кількості виборів. Досліджуваному пропонують вибрати всього 3-5 осіб на основі двох **видів критеріїв: формальних і неформальних**. Формальні критерії визначають особливості міжособистісних взаємин, які ґрунтуються на ділових якостях партнерів спільної діяльності. Неформальні, навпаки, спираються на емоційні якості партнерів, вони визначаються почуттями симпатій або антипатій між воїнами. Розрізняють позитивний

критерій, коли від досліджуваного вимагається демонструвати свою прихильність у виборі партнера, і негативний, коли досліджуваний має показати своє критичне або емоційно-негативне ставлення до деяких членів групи.

Бажано, щоб соціально-психологічна структура групи визначалася за допомогою порівняльного аналізу відповідей досліджуваних мінімум на два запитання — на одне формальне й одне неформальне. Максимальна кількість критеріїв у дослідженні: для молодих воїнів — **1-3**, для кадрових військовослужбовців — 2-4.

Величина обмеження кількості соціометричних виборів дістала назву **соціометричного обмеження**, або **ліміту виборів**.

Вважають, що запровадження «соціометричних обмежень» значно посилює надійність соціометричних даних і поліпшує статистичну обробку досліджуваного матеріалу. Таке обмеження змушує досліджуваного уважніше ставитися до своїх відповідей, обирати для відповіді тільки тих членів групи, які справді відповідають запропонованим ролям партнера, лідера або товариша по спільній діяльності. Обмеження виборів значно знижує імовірність випадкових відповідей та дає змогу стандартизувати умови виборів, але, у свою чергу, дає офіцеру змогу порівняльного аналізу матеріалу різних груп. Нині вважається, що для груп 22-25 учасників мінімальна величина «соціометричного обмеження» має вибиратися в межах 2-3 виборів.

Недоліком параметричної процедури є неможливість розкрити різноманітність взаємин у групі. Можна виявити тільки найбільш суб'єктивно значущі стосунки. Соціометрична структура групи в результаті такого підходу відображатиме лише найтипівіші «вибрані» комунікації. Запровадження **соціометричного обмеження** не дає змоги судити про емоційну експансивність членів групи. При складанні програми дослідження можна запланувати здійснення соціометричного опитування як у першому, так і в другому варіанті. У такому випадку можна одержати змістовніший матеріал.

9.1.3. Методика соціометричного опитування (параметричний варіант)

Спочатку офіцер чітко формулює завдання й визначає об'єкт дослідження. Після цього необхідно визначити **соціометричні критерії**. Вибір цих критеріїв диктується завданням дослідження та впливає з його програми.

Наприклад, якщо потрібно вивчити групову структуру взаємних симпатій або взаємодопомоги, то питання формулюються таким чином, щоб їхній зміст по змозі повністю відповідав соціальному та моральному змісту цих взаємин і був причетний до конкретної діяльності, де ці взаємини можуть виявитися. Виконавши ці вимоги, ви одержите значущий критерій. Наприклад, якщо ви ставите завдання типу: «Виберіть тих із членів групи, хто є вашим товаришем», то такий критерій не відповідає вказаним вимогам, бо є заслабким.

Товариші можуть бути різні. Одних людей ми схильні записати у свої товариші вже тільки тому, що часто до них звертаємося. Інших ми не схильні зараховувати до своїх товаришів навіть тоді, коли просимо в них позику. Тому треба сформулювати критерій якомога конкретніше, на основі якоїсь реальної ситуації. Наприклад, у певному випадку його можна сформулювати так: «Якби ви захотіли організувати у себе зустріч Нового року, то кого б Ви запросили з близьких знайомих та товаришів по службі?» У такому формулюванні роль та значення товарища описані чітко й конкретно. Проте це ще не значить, що такий критерій однаково зацікавить усіх членів групи. Іншим членам групи, може, більш сподобається, скажімо, такий: «Кого з членів Вашої групи Ви

бажали б мати своїм сусідом по квартирі?» або «Кого з членів вашої групи Ви б запросили на своє весілля?».

Рекомендується не захарашувати соціометричну картку великою кількістю критеріїв, а вибрати такі, які, по-перше, були б логічно пов'язані між собою і, по-друге, викликали б активний інтерес у більшості досліджуваних. Необхідно підібрати такі запитання, зміст яких був би зрозумілий усім членам соціальної групи. При цьому доцільно враховувати соціально-демографічні, професійні, психічні та інші ознаки.

Табл. 9-1. Приклад соціометричної картки

<i>m</i>	<i>Tun</i>	<i>Критерій</i>	<i>Вибори</i>
		а) Кого б Ви хотіли обрати своїм командиром відділення? б) Кого б Ви не хотіли обрати своїм командиром відділення?	
		Як Ви гадаєте, хто обере Вас: за пунктом а)? за пунктом б)?	

Соціометрична картка складається на завершальному етапі розроблення програми дослідження. Від якості її оформлення залежить отримання достовірних сирих даних для подальшого опрацювання. У тих випадках, коли провадиться анкетне опитування більшості груп і людей за іменною анкетною (не анонімною, а із зазначенням імені та прізвища особи, яка її заповнює), соціометричні критерії можуть бути включені в загальну анкету разом з іншими запитаннями, але їх треба виділити в перший її підрозділ. Така форма соціометрії потребує під час відповідей обов'язкового написання в анкеті прізвищ тих, хто відмовляється.

Порядок складання соціометричної картки є таким (табл. 9-1):

1) спочатку готують списки членів соціометричних груп. Кожен член групи мусить мати свій порядковий номер у списку, це його шифр;

2) далі складається картка із врахуванням величини групи. Під заголовком «Соціометрична картка» надається стисла інструкція до заповнення. Тут вказується, що, відповідаючи на запитання, в графу «вибори» необхідно проставляти номери тих членів групи за списком, які найповніше відповідають вашому ставленню до цих запропонованих критеріїв вибору;

3) при опитуванні з обмеженою кількістю виборів праворуч від кожного критерію у картці слід накреслити стільки вертикальних граф, скільки виборів ми пропонуємо в цій групі (при здійсненні опитування без обмежень кількості виборів у соціометричній картці після кожного критерію має бути відділена графа, розміри якої давали б змогу відповідати якомога повніше);

4) у тих випадках, коли дослідникові бажано встановити порівняльну цінність переваг, у соціометричну картку можна внести своєрідну шкалу. Для цього у графі виборів вказано порядок вибору або переваг відповідною цифрою — вибір у першу чергу, у другу, у третю тощо.

Спрощений варіант соціометричної картки:

Андріївський Д.І.	
1. Луцький С.А.	
2. Ніколко М.В.	
3. Панченко К.С.	

Цю картку заповнив воїн, прізвище якого вказано праворуч і який відповідав на запитання:

1. Кого б Ви хотіли обрати напарником у бойовий екіпаж (військова діяльність)?
2. Разом з ким Ви бажали б виконати суспільне доручення (громадська діяльність)?

3. У кого з Вашого підрозділу широкий культурний світогляд і з ким ви бажали б організувати години дозвілля (відпочинок)?

Підготовка соціометричного опитування. Результативність соціометрії більш залежить від відповідної психологічної підготовки опитуваних. Тут не має бути місця жодному штучному або адміністративному тиску з боку дослідника або зацікавлених осіб. Заповнення соціометричної картки — справа добровільна й особиста. У дослідників-початківців часто виникають сумніви щодо успіху опитування тільки тому, що багато осіб відмовляється брати участь в опитуванні. Щоб уникнути таких інцидентів, необхідна попередня соціометрична розминка. Вона може бути здійснена двоюко. Або у формі індивідуальної бесіди дослідника з кожним членом групи, або бесіди з групою в цілому. У будь-якому з цих випадків необхідно коректно, коротко і дохідливо викласти завдання опитування, викласти його наукову важливість та запевнити досліджуваного у повному збереженні таємниці опитування.

При заповненні соціометричних карток кожному учасникові слід надати самостійність. Не має бути, жодних підказок. Найкраще опитувати групу фронтально, тобто всіх одночасно, наприклад, у класі або в аудиторії. Дослідник завжди має триматися ввічливо та впевнено. Заповнені соціометричні картки повертаються дослідникові.

Коли картки заповнені й зібрані, починається етап їх обробки. Найпростішим способом кількісної обробки є табличний, графічний та індексологічний.

Соціоматриця. Це табличний спосіб обробки соціометричної інформації. Спочатку слід побудувати соціоматрицю № 1 (табл. 9-2).

Дослідник розставляє усі соціометричні картки досліджуваних за алфавітом (прізвища, які вказані праворуч). Результати опитування з кожної такої картки записуються до матриці (взаємний вибір відзначають хрестиком, який міститься в колі). Для виявлення неформальних мікрогруп і вивчення міжособистісних стосунків заповнюється друга соціометрична матриця (табл. 9-3), її будують на основі першої. Порядок її складання такий. Заготовлюють таку саму таблицю, як і для першої матриці. З правого верхнього кута проводять діагональ, перетинаючи розташовані на цій лінії клітинки квадрата. З першої матриці вибирають будь-кого, хто має найбільшу кількість взаємних виборів. Його порядковий номер і прізвище записують у перший рядок матриці. Цей само номер заносять у першу клітинку зверху. Так, у нашому прикладі таким є Рудий. Потім з першої матриці вибирають тих, хто перебуває у взаємному виборі з занесеним у перший рядок.

Табл. 9-2. Соціоматриця № 1

№	Прізвище	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33		
1	Андрухів													⊕							⊕		⊕											⊕		
2	Безрідош					⊕																		⊕											⊕	
3	Вакуля															+								⊕											+	
4	Гуржий								⊕																	⊕					⊕					
5	Домець		⊕					⊕																			⊕								⊕	
6	Сягушок																						+				⊕								⊕	
7	Журба					⊕																					⊕			+	⊕					
8	Зайний										+					+																				
9	Ішук				⊕																					⊕				+						
10	Іващенко																		⊕		⊕						+									
11	Іовник								+								+		+																	
12	Кулик																		⊕												+	⊕				
13	Дупій																		⊕						⊕							⊕				
14	Митник	⊕	⊕																					⊕												
15	Негода								+											+							+									
16	Ощипко																		+										⊕		+					
17	Пустовійт													⊕															⊕	⊕		⊕				
18	Рудий												⊕																⊕				⊕			
19	Смольч										⊕										+								+							
20	Триш	⊕													⊕									+												
21	Угрин										⊕															⊕									⊕	
22	Федик										+								+								+									
23	Павченко	⊕	⊕												⊕																					
24	Хизюк													⊕				+														+				
25	Ціба				⊕				⊕																		⊕				+					
26	Чупрій						⊕																⊕												⊕	
27	Шуліка													+					⊕															⊕		
28	Шабель																	⊕	⊕															⊕		
29	Юшук			⊕			⊕								+																					
30	Ясній													⊕					⊕										⊕							
31	Рабалко												+							⊕									⊕							
32	Мухомід					⊕															⊕					⊕										
33	Гиряч		⊕													+																				
Кількість виборів		3	2	2	3	2	2	3	2	1	2	2	3	3	6	2	1	7	4	1	2	4	0	5	1	2	6	3	4	4	6	3	3	3	3	
Кількість взаємних виборів		3	2	2	3	2	2	2	0	0	2	0	1	3	3	0	1	3	4	1	2	2	0	3	1	2	3	2	3	2	3	3	3	2	2	

Його порядковий номер і прізвище заносять у другий рядок. У нашому випадку — це Шуліка. Цей самий номер записують зверху в другу графу, у відповідній клітинці матриці записують хрестик у колі. Такий вибір з першої матриці продовжується до повного вичерпання взаємних виборів у всіх, кого записують у наступний рядок. Інакше кажучи, коло осіб із взаємним вибором має замкнутися. Тих, які не мають взаємного вибору, записують у кінці матриці. Неформальна мікрогрупа може складатися з 2-7 воїнів.

Аналіз соціоматриць з кожного показника дає достатню наочну картину взаємин у підрозділі. Основна перевага соціоматриць — можливість зобразити вибори в числовому вигляді, що, у свою чергу, дає змогу прорангувати воїнів підрозділу за кількістю отриманих і відданих виборів, визначити порядок впливу в підрозділі. На основі другої соціоматриці легко побудувати **соціограми** — карти соціометричних виборів. Графічна мова соціограми відображена на рис. 9-1.

Табл. 9-3. Соціоматриця № 2

№	Прізвище	18	27	31	12	13	30	24	17	28	16	4	29	25	9	7	5	2	33	26	21	32	6	10	19	1	23	20	3	14	11	8	15	22	
18	Рудий	+	+	+																															
27	Шутова	+		+	+																														
31	Рибалко	+	+		+																														
12	Кутник	+		+									+																						
13	Думий						+	+	+																										
30	Ясний						+			+	+																								
24	Хислов						+	+	+																										
17	Пустовийт						+	+		+																									
28	Щабель							+	+		+																								
16	Овнатко							+	+	+																									
4	Гукай													+	+	+																			
29	Юшук													+			+																+		
25	Циба													+	+	+																			
9	Ішук													+	+	+																			
7	Журба									+		+					+																		
5	Домець																	+	+	+															
2	Ісфедний																	+	+									+							
33	Гарич																		+											+	+				
26	Чуприй																			+	+	+	+												
21	Угрюн																				+	+	+	+											
32	Мухом																				+	+													
6	Ситущок																				+	+													
10	Іжонко																				+	+				+									
19	Смолар																				+	+			+										
1	Андрухів																					+	+				+	+	+						
23	Панченко																										+				+				
20	Триш																										+	+	+						
3	Вакулин																			+								+	+	+					
14	Митник																											+	+	+					
11	Повня									+																							+	+	
8	Зайков									+																						+	+		
15	Негози																				+											+			
22	Фелікс							+													+				+							+			

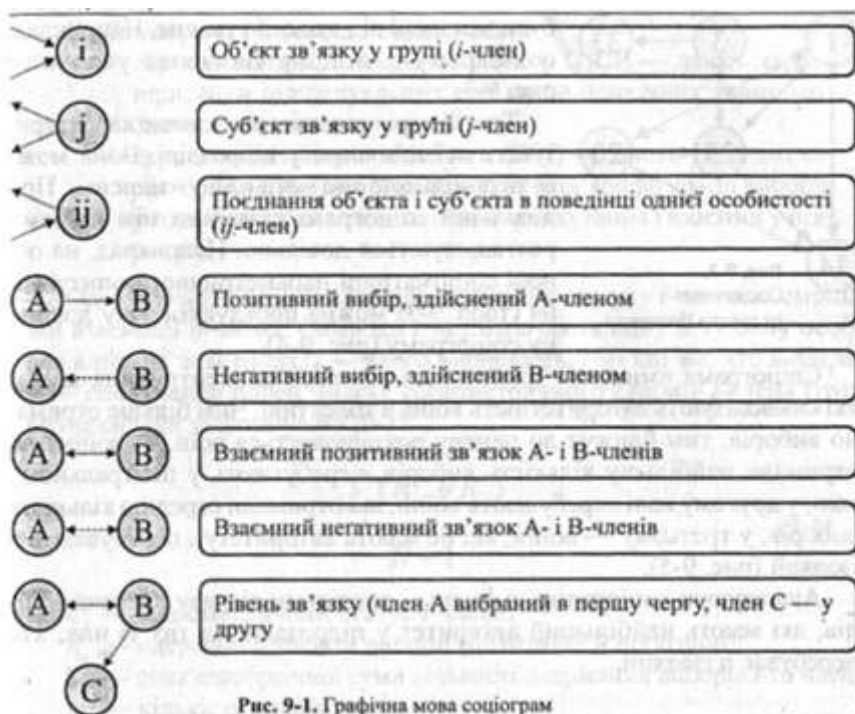

Рис. 9-1. Графічна мова соціограм

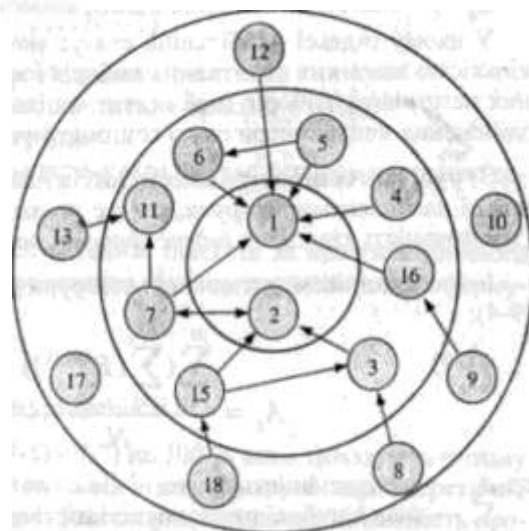
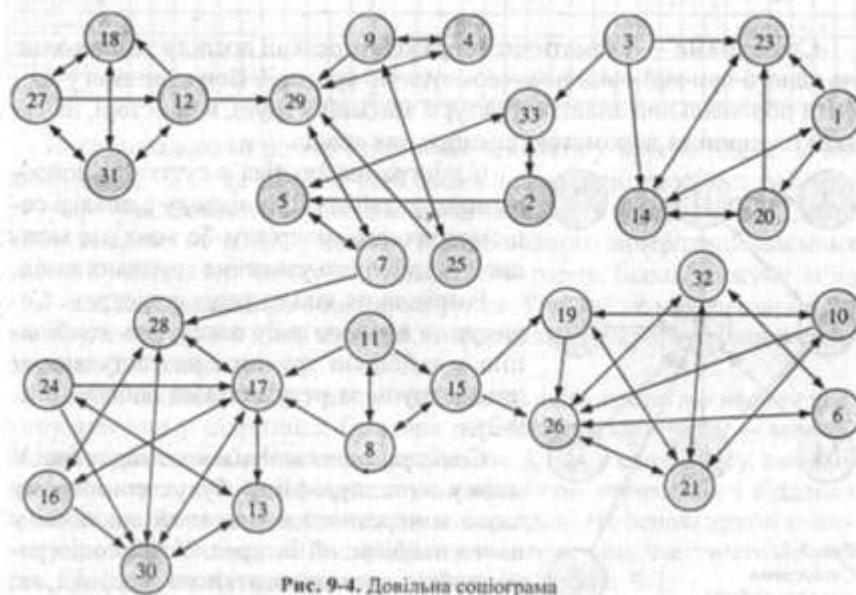
Соціограма — схематичне зображення реакції досліджуваних один на одного при відповіді на соціометричні критерії. Вона дає змогу зробити порівняльний аналіз структури взаємин у групі, в просторі, на деякій площині за допомогою спеціальних знаків.

Були виявлені під час опитування. Наприклад, соціограму для воїна Панченка унаочнює рис. 9-3.

Третій варіант соціограми може характеризувати всі взаємини у підрозділі. Вона може бути довільною або мати назву «мішень». При довільній соціограмі взаємини між воїнами розташовуються довільно. Наприклад, на основі соціоматриці параметричного опитування (табл. 9-3) можна побудувати таку довільну соціограму (рис. 9-4). Соціограма «мішень» ґрунтується на трьох концентричних колах, які символізують авторитетність воїна в колективі. Чим більше отримано виборів, тим ближче до центру розташовується воїн. Ті воїни, які отримали найбільшу кількість виборів, перебувають у центральному колі, у другому колі перебувають воїни, які отримали середню кількість виборів, у третьому — воїни, які не мають авторитету і перебувають в ізоляції (рис. 9-5).

Аналізуючи соціограму «мішень», дослідник відразу визначає бійців, які мають найбільший авторитет у підрозділі, та тих із них, хто перебуває в ізоляції.

Соціометричні індекси.

Розрізняють:

— **персональні соціометричні індекси** (ПСІ) — дають характеристики індивідуальних соціально-психічних явищ особистості як члена групи;

— **групові соціометричні індекси** (ГСІ) — дають чисельні характеристики цілісної соціометричної конфігурації виборів у групі; описують різні аспекти спілкування і взаємин у підрозділі.

Основними ПСІ є індекс соціометричного статусу i -члена та емоційної взаємодії ij -члена. Символи i та j означають одну й ту саму особу, але в різних значеннях: i — якого вибирають, j — він же, хто вибирає, ij — сполучення ролей. Індекс соціометричного статусу i -члена групи визначається за формулою (9-1):

$$C_i = \frac{\sum_{j=1}^N (R_i^+ + R_i^-)}{N - 1} \quad (9.1)$$

де C — соціометричний статус i -члена;

R_i — одержані i -членом вибори (позитивні й негативні);

E — знак алгебраїчної суми кількості одержаних виборів i -го члена;

N — кількість членів групи.

Соціометричний статус — це властивості особистості як елемента соціальної структури, які займають в ній певну просторову позицію. Він характеризує особистий вплив воїна на інших військовослужбовців підрозділу. Заведено говорити про позитивний та негативний статус. Відповідно, можна обчислити індекси окремо для позитивного вибору і негативного. Статус вимірює також потенційну здатність людини ДО Лідерства. Щоб Рис 9.5.. Соціограма «мішень» обчислити соціометричний статус, необхідно скористатися даними соціоматриці 1.

Індекс емоційної експансивності j -члена групи визначається за формулою (9-2):

$$E_j = \frac{\sum_{i=1}^N (R_j^+ + R_j^-)}{N - 1} \quad (9.2)$$

де E_j — це емоційна експансивність j -члена;

R_j — зроблені j -членом вибори (позитивні й негативні).

З погляду психології цей показник характеризує потребу особистості у спілкуванні, свідчить про її бажання здійснити певний вплив на життєдіяльність підрозділу.

Аналіз взаємних виборів у підрозділі дає офіцерові змогу оцінити психологічну сумісність досліджуваних за формулою (9-3):

$$I_{ij} = \frac{\sum_{ij=1}^N (R_{ij}^{++} + R_{ij}^{--})}{N - 1} \quad (9.3)$$

де $I_{\text{сум}}$ — індекс сумісності конкретного військовослужбовця;

R_{ij}^{++} — кількість взаємних позитивних виборів;

R_{ij}^{--} — кількість взаємних негативних виборів.

У цьому індексі найбільший статус матимуть воїни з найбільшою кількістю взаємних позитивних виборів і найменшою кількістю взаємних негативних виборів (цей індекс доцільно використовувати під час здійснення непараметричного соціометричного опитування).

З групових соціометричних індексів найважливішими є: *індекс емоційної експансивності групи, індекс психологічної взаємності у групі* (згуртованість групи) та *індекс групової роз'єднаності*.

Індекс емоційної експансивності групи розраховується за формулою (9-4):

$$A_g = \frac{\sum_{j=1}^N \left(\sum_{i=1}^N (R_{ji}^{+-}) \right)}{N} \quad (9.4)$$

де A_g — експансивність групи;

Σ — знак алгебраїчної суми кількості одержаних виборів (позитивних і негативних) усіма членами групи;

N — кількість членів групи.

Індекс емоційної експансивності характеризує середню активність групи у розв'язанні завдання соціометричного опитування. Чим цей індекс вищий, тим вища внутрішньогрупова активність взаємин членів групи.

Індекс психологічної взаємності (згуртованості групи) у групі обчислюється за формулою (9-5):

$$G_g = \frac{\sum_{ij=1}^N \left(\sum_{ij=1}^N (R_{ij}^{++}) \right)}{\frac{1}{2} N (N-1)} \quad (9.5)$$

де G_g — взаємність у групі (або індекс групової єдності чи згуртованості);

R_{ij}^{++} — кількість позитивних взаємних виборів у групі;

N — кількість членів групи.

Чим вищий індекс психологічної взаємності, тим вища згуртованість групи.

Індекс групової роз'єднаності обчислюється за формулою (9-6):

$$J_{\text{роз}} = \frac{\sum_{ij=1}^N \left(\sum_{ij=1}^N (R_{ij}^{--}) \right)}{\frac{1}{2} N (N-1)} \quad (9.6)$$

де $J_{\text{роз}}$ — індекс групової роз'єднаності;

R_{ij}^{--} — кількість взаємних негативних виборів у групі;

N — кількість членів групи.

Цей індекс доцільно використовувати під час непараметричного соціометричного опитування.

Тепер на основі цих двох останніх індексів за непараметричного варіанта соціометрії можна визначити групову згуртованість за формулою (9-7):

$$J_{\text{згурт.}} = G_g - J_{\text{роз}} \quad (9.7)$$

де $J_{\text{роз}}$ — індекс групової згуртованості.

При множенні формул (9-1)–(9-7) на 100 % вони показують питому вагу різних взаємностей (залежно від індексу) у групі щодо теоретично можливих виборів у відсотках. Такі результати дають можливість проаналізувати відповідні показники в різних підрозділах і зробити в них порівняльний аналіз.

9.1.4. Непараметрична соціометрія

Особливості здійснення непараметричної соціометрії полягають у тому, що вона дає змогу вибирати будь-яку кількість осіб. Визначається конкретний критерій для опитування. Бажано, щоб він був формального характеру (для виконання певного спільного завдання). Кожному бійцеві пропонується подумки проаналізувати здібності та компетентність кожного воїна підрозділу і позначити своє ставлення до нього відповідним знаком (наприклад, «+» — позитивний вибір для сумісного виконання завдання, «-» — негативний вибір, «0» — не визначився або не знаю).

Спочатку офіцер заготовляє алфавітні списки членів підрозділу відповідно до чисельності досліджуваних. Праворуч від прізвища виділяється одна колонка, в якій досліджуваний проставляє свій вибір. Потім на основі цих відповідей офіцер вибудовує соціоматрицю непараметричного опитування (табл. 9-4).

Основна перевага цього методу полягає в тому, що офіцер має можливість визначити, вивчити та проаналізувати взаємини між усіма воїнами підрозділу.

У результаті соціометричного опитування офіцер отримує багато корисної інформації про неформальні стосунки між військовослужбовцями підрозділу, на основі якої він може дійти відповідних висновків для подальшої роботи з ними. Наприклад, можна чітко з'ясувати статус кожного члена підрозділу. Ті воїни, які отримали найбільшу кількість позитивних виборів, є лідерами цього підрозділу, й навпаки, ті воїни, які не отримали жодного взаємного вибору або отримали найбільшу кількість негативних виборів, є «ізольованими».

Численні дослідження психолога Я.Л. Коломийського виявили, що в групах із чисельністю до 30 осіб у найпопулярніші лідери потрапляють не більше 3-4 осіб, до «ізольованих» — до 5 осіб [32]. За наявності у підрозділі «ізольованих» воїнів офіцерові необхідно з'ясувати причини такого ставлення до них і допомогти їм змінити власну поведінку у системі міжособистісних стосунків. У протилежному разі такі воїни можуть скоїти різні порушення військової дисципліни, шукати інші способи задоволення потреб спілкування, вибрати девіантний стиль поведінки.

У такий самий спосіб слід проаналізувати й інші персональні соціометричні індекси. За аналізу групових соціометричних індексів особливу увагу офіцер звертає на порівняльний аналіз цих індексів у різних відділеннях, екіпажах, взводах. Бажано, щоб такий аналіз був виконаний для військовослужбовців різного періоду служби.

Після цього офіцер починає аналізувати склад неформальних мікрогруп у підрозділі, їхніх лідерів і характер діяльності та планує свою роботу з ними. З негативної спрямованості таких мікрогруп необхідно з'ясувати причини цього становища і вжити психологічно обґрунтованих заходів для виховного впливу на них.

Табл. 9-4. Соціометрія непараметричної соціометрії

№	Прізвище та ім'я військовослужбовця, контроль обирають	Хто обирає																	Кількість отриманих виборів			Кількість власних виборів			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	K*	K ^o	K*	K*			
1	Авдієнко А.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	0	+	-	0	+	+	+	+	13	2	1	8	0		
2	Васильківський А.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	0	-	+	+	+	-	13	1	2	10	-0		
3	Вербовий В.	+	+	+	+	+	+	0	+	+	+	0	+	+	+	+	0	+	13	3	0	9	0		
4	Гірин І.	+	+	+	0	+	+	-	+	+	+	+	+	0	+	+	+	+	12	2	2	9	1		
5	Даченко П.	0	+	+	+	+	+	+	+	0	+	-	+	+	0	+	0	+	11	4	1	6	1		
6	Ділан В.	+	0	-	+	+	+	+	+	0	+	0	+	+	-	+	0	-	10	4	2	8	0		
7	Колесник Т.	-	+	0	-	0	+	+	+	0	0	+	0	+	+	+	+	+	9	5	2	6	1		
8	Клинець С.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	0	+	0	+	+	13	2	1	10	0		
9	Кавуценко М.	0	+	0	0	+	+	+	0	+	+	+	0	+	+	-	+	+	-10	5	1	7	1		
10	Кириленко Л.	-	0	+	+	-	0	+	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10	3	3	10	1		
11	Матяко Ю.	+	-	+	0	-	+	0	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	11	2	3	8	2		
12	Магусець К.	+	+	0	+	+	+	0	+	0	+	+	+	+	+	+	+	+	13	3	0	9	0		
13	Нетудихата Ф.	0	+	+	+	0	+	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	13	3	0	9	0		
14	Носенко Р.	0	+	+	+	+	0	+	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	13	3	0	12	0		
15	Онишко Н.	+	+	0	+	+	0	+	+	+	+	0	+	+	+	+	-	+	12	3	1	12	1		
16	Олійник О.	+	0	+	0	+	0	0	0	-	-	-	0	+	+	-	+	+	6	6	4	4	4		
17	Павлучко Г.	0	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	0	+	+	+	+	11	2	3	9	0		
Кількість зроблених виборів:		K*	9	12	11	12	10	12	9	12	11	14	10	10	11	14	15	7	14	193				CK**=146	
		K ^o	5	3	4	3	3	4	5	4	4	1	4	4	4	1	0	4	0		53				
		K*	2	1	1	1	3	0	2	0	1	1	2	2	1	1	1	5	2		26				CK =12

Таким чином, у результаті соціометричного опитування офіцер визначає:

- неформальну структуру свого підрозділу та морально-психологічну атмосферу в ньому;
- ступінь згуртованості підрозділу;
- виділяє неформальні угруповання і характер їхньої діяльності;
- оцінює ступінь авторитетності кожного воїна;
- виявляє воїнів, які вносять у морально-психологічну атмосферу підрозділу елементи недоброчливості, чвар, ворожнечі тощо.

9.2. Гомеостатичний метод

Існують також апаратні методи вивчення групової діяльності. Одним із найвідоміших апаратних методів є гомеостатичний метод Ф.Д. Горбова (1976), що допомагає виявити лідера групової діяльності. Цей пристрій було створено для визначення психофізіологічної сумісності людей у груповій діяльності. Він ґрунтується на моделюванні спільної та взаємозв'язаної діяльності на спеціальному пристрої, який називається *гомеостат* (рис. 9-6).

Принцип роботи гомеостата. У ньому використовується принцип взамоперехресних зв'язків, завдяки яким кожен досліджуваний, розв'язуючи свою частину завдання, впливає на результати діяльності всіх інших досліджуваних. Він має можливість обертати один із важелів керування (x, y, z); оберт ручки впливає на положення індикаторів (u, r, w), котрі перебувають у полі зору досліджуваних. Між важелями керування та індикаторами розміщено підсилювальні ланки ***K₀*** та ***K_в***. Перша задає ступінь впливу головного керування, а друга — ступінь взаємного впливу керівних дій, які можуть бути як негативними, так і позитивними.

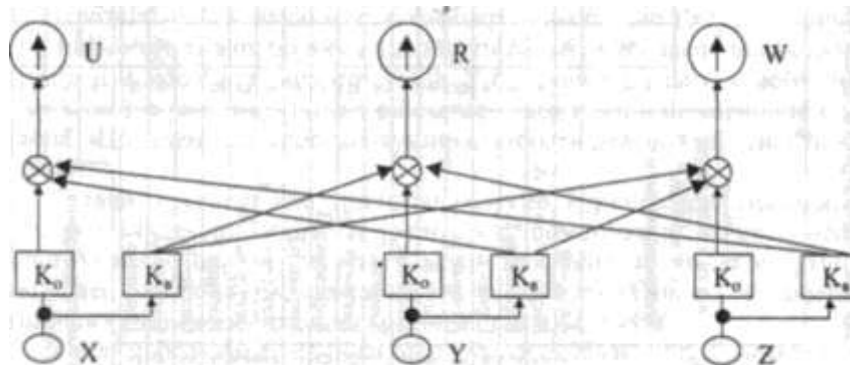

Рис. 9-6. Гомеостат

Завдання групи досліджуваних полягає в тому, щоб, обертаючи ручку якомога швидше, встановити стрілку індикатора в нульове положення. Дослідник зі свого пульта керування має можливість варіювати складність завдані*. Завдання тільки тоді вважається розв'язаним, коли всі члени групи досліджуваних встановлюють стрілки в нульове положення.

Гомеостит сконструйовано так, що при розв'язанні легких завдань стратегія групи ґрунтується на однозначних тактичних діях досліджуваних, але якщо завдання важке, то ця стратегія успіху не забезпечує. Хто-небудь із досліджуваних обов'язково має відхилитися від «звичайної» тактики. Такий досліджуваний, умовно названий лідером, вже не прагне негайно встановити свою стрілку на «нуль», що він робив раніше, а чекає, коли вона сама переміститься в потрібному напрямку під впливом партнерів або, що притаманне активнішим і цілеспрямованим особам, навмисно відводить її від

«нуля». Такий досліджуваний, діючи ніби проти своїх інтересів, поступово зменшує амплітуду коливань всіх стрілок, приводячи таким чином на цьому рівні усю систему в стан рівноваги (у цих експериментах до нуля).

У процесі експерименту реєструється рух стрілок усіх індикаторів та ручок керування. Обчислюючи коефіцієнти крос-кореляції між досліджуваними, офіцер може визначити ступінь спрацьованості групи та розподіл у ній ролей. Виявлено, що на гомеостаті успішніше розв'язують завдання ті групи, в яких роль лідерів виконують її формальні керівники. Зазвичай ці ж групи успішніше виконують і поставлені бойові завдання, особливо коли діяльність має спільний та взаємозв'язаний характер.

Цей експеримент з моделювання групової діяльності дає змогу глибше зрозуміти функції лідера в групі не тільки як кмітливого члена групи, що має такі психічні риси, як витримка, самовладання, здатність швидко й адекватно оцінювати ситуацію, а й допомагає оцінювати здібності і точно координувати дії всієї групи в цілому. Експеримент засвідчує також, що складна групова взаємозалежна діяльність не може бути ефективною, якщо в групі не сформувалася необхідна психологічна сумісність, яка регламентує суворий розподіл функціональних обов'язків між її членами — «лідер і відомі».

9.3. Шкала прийнятності як метод вивчення взаємин (за М.Н. Корнєвим, А.Б. Коваленко)

У цій методиці, яка близька до непараметричного соціометричного опитування, кожному воїну підрозділу пропонується прорангувати інших, позначаючи у спеціальній картці (табл. 9-5) прийнятність для себе брати участь в одному з різновидів військової діяльності: бойове навчання, відбування вартової служби, спортивні ігри та ін. Відповідь має починатися так: «Цього воїна я ...

- 1) залишив би в першу чергу;
- 2) теж бажав би залишити;
- 3) міг залишити, міг не залишити (однаково);
- 4) скоріше не залишив би;
- 5) ні в якому разі не залишив би».

Табл. 9-5. Оцінює: Мовчан

№	Кого оцінює	Оцінки				
		1	2	3	4	5
1	Сніжко	X(+2)				
2	Юрченко		X(+1)			
3	Шумський			X(0)		
4	Валюх				X(-1)	
22	Коломієць					
23	Івко					X(-2)

Для кількісної обробки даних варіанти відповідей можна виразити в балах: +2, +1, 0, -1, -2. У цьому випадку наведені дані матимуть вигляд табл. 9-6.

Ця методика дає офіцерові можливості виявити такі показники:

1. Статус військовослужбовця у підрозділі, який визначається коефіцієнтом прийнятності його товаришами по службі (9-8):

$$A \text{ підр.} = \frac{E \text{ підр.}}{2(n-1)} \quad (9.8)$$

де $E \text{ підр.}$ — сума виборів по вертикалі;

N — кількість членів групи.

2. Ставлення воїна до кожного члена і підрозділу загалом визначається коефіцієнтом прийнятності підрозділу воїном (9-9):

$$A \text{ інд.} = \frac{E \text{ інд.}}{2(n-1)} \quad (9.9)$$

де $E \text{ інд.}$ — сума виборів по горизонталі;

N — кількість членів групи.

Табл. 9-6. Матриця шкали прийнятності

Кого Хто	1	2	3	4		21	22	23	ЕЕ	$A \text{ інд.} = \frac{E \text{ інд.}}{2(n-1)}$
1 Мовчан		+2	+1	0				-2		
2 Сніжко	+2			+1			0			
3 Юрченко	+1			+2		0		-1		
4 Шумський			+2			-1				
21 Ссргієнко	+2						+1	0		
22 Коломієць		+1		-2				-1		
23 Івко	0			+2			-1			
I										
$\nu^* 20, -1)$										

3. Згуртованість підрозділу, міра його єднання, які визначаються різницею сум взаємних позитивних і взаємних негативних виборів, поділеною на $n(n-1)$. Згуртованість (3) тим вища, чим ближчий цей коефіцієнт (КЗ) до +1 (9-10):

$$K3 \text{ підр.} = \frac{E_r (+) - E_r (-)}{n(n-1)} \quad (9-10)$$

де $E_r (+)$ — сума взаємних позитивних виборів;

$E_r (-)$ — сума взаємних негативних виборів;

n — кількість членів підрозділу.

4. Соціальна експансивність (характеризує динаміку соціального життя підрозділу), який визначається арифметичною сумою взаємних позитивних і негативних виборів, поділеною на $n(n-1)$ (9-11):

$$E \text{ підр.} = \frac{E_r (+) - E_r (-)}{n(n-1)} \quad (9-11)$$

де $E_r (+)$ — сума взаємних позитивних виборів;
 $E_r (-)$ — сума взаємних негативних виборів;
 n — кількість членів підрозділу.

5. Для порівняння характеристики різних підрозділів за мірою внутрішньо-групової прийнятності вираховується **коефіцієнт внутрішньо-групової прийнятності** (КВП) (9-12):

$$A = [E_{r1} (+) + E_{r2} (+)] + [E_{r1} (-) + E_{r2} (-)]$$

де $E_{r1} (+)$ — сума взаємних позитивних виборів у першому підрозділі;
 $E_{r2} (+)$ — сума взаємних позитивних виборів у другому підрозділі;
 $E_{r1} (-)$ — сума взаємних негативних виборів у першому підрозділі;
 $E_{r2} (-)$ — сума взаємних негативних виборів у другому підрозділі.

Цей показник коливається від +1 — найвищого ступеня прийнятності (коли кожен член підрозділу вибирає всіх прийнятних із найвищою оцінкою) до -1 — найвищого ступеня неприйнятності.

Коефіцієнт згуртованості (КЗ) має бути тим більший, чим тіснішої взаємодії всіх без винятку членів підрозділу потребує характер спільної діяльності.

Показник потреби в тісному спілкуванні визначається за максимальною кількістю взаємних позитивних виборів. Чим менший підрозділ, тим більшої згуртованості можна очікувати. У підрозділі, який нараховує 30-35 воїнів, за відсутності взаємних негативних виборів (а отже, і конфліктних пар) задовільним можна вважати коефіцієнт згуртованості, який дорівнює 0,20-0,25.

КЗ і КВП характеризують внутрішню соціально-психологічну атмосферу в підрозділі, його СПК. Існує пряма залежність між згуртованістю, високою взаємною прийнятністю та ефективністю бойової діяльності.

Коефіцієнт соціальної експансивності ($\xi_{\text{лпр}}$) є доповненням до коефіцієнта групової прийнятності (A). Так, за середніх і низьких показників A великий коефіцієнт свідчатиме про напруженість у внутрішньо-групових взаєминах і потребуватиме аналізу якісного змісту особливостей особистих стосунків кожного з кожним.

9.4. Вимірювання авторитету

У роботі з особовим складом офіцерові треба знати індивідуально-психічні особливості своїх підлеглих, для того щоб їх ефективно використовувати у військово-педагогічному процесі. При визначенні неформальних лідерів підрозділу і призначенні воїнів на відповідні посади офіцерові допомагає також його знання рівня авторитетності воїнів у підрозділі. З цією метою він може провадити відповідне опитування. Пропонує воїнам відповісти на запитання, які дають йому змогу виявити неформальних лідерів підрозділу.

Методика здійснення опитування. Офіцер-дослідник готує картки для опитування кожного воїна, де одразу може міститися зміст питання і коротка інструкція: «Напишіть на картках під цифрою 1 прізвище члена підрозділу, якого Ви вибрали б у першу чергу, під цифрою 2 — кого б Ви вибрали, якби не було першого, під цифрою 3 — кого б Ви вибрали, якби не було першого і другого» (табл. 9-7).

Табл. 9-7. Опитувальна картка

3 ким би Ви поїхали у тривале відрадження?	Прізвище воїна: Мовчан		
	1 місце	2 місце	3 місце
	Позвонюк	Сергієнко	Василенко

У графу 3 по вертикалі записані дані з картки для опитування Мовчана (аналогічно заповнюються графи 4-23). При заповненні матриці за кожний 1-й вибір (1-ше місце) нараховано 1 бал, за 2-ге — 0,77 бала, за 3-тє — 0,65 бала.

Після того як усі вибори будуть занесені до таблиці, треба підрахувати по горизонталі алгебраїчну суму всіх одержаних балів кожним воїном підрозділу. Ця сума виборів визначає авторитетність цього воїна у підрозділі.

Можна також провадити порівняльний аналіз отриманих результатів у різних підрозділах (у нашому випадку в трьох відділеннях цього взводу), відповідним чином можна проаналізувати авторитетність формальних (сержантів, активістів) і неформальних лідерів. Як видно з матриці, заступник командира взводу сержант Мовчан має авторитет у взводі, але недостатній. Рядовий Повзнюк має значно вищий авторитет, ніж він. Командири 1-го і 2-го відділень сержанти Сніжко і Голуб мають авторитет серед особового складу, командир 3-го відділення Баштовий такого практично не має, а його підлеглі Повзнюк, Василенко і Сергієнко мають у взводі високий авторитет.

Офіцер-дослідник має проаналізувати результати опитування, дійти відповідних висновків щодо підлеглих, а якщо це необхідно — здійснити організаційні зміни у підрозділі та внести певні корективи у стиль своєї роботи.

9.5. Метод узагальнення незалежних характеристик

Цей метод можна застосувати для поглибленого вивчення стосунків у підрозділах (екіпаж, відділення, взвод, інколи в роті). Показниками є оцінні думки досліджуваних про рівень розвитку у певного військовослужбовця двох важливих специфічних професійно значущих якостей:

- а) ставлення до виконання своїх функціональних обов'язків;
- б) ініціативність у наданні допомоги за спільної роботи у складі екіпажу, відділення, взводу.

Дослідник зможе отримати таку інформацію в ході індивідуальних бесід із кожним воїном підрозділу або за допомогою фронтального опитування всіх членів підрозділу. При цьому за п'ятибальною системою кожен опитуваний оцінює самого себе і своїх товаришів по службі. Ці оцінки опитувані проставляють у картці (табл. 9-9).

Табл. 9-9. Опитувальна картка

	Порядковий номер за списком підрозділу членів колективу, що взаємодіють між собою, та їхні прізвища									
	1	2	3	4	5	6	7		22	23
Особистісна якість	овчан	Сніжко	Юрченко	Шумськ	Ігальюх	иванов	Швець		Коломиєць	Ивко
Ставлення до виконання обов'язків	4	4	3	3	2	3	3	3	3	4
Ініціативність у наданні допомоги	4	3	2	2	3	2	2	2	2	2

Для діагностики ставлення до службових обов'язків використовуються такі ознаки:

- службові обов'язки виконує завжди добросовісно та якісно — 5;
- службові обов'язки виконує добре (найчастіше прагне бути корисним для товаришів по службі) — 4;
- службові обов'язки виконує задовільно (не завжди виконує добросовісно і вимагає систематичного контролю) — 3;
- службові обов'язки виконує незадовільно (вимагає сталого контролю зі сторони командування) — 2;
- взагалі не має бажання виконувати свої службові обов'язки — 1.

Для діагностики ініціативності в наданні допомоги можна використовувати такі показники:

- завжди приходить на допомогу з власної ініціативи — 5;
- інколи приходить на допомогу з власної ініціативи, інколи на прохання — 4;
- надає необмежену допомогу, але тільки на прохання — 3;
- надасть допомогу в обмеженому обсязі на прохання — 2;
- схильний уникати надання допомоги — 1.

Обробка результатів. Для узагальнення ділових якостей і особистого ставлення до надання допомоги своїм товаришам по службі заповнюються відповідні матриці № 1 (ставлення до виконання службових обов'язків) і № 2 (ініціативність у наданні допомоги товаришам по службі) (табл. 9-10 і 9-11).

По вертикалі записуються за номерами прізвища всіх членів підрозділу, який досліджується; по горизонталі — тільки їхній номер.

Матриця заповнюється послідовним перенесенням даних з індивідуальних карток. У перший горизонтальний рядок записуються оцінки, які отримав опитуваний Мовчан від своїх товаришів по службі та його власна оцінка про себе. Другий горизонтальний рядок створюється перенесенням оцінних думок про Сніжка. Аналогічно заповнюються всі інші горизонтальні рядки.

Після того як усі оцінки будуть занесені до матриці, треба підрахувати по вертикалі алгебраїчну суму всіх одержаних кожним воїном даного підрозділу виборів (суми виборів), що характеризуватиме узагальнену думку цієї групи воїнів, окрім самооцінки. Дослідникові треба мати на увазі той факт, що групова оцінка звичайно достатньо докладна, оскільки в підрозділі добре знають індивідуальні особливості один одного і таким чином відбувається взаємодіювання індивідуальних думок про кожного воїна.

Відтак групові оцінки порівнюються з самооцінкою (вони розташовуються у маірпці,ію діагоналі) і виносяться персональні висновки про правильність самооцінки, об'єктивність оцінки особистісних якостей у товаришів по службі та статус конкретного воїна у підрозділі. Наприклад, у нашому випадку ми отримали матрицю № 1 (див. табл. 9-10). Таким самим чином оформлюється матриця № 2 (див. табл. 9-11).

У наведеному прикладі в Коломійця до Бондаренка, Мовчана, Баштового, Гудзя, Пархоменка, Москаленка, Шумського завищені вимоги, тому з метою попередження виникнення конфліктних ситуацій між ними треба вжити заходів виховного впливу до кожного з них. У Панченка, Яценка, Бондаренка, Гриненка, Василенка, Сергієнка, Івка занижена самооцінка, у зв'язку з цим необхідно їм допомагати зайняти принципову позицію стосовно себе.

Дуже суттєво, що за допомогою матриць можна проаналізувати характер взаємних стосунків у парах воїнів. При цьому потрібно зіставляти оцінки і дані. Так, Мовчан і Сніжко дають один одному, порівняно з груповою оцінкою, різко знижені оцінки — це, відповідно, свідчить про напруженість стосунків між ними.

№	Прізвище підписаної службовця	Індивідуальні індекси тотожності по службі та сім'ї (списання до обліку жінки)																							Висновок про привласнення самообиди	Застава, що вживається	
		Індивідуальні індекси тотожності по службі та сім'ї (списання до обліку жінки)																									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23			
1	Мілан	4	4	3	3	2	3	3	3	1	4	3	3	4	4	3	3	3	3	2	1	1	3	4	2,90	Висновок про привласнення у роботі	
2	Сівако	4	3	4	4	2	3	3	2	1	3	3	1	1	4	3	3	3	2	2	3	2	2	4	2,70	Налогово-матеріальна заборгованість	
3	Курченко	4	3	3	4	4	3	4	4	1	3	4	3	4	4	4	2	4	3	3	3	3	3	4	3,30	Об'єктивна	
4	Шумський	4	4	4	4	3	4	4	4	3	3	3	3	2	2	3	3	3	4	4	2	4	3	4	3,30	Застава	
5	Палух	4	2	3	3	2	4	3	3	1	2	3	2	3	4	3	3	3	1	4	3	4	1	4	2,90	Застава	
6	Яценко	3	3	3	3	5	3	4	3	4	4	4	4	4	5	2	4	4	4	3	4	4	2	3	3,50	Застава	
7	Шастів	4	4	4	3	3	3	3	4	4	3	3	4	3	2	3	3	2	4	4	3	2	1	2	3,30	Об'єктивна	
8	Башурко	3	4	2	2	2	3	4	3	2	3	3	3	2	3	3	1	1	3	4	3	2	4	1	2,50	Застава	
9	Панченко	3	3	2	3	2	2	4	3	1	3	3	4	3	3	3	3	3	3	2	2	2	1	2	2,70	Застава	
10	Голуб	6	4	3	3	3	3	3	4	1	3	4	3	4	3	4	2	4	3	3	3	2	3	3	3,10	Об'єктивна	
11	Гудзь	4	4	3	2	4	3	2	1	3	4	3	3	3	4	2	2	3	3	1	2	4	1	2	2,60	Застава	
12	Боднарський	4	3	4	4	4	3	4	3	4	3	3	3	3	4	3	2	3	2	4	3	2	4	4	3,30	Застава	
13	Сторожко	3	3	4	3	2	3	4	4	1	3	3	3	3	3	4	3	3	4	3	4	3	1	4	3	3,10	Об'єктивна
14	Парольський	4	4	1	1	2	4	4	2	1	3	3	4	3	4	3	2	4	4	4	3	3	3	4	3,00	Застава	
15	Масляк	3	4	4	1	1	2	3	2	1	3	3	2	5	1	3	1	1	3	3	2	2	4	2	2,80	Застава	
16	Гринько	4	3	3	1	4	3	4	3	4	3	3	3	4	4	3	2	3	4	3	4	3	3	3	2,50	Застава	
17	Побірський	4	2	3	3	2	4	4	2	1	3	3	3	3	4	4	3	4	3	3	2	3	3	4	2,00	Застава	
18	Баштовий	4	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	1	4	4	3	2	4	3	1	2	3	4	2,90	Застава	
19	Покотин	4	2	4	4	4	5	4	4	3	4	4	4	4	4	4	2	3	4	4	2	3	5	4	3,70	Об'єктивна	
20	Пасяк	3	3	4	4	4	5	3	1	3	3	4	3	4	4	2	3	3	4	3	4	3	4	5	3,50	Застава	
21	Степанюк	3	4	4	4	4	3	4	4	4	3	3	3	3	4	3	3	3	4	4	4	2	4	5	3,60	Застава	
22	Козуб	3	2	1	1	1	2	1	3	1	3	3	2	3	1	3	1	1	4	3	1	1	3	1	1,90	На особистий контроль	
23	Іван	3	3	3	3	3	3	4	3	1	3	4	4	2	2	3	3	2	3	3	2	3	2	3	0	2,90	Застава

Табл. 9-10, Матриця № 1

№	Прізвище вітчизин- службовця	Індивідуальні оцінки творчості по службі та самооцінки (інформативність у наданні допомоги)																						Групова оцінка особистості	Висновок про правильність самооцінки	Заходи, що вживаються		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22				23	
		4	1	2	2	3	2	2	2	3	4	3	2	2	4	3	2	4	2	2	2	2	2				2	2
1	Мічурин	4	1	2	2	3	2	2	2	3	4	3	2	2	4	3	2	4	2	2	2	2	2	2	2	2,40	Запозити	Варіант по особливостям бачення
2	Сівако	3	4	3	3	3	2	2	2	4	2	3	1	3	4	3	2	1	2	3	2	4	2	2	2	2,50	Запозити	Принести бачення
3	Курієв	4	4	3	3	4	2	4	3	1	3	4	3	3	4	3	4	4	4	4	5	3	3	4	3	3,50	Запозити	Оптимізувати бачення
4	Шумський	4	4	4	4	3	3	4	3	1	2	4	3	3	2	3	2	2	3	4	3	2	3	4	3	3,00	Запозити	Звернути увагу
5	Валюх	4	3	3	3	4	3	2	4	1	2	3	2	3	2	3	4	2	2	3	2	3	1	3	3	2,60	Запозити	
6	Яценко	3	3	4	4	4	3	5	3	4	3	4	4	3	4	3	4	3	3	3	3	4	3	5	3	3,60	Запозити	
7	Швець	4	3	3	3	2	3	3	3	4	3	3	4	3	1	3	2	4	3	3	3	3	1	3	2	2,90	Об'єктивна	
8	Байдура	3	4	2	2	3	3	4	4	1	2	3	3	3	3	2	3	2	1	3	3	2	3	2	2	2,70	Запозити	
9	Парасюк	3	4	2	3	3	3	4	3	1	2	2	4	3	3	3	2	3	2	3	2	3	3	2	2	3,10	Об'єктивна	
10	Горюб	5	4	3	3	3	3	3	4	1	3	4	4	3	3	2	3	2	3	4	2	2	1	3	1	2,70	Запозити	
11	Гудя	4	3	3	2	3	4	2	1	3	4	4	3	2	3	2	3	2	3	4	2	3	2	4	3	3,30	Запозити	
12	Бондаренко	4	3	4	4	3	4	4	3	2	3	4	4	4	4	3	2	3	3	3	2	3	3	4	3	3,00	Об'єктивна	
13	Сторожко	3	4	2	3	3	3	4	3	1	3	3	3	3	3	3	2	3	2	3	2	2	2	4	2	2,60	Запозити	
15	Мисколенко	3	4	1	1	1	2	3	2	1	2	4	3	2	3	3	2	1	3	2	1	2	3	3	3	2,20	Запозити	
16	Гришук	4	4	3	2	4	3	4	3	4	4	4	4	4	4	3	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3,30	Запозити	
17	Табаринський	4	4	2	2	3	1	1	3	1	2	4	3	3	4	3	2	3	3	3	2	2	3	3	4	2,70	Об'єктивна	
18	Байгочий	4	4	3	3	2	3	2	3	2	3	4	3	2	3	2	3	2	4	3	2	2	3	3	3	2,80	Запозити	
19	Поліщук	4	3	4	4	4	3	4	4	4	3	4	4	3	4	3	4	4	4	3	4	3	4	3	4	3,80	Запозити	
20	Васильченко	3	3	3	3	4	3	4	3	1	3	4	3	4	4	3	4	3	3	4	3	3	4	3	3	3,30	Об'єктивна	
21	Сергієнко	3	3	4	4	4	3	4	3	4	2	3	4	3	4	3	2	3	3	3	3	3	4	3	3	3,30	Об'єктивна	
22	Колосівська	3	1	1	1	1	1	1	3	1	2	3	2	3	2	3	1	1	4	2	1	2	4	3	1	1,90	Запозити	Надати можливість при самооцінці
23	Іва	3	3	3	3	4	3	4	3	1	3	3	3	4	3	3	4	2	3	3	3	3	3	3	3	3,00	Об'єктивна	Висловити зауваження у виступі

Табл. 9-П. Матриця № 2

Офіцер також має можливість порівнювати ділові риси кожного військовослужбовця з його особистісними якостями (у нашому випадку — це ініціативність у наданні допомоги товаришам по службі).

Таким чином, на підставі даних аналізу доходять висновків про статус кожного члена підрозділу на основі групової оцінки; відповідність самооцінки воїна груповій оцінці; наявність напруженості між воїнами; відповідність формальних і неформальних лідерів реальності; наявність членів підрозділу, до яких група ставиться критично або яких не сприймає; необхідність формулювання конкретних заходів щодо відповідного впливу на кожного військовослужбовця підрозділу. Деякі варіанти таких впливів наведено у відповідній графі матриці.

Для вивчення соціально-психологічних явищ військового колективу слід використовувати також ті методи, які було подано у темі 7.

Щоб досягти успіху, в організації цих досліджень необхідно дотримуватися основних правил їх здійснення: системності; об'єктивності; всебічності; добровільності; забезпечення анонімності результатів дослідження тощо.

Тести та завдання для самоконтролю

9-1. *Яке з нижчезазначених положень не використовується в соціометричному опитуванні?*

- а) діагностика міжособистісних і міжгрупових стосунків з метою їх зміни, поліпшення та вдосконалення;
- б) вивчення типології соціальної поведінки воїнів в умовах групової діяльності;
- в) оцінки соціально-психологічної сумісності членів військового підрозділу;
- г) визначення статусу членів певного колективу;
- д) вивчення неформальних стосунків і структур у військовому підрозділі;
- е) правильної відповіді немає;
- є) усі відповіді правильні.

9-2. *Зробіть порівняльний методичний аналіз параметричного і непараметричного соціометричного опитування.*

9-3. *Розкрийте методику параметричного і непараметричного соціометричного опитування.*

9-4. *Зробіть соціометричне опитування у власному відділенні та проаналізуйте його результати з товаришами по службі.*

9-5. *Виберіть тест з вивчення певної психічної якості особистості, що має безпосередній вплив на життєдіяльність військового колективу та розробіть з товаришами по службі методику його здійснення.*

9-6. *Розробіть анкету щодо вивчення суспільної думки особового складу підрозділу та обґрунтуйте методику її здійснення.*

Тема 10

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ У ВІЙСЬКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Спільне життя й діяльність людей передбачає регулювання та спрямування їхніх взаємодій. Універсальним засобом такого регулювання виступає спілкування. Через це воно є одним із центральних проблем у психологічній науці. Соціальна функція спілкування полягає в тому, що воно є засобом передання суспільного досвіду, а його зміст спрямований на інтеграцію людей та координацію їхніх дій, вироблення спільних норм і правил поведінки та діяльності, передання наступному поколінню соціального досвіду, налагодження контактів з іншими людьми, обмін думками та почуттями тощо.

10.1. Сутність, функції та структура спілкування

10.1.1. Поняття спілкування

Результатом спілкування є налагодження контактів між людьми, а **сутністю** — організація взаємодії суб'єктів діяльності.

Поняття **спілкування** в соціальній психології вживається в різних значеннях. Ними є такі:

- один із різновидів самостійної людської діяльності (Б.Г. Ананьев, І.С. Кон, О.О. Леонтьев);
- атрибут інших видів людської діяльності (О.О. Леонтьев, В.М. Панферов);
- обмін думками, почуттями, переживаннями (Л.С. В и готський, С.Л. Рубінштейн);
- специфічна соціальна форма інформаційного зв'язку (А.Д. Урсул);
- специфічна форма взаємодії суб'єктів (М.С. Каган) та ін.

Такі різні підходи до розуміння цього поняття пояснюються, по-перше, недостатньою розробленістю проблеми; по-друге, труднощами виокремлення спілкування як специфічного явища з інших сфер суспільного життя; по-третє, супроводженням спілкування всіх видів людської діяльності і взагалі людського буття, бо без спілкування індивід як особистість не відбудеться.

В результаті існують різні варіанти визначення цього поняття. Щодо дефініції **спілкування** висловлювалися такі думки:

О.О. Бодальова: **спілкування** — це взаємодія людей, змістом якої є обмін інформацією за допомогою різних засобів комунікації для встановлення взаємин між людьми;

О.О. Леонтьева: **спілкування** — це соціальний феномен, умова будь-якої діяльності людини;

Б.Д. Парйгіна: **спілкування** — це необхідна умова існування і соціалізації особистості.

У широкому розумінні спілкування — це той бік людської діяльності, що вказує на активну взаємодію людей у процесі їхнього матеріального та духовного виробництва, спосіб реалізації соціальних стосунків, який здійснюється через безпосередні або опосередковані контакти, в які вони вступають. Саме через спілкування люди та групи вступають у всі види стосунків одне з одним, без якого неможливі соціальні відносини, не може існувати жодне суспільство.

10.1.2. Спілкування і комунікація

Окремі дослідники, наприклад, психологи Г.М. Андреева та К.К. Платонов, аналізуючи поняття **спілкування**, розмежовують його з поняттям **комунікація**. Останнє вони тлумачать як «повідомлення», «передання інформації», наголошуючи на його односторонньому характері, зв'язку з теорією інформації, кібернетики, технічними

системами. Така необхідність виникає у зв'язку з тим, що окремі дослідники, наприклад, М.С. Каган, розглядають спілкування як комунікативний вид діяльності.

На відміну від комунікації у понятті **спілкування** наголос робиться на взаємному обміні інформацією, емоціями й почуттями, виділяється його діалогічний характер, що передбачає взаємодію, взаєморозуміння, взаємини між двома або кількома суб'єктами. Отже, комунікація може відбутися як між людьми, так і між технічними системами, а спілкування — тільки між людьми, бо передбачає обмін думками, емоціями, почуттями, інформацією, налагодження контактів і організацію взаємодії.

Міжособистісне спілкування — це процес інформаційної і предметної взаємодії між людьми, в якому формуються і реалізуються їхні між-особистісні стосунки. Воно передбачає встановлення прямих контактів між учасниками спілкування, які дають змогу безпосередньо реагувати та впливати на дії і висловлювання партнерів по спілкуванню, сприймати один одного як конкретну особистість. Цей різновид спілкування розвивається перш за все у малих групах і колективах. Вихідна і головна одиниця міжособистісного спілкування — діада, парний соціально-психологічний зв'язок (у малій групі кожен спілкується з кожним, без посередників). Сукупність парних взаємодій утворює систему міжособистісних зв'язків як на рівні внутрішньогрупового, так і на рівні міжгрупового спілкування.

Основні **види спілкування**: матеріальне і духовне, пряме (безпосереднє) і масове (опосередковане).

Матеріальне спілкування — це взаємини і взаємодія людей у ході матеріально-практичної діяльності, передусім у процесі професійної діяльності, а також їхня поведінка в різних сферах суспільного життя.

Духовне спілкування виступає як обмін партнерами по спілкуванню різноманітною інтелектуально-емоційною інформацією, переживаннями і думками за допомогою живої людської мови, засобів масової комунікації і невербальних засобів.

Міжособистісне (пряме, безпосереднє) спілкування — це такий різновид взаємодії людей, в якому вони одночасно (або послідовно) виступають одне щодо одного об'єктами і суб'єктами.

Основною особливістю **масового спілкування** є його опосередкований, анонімний характер, спрямованість не на конкретну людину, а на великі й неоднорідні соціальні групи. Здійснюється масове спілкування найчастіше за допомогою засобів масової інформації.

Міжособистісне спілкування забезпечує зв'язок особистості з безпосереднім соціальним оточенням, а масове — сприяє здійсненню зв'язку особистості і суспільства.

Суттєвий інтерес становлять **функції спілкування**, стосовно яких мається кілька підходів. Наприклад, згідно з одним із них спілкування має чотири класи функцій.

До першого класу належать інструментальні функції обслуговування різних видів групової конкретної діяльності.

Другий клас утворює комплекс психічних функцій, які зумовлюють розвиток окремих психічних процесів і форм психічної діяльності людини.

Третій клас становлять соціально-психологічні функції спілкування — функції налагодження контактів між людьми, самоутвердження та самоактуалізації особистості, розвитку стосунків між членами групи, групоутворення та розвитку групових процесів, а також функції, пов'язані з формуванням і розвитком особистості в суспільстві.

До четвертого класу належать соціальні функції спілкування: передання особистого та суспільного досвіду наступним поколінням, організація суспільної взаємодії, формування всіх видів суспільних стосунків, функціонування їх як найважливішого способу життя особистості, колективу, суспільства.

Інформаційно-комунікативна функція охоплює процеси формування, передання та приймання інформації. Реалізація цієї функції відбувається на трьох рівнях. На першому здійснюється вирівнювання розбіжностей у вихідній інформованості людей, що вступають у психічний контакт. Другий рівень — передання інформації та прийняття рішень. Третій — прагнення людини зрозуміти інформацію та оцінювання одержаної інформації.

Регуляційно-комунікативна функція полягає в регуляції поведінки. Спілкування надає людині можливість регулювати поведінку і діяльність не тільки власну, а й інших людей і відповідно реагувати на їхні дії. Таким чином відбувається процес взаємного налагодження дій. Результатом такого налагодження є сумісність людей, їхня згуртованість і спрацьованість, взаємна стимуляція і корекція процесу діяльності та поведінки.

Афективно-комунікативна функція характеризує емоційну сферу людини. Усім відомо, що характер спілкування безпосередньо впливає на психічний стан співрозмовника та навколишніх.

Євген Руденський виокремлює такі функції: **основні** — інструментальна, синдикативна, самовираження, трансляційна; **додаткові** — експресивна, контрольна (соціальна), соціалізації тощо.

Галина Андреева, у свою чергу, виділяла три групи функцій: **комунікативну, інтерактивну та перцептивну**.

Таким чином, все це дає змогу дійти висновку, що спілкування охоплює та відображає двосторонній або багатоплановий процес розвитку контактів між людьми, який породжується потребами спільної діяльності. Як **суб'єкт-об'єкт-суб'єктна взаємодія** спрямована на розв'язання спільного завдання, так і спілкування з необхідністю включає обмін інформацією між людьми, їхнє взаємне сприйняття та розуміння, взаємовплив один на одного.

Отже, спілкування — це процес налагодження контактів між людьми, який дає змогу змінити перебіг спільної діяльності за рахунок погодження індивідуальних дій, розподілу функцій або здійснити цілеспрямований вплив на формування окремих осіб. Тому вона породжує такі феномени, як сприйняття і зрозуміння людьми одне одного; лідерство і керівництво; згуртованість, конфліктність; стосунки і настанови та ін.

Спілкування — найважливіша ознака саме людського існування, без якого неможливі діяльність, формування й засвоєння духовних цінностей, формування розвитку особистості. Ефективність спілкування та повна реалізація основних функцій залежать від єдності його п'яти аспектів:

1) **міжособистісного** (відображає взаємодію воїна з безпосереднім оточенням: з іншими воїнами, з якими він пов'язаний у процесі службової та повсякденної діяльності);

2) **ногнітивного** (дає можливість відповісти на запитання про те, ким є співрозмовник, який він як людина, чого від нього можна очікувати, тобто дозволяє пізнати основні особистісні якості партнера по спілкуванню, товаришів по службі);

комунікативно-інформаційного (являє собою обмін між воїнами своїми переживаннями, ідеями, настановами, настроями, почуттями тощо);

емотивного (це особливість людського спілкування, тобто наявність емоцій, наповненість інформації особистісними почуттями та ставленнями);

конативного (спілкування задля узгодження зовнішніх і внутрішніх протиріч у позиціях партнерів по спілкуванню).

10.1.3. Структура спілкування

Зі складності та багатоплановості спілкування випливає його структура, до якої можна підійти по-різному. У цьому підручнику пропонується **структура спілкування** за Г.М. Андреевою — через виділення в ній трьох взаємозв'язаних властивостей відповідно до трьох його основних функцій: **комунікативної, інтерактивної та перцептивної**.

1. Комунікативний бік. Виділення комунікативної якості свідчить, що в процесі спільної діяльності воїни обмінюються між собою різними відомостями, уявленнями, ідеями, інтересами, настроями, почуттями.

У процесі спілкування партнерів, кожний з яких є активним суб'єктом, відбувається не просто рух інформації, а як мінімум активний обмін нею. При цьому велику роль відіграє значущість інформації. Під час спілкування воїни не просто «обмінюються» значеннями, а прагнуть при цьому знайти загальний сенс. Це можливо лише за умови, що інформація не тільки прийнятна, а й осмислена та зрозуміла. Тому в кожному комунікативному процесі виступають в єдності діяльність, спілкування і пізнання.

2. Інтерактивний бік позначає характеристику тих компонентів спілкування, які пов'язані з взаємодією воїнів з безпосередньою організацією їхньої спільної діяльності. Центральна думка цього аспекту спілкування полягає в тому, що особистість воїна формується і розвивається у взаємодії з іншими особистостями. Стратегія взаємодії воїнів визначається характером військово-професійної діяльності, яка має колективний характер і передбачає активну взаємодію між різними категоріями особового складу та чіткість узгоджень характеру спільних дій.

3. Перцептивний бік. Виділення його в самостійний об'єкт дослідження підсилює роль, яку відіграє сприйняття воїна воїном в ефективності їхньої взаємодії, формуванні культури поведінки та налагодженні ефективного контакту.

Основні механізми соціальної перцепції (взаєморозуміння) у спілкуванні такі:

Ідентифікація — це спосіб розуміння іншого воїна через усвідомлене або безсвідоме уподібнення його самому собі, тобто це — уподібнення себе іншому, спроба поставити себе на його місце, проникнути в систему поглядів.

Стереотипізація — це класифікація форм поведінки й інтерпретації їх причин через віднесення до вже відомих явищ — соціальних стереотипів. Як загальна риса сприйняття в умовах соціальної перцепції, вибірковість, оскільки базується на минулому досвіді воїна, значущості його мети, очікуваннях, бажаннях, намірах, також має свої особливості. Сприймаючи під впливом минулого досвіду нові враження, суб'єкт спирається на стереотипи. У новій ситуації вони допомагають швидко визначити свою позицію щодо кожного учасника, а також криють у собі небезпеку отримати неправильну інформацію.

У зв'язку з цим виділяють нантиповіші викривлення уявлень про іншу людину внаслідок стереотипізації сприйняття: **ефект ореолу** — вплив попереднього уявлення про людину на оцінку її властивостей; **ефект послідовності** — сильний вплив, який має перше враження; **«проекція»** — тенденція до перенесення особистих негативних якостей особистості на іншого; **ефект поблажливості** — надлишок доброзичливості у сприйнятті іншої людини.

Рефлексія — це осмислення суб'єктом того, якими засобами і для чого він справив те чи інше враження на партнера по спілкуванню. Тобто це є спосіб однієї людини зрозуміти іншу, виходячи з уявлень про себе. Ця залежність набагато посилюється за умови спільної діяльності. На процес рефлексії впливають такі ефекти:

каузальна атрибуція (приписування іншому воїнові тих якостей, які йому не притаманні. В умовах спільної діяльності це явище має вигляд тенденції позитивного чи негативного переоцінювання партнера);

настановлення (попередньо сформована готовність сприймати іншого під певним кутом. Наприклад, більшість людей особистість військовослужбовця готові сприймати позитивно);

ефект ореолу (сприймання партнера крізь призму прикрашених відомостей про нього);

стереотипізація (привнесення в образ людини рис, якими зазвичай наділяють представників певного фаху або національності. Наприклад, вчителя завжди сприймають як тактовну людину, лікаря — як емпатичну, офіцера — як мужню);

атракція (привабливість одного партнера зі спілкування для іншого. Форми атракції: симпатія, дружба, кохання).

Зворотний зв'язок — це отримання адресантом інформації про те, який вплив він здійснив на адресата, і коригування на цій основі подальшої стратегії спілкування.

Кожна людина володіє притаманними тільки їй способами встановлення і розвитку контактів з іншими людьми. Цю відмінність визначають як **стиль спілкування**, в якому знаходять вираження:

- особливості комунікативних можливостей людини;
- характер взаємин, які склалися на даний момент, з конкретними людьми;
- психічна і соціальна індивідуальність людини;
- особливості партнера по спілкуванню.

Підвалину стилю спілкування складають морально-етичні настанови особистості, знання і дотримання нею соціально-етичних цінностей суспільства. У військовому середовищі виділяють такі **стилі спілкування**: **Демократичний**: будується на мовних і немовних засобах, які викликають у співрозмовника позитивне ставлення до змісту повідомлення. Він ґрунтується на гуманному ставленні до особистості воїна, супроводжується високою оцінкою партнера, орієнтацією на його сильні сторони. Ця складна тактика спілкування не завжди дає швидкий позитивний результат. Це мистецтво переходу від ділового до духовного рівня спілкування. Для оволодіння цим мистецтвом потрібне виховання, а то й психологічна допомога. **Авторитарний**: поширений у недемократичному суспільстві. Йому притаманне вибіркове і здебільшого негативне ставлення до партнера, до людини взагалі. Він базується на усереднюванні її індивідуально-психічних особливостей, урахуванні вразливих місць, застосуванні засобів, що нав'язують певну точку зору. Це, спілкування за типом **суб'єкт-об'єктних стосунків**, коли партнера розглядають лише як засіб досягнення власної мети. Зміст, характер і особливості військової діяльності в основному передбачають такий стиль спілкування. **Суперечливий**: нестійка тактика спілкування, яка припускає елементи різних стилів. Це залежить не стільки від мети і змісту спілкування, скільки від стану суб'єкта. **Комбінований**: характеризується гнучким використанням авторитарного, демократичного і суперечливого стилів спілкування залежно від обставин. Стиль спілкування впливає на емоційну атмосферу спілкування і визначає вибір засобів:

- а) лінгвістичні (мовні);
- б) оптико-кінетичні (міміка і пантоміміка);
- в) паралінгвістичні (якість голосу, його діапазон і тональність);
- г) екстралінгвістичні (паузи, сміх, плач, темп мови);
- д) просторово-часові (дистанція, час, місце, ситуація спілкування).

Результати досліджень свідчать, що у щоденному спілкуванні людини слова складають 7 %, паралінгвістичні й екстралінгвістичні засоби — 38 %, немовні засоби (оптико-кінетичні, просторово-часові) — 53 %. Невербальні засоби спілкування

досліджують такі науки, як кінестика (вивчає зовнішні вияви людських почуттів і переживань), таксистика (вивчає легке торкання одним партнером іншого у процесі спілкування), проксеміка (вивчає просторово-часове розташування партнерів у процесі спілкування).

Спілкування між воїнами може відбуватись у різноманітних **формах**, які залежать від рівня спілкування, характеру, мети. За формою міжособистісне спілкування найчастіше буває таке: **анонімне, срункію-нально-рольове**, в якому особливе місце посідають службові стосунки, **неаюрмальне** та **інтимно-родинне**.

Анонімне спілкування являє собою взаємодію між незнайомими або не пов'язаними особистими взаєминами воїнами. **Формально-рольове спілкування** зумовлює зв'язок між військовослужбовцями протягом певного часу, під час виконання ними своїх ролей. Службові стосунки теж мають функціонально-рольовий характер, але вони можуть тривати довго і, як правило, мають велике значення в житті людей. Службові стосунки воїнів можна побачити в процесі їх взаємодії під час розв'язання службових завдань: навчальних, господарчих, бойових. Принципи цих взаємин визначені статутами, і якщо вони відповідають вимогам військових статутів, їх називають статутними, у протилежному разі — не-статутними.

Службові стосунки між воїнами підрозділу можна розглядати: **«по горизонталі»** — це взаємини військовослужбовців, рівних за службовою посадою та військовим званням; **«по вертикалі»** — взаємини між начальниками та підлеглими; **«по діагоналі»** — це взаємини між офіцерами, прапорщиками, сержантами одного підрозділу з представниками іншого підрозділу.

Неформальне спілкування являє собою різноманітні контакти за межами офіційних відносин товаришів по службі, членів будь-яких організацій.

Таким чином, розгляд форм, сутності та структури спілкування свідчить про актуальність та практичну значущість цієї проблеми, необхідність посилення ефективності роботи різних контактних груп та колективів, які спільно розв'язують ті чи інші завдання.

10.2. Спілкування та діяльність

У вітчизняній психології існують різні підходи до розуміння взаємозв'язку спілкування і діяльності. Так у працях Б.Г. Ананьева, І.С. Кона спілкування, праця і пізнання розглядаються як рівноправні різновиди діяльності. На думку О.М. Леонтьєва, спілкування завжди включене у будь-яку діяльність і є її суттєвим аспектом, а сама діяльність — умовою спілкування. У багатьох працях М.С. Кагана і О.О. Леонтьєва спілкування розглядається як особливий, специфічний різновид діяльності (комунікативна, мовна діяльність).

На основі аналізу різних підходів до розуміння взаємозв'язку спілкування і діяльності можна виділити три такі найголовніші підходи:

- спілкування як самостійний вид людської діяльності;
- спілкування як атрибут інших видів людської діяльності;
- спілкування як взаємодія суб'єктів.

Ми дотримуємося думки Бориса Ломова, який вважав спілкування і діяльність відносно самостійними аспектами єдиного процесу життєдіяльності людини. На його думку, головна відмінність між ними полягає в тому, що в діяльності реалізуються стосунки «суб'єкт—об'єкт», а у спілкуванні — стосунки «суб'єкт—суб'єкт».

Ми однозначно приймаємо **ідею єдності спілкування та діяльності**. Такий висновок логічно випливає з розуміння спілкування як реальності людських стосунків, який припускає, що будь-які форми спілкування є специфічними формами спільної діяльності: в процесі виконання різних функцій люди не просто «спілкуються». Вони

спілкуються в рамках певної діяльності. Таким чином, спілкується завжди тільки ділова людина: її діяльність завжди перехреснується з діяльністю інших людей. Тому у спільній діяльності формуються не тільки суб'єкт-об'єктні стосунки, а й найголовніше — **суб'єкт-суб'єктні**. Особистість як суб'єкт діяльності завжди спілкується. У цьому спілкуванні вона самовиражається, самоутверджується, виявляє свої індивідуальні особливості, а також ставиться до іншої людини як до суб'єкта діяльності. Більше того, спілкування за допомогою діяльності не просто організується, а саме збагачується. У цій діяльності виникають нові зв'язки та взаємини.

Таким чином, спілкування нами розглядається як бік, умова діяльності. Але єдність спілкування і діяльності полягає в тому, що завдяки спілкуванню діяльність організується і здійснюється.

Військова діяльність має колективну форму, тому вона передбачає обов'язкове узгодження дій всіх її учасників, що відбувається через розподіл і координацію функцій між воїнами. У військовому середовищі відповідно до ефективної організації військової діяльності складається система взаємодій індивідуальних та групових потреб, інтересів, цінностей, мотивів і цілей. На підставі обміну інформацією, врахування попереднього військового досвіду, професійної діяльності та вироблення статутних правил і норм, за допомогою яких здійснюються регуляція і контроль діяльності у військовій сфері, між воїнами встановлюються жорсткі субординаційні взаємини, чітке узгодження дій і взаємне розуміння. Збірником норм і правил взаємин військовослужбовців є **Загальновійськові статuti Збройних сил України**, які регулюють різні види службової діяльності всіх категорій особового складу. **Статут внутрішньої служби** визначає взаємини між різними категоріями військовослужбовців, правила воїнської ввічливості, правила і норми спілкування військовослужбовців у службовий і позаслужбовий час. Основні правила поведінки й організації взаємодії між різними категоріями особового складу у бойових умовах визначаються **Бойовим статутом**, у якому визначені жорстка послідовність комунікативних дій посадових осіб під час ухвалення рішення на конкретний вид бою. Для регуляції цих взаємин у неформальній обстановці існує також кодекс поведінки військовослужбовців. Це — **воїнський етикет**. А у воєнний час існують жорсткі, але досить гуманні вимоги міжнародного гуманітарного права та кодексу поведінки учасника війни.

Наприклад, правила поведінки військовослужбовця в бою поділяються на загальні правила поведінки в бою і спеціальні правила. До загальних правил поведінки в бою належать такі:

- вести бойові дії лише проти комбатантів;
- нападати тільки на військові об'єкти;
- берегти цивільне населення і майно;
- не руйнувати більше, ніж того вимагає бойове завдання.

До спеціальних правил поведінки в бою відносять такі:

- 1.**Щодо комбатантів супротивника, які здаються у полон:** щадити їх; роззброювати; забезпечити їм захист і гуманне до них ставлення; доставити їх до свого командира.
- 2.**Щодо поранених комбатантів супротивника:** підбирати їх; надавати необхідну допомогу; захистити їх; доставити до свого командира або до найближчого медичного пункту.
- 3.**Щодо цивільних осіб:** ставитися до них з повагою; поводитися гуманно з тими, хто перебуває під твоєю владою: захищати від поганого поводження, пам'ятаючи при цьому, що акти помсти та затримання заручників заборонені; поважати їхнє майно; не заподіювати шкоди і не мародерствувати.

4. **Правила щодо осіб та об'єктів, що мають спеціальні знаки** (медична служба, військовий і цивільний духовний персонал, культурні цінності та пам'ятники, білий прапор та ін.): ставитися з повагою до осіб, які носять ці знаки, захищати майно, що позначається ними; не перешкоджати цим особам виконувати свої обов'язки (за відсутності іншого наказу); залишати ці будівлі, спорудження, пам'ятники недоторканими; не входити до них, якщо не отримано іншого наказу; не заважати переміщенню цих автомашин, кораблів, літаків та гелікоптерів. Не намагатися проникнути в них, якщо не отримано іншого наказу.

Слід також мати на увазі, що за умов спільної діяльності динаміка основних психічних явищ людини та соціально-психологічних явищ соціальної групи відбувається інакше, ніж у процесі індивідуальної діяльності. Яскраво ілюструє цей факт, наприклад, явище паніки. Також, заданими Б.Ф. Ломова, процес відтворення словесного матеріалу, який зберігається в пам'яті, за умов спільної діяльності є не тільки повнішим і точнішим, ніж за умов діяльності індивідуальної, він організований зовсім по-іншому. Завдяки цьому підвищується загальна активність мислення, формуються змістовніші узагальнення.

Таким чином, специфіка спільної діяльності порівняно з індивідуальною полягає насамперед у появі **«сукупного» групового суб'єкта**. Він має властивості, які не можна звести до простої суми якостей індивідів, що входять до його складу. Умовою і засобом формування «сукупного» суб'єкта є спілкування, в яке вступають люди заради спільної діяльності. Яскравим прикладом цього положення є ефективне функціонування військових підрозділів (частин). Його ілюстрацією є також народне прислів'я про те, що перемагають не кількістю, а майстерністю. Яскраві приклади цього містяться у темі, присвяченій проблемам психологічної підготовки військ.

Як соціально-психологічне явище спільна діяльність має низку специфічних ознак, пов'язаних з появою спільного (групового) суб'єкта. Як і будь-яка інша форма діяльності, спільна діяльність має бути цілеспрямованою, тобто мати однакову для її учасників мету і спільний мотив. Єдина мета та спільна мотивація сприяють встановленню взаємозв'язку та взаємозалежності між індивідуальними діями, їх об'єднанню в єдиній діяльності, що у військовій сфері визначається як бойова злагодженість підрозділу або частини. Але така діяльність не може бути ефективною, якщо немає розподілу єдиного процесу діяльності на окремі пов'язані між собою функції. Інакше кажучи, спільна діяльність завжди мусить мати певну структурованість, спеціалізацію, тобто кожен воїн має бути справжнім фахівцем у своїй галузі.

Адже єдність спілкування і діяльності є процесом формування суб'єкта групової діяльності, який не можна звести до суми окремих суб'єктів. **Спілкування і діяльність завжди існують у єдності і одне без одного неможливі**. Справді, діяльність — це не тільки праця, уміння, гра, а одночасно і взаємини, спілкування з іншими людьми. Разом із тим різні форми спілкування одночасно є формами спільної діяльності людей.

10.3. Основні характеристики спілкування

До основних характеристик спілкування, на нашу думку, слід віднести його структурні компоненти, основні форми та акти, зміст.

На основі діяльнісного підходу щодо розуміння природи спілкування можна виділити такі його структурні компоненти:

- **предмет спілкування** — це інший воїн, партнер по спілкуванню;
- **потреба спілкуванні** — це прагнення воїна до пізнання й оцінки інших, а через них і за їхньою допомогою — до самопізнання і самооцінки;
- **комунікативні мотиви** — це те, заради чого воїн спілкується з іншими воїнами;

—**дія спілкування** — це одиниці комунікації, цілісний акт, який адресований іншому воїнові;

—**завдання спілкування** — це мета, на досягнення якої у конкретній комунікативній ситуації спрямовані різноманітні дії, що відбуваються у процесі спілкування;

—**засоби спілкування** — це ті предмети, за допомогою яких відбувається спілкування;

—**продукт спілкування** — це предмети й утворення матеріального і духовного характеру, які створюються у процесі спілкування.

Спілкування відбувається, як правило, у трьох формах:

—**монологічний** (характерна для командира, коли він організовує певні види навчальної та службової діяльності підлеглих);

—**діалогічний** (найскладніша, але водночас бажана, особливо для офіцерів-вихователів);

—**полілогічний** (багатостороннє спілкування, яке відбувається у ситуаціях ухвалення рішень у бойовій обстановці, в екстремальній ситуації, коли здійснюється боротьба за перехоплення ініціативи у дискусії та діяльності).

Спілкування як діяльність складається з ко 11 кроків і їх елементарних актів. Зокрема:

—суб'єкта — ініціатора спілкування;

—суб'єкта, якому адресована інформація;

—норм і правил, на основі яких організується спілкування;

—цілей, які мають учасники спілкування;

—ситуації, в якій відбувається спілкування.

Кожен акт спілкування являє собою ланку таких взаємозв'язаних комунікативних дій:

—вхід суб'єкта спілкування у комунікативну ситуацію;

—оцінка суб'єктом спілкування характеру комунікативної ситуації;

—орієнтація у комунікативній ситуації;

—вибір іншого об'єкта для можливої взаємодії;

—постановка комунікативного завдання із врахуванням особливостей ситуації спілкування;

—опрацювання підходу до суб'єкта взаємодії;

—привернення уваги суб'єкта взаємодії;

—оцінка психічного стану партнера по спілкуванню;

—самоналаштування внутрішнього психічного стану на психічний стан співрозмовника;

—вирівнювання психічних станів партнерів по спілкуванню, формування загального емоційного стану;

—комунікативний вплив одне на одного партнерів по спілкуванню;

—оцінка суб'єктом спілкування — ініціатором спілкування — реакції партнера по спілкуванню;

—стимулювання діалогу з боку партнера по спілкуванню;

—активні дії партнера по спілкуванню на вплив ініціатора спілкування.

Зміст спілкування може складати:

—передання інформації, емоцій, почуттів, переживань, відомостей;

—взаємне сприйняття партнерами по спілкуванню одне одного;

—взаємооцінку партнерами по спілкуванню одне одного;

—взаємовплив партнерів;

—взаємодію партнерів та ін.

Манера спілкування передбачає:

- тон спілкування;
- поведінку у спілкуванні;
- дистанцію у спілкуванні (інтимна, особистісна, соціальна, публічна тощо).

Наприклад, відстань між партнерами у спілкуванні називається зоною дистанції, яка може складати: в інтимній зоні — 15—45 см, особистісній зоні — 45-120 см, соціальній зоні — 120-400 см, публічній зоні — понад 400 см.

Отже, знання офіцером основних характеристик спілкування сприяє організації ефективного спілкування з партнерами по спілкуванню взагалі та педагогічного зокрема.

10.4. Педагогічне спілкування

Відомо, що всі сучасні педагогічні концепції (педагогіка співробітництва, гуманістична педагогіка, особистісно орієнтована педагогіка) ґрунтуються на демократичному, рівноправному і гуманному спілкуванні та формуванні суб'єкт-суб'єктних взаємин у педагогічному процесі. В.Г. Кремень визначає роль спілкування у діяльності педагога так: «Спілкування з дітьми для нього — особистісно значуща цінність, йому властиві широта захоплень, співпереживання, професійна інтуїція, воля і цілеспрямованість, постійне намагання досягнення мети» [50, с. 21].

Власне, характер цього спілкування надає їм особливого забарвлення: високої емоційної насиченості, виразного виховного відтінку, особистісно-гуманного підходу до вихованців та ін. Вони виявляються у «...вмінні вчителя встановлювати педагогічно доцільні взаємини з учнями, їхніми батьками, колегами, керівниками навчального закладу» [88, с. 241].

Також у дослідженнях Ю.П. Азарова, М.І. Болдирєва, І. А. Зязюна, Н.В. Кузьміної, О.В. Сластьоніна, Г.М. Сагач вказується на те, що майстерність слова є «обов'язковим компонентом у діяльності педагога, хоча вона й досі відіграє другорядну роль у комплексі професійно-педагогічних умінь» [34, с. 159].

Г.М. Сагач наголошує на необхідності розвитку нової галузі педагогічної науки — **теорії і технології виконавсько-мовленнєвої діяльності педагога**. Вона, на її думку, вимагає відродження національної риторичної спадщини, формування національної школи красномовства, викладання курсу риторики в школах нового типу, ВНЗ України з метою виховання риторичної культури в системі народної освіти через концепцію гуманітаризації і гуманізації неперервної освіти [34, с. 159].

Педагогічне спілкування — це безпосередня форма вияву комунікації у навчально-виховному процесі між педагогом та вихованцями, яка спрямована на формування і розвиток особистості вихованця у цьому процесі, на спільне розв'язання різноманітних педагогічних завдань, на створення умов для реалізації творчих здібностей вихованців та сприяння їхній самбактуалізації.

У зв'язку з цією дефініцією педагогічного спілкування слушними є слова Шота Амонашвілі: «Спілкування є основою і сутністю, і інтегральним методом виховання» [2, с. 62] і підхід Василя Сухомлиного до спілкування, який вбачав мудрість педагога у збереженні до нього довіри дитини, в її бажанні спілкуватися з педагогом як з другом і наставником. На його думку, слово педагога має бути спрямоване не до слуху дитини, а до її серця.

«Сумісність у процесі спілкування педагога з учнями ґрунтується на принципах доброзичливості, принциповості і відповідальності. У процесі спілкування педагог повинен обов'язково збагачувати учнів інтелектуально, морально, естетично, діяльнісно. Спілкування обов'язково передбачає формування у педагога і учнів образів один одного і понять про особистісні властивості кожного учасника спілкування...» [34, с. 108]. Отже, яке спілкування, таке й виховання. Відповідно, таке спілкування має

перейнятися життєрадісністю, гуманністю, людяністю, емоційністю й оптимізмом. Спілкування відбувається переважно за допомогою слова. Російський філософ Олександр Лосєв про слово сказав так: «Слово — могутній діяч думки й життя, слово піднімає уми і серця... Слово рухає народними масами, ...слово пробуджує свідомість, волю, глибину почуттів, робить слабку людину героєм, злиденне існування — титанічним устремлінням... Іменем і словами створений і стоїть світ» [59, с. 482].

Педагогічне спілкування виконує такі функції:

- **пізнавальну** (взаємопізнання вихователя і вихованця);
- **перцептивно-комунікативну** (обмін між ними думками, почуттями та інформацією);
- **практичну** (організація і здійснення різноманітних та багатогранних навчально-виховних заходів);
- **само актуалізацій** (самовираження, самовизначення і самоутвердження учасників цього процесу).

Навчитися мистецтву спілкування педагогові можна і необхідно. Автори навчального посібника «**Краса педагогічної дії**» вважають за необхідне виховання культури риторичної особистості студента педагогічного ВНЗ, що вимагає формування у вчителя спеціальних умінь на основі тісного зв'язку із вихованням мовленнєвої культури особистості. Для формування мисленнєво-мовленнєвої комунікативної культури студента вони пропонують включати в навчальний процес такі предмети: рідну мову, іноземну мову, логіку, педагогіку, психологію, філософію, риторику, прагматорику, ораторське мистецтво, мистецтво ділового спілкування, еристику, полемічну майстерність оратора, теорію і практику аргументації [34, с. 250].

В. А. Кан-Калик і О.О. Леонтьєв розробили спеціальні вправи для формування навичок педагогічного спілкування.

Наприклад, В.А. Кан-Калик об'єднує ці вправи в два цикли, а саме:

- практичне оволодіння технікою й технологією педагогічної комунікації;
- оволодіння системою спілкування в заданій педагогічній ситуації.

Перший цикл спрямовано на формування органічних і послідовних дій у публічній обстановці; м'язової свободи в педагогічній діяльності; відчуття м'язової свободи й емоційного благополуччя в аудиторії; навичок довільної уваги, спостережливості, зосередженості; міміки й пантоміміки; педагогічно доцільних переживань; безпосередньої мобілізації творчого самопочуття перед спілкуванням; техніки й логіки мовлення, його виразності й емоційності; вміння вибудовувати логіку майбутнього спілкування з аудиторією.

Другий цикл вправ включає дві підгрупи:

а) **дії в типових ситуаціях** (спостереження за діяльністю вчителя в процесі виконання загальних завдань заняття; розвиток умінь «читати» переживання з обличчя учнів; виділення під час заняття конкретних педагогічних явищ; інсценування педагогічних завдань);

б) **розвиток педагогічної уяви, інтуїції, навичок педагогічної імпровізації** (складання аналогічних ситуацій з певною настановою, аналіз картини чи кінофрагмента; складання й виконання введеної умови для інсценізованих завдань) [94, с. 101].

Для цього офіцерам як педагогам також слід вивчати передовий досвід педагогів-новаторів сучасності, гуманістичні концепції навчання, відповідну педагогічну і психологічну літературу, постійно вдосконалювати оптимальний стиль спілкування й опрацьовувати власні ефективні прийоми та способи виховного впливу на вихованців.

На думку І. А. Зязюна, «Навчально-виховний процес у школі — явище складне, багатогранне, динамічне. Його специфіка зумовлюється передусім розширеним

спілкуванням, найбільшою, на думку Антуана де Сент Екзюпері, розкішню в світі. Для вчителя ця розкіш — не інше, як професійна необхідність. З її допомогою здійснюється взаємовплив двох рівноправних партнерів суб'єктів — вчителя і учня. Щоб він був ефективним, у вчителя і учня мають переважати такі позитивні естетичні почуття, як показник людяності, гуманності, творчості, а відтак і працездатності, її результативності» [33, с. 39].

Г.О. Балл визначає *передумови продуктивного спілкування*: «Передумовою продуктивного діалогу є додержання його учасниками принципу конкордності і толерантності. Принцип конкордності фіксує необхідність згоди учасників діалогу щодо базових знань, норм і цінностей, якими вони керуються... Суть принципу толерантності... вбачається у "презумпції прийнятності" найрізноманітніших виявів людської активності» [7, с. 341].

І.А. Зязюн виділяє три компоненти спілкування: *пізнавальний, естетичний і поведінковий*: «Спілкування обов'язково передбачає формування у педагогів і учнів образів один одного і понять про особистісні властивості кожного учасника спілкування; воно несе в собі естетичну характеристику— зовнішню і внутрішню подобу учасників спілкування, викликає певне до себе ставлення; у спілкуванні виявляється і поведінковий компонент — слова і справи, адресовані педагогом учням і навпаки» [33, с. 41].

За В.А. Кан-Каликом, структура професійно-педагогічного спілкування включає:

—*прогностичний етап*, зміст якого полягає в моделюванні майбутнього спілкування з аудиторією;

—*комунікативний етап*, що передбачає організацію спілкування на початку навчально-виховного заходу (комунікативна атака);

—*управлінський етап*, сутність якого полягає в здійсненні безпосереднього спілкування протягом навчально-виховного заходу;

— *завершальний етап*, смисл якого полягає в аналізі перебігу спілкування та його результатів і внесенні відповідних корективів у модель майбутнього спілкування [38, с. 27].

Характер спілкування вихователя з вихованцем визначає *основні стилі* його роботи. Виокремлюють *авторитарний, демократичний і ліберальний* стилі взаємодії.

Авторитарний стиль роботи характеризується жорсткою формою управління взаємодією учасників навчально-виховного процесу за допомогою наказів, вказівок, інструкцій тощо. Цей стиль з точки зору гуманізації та демократизації європейської і світової освіти вважається абсолютно неприйнятним, оскільки порушує права особистості. Європейські вчені дійшли таких висновків: авторитарний стиль дає змогу підтримувати високий рівень дисципліни та результативності навчального процесу, проте лише за умови постійних демонстрацій влади вчителя; зовнішні показники дисциплінованості та комфортності учнів не завжди є виявом злагоди, а внутрішній психологічний конфлікт, підґрунтям якого є притлумлений протест учня проти диктату вчителя, часто сублімується в різноманітні форми девіантної та антисоціальної поведінки молоді особистості [138, с. 50-54].

Демократичний стиль виявляється в опорі педагога на навчальний колектив, у намаганні зацікавити вихованців як учнів навчально-пізнавальною діяльністю, заохоченні їхньої ініціативи та самостійності. Пропонують три засадові умови підтримання вчителем демократичних взаємин з учнями: вчитель є зразком, прототипом дорослості, гідною моделлю для самоідентифікації учнів; вчитель виконує радше функцію арбітра, ніж судді. він не шкодить формуванню позитивного «Я-образу» учня й уникає засудження незадовільних вчинків «з висоти кафедри»; вчитель

допомагає дітям бути свідомими власних дій, обмірковувати їх і передбачати можливі аслідки [149, с. 295].

Ліберальний стиль характеризується самоусуненням педагога від відповідальності за хід і результати навчально-виховних заходів, формалізмом, потуранням і анархізмом.

Найоптимальніший і водночас найскладніший стиль, безперечно, демократичний.

Також можна визначити стилі ставлення педагога до колективу: **стійко-позитивний, пасивно-позитивний, нестійкий, ситуативно-негативний, стійко-негативний**.

На основі стилю роботи і ставлення педагога до колективу виділяють такі його стилі спілкування:

- спілкування на основі захопленості спільною творчою діяльністю;
- спілкування на основі дружнього ставлення;
- спілкування-дистанція;
- спілкування-лякання;
- спілкування-загравання.

Стиль педагогічного спілкування визначає три типи вчителів: Проективний вчитель ініціативний в організації спілкування, індивідуалізує свої контакти з вихованцями, його настанова змінюється разом із досвідом. Він знає, чого хоче, і розуміє, щб у його поведінці сприяє досягненню мети. Реактивний вчитель також гнучкий у своїх настановах, але внутрішньо слабкий. Не він, а його вихованці диктують характер спілкування з класом. У нього розпливчасті цілі та відкрито пристосувальницька поведінка. Надактивний вчитель схильний до гіпертрофованих оцінок своїх учнів і вибудовування нереальних моделей спілкування. На його думку, коли учень активніший від інших — він бунтар і хуліган, а коли пасивніший — ледар і нероба. Ним же видумані оцінки змушують такого вчителя діяти відповідним чином: він від часу до часу впадає в крайності, підпорядковуючи своїм стереотипам реальних учнів [88, с. 269-270].

Узагальненим вираженням стилю спілкування педагога є **педагогічний такт**, в якому акумулюються всі складові педагогічної культури педагога і який є одним із основних показників педагогічної майстерності.

Сутність педагогічного такту полягає в педагогічно доцільному ставленні та впливі педагога на вихованців, у дотриманні почуття міри у спілкуванні з ними, в умінні налагоджувати продуктивний стиль спілкування у педагогічному процесі та в пошані до особистості вихованця. Костянтин Ушинський, який володів справжнім педагогічним тактом, писав, що жоден педагог «ніколи не може стати хорошим вихователем-практиком без такту. ...Жодна психологія неспроможна заступити людині психологічного такту, який незамінний у практиці з огляду на те, що діє швидко і вмиць... і який передбачає приязнь без удаваності, справедливість без причепливості, доброту без слабкості, порядок без педантизму і, головне, постійну розумну діяльність» [121, с. 259]. Основними показниками педагогічного такту педагога є:

- людяність без зарозумілості;
- вимогливість без брутальності та причепливості;
- педагогічний вплив без наказів, навіювань, попереджень, без приниження особистої гідності вихованця;
- уміння виражати розпорядження, вказівки та прохання без упрохування, але і без зарозумілості;
- уміння слухати співрозмовника, не виражаючи байдужості та вищості;
- врівноваженість, самовладання і діловий тон спілкування без дратівливості та сухості;
- простота в спілкуванні без фамільярності та панібратства, без показухи;
- принциповість і наполегливість без затятості;
- уважність, чутливість і емпатичність без їх вип'ячування;

- гумор без посмішки;
- скромність без удаваності.

Отже, педагогічний такт виховується і набувається разом з педагогічною культурою і конкретно виражається у педагогічній діяльності. Він є показником зрілості педагога-як майстра своєї справи. Це великий засіб, за допомогою якого вихованців можна перетворити на своїх співників або, навпаки, суперників. Педагог має працювати над формуванням власного педагогічного такту і постійно його вдосконалювати. Як немає межі досконалості, так немає межі й виявленню різноманітних і багатограних сторін педагогічного такту.

Отже, ці основні психологічні положення, які стосуються особистості будь-якого педагога, є актуальними для кожного офіцера — командира (начальника), який водночас є вихователем всього особового складу. Творче застосування вищенаведених положень щодо педагогічного спілкування буде сприяти його ефективній педагогічній діяльності, що неможливе без щирого і довірливого спілкування між військовослужбовцями.

10.5. Бар'єри спілкування

У процесі передання й приймання інформації між партнерами по спілкуванню відбуваються, нажаль, її суттєві втрати. Часто, передаючи інформацію, ми думаємо, що слухачі засвоюють її майже на 100 %. Насправді це не так. Багато інформації втрачається з різних причин. Це добре показує Абраам Моль у книжці *«Соціодинаміка культури»*. Причиною цих втрат є різні бар'єри.

Уявімо, наприклад, що офіцер задумав передати певну інформацію, яка має набути словесних форм (внутрішня мова), про військовий об'єкт військовослужбовцям строкової служби. Бар'єром на цьому шляху стає *межа уяви офіцера* про цей військовий об'єкт (перекодування думки в слова). При цьому втрачається приблизно до 30 % інформації.

Інший бар'єр — активний мовний фільтр, *словниковий запас офіцера*. Набуває мовних форм тільки 80 % тієї інформації, яка стосується військового об'єкта, тобто перекодована на внутрішню мову.

Ще один бар'єр — *словниковий запас реципієнта* (військовослужбовця строкової служби). Безперечно, з огляду на різні обставини, у тому числі й освітні та життєві, збіг словникового запасу комунікатора (офіцера) і реципієнта (військовослужбовця строкової служби) різний. Залежно від словникового запасу реципієнт сприймає майже 70 % висловленої інформації. Обсяг цих втрат залежить від уміння слухати і концентрувати увагу, не дозволяючи собі відволікатися на сторонні подразники.

Інші втрати інформації виникають через необхідність перекладу того, що почуто, в образи уяви, тобто від *здатності реципієнта розуміти значення слів*. При цьому втрачається майже 60 % інформації, почутої реципієнтом. Подальші втрати відбуваються за рахунок *обмеженості обсягу пам'яті*. Не все зрозуміле залишається в пам'яті. Отже, у ході монологічного спілкування (лекція, бесіда) у слухачів залишається в пам'яті близько 20 % інформації*

За умов людської комунікації можуть виникати *специфічні комунікативні бар'єри*, пов'язані із вразливими місцями в будь-якому каналі комунікації або з помилками у кодуванні чи декодуванні.

Вони мають соціальний або психічний характер. З одного боку, такі бар'єри можуть виникати через відсутність єдиного розуміння ситуації спілкування, зумовленого не просто різною «мовою», якою говорять учасники комунікативного процесу, а відмінностями глибшого плану. Це можуть бути соціальні, політичні, релігійні,

професійні відмінності, які не тільки призводять до різної інтерпретації одних і тих самих понять, а й взагалі до різного світосприймання, світорозуміння.

Такі бар'єри породжені об'єктивними соціальними причинами, належністю партнерів до різних соціальних груп. Комунікація в цьому випадку демонструє тільки те, що вона є стороною спілкування. Зазвичай процес комунікації здійснюється і за наявності таких бар'єрів. Але за цих обставин вся ситуація комунікативного акту значно ускладнюється.

З іншого боку, бар'єри під час комунікації можуть мати **виражений психічний характер**.

Вони виникають або внаслідок різних індивідуально-психічних особливостей партнерів по спілкуванню (наприклад, скритність одного, сором'язливість іншого, наявність «некомунікабельних» рис третього тощо), або через якісь особливі соціально-психологічні взаємини, що склалися між партнерами (антипатія, недовіра один до одного). У цьому разі досить чітко простежується і той зв'язок, який існує між спілкуванням і стосунками між партнерами. Розв'язати таку проблему можна через навчання спілкуванню завдяки використанню соціально-психологічного тренінгу.

У ході комунікації відбувається не тільки передання інформації, а й соціальна орієнтація учасників. На думку Б.Ф. Поршнева, поширення інформації в суспільстві відбувається через своєрідний **«фільтр» довіри або недовіри**. Цей фільтр діє так, що абсолютно істинна інформація може стати неприйнятною, а хибна — прийнятною. Психологічно важливо з'ясувати, за яких обставин той чи інший канал інформації може бути блокований цим фільтром. Адже існують різні засоби, які допомагають прийняттю інформації, послабленню або підсиленню дії фільтрів.

Сукупність таких засобів А.А. Брудний називає **фасцинацією**, під якою розуміються спеціально організовані засоби впливу для зменшення втрат семантично значущої інформації під час її сприймання реципієнтами і підвищення довіри до неї. Засоби фасцинації відіграють роль підсилювача семантично значущої інформації, створюючи їй додаткове «тло», яке частково долає фільтр недовіри. Прикладом таких засобів може бути музичний супровід повідомлення, просторовий або кольоровий супровід дії тощо.

У людських культурах сформовані різні **традиції спілкування людей**. Наприклад, правила поведінки, зовнішні стосунки між людьми в українському суспільстві, манери, оформлення зовнішності, церемоніал і порядок процедур і ритуалів спілкування називається **українським етикетом**. Основні положення цього етикету містяться у книзі Н.І. Бугай **«Український етикет»** (К., 2000) [14].

Цікавою щодо цього є японська культура, в якій дуже поширена ввічливість. Японець намагається не допускати занадто категоричних формулювань, висловлювань. Той, хто говорить, не стверджує: «Я вважаю, що...», а говорить: «Мені здається, що...». Ті, хто обговорюють проблему, не заявляють, що попередній оратор не має рації. Просто думка одного підхоплюється і розвивається у висловлюванні іншого з певними змінами. Тому в повсякденному житті з двох фраз «будь-ласка, встаньте» і «чи не встанете Ви» з точки зору японця прийнятнішою буде друга фраза, оскільки вона не має характеру примусу, залишає свободу вибору.

Інакше кажучи, у процесі спілкування обов'язково має бути взаєморозуміння між його учасниками. Це передбачає не тільки сприймання зовнішніх ознак партнера по спілкуванню, а й зіставлення їх з його особистісними характеристиками та інтерпретацію на цій підставі його поведінки. Все це становить зміст перцептивного боку спілкування.

Тести та завдання для самоконтролю

10-1. Автоконтрольний блок.

Спілкування — це процес _____ контактів між _____, який дає змогу _____ перебіг сумісної _____ за рахунок __індивідуальних дій, розподілу або здійснити цілеспрямований вплив на формування окремих осіб.

Людям
Змінити
Налагодження
Функцій
Діяльності
Погодження

10-2. Яка з нижче вказаних властивостей не належить до структури спілкування?

- а) комунікативна;
- б) інтерактивна;
- в) перцептивна;
- г) емпативна.

10-3. Яке з нижчезазначених положень не належить до спілкування?

- а) обмін думками;
- б) різновид людської діяльності;
- в) специфічна соціальна форма інформаційного зв'язку;
- г) правильної відповіді немає;
- д) усі відповіді правильні.

10-4. Схарактеризуйте такі функції спілкування: соціальні, емоційного задоволення, самоактуалізації особистості.

10-5. Схарактеризуйте спілкування військовослужбовців як обмін інформацією.

10-6. Розкрийте діалектичний взаємозв'язок між спілкуванням і діяльністю.

Тема 11 СТРУКТУРА СПІЛКУВАННЯ

Терміни «спілкування», «комунікація», «обмін інформацією» часто вживаються як тотожні. Це зумовлено не тільки їхньою спільною семантичною основою, багатозначністю використання як у науковому, так і в буденному розумінні, а й тими функціями, які вони виконують у життєдіяльності особистості, соціальної групи, суспільства.

11.1. Комунікативний бік спілкування та його характеристика

Що таке **комунікація**? Існує близько ста різних визначень комунікації. Проте на сьогоднішній день визначення, яке задовольнило б усіх, немає.

Л. Баркер визначає комунікацію як процес взаємозв'язаних елементів, що працюють разом, щоб досягти необхідного результату або мети.

На думку К. Мортенсен, комунікація має місце, коли люди надають значення поведінці, пов'язаній з повідомленнями.

Дж. Маєрс і М. Маєрс визначають комунікацію як загальний передбачуваний, постійний і завжди наявний процес розподілу значень і допомоги символічній взаємодії.

Дж. Олвуд розглядає комунікативну ситуацію як випадок поведінки, яка має стосунок до набору комунікативних інтенцій.

На думку українського вченого Г.Г. ГТочепцова, комунікація — це процес прискорення обміну інформацією.

Для характеристики комунікації між людьми слід мати на увазі її особливості, порядок організації комунікативного процесу, засоби розповсюдження інформації. Процес обміну інформацією під час спілкування між людьми має свою специфіку, тобто комунікація між людьми має свої відмінності.

По-перше, спілкування не можна розглядати тільки як відправлення інформації якоюсь системою передання інформації або як її прийом іншою системою, оскільки на відміну від простого «руху інформації» між двома пристроями тут йдеться про взаємини двох суб'єктів: взаємне інформування передбачає налагоджування спільної діяльності.

По-друге, характер обміну інформацією між людьми визначається тим, що за допомогою системи знаків партнери можуть впливати один на одного.

По-третє, комунікативний вплив як результат обміну інформацією можливий лише тоді, коли людина, яка спрямовує інформацію (комунікатор), і людина, яка її приймає (реципієнт), володіють єдиною або подібною системою кодування і декодування знаків. Ця ситуація у соціальній психології визначається терміном **тезаурус**. Ним позначається єдина система значень, прийнята всіма членами групи, учасниками конкретного комунікативного процесу. Але річ у тім, що, навіть знаючи значення тих самих слів, люди іноді по-різному їх розуміють. Причиною цього можуть бути соціальні, політичні, вікові та інші особливості.

По-четверте, існує можливість виникнення комунікативних бар'єрів, про що йшлося у темі 10.

11.2. Характер впливу інформації

У військовій діяльності необхідно вміти розрізняти характер інформації і те, який вона може мати вплив на особовий склад — безпосередній чи опосередкований. Відомо, що в сучасній війні особлива увага звертається на організацію інформаційно-психологічного впливу на супротивника. Така діяльність союзників під час організації і здійснення операції «Буря в пустелі» зі звільнення Кувейту від іракських загарбників та

антиталібської операції в Афганістані підтвердили високу ефективність комунікативного впливу як на війська супротивника, так і на все населення Землі. Аналіз цих дій буде здійснено у наступних темах.

За характером впливу інформація, що йде від комунікатора, може бути спонукальною і констатувальною.

Спонукальна інформація висловлюється в наказі, проханні, інструкції, пораді. Вона розрахована на те, щоб стимулювати певні дії, і виконує такі функції:

- а) активізації поведінки, тобто спонукування до дії в заданому напрямі;
- б) інтердикції, тобто заборони певних дій або небажаних різновидів діяльності;
- в) дестабілізації, або порушення деяких автономних форм поведінки та діяльності.

Констатувальна інформація виступає у формі повідомлення і передбачає зміну поведінки не прямо, а опосередковано і поступово. Сам характер повідомлення буває різним: міра об'єктивності може варіюватися від байдужого тону викладу до включення в сам текст повідомлення елементів переконання. Варіант повідомлення визначається комунікатором.

Залежно від спрямованості інформації, яка йде від комунікатора, виокремлюють аксіальну та ретиальну комунікації.

Аксіально комунікація спрямовує свої сигнали до якогось окремого отримувача інформації (індивідуального або групового).

Ретиальна комунікація має своїм адресатом багатьох реципієнтів, великі розосереджені у просторі соціальні групи, які у більшості випадків є анонімними для комунікатора.

Моделі аксіальної комунікації використовуються здебільшого в ситуаціях безпосереднього міжособистісного спілкування. Масове спілкування, яке здійснюється за допомогою засобів масової комунікації, використовує моделі ретиальної комунікації.

Для вивчення ефекту впливу виокремлюють одиниці (елементи) комунікативного процесу. Американський соціальний психолог Г. Ласуел у **структурі комунікативного процесу** виокремлює п'ять елементів:

- **Хто передає інформацію** (комунікатор, передавач інформації).
- **Що передається** (повідомлення, або конкретніше — текст).
- **Як** (за допомогою якого каналу).
- **Кому** (аудиторія, реципієнт).
- **Яким результатом** (ефект впливу) (рис. 11-1).

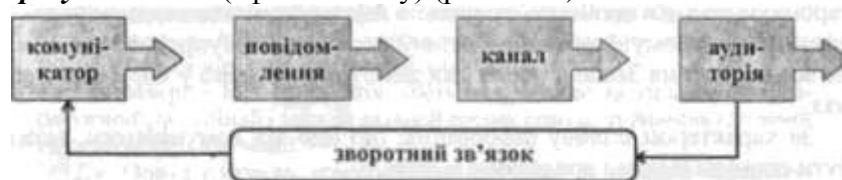

Рис. 11-1. Структура комунікативного процесу

Засоби комунікації. Передання будь-якої інформації можливе лише за допомогою знакових систем. Існує кілька систем, які використовуються в комунікативному процесі й відповідно до яких можна класифікувати засоби комунікації на вербальні та невербальні.

Вербальна комунікація використовує як знакову систему мову — найуніверсальніший засіб людського спілкування, який забезпечує змістовний аспект взаємодії і взаєморозуміння у процесі спільної діяльності.

Невербальна комунікація включає різні знакові системи: оптико-кінетичну, партакстралінгвістичну, просторово-часову, контакт «очі в очі», кожна з яких має свої особливості.

Оптико-кінетична система знаків використовує жести, міміку, пантоміму.

Цю систему можна уявити як сприймання властивостей загальної моторики різних частин тіла (рук — жестикуляція, обличчя — міміка, пози — пантоміма). Ця загальна моторика відображає емоційні реакції людини, оскільки включення оптико-кінетичної системи знаків до ситуації комунікації надає спілкуванню певних нюансів, що неоднозначно сприймаються за умов використання тих самих жестів у різних національних культурах.

Вирішальне значення у невербальній комунікації мають **вираз обличчя, погляд**. Вираз обличчя найбільше підкреслюють кути губ, нахмурювання або піднімання брів і зморщування чола. Ці елементи міміки дають змогу передати всю гаму емоцій і почуттів — від приємного здивування до розчарування.

Погляд — ключовий елемент невербальної комунікації. Як правило, саме ним партнер висловлює інтерес до розмови. Блукальний погляд найчастіше свідчить про нудьгу або про бажання самому взяти слово (якщо тільки воно не виражає страх або почуття провини). Пильний погляд, спрямований прямо в очі співбесіднику, часто сприймається як ознака певної агресивності.

Жести також видають достатньо інформації про партнера по спілкуванню. Палець, що вказує на іншу людину, сприймається як агресивніший жест, ніж розкриті й повернені до неї долоні. Похитування головою, нахил її до плеча або в бік партнера завжди вважаються ознаками інтересу.

Свої почуття та стани людина може висловлювати також за допомогою **пантоміміки**. Наприклад, людина виявляє до партнера відкритість, якщо стоїть до нього обличчям, а не боком. Неприязнь у людини, що сидить, виявляється у напруженості тіла, і, навпаки, розкутість тіла, нахил вперед є виразом симпатії.

Паралінгвістична система — це система вокалізації мовлення, що характеризується якістю голосу, його діапазоном, тональністю і виражає почуття та стани людини. Так, спокійний і солідний голос знімає напруження, збуджує інтерес, а роздратований — сприймається як ознака агресивності.

Екстралінгвістична знакова система — це включення в мову пауз, інших нелінгвістичних компонентів (покашлювання, сміх), темп мовлення.

Простір і час організації комунікативного процесу виступають теж особливою знаковою системою. Вони мають певне смислове навантаження як компоненти комунікативних ситуацій. Так, розміщення партнерів обличчям один до одного сприяє виникненню контакту, символізує увагу до того, хто говорить, натомість окрик у спину може мати негативне значення. Наука, яка вивчає норми просторової і часової організації спілкування, називається «просторовою психологією».

Дослідження в цій галузі пов'язані з вивченням специфічних наборів просторових та часових констант комунікативної ситуації. Останні називаються **хронотопсеми**. У літературі описано, зокрема, хронотоп «вагонного супутника». Суть його полягає в тому, що специфічна ситуація спілкування інколи створює несподівані ефекти впливу. Наприклад, не завжди можна пояснити відвертість до першого зустрічного, яким є «вагонний супутник».

Ще однією специфічною знаковою системою є **контакт «очі в очі»**, який має місце у візуальному спілкуванні.

У дослідженнях контакту «очі в очі» інтерес був зосереджений перш за все на вивченні інтимного спілкування. У розмові люди то дивляться одне на одного, то відводять очі. Постійний погляд заважає зосередитися. Найчастіше дивляться в очі не більше 10 сек. Це буває перед початком розмови або після перших кількох слів. Потім зустрічаються очима час від часу. Візуальний контакт відбувається здебільшого, коли обговорюється приємна тема. При обговоренні неприємної теми часто від такого контакту утриму-

ються. Охочіше дивляться на тих, ким захоплюються або з ким перебувають в близьких стосунках. Більш схильні до візуального контакту жінки.

Контакт очей обов'язково доповнює вербальну комунікацію. За відсутності такого контакту можна говорити про те, що проблема, яка обговорюється, співрозмовників не цікавить. Навпаки, коли один із партнерів постійно намагається підтримати зоровий контроль зі співрозмовником, це є ознакою того, що він, по-перше, намагається будь-яким чином подобатися цьому партнерові, по-друге, його практично не цікавить зміст інформації, яка обговорюється.

У представників деяких культур засобом невербальної комунікації є **дотик**. Це невід'ємний елемент комунікації в Африці, на Середньому Сході, в більшості країн Латинської Америки. Один спостерігач підрахував, що пара, яка сидить за столиком ресторану в Парижі, за одну годину здійснює в середньому 110 взаємних дотиків, у Лондоні — жодного, у Джексонвілі (США) — близько восьми.

Отже, вербальна і невербальна комунікації тісно пов'язані між собою, тому їх творче застосування є суттєвою передумовою ефективності спілкування партнерів, налагодження оптимального контакту між ними.

11.3. Взаємодія як інтерактивний бік спілкування

11.3.1. Поняття взаємодії

Вивчення спілкування як складного соціально-психологічного явища передбачає виокремлення в його структурі **універсальної властивості**, що зумовлює всі форми його вияву. Такою властивістю для спілкування є **взаємодія**.

У філософії категорія **взаємодія** використовується для визначення загальної форми зв'язку речей або явищ у їхній взаємній зміні, впливові одних на інші. **Соціальна взаємодія** є складовою та формою вияву загальної, універсальної взаємодії. Інакше кажучи, суспільство — це система реальних зв'язків і взаємодій людини з іншими людьми, соціальними групами, сукупність усіх соціальних стосунків — **опосередкованих і безпосередніх, свідомих і цеусвідомлених**.

У процесі діяльності воїни обмінюються не тільки інформацією, а й різними діями. Ці дії забезпечують планування спільної військово-професійної діяльності, її координацію та розподіл функцій. За їхньою допомогою здійснюються взаємне стимулювання, взаємний контроль та взаємодопомога у процесі розв'язання спільного завдання. Це передбачає, що кожний з учасників — партнерів по взаємодії — зробить свій внесок у її розв'язання, що забезпечить більшу ефективність порівняно із сумою індивідуальних дій.

Таким чином, взаємодія (інтерація) — це аспект спілкування, що виявляється в організації військовослужбовцями взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної військово-професійної діяльності, досягнення конкретної спільної мети.

Воїн, взаємодіючи з іншими військовослужбовцями, одночасно вступає у певні конкретні взаємини з ними, з різними соціальними групами, суспільством загалом. Тому в **структурі інтерактивного спілкування (взаємодії)** можна виокремити два боки — **внутрішній** (змістовний) і **зовнішній** (формальний).

Внутрішнім боком взаємодії є сукупність стосунків особистості воїна з соціальним середовищем, які можна розглядати у двох аспектах: широкому (соціальному) і вузькому (міжособистісному).

У **широкому розумінні** особистість є суб'єктом численних і різноманітних стосунків: виробничих, політичних, моральних, військових тощо. Такі стосунки найчастіше називають суспільними, або соціальними. Їхньою характерною ознакою є те, що вони позбавлені індивідуальності, особистісного виразу і відображають зв'язки, взаємодію не між конкретними особистостями, а між представниками різних соціальних груп, між

різними соціальними типами. Ці стосунки мають об'єктивний характер: особистість вступає в них незалежно від своїх бажань і прагнень, симпатій чи антипатій.

У соціальних стосунках відображаються найсуттєвіші зв'язки між різними сферами життєдіяльності воїнів, які виконують у суспільстві конкретні соціальні функції (ролі). Система цих функцій визначає поведінку та діяльність воїнів статутними нормами, що відображають найважливіші, суспільно необхідні різновиди військової діяльності та способи їх виконання.

Але для кожної конкретної особистості такі суспільні стосунки дуже рідко виступають у «чистому» вигляді. Відбиваючись у її внутрішньому світі, вони набувають суб'єктивного, особистісного забарвлення, індивідуального відображення і форми вияву, стають фактом свідомості воїна як міжособистісні стосунки, як конкретний результат його взаємодії з соціальним середовищем.

Соціально-психологічний і особистісний аспекти суспільних стосунків виявляються у поведінці воїна, його мотивах, почуттях, настроях, оцінках. Тому на емпіричному рівні як безпосередня реальність постає **міжособистісний соціально-психологічний аспект суспільних стосунків** не тільки для учасників, а й для дослідників.

Основними компонентами взаємодії є змістовний і процесуальний.

Змістом взаємодії між воїнами є певна і специфічна для військової сфери сукупність правових, політичних, військових та інших стосунків. Реалізація цього змісту у військовій діяльності вимагає певних засобів і форм виразу. Вони можуть мати як раціональний, так і емоційний характер, виявлятися в конкретних способах соціально-психологічного, міжособистісного спілкування. У військовому середовищі вони нормативно відображені у Загальновійськових статутах Збройних сил України та ненормативно — у воїнському етикеті.

Особливості взаємин у військовому середовищі знаходять своє вираження у специфічних **формах спілкування**.

Міжособистісні стосунки у військовому середовищі формуються під впливом безпосередніх умов життєдіяльності особового складу. Їхніми специфічними рисами є суворостатутна регламентація і емоційна забарвленість. Почуття, які визначають ці стосунки, можна поділити на дві групи:

- **кон'юнктивні** (почуття, які зближують воїнів, об'єднують їх у колектив, виражають готовність співробітничати, спільно діяти);
- **диз'юнктивні** (почуття роз'єднують воїнів, роблять взаємини напруженими, конфліктними).

Реалізація стосунків у конкретній діяльності відбувається у формі взаємного обміну діями, який визначає зовнішній (формальний) бік взаємодії. Саме такий обмін (навичками, вміннями) є підґрунтям взаємодії матеріального, практичного аспекту спілкування на відміну від інформаційного як обміну думками, почуттями, цінностями.

Процесуальний компонент виражається в стилі взаємодії, який вказує на те, як воїн взаємодіє з оточенням. На основі цього виділяють продуктивний і непродуктивний стилі.

На базі наступних п'яти критеріїв виділяють такі стилі взаємодії:

1) **щодо характеру активності в позиції партнерів** (у продуктивному стилі — поруч з партнером; у непродуктивному — над партнером);

2) **щодо характеру цілей, що висуваються** (у продуктивному стилі партнери спільно розробляють як близькі, так і віддаленні цілі; у непродуктивному — партнер, який домінує, висуває тільки близькі цілі, не обговорюючи їх з партнером);

3) **щодо характеру відповідальності** (у продуктивному стилі за результати відповідальні всі, у непродуктивному — вся відповідальність лягає тільки на того партнера, який домінує);

4) *щодо характеру взаємин, які виникають між партнерами* (у продуктивному стилі — доброзичливість, у непродуктивному — агресія, образа, роздратування);

5) *щодо характеру функціонування механізму ідентифікації* — відособлення між партнерами.

У структуру взаємодії входять: суб'єкти взаємодії; взаємний зв'язок; взаємний вплив одного на іншого; взаємні зміни суб'єктів спілкування.

Взаємодія — це контакт, який складається із:

- фізичного контакту;
- спільного пересування у просторі;
- спільної групової або масової дії;
- духовного вербального контакту;
- невербального інформаційного контакту.

Взаємодію як процес характеризують:

- сукупна кооперативна діяльність;
- інформаційний зв'язок;
- взаємовплив;
- взаєморозуміння.

11.3.2. Різновиди взаємодії

Взаємодія, будучи стороною спілкування, завжди має інтерсуб'єктивний характер, тобто реалізується як система стосунків воіна з навколишнім світом.

Види взаємодії:

- міжособистісні;
- особистісно-групові;
- особистісно-масові;
- міжгрупові;
- масово-групові;
- планетарні, або глобально-масові.

Коротко проаналізуємо деякі з цих типів, наприклад, міжособистісний, який має такі ознаки: наявність мети, ситуативність, експлікованість (доступність) і багатозначну рефлексію.

Головними ознаками міжособистісної взаємодії військовослужбовців є:

1) **предметність**, тобто наявність спільної конкретної мети, що зумовлює спільність дій військовослужбовців у ході її досягнення;

2) **ситуативність**, або її регламентованість конкретними обставинами: тривалістю, інтенсивністю, нормами та правилами взаємодії. Інакше кажучи, взаємодія змінюється залежно від умов, складу учасників, структури групи;

3) **рефлексивність** (рефлексивна багатозначність) — можливість для взаємодії бути виявом як суб'єктивних намірів, так і наслідком спільної участі в колективній діяльності;

4) **експлікованість**, тобто можливість спостереження, реєстрації конкретних дій індивідів, суб'єктів взаємодії.

Рівні міжгрупової взаємодії: низький, середній і вищий.

Традиційно в соціальній психології усі різновиди взаємодії поділяють на такі типи за: напрявленістю на результат:

• **кооперація** (сприяють організації спільної діяльності, забезпечують її інтеграцію, узгодженість, ефективність, основними різновидами якої є згода, пристосування, співробітництво тощо);

• **конкуренція** (конфлікт, опозиція — тобто дії, що призводять до неузгодженості спільної діяльності, зниження її ефективності);

- намірами та діями учасників:
- додаткові (партнери адекватно сприймають позиції один одного);
- що перетинаються (така взаємодія, у процесі якої партнер, з одного боку, демонструє неадекватність розуміння позиції і дій іншого учасника взаємодії, а з іншого — яскраво виявляє власні наміри і дії);
- приховані (така взаємодія включає водночас два рівні: явний, що виражається мовно, і прихований, передбачається).

В експериментальних дослідженнях такий дихотомічний поділ взаємних дій для аналізу групової діяльності є недостатнім. Тому багато дослідників намагаються виокремити дрібніші одиниці взаємодії, які можна емпірично спостерігати, контролювати, реєструвати. Зокрема Р. Бейлз запропонував своєрідну схему для вивчення послідовних фаз групової спільної діяльності.

Усі різновиди взаємодій, або можливих форм поведінки, були поділені вченим на дванадцять груп, які, у свою чергу, об'єднувалися у дві головні категорії: зона постановки і розв'язання проблеми (це власне дії) і зона емоцій (позитивних і негативних), тобто характеристика ставлення індивіда до самої діяльності. Діяльність групи під час розв'язання певного спільного завдання є послідовним переходом від однієї фази до іншої: 1) орієнтування членів груп щодо спільного завдання; 2) оцінка ходу розв'язання завдання членами групи; 3) контроль; 4) ухвалення рішення. Супроводжують цей процес і відповідні дії членів групи позитивні та негативні емоції.

Схема Р. Бейлза досить часто використовується в експериментальних дослідженнях, особливо в умовах лабораторного експерименту. У загальному плані схема Р. Бейлза має такий вигляд (табл. 11-1).

Табл. 11-1. Види соціальних взаємин (за Р.Ф. Бейлзом)

<i>Взаємини</i>	<i>Форми взаємин</i>
Зона постановки проблеми	прохання про інформацію прохання висловити думку прохання про вказівки
Зона розв'язання проблеми	пропозиції думка орієнтація інших
Зона позитивних емоцій	солідарність зняття агресивності згода
Зона негативних емоцій	незгода створення напруження демонстрація антагонізму

Разом із тим висловлюється чимало критичних зауважень, головним з яких є те, що ця схема не враховує змісту спільної групової діяльності, а бере до уваги тільки форми взаємодії.

11.4. Соціальна перцепція

Важливою складовою спілкування є процес сприймання людини людиною, який позначають терміном **соціальна перцепція**. Цей термін запропонував Дж. Брунер. Згодом цей термін набув значення сприймання так званих соціальних об'єктів, до яких належать люди, особистості, групи та інші ширші соціальні спільноти. Дослідження соціальної перцепції зосереджено на вивченні двох блоків проблем: аналізові особливостей суб'єкта й об'єкта міжособистісного сприймання й аналізові механізмів міжособистісного сприймання.

Російський психолог О.О. Бодальов слушно зазначає те, що від того, як люди відображають та інтерпретують зовнішність і поведінку, оцінюють можливості одне одного, багато в чому залежить характер їхніх взаємодій і результати, яких вони досягають у спільній діяльності. Це означає, що соціальна перцепція виступає в ролі регулятора спілкування насамперед тому, що вона є носієм своєрідної перцептивно-діагностичної функції.

У зміст сприйняття включають приймання не тільки фізичних якостей соціального суб'єкта, а і його внутрішніх характеристик: намірів, думок, здібностей, емоцій, настанов, формування уявлення про ті відносини, які пов'язують суб'єкта з об'єктом сприймання. Отже, на цій підставі він включає й інтерпретацію та оцінку вчинків іншої людини, тобто розуміння її як особистості.

Оскільки спілкування завжди є процесом взаємодії двох або більше суб'єктів, то правомірно говорити про взаєморозуміння та взаємопізнання воїнів у процесі спілкування.

Взаєморозуміння є внутрішньою підвалиною і метою спілкування, ефективність якого залежить від тієї інформації, яку люди одержують один про одного. Спілкування починається з контакту, тобто взаємного спостереження і сприймання тих якостей і рис, які викликають інтерес людей один до одного. Зацікавленість іншою людиною — це міра її інформативності для тих, хто її оточує (здатність бути для них джерелом якоїсь інформації).

Ставлення одного воїна до іншого залежить від того, які почуття він викликає у інших, яка думка про нього формується. Відомо, що перше враження про іншу людину ґрунтується на сприйманні її зовнішнього вигляду, зовнішніх ознак і зумовлює весь характер наступних взаємин. Проте, формуючись на підставі зовнішніх характеристик (обличчя, зріст, манера говорити, поводитися тощо), сприймання цим не обмежується. Як показує досвід, перше враження може частково або й повністю не збігатися з подальшими уявленнями. Бо, наприклад, певне враження, яке викликає конкретний воїн у різних товаришів по службі, залежить від багатьох чинників: досвіду спілкування, досвіду військової служби, військового звання, належності до різних соціальних груп, внутрішніх станів тощо.

Крім того, повнота і адекватність оцінки головних характеристик зовнішнього вигляду — фіксація відтінків, елементів, нюансів — залежить від рівня сформованості самої особистості, її етичних та естетичних уявлень.

Так, літературознавці нарахували у творах Л.М. Толстого 85 відтінків виразу обличчя і 97 — посмішки, натомість пересічна людина навряд чи здатна розрізнити і охопити таку кількість виразів людського обличчя.

Процес розуміння іншого воїна — складне явище, у якому виокремлюють два рівні. На першому рівні відбувається усвідомлення цілей, мотивів, настанов цього воїна. Другий рівень характеризується здатністю прийняти його цілі, мотиви, настанови як свої власні. Цей рівень, як правило, відсутній у дітей і є результатом пізнішого онтогенетичного розвитку, хоча не всі дорослі здатні розуміти іншу людину саме на цьому рівні.

Спричиняє це механізм *егоцентризму*, під яким розуміється зосередженість індивіда тільки на власних інтересах та переживаннях і, як наслідок, нездатність розуміти іншу людину як суб'єкта і особистість, відмінну від нього. Найповніше егоцентризм виявляється у дитячому і старечому віці. У конкретних дослідженнях виокремлюють такі різновиди егоцентризму: *пізнавальний* — виявляється у процесах сприймання і мислення; *моральний* — характеризує нездатність до розуміння причин вчинків інших людей; *комунікативний* — свідчить про неповагу до смислових понять партнерів по спілкуванню.

Отже, другий рівень взаєморозуміння передбачає, що кожен із партнерів по взаємодії враховує не тільки свої власні потреби, мотиви, цінності, а й відповідні запити іншого. Це відбувається за допомогою таких *механізмів взаєморозуміння*, як ідентифікація та рефлексія.

Поняття *ідентифікації* виражає той факт, що одним із найпростіших способів розуміння іншого воіна є уподібнення себе до нього. У реальних ситуаціях взаємодії воїни користуються цим прийомом, коли припущення про внутрішній стан партнера по спілкуванню будується на підставі спроби поставити себе на його місце. Тоді ідентифікація виступає одним із механізмів пізнання і розуміння навколишніх.

Феномен ідентифікації, описаний З. Фройдом, належить до найзначні-ших і найяскравіших процесів людського спілкування. У сучасній літературі це поняття має неоднозначне тлумачення. Так, А. Бандура вважає, що ідентифікація належить до процесу копіювання суб'єктом думок, почуттів або дій іншої людини, яка є моделлю.

На думку Д. Гервіца, ідентифікація — це набуття або засвоєння цінностей, ідеалів, ролей, моральних якостей іншої людини, особливо батьків.

Згідно з визначенням Р. Адамека і Б. Дайгера, коли один суб'єкт ідентифікується з іншим (моделлю), він розглядає модель як значущого іншого, відчуває до моделі почуття симпатії, засвоює її норми і цінності, позитивно сприймає прямий контроль моделі над собою.

Термін «ідентифікація» Борис Паригін вживає у значенні взаємного уподібнення людей одне до одного.

Більшість визначень цього поняття свідчить про те, що під ним зазвичай розуміють механізм міжособистісної регуляції поведінки індивідів у процесі спілкування. Уподібнення до іншого, ототожнення себе з ним, запозичення його важливих характеристик, згода на контроль з його боку — все це не що інше, як способи взаєморозуміння партнерів по спілкуванню, спрямовані на кращу організацію спільної діяльності. Ідентифікація тісно пов'язана з іншим близьким за змістом явищем — емпатією.

Емпатія — це особливий спосіб розуміння іншої людини, коли домінує не раціональне, а радше емоційне сприйняття її внутрішнього світу. Емоційна природа емпатії саме і виявляється в тому, що ситуація іншої людини, партнера по спілкуванню, не стільки «продумується», скільки «відчувається».

Емпатичні реакції можуть бути адекватними і неадекватними переживаннями об'єкта емпатії. Так, чиєсь горе викликає в однієї людини страждання, в іншої — радість. Одні люди радіють чужому щастю, інші — заздять. Це пояснюється тим, що емпатичні реакції виникають у відповідь як на позитивні так і на негативні переживання. Проте у психології склалась традиція вивчення емпатії в контексті негараздів, оскільки це дає можливість повніше виявити мотиваційні настанови одного індивіда щодо іншого.

Найтиповішими формами емпатії є співпереживання і співчуття. *Співпереживання передбачає* переживання індивідом тих самих почуттів, які відчуває інший, але це переживання звернене на себе. Індивід переживає або те, що може статися з ним у

майбутньому, або те, що він пережив у минулому. *Співчуття* — це переживання негараздів іншого безвідносно до власного стану.

Механізм емпатії в певних рисах подібний до механізму ідентифікації: вміння поставити себе на місце іншого, поглянути на речі його очима. Проте «поглянути на речі чиймись очима» не обов'язково означає ототожнити себе з цією людиною. Якщо людина ототожнює себе з кимось, це означає, що вона буде свою поведінку так, як буде її цей інший. Коли ж людина виявляє до нього емпатію, вона просто бере до уваги лінію його поведінки (наприклад, ставиться до нього зі співчуттям), але свою власну поведінку може будувати зовсім інакше.

В обох випадках враховується поведінка іншої людини, але результат спільних дій буде різним: одна справа — зрозуміти партнера по спілкуванню, ставши на його позицію, діючи відповідно до неї; інша — зрозуміти його, враховувати його точку зору, навіть співчувати йому, але діяти по-своєму.

Для характеристики процесу спілкування обидва явища вимагають розв'язання ще однієї проблеми: наскільки повно та адекватно буде партнер по спілкуванню розуміти іншого та самого себе. Від цього значною мірою залежатиме ефективність взаємодії між ними. До процесу розуміння воїнами один одного включається механізм рефлексії.

Рефлексія — це усвідомлення індивідом, що діє, того, як він сприймається партнером по спілкуванню. Це вже не просте знання або розуміння іншого, а знання того, як інший розуміє свого партнера, своєрідний подвоєний процес дзеркального відображення один одного, глибоке, послідовне взаємовідображення, змістом якого є відтворення внутрішнього світу партнера по взаємодії, причому в цьому внутрішньому світі, у свою чергу, відображається внутрішній світ першого.

У повсякденному житті люди не завжди знають справжні причини поведінки іншої людини або знають їх недостатньо. Тому за умов дефіциту інформації вони починають приписувати одне одному як причини поведінки, так і самі зразки поведінки або якісь загальніші характеристики. Це здійснюється або на підставі подібності поведінки суб'єкта до певного зразка, який мав місце у попередньому досвіді суб'єкта сприймання, або на підставі аналізу власних мотивів, які могли б мати місце в аналогічній ситуації. Цей феномен у соціальній психології має назву *каузальна атрибуція*.

Одним із перших до ідеї приписування звернувся Ф. Гайдер, який вважав, що людям взагалі властиво міркувати таким чином: «погана людина має погані риси, добра людина має добрі риси». Тому й приписування причин поведінки і рис характеру здійснюється за такою схемою: «поганим» людям завжди приписуються «погані» вчинки, а «добрим» — «добрі».

Таким чином, *каузальна атрибуція* — це своєрідна інтерпретація та оцінка людиною причин і мотивів поведінки інших на ґрунті буденного, житейського досвіду. Вона може стосуватися сприймання не тільки окремих людей, а й соціальних груп і самої себе.

Велику роль у сприйманні людини людиною відіграє *настанова*, особливо при формуванні першого враження про незнайому людину. Добре відомі експерименти О.О. Бодальова, в яких досліджувалась роль настанови у сприйманні людини. В одному з експериментів двом групам студентів показали фотографію однієї й тієї самої людини. Але попередньо першій групі було повідомлено, що ця людина є злочинцем, а другій — видатним вченим. Після цього кожній групі запропонували скласти словесний портрет людини. У першому випадку були одержані такі характеристики: глибоко посаджені очі свідчили про злобу, вигтячене підборіддя — про рішучість іти до кінця в злочині. Відповідно, за оцінками учасників другої групи, ті ж глибоко посаджені очі свідчили про глибину думки, а підборіддя — про силу волі у подоланні труднощів на шляху пізнання.

Усі ці факти можна розглядати як вияви особливого процесу, який супроводжує сприймання людини людиною, а саме — явища стереотип і зації.

Стереотип — це стійкий і спрощений образ певного явища або людини, яким користуються як відомим «скороченням» при взаємодії з цим явищем або людиною. На ґрунті стереотипів формуються ефекти міжособистісного сприймання, які відображають певну тенденцію, а саме: сприймати соціальні об'єкти максимально однорідними і несуперечливими. Найвідомішими є ефекти ореолу, первинності та новизни.

Суть *ефекту ореолу* виявляється в тому, що загальне сприятливе враження веде до позитивної оцінки всіх інших якостей людини. І навпаки, загальне несприятливе враження сприяє формуванню негативних оцінок. Образ, що існував раніше, відіграє роль ореолу, який заважає бачити справжні риси і вияви об'єкта сприймання. Ефект ореолу найяскравіше виявляється тоді, коли людина має обмежену інформацію про об'єкт сприймання, а також коли судження стосуються моральних якостей. Тенденція перебільшувати одні характеристики і недооцінювати інші свідчить про певну оцінку (позитивну або негативну) упередженість людини у міжособистісному сприйманні.

Тісно пов'язані з попереднім і ефекти новизни та первинності. Обидва вони стосуються значущості порядку подання інформації про людину для формування уявлення про неї. *Ефект первинності* виявляється в тих випадках, коли сприймається незнайома людина і під час її оцінювання роль настанови відіграє інформація, подана раніше. У ситуації сприймання знайомої людини діє *ефект новизни*, який полягає в тому, що остання, новіша інформація про людину стає найзначущішою.

Отже, стереотипи і ефекти міжособистісного спілкування відображають схематизм, емоційну забарвленість, спрощеність людського сприймання. Вони виникають за умов дефіциту інформації, обмеженого індивідуального досвіду, упереджених уявлень, які є в суспільстві чи соціальній групі.

Стереотипи та ефекти відіграють у людському спілкуванні подвійну роль. З одного боку, вони скорочують час ознайомлення з іншими людьми, дають змогу вступати в контакти з людьми різного віку, статі, різної професійної і соціальної належності. З іншого — стереотипи стандартизують процес людського спілкування, можуть сприяти формуванню хибних уявлень про людей, що негативно впливає на весь процес спілкування. У зв'язку з цим точність і адекватність сприймання людини людиною є необхідною умовою ефективності спільної діяльності.

Точність міжособистісної оцінки. При спостереженні за фізичними об'єктами ми можемо легко перевірити точність сприймання, зіставивши його результати з об'єктивною фіксацією, вимірюванням деяких якостей і властивостей. У разі пізнання іншої людини зробити це значно важче, адже враження, отримане про неї суб'єктом сприймання, ні з чим зіставити, оскільки відсутні методики безпосередньої реєстрації якостей особистості іншої людини.

Останнім часом багато дослідників намагаються розв'язати зазначену проблему, виходячи в аналізі феноменів міжособистісного сприймання з принципу діяльності. Річ у тім, що формування ціннісно-смыслових позицій учасників перцептивного процесу — це не тільки (і не стільки) відображення особливостей партнерів як особистостей, скільки їхня здатність визначити, як ці особливості (характер, здібності, вміння тощо) виявляються у конкретній ситуації спільної діяльності. Наші знання про партнера по спілкуванню не завжди відповідають справжньому, адекватному розумінню його як особистості. Це зумовлено й тим, що наявні знання використовуються не в тій формі і не в тому обсязі, в яких вони зберігаються, а у перетвореному вигляді. Характер же перетворень знань визначається в першу чергу цілями та завданнями діяльності.

Як і під час обміну інформацією, сприймання і розуміння іншої людини може відбуватися як на рівні значення, так і на рівні смислу. Інакше кажучи, ми можемо сприймати людину, фіксуючи тільки її зовнішні ознаки, її поведінку, дії, а можемо йти глибше — шукати за зовнішніми ознаками внутрішні, особистісні характеристики — мотиви, мету діяльності. Московський психолог А.У. Хараш дуже влучно називає це об'єктним і суб'єктним сприйманням.

Об'єктне сприймання іншої людини — це сприймання безпосереднє, але за умов не реальної спільної діяльності, а простої присутності іншої людини. У цій ситуації у суб'єктів немає спільного предмета діяльності, тому їхнє міжособистісне сприймання відбувається на рівні значень зовнішніх ознак. На відміну від цього, опосередковане спільною діяльністю, коли предмет діяльності для кожного з партнерів має особистісний смисл.

Найповніше суб'єктний рівень міжособистісного сприймання виявляється в дії механізмів емпатії та рефлексів. Саме вони дають можливість побачити предмет діяльності іншої людини не очима стороннього спостерігача, а зсередини, з боку партнера по спілкуванню, а значить прогнозувати його подальші дії.

Проблема підвищення точності міжособистісного сприймання виникла передусім як практична проблема. Її розроблення було пов'язане з необхідністю підвищення вимог до людей, які професійно зайняті в системі міжособистісних стосунків: менеджерів, керівників, вихователів, викладачів, командирів. Неможливість розв'язати цю проблему традиційними психологічними методами привела практичних психологів до розроблення способів активного «психологічного втручання» у сферу перцептивних процесів. Головною метою такого впливу стало формування та розвиток соціально-психологічної компетентності особистості, її здатності ефективно взаємодіяти з іншими людьми у сфері міжособистісних взаємин. Йдеться про формування вмінь орієнтуватися в соціальних ситуаціях, адекватно визначати індивідуальні особливості та емоційні стани інших людей, використовувати найефективніші способи взаємодії з ними. Адже виникає проблема оптимізації спілкування, у тому числі і у військовому середовищі, яке має свої особливості.

11.5. Оптимізація спілкування у військовому середовищі

Одним з найважливіших шляхів підвищення ефективності спілкування у військовому середовищі є його оптимізація. Її необхідність виникає тоді, коли мають місце міжособистісні і внутрішньоособистісні конфлікти, спостерігається самозаспокоєність особового складу, коли необхідний пошук додаткових внутрішніх резервів активізації особового складу для формування здорового морально-психологічного клімату у підрозділі. У ряді випадків виникає також необхідність подолання бар'єрів спілкування.

Якщо звернутися до досвіду добре відпрацьованих, ефективних груп в умовах високোзначущої діяльності військових колективів, у найбільш узагальненому вигляді завдання оптимізації спілкування в підрозділі містять:

- попередження (або зняття) надмірно агресивної поведінки лідерів та сублідерів щодо низькостатусних воїнів;
- цілеспрямоване створення ситуації термінового «щадного» охоронного режиму спілкування для найбільш нестійких і легковразливих членів колективу;
- активізацію спілкування ведених із високостатусними (і найбільш підготовленими) воїнами та зменшення ймовірності конфліктів між ними;
- затвердження гуманних і демократичних принципів спілкування між різними категоріями особового складу.

Для оптимізації спілкування у військовому середовищі можуть бути застосовані три основні підходи:

- 1) реорганізація структури групи (зміна складу, перегрупування та перестановки військовослужбовців у різних сполученнях);
- 2) цілеспрямована реконструкція завдань;
- 3) безпосередня регламентація характеру взаємодії військовослужбовців з метою їх термінової взаємної адаптації.

У загальному вигляді оптимізація спілкування військовослужбовців через організацію їх спільної діяльності здійснюється через:

- виділення ситуацій, які сприяють, стимулюють або, навпаки, блокують, погіршують, навіть виключають ті чи інші форми взаємних впливів;
- виключення небажаних (невизначених, конфліктогенних) форм предметно-практичної взаємодії військовослужбовців;
- практикування нових форм взаємодії з орієнтуванням на реальні ресурси військовослужбовців або утворення умов для найповнішого вияву набутих умінь або компенсації відсутніх.

У процесі спілкування можуть бути застосовані такі *способи впливу на групу*: зараження, навіювання, переконання, інформування, наслідування тощо.

Зараження — це спосіб впливу, що інтегрує навіть великі маси воїнів. Зараження визначається як несвідоме, мимовільне охоплення індивіда певним психічним станом.

Навіювання — це цілеспрямований, неаргументований вплив одного воїна на іншого або на групу. Воїн, що сприймає інформацію, не здатний критично її оцінити. На відміну від зараження, навіювання не передбачає переживання ідентичних емоцій великою групою осіб. Цей процес має однобічний характер. Навіювання виробляється мовним впливом і прагне до сприйняття індивідом інформації на необґрунтованому висновку. Навіювання належать до емоційно-вольової сфери. Ступінь навіювання залежить від віку (діти є податливішими за дорослих), стану здоров'я (втомлені та послаблені легше піддаються навіюванню) та інших соціально-психологічних факторів.

Переконання — специфічний компонент у структурі особистості й спосіб свідомо організованого соціально-психологічного впливу на психіку ззовні. Як спосіб впливу переконання базується на системі логічних доказів та передбачає усвідомлені взаємини того, хто сприймає, залежить від його зацікавленості в одержаній інформації та усвідомленні проблеми.

Інформування також є способом впливу в процесі спілкування. Порівняно з переконанням цей спосіб слабший. Живучи у суспільстві, людина постійно потребує інформації про події, що відбуваються. Якщо ця потреба задовольняється не повністю або не задовольняється зовсім, люди самі намагаються пояснити емоційно забарвлені ситуації. Таким чином, виникають чутки, під якими розуміють повідомлення. Чутки виходять від однієї або кількох осіб, стосуються деяких подій та нічим не підтверджуються. Чутки виникають, як правило, у погано організованому військовому колективі (групі) і готують його членів до санкціонування певних дій. При цьому розрізняють чутку-«лякало», яка породжує страх; агресивну, яка викликає у воїнів вороже ставлення до кого-небудь або чого-небудь; чутку-бажання, яка видає бажане за дійсне. З чутками борються за допомогою своєчасного інформування членів військового колективу (групи) про всі важливі події, як внутрішні, так і зовнішні.

Наслідування — спосіб впливу, який виявляється як на індивідуальному, так і груповому рівні й полягає у відтворенні поведінки, яка демонструється. Особливу роль відіграє наслідування в розвитку дитини, де воно слугує способом опанування світу. Певною мірою ця функція зберігається і в дорослої людини. За відсутності інших способів опанування будь-якою дією наслідування може з успіхом використовуватися

для засвоєння професійних прийомів або інших навичок. Наслідування може стосуватися поведінки окремого воїна та норм поведінки, які вироблені групою.

11.5.1. Розвиток навичок спілкування в діяльності військового керівника

Дослідження праці керівників засвідчили, що 40 % від усіх вирішуваних ними проблем належать до керування колективом, а ефективність їхньої праці на три чверті залежить від вміння взаємодіяти з людьми.

Виділяють вісім груп якостей фахівця, які становлять майстерність керування:

- 1) спілкуватися на формальній і неформальній основах та ефективно взаємодіяти з колегами, рівними по посаді;
- 2) застосувати якості лідера, які необхідні при вирішенні питань з підлеглими;
- 3) орієнтуватись у конфліктних ситуаціях та правильно їх вирішувати;
- 4) здобувати та обробляти необхідну інформацію, оцінювати, порівнювати й засвоювати її;
- 5) швидко ухвалювати рішення у екстремальних ситуаціях;
- 6) розпоряджатися своїм часом, розподіляти роботу серед підлеглих, надавати їм необхідні повноваження, оперативно ухвалювати організаційні рішення;
- 7) виявляти якості підприємця, ставити перспективну мету, використовувати сприятливі можливості, своєчасно змінювати структуру колективу;
- 8) критично оцінювати ймовірні наслідки своїх рішень, вчитися на своїх та чужих помилках.

Формування цих вмінь можливе за умови оволодіння навичками та прийомами правильного міжособистісного та внутрішньогрупового спілкування. Особливо це важливо для офіцера — керівника військового колективу, якому у вирішенні професійних проблем та завдань управління недостатньо спиратись тільки на здоровий глузд, традиції та досвід.

Командирові необхідно прагнути своєю поведінкою, манерою і тактом спілкування з підлеглими створювати в оточення добрий настрій, не вносити напруженості, не провокувати негативних емоцій, не формувати пригніченості з боку підлеглих авторитарним стилем спілкування та управління.

Ефективність спілкування багата в чому залежить від умінь зняти соціальні, політичні, релігійні, професійні та психічні бар'єри. Це можливо за наявності глибоких знань психіки людини, її ціннісних орієнтацій, які виражаються в інтересах, потребах, ідеалах тощо. Краще переконує аудиторію той командир, який володіє риторикою (поставленим голосом, темпом мови, дотриманням пауз, голосовими акцентами тощо), комунікативним зовнішнім виглядом (охайністю, доброзичливістю тощо), здатен викликати спільні емоції, накреслити спільні інтереси та мету, аргументовано впливати на оточення. Авторитетний керівник може впливати на підлеглих, навіть маючи недостатньо аргументів.

Необхідно знати підлеглих, які критично ставляться до повідомлень, схильні до навіювання — некритичного сприйняття дійсності, та відповідно обирати спосіб аргументованого або навіюваного впливу, прогнозувати результат та коригувати свої дії. Досвідченіші воїни вимагають переконливих впливів більшою мірою, ніж молоді воїни. Частіше зазнає поразки той керівник, який намагається відкрито впливати, не приховуючи намірів переконати окремих підлеглих або цілий колектив (групу), не робить це побічно в процесі появи якої-небудь інформації, подій.

Керівникові не слід оприлюднювати неперевіраних фактів, прагнути змінити думку або запевнити підлеглих, виходячи з особистих припущень або здогадів. Тільки об'єктивна інформація здатна задовольнити потреби підлеглих та попередити

виникнення чуток. Індивідуальне спілкування з підлеглими вдається здебільшого, коли командир виявляє повагу, враховує обставини місця та часу, вміє визначити настанови співрозмовника, володіє невербальними засобами комунікації, намагається співпереживати, поставити себе на місце підлеглого та перейнятися його ситуацією.

Психологічну готовність до спілкування визначають такі риси командира:

- майстерне володіння лексико-фразеологічним складом мови;
- наявність розвинутої професійної мови;
- вміння контролювати свій ситуативний образ в очах підлеглих та підтримувати спілкування як фактор мобілізації волі, активізації інтелекту, бажання спілкуватися тощо.

Ефективність спілкування керівника підвищують такі засоби та прийоми:

- оптимальний зоровий контакт;
- правильне розташування учасників розмови та надання їм можливості вільно висловлювати свою думку, розрахунок на повагу до своєї позиції, пояснення ситуації для забезпечення єдності цілей;
- викладення не тільки своєї думки, а й протилежної з показом сильних та слабких її боків;
- виділення важливої інформації та ін.

11.5.2. Методи формування культури спілкування

Для формування культури спілкування керівника та формування його власного стилю можна запропонувати такі методи: **соціально-психологічний тренінг** (СПТ), **групову дискусію**, **рольові ігри**, **тренінг соціальної перцепції** тощо.

Найпоширенішою формою такої підготовки є **СПТ**—специфічна психологічна технологія, зорієнтована на використання активних методів групової роботи для розвитку і підвищення компетентності особистості у спілкуванні та коригування взаємин у групі.

Залежно від конкретних завдань можна говорити про різновиди СПТ: **перцептивний**, **рольовий**, **тренінг ділового спілкування**, **поведінковий** тощо. Під час тренінгових занять провідним є один з учасників групової взаємодії, яка будується на використанні групової дискусії та рольової гри. Усі форми СПТ обов'язково розраховані на формування і розвиток емпатії та рефлексії, що дає змогу учасникам тренінгових груп (Т-груп) усвідомити н оцінити деякі звичні стереотипи сприймання самого себе та інших людей. Це, у свою чергу, допомагає прогнозувати можливі вчинки людей у ситуаціях міжособистісного спілкування.

Поки що в нашій країні СПТ більше базується на емпіричній практиці, ніж на теоретично обґрунтованих концепціях. Для оцінки його ефективності найчастіше використовуються різного роду шкали суб'єктивних оцінок. Але, як наголошують дослідники та розробники цієї практичної галузі психології, саме вони дають ефект, який і є мстою СПТ.

Оволодіння кожним воїном знаннями, навичками та вміннями у сфері спілкування зменшує напруженість у екіпажах, військових колективах, підвищує їхню сумісність, попереджує конфліктні ситуації та їхні негативні наслідки — порушення статутних правил стосунків, сприяє взаєморозумінню, зміцнює дружбу та морально-психологічний клімат у цілому.

Методи СПТ поділяються на дві великі групи: дискусійні методи (групові дискусії, розбір помилок з практики спілкування, аналіз ситуації морального вибору) та ігрові (рольові ігри, тренінг соціальної перцепції, поведінковий тренінг, невербальна психогімнастика, контргра тощо). Усі методи базуються на використанні навчального

ефекту групової взаємодії, реалізують принцип активності того, хто навчається, та передбачають своєрідний варіант навчання на війнах.

Метод групової дискусії— складова майже всіх інших методів, що дає змогу вважати його базовим. Як самостійний він використовується у формі аналізу конкретних ситуацій та формі групового самоаналізу. Під час групової дискусії від психолога-ведучого вимагається велика майстерність, а також додержання таких вимог:

- розпочинаючи дискусію, ведучому потрібно не тільки назвати тему, а й пояснити її — зацікавити військовослужбовців;

- необхідно стежити за ходом дискусії, не допускати багатослів'я та відхилення від теми, повторення вже сказаного;

- у ході обговорення слід підбивати часткові підсумки, а при формулюванні кінцевого висновку обов'язково порівняти його з поставленою метою;

- щодо кожного учасника ведучий має виділити головну думку у висловлюваннях, уважно вислуховувати, передчасно нікого не перепиняти;

- ведучий має звертати увагу учасників на необхідність аргументувати свої висловлювання, стежити, щоб бездоказові тези не бралися до уваги;

- ведучому необхідно активізувати пасивних учасників, втручаючись у дискусію, коли виникають непорозуміння між ними, аби допомогти їх подолати;

- щодо групи в цілому ведучий має створювати ділову обстановку, скеровуючи дискусію в конструктивне річище, залучаючи до обговорення всіх учасників;

- під час обговорення завдання ведучого виділяти, запам'ятовувати та використовувати для розв'язання проблеми всі пропозиції, докази, зауваження воїнів;

- виявляючи погляди учасників, ведучий має розмовляти мало та по суті справи, зупиняти суперечки, в яких від теми розмови переходять на особистості.

Серед ігрових методів найбільшого поширення набули **рольові ігри**. Вони та групові дискусії частіше використовуються для тренінгу комунікативної та інтерактивної сторін спілкування, частково для набуття навичок конструктивної бесіди в конфліктній ситуації.

Існує кілька способів організації тренінгу. Один із них передбачає такі етапи: мета тренінгу формулюється на основі збігу вимог до особистості з її психологічними характеристиками, завчасно визначається, яка характеристика (наприклад, замкнутість, гарячковість, нетерплячість до незбігу думок, невміння аргументувати свою позицію тощо) та на основі якого регулятивного механізму ця характеристика має поліпшуватися по закінченні курсу тренінгу. Необхідно пам'ятати, що позиція ведучого багато в чому визначає успіх тренінгу. Завданням військового психолога в будь-яких ситуаціях є організація вільного демократичного обговорення проблеми, зупинення ситуацій, образливих для кого-небудь з учасників, які викликали б стрес.

11.5.3. Тренінг соціальної перцепції

При організації СПТ, орієнтованого на перцептивне спілкування, необхідно додержуватися принципу «суб'єкт-суб'єктної» парадигми, з якої випливає діалогічність форми спілкування та необхідність ухвалювати рішення про корекцію у сфері спілкування самим суб'єктом. Тренінг має бути організований таким чином, щоб кожний учасник міг самостійно діагностувати свої можливості та труднощі в конкретних комунікативних ситуаціях. Інколи, отримавши нові для себе відомості, людина самостійно працює над оптимізацією спілкування.

Процедура СПТ в групі не має суворого алгоритму та багато в чому залежить від майстерності ведучого. Як правило, робота в групі розгортається за кількома напрямами:

- дослідження та рефлексія зміни уявлення учасників про партнерів з моменту першого враження до стійких взаємин;
- дослідження становлення соціально-психологічних структур групи; аналіз поведінки учасників у конкретних ситуаціях (рис. 11-2).

Рис. 11-2. Послідовність проведення аналізу процесу спілкування

Тести та завдання для самоконтролю

11-1. Автоконтрольний блок.

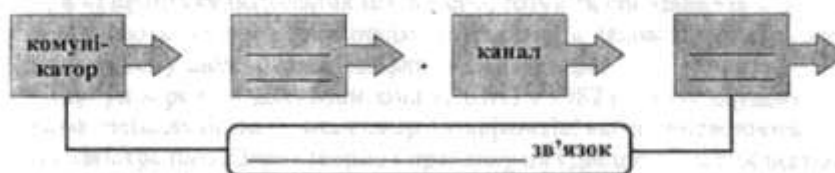
Тезаурус — єдина _____ значень, прийнята всіма _____ групи, учасниками конкретного комунікативного

система
членами
процесу

1-2. Який із нижческазаних елементів не належить до структурних компонентів спілкування?

- предмет спілкування;
- потреба у спілкуванні;
- комунікативні мотиви;
- дія спілкування;
- завдання спілкування;
- засоби спілкування;

11-3. Автоконтрольний блок (модель комунікативного процесу).

11-4. Яка з нижчеперелічених груп методів не належить до активних методів СПТ?

- лекції, семінари, бесіди соціально-психологічної тематики тощо;

- б) групові дискусії, розбір помилок з практики спілкування, аналіз ситуації морального вибору тощо;
- в) рольові ігри, тренінг соціальної перцепції, поведінковий тренінг, невербальна психогімнастика, контргра тощо;
- г) групові дискусії, розбір помилок з практики спілкування, аналіз ситуації морального вибору, рольові ігри, тренінг соціальної перцепції, поведінковий тренінг, невербальна психогімнастика, контргра тощо;
- д) правильної відповіді немає.

11-5. Схарактеризуйте застосування фасціації у процесі здійснення СПТ.

11-6. Схарактеризуйте основні вимоги та правила воїнського етикету.

- залучення до розв'язання конфліктів авторитетних воїнів;
- уникання упередженості під час вивчення конфліктів;
- всебічне вивчення передумов, причин та умов виникнення конфлікту;
- об'єктивний аналіз поведінки учасників конфлікту, врахування їхніх психічних станів;
- спрямування опонентів на конструктивний пошук виходу з конфлікту;
- врахування індивідуально-психічних особливостей конфліктарів, і насамперед тих, які можуть посилити конфлікт;
- старанний аналіз інформації, яка стосується динаміки розвитку та розгортання конфлікту;
- конфіденційність інформації щодо конкретного конфлікту;
- вміле використання впливу військового колективу на розв'язання конфлікту;
- індивідуальна психологічна допомога воїнам, які вийшли з конфлікту, корекція їхніх дій. контроль та допомога.

Таким чином, командирові слід усвідомити, що не існує готового рецепту розв'язання міжособистісних конфліктів. Життєва мудрість тут полягає в тому, щоб адекватно використовувати вищенаведені стилі та методики розв'язання конфліктів із врахуванням конкретних обставин. Найоптимальніший підхід визначається конкретною ситуацією.

Тема 12

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ЗАЛАГОДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ У ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛАХ

Навчальні питання:

1. Конфлікти та причини їх виникнення у військових підрозділах
 - 1.1. Класифікація міжособистісних конфліктів
 - 1.2. Причини міжособистісних конфліктів
 - 1.3. Динаміка конфлікту
2. Діяльність командирів (військових психологів) щодо попередження та подолання конфліктних ситуацій у підрозділі

Головна умова згуртування військових колективів — здоровий морально-психологічний клімат. Військовий колектив зі здоровим морально-психологічним кліматом позитивно впливає на якість бойової і гуманітарної підготовки, стан військової дисципліни, сприяє підтриманню постійної бойової та мобілізаційної готовності підрозділу і врешті-решт сприяє гуманізації та демократизації взаємин у військовому середовищі. Вивчення й аналіз різних соціально-психологічних явищ, які мають місце в життєдіяльності військового підрозділу, допомагає офіцерові цілеспрямованіше й ефективніше працювати над формуванням та згуртуванням військового колективу. Практика показує, що там, де відсутня така систематична, цілеспрямована і планова робота офіцерів, мають місце порушення статутних правил взаємин, відсутнє взаєморозуміння між військовослужбовцями, які можуть призвести до різних суперечностей, взаємної протидії його членів на різних рівнях. Ці та інші негативні явища, які виникають у людських взаєминах, визначаються у соціальній психології як конфлікти.

Тому офіцери для попередження таких негативних явищ мають глибоко розуміти сутність конфліктів, їхню соціально-психологічну природу, організаційні, психічні й педагогічні причини виникнення, динаміку розвитку та залагодження, вміти класифікувати й прогнозувати їхні ознаки.

Питання 1. Конфлікти та причини їх виникнення у військових підрозділах

Нині в західній соціальній психології цілеспрямовано й активно розробляють теорію конфліктології. В американських університетах відкриваються центри з вивчення та розв'язання конфліктів, де вивчають теорію і практику подолання конфліктів, готують спеціалістів у цій галузі, надають послуги учасникам конфліктів, а також провадять конкретну роботу щодо різних конфліктних ситуацій.

Так, університет **Дж. Мейсона (США)** з 1982 р. готує студентів за новою спеціальністю — менеджер з конфліктів, яким присвоюють ступінь магістра наук. Зараз теорію і практику цієї дисципліни викладають майже в 150 коледжах та університетах США. 1970 р. в Лондонському університеті було створено центр із вивчення конфліктних ситуацій. В Австралії у 80-ті рр. XX ст. Стелою Корнеліус (засновниця програми) і Геленою Корнеліус (директорка програми) було створено міжнародну організацію з оригінальною програмою вивчення конфліктів на різних рівнях суспільства. Цією програмою цікавляться спеціалісти у галузі конфліктології [77, с. 85].

Досліджуючи конфліктологію, один з її засновників, англійський психолог **Дж. Бертон**, дійшов висновку, що конфлікти у соціальній сфері — закономірне явище, оскільки люди по-різному сприймають соціальні цінності та мають різні інтереси.

Зрозумілим стає його постулат про те, що розвиток будь-якого суспільства безконфліктним бути не може. Цієї ідеї у своїй теорії про неминучість конфліктів дотримується соціолог та психолог Георг Зимель.

Американський спеціаліст у галузі менеджменту Майкл Мескон зі співавторами вважає, що «повна відсутність конфлікту в середині організації— умова не тільки нереальна, а ще й небажана» [65]. Соціолог Л'юїс Козер запропонував розглядати конфлікт як ознаку функціоналізму з позитивними функціями [137].

Нажаль, у вітчизняній психологічній науці цій проблемі почали приділяти увагу зовсім недавно, через це таких глибоких і всебічних досліджень у нас ще немає. У зв'язку з цим немає й загальноустановленого розуміння, чіткого та однозначного визначення й класифікації цієї проблеми.

Поняття **конфлікт** походить від латинського слова *konfliktus*, що означає зіткнення. Психологи в основному визначають конфлікт через поняття суперечності. Така позиція є в «*Психологічному словнику*» [95]. Інші розуміють під конфліктом зіткнення інтересів людей, які мають місце в їх життєдіяльності.

Отже, за основу можна взяти визначення, яке є в «*Короткому психологічному словнику*»:

«Конфлікт — зіткнення протилежно спрямованих, несумісних між собою тенденцій у свідомості окремо **взятого** індивіда, у міжособистісних взаємодіях або в міжособистісних **взаєминах** індивідів або груп людей, пов'язаних з гострими емоційними переживаннями» [49, с. 152-153].

Функціональний аспект конфлікту зумовлений потребою змін у людських стосунках. Сутність цих стосунків є протиборством, зіткненням протилежних тенденцій, оцінок, принципів, еталонів поведінки щодо конфлікту. З боку інтересів конфлікт відбиває прагнення затвердити певний принцип, ідею, самоутвердження, вчинок. З погляду стану міжособистісних взаємин конфлікт є деструкцією цих взаємин на емоційному, пізнавальному та поведінковому рівнях. Конфлікт як психічне і соціально-психічне явище є водночас захисною та емоційно забарвленою реакцією, реакцією на ситуації, що психологічно травмують людину, на перепони в досягненні певної мети. Отже, конфлікт являє собою важкорозв'язувану суперечність, що супроводжується гострими емоційними переживаннями. З інструментального боку він виступає як спосіб самоутвердження, подолання негативних тенденцій, а з процесуального—є пошуком виходу, засобів стабілізації взаємин.

1.1. Класифікація міжособистісних конфліктів

Усвідомленню природи конфліктів сприяє їх класифікація, що має спиратися на соціально-психологічні ознаки. Соціальні психологи виділяють два *різновиди конфлікту*: внутрішньоособистісний та міжособистісний.

Внутрішньоособистісний конфлікт являє собою зіткнення рівних за силою, але протилежних за напрямом інтересів, потреб, потягів в одній особистості.

Міжособистісний конфлікт, який і є предметом нашого аналізу — це ситуація, де дійові особи мають несумісні цілі та реалізують протилежні цінності, або одночасно прагнуть досягнення такої мети, якої може досягти тільки одна зі сторін. Тут, виходячи зі складу учасників конфлікту, виокремлюють такі типи конфліктів: *особистість — особистість, особистість — група, група — група*. Отже, у соціально-психологічному плані учасники конфлікту характеризуються передусім протилежними мотивами, цінностями, настановами.

Таке протистояння усвідомлюється учасниками конфлікту. Воно виникає у зв'язку з розв'язанням війнами певних завдань у різних сферах військової діяльності. Але не будь-яка суперечність провокує конфлікт. Тільки суперечності, які зачіпають соціальний статус

особистості воїна або групи, їхні матеріальні та духовні потреби, престиж, моральну гідність, можуть спровокувати конфліктні ситуації. У зв'язку з цим конфлікт між воїнами являє собою таку суперечність, яка характеризується протиборством. Воїн вступає у конфліктну ситуацію тільки тоді, коли, на його думку, порушено справедливість, щось робиться не так, як він вважає правильним. Отже, причин для конфліктів може бути багато, але у всіх випадках є одна особливість — воїн вступає у конфлікт за ситуації для нього значущої, коли він не вбачає іншої можливості змінити її. Офіцерові доводиться розв'язувати міжособистісні конфлікти, які стосуються двох або кількох осіб — між індивідом та колективом, між начальником та підлеглим тощо.

Отже, командирові необхідно добре знати *класифікацію міжособистісних конфліктів та їхні причини*. Ці знання допомагають своєчасно попереджати їх виникнення, ставити їм правильний діагноз, оптимально розв'язувати конфліктні ситуації тощо.

У соціальній психології до класифікації конфліктів існують різноманітні підходи. Наприклад, **О. Єршов** пропонує класифікувати конфлікти за такими ознаками: за джерелом, за змістом, за значущістю, за типом вирішення, за формами вияву, за типом структури взаємин, за соціальною формалізацією, за соціально-психологічним ефектом, за соціальними результатами.

М. Дойч класифікує конфлікти на основі співвідношення між об'єктивним станом справ та тим станом, який реально склався у сторін конфлікту. Він виділяє такі **види конфліктів**:

1. *Реальний конфлікт* — такий, що об'єктивно існує і адекватно сприймається.
2. *Випадковий (умовний) конфлікт* — залежність від обставин, що можуть змінюватися, але ці обставини не усвідомлюються сторонами конфлікту.
3. *Зміщений конфлікт* — реальний конфлікт, за яким приховується інший, що є справжнім чинником конфліктної ситуації.
4. *Помилково дописаний конфлікт* — такий, що помилково тлумачиться.
5. *Латентний конфлікт* — має відбутися, але не виникає тому, що не усвідомлюється.
6. *Хибний конфлікт* — для його виникнення немає об'єктивних основ, але він виникає у свідомості сторін конфлікту через помилкове сприймання та розуміння ситуації.

Н. Гришина здійснила класифікацію конфліктів на основі виділення причинно-мотиваційних зв'язків, тобто вона виділяє **види конфліктів** залежно від стосунків, які визначені спільною діяльністю, потреб у спілкуванні та належності до певної виробничої структури:

1. Конфлікти, що є реакцією на перепони щодо досягнення цілей соціально корисної виробничої діяльності.
2. Конфлікти, що виникають як реакція на перепони в досягненні особистої мети.
3. Конфлікти протидії окремих людей соціальним нормам.
4. Особистісні конфлікти.

У цій класифікації враховується спрямованість комунікацій, що здійснюється під час конфлікту (вертикальні та горизонтальні).

Узагальнюючи різноманітні підходи до класифікації конфліктів, їх різновиди можна графічно зобразити так (рис. 12-1). Більш докладно схарактеризуємо ті різновиди, які мають вияв у військовому середовищі.

В основному всі **міжособистісні конфлікти** поділяються на *ділові* та *емоційні*.

Діловий конфлікт має місце у процесі виконання службових обов'язків, коли деякі військовослужбовці неякісно виконують свої посадові обов'язки, покладаючи їх виконання на інших, тощо.

Емоційні конфлікти характеризуються тим, що вони виникають у сфері міжособистісних взаємин через слабе виховання окремих воїнів, їхню психічну несумісність. У зв'язку з тим, що причини таких конфліктів криються в особистісних якостях учасників цих конфліктів, їх складно контролювати та виявляти їхні причини. Такі конфлікти офіцери мають швидко локалізувати і застосовувати заходи для примирення супротивних сторін. У протилежному разі вони можуть призвести до тяжких наслідків.

Міжособистісні конфлікти можна класифікувати за ознаками — **за результатом «корисності»**. Тобто на основі принципу доцільності і недоцільності конфлікту можна виділити **конструктивні** (позитивні) та **деструктивні** (негативні) конфлікти. Дослідження Л'юїса Козера і Мортон Дойча засвідчили, що конструктивний (стабілізуювальний) конфлікт виконує в оптимізації організаційної структури персоналу інтегративну функцію [109].

Відомо: у певних умовах, стимулюючи ефективний вихід із ситуації, що склалася, конфлікт об'єднує воїнів. У неконструктивних конфліктах один з опонентів зазвичай застосовує морально осуджені методи боротьби, прагне психічно пригнітити партнера, дискредитує його в очах колег. Стабілізуювальний конфлікт спрямований на усунення недоліків у житті підрозділу, відхилень від загальнолюдських та усталених колективом норм і правил поведінки тощо. При з'ясуванні ролі конфлікту слід виходити з конкретної ситуації, тому що один і той самий конфлікт може бути деструктивним в одному плані та конструктивним в іншому, відігравати негативну роль на одному етапі розвитку й позитивну — на іншому.

Основні вияви конструктивного конфлікту:

- *в особистісному конфлікті* — сприяння позитивному розвитку особистості воїна у вигляді почуття невдоволеності, наприклад, результатами власної діяльності;
- *у міжособистісних конфліктах* — запобігання стагнації життєдіяльності військового підрозділу;
- сприяння його розвитку та формуванню позитивного морально-психологічного клімату;
- утвердження нової мети, норм, ціннісних орієнтацій, прийомів, способів і форм колективної діяльності;
- звільнення від руйнівних факторів життєдіяльності військового підрозділу;
- згуртування перед зовнішньою небезпекою.

Отже, конструктивний конфлікт у житті військового колективу виконує такі позитивні **функції**: *пізнавальну, розвивальну, коригувальну, стабілізаційну і основну — інтегративну.*

Відповідно до цих різноманітностей конфліктів виділяють два види **мотивації конфліктів**: *позитивну і негативну.*

Конфлікт позитивно мотивований тоді, коли він спрямований на затвердження істини та усунення недоліків життєдіяльності військового колективу, на об'єктивне розв'язання проблем, наявних як у офіційній, так і в неофіційній сфері воєнних взаємин, на оптимальне розв'язання проблем бойової та **гуманітарної** підготовки, які мають місце у життєдіяльності військового підрозділу. До негативно-мотиваційних конфліктів належать також конфлікти, які вносять розбрат у структуру управління підрозділом, погіршують якість бойової та гуманітарної підготовки, створюють умови для здійснення різноманітних антисупільних вчинків тощо.

За обсягом конфлікти класифікуються так: *широкі* — стосуються інтересів великих груп воїнів, та *локальні* — не виходять за межі інтересів сторін конфлікту.

За керівництвом: *керовані* (регульовані) та *некеровані* (нерегульовані).

Офіцер як керівник військового підрозділу має вміти управляти конфліктом. Управлінський аспект цієї проблеми, крім розв'язання, запобігання і послаблення конфліктів і ліквідації наслідків, охоплює також їхню симптоматику, діагностику, прогнозування та контролювання. Це допомагає офіцерові своєчасно виявляти ознаки конфліктної ситуації, брати її перебіг під власний контроль, формувати до відповідного стилю поведінки та довести до позитивного розв'язання.

За часовим фактором конфлікти розділяють на *короткострокові* (вони можуть мати вибуховий характер), *довгострокові*, *разові* та *повторні*.

За кількістю учасників виділяють певні різновиди конфліктів: особистість — особистість, особистість — група; дві або більше груп одного військового колективу.

У процесі військової праці воїни реалізують різноманітні завдання або, маючи одну й ту саму мету, вбачають різні шляхи її досягнення. Спільна службова діяльність зводить воїнів з різними рисами характеру, інтелекту та ступенями вихованості. У ряді випадків вони не можуть дійти взаєморозуміння один з одним через психологічну і психофізичну несумісність. Конфлікт між особистістю та групою можливий у випадках, коли очікування особистості не збігаються з усталеними нормами поведінки групи. Такі випадки часто мають місце, коли змінюється командир підрозділу або через якісь суб'єктивні чи об'єктивні причини змінюється склад підрозділу. Тут також велику роль відіграє вихованість всіх членів групи. Інколи конфлікт між офіцером і керованим колективом може виникнути у випадках необ'єктивного ставлення командира до своїх підлеглих, необ'єктивності у заохоченнях та стягненнях, неоднакової вимогливості до різних членів колективу тощо. У міжгруповому конфлікті протистоять групи з одного військового підрозділу. Ці групи можуть бути формальними та неформальними. У більшості випадків

ініціаторами неконструктивних конфліктів виступають неофіційні групи з негативною спрямованістю, які за рахунок інших воїнів прагнуть задовольняти свої інтереси, нав'язувати негативні традиції, правила поведінки тощо.

За джерелами виникнення конфлікти бувають *об'єктивні та суб'єктивні, істинні та хибні*.

За формою вираження — *вербальні та невербальні, внутрішні й зовнішні, організаційні та неорганізаційні, навмисні й спонтанні* тощо.

За типом структурних взаємин — конфлікти «*по вертикалі*» (між начальником та підлеглим) і «*по горизонталі*» (коли в конфлікт втягнені військовослужбовці на рівнозначних посадах). Небезпека горизонтальних конфліктів полягає в тому, що вони можуть перерости у вертикальні.

За силою емоційного впливу на учасників конфлікту — *сильні*, які стосуються соціального статусу особистості, її гідності, престижу, і *слабкі*, які не стосуються основних принципів існування особистості.

Завершальною, узагальнювальною основою класифікації конфлікту є його результативність: *позитивний та негативний*.

Конфлікт оцінюється позитивно, якщо він сприяє усуненню причин самого конфлікту, залагоджується об'єктивно, утверджується істина й усуваються недоліки в житті військового колективу. Тому офіцерові деколи потрібно спричинити такий конфлікт, щоб змінити стиль діяльності підрозділу, усунути наявні недоліки і вчасно вирішити назріваючий у підрозділі конфлікт. Нажаль, у житті військового колективу через різні об'єктивні та суб'єктивні причини не всі конфлікти вирішуються вчасно. У таких випадках вони вносять розлад у систему взаємин військовослужбовців, порушують здорову морально-психологічну атмосферу колективу.

Загалом до таких самих негативних наслідків призводить і часткове вирішення конфлікту. Негативними наслідками також можна вважати порушення статутних вимог, конформізм, різноманітні психічні розлади окремих військовослужбовців тощо. Уникнути таких негативних наслідків міжособистісних конфліктів допомагає знання причин виникнення конфліктів. Безумовно, всі причини вказати неможливо, бо скільки учасників конфлікту, стільки і причин.

1.2. Причини міжособистісних конфліктів

Усю сукупність причин конфліктів можна розділити на три великі групи:

1. Причини соціально-психологічного характеру — наявність у підрозділі соціально незрілих осіб з девіантною поведінкою; відсутність свідомої дисципліни в окремих воїнів; занепад престижу військової служби і, як наслідок — низька мотивація до військової служби; негативні риси характеру окремих членів військового колективу, які межують з хворобливістю; дезорганізованість колективу, низький рівень його розвитку; відсутність найпростіших знань із психології у молодших командирів; негативні традиції, які формувались ще у різноманітних цивільних організаціях та установах; психологічна несумісність воїнів тощо.

2. Причини організаційного характеру —

- *недоліки в організації життєдіяльності підрозділу;
- *низький рівень бойової та гуманітарної підготовки;
- *недостатня підготовленість, малодосвідченість окремих керівників військових підрозділів, відсутність навичок і умінь керування;
- *невідповідність стилю керування командирів підрозділів рівню зрілості військового колективу;
- *не найкращий розподіл особового складу за посадами;

*недоліки в організації виховання особового складу підрозділу;

*недоліки у забезпеченні особового складу різними видами постачання тощо.

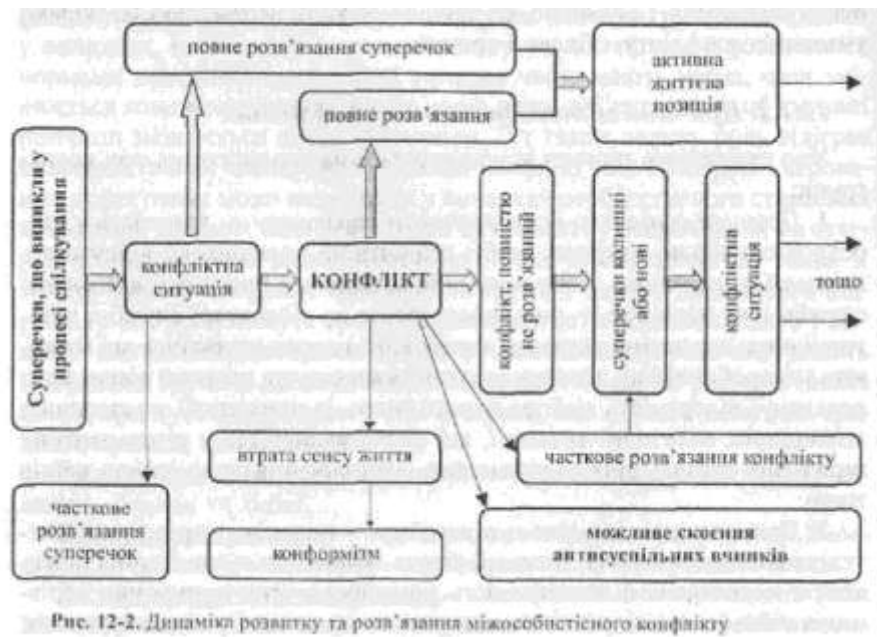

Рис. 12-2. Динаміка розвитку та розв'язання міжособистісного конфлікту

3. Морально-етичні причини— недостатня моральна вихованість окремих військовослужбовців, яка виявляється в грубості та неправдивості, неповазі до загальнолюдських цінностей, порушенні правил спілкування; приниження особистої гідності воїнів; наявність негативних традицій, хибне розуміння товариства, пияцтво, низький рівень культури мови; відсутність особистого прикладу офіцерів та сержантів тощо.

1.3. Динаміка конфлікту

Поряд зі знанням причин конфліктів офіцерові для цілеспрямованої роботи з їх попередження і подолання необхідно добре знати **динаміку їхнього розвитку і розв'язання** (рис. 12-2), бо вони, незважаючи на їхню різноманітність, мають процесуальний характер.

Завдання офіцера у вирішенні міжособистісного конфлікту — вжити заходів його недопущення або усунення на ранній стадії виникнення. Таким чином, постає проблема усвідомлення конфлікту, своєчасного з'ясування конфліктної поведінки, виділення певних етапів або стадій у розвитку та розв'язанні таких конфліктів.

Загострення емоцій. Практика свідчить, що конфлікт виникає не миттєво — йому передують певне загострення емоцій у процесі спілкування і діяльності воїнів, викликане певними суперечностями. Аналіз великої кількості фактів життя військових підрозділів дає змогу виділити **типові суперечності**, які найчастіше зумовлюють конфліктні ситуації:

1. Суперечності між воїнами у сфері офіційних та неофіційних стосунків.
2. Зіткнення особистісних та громадських інтересів, мотивів і цілей у взаєминах.
3. Суперечності між відсталими та передовими, консервативними і прогресивними поглядами стосовно військової служби, діяльності, один одного тощо.

4. Взаємоперенесення ділових конфліктів у структуру та динаміку міжособистісних стосунків або навпаки.

Певний час суперечності не усвідомлюються учасниками конфлікту. Тому цю стадію можна назвати етапом потенційного конфлікту, який у разі несвоєчасного розв'язання призводить до конфліктної ситуації. Саме усвідомлення суперечностей породжує конфліктну поведінку. Нерідко реальний конфлікт виникає, коли об'єктивних умов конфлікту нема. Можливі такі варіанти співвідношення між образом конфліктної ситуації та реальністю:

1. **Адекватно усвідомлений конфлікт**: об'єктивно конфліктна ситуація існує, її учасники вважають, що їхні цілі, інтереси конфліктні, і правильно розуміють сутність, себе, інших та ситуацію в цілому.

2. **Неадекватно усвідомлений конфлікт**: об'єктивно конфліктна ситуація існує, сприймається як конфліктна, але усвідомлюється з певними відмінностями від реального контексту.

3. **Конфліктна взаємодія відсутня**: об'єктивно конфліктна ситуація існує, але не усвідомлюється.

4. **Удаваний, помилковий конфлікт**: об'єктивно конфліктна ситуація не існує, але стосунки сприймаються як конфліктні.

Особливої уваги потребують передусім випадки удаваного і неадекватного конфлікту, через те що внутрішній аспект конфліктної ситуації зумовлює *їхню* поведінку. Тут необхідно ретельно проаналізувати фактори, що спричинили відхилення від реальності та механізми впливу цих відхилень на **перебіг** конфлікту.

Усвідомлення ситуації як конфліктної являє собою початковий етап розвитку конфлікту. Це усвідомлення завжди має емоційне забарвлення, яке, як правило, загострює (а інколи навіть стимулює) конфліктну поведінку.

Найхарактерніші **ознаки конфліктної поведінки** учасників конфліктних ситуацій:

—ухиляння окремих воїнів від виконання вказівок і розпоряджень безпосередніх начальників;

—висловлювання невдоволення на адресу товаришів по службі;

—різка зміна ставлення до служби і товаришів по службі;

—негативні судження про оточення, життя і діяльність посадових осіб;

—відлюдкуватість, пригніченість окремих осіб;

—факти приниження особистої гідності за офіційних та неофіційних обставин тощо.

Якщо цих суперечностей офіцер вчасно не помічає і не застосовує заходів щодо усунення, то вони призводять до **другого етапу розвитку конфлікту: посилення конфліктної напруженості**. Внаслідок загострення суперечностей у воїнів може з'явитися психічна невідношеність, яка виявляється в посиленій дратівливості, негативній реакції на товаришів по службі, слова, речі, явища. Розлад у психіці особистості воїна призводить її до такого критичного психічного стану, коли інколи для виникнення конфлікту достатньо незначного поштовху. Тому офіцер має вжити заходів і попередити або нейтралізувати конфліктну ситуацію.

Конфлікт необхідно попередити вже на цьому етапі. Головне на цій стадії—виявити причини конфліктної ситуації та ліквідувати їх. **Тут можливі три ситуації**:

1) повне вирішення конфліктної ситуації, що створює атмосферу довіри, взаєморозуміння і веде до вияву особистих спроможностей воїна;

2) часткове вирішення конфлікту або його нейтралізація (цей варіант дій не найбажаніший, бо з часом за певних обставин може виникнути нова конфліктна ситуація);

3) не вирішення конфліктної ситуації (цей шлях веде безпосередньо до конфлікту, чому сприяє виникнення нових приводів, обставин, які створюють конфлікт).

Конфлікт. Аналіз конфліктів свідчить, що для переходу конфліктної ситуації в конфлікт потрібен якийсь поштовх, яким зазвичай буває внутрішня або зовнішня спонукка. Такими можуть бути: зневажений жест, міміка, грубе різке слово, образливі висловлювання, приниження гідності, упереджене ставлення до особистості тощо. При цьому найактивнішими збудниками є слово та інтонація.

Отже, такі дії призводять до початку конфлікту і, як правило, супроводжуються зіткненням супротивних сторін у формі демонстративної поведінки, висловлювань, а іноді й фізичних дій. Це зіткнення має гостро емоційний характер та характеризується високим ступенем внутрішньої напруженості сторін конфлікту. Тут можуть мати місце такі **варіанти дій сторін конфлікту**:

— **розсудливе закінчення** — повне вирішення конфлікту, що веде до об'єктивної життєвої позиції;

— **втрата смислу життя**, що може призвести до найтрагічніших наслідків або, в кращому разі, до конформізму, пристосування, спроможності здійснення різноманітних порушень.

У випадку необ'єктивного та неповного розв'язання командиром конфлікт може статися ще раз. Тому необхідно вжити різноманітних заходів щодо усунення його причин, щоб у конфліктарів не лишалося жодних негативних післяконфліктних позицій. Дії командира на етапі розв'язання конфлікту докладніше розглянуто у підрозділі 12.2.

У психологічному відношенні складну проблему становить **післяконфліктний період**, який характеризується глибокими переживаннями сторін конфлікту, усвідомленням своїх позицій, причин та наслідків конфлікту. Тут від офіцера вимагається об'єктивний та конструктивний розгляд минулого конфлікту, надання сторонам конфлікту психологічної допомоги у формі консультацій, порад і рекомендацій. Офіцер має провадити цілеспрямовану індивідуально-виховну роботу і усувати як причини конфлікту, так і його наслідки. У протилежному разі у військових колективах можуть мати місце різні негативні явища. Це пов'язано з тим, що воїни безпосередньо зв'язані з бойовою технікою, зброєю, державними і військовими таємницями, а також із тим, що у сферу їхніх дій втягуються й інші особи. Це відриває бійців від виконання функціональних обов'язків і, врешті-решт, негативно позначається на їхній службовій діяльності і зводить до нуля діяльність всього підрозділу. А тому цілеспрямована робота посадових, осіб щодо попередження конфліктів є важливою умовою високої бойової готовності підрозділу, ефективної бойової та гуманітарної підготовки, нормальної повсякденної життєдіяльності особового складу.

Питання 2. Діяльність командирів щодо попередження та подолання конфліктних ситуацій у підрозділі

Військовий підрозділ, сформований з воїнів з різними індивідуально-психічними особливостями, розв'язує різноманітні службово-бойові завдання. На якість розв'язання цих завдань безпосередньо впливають різноманітні соціально-психологічні явища, які мають місце у життєдіяльності військового колективу. Безумовно, в діяльності будь-якого колективу мають місце різні конфлікти. У принципі, до позитивних конфліктів має прагнути кожен командир. Адже вони зазвичай усувають наявні недоліки у стилі діяльності військового колективу або окремих осіб та допомагають створенню здорової морально-психологічної

атмосфери у колективі. Тому в роботі офіцера питання конфліктології мають посідати належне місце. Відомо, що за наявності 30 % незадоволених або скептично настроєних осіб у колективі починається дезорганізація управлінської системи, а за 50 % — починається криза, яка породжує конфлікти з усіма наслідками, що із цього випливають [13, с. 84].

Робота командирів із попередження та подолання конфліктних ситуацій мусить мати систематичний комплексний характер. Тільки планомірна систематична виховна діяльність, якісна бойова й гуманітарна підготовка, статутний порядок у військових підрозділах, вчасне та якісне забезпечення особового складу всіма видами постачання усуває причини виникнення конфліктних ситуацій. Якщо ці заходи провадитимуться належним чином, то об'єктивні причини виникнення конфліктних ситуацій, як правило, усуваються. Але через різноманітні об'єктивні та суб'єктивні причини так буває не завжди. У зв'язку з цим зупинимось на *системі роботи командира підрозділу щодо попередження та подолання конфліктних ситуацій у підрозділі*. Ця робота мусить мати системний характер. В іншому випадку командир перетворюватиметься на «пожежника», який гасить вогнища конфліктів то в одному, то в іншому місці.

Ця система роботи складається з **чотирьох тісно зв'язаних послідовних дій**:

- 1) профілактика конфліктів;
- 2) попередження конфліктних ситуацій;
- 3) припинення конфліктів;
- 4) ліквідація наслідків конфліктів

В.В. Бойко і О.Г. Ковальов пропонують такі методику розв'язання конфлікту [11]:

1. ***Розв'язання конфлікту на основі його сутності та змісту.*** Спочатку слід реально встановити не тільки безпосередній привід конфліктного зіткнення, а і його причину, що часто не усвідомлюється учасниками. Потім слід визначити зону поширення конфлікту та проблеми, які він заторкує, виявити реальні мотиви, що зумовили його виникнення. Розв'язання його можливе тільки при з'ясуванні реальних причин. Ділові конфлікти частіше мають конструктивний і мобільний характер, вони зникають за умови вирішення проблеми, що породжує протилежні позиції. Але особистісні та міжособистісні конфлікти значно стійкіші.

2. ***Розв'язання конфлікту із врахуванням його мети.*** Буває так, що протиставлення мети зумовлене не її реальним змістом, а недостатнім порозумінням, домінуванням емоційних станів, зниженням пізнавальної сфери, різними позиціями, які відстоюють конфліктарі. Мета у конфліктарів може бути спільною — у цьому разі необхідно виявити та усвідомити розбіжності в її розумінні. У будь-якому разі слід відмежувати мету, що пов'язана міжособистісною взаємодією, від мети службової взаємодії. У першому випадку ми ставимось до людини як до особистості, у другому — як до виконавця певних службових функцій. А це, у свою чергу, визначає стратегію розв'язання конфлікту.

3. ***Розв'язання конфлікту із врахуванням його функцій.*** Учасників конфлікту слід переконати в тому, що взаємини між ними можна владнати через обмін думками, уточнення позицій, з'ясування причин тощо.

4. ***Розв'язання конфлікту із врахуванням емоційно-пізнавального стану учасників.*** Сутність цієї методики полягає в тому, щоб показати негативний вплив емоційного напруження на учасників конфлікту. Внаслідок залагодження конфлікту в такий спосіб знижується рівень критичності мислення, що призводить до необґрунтованих дій. Емоційний стан учасників конфлікту, як правило, негативно впливає на їхню взаємодію, зумовлює неадекватне взаєморозуміння.

5. Розв'язання конфлікту із врахуванням властивостей його учасників.
Конфлікти часто виникають внаслідок невмілих дій командира, неадекватного стилю його діяльності, психологічної некомпетентності. Причинами конфлікту можуть бути також негативні особистісні якості окремих військовослужбовців.

6. Розв'язання конфлікту із врахуванням його можливих наслідків.
Чітке уявлення про можливі варіанти та наслідки розв'язання конфліктів допомагають командирам вибрати найкращі прийоми, способи, форми та засоби впливу на конфліктарів.

Можливі наслідки залежно від їхнього змісту:

- 1) зникнення конфронтації, коли один з учасників перемагає, а інший визнає себе переможеним або коли обидві сторони програють чи задовольняють свої інтереси;
- 2) послаблення конфлікту взаємними поступками;
- 3) трансформація конфлікту, перехід його в змінений або принципово новий конфлікт;
- 4) поступове згасання конфлікту;
- 5) механічне знищення конфлікту (ліквідація, реорганізація військового підрозділу, звільнення або зняття учасника з певної посади, організації тощо).

7. Розв'язання конфлікту із врахуванням етики взаємин конфліктарів.
Зрозуміло, що будь-який конфлікт має розв'язуватися із врахуванням етичних норм. Тут маєтись на увазі педагогічний такт командира, вміння розв'язувати «гострі» проблеми, вміння слухати, адекватно сприймати інформацію, співчувати опонентам, готовність йти на розумний компроміс. Наявність цих особистісних якостей командира є позитивною передумовою його діяльності щодо своєчасного розв'язання ділових конфліктів, попередження їх переходу в емоційний конфлікт та умовою ефективної діяльності підрозділу.

Із врахуванням цих методик розглянемо **зміст діяльності командира щодо попередження і розв'язання конфліктів у військовому підрозділі.**

Поняття „профілактика» охоплює широке коло психолого-педагогічних, дисциплінарних і організаційних заходів. Тут у першу чергу мають на увазі змістовний та якісний навчально-виховний процес, широкий спектр різноманітних виховних заходів, суворий статутний порядок у підрозділі, спеціальні заходи попередження типових для цього підрозділу порушень тощо. Ці заходи зазвичай усувають джерела, причини та умови виникнення конфліктів, створюють здорову морально-психологічну атмосферу в підрозділі.

До профілактичних заходів можна зарахувати:

- статутну організацію служби, що усуває причини виникнення суперечок, невдоволення;
- якісну бойову та гуманітарну підготовку, яка поряд з освітянськими функціями виконує ефективну виховну функцію;
- підвищення психолого-педагогічної ерудиції офіцерського складу, який відіграє вирішальну роль у організації та здійсненні роботи щодо попередження конфліктних ситуацій;
- навчання молодих командирів практиці навчально-виховної роботи, адже відсутність у них цих навичок заважає їхній цілеспрямованій праці;
- вдосконалення всієї виховної роботи;
- здійснення планових попереджувальних заходів для запобігання типовим для даного підрозділу порушенням;
- формування та згуртування військового колективу;
- розумний розподіл особового складу за посадами та фахом, виходячи з психологічної сумісності й індивідуально-психічних особливостей;

—посилення в особового складу мотивації до військової служби, тобто необхідно зацікавити їх змістом військової служби, широко застосовуючи різні прийоми для переконання та заохочення;

—цілеспрямовану виховну роботу з воїнами, які мають нахил до порушення військової дисципліни, та надання їм різноманітної допомоги тощо.

Така робота в основному виключає умови виникнення конфлікту. Але уникнути їх через різні обставини вдається не завжди. При цьому виникненню конфлікту передують **конфліктна ситуація**. Тому офіцер має добре уявляти ознаки конфліктної ситуації у підрозділі, сферу можливих міжособистісних суперечностей, а також потенційних джерел конфліктів. Попереджувальна робота ведеться у більш вузькому напрямі та з визначеною категорією особового складу.

Особливо необхідна планова попереджувальна робота:

*по-перше, з воїнами, які схильні до порушення військової дисципліни;

*по-друге, у визначений час (наприклад, під час зміни особового складу в підрозділі);

по-третє, з конкретною категорією вихователів (наприклад, із сержантами).

До загальних превентивних заходів конфліктних ситуацій відносять:

—з'ясування обставин та змісту розбіжностей, що виникли, їхніх причин, джерел тощо;

—опитування осіб, які мають інформацію про виниклу міжособистісну суперечність;

—здійснення індивідуальних бесід з воїнами, між якими виникли розбіжності, з метою їх оцінки та визначення стратегії виховної роботи;

—використання рекомендацій з класифікації міжособистісних конфліктів, аналіз реальних стосунків між цими воїнами та визначення можливих наслідків розбіжностей;

—усунення психічних бар'єрів у взаєминах воїнів, надання їм допомоги у з'ясуванні об'єктивних причин виникнення розбіжностей;

—створення умов для визнання помилок;

—внесення змін у зміст своєї діяльності, а також діяльність усіх осіб, які були учасниками розбіжностей, протиборства;

—усунення причин і умов, через які створився конфлікт, за допомогою засобів педагогічного впливу тощо.

Залежно від змісту певної ситуації та ефективності управління її наслідки можуть бути стабілізувальними (функціональними) або деструктивними (дисфункціональними) з відповідними передумовами формування майбутніх стосунків. Стабілізувальні наслідки сприяють усуненню та нівелюванню причин конфліктної ситуації, деструктивні — загостренню причин, які призвели до конфліктної ситуації.

Наприклад, стабілізувальний результат конфліктної ситуації між командиром і колективом, як правило, сприяє поліпшенню якості ухвалення рішень у результаті зменшення синдрому покірності. Підлеглі при цьому дуже активно висловлюють свої претензії, ідеї, які не завжди збігаються з позицією офіцера. У військовому колективі після конфліктної ситуації зі стабілізувальним результатом настає визначена стабільність у стосунках між воїнами. Деструктивними наслідками можуть стати умови, які заважають досягненню мети військової служби, втрати інтересу до неї. До таких наслідків належить напруженість у взаєминах між воїнами після конфліктної ситуації, яку залагоджено принаймні зовні. Такий результат може призвести до нових конфліктів.

Дослідники конфліктів Р. Блейк і Д. Мутон виділили п'ять стилів міжособистісних вирішень конфліктних ситуацій:

1. *Стиль відхилення* («Я намагаюсь уникнути участі в конфлікті») — характеризується відходом від конфлікту.

2. *Стиль нівелювання* («Я намагаюсь знайти рішення, яке задовольняє обидві сторони») — вбачає якість узгодження, проте основна причина конфліктної ситуації залишається.

3. *Стиль примусу* («Я активно відстоюю власну позицію»).

4. *Стиль компромісу* («Я шукаю рішення, яке ґрунтується на взаємних діях») — передбачає часткове прийняття поглядів опонента і, за твердженням авторів, зводить розв'язання міжособистісних конфліктних ситуацій до мінімуму недоброзичливості у відносинах між опонентами. При компромісі згода встановлюється для уникнення сварки. Але найчастіше це буває за рахунок відмови однієї зі сторін від частини своїх домагань.

5. *Стиль розв'язання проблеми* («Я шукаю шляхи спільного вирішення проблеми, яке задовольняє обидві сторони») — складається з вивчення причин, які утворюють конфліктну базу. ***Він передбачає:***

- а) вивчення проблем, які можуть трапитись на шляху досягнення мети;
- б) вибір рішення, яке задовольняє обидві сторони конфлікту;
- в) зосередження уваги не на проблемі, а на особистісних якостях опонентів;
- г) створення сприятливих умов, в яких відбувається обговорення проблеми.

Знаючи класифікацію, основні причини виникнення конфлікту й етапи його перебігу, офіцерові для ефективнішого управління колективом доцільно сформулювати модель процесу розгортання конфліктної взаємодії з конкретним вказуванням своїх дій на кожному етапі. Як уже зазначалося, конфлікт спричиняють суперечності, які закладено у службових або міжособистісних взаєминах опонентів. Вони призводять до конфліктної ситуації, що супроводжується психічною напруженістю. За наявності декодувального прецеденту виникає конфлікт із конструктивними (позитивними) або деструктивними (негативними) наслідками. Така система роботи допомагає попередити конфлікт.

Проте як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини визначити початок конфлікту вдається не завжди. У випадку, коли конфлікт уже виник, командирі необхідно:

- виконати роботу для попередження конфліктної ситуації;
- вжити заходів, які виключають нанесення моральних або матеріальних збитків, можливих антисупільних дій як з боку однієї, так і з обох протидійних сторін;
- здійснити розбір (особистий, службовий, загальний) змісту міжособистісного конфлікту;
- досягти фактичного усунення гострих суперечностей, застосовуючи передусім психолого-педагогічні, а якщо необхідно, то й адміністративні засоби.

На цьому етапі офіцер може успішно застосовувати перевірені практикою методи, за допомогою яких вдається успішно вирішити конфлікт. Наприклад, американський психолог Г. Скот викладає п'ять стилів розв'язання міжособистісного конфлікту, розроблених **Кенотом У. Томасом і Ральфом К. Кілменом** [109]. Ця система дає офіцерові змогу розробити оптимальний стиль вирішення міжособистісного конфлікту. Стиль поведінки у конкретному конфлікті визначається тією мірою, якою опоненти прагнуть вдовольнити власні інтереси (дія активна або пасивна) й інтереси іншої сторони (діючи спільно або індивідуально). Якщо зобразити це графічно, отримаємо сітку **Томаса-Кілмена**, яка дає змогу визначити місце та назву кожного з

п'яти стилів для розв'язання конфлікту (рис. 12-4). Тут ми бачимо такі **стилі розв'язання конфліктів**:

1. *Стиль конкуренції* використовується тоді, коли опонент намагається задовольнити насамперед свої інтереси всупереч інтересам інших і примушуючи їх приймати корисні для себе рішення.

2. *Стиль уникнення* використовується, коли опонент не відстоює свої права, ні з ким не співпрацює для вирішення проблеми або просто ухиляється від розв'язання конфлікту.

3. *Стиль пристосування* відрізняється від попереднього тим, що опоненти діють разом, при цьому один із них у розв'язанні ситуації пасивний і згоден робити те, чого прагне інший: він не відстоює своїх інтересів, поступається перед опонентом.

4. *Стиль співпраці* найтяжчий, проте він дає змогу виробити рішення, яке цілком задовольняє обидві сторони. Тут обидва опоненти беруть активну участь у розв'язанні конфлікту та відстоюють свої інтереси. Але при цьому вони намагаються співпрацювати один з одним.

5. *Стиль компромісу* від стилю співпраці відрізняється тим, що компроміс досягається на поверхневому рівні. Опоненти не шукають приховані потреби, як у випадку застосування стилю співпраці. Тут обидві сторони трохи поступаються своїми інтересами, щоб задовольнити їх частково.

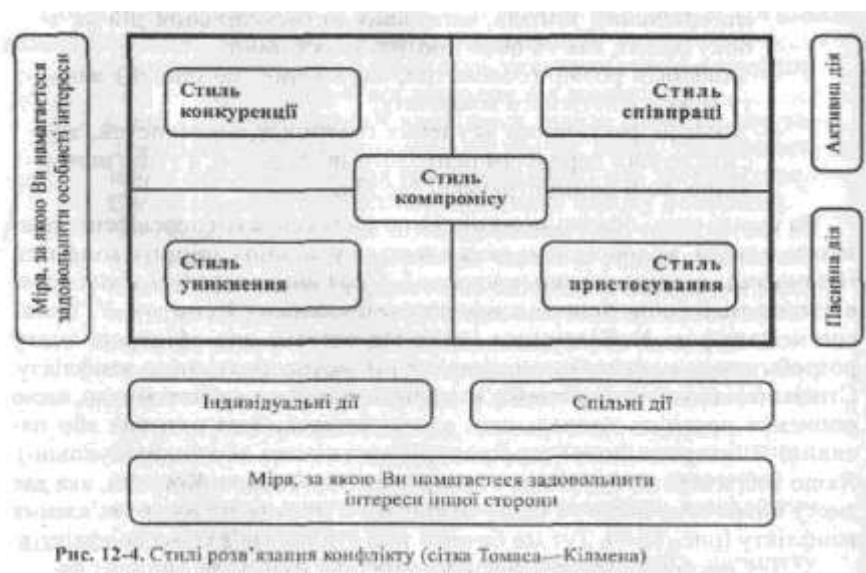

Рис. 12-4. Стилі розв'язання конфлікту (сітка Томаса—Кіамени)

Для розв'язання конфлікту можна використати **рекомендації** Дейла Карнегі [39-40]:

- бесіду починати зі схваленень (бажано небезпідставних);
- приписуйте людині добрі якості;
- певною мірою вказуйте на свої помилки;
- зберігайте репутацію майбутнього й теперішнього опонента;
- відповідайте з любов'язністю на будь-який добрий жест опонента.

У процесі спілкування виникають також конфлікти з «важкими» людьми. Роберт М. Бремсон у книзі «Спілкування з "важкими" людьми» виокремлює кілька їх типів: агресивні, скаржники, мовчуни, довічні песимісти, всезнайки, нерішучі, «стопори». Під час спілкування з такими людьми можна дотримуватися таких рекомендацій.

Усвідомлювати, що вони люди «важкі» та відносити їх до відповідної категорії таких людей.

1. Намагатися не підпадати під вплив «важкої» людини, зберігати спокій і нейтралітет; якщо це не вдається — намагатися виявити причини її «важкості».
2. Намагатися знайти спосіб задоволення інтересів та потреб «важкої» людини, використання спільного підходу до розв'язання конфліктів.

Таким чином, об'єктивне розв'язання конфлікту сприяє знаходженню істини, усуненню причин, через які цей конфлікт виник. Тому офіцер має вжити заходів як педагогічного, так і організаційного характеру для ліквідації наслідків конфлікту, тобто в будь-якому випадку офіцер, керуючи конфліктом, має намагатися покласти йому край, тому що припинення конфлікту в разі відмови опонентів від своїх зазіхань не завжди є його закінченням. На завершення теми розглянемо **шляхи попередження та управління конфліктом**:

- отримання психологічних знань у галузі проблеми психології особистості та військового колективу;
- вивчення основ конфліктології;
- організація вивчення соціально-психологічного клімату в певному військовому колективі;
- вжиття превентивних заходів на стадії виникнення суперечностей у спілкуванні військовослужбовців та зростання психологічної напруженості;
- організаційна зміна складу формальних та неформальних нечисленних груп з метою усунення психологічних бар'єрів.

З метою розв'язання та подолання конфліктів у військових колективах офіцерам можна рекомендувати **такі напрями роботи**:

- суворе виконання вимог статутів усіма категоріями воїнів;
- систематичне вивчення взаємин між різними категоріями особового складу;
- залучення до розв'язання конфліктів авторитетних воїнів;
- уникання упередженості під час вивчення конфліктів;
- всебічне вивчення передумов, причин та умов виникнення конфлікту;
- об'єктивний аналіз поведінки учасників конфлікту, врахування їхніх психічних станів;
- спрямування опонентів на конструктивний пошук виходу з конфлікту;
- врахування індивідуально-психічних особливостей конфліктарів, і насамперед тих, які можуть посилити конфлікт;
- старанний аналіз інформації, яка стосується динаміки розвитку та розгортання конфлікту;
- конфіденційність інформації щодо конкретного конфлікту;
- вміле використання впливу військового колективу на розв'язання конфлікту;
- індивідуальна психологічна допомога воїнам, які вийшли з конфлікту, корекція їхніх дій, контроль та допомога.

Таким чином, командирові слід усвідомити, що не існує готового рецепту розв'язання міжособистісних конфліктів. Життєва мудрість тут полягає в тому, щоб адекватно використовувати вищенаведені стилі та методики розв'язання конфліктів із врахуванням конкретних обставин. Найоптимальніший підхід визначається конкретною ситуацією.

Тести та завдання для самоконтролю

12-1. Автоконтрольний блок.

Конфлікт — це _____ протилежно спрямованих,
_____ між собою _____ у свідомості
окремо взятого індивіда, в міжособистісних _ або
в міжособистісних взаєминах індивідів чи груп людей, пов'язаних з
гострими _____ переживаннями.

Несумісність

Емоційними

Зіткнення

Тенденції

Взаємодія

12-2. Міжособистісний конфлікт — це ситуація, де дійові особи мають несумісні цілі та реалізують протилежні цінності або одночасно прагнуть досягнення такої мети, якої може досягти лише одна зі сторін. Ці конфлікти можна класифікувати за такими напрямками:

- а) за результатом «корисності»: конструктивні / стабілізувальні;
- б) за мотивацією: позитивні / негативні;
- в) за обсягом: широкі та локальні;
- г) за керівництвом: керовані / некеровані;
- д) за часом перебігу: короткострокові, довгострокові, разові, повторні;
- е) за кількістю учасників: особистість — особистість, особистість — група, дві або більше груп одного військового колективу;
- ж) за джерелом виникнення: об'єктивні / суб'єктивні, істинні / хибні;
- з) за формою вираження: вербальні / невербальні, внутрішні / зовнішні, організаційні / неорганізаційні, навмисні / спонтанні тощо;
- і) за типом структурних взаємин: конфлікти по «вертикалі» / по «горизонталі»;
- к) за силою емоційного впливу на учасників конфлікту: сильні / слабкі;
- л) за результативністю: позитивні / негативні.

Дайте соціально-психологічну оцінку цим видам міжособистісних конфліктів і зробіть спробу визначення стратегії власних дій у відповідних ситуаціях.

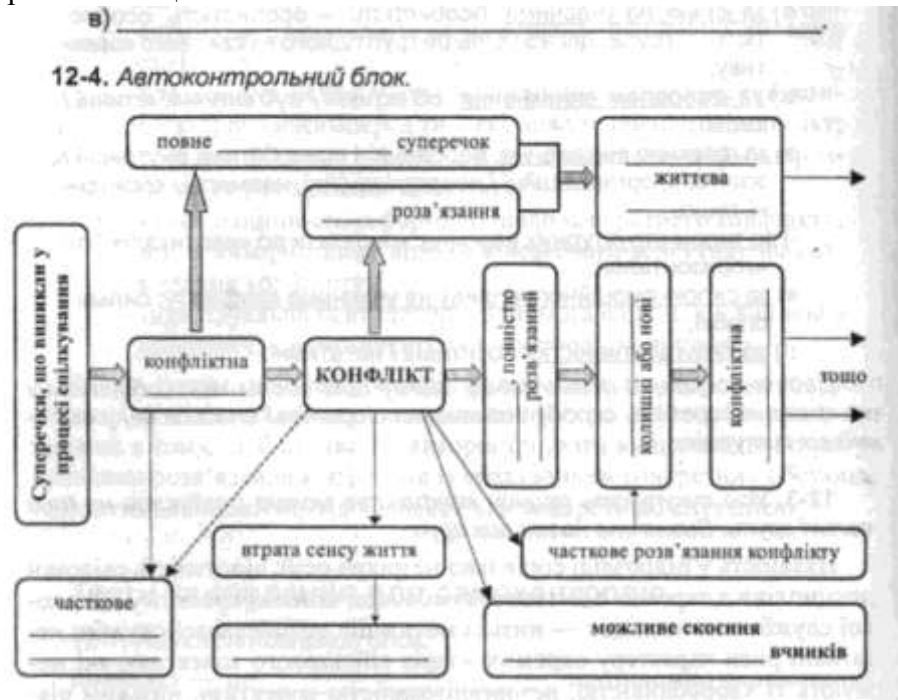
12-3. Усю сукупність причин конфліктів можна розділити на три великі групи. Визначте назви цих груп.

Наявність у підрозділі соціально незрілих осіб; відсутність свідомої дисципліни в окремих військовослужбовців; занепад престижу військової служби і як наслідок — низька мотивація до військової служби; негативні риси характеру окремих членів військового колективу, які межують із хворобливістю, дезорганізованістю колективу, низьким рівнем його розвитку; відсутність найпростіших знань із психології; негативні традиції, які ще формувались у різноманітних цивільних організаціях та установах; психологічна несумісність воїнів тощо.

а) _____.

Недоліки в організації життєдіяльності підрозділу; низький рівень бойової та гуманітарної підготовки; недостатня підготовленість, мало-досвідченість окремих керівників військових підрозділів, відсутність навичок керування; невідповідність стилю керування командирів підрозділів рівневі зрілості військового колективу; не найкращий розподіл особового складу за посадами; недоліки в організації виховання особового складу підрозділу; недоліки у забезпеченні особового складу різними видами постачання тощо.

Недостатня моральна вихованість окремих воїнів, яка виявляється у грубості та неправдивості, неповазі до загальнолюдських цінностей, порушень правил спілкування; приниження гідності особистості; наявність негативних традицій, хибне розуміння товариства, пияцтво, низький рівень мовної культури; відсутність особистого прикладу офіцерів та сержантів тощо.

12-5. Проаналізуйте основні стилі розв'язання конфліктів у військовому середовищі (на конкретному прикладі із життя військового підрозділу).

Тема 13

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Навчальні питання:

1. Психологічне забезпечення: вітчизняний та іноземний досвід

- 1.1. Досвід психологічного забезпечення в сучасних військових конфліктах
- 1.2. Органи психологічного забезпечення в арміях сучасних розвинених країн

2. Психологічні війни та операції як складові психологічного забезпечення

- 2.1. Психологічна війна
- 2.2. Психологічні операції
- 2.3. Органи психологічних операцій в армії США

3. Актуальні проблеми психологічного забезпечення сучасних збройних конфліктів, регіональних війн і контр терористичних операцій

- 3.1. Основні напрями психологічного забезпечення
- 3.2. Психологічне забезпечення збройного конфлікту на Північному Кавказі

Питання 1. Психологічне забезпечення: вітчизняний та іноземний досвід

Як вітчизняний, так і іноземний досвід свідчать про те, що у всі часи проблема психологічного забезпечення життєдіяльності військ відігравала надзвичайно велику роль. Підтвердження цьому знаходимо в описах воєнних походів і перемог видатних полководців: Александра Македонського, О.В. Суворова, Наполеона I, М.І. Кутузова та ін.

Достатньо повно цю проблему висвітлювали у роботах наші співвітчизники: генерал, професор, Командувач військами Київського військового округу М.І. Драгомиров, адмірал С.О. Макаров, професори Академії Генерального штабу М.М. Головін, П.І. Ізмєстєв, військовий лікар Г.Є. Шумков, офіцер-артилерист А.М. Дмитрієвський, а також німецький військовий теоретик К. Клаузевіц та ін. Наприклад, російський військовий педагог М.М. Головін писав: «Великими практиками військового мистецтва давно встановлений закон панівного значення духовного елементу в бою» [21, с. 37].

Михайло Драгомиров (1830-1905) був прихильником системи підготовки військ О.В. Суворова, об'єднував психологію, педагогіку і тактику та вважав, що військова справа має бути побудована згідно з законами функціонування людської психіки. Його заслугою є створення у російській армії військово-педагогічної системи [30].

Основне завдання військового навчання і виховання він вбачав у прищепленні воїнам боєвого духу («моральної енергії»), необхідного для здобуття перемоги в бою, формування патріотизму і дисципліни. У своїх роботах «Влияние распространения нарезного оружия на воспитание и тактику войск», «Опыт руководства для подготовки частей к бою», «Подготовка войск в мирное время» він аналізував психолого-педагогічні проблеми військової тактики і особливу увагу звертав на:

- вдосконалення психологічних основ бойової підготовки на основі глибокого розуміння її сутності;
- формування дисциплінованості воїнів, суворої військової дисципліни;
- формування культури спілкування військовослужбовців (наприклад, завжди звертався до солдатів на «Ви», підтримував формування військових підрозділів з українців і схвалював виконання ними українських пісень тощо) [30].

Степан Макаров (1848/1849-1904)— російський флотоводець, океанограф, віце-адмірал в роботі („*Размышления по вопросам морской тактики*» виклав свої думки щодо зв'язку тактики з психологією, вчив моряків під час бойової підготовки боротися за живучість корабля.

Вітчизняна військова психологія наприкінці ХІХ ст. визначила деякі цілісні уявлення з актуальних психологічних проблем діяльності армії та флоту. Так, багато матеріалу було зібрано з проблем поведінки воїна в бою. Корф, Ізмєтьєв, Шумков та інші на основі опитувань, спостережень і особистих вражень намагалися зрозуміти динаміку переживань воїна в бою. Такі спеціалісти, як Резанов, Зиков, Маслов, Головін, першими почали вивчати проблеми страху і паніки в бою.

Цікаве ставлення до цієї проблеми мав Г.Є. Шумков, який виявив вплив стомлення і виснаження на виникнення страху і запропонував використовувати ліки у боротьбі з ним. ! 904 р. Шумков брав участь у Російсько-японській війні як лікар-психіатр, під час бойових дій він зібрав багато матеріалу про нервово-психічні стани воїнів. Це дало йому можливість визначити такі **актуальні проблеми психологічного забезпечення бойових дій**:

- значення морального фактора в бою та його використання воєначальником;
- необхідність психологічної підготовки до бою;
- психічні стани воїнів перед боем, у бою та після бою;
- вплив артилерійського вогню на психіку воїнів;
- стан психіки воїна в період атаки;
- дослідження психіки воїна після бою;
- якості, необхідні командирам і підлеглим у бою;
- заходи щодо боротьби зі страхом і панікою в бою;
- вплив алкоголю на стан психіки воїна та на його діяльність у бою;
- порушення військової дисципліни;
- значення військової психології для офіцерів і необхідність її вивчення.

А.М. Дмитрієвський свої основні праці написав у період з **1911 по 1919 рр.**, коли служив на різних посадах в артилерійських частинах і набув досвіду бойових дій під час Російсько-японської війни.

Психологія, на його думку, має розглядати людину-воїна і воєначальника як особистість і давати конкретні рекомендації щодо розв'язання різних проблем у ході підготовки до війни.

Головною моральною якістю воїна він вважав почуття обов'язку, яке у поєднанні з волею дає міцні моральні основи армії. Багато уваги він приділяв дослідженню ініціативи, хоробрості, сміливості воїнів і основним шляхом їх формування вважав розвиток їхньої свідомості, розуму, ідеалів. Все це дало можливість формулювати низку цінних порад і рекомендацій щодо військового виховання і навчання.

Не втратили актуальності положення щодо організації МПЗ, що опрацював на початку ХХ ст. П.І. Ізмєтьєв, який був учасником Російсько-японської війни, професором Академії Генерального штабу, командувачем окремим корпусом під час Першої світової війни, обіймав посаду редактора журналу «*Офицерская жизнь*».

У своїх роботах, лекціях, виступах він наголошував на великому значенні морального фактора у досягненні перемоги. Він був переконаний у необхідності морально-бойової підготовки, вивчення людини-воїна, який є головним носієм морального фактора. На його думку, розвиток солдата — це глибокий вплив на його особистість, прищеплення йому певних внутрішніх властивостей. Виходячи з цих положень, він вважав основою дисциплінованості солдата «...не страх покарання, а усвідомлення ганебності покарання». Відсутність дисципліни, на його думку, відкриває простір для стихії факторів, які впливають на психіку воїна, зокрема для страху, який

його паралізує. Для подолання паніки він пропонував розвивати мужність, формувати воїна фізично і морально, в необхідні моменти застосовувати силу слова і особистий приклад.

У зв'язку з цим не є випадковістю широке вивчення морально-психологічного фактору бою у російських військово-навчальних закладах на початку ХХ ст., особливо в Академії Генерального штабу. Але після 1917 р. ці проблеми спочатку були занадто Ідеологізовані, а згодом, практично, забуті.

Питання 1.1. Досвід психологічного забезпечення в сучасних воєнних конфліктах

Багатий позитивний досвід у сфері психологічного забезпечення мають деякі іноземні країни. Найбільш організовано і цілеспрямовано до цієї справи ставляться у Збройних силах США, де ця проблема протягом ХХ ст. вважається пріоритетною державною справою і ґрунтується на наукових засадах.

Ще до Першої світової війни у США була створена *Рада з питань використання психології у військовій справі*, що мала 17 комітетів, головним завданням якої було залучення цивільних психологів до вирішення проблем військової психології. У військах працювали спеціальні психологічні лабораторії. Протягом 1917-1918 рр. ними було обстежено 2 млн. осіб. У 1918 р. була створена *«Моральна служба»*.

Під час Другої світової війни були створені секції прикладної психології при Національній раді оборони США (близько 1000 психологів). Вони здійснили понад 500 різних військово-психологічних досліджень. Результати цієї роботи узагальнені в книзі **Брея** *«Психологія і військова майстерність»* (1948).

Здійсненням психологічних досліджень і впровадженням їх результатів у життєдіяльність військ займалися лабораторії при навчальних центрах і відповідні відділи при командуваннях видів військ (у них працювало понад 900 військових і 300 мобілізованих цивільних психологів). Протягом 1942-1943 рр. вони **здійснили** психологічне обстеження понад 7 млн. осіб.

«Моральна служба» у 1941 р. була реорганізована в *Управління інформації та освіти Міністерства оборони*. Їх робота узагальнена у чотирьох -томній роботі *«Американський солдат»* (1949). Після Другої світової війни ці організації були розформовані. Однак під час війни в Кореї відразу було створено *Управління психологічної війни* (1951).

З 1952 р. почали створювати спеціальні *«Мозкові центри»* з підготовки кадрів для науково-дослідних установ і спеціальних лабораторій. Це — *Гуверівський інститут з проблем війни і революції* у Пало-Альто, *Центр стратегічних і міжнародних досліджень* при Джорджтаунському університеті, які займалися проблемами психологічного протиборства, здійснювали дослідження компонентів психологічної зброї, випробовували різні прийоми психічного впливу на людей.

З часом кількість подібних установ збільшилась.

Російський психолог професор **О.Г. Асмолов** вважав, що на 1991 р. на потреби армії США працювало приблизно 80 000 психологів (а в СРСР на 1991 р. їх було всього 12 000).

На 1986 р. 146 установ займалися військово-психологічними проблемами. Серед них: *Управління з вивчення людських можливостей* (Александрія); *Центр досліджень соціальних систем* (Санта-Моніка, 11 наукових відділів); *Науково-дослідний інститут армії США* (Форт Нокс, 250 спеціалістів); *Управління дослідження особового складу Збройних сил* (275 спеціалістів); *Центр із вивчення психології іноземних держав* (Бруклін); *Служба прикладних психологічних досліджень*; *Школа психологічної війни* (Форт Браге); *Психологічна служба Агенції національної безпеки*; *Центр вивчення*

людських ресурсів ВІ7С; Центр вивчення та розвитку особового складу і лабораторія біодинаміки ВМС; Науково-дослідний інститут поведінки та соціальних наук тощо.

Досить ефективною в США є система управління психологічним забезпеченням.

В операціях США на Гренаді, в Панамі, при ліквідації військової хунти на Гаїті, під час війни у Перській затоці психологічними та пропагандивними заходами керували безпосередньо Президент США та його адміністрація, у заходах брала участь ціла система державних установ, науково-дослідні центри, фонди, суспільно-політичні та громадські організації. Наприклад, під час війни в Перській затоці з метою забезпечення ефективності заходів психологічного забезпечення Головнокомандувач коаліційними силами генерал Норман Шварцкопф звернувся до Президента США Джорджа Буша з проханням про організацію психологічних операцій на всіх рівнях. На основі цього прохання Буш підписав три таємні директиви, які визначали порядок ведення психологічної війни у зоні Перської затоки.

В апараті Міністерства армії (суходільних військ) США в службі зв'язків із громадськістю залучено близько 6 000 осіб, у службі роботи з особовим складом— понад 5 000 працівників, служба капеланів складає 3 500 священників. При штабі армійського корпусу діє відділ суспільних стосунків (20 штатних одиниць), відділ роботи з особовим складом (25 штатних одиниць), відділ капеланів (30 штатних одиниць). Подібні структури існують до штабу батальйону включно. У кожному виді збройних сил США розгорнуті психологічні служби, де зайнято близько 8 000 дипломованих військових і цивільних спеціалістів (психологів і соціологів).

Ефективність дій цих установ було продемонстровано в ході психологічного забезпечення діяльності військ міжнародної коаліції під час підготовки та здійснення операції «Буря в пустелі» проти Іраку.

Цей досвід свідчить про її дуже ретельну і чітку організацію. Міністерство оборони США поставило завдання відповідним службам щодо підготовки якісної інформації про необхідність захисту національної безпеки США і підтримки воєнних дій проти Іраку, і таке завдання було виконане. Світова співдружність практично була переконана у необхідності здійснення операції. В ЗМІ не з'явилось жодної негативної публікації, яка могла б підірвати престиж армії, моральний дух військовослужбовців, сприяти поширенню чуток у суспільстві.

Під час здійснення операції «Буря в пустелі» підрозділи «психологічних операцій» активно застосовували такі засоби психологічного впливу і пригнічення супротивника, як широке введення супротивника в оману, дезінформація в ЗМІ, психологічна обробка населення і військовослужбовців Іраку. З початку бойових дій проти Іраку почалось активне знешкодження, порушення, придушення і захоплення пунктів управління, збору, обробки та розподілу інформації Іраку, були здійснені масштабні заходи щодо дезінформації та морально-психологічного впливу на керівництво держави, збройні сили та інші силові структури. Для порушення інформаційних систем управління військами та зброєю були застосовані засоби РЕБ, інформаційні віруси тощо. Комплексне застосування новітніх засобів боротьби, 38-денне електронно-вогнєве придушення та нищівні дії авіації обеззброїли супротивника, викликали масовий психогенний шок військовослужбовців Іраку, почуття приреченості, знесилення, пригнічення, безглуздя опору.

Про уважне ставлення командування багатонаціональних сил у Перській затоці до морально-психічного стану супротивника свідчить те, що дату початку наступу в штабі генерала Шварцкопфа було затверджено лише після того, як кількість деморалізованих військовослужбовців армії Іраку була визначена психологами США в межах 30-60 %. Після бойових дій з'ясувалося, що практично всі військові частини Іраку, у тому числі й елітна гвардія, були небоєздатними, а масштаб здачі військовослужбовців Іраку в полон

перевищив усі очікувані прогнози експертів США. Не допомогли ані покора солдатів Садаму Хусейнові, ані їхній фанатизм.

З метою деморалізації військ супротивника за перші три тижні бойових дій підрозділи психологічних операцій коаліції скинули за допомогою авіації на позиції іракських військ 15 млн. листівок. Листівки були прості за змістом і лаконічні. Текстова частина містила прості пропозиції зрозумілою мовою. Частина листівок готувалась у вигляді ілюстрацій, 25-динарних банкнот, листівок-перепусток для здачі в полон. Серед усіх засобів психологічного впливу на війська Іраку листівки мали найбільший ефект. За своїми технічними якостями вони не зазнавали шкоди ані від вологи, ані від сонця. Для підсилення деморалізації іракської армії на позиції військ Іраку було скинуто 150 тис. радіоприймачів з частотами, фіксованими на прослуховування радіостанції *«Голос Америки»*. Для підсилення психологічного впливу були встановлені ретрансляційні установки для програм *«Голосу Америки»*.

У складі підрозділів психологічних операцій перебували експерти зі знанням арабської мови, традицій, звичаїв, національно-психічних особливостей населення Іраку, які брали участь у підготовці звукопрограм, програм радіомовлення, телебачення, виготовленні листівок та інших заходів психологічної боротьби.

На перебіг бойових дій та їх кінцевий результат мають значний вплив багато факторів, і серед них безпосередньо військовий, тобто готовність військ до виконання бойових завдань. Відсутність такої готовності іракських військ можна проілюструвати таким прикладом. Рішення С. Хусейна застосувати хімічну зброю призвело до паніки, тому що 100 % солдат резерву і 20 % солдатів гвардії не мали засобів захисту від ЗМУ.

Значний Інтерес становить досвід психологічного впливу коаліційних сил на власні війська і населення. Досвід війни в Перській затоці показав, що необхідно враховувати морально-психологічний фактор у лавах власних військ.

Для формування та нарощування високого морального духу особового складу командування коаліційних сил застосувало комплекс форм і методів впливу на особовий склад.

ЗМІ створили навколо воїнів справжній ореол героїв. Вони переконували солдатів, що «Бог, держава та родина» спрямовують їх на цей шлях — шлях перемоги. Загальний осуд було зроблено щодо окремих воїнів — дезертирів і відмовників. Всіляко пропагувалися патріотичні листи, надавалась моральна підтримка з родин воїнів. Було створено «міст допомоги», через який особовому складу надсилалися поштові пакунки, поздоровлення, дозволялись телефонні розмови. На адресу солдатів надходили присвячені їм вірші, пісні, звернення ветеранів. Для підвищення морального духу особового складу активно застосовувалися зустрічі солдатів і офіцерів з відомими державними діячами, сенаторами, колишніми президентами, науковцями, політиками, відомими артистами і творчими колективами тощо.

Велика увага приділялася родинам військовослужбовців міжнародних сил: було створено спеціальні центри, які активно фінансувалися для надання підтримки родинам. Пропагандивна робота спрямовувалась на розвиток оптимізму особового складу, укріплення віри у могутність своєї зброї, формування почуття професійної та морально-психологічної переваги над супротивником.

Значна увага приділялась підвищенню морального духу засобами правового виховання, зміцненню законності та правопорядку, заборонам та репресивним заходам. Наприклад, з метою зберігання дисципліни та бойового духу у військах фактично були заборонені алкогольні напої, куріння, наркотики та зв'язки з жінками. Стримувальним фактором був указ стосовно кримінальної відповідальності щодо відмови воювати у Перській затоці. Це каралося позбавленням волі терміном до 5 років, калічення кінцівок каралося терміном до 8 років ув'язнення, зберігання наркотиків — до 6 років,

викрадання наркотичних речовин або ліків із шпиталю — до 10 років.

Впровадження заходів морального та матеріального заохочення, застосування жорстких репресивних заходів допомогло створити і підтримувати у військах коаліції з початку і до кінця операції атмосферу високої боєготовності, військової дисципліни та правопорядку. Під час проведення операцій у військах США 2 506 військовослужбовців були покарані у дисциплінарному порядку або притягнуті до суду. Це вдвічі нижче рівня правопорушень мирного часу.

Значний інтерес має практика *психологічної підготовки військовослужбовців до бойових дій* у військах коаліції. Було враховано багатий досвід попередніх війн і конфліктів.

Досвід бойових дій у Лівані показав, що 50 % військовослужбовців армії США після закінчення конфлікту отримали важкі бойові психічні розлади. Після війни у В'єтнамі США були змушені створити 196 центрів надання психічної допомоги ветеранам цієї війни. За допомогою в центр звернулося 4 млн. військовослужбовців і членів їхніх родин.

Зрахувався досвід бойових дій Ізраїлю у Лівані, який показав впливовість на рівень боєвих психічних втрат такого важливого фактора, яким є інтенсивність бойових дій. У боях і з низькою, і з високою інтенсивністю найстійкішими до психічних порушень і розладів були військовослужбовці з бойовим досвідом (відповідно 37 % і 51 % з них потерпіли від бойового психічного стресу). Найменшу стійкість мали ветерани, які раніше отримали такі пошкодження (57-70 %), а також новачки (40-72 %).

Під час інтенсивних бойових дій, згідно з досвідом США та Ізраїлю, у перші 30 діб боїв один випадок нервового зриву припадає на кожен із 4 випадків бойових втрат. Після 30-денних високоінтенсивних бойових дій бойові психічні втрати можуть перевищити бойові втрати. Після 60-денних бойових дій не виключена втрата боєздатності більшої частини особового складу.

Під час підготовки до бойових дій у Перській затоці командування врахувало такі негативні чинники, які можуть спричинити зниження морально-психологічної готовності військ до виконання бойових завдань, як невпевнене керівництво, можливі втрати командирів, стурбованість чутками, незадовільна згуртованість підрозділів і частин, почуття особистої слабкості. Солдати і сержанти кадрового складу військ коаліції у Перській затоці мали великий досвід служби. Середній вік їхньої військової служби на своїх посадах був 10 років. Командири рот у середньому командували своїми підрозділами 12 років, командири батальйонів — 10 років.

Активно втілювалась у життя програма бойової злагоженості, яка виконувалась протягом 6 місяців із врахуванням особливостей місцевості. З метою підвищення готовності бойової техніки і озброєння до бойових дій в умовах пустелі та високих температур було організовано їх модернізацію згідно з замовленнями командирів частіш. Був поставлений надійний заслін перед інформацією, що мала панічний і деморалізувальний вплив на сили коаліції. Особливо ускладнювали та заважали моральному згуртуванню військ труднощі бою у пустелі, підготовка поховальних команд військовослужбовців, мусування випадків невдалих бомбардувань, фактів потрапляння у полон, загибелі воїнів. У зв'язку з цим така інформація була рішуче заборонена. З метою підтримання життєвого тону особового складу до активної та напруженої роботи були підключені інформаційні та соціологічні служби Пентагону. Широко застосовувалися різні радіо- і телестанції. Для якісного прийому радіопередач серед солдатів і офіцерів військ коаліції було розповсюджено тисячі міні-радіоприймачів. До складу військ було залучено тисячі досвідчених психіатрів і психологів, які спільно зі штатними психологами військових частин і підрозділів займались проблемами запобігання негативних стрес-факторів. Під час індивідуальних і колективних заходів вони прищеплювали військовослужбовцям почуття

самоконтролю, холонокровності та інші якості, які необхідні для збереження дисципліни, боєздатності в момент першого зіткнення з супротивником.

Поряд із індивідуальною психологічною підготовкою командування активно впроваджувало заходи впливу на колективні настрої, думки, звички, взаємовідповідальність, які мають вплив на хід і результат сучасного бою. Всіляко підтримувалось надання взаємодопомоги під час навчань і тренувань, взаємопідтримка тощо. З цією метою формувався позитивний морально-психологічний клімат у військових частинах, підрозділах, екіпажах, обслугах, що допомагало військовослужбовцям правильно сприймати умови обстановки, створювало атмосферу психологічного піднесення, допомагало виконанню бойових завдань, формувало морально-психологічну перевагу над супротивником.

Запобігання страху перед невідомими бойовими діями командування військ коаліції в Перській затоці протиставило конкретні знання та активне тренування. Наприклад, під час тренувань щодо захисту від хімічної зброї сержанти супроводжували заняття словами: «Якщо ти не встиг одягнути захисний костюм, вважай себе за померлого». Групи офіцерів хімічних військ армії США, виступаючи перед особовим складом, постійно навіювали воїнам думку про те, що вони мають прекрасний захист від ЗМУ і що під час ураження отруйною речовиною військові лікарі їх врятують, а загинути можуть лише із 20 військовослужбовців.

Узагальнюючи досвід організації та проведення заходів психологічного забезпечення військовослужбовців держав коаліції до бойових дій проти армії Іраку, можна визначити **основні напрями цієї діяльності**:

- формування усвідомлення особовим складом морально-психологічної та соціально-політичної обстановки та її особливостей, з'ясування морально-психологічних і соціально-політичних особливостей бойових завдань;

- здійснення заходів соціально-психологічної та психофізіологічної адаптації всіх категорій особового складу до ведення бойових дій;

- вивчення та оцінювання морально-психічного стану своїх військ, планування і здійснення на цій основі заходів психологічного забезпечення особового складу для виконання конкретних бойових завдань;

- постійне вивчення та оцінювання морально-психічного стану військ супротивника, виявлення його міцних і слабких

- сторін та обґрунтування на цій основі дієвих заходів його послаблення;

- морально-психологічна оцінка оперативно-тактичної обстановки під час бойових дій, визначення та впровадження в життя заходів корекції морально-психологічного впливу з метою активізації духовних, психічних і психофізіологічних потенціалів воїнів;

- профілактика і запобігання можливих негативних психічних явищ у бойовій обстановці, насамперед — страху і паніки;

- визначення та оцінка психічних втрат під час бойових дій, врахування їх під час морально-психологічної підготовки особового складу;

- організація та підтримка тісної взаємодії з розвідкою, контррозвідкою та іншими структурами з метою обміну інформацією, надання допомоги військам у вирішенні проблем,

- застосування місцевої бази радіомовлення та телебачення;

- формування потенційної стійкості особового складу можливому Інформаційно-психологічному впливу супротивника.

Отже, узагальнюючи досвід використання психології у військовій справі та психологічного забезпечення Збройних сил США в сучасних воєнних і збройних конфліктах, можна визначити такі *провідні проблеми військової психології у США*:

- вивчення особистості військовослужбовця та оптимальних психологічних умов її діяльності;
- дослідження малих груп і вивчення соціально-психологічних умов їх ефективного функціонування;
- вивчення психології великих груп людей, наприклад армій різних держав, населення та психологічних способів впливу на них;
- психологічне забезпечення війн і бойових дій, психологічна підготовка особового складу;
- вдосконалення прийомів і способів ведення психологічної війни і психологічних операцій;
- вивчення військових спеціальностей;
- професійно-психологічний відбір;
- психологія управління;
- військово-інженерна психологія;
- психологічні аспекти бойової підготовки військ;
- наукові військово-психологічні дослідження і підготовка кадрів;
- військово-медична психологія, проблеми реабілітації поранених, військовополонених і всіх учасників бойових дій;
- психологія релігії;
- військова зоопсихологія;
- вивчення аномальних психічних явищ із метою їх використання у військовій справі.

З чим пов'язане таке ставлення американських урядових структур до психології? Напевно, з тим, що **війна** — це, в першу чергу, соціально-психологічне явище.

За даними швейцарського вченого **Жан-Жака Бабеля**, за свою історію народи світу мали 14 513 великих і малих війн, в яких загинуло 3 млрд. 640 млн. душ. Це означає, що кожну хвилину в історії людства гинуло по 2 людини.

Сучасна війна — це надзвичайно екстремальна ситуація для функціонування психіки, яка випробовує на міцність і стійкість всі компоненти психіки людини взагалі і психіки військовослужбовця зокрема. Історію людства можна визнати як історію війн. У будь-якій війні є *стрес-фактори*, які спеціально створюються супротивником для отримання переваги: спочатку морально-психологічної, а згодом і загальної. Будь-яка війна, будь-який бій мають свій внутрішній психологічний зміст, який насамперед спрямований на приголомшення психіки людини.

Так, за результатами досліджень американських вчених, у період Другої світової війни кількість психічних розладів збільшилась порівняно з Першою на 300 %. Загальна кількість звільнених зі служби у зв'язку з психічними розладами перевищувала кількість поповнення, яке прибувало. З цієї причини тільки в американській армії були виведені з лав 504 тис. воїнів, а близько 1 млн. 400 тис. мали різні психічні порушення, які їм не дозволяли деякий час брати участь у бойових діях. Психогенні втрати в армії США під час війни в Кореї та В'єтнамі складали 24-28 % чисельності особового складу, який безпосередньо брав участь у бойових діях.

Значні матеріальні втрати, які негативно впливають на функціонування психіки воїнів і перебіг соціально-психологічних явищ у військовому колективі. Наприклад, за даними німецького інженера **Б. Ендрукса**, Перша світова війна коштувала 260 млрд. доларів, Друга — 3 300 млрд. доларів. Коли всі знищені матеріальні цінності під час війн (до 1959 р.) перетворити в золото, то його вистачило б оперезати земну кулю по екватору смугою товщиною 10 метрів і шириною 8 км.

Питання 1.2. Органи психологічного забезпечення в арміях сучасних розвинених країн

Враховуючи досвід США, їхні союзники розробили достатньо ефективну **систему психологічного забезпечення**. У Бундесвері Німеччини цими справами займаються апарати державно-правового виховання, морально-психологічної підготовки, соціального захисту та інформації збройних сил, які безпосередньо підпорядковані Міністерству оборони.

В цих структурах зайнято більше 1 900 осіб. Керівництво військовим апаратом ідеологічної обробки здійснюють Перше управління особового складу, ідеологічної обробки та бойової підготовки Головного штабу збройних сил і головних штабів видів збройних сил, а також перші відділи штабів армійських корпусів, командувань ВПС і ВМС дивізій і флотилій, перші відділення бригад. У батальйонах працюють штатні офіцери «внутрішнього керівництва». А при головних штабах збройних сил, суходільних військ, ВПС, ВМС теж існують підвідділи психологічного забезпечення бойових дій. У складі адміністративно-правового управління Міністерства оборони функціонує відділ з проблем релігії (всього у збройних силах Німеччини служать близько 300 військових священиків).

У складі **Міністерства оборони Великої Британії** є координаційний комітет служб освіти, Головний капелан, бюро пропаганди та інформації, при штабі оборони — управління суспільної інформації. Відповідні структури функціонують при штабах видів збройних сил, військових округів, армійських корпусів, дивізій, полків і батальйонів.

Загальна кількість служби освіти складає близько 1900 осіб, служби військових священиків — більш ніж 400, служби пропаганди та інформації — близько 800.

У **французьких збройних силах** є служба інформації та громадських стосунків (200 штатних одиниць), управління з питань кадрової та соціальної політики, католицька єпархія, головний протестантський священик.

Підпорядковані структури поширюються до штабу полку, окремого батальйону, в них загальна кількість посадових осіб складає більше ніж 1 800. Безпосередньо у військах упровадженням у практик) вимог і рекомендацій цих керівних органів займаються командири всіх рівнів, штаби та спеціально створені структури морально-психологічної підготовки.

Аналіз доктринальних установок, вимог бойових статутів сучасних розвинених країн також підтверджує висновок про велику увагу до морального духу особового складу збройних сил. Наприклад, у чинному статуті суходільних військ Німеччини визначається необхідність високих вимог до духовних якостей військовослужбовців і підкреслюється головна роль людини у сучасній війні. У зв'язку з цим особлива увага надається формуванню в особового складу Бундесверу високої відповідальності, дисциплінованості, бойового духу і вірності обов'язку.

Особлива увага в цих та інших збройних силах приділяється **морально-психологічній підготовці**, яка вважається важливим фактором боєздатності армії. Наприклад, у Польовому статуті армії США виокремлюються три основні фактори, які визначають бойову могутність армії. Це:

- воїни з рішучим і твердим характером, які перемагають вже тому, що не можуть змиритися з поразкою;
- зброя і бойова техніка;

— логічні, зрозумілі та раціональні принципи бойових дій. Морально-психологічна підготовка організується у збройних силах США в ході бойової та фізичної підготовки. Великої Британії — в процесі формування військово-професійних знань, навичок і вмінь у спеціально відведений час, Бундесверу Німеччини — у ході злагодженості військових підрозділів і частин. Для цього створені спеціальні органи, які навчають

офіцерів методиці морально-психологічної підготовки, опрацьовують її зміст і здійснюють постійний контроль. **Наприклад**, у збройних силах США в кожній дивізії у складі медичного батальйону є психіатр, психолог і соціолог, а також 3-6 помічників сержантів. Методологічні основи організації морально-психологічної підготовки розробляє спеціальний відділ Інституту військових досліджень імені Волтера Ріда. Ефективність роботи цих структур можна було спостерігати, наприклад, у ході підготовки та здійснення операції «*Буря в пустелі*», контртерористичної операції «*Основний врожай*» в Афганістані тощо.

Питання 2. Психологічні війни та операції як складові психологічного забезпечення

Однією з головних особливостей сучасних бойових дій у сучасній війні є широкомасштабне використання методів психологічного пригломшення супротивника, зміни думок, переконань, ціннісних орієнтацій, почуттів населення і військ дружніх і нейтральних держав. З цією метою використовуються як сучасна бойова зброя (у тому числі й психотропна), так і прості прийоми впливу на почуття, волю, свідомість і підсвідомість людей. Форми та методи цієї боротьби розробляються відповідними державними установами сучасних розвинених країн у межах ведення психологічної війни.

2.1. Психологічна війна

Вперше поняття «*психологічна війна*» використав доктор М. Кам-панеу у своїй книжці «*Досвід військової психології*», що вийшла друком в 1904 р. у Бухаресті.

Надалі це поняття вживали майор А. Блау у своїй книзі «*Ведення війни духом*» (Потсдам, 1937), військовий психолог Зимонайт («*Військова психологія. Короткий огляд проблем і практичних висновків*», Берлін, 1943). Фа-раго («*Психологічна війна в Німеччині*», Нью-Йорк, 1943), у книжці «*Посібник з ведення психологічної війни*», видавництва 1955 р. Вільямом Догертом та Морисом Яноцем тощо. В останні десятиріччя є популярною книжка Пола Лайнбарджера «*Психологічна війна*», яка була видана у США на початку 60-х рр. ХХ ст.

Перший досвід психологічної війни американці отримали у Другій світовій війні. До 1945 р. ці дії мали допоміжний характер, а потім, у роки «Холодної війни», набули самостійного характеру як «психологічна сфера» зовнішньої політики. 1948 р. була ухвалена «*Директива СНБ 10/2*», яка зобов'язала ЦРУ провадити психологічну війну. Вона діє і сьогодні. Згідно з цією директивою, основними таємними операціями є: *пропаганда, економічна війна, превентивні прямі дії* (саботаж, допомога підпільному руху та емігрантським групам тощо).

У фашиській Німеччині вживався термін «*психологічне шкідництво*», основними завданнями якого були: розкол ворожої держави, викликання незадоволення серед населення ворожої держави політикою власного уряду, ізоляція ворожої держави від її союзників, різних перешкод в її підготовці до війни, створення опозиції.

Для реалізації цих завдань у фашиській Німеччині використовували такі основні методи психологічного шкідництва: підризна агітація, плітки, підкуп, шантаж тощо. Цією роботою керував Бом, котрий очолював спеціальну організацію «*Ауслендерорганізаційон*» («*Ausianderorganisation*»), яка налічувала 548 груп у 45 державах (25 000 пропагандистів і 2 500 спеціальних співробітників). Тільки в 1937 р. ця організація на реалізацію подібних завдань витратила 100 млн. доларів.

Основними напрямками діяльності «*Ausianderorganisation*» були: здійснення психологічного шкідництва, вивчення психології супротивника, роздроблення рекомендацій для здійснення психологічних диверсій.

Сьогодні політика «психологічної війни» є окремим напрямком діяльності більшості країн. Наприклад, в 1948 р. Конгрес США ухвалив *закон Сміта-Мужда*, який падав уряду право створювати пропагандивні служби для втручання у справи інших країн. Відповідно цього закону був створений апарат психологічної війни, до якого ввійшли: Держдепартамент, Пентагон, Управління міжнародного розвитку, ряд інформаційних агенцій, Корпус миру, радіостанція «Голос Америки», різні недержавні організації.

Характерними рисами сучасної психологічної війни є:

- **глобальність** — вплив на всі сфери життєдіяльності супротивника, нейтральних держав, союзників, свого населення і збройних сил;
- **тотальність** — проникання в усі сфери життя: в дипломатію, економіку, культуру, суспільні стосунки, соціально-психологічну тощо;
- **технізація** — широке використання досягнень науки й техніки як для опрацювання змісту, методів і прийомів психологічної війни, так і форм та способів їх реалізації;
- **організованість** — створення різноманітних органів психологічної війни та чітка координація їхніх зусиль і напрямів діяльності (у всіх розвинених країнах вони об'єднані в єдину державну структуру).

В термінологічному словнику армії США (1950) дається таке визначення психологічної війни: «**Психологічна війна** — це планомірне використання державою в період війни або надзвичайного стану засобів пропаганди з метою впливу на думки, емоції, позиції та поведінку організованих ворожих, нейтральних і дружніх груп таким чином, щоб сприяти досягненню своєї національної політики та визначених цілей».

Загальновійськовий термінологічний словник (1964) психологічну війну не обмежує тільки періодом війни, тобто вона стає постійною функцією держави.

Об'єктами психологічної війни є:

- дружні, нейтральні та ворожі держави («*Порадник з ведення психологічної війни*», 1971);
- армії і населення цих держав.

Характер психологічних операцій:

- **наступальні** — посягати у супротивника сумніви у правоті власних дій;
- **оборонні** — зміцнення власного морального духу у випадку потрапляння в полон і нейтралізація дій супротивника.

Засоби психологічної війни: пропаганда, дезінформація, дипломатичні маневри, провокації, саботаж, терор, поширення пліток, створення паніки, випуск фальшивих грошей, документів тощо.

Цілі психологічної війни: вплив на почуття, волю, емоції, свідомість і підсвідомість, мотиваційну сферу з метою деморалізації супротивника, підриву його власних поглядів, ціннісних орієнтацій, переконань і нав'язування йому своїх ідей.

Основні завдання психологічної війни згідно з американським порадником FM-33-5 (1955):

- схилити солдатів супротивника до симуляції, дезертирства і здачі в полон;
- посягати ворожнечу між групами військ і населенням супротивника та нацькувати їх одне на одного;
- розпалити у солдатів недовіру до командування та уряду;
- пробудити у солдатів сумнів у правоті війни, підірвати віру в перемогу;
- підтримати діяльність підіривних і диверсійних груп на території супротивника.

Отже, психологічну війну можна визначити як планомірне використання державою та її установами засобів і заходів ідеологічної дезорієнтації та розкладання свідомості

людей і груп людей з метою зниження їхньої ідейної, політичної, духовної та морально-психічної стійкості, спонукання до негативних дій або бездіяльності населення та особового складу армій інших держав як у воєнний, так і в мирний час.

Питання 2.2. Психологічні операції

В основі психологічної війни лежать **психологічні операції** — планова пропагандивна і психологічна діяльність у мирний і воєнний час, яка розрахована на ворожі, нейтральні та дружні аудиторії з метою формування їх позитивного ставлення для досягнення як політичних, так і воєнних національних цілей держав Північноатлантичної співдружності (Польовий статут армії США FM-33-1).

В арміях держав Північноатлантичної співдружності ведення психологічних операцій регламентується низкою директив, статутів і порадників.

У США вони такі:

Статут FM-33-1 сухопутних військ США;

Статут M-16-100 (Із психологічної обробки власних солдатів і солдатів супротивника);

Статут M-35-5 (зі здійснення психологічних операцій); Порадник AP-365-5; AP-355-6 (з морально-політичної інформації особового складу);

Порадник AP-360-91 (про способи морально-психологічного впливу на свідомість людей).

В НАТО існує єдина директива «Про принципи планування і провадження психологічних операцій».

Об'єктами психологічних операцій є населення, армії, уряди ворожих, дружніх і нейтральних держав, а в деяких випадках — населення та армія своєї держави.

Основні форми психологічних операцій:

—**пропагандисті дії**— це систематизоване, цілеспрямоване поширення ідей за допомогою різноманітних засобів зв'язку та інформації з метою впливу на думки, почуття, стани і ставлення або поведінку для досягнення прямої чи опосередкованої користі для своєї країни (наприклад, виходячи з об'єктивності інформації, виокремлюють білу, сіру, брехливу пропаганду);

—**психологічні дії** — це різні політичні, економічні та інші дії, спрямовані на підірив позицій протилежної сторони та зміцнення власних позицій.

Завдання психологічних операцій:

1. Переконавання супротивника у правильності, необхідності військового втручання.
2. Вплив на військово-політичне керівництво супротивника і його союзників з метою їхньої відмови від війни.
3. Підтримка внутрішньої опозиції супротивника.
4. Підтримка та керування дисидентськими рухами.
5. Вплив на населення дружніх країн.
6. Сприяння розвитку позитивного ставлення населення нейтральних держав.
7. Підірив морального духу супротивника.
8. Зниження боєздатності супротивника.
9. Аналітична робота щодо виявлення слабких місць супротивника та доведення цієї інформації до власних командирів.
10. Протидія інформаційному впливу супротивника тощо.

Тематика психологічних операцій: розкол, неминучість, закономірність конкретних дій.

Основні методи психологічних операцій;

- метод поширення наочних, звукових і відеозвукових пропагандивних матеріалів;
- методи здійснення практичних дій — інсценування повстанських дій, саботажу, демонстрація сили, масові мітинги тощо.

Великий досвід здійснення психологічних операцій мають США, Велика Британія, Німеччина і Японія. Наприклад, тільки за останнє десятиріччя— це американський досвід здійснення «психологічних операцій» під час звільнення **Кувейту**, військових гуманістичних акцій «Забезпечення спокою» в **Іракському Курдистані** (1991), «Відродження надії» в Сомалі (1992-1993), у **Боснії та Герцеговині** (1993), контр терористичної операції «Основний ворожай» в Афганістані.

В сучасних умовах здійснення «психологічних операцій» військами передбачено практично у всіх основних керівних документах американських збройних сил.

Так, Польовий статут ФМ 100-5 («Здійснення операцій») наголошує: «Психологічні операції мають координуватися на всіх рівнях від театру воєнних дій до дивізії. Начальник оперативного відділу штабу несе відповідальність щодо поєднання психологічних і бойових операцій».

Безпосередньо концепція, завдання, принципи планування, організація та здійснення «психологічних операцій» визначені Статутом сухопутних військ США ФМ 33-1 («Психологічні операції»), який постійно перевидається із врахуванням досвіду останніх локальних конфліктів і розвитку теорії оперативного мистецтва і тактики. Відповідно до вимог Статуту ФМ 33 основними завданнями військових «психологічних операцій» зараз є;

- деморалізація військовослужбовців супротивника;
- схилення їх до здачі у полон;
- контрпропаганда і попередження супротивника під час проведення таких операцій;
- нейтралізація ворожого ставлення місцевого населення до американських військ і формування позитивного;
- загострення суперечностей у стані супротивника і пробудження опозиційної діяльності на його території.

Питання 2.3. Органи психологічних операцій в армії США

Для організації і ведення «психологічних операцій» у мирний і воєнний час у збройних силах США є відповідний апарат. Рішення з основних питань розвитку потенціалу військових «психологічних операцій», застосування їхніх сил і засобів для досягнення мети воєнно-політичного курсу США ухвалює Президент держави на підґрунті рекомендацій Ради національної безпеки, Міністерства оборони, Комітету начальників штабів.

У збройних силах організацію та управління «психологічними операціями» здійснює Міністерство оборони через свого помічника зі спеціальних операцій і конфліктів низької інтенсивності. Останній керує діяльністю управління «психологічних операцій», яке функціонує у складі апарату Міністерства оборони. В оперативному управлінні об'єднаного штабу Комітету начальників штабів є відділ «психологічних операцій», який координує їх здійснення в інтересах об'єднаних командувань, а також оперативних об'єднань і з'єднань.

Безпосереднє впровадження в життя заходів психологічного і пропагандивного впливу в зоні воєнних і збройних конфліктів здійснюють спеціальні структури. В армії США для цього є формування психологічних операцій і служба зв'язку з

громадськістю. Кожна з цих структур вирішує свої специфічні, а також суміжні завдання психологічних операцій і заходів зв'язку з громадськістю, державною адміністрацією та місцевим населенням у зоні бойових дій або конфлікту.

Основними напрямками роботи таких структур є:

- ~ налагодження і поширення контактів із командуванням урядових військ протилежної сторони, польовими командирами нерегулярних військових формувань з метою припинення опору і добровільного складання зброї;
- роз'яснювальна робота серед місцевого населення про зниження і недопущення опору військам;
- дискредитація лідерів збройних формувань, які чинять опір, з метою їх ізолювання від місцевого населення;
- інформаційне забезпечення військовослужбовців своїх військ у зоні конфлікту з метою підтримання високого морального духу і протидії інформаційному впливу з боку сторін, що конфліктують;
- підготовка і поширення об'єктивної Інформації про дії військ у зоні конфлікту через ЗМІ, робота з журналістами;
- організація роботи місцевих газет, радіомовлення, телебачення для підсилення психологічного та пропагандивного впливу на місцеве населення; протидія поширенню чуток та ін.

Відповідно до цих напрямів роботи структур психологічних операцій визначаються **обов'язки командирів підрозділів психологічних операцій:**

- прогнозування ефективності психологічного впливу психологічних і пропагандивних операцій на особовий склад як власних військ, так і на військовослужбовців супротивника;
- оцінка морально-психологічної обстановки у районах розташування як своїх військових частин і підрозділів, так і супротивника;
- визначення цілей, завдань і об'єктів пропагандивного і психологічного впливу;
- керування діяльністю органів військового управління під час розроблення пропозицій щодо організації «психологічних операцій»;
- ухвалення рішення щодо їх здійснення, включення найважливіших заходів до оперативних планів;
- видавання наказів і бойових розпоряджень підрозділам щодо здійснення «психологічних операцій».

За оцінками експертів Пентагону, безпосередньо під час війни у Перській затоці було остаточно з'ясовано, що психологічні операції—це «бойова зброя, яка не знищує, але наносить психологічну поразку і є найважливішим фактором підвищення боєздатності військ, а також зберігання життя солдатів і офіцерів з обох сторін фронту».

Вважається, що завдяки «психологічним операціям» у Перській затоці близько 70 000 військовослужбовців Іраку потрапили в полон, 98 % іракських військовослужбовців бачили листівки держав коаліції, 88 % мали довіру щодо змісту цих листівок, 70 % підтвердили, що саме листівки вплинули на їхнє рішення дезертирства або полону.

Четверо з п'яти військовослужбовців, які потрапили у полон, постійно слухали передачі радіостанції «Голос Затока», що були підготовлені фахівцями «психологічних операцій» збройних сил США. Враховуючи вплив радіопередач на моральний дух іракської армії, солдатам Іраку заборонялося мати радіоприймачі.

В сучасних умовах здійснення психологічних операцій військами передбачено практично в усіх основних керівних документах американських збройних сил. Для

цього в кожному виді збройних сил США створені свої сили та засоби психологічних операцій.

Однак головний потенціал їх здійснення зосереджено у суходільних військах. Вони мають регулярні формування, які входять до командування спеціальних операцій суходільних військ, в рамках якого в 1991 р. створено командування щодо психологічних операцій і роботи з цивільним населенням. Основне регулярне формування — Четверта група психологічних операцій, яка дислокується у Форт Брег (штат Північна Кароліна), і його гасло: «Слово перемагає». Вона включає управління, 4 батальйони психологічних операцій, батальйон підготовки та випуску пропагандивних матеріалів. У ньому зосереджено всі друкарські, радіо- та телевізійні засоби, якими забезпечені регулярні формування «психологічних операцій» суходільних військ.

Чисельність особового складу Четвертої групи — близько 900 осіб. Вони вивчають психологічну і соціально-політичну обстановку в різних країнах та їхніх збройних силах, ведуть аналітичну роботу в інтересах психологічних операцій, забезпечують готовність до ведення друкованої, усної, радіо-та телевізійної пропаганди, консультують командний склад і штаби збройних сил з проблем психологічних операцій. У Форт Брег також дислокується 96-й батальйон з роботи з цивільним населенням, чисельність якого — близько 200 осіб, що забезпечує лояльне ставлення населення і влади до американських військ на захоплених територіях.

В резерві суходільних військ є 3 штаби груп психологічних операцій: другий (Клівленд, штат Огайо), п'ятий (Вашингтон, федеральний округ Колумбія) і сьомий (Сан-Франциско, штат Каліфорнія), їм підпорядковуються 8 батальйонів і 22 окремі роти психологічних операцій. У резерві перебувають 8 командувачів роботи з цивільним населенням, які нараховують в цілому близько 40 батальйонів.

Психологічні операції організуються за модульним (секційним) принципом, що забезпечує гнучкість їх організаційно-посадової структури. Існує 27 типів функціональних команд. Залежно від обстановки та завдань, що вирішуються, формуються відповідні частини і підрозділи психологічних операцій.

Враховуючи досвід здійснення «психологічних операцій» у Перській затоці та інших бойових дій, у воєнний час передбачається можливість створення в суходільних військах **таких формувань:**

- групи загальної підтримки, яка призначена для здійснення «психологічних операцій» у масштабі театру воєнних дій (ТВД) і може включати один або кілька батальйонів загальної підтримки, батальйон роботи з військовополоненими та батальйон роботи з цивільним населенням;
- груп безпосередньої підтримки, які організуються за розрахунком — 1 батальйон у корпусі, 1 рота в дивізії та 1 рота у бригаді;
- батальйону загальної підтримки (212-4\6 осіб), що призначений для здійснення стратегічних «психологічних операцій» на ТВД і включає штаб, підрозділи (роти і секції) пропаганди і розвідки; важку, середню та легку друкарні, радіостанцію середньохвильового (на відстані до 150 км) і короткохвильового діапазонів, гучномовні станції;
- батальйону безпосередньої підтримки (533 осіб), який здійснює тактичні «психологічні операції» в інтересах армійського корпусу і створюється у складі штабу, підрозділів забезпечення та 2-5 рот безпосередньої підтримки;

- батальйону роботи із військовополоненими (188 осіб), який надається бригаді військової поліції, має штаб, підрозділи пропаганди та аудіовізуальних засобів, середню друкарню, кіноустановки і гучномовні станції;
- батальйону консолідувальної пропаганди, що призначений для психологічного впливу на місцеве населення у місцях дислокації військ, має 2-5 рот, радіо- і телередакції, підрозділи з експлуатації місцевих радіо- і телестанцій, друкарні та кінотеатри;
- роти безпосередньої підтримки, яка забезпечує бойові дії дивізії та окремої бригади, має на озброєнні засоби пропаганди, гучномовні та аудіовізуальні засоби, а також легку друкарню, яка може друкувати 500 000 листівок на добу, і 13 гучномовних станцій.

Підготовка фахівців психологічних операцій здійснюється на основі єдиної навчальної програми Міністерства оборони США, яка передбачає навчання слухачів у спеціальних навчальних закладах та на курсах. Курси з основ «психологічних операцій» мають більшість військових навчальних закладів США, починаючи зі шкіл сержантів і закінчуючи командно-штабними коледжами видів збройних сил.

Головними навчальними закладами підготовки фахівців психологічних операцій є Центр і школа спеціальних методів фахівців війни ім. Джона **Кенеді** у Форт **Брег**. Центр має курси підготовки сержантів з основ психологічних операцій і підвищення кваліфікації в цій сфері.

Третій навчальний батальйон цього центру навчає офіцерський і сержантський склад за такими напрямками «психологічних операцій»:

- перша рота готує фахівців з планування, підготовки і **здійснення** «психологічних операцій» в інтересах підтримки військ і сил спеціального **призначення**;
- друга рота займається підготовкою фахівців щодо роботи з цивільним населенням;
- третя рота навчає фахівців військової політології з різних регіонів світу зі знанням відповідних іноземних мов.

Крім того, Школа спеціальних операцій військово-повітряних сил у Гелберт **Філд** (штат Флорида) має Вищі курси «психологічних операцій»? для керівного і цивільного персоналу військово-повітряних сил. На думку американських військових експертів, аналіз досвіду застосування формувань психологічних операцій у зоні Перської затоки, Сомалі та інших районах збройних конфліктів показує, що роль цих операцій як фактора підвищення боєздатності військ постійно зростає.

Однак, як вважають фахівці аналітичних служб США, під час останніх збройних конфліктів виявилися деякі недоліки у сфері готовності збройних сил США до здійснення «психологічних операцій». Війна з Іраком показала недостатню підготовку командирів і штабів корпусного і дивізійного рівнів у застосуванні сил і засобів «психологічних операцій» щодо виконання бойових завдань.

У зв'язку з цими та іншими проблемами Міністерство оборони США здійснює цілу низку заходів щодо *зміцнення потенціалу структур психологічних операцій*. Головні зусилля зосереджуються на застосуванні новітніх технологій і досягнень науки, підвищенні професіоналізму особового складу формувань «психологічних операцій», вдосконаленні системи навчання командного складу та офіцерів штабів з основ «психологічних операцій». Вивчається питання щодо запровадження штатних посад офіцерів «психологічних операцій» до оперативних відділів (відділень) штабів об'єднань і з'єднань, окремих бригад.

Отже, історичний досвід психологічного забезпечення в арміях різних країн свідчить про те, що ця справа є актуальною, неординарною, багатогранною і вимагає відповідального ставлення до її підготовки і здійснення з боку різних державних установ і організацій. Іноземний досвід як позитивний, так і негативний має для Збройних сил України суттєве значення, бо він допомагає оптимально визначати основні орієнтири підготовки і здійснення морально-психологічного забезпечення життєдіяльності військ, застерігає від небажаних заходів у цьому напрямі, акцентує увагу на необхідності психологічної підготовки особового складу військових підрозділів (частин), «диктує» необхідність суттєвих змін у цьому напрямі в Збройних силах України.

У зв'язку з цим такого ж уважного вивчення вимагає досвід здійснення МПЗ у Збройних силах Російської Федерації в Чечні, психологічне забезпечення дій миротворчих сил в Абхазії, Таджикистані, Югославії та інших «гарячих» точках, контртерористичних операцій США та їхніх союзників.

Питання 3. Актуальні проблеми психологічного забезпечення сучасних збройних конфліктів, регіональних війн і контртерористичних операцій

На основі аналізу викладеного матеріалу у питанні 2 можна зробити висновок про те, що локальні війни і збройні конфлікти мають не тільки військові, а й істотні **морально-психологічні особливості:**

- здійснення масованого інформаційно-психологічного впливу на війська і населення сторін, що протистоять, і світове співтовариство в цілому;
- різке збільшення психогенних втрат, що можуть призвести до значного зниження боєздатності військ;
- ускладнення розв'язання проблем підтримки сприятливої соціально-психологічної обстановки в районах виконання військами бойових завдань;
- зростання труднощів під час підтримання правопорядку, вирішення соціально-правових і гуманітарних проблем.

Все це обумовлює необхідність всебічного психологічного забезпечення підготовки і здійснення локальних війн і збройних конфліктів. На війська і населення країн, що конфліктують, здійснюється наростаючий інформаційно-психологічний вплив.

Наприклад, за даними фахівців Збройних сил Російської Федерації, щоденний обсяг мовлення на південнокавказький регіон з території інших держав складає 350 год., щомісячний обсяг друкарської продукції антиросійського й антиармійського змісту — до 100 тис. прим. У Калінінградській області час закордонного мовлення сягає 200 год. на добу.

Із врахуванням різноманітних варіантів розвитку обстановки в загрозливий період очікуються посилення інформаційного і психологічного тиску з боку протиборчих сторін з метою підризу морального духу військ і деморалізації населення через здійснення психологічних операцій стратегічного й оперативного масштабу. На такі заходи спроможні сили і засоби збройних сил країн НАТО — на всій території України, Білорусі, Росії, США і Японії — на території країн Азії; Китаю — у Східному регіоні.

Поряд із цим на виконанні завдань Збройними силами серйозно буде позначатися духовна, суспільно-політична, економічна, криміногенна, релігійна і міжнаціональна обстановка в окремих регіонах держав, що конфліктують. Наприклад, кризові процеси в економіці, відсутність морально-політичної згуртованості, соціальне і

майнове розшарування суспільства, висока активність суспільно-політичних угруповань екстремістської спрямованості, вплив ісламського чинника, наявність різноманітних релігійних сект західної і східноазійської спрямованості, а також групи антивоєнного характеру можуть в окремих випадках поставити під зрив виконання російськими військами поставлених завдань. Яскравий приклад у цьому — Чечня.

Слід також мати на увазі те, що за участі Збройних сил у локальних війнах і збройних конфліктах особливого значення набуває суспільна підтримка їхніх дій. За її відсутності, наявності виявів антивоєнних настроїв і спроб скласти провину за виникнення і результати збройного конфлікту на армію різко знижується морально-психічний стан особового складу, рівень військової дисципліни та його боєздатність.

Питання 3.1. Основні напрями психологічного забезпечення

Ряд цих проблем можуть бути оптимально зняті завдяки ефективній організації ***психологічного забезпечення підготовки і ведення бойових дій***, яке має на меті досягнення морально-психологічної переваги над протиборчою стороною, підтримку високої боєздатності військ і духовної стійкості населення. Це досягається узгодженими за завданнями, місцем і часом, здійсненими за єдиним задумом і планом інформаційно-пропагандивного, психологічного і соціально-правового забезпечення, культурно-виховної роботи та організації дозвілля, захисту військ і населення від інформаційно-психологічного впливу супротивника.

Аналіз досвіду локальних війн, операцій «Буря в пустелі», «Лис у пустелі», «Загрозлива сила», збройного конфлікту в Чеченській Республіці Ічкерія показує, що значна частина оперативних завдань виконуватиметься до застосування власне засобів збройної боротьби. У зв'язку з цим особливого значення набуває система заходів захисту військ і населення від інформаційно-психологічного впливу супротивника в рамках Інформаційного протиборства, заходів стратегічного й оперативного маскування. У числі таких заходів можуть бути:

- інформаційно-пропагандивні акції стратегічного й оперативного масштабу;
- комплекс заходів у військах і серед населення з підключенням державних органів, суспільних і релігійних об'єднань, а також ЗМІ;
- участь у спеціальних операціях, заходах і акціях;
- пропагандивні і контрпропагандивні заходи у військовому середовищі.

Інформаційно-пропагандивна акція як складник спеціальної інформаційної операції стратегічного (оперативного) масштабу здійснюється з метою формування суспільної думки в країні (регіоні) на підтримку політики держави в галузі оборони і безпеки, цілей і засобів ведення бойових дій збройними силами.

Наприклад, її провадження в Україні - здійснюється залежно від розвитку стратегічної (оперативної) обстановки в загрозливий період згідно з рішенням Верховного Головнокомандувача Збройних сил України, з початком бойових дій — за планом Генерального штабу, командувачами військами оперативного командування, видами Збройних сил.

У разі безпосередньої загрози та з початком воєнних дій в Інтересах морально-психологічного забезпечення можуть використовуватися дії сил і засобів РЕБ, військ і спеціальних сил, вогневі і радіоелектронні удари.

Важливою складовою бойової готовності військ є вирішення завдання ***Зниження психогенних втрат серед особового складу і ослаблення їхніх наслідків***. За своєю

масштабністю вони можуть бути досить суттєвими, а в окремих випадках можуть призвести до втрати боєздатності військових підрозділів і частин.

За даними західних спеціалістів, ці втрати можуть складати в ході бойових дій із застосуванням звичайних засобів ураження до 50%, в умовах застосування (імовірність застосування) ЗМУ — до 70-75 % від загального обсягу фізичних втрат, у тому числі санітарних і безповоротних — до 8-10 %. Для порівняння: у Другій світовій війні співвідношення психогенних втрат до фізичних було 36 : 100; під час війни в Лівані в окремих частинах ізраїльської армії воно складало 86 до 1 00; під час операції «Буря в пустелі» психогенні втрати в англійському контингенті значно перевищили фізичні і вимагали проведення тривалих реабілітаційних заходів.

За наявності підготовлених спеціалістів і Центрів (пунктів) психологічної допомоги й реабілітації на рівні бригад відновлюється до 65 % психогенних втрат, на рівні армійських корпусів — 28 % із терміном реабілітації від 1 до 10 діб. 7 % воїнів, що отримали бойові психічні травми, для відновлення боєздатності відряджаються у військово-медичні заклади.

У зв'язку з цим завчасна психологічна підготовка, психологічне супроводження та психологічна допомога і реабілітація військовослужбовців є одним із найважливіших завдань морально-психологічного забезпечення. Це підтверджується аналізом бойового досвіду радянських військ в Афганістані, діяльністю збройних сил різних країн у складі миротворчих сил, вирішенням бойових завдань Збройними силами РФ у ході збройного конфлікту в Чеченській Республіці. Цей аналіз показує, що особливої уваги потребує організація роботи в тактичній ланці управління.

Дії малими підрозділами і групами, на сторожових заставах і блокпостах, як це відбувається у Чечні, кардинально змінюють форми і методи різноманітного впливу на особовий склад, у тому числі здійснення з ними гуманітарної підготовки, бойового, оперативного та інших видів інформування, надання психологічної допомоги, супроводження і реабілітації, організації культурно-просвітницької роботи й дозвілля. У цих умовах слід вміло поєднувати форми і методи виховної роботи! мирного і воєнного часу.

З цією метою можуть використовуватися спеціально створені інформаційно-пропагандивні групи, оперативні бригади психологів, юристів, культурно-художні бригади, а також інші прийоми і засоби виховної роботи.

Важливим чинником підтримання високого морального духу особового складу є створення *сприятливої морально-психологічної обстановки* в районах виконання ним бойових завдань. Для цього можуть бути використані, як підтверджує досвід Афганістану, *бойові агітаційно-пропагандивні групи*. До їх складу входили організатори ідеологічної і культурно-просвітницької роботи, медичні працівники, юристи, фахівці з роботи з місцевим населенням, а також посилені мотострілецькі підрозділи, підрозділи забезпечення й обслуговування.

У випадку ведення воєнних дій на своїй території, за участі у внутрішньому збройному конфлікті, прийоми і засоби їхніх дій будуть відрізнятися. Проте такі форми і методи роботи з населенням мають і можуть використовуватися у взаємодії з державними органами.

Локальні війни і збройні конфлікти можуть відбуватися без запровадження воєнного, а часом і надзвичайного стану. В такій ситуації перебувають російські війська у Чечні, тому їм доводиться діяти в умовах правового поля мирного часу. У зв'язку з цим загострюється проблема правового захисту військовослужбовців, підтримки правопорядку і військової дисципліни у військах, вдоволення їхніх соціальних потреб. У свою чергу, недосконалість наявної законодавчої бази у цій

сфері потребує оперативних заходів для розроблення і ухвалення відповідних законів та інших нормативно-правових актів. Так, досвід збройного конфлікту в Чеченській Республіці свідчить, що з досить значною затримкою були ухвалені два федеральні закони Російської Федерації, видані шість указів Президента РФ, п'ять постанов Уряду РФ, більше десяти наказів міністра оборони РФ, у яких уточнювалися права, пільги і компенсації військовослужбовцям, котрі беруть участь у бойових діях.

Отже, досвід локальних війн і локальних конфліктів підтверджує домінуючу роль морального чинника в досягненні політичних і воєнних цілей війни, вирішенні завдань відновлення миру і згоди в регіоні, недопущення розростання збройного протистояння. Для цього має бути створена чітка система морально-психологічного забезпечення щодо формування у особового складу високих морально-бойових якостей, його психологічної готовності до бойової діяльності в екстремальних умовах.

Досвід сучасних збройних конфліктів та регіональних війн, зокрема американців в Афганістані, свідчить про значне підвищення уваги з боку державного і військово-політичного керівництва, воєнного командування щодо психологічного забезпечення підготовки і здійснення операцій і бойових дій військами. При цьому особлива увага приділяється таким його складникам, як *інформаційно-психологічне її інформаційно-пропагандне забезпечення*. Такі дії керівництва США достатньо ефективно впливають на морально-психічний стан американських і союзних військ і деморалізують військові підрозділи і частини талібів, знижують рівень втрат особового складу, бойової техніки та озброєння, сприяють досягненню мети операцій і бойових дій, підвищенню престижу Збройних сил США в очах світової спільноти.

Основними завданнями інформаційно-психологічного і пропаганд явного забезпечення сучасних війн і конфліктів вважаються формування і підтримання позитивної суспільної думки про підготовку боєвих дій збройними силами держави; підірив морального духу особового складу супротивника і його військових формувань різного типу, послаблення їхньої волі до опору, примушення до добровільної здачі в полон і здачі зброї; забезпечення позитивного ставлення місцевого населення до військ під час перебування у зоні воєнного конфлікту.

Основними **об'єктами інформаційно-психологічного і пропагандивного впливу**, як правило, є:

- вище військово-політичне керівництво держави супротивника;
- різні категорії військовослужбовців;
- цивільне населення своєї держави, дружніх та нейтральних держав;
- населення держави, проти якої плануються воєнні дії;
- національні та релігійні меншини;
- опозиційні соціально-політичні сили;
- окремі соціально-класові сили (інтелігенція, підприємці, студенти та ін.).

Залежно від суті військово-політичних завдань, що вирішуються під час воєнного конфлікту, а також масштабу і характеру застосування військ і об'єктів впливу, виділяють такі рівні заходів інформаційно-психологічного та інформаційно-пропагандивного забезпечення бойових дій:

- *стратегічний* (державний),
- *оперативний*,
- *тактичний* (безпосередньо в зоні воєнного конфлікту).

Вирішення завдань тактичного рівня покладено на спеціальні армійські структури та підрозділи. Суб'єктами інформаційно-психологічного і

пропагандивного забезпечення, як свідчить досвід забезпечення таких конфліктів, можуть бути найвищі посадові особи держави.

В операціях США на Гренаді, в Панамі, ліквідації військової хунти на Гаїті, під час війни в Перській затоці, у Югославії, Афганістані інформаційно-психологічними та пропагандивними заходами керували безпосередньо президент США і його адміністрація, а в забезпеченні брала участь ціла система державних установ, науково-дослідні центри, фонди, суспільно-політичні та громадські організації.

Основними засобами розповсюдження інформації і впливу на свідомість цивільного населення, війська супротивника стали ЗМІ, у тому числі насамперед телебачення і радіо. Опитування різних категорій цивільного населення і військовослужбовців свідчать про те, що 90 % глядачів та слухачів довіряють цій інформації.

Важливим специфічним прийомом пропагандивного і психологічного впливу вважається здійснення опитувань з метою вивчення і формування суспільної думки про доцільність здійснення силової акції та висвітлення результатів цих опитувань ЗМІ. Така діяльність дає можливість здійснювати оцінку ефективності такого впливу і своєчасно його коригувати.

Під час інформаційно-пропагандивного забезпечення операції багатонаціональних сил «Союзницька сила» проти Югославії така оцінка здійснювалася постійно завдяки заздалегідь налагодженому механізмові. Головною складовою цього механізму було активне використання світових ЗМІ і сил психологічних операцій США.

Безпосереднє впровадження в життя заходів психологічного і пропагандивного впливу в зоні конфлікту здійснюють спеціальні структури, основними напрямками роботи яких є:

- налагодження і поширення контактів з командуванням урядових військ протилежної сторони, польовими командирами нерегулярних формувань з метою припинення опору і добровільного складання зброї;
- роз'яснювальна робота серед місцевого населення про зниження і недопущення опору військам;
- дискредитація лідерів збройних формувань, які чинять опір, з метою їх Ізолювання від місцевого населення;
- інформаційне забезпечення військовослужбовців своїх військ у зоні конфлікту з метою підтримання високого морального духу;
- підготовка і розповсюдження об'єктивної Інформації про дії військ у зоні конфлікту через ЗМІ і робота з журналістами;
- організація роботи місцевих газет, радіо, телебачення для підсилення інформаційно-психологічного і інформаційно-пропагандивного впливу на місцеве населення;
- протидія поширенню чуток тощо.

Відповідно до цих напрямів роботи структур психологічних операцій окреслюються **обов'язки командирів підрозділів психологічних операцій**, до яких належать:

- прогнозування ступеня психологічного впливу інформаційно-психологічних і пропагандивних операцій на особовий склад своїх військ і підрозділів супротивника;
- оцінювання психологічної обстановки у районах розташування своїх частин і підрозділів і військ супротивника;

- визначення цілей, завдань і об'єктів ідеологічного та інформаційно-психологічного впливу;
- управління діяльністю органів військового управління під час розроблення пропозицій щодо організації «психологічних операцій»;
- ухвалення рішення щодо їх здійснення, включаючи найважливіші заходи до оперативних планів;
- віддавання наказів і бойових розпоряджень підлеглим підрозділам щодо здійснення психологічних операцій.

Аналіз інформаційно-пропагандивного забезпечення *операції НАТО «Союзницька сила»* під час бомбардувань Югославії свідчить про нові аспекти інформаційної боротьби. Інформаційний наступ НАТО включав енергійний інформаційний вплив на населення Югославії на першому етапі, в подальшому— на особовий склад збройних сил Югославії. Активно вживались заходи щодо:

- забезпечення позитивної громадської думки у європейській спільноті;
- формування образу ворога у вигляді югославського президента Слободана Мілошевича;
- організації репортажів про події у Югославії взагалі, описи фактів геноциду щодо мусульманського населення в автономному краї Косово і Метохія зокрема;
- здійснення у ЗМІ широкого показу та демонстрації бойових можливостей сучасних озброєнь НАТО і наслідків ракетно-бомбових ударів;
- доведення коментарів щодо підсумків соціологічних опитувань населення;
- замовчування прорахунків НАТО, фактів загибелі мирного населення, антивоєнних виступів громадськості;
- рішучого блокування інформаційного потенціалу Югославії, теле -і радіостанцій, студій і ретрансляторів, редакцій місцевих ЗМІ.

Контртерористична війна коаліції держав проти афганських талібів засвідчила швидке зростання інформаційного компоненту в сучасних воєнних конфліктах. Початок цьому поклав президент США, який у зверненні до інших держав поставив фундаментальну вимогу щодо визначення їхньої позиції: з Америкою чи / терористами.

Основними ознаками контртерористичної інформаційної кампанії є такі:

- 1) **синхронність**: усі ЗМІ одночасно почали готувати населення Землі до цих дій;
- 2) **системність**: використовувалися провідні ЗМІ, брали участь важливі персоналії — президенти і прем'єр-міністри держав. Дружини президентів, експрезиденти;
- 3) опора на набутий досвід;
- 4) розгортання кампанії «За афганських жінок» для нейтралізації пацифістів у США та Західній Європі;
- 5) реалізація рішення щодо розгортання воєнної служби зв'язків з громадськістю («public relations»);
- 6) створення групи професіоналів з проблем стратегічних медіа-операцій, яка збирається кілька раз на добу для визначення основних завдань та їх уточнення;
- 7) створення центру антиталібської пропаганди, який очолив прес-секретар президента США. Головною цільовою аудиторією центру став ісламський світ;
- 8) створення фонду допомоги афганським дітям;
- 9) розгортання роботи інформаційного центру коаліції, першочерговим завданням якого є заповнення усіх інформаційних каналів, насамперед

арабського світу, виступами головних посадових осіб коаліції. Загальний інформаційний центр коаліції держав дає змогу координувати дії щодо іноземних мас-медіа;

- 10) турбота про збереження життя і здоров'я військовослужбовців держав коаліції. Застосування підрозділів спеціального призначення в основному у спецопераціях щодо розшуку терористів, морської піхоти — у гуманістичних операціях та блокування районів можливого перебування керівника руху «Талібан» мули Могамеда Омара і керівника ісламської терористичної організації «Аль Каїда» Усами бен Ладена та його бойовиків.

Цей аналіз на прикладі здійснення збройних конфліктів та регіональних війн свідчить про *позитивні аспекти психологічного забезпечення операції*) і бойових дій військ. Він показує усвідомлення державним та військовим керівництвом різних країн важливості такого забезпечення, чітку систему його організації, застосування сучасних соціальних та управлінських технологій, наукових принципів впровадження в повсякденну практику інформаційно-психологічного і пропагандивного забезпечення ВІЙСЬК.

Питання 3.2. Психологічне забезпечення збройного конфлікту на Північному Кавказі

Певний Інтерес для розвитку системи МПЗ у Збройних силах України має вивчення досвіду його організації під час роззброєння незаконних збройних формувань у Чеченській Республіці. В листопаді 1994 р. Президент і Уряд Російської Федерації ухвалили рішення про використання частин і з'єднань Південнокавказького військового округу (ПКВО) для роззброєння незаконних збройних формувань у Чеченській Республіці. У зв'язку з цим гостро виникла проблема організації МПЗ життєдіяльності військ, основним завданням якого на попередньому етапі операції було формування і підтримка у особового складу високої психологічної стійкості і бойової готовності до виконання завдань, пов'язаних із ризиком для життя. Відділом виховної роботи округу були визначені **основні напрями діяльності командирів** (начальників) штабів, виховних структур для розв'язання цього завдання, серед яких необхідно виділити такі:

1. Поглиблене вивчення якостей особового складу з метою виявлення осіб із морально-психічною нестійкістю, потенційних панікерів і дезертирів.

Психологами частин у військових підрозділах були здійснені опитування, що дало можливість скласти чітку картину морально-психічного стану військовослужбовців і організувати конкретну індивідуальну роботу з ними. При цьому роз'яснювалися їхні пільги і соціальні гарантії і доводилась інформація про кримінальну відповідальність за військові злочини. Крім того, старанно уточнювалися всі дані, необхідні у випадку загибелі або поранення військовослужбовця.

2. Роз'яснення особовому складу поставлених перед військами завдань.

Тут особлива увага зверталася на роз'яснення законності і правової обґрунтованості їхніх дій у зоні конфлікту. Слід зазначити, що робота в цьому напрямі значно ускладнювалася відсутністю у командирів і офіцерів виховних структур точної інформації про завдання військ і характер майбутніх бойових дій, що було характерним для підготовчого етапу операції в Чеченській Республіці. Негативним чинником, що суттєво впливав на ефективність виховної роботи, була невизначеність правового статусу дій військ Росії у Чечні.

3. Формування і підтримка в особового складу впевненості у власних силах, у своїй зброї, техніці, у командирах і товаришах по службі. Водночас необхідно було запобігти безпідставному спокою, недооцінці можливостей чеченських збройних формувань. Це завдання виявилось доволі складним з огляду на недостатню кількість інформації про них.

4. Ретельний аналіз соціально-політичної обстановки в Чеченській Республіці і на Північному Кавказі, прогнозування розвитку соціально-політичної ситуації в регіоні.

Оскільки в листопаді-і рудні 1994 р. у центральній пресі практично не друкувалися матеріали щодо ситуації в Чеченській Республіці, основна увага приділялася розробленню і поширенню матеріалів про історію розвитку взаємин Чечні і Росії, актуальному стану справ на основі інформації, отриманої з різноманітних джерел. Певний матеріал для цієї роботи дала праця Д.Д. Даєра «*Тернистий путь к свободе*».

Нарешті, особливим напрямом визначалася *робота з місцевим населенням*, яку здійснювали офіцери групи психологічних операцій розвід управління округу.

Основною формою роботи із зазначених напрямів для офіцерів відділу виховної роботи стало *надання практичної допомоги безпосередньо у військових частинах і підрозділах*. З цією метою вони були спрямовані на початку грудня в частини, що готувалися до операції, і постійно в них працювали.

Група офіцерів на чолі з начальником відділу у складі оперативної групи сконцентрувала зусилля на розробленні та доставці у війська директивних вказівок щодо організації морально-психологічного забезпечення (МПЗ) дій військових частин і підрозділів, а також довідково-інформаційних матеріалів (у цей період були підготовлені і надіслані в частини матеріали про соціально-політичну обстановку в Чечні і на Північному Кавказі, пам'ятки військовослужбовцям про ведення бойових дій у населених пунктах, правила поведінки з місцевим населенням та ін.). Були підготовлені, розмножені і поширені листівки й звернення, адресовані місцевому населенню.

Відділ виховної роботи щодня готував аналіз суспільно-політичної ситуації на Північному Кавказі і на цій основі — поточні і довгострокові прогнози розвитку ситуації, виходячи з якого будувалися взаємини з місцевими органами влади. Головною турботою відділу був постійний аналіз МПС особового складу і вироблення рекомендацій щодо його зміцнення.

Велика увага приділялася встановленню взаємодії з виховними структурами МВС, ПДВ і інших округів Збройних сил РФ, організації роботи в тісному контакті з ними. В міру необхідності частини і підрозділи забезпечувалися технічними засобами пропаганди, була організована доставка газет.

Важливими заходами були інструктажі офіцерів підрозділів і частин, що готувалися до бойових дій. У підготовчий період в частинах поряд із традиційними формами роботи (заняття, бесіди, інструктажі тощо) основна увага приділялася індивідуально-виховній роботі, а також політичному, бойовому й оперативному інформуванню особового складу.

МПЗ операції об'єднаного угруповання військ щодо розколу незаконних збройних формувань у Грозному й очищенню міста від бойовиків було ускладнено рядом психологічних проблем.

Наприклад, у значної кількості військовослужбовців виникла невіра в те, що війна справді почалася і тому потрібно було демонструвати найвищу рішучість і виучку. 70 % бойових машин 131 ОМСБР, 81 МСП вступили в місто без екіпажів. БМП, як правило, були укомплектовані тільки водіями-механіками, командирами і навідниками. Скрізь у військах межі власних можливостей визначалися

критеріями мирного часу. У важких боях 31.12.94 р., 1 і 02.01.95 р. у багатьох військовослужбовців не помічалось всебічної вимогливості до себе, стійкості, завзяття і бойової активності, яких потребувала обстановка. Це знайшло свій вияв скрізь: у штабах, органах управління, військових частинах і підрозділах.

Недооцінка чеченських збройних формувань, зневага до чіткого планування бойових дій і необачність призвели до невиправданих втрат у 131 ОМСБР І 81 МСП у живій силі і бойовій техніці. Психічні втрати в 131 ОМСБР склали 58 % особового складу, які потребували психологічної корекції, у тому числі 45 % — уваги психотерапевта. Із загального числа легкопораних 20 % були готові знову повернутися в підрозділ.

Можна констатувати, що реальні труднощі й перші зустрічі з жорстокою дійсністю операції в Чечні породили у особового складу невпевненість, пригнічений стан. Завзятий опір чеченських бойовиків зустрівся з невисоким професіоналізмом не тільки солдатів і молодших командирів, а й вищого керівництва. Боягузтво, метушливість, нерозважливість виявили деякі генерали й офіцери, з вини яких були допущені великі втрати у живій силі й бойовій техніці. В цих умовах негативний вплив напруженості у особового складу постійно долався наполегливою роботою всіх командирів, штабів, виховних структур щодо згуртування військових колективів, формування взаємної довіри, забезпечення взаємозамінності, формування навичок і вмінь успішної бойової взаємодії. Така робота згодом стала давати позитивні результати.

Штаби І виховні структури в січні-лютому 1995 р. напружено працювали для поліпшення *інформування військ*.

Це було викликано тим, що у всіх з'єднаннях і частинах бої довелося вести в міських умовах дрібними підрозділами І за обмеженої рухливості. Це викликало додаткові психічні навантаження, створювало серед особового складу стан занепокоєння і пригніченості. У перші місяці року командирам і офіцерам-вихователям слід було зважити на негативні ефекти стомлення. У ряді частин і підрозділів Північного і Західного угруповання військ спостерігалось психічне виснаження особового складу. Так, в окремих військових підрозділах у багатьох воїнів «атрофувалися» нерви, був «заглушений» ефект самозбереження; деякі солдати й офіцери практично не реагували на розриви бомб і набоїв, постріли снайперів. У такій ситуації необхідно було зважити на ефект стомлення. Заступники командирів 503 і 693 МСП з виховної роботи підполковники О.М. Погосов, О.В. Донсков зробили все можливе для раціонального розподілу фізичних і розумових навантажень, формування і розвитку позитивних емоцій і почуттів. Вони подбали про відпочинок і зміну підрозділів, які довго брали участь у бойових діях.

В міру втягування військ в активні бойові Дії в січні 1995 р. в умовах великого міста залишки страху і вагань продовжували мати місце в окремих частинах і з'єднаннях.

Деякі офіцери, використовуючи різноманітні приводи (родинні обставини, хвороба дружини, дітей та ін.), намагалися ухилитися від участі в бойових діях. Слабку фахову підготовку, боягузтво виявили офіцери Таманської дивізії, що прибули на доукомплектування 503 МСП. Один із них здав у полон 15 військовослужбовців, Інший втік з району бойових дій.

В ході боїв у місті постала проблема *особистого прикладу командирів* і його позитивного впливу. У зв'язку з тим, що певна частина військовослужбовців у ході бойових дій потрапила в полон до бойовиків, виникла необхідність роз'яснення особовому складу особливостей поведінки в полоні, засобах звільнення. Були

доведені положення і норми Міжнародного гуманітарного права.

Особливе місце у виховній роботі в цей період приділялося розробленню і вживанню заходів з *недопущення мародерства, бешикету та інших воєнних злочинів*. Ця робота здійснювалася в тісній взаємодії з органами військової юстиції, а також із виховними структурами МВС, ПДВ, інших військових округів.

Нагромаджено певний *досвід роботи з МПЗ бойових дій* частин і підрозділів у період підготовки операції з блокування і звільнення від бойовиків населених пунктів Шалі, Аргун і Гудермес. Основним завданням виховної роботи була підтримка високого МПС, психічної стійкості й бойової спроможності особового складу.

Головним напрямом роботи залишався постійний поглиблений аналіз МГТС особового складу частин і підрозділів, що готуються до боєвих дій. З цією метою в діючих частинах, а так само в частинах, що прибули в Чечню на доукомплектування військ, було здійснене дослідження, що виявило істотні розходження в МПС особового складу, який брав участь у бойових діях, і прибулих військовослужбовців, а також особового складу частин забезпечення (тил, зв'язок, ППО й ін.) зокрема, неоднозначним виявилось ставлення до їхньої участі в майбутніх заходах. Ставши безпосередніми учасниками бойових дій, особисто переконавшись в антинародності режиму генерала Дудаєва, ставши свідками загибелі своїх бойових товаришів, більшість військовослужбовців різко змінила свою думку про події, що відбуваються в Чечні, і стали позитивно ставитися до надзвичайних заходів, які здійснювалися керівництвом Росії. Якщо солдати, котрі не брали особистої участі в бойових діях, здебільшого вважали себе просто змушеними виконувати встановлений законом обов'язок і тільки 20 % думали, що дії російської армії в Чечні відповідають їхнім особистим переконанням, то серед військовослужбовців 131 ОМСБР і 19 МСД більше половини співвіднесли вжиті заходи з особистими переконаннями і обов'язком перед батьківщиною. При цьому головну роль у їхніх діях починає відігравати мотив помсти за загиблих товаришів по службі (62 % проти 29 % у знову прибулого особового складу).

На основі отриманого бойового досвіду в МПЗ життєдіяльності російських військ в нього були внесені істотні корективи.

При організації МПЗ дій особового складу слід було враховувати чинники, що негативно впливають на МПС військовослужбовців і на якість здійсненої роботи. Так, великі втрати при звільненні Грозного підірвали віру певної частини військовослужбовців у можливості своєї зброї і бойової техніки, слушності рішень, ухвалених командирами. В цих умовах здійснювалося цілеспрямоване узагальнення і поширення бойового досвіду підрозділів і окремих військовослужбовців, які найуспішніше діяли в боях у Грозному а так само досвідові офіцерів і прапорщиків, що брали участь у бойових діях у Афганістані.

Негативний вплив на МПС особового складу мала необ'єктивність і упередженість у висвітленні подій у Чечні окремими ЗМІ, що також слід було враховувати в роботі з особовим складом. У цьому плані хорошою підмогою в роботі стали матеріали, що публікувалися газетами *«Красная звезда»*, *«Военный вестник юга России»*, а також новоствореною армійською газетою *«Защитник России»* і виданням Міністерства внутрішніх справ *«Солдат правопорядка»*.

На цьому етапі серйозне занепокоєння у командування викликало те, що в бойових підрозділах утворився значний некомплект офіцерів-вихователів. У зв'язку з цим провадилася оперативна підготовка й інструктаж командирів підрозділів щодо здійснення виховної роботи. В усіх підрозділах щодня провадилося бойове

інформування особового складу, кожен підрозділ забезпечувався технічними засобами виховання (ТЗВ) і газетами, телевізорами, радіоприймачами, фотоапаратурою, музичними інструментами. При цьому в роботі з інформування особового складу особлива увага приділялася подоланню негативного впливу з боку дудаєвської пропаганди.

Основною формою роботи з МУЗ бойових дій під час операцій зі звільнення населених пунктів залишалася індивідуальна робота з військовослужбовцями, основним принципом якої став принцип *«офіцер завжди поруч»*. Особовому складу постійно навіювалося почуття впевненості у своїх силах і можливостях, думка про те, що командири несуть повну відповідальність за його життя і не залишать ні за яких обставин.

Розгорталася також *активна робота з місцевим населенням*. Разом із розвідувальними округами були розроблені, розмножені і поширені за допомогою авіазасобів листівки й звернення, у яких містилися заклики не допускати присутності бойовиків у населених пунктах.

Велике значення для підтримки МПС особового складу мала гуманістична допомога, що здійснювалась адміністративними органами і громадськими організаціями. В пунктах постійної дислокації частин, що брали участь у бойових діях у Чечні, постійно тривала взаємодія з місцевими органами влади.

Особливе місце займала організація **роботи з представниками комітетів солдатських матерів і батьків військовослужбовців**, що прибули в зону бойових дій із метою одержання інформації про своїх дітей.

Деякі з них приїздили і мстою забрати своїх синів додому. Для роботи з ними був створений інформаційний центр, у роботі якого взяли участь офіцери виховних відділів всіх округів, Тихоокеанського флоту. ПДВ і МВС. Оперативність роботи центру дозволила не допустити випадків самовільного залишення частин військовослужбовцями і запобігала негативному впливові представників деяких громадських організацій. Проте робота центру серйозно погіршувалась у зв'язку з його слабким технічним оснащенням, у тому числі відсутністю комп'ютерів і недостатнім забезпеченням засобами зв'язку.

На цьому етапі порівняно з попереднім значно краще вдалося організувати **культурно-дозвільне забезпечення** бойових частин і підрозділів. На бойові позиції з концертами виїздили артисти окружних ансамблів пісні і танцю, філармоній, колективи художньої самодіяльності. У частинах були розгорнуті похідні клуби, в яких демонструвалися кінофільми.

Постійний аналіз МПС військовослужбовців, конкретна робота з ними дозволили забезпечити їхню високу психічну стійкість і, врешті-решт, сприяли успішній операції зі звільнення населених пунктів від бойовиків.

З початком операції з ліквідації незаконних збройних формувань, зі зростанням психічних і фізичних навантажень на особовий склад, командири, штаби, виховні органи зафіксували зростання психічної і психофізіологічної втоми військовослужбовців. Перші втрати, невдачі в ході боїв спричинили у особового складу зростання бойових психічних травм, особливо в підрозділах 131 ОМСБР і 81 МСП. Штабом керівництва на основі інформації про МПС особового складу, що надходила із військ, і за пропозицією відділу виховної роботи ПКВО було ухвалено рішення про розгортання 8 пунктів реабілітації воїнів, що отримали поранення, бойові психічні травми. Директивою штабу ПКВО був визначений склад *пункту реабілітації* 5 фахівців, в основному це були штатні офіцери-вихователі, офіцери тилу і медичної служби.

У 131 ОМСБР пункт реабілітації очолив психолог підполковник Г.М.

Дробніца, у 81 МСП — заступник командира полку з виховної роботи підполковник І.В. Станкевич, у 255 МСП—психолог майор Г.М. Дорофеев, у шпиталях — штатні заступники з виховної роботи. Практика реабілітації військовослужбовців у ході операції показала, що пункти створювалися в частинах за необхідністю. Їхнє число зростало від 8 до 40 штатних одиниць у лютому-березні 1995 р. За час роботи пунктів психологічну допомогу одержали понад 12 тис. військовослужбовців із різними бойовими психічними травмами, у тому числі понад 5 тис. поранених і хворих, виписаних із медичних закладів.

Методика роботи пункту включала три етапи:

I етап: зустріч і розміщення військовослужбовців. Це —миття в лазні, зміна білизни й обмундирування, харчування і відпочинок.

II етап: психологічне обстеження для визначення ступеня і рівня бойової психічної травми, рівня напруженості і розподіл військовослужбовців по групах.

III етап: психокорекція військовослужбовців. Під час всього періоду їхнього перебування на пункті реабілітації для них організовувалися перегляди кіно- і телефільмів, зустрічі з рідними й близькими, написання листів додому, заохочення і нагородження тих, що відзначились у боях, виступи концертних бригад, самодіяльних артистів, зустрічі зі священнослужителями, місцевим населенням. Позитивні емоції у них викликала передача гуманітарної допомоги. У лютому 1995 р. в розташування військ у Грозному у складі делегації Хабаровського краю прибув ієромонах Купріян. У численних бесідах із морськими піхотинцями 165 полку, у тому числі на пунктах реабілітації, він, як і інші служителі культу, зміцнював і піднімав дух воїнів, закликав до слухняності, взаємопідтримки.

Великий емоційний заряд одержали воїни від зустрічей із родичами, земляками, представниками Ставропольського, Кубанського і Донського козацтва.

Окружна газета «Военный вестник юга России», багатотиражна газета 19 МСД «Доблесть» у своїх спецвипусках висвітлювали процес реабілітації й лікування військовослужбовців. У всіх пунктах були обладнані місця для читання газет, оформлені підшивки газет і часописів.

Численні репортажі в ЗМІ, у тому числі й Північного Кавказу, з коментарями офіцерів допомагали швидкому відновленню сил у військовослужбовців, сприяли ефективності процесу їх реабілітації. Таких матеріалів, створених телерадіостудіями регіону разом із прес-центром ПКВО, було понад 80 тис.

Поряд із позитивними аспектами процес реабілітації мав і деякі недоліки. До проблем, що потребують вирішення, слід віднести:

1. Недостатність штатних військових психологів. З розгортанням пунктів реабілітації і призначенням офіцерів-вихователів для цієї роботи довелося оголити штатні підрозділи. Практика показала необхідність запровадження штатного психолога в ланці батальйон—дивізіон.
2. Слабку забезпеченість пунктів психологічної реабілітації технічними засобами для роботи. Недостатня кількість аудіо - і відеоапаратури з відповідними програмами тренінгу не дозволяла кваліфіковано провадити психологічну реабілітаційну роботу.

Таким чином, у результаті здійснення психологічної реабілітації вдалося практично цілковито відновити психічні, духовні й фізичні сили воїнів. Лише близько 200 військовослужбовців, що одержали серйозні бойові психічні травми, були направлені в шпиталі для глибшого психотерапевтичного обстеження і лікування.

На підставі аналізу діяльності, що пов'язана з МПЗ, були сформульовані пропозиції з підвищення ефективності виховної роботи у військах із врахуванням досвіду бойових дій у Чеченській Республіці. З метою підвищення ефективності виховної роботи і морально-психологічного впливу на особовий склад було запропоновано:

- передбачити передання груп психологічних операцій із розв'удуправління в управління виховної роботи;
- створити відділи виховної роботи в управліннях тилу, озброєння й армійської авіації;
- запровадити в штат посади психолога й офіцера з організації дозвілля у батальйонах (дивізіонах);
- запровадити штатні посади заступників командирів з виховної роботи в танкових ротах, артилерійських і мінометних батареях та інших військових підрозділах;
- запровадити штатну посаду «військовий психолог» у всіх полках, бригадах, дивізіях, республіканських військоматах;
- запровадити у період ведення бойових дій замість посади «заступник командира з виховної роботи» посаду «заступник командира з морально-психологічного забезпечення». Для підготовки зазначених категорій пропонувалося створити мережу військових училищ, а також відкрити в кожному окрузі **10-МІСЯЧНІ** курси підготовки офіцерів;
- мати центр аналізу і прогнозування морально-психічного стану особового складу із врахуванням мобілізаційного розгортання й приведення військ у бойову готовність у кожному окрузі;
- передбачити для роботи] з цивільним населенням посаду офіцера з виховної роботи і роботи з населенням у штаті військових комендатур;
- обґрунтувати єдину комплексну програму морально-психологічної реабілітації особового складу частин і підрозділів. Наказом міністра оборони надати чинності Положенню про діяльність пунктів психологічної реабілітації в бойовій обстановці;
- відновити систему провадження навчально-методичних зборів з різними категоріями офіцерів виховних структур (в окрузі і погарнізонно), передбачити фінансування цих заходів (оплата відряджень, лекторів та ін.);
- розробити на час війни для виховних структур і штатів військових округів, з'єднань, ВВНЗ-Ів І частин керівні документи;
- переглянути навчальні програми підготовки офіцерського складу щодо збільшення часу на вивчення проблем підвищення МПС і бойової стійкості військ;
- переглянути норми постачання ТЗВ в сторону збільшення і якісного поліпшення для можливого застосування і використання в польових умовах, в бойовій обстановці, щоб кожен військовий підрозділ мав телевізор і відеоплеєр, необхідні для зняття психічної напруги і психологічної реабілітації особового складу;
- створити друкарні і редакції корпусних газет. Збільшити норми постачання частинам і підрозділам преси. Забезпечити виховні структури всіх рівнів персональними комп'ютерами і принтерами.

Контртерористична операція на Північному Кавказі підтвердила думку про те, що результат збройного протистояння багато в чому залежить не тільки від

правильних політичних і військових рішень, а й від вміння командирів, штабів, органів виховної роботи формувати і підтримувати в особового складу високий МПС, наступальний дух.

Таким чином, метою МПЗ операції на Північному Кавказі була підтримка високого МПС особового складу, необхідного для ефективного виконання завдань у швидкоплинній складній бойовій, соціально-політичній і інформаційно-психологічній обстановці. Його головними завданнями стали:

- формування високих морально-бойових і психічних якостей воїнів;
- підтримка свідомої військової дисципліни, організованості і порядку у військах;
- постійне інформування особового складу;
- формування позитивної психічної настанови щодо дій російських військ в регіоні;
- забезпечення соціального захисту військовослужбовців.

МПЗ планувалося і здійснювалося із врахуванням призначення і характеру бойових дій і завдань з'єднань, частин і підрозділів. Основні зусилля спрямовувалися на:

- підтримку високого МПС особового складу;
- мобілізацію на ведення активних бойових дій;
- подолання почуття **страху** в умовах масованих обстрілів з боку бойовиків і винятково високих психічних та фізичних навантажень при бойовій діяльності у гірській місцевості.

В **інформаційно-пропагандистській роботі** з особовим складом у період підготовки і під час ведення бойових дій основна увага приділялася роз'ясненню військово-політичної обстановки; соціально-політичної ситуації в регіоні; мети і завдань, поставлених Президентом Російської Федерації; підготовці для провадження контртерористичної операції офіцерського складу, офіцерів структур виховної роботи; психологічній підготовці особового складу до бойових дій; забезпеченню безперервного інформування; узагальненню і поширенню бойового досвіду, найефективніших засобів і прийомів боротьби із супротивником; популяризації воїнів, що відзначилися в боях, вияву турботи про їх своєчасне заохочення, представлення до державних нагород.

Велику роботу було здійснено щодо висвітлення подвигу псковських десантників із 6-ї роти другого батальйону 104-го ПДП 106-ї ПДД, що в ніч із 29 лютого на 1 березня 1995 р. прийняли на себе в Аргунській ущелині на висоті 776,0 удар більш як 2,5 тис. бойовиків і знищили до 400 з них.

В інформаційно-пропагандистській роботі, що провадилася з особовим складом командирами і офіцерами виховних органів, роз'яснювалися особливості місцевих звичаїв народів Північного Кавказу, національні традиції і звички. З цією метою застосовуються такі **форми виховної роботи**, як індивідуальні і групові бесіди, мітинги, зустрічі з ветеранами, духовенством, місцевим населенням тощо.

У військових підрозділах була організована **робота бойового й інформаційного активу**.

Так, регулярно провадилися заняття з суспільно-державної підготовки — один раз на тиждень по 1 годині; щоденне інформування в підрозділах по 15-20 хв., а на пунктах управління — по 10-15 хв. Нерідко інформування особового складу, що провадить бойові дії, здійснювалося через індивідуальне спілкування «від позиції до **позиції**» у нічних умовах. А всього у військах Об'єднаного угруповання було створено 1 633 групи суспільно-державної підготовки. Крім того, були створені позаштатні інформаційні групи в з'єднаннях — до 10 осіб, у частинах — до 5 осіб, у підрозділах — із числа підготовлених сержантів або солдат 2-го року

служби.

У зв'язку з розгортанням мережі військових комендатур у районах Чеченської Республіки і Грозного особлива увага приділялася проблемі інформаційного впливу на місцеве населення.

З цією метою до комендатур було відроджено 6 похідних автоклубів, що поряд з Інформаційним і культурно-виховним забезпеченням **військовослужбовців** вели на місцях агітаційно-пропагандивну роботу серед населення. Цей вплив був організований у взаємодії з **об'єднаною** редакцією друкарських і електронних ЗМІ. Водночас не повною мірою вдалося використати можливості військової преси, радіо і телебачення з доведення до військ і громадськості бойових успіхів, пропаганди, прикладів мужності і **героїзму** російських БІЙСЬК. У зв'язку з цим у ході бойових операцій провадилося додаткове інструктування офіцерів ротної і взводної ланки щодо форм і методів здійснення індивідуально-виховної й інформаційно-роз'яснювальної роботи з особовим складом у бойових умовах.

Приділялася суттєва увага також *соціальному захисту військовослужбовців*. У ході бойових дій багато військовослужбовців одержали поранення. У зв'язку з цим керівництвом був прийнятий ряд заходів, спрямованих на надання **матеріальної допомоги** їхнім родичам.

Так, відповідно до розпорядження Уряду РФ від 25 серпня 1999 р. № 1294-р встановлені розміри матеріальної допомоги, яка надається родичам поранених військовослужбовців для проїзду і проживання в місцях лікування пораненого.

Психологічна робота здійснювалася штатними і залученими силами й засобами та була спрямована на формування в особового складу психічної стійкості, готовності до ведення бойових дій, зниження психогенних втрат, надання своєчасної психологічної допомоги і здійснення заходів психологічної реабілітації.

Вона провадилася на базі чотирьох стаціонарних центрів, семи центрів і в полкових пунктах психологічної допомоги і реабілітації. У медичних ротах з'єднань і частин функціонували групи психологічного здоров'я, у підрозділах військових частин були створені й успішно діяли понад 220 груп психологічної підтримки.

Добре зарекомендували **себе мобільні групи психологів**, у практиці роботи яких використовувалися можливості похідних автоклубів. В результаті психологічної роботи командирів, офіцерів структур виховної роботи і штатних психологів у військовослужбовців вдалося сформувати високі морально-бойові якості, відповідальність за своє життя і життя товаришів по службі. Понад 80 % особового складу вже на другу добу адаптувалися до боєвих умов, опанували основні засоби самозахисту. Це також підтверджують численні факти відмов легкопоранених солдат, сержантів і офіцерів покинути бойові позиції.

Культурно-виховна робота і організація дозвілля провадилася з використанням сил і засобів частин і з'єднань, що входять до складу Об'єднаного угруповання військ (ОГВ) при активній участі військових установ культури.

Найбільший успіх мали виступи концертних бригад фахових і самодіяльних артистів. Як показав досвід, після припинення участі особового складу в бойових діях організація і здійснення культурно-виховних заходів і організація дозвілля воїнів сприяли зміцненню військової дисципліни, згуртуванню військових колективів, створили умови для активної психологічної релаксації і реабілітації особового складу.

У роботі щодо **захисту військ від інформаційно-психологічного впливу бойовиків** командування угруповання ставило завдання досягти Інформаційної переваги в районі здійснення операції через руйнацію систем управління і зв'язку бойовиків, заходами інформаційно-психологічного захисту особового складу і місцевого

населення. Такі заходи супроводжували всі етапи операції російських військ від розгортання військового угруповання на Північному Кавказі до завершення масштабних бойових операцій. Досвід показав, що для досягнення оптимального захисту від інформаційно-психологічного впливу бойовиків необхідне активне й узгоджене здійснення інформаційно-пропагандивної роботи у військах І серед місцевого населення, а також організація спеціальних заходів.

Здійснений аналіз організації МПЗ контртерористичної операції військ та інших військових формувань Росії у Північнокавказькому регіоні дають змогу визначити такі **основні напрями** щодо його поліпшення у Збройних силах України:

1. Вдосконалення системи МПЗ необхідне на всіх рівнях управління — від центрального апарату Міністерства оборони України до кожного військового підрозділу. При цьому основні зусилля структур виховної роботи варто зосереджувати безпосередньо в ротах, батальйонах, окремих підрозділах (сторожові та блокпости). Важливо також комплексно удосконалювати систему, прийоми І засоби, матеріально-технічну базу й утримання всіх видів МПЗ.
2. Необхідне подальше удосконалення єдиної системи МПЗ Збройних Сил та інших військових формувань України. У рамках цієї системи варто вирішити проблему єдиного державного замовлення, постачання і ремонту ТЗВ.
3. Детально обґрунтувати проблему захисту військ від інформаційно-психологічного впливу супротивника. Насамперед необхідне узгодження зусиль відповідних головних управлінь Міністерства оборони, органів управління інших військових формувань України.
4. Законодавче і нормативне забезпечення виконання завдань МПЗ.
5. Доцільно узагальнити усі нормативно-правові акти щодо пільг і компенсацій воїнам у разі виконання ними бойових завдань.

Тести та завдання для самоконтролю

13-1. Автоконтрольний блок.

Психологічна війна — це використання державою в період війни або надзвичайного стану засобів з метою впливу на думки, _____ позиції та _____ організованих ворожих, нейтральних і дружніх груп таким чином, щоб _____ досягненню своєї національної політики та визначених _____.

планомірне
пропаганди
емоції
поведінку
сприяти
цілей

13-2. Зробіть порівняльний аналіз застосування військової психології в сучасній армії США та Українських Збройних силах. Для цього Вам пропонуються такі головні психологічні проблеми американсько/армії:

1. Вивчення особистості військовослужбовця і психологічних умов його діяльності.
2. Дослідження малих груп та вивчення психологічних умов їх ефективного функціонування.

3. Вивчення психології великих груп людей, наприклад, армій різних держав, населення та психологічних способів, заходів і форм впливу на них.
4. Психологічне забезпечення війн і бойових дій, психологічна підготовка особового складу до ведення бойових дій.
5. Вдосконалення прийомів і способів ведення психологічної війни. Психологічні операції.
6. Вивчення військових спеціальностей. Професійно-психологічний відбір.
7. Психологія управління.
8. Військово-інженерна психологія.
9. Психологічні аспекти бойової підготовки військ. Педагогічна психологія.
10. Наукові військово-психологічні дослідження і підготовка кадрів.
11. Військово-медична психологія, проблеми реабілітації поранених, військовополонених і всіх учасників бойових дій.
12. Психологія релігії.
13. Військова зоологічна психологія.
14. Вивчення аномальних психічних явищ з метою їх використання у військовій справі.

13-3. Дайте психологічне обґрунтування основних завдань психологічної війни (згідно з американським порадином FM-33-5 (1955):

- схилити солдат супротивника до симуляції, дезертирства і здавання в полон;
- посіяти ворожнечу між групами військ та населенням супротивника і нацькувати їх одне на одного;
- розпалити у солдатів недовіру до командування та уряду;
- пробудити в солдатів сумнів у правоті війни, підірвати віру в перемогу;
- підтримати діяльність підірвних і диверсійних груп на території супротивника.

13-4. Автоконтрольний блок.

Психологічні операції — _____ пропагандиста і психологічна _____ в мирний і воєнний час, яка _____ на ворожі, нейтральні та дружні _____ з метою впливу на їх _____ у сприятливому напрямі для досягнення як політичних, так і воєнних національних _____ держав північноатлантичної співдружності.

Планова

Діяльність

Розрахована

Аудиторією

Ставлення

Цілей

13-5. Нижче подано завдання психологічних операцій в арміях блоку НАТО. Зробіть їх психологічне обґрунтування:

1. Переконавання супротивника у правильності, необхідності військового втручання.
2. Вплив на військово-політичне керівництво супротивника і його союзників з метою їх відмови від війни.
3. Підтримка внутрішньої опозиції супротивника.
4. Підтримка та керування дисидентськими силами.

5. Вплив на населення дружніх країн.
6. Сприяння розвитку позитивного ставлення населення нейтральних держав.
7. Підлив морального духу супротивника.
8. Зниження боєздатності супротивника.
9. Аналітична робота щодо виявлення слабких місць супротивника та доведення цієї інформації до власних командирів.
10. Протидія інформаційному впливові супротивника тощо.

Тема 14

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ ДО БОЙОВИХ ДІЙ

Питання:

1. Сутність і зміст психологічної підготовки військовослужбовців
2. Основні напрями психологічної підготовки особового складу до ведення бойових дій
3. Методи психологічної підготовки
 - 3.1. Вербальні методи
 - 3.2. Практичні методи психологічної підготовки
 - 3.3. Методи емоційно-вольової саморегуляції

Діяльність військовослужбовців за бойових обставин характеризується впливом на психіку різних **стрес-факторів**. Тривалість їх впливу, а також психотравматичний характер можуть сприяти виникненню таких змін у психіці воїна, які знижують ефективність його діяльності на полі бою, а потім можуть негативно виявлятися у мирних умовах. Ця проблема стала глибоко досліджуватися в західній психології після війни у В'єтнамі, коли американське суспільство зіткнулося з численними випадками соціально-психологічної дезадаптації воїнів, які повернулися додому. Це потребувало активного дослідження психічних проблем ветеранів, утворення по всій країні спеціалізованих центрів для надання їм спеціальної, психологічної та медичної допомоги.

В Радянському Союзі з подібного роду труднощами зіткнулись у мирному житті колишні ветерани Афганістану («афганці»). Тому актуальними залишаються слова німецького письменника Е.М. Ремарка (1898-1970) про те, що все, що каменем осідає в наших душах, поки ми перебуваємо на війні, спливає в них потім, після війни, і ось тоді й почнеться довга розмова про ці речі, від яких залежатиме, жити нам далі чи ні.

Ці проблеми мають глибоку історію: скільки існують війни, стільки ж існують і проблеми психічного стану воїнів у бою. Це глибоко усвідомлювали видатні полководці всіх часів. Уважно ставилися до цієї проблеми О.В. Суворов і Наполеон I — родоначальники психологічної ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬК.

Олександр Суворов в основу психологічної підготовки поклав *польовий вишкіл військ та моральну перевагу над ворогом*. Головним принципом навчання військ він вважав: «Тяжко в навчанні — легко в бою». Відома суворовська **триада** — **окомір, швидкість, натиск** — становила основу психологічної підготовки військ. Усім відомі його слова: «Одна хвилина вирішує результат баталії, одна година — успіх кампанії, один день — долю імперії».

Славнозвісна суворовська боротьба з «не можу знати» теж була своєрідною

формою психічного загартовування солдатів, спрямованого на швидкість думки та рішення, на розвиток винахідливості та кмітливості. Дивакуваті й парадоксальні форми, яких набула у Суворова ця боротьба (наприклад, обкурювання місця, яке заражене «не можу знати», або провітрювання кімнати, де мовили «не можу знати»), мала максимально загострити увагу на цій проблемі, виховувати свого роду жах і відразу до лінивої повільності думки солдата, до його некмітливості та нерішучості.

Класичним прикладом зразкової психологічної підготовки, яку здійснив О.В. Суворов, є підготовка військ до штурму Ізмаїла. До його приїзду російські війська кілька разів атакували цю фортецю, але всі атаки закінчувалися невдачами. Полководець досконало ознайомився з побудовою фортеці та оборонним розташуванням турок. Осторонь від фортеці він *змодельював* точну копію Ізмаїла і почав готувати війська до штурму. У цій суворовській диспозиції до штурму Ізмаїла було передбачено всі дрібниці. У ній було вказано все істотне, розпочинаючи від складу колон і закінчуючи кількістю фашин й довжиною драбин; визначено кількість стрільців у колоні, їхнє місце та призначення; виділено часткові та загальні резерви, їхні місця та умови застосування; подано правила безпеки у фортеці; з докладністю вказано напрями колон, межі їх поширення огорожею фортеці тощо. І це моделювання умов майбутнього бою дуже добре витримало випробування. Психологічну підготовку військ він завершив зверненням до турок, де писав: «Я з військами сюди прибув. Двадцять чотири години на роздум — воля; перший мій постріл — уже неволя; штурм — смерть. Це оголошую вам для обдумування».

У перший період своєї полководницької діяльності Наполеон I також показував глибоке розуміння психологічної підготовки військ. Усім відомі його афоризми: «Духовна сила відноситься до фізичної як три до одного», «Військова людина мусить мати стільки ж характеру, скільки й розуму».

Обдарування справжнього полководця він порівнював з квадратом, в якому основа — воля, висота — розум. Квадрат буде квадратом тільки за умов, якщо основа дорівнює висоті; великим полководцем може бути тільки та людина, в якій воля і розум однакові. Якщо воля значно переважає розум — полководець діятиме рішуче та мужньо, але не дуже розумно; в іншому разі в нього будуть добрі ідеї та плани, але бракуватиме рішучості їх реалізувати. Таким був він сам у битвах під Арколе, Ульмом. Аустерліцем і Ваграмом.

Таким чином, психологічну підготовку військ великі полководці розглядали як невід'ємну частину їх підготовки й одну з основних умов досягнення перемоги в бою. Історія свідчить, що вона має минуле і майбутнє. Про це свідчать приклади сучасних воєнних конфліктів і контр-терористичних операцій.

Психологічну підготовку військовослужбовців слід розглядати як важливий напрям у системі бойової та гуманітарної підготовки військ і водночас як особливий вид бойової підготовки, оскільки вона має свою сутність, зміст, специфіку, свої конкретні результати, які відрізняються від інших видів підготовки.

Питання 1. Сутність і зміст психологічної підготовки військовослужбовців

У процесі підготовки особового складу до бойових дій необхідно враховувати труднощі, що мають місце у сучасному бою. Ці труднощі, які можна назвати *психологічними факторами бою*, спеціально створюються супротивником для досягнення в ньому

перемоги. Як свідчить досвід колишніх війн, сучасних воєнних конфліктів і контртерористичних операцій, їх усвідомлення, урахування і вміння застосування забезпечують успіх як окремих бойових дій, так і всієї воєнної кампанії. Які ж це труднощі?

1. Небезпека. Головна небезпека — це загроза життю людини. Як відомо, Інстинкт збереження життя в екстремальних умовах домінує над всіма іншими. Відповідно, на полі бою, коли виникає загроза фізичної смерті воїна, цей інстинкт може керувати всією його поведінкою.

Наприклад, людські втрати у СРСР у Великій Вітчизняній війні становили: за даними Й.В. Сталіна — 7 млн. осіб, М.С. Хрущова — 20 млн., М.С. Горбачова — 27 млн. Але справжні людські втрати, на думку деяких Істориків, такі: в 1940 р. населення СРСР становило 194 млн., а на початку 1946 р. — 167 млн. Різниця — 27 млн. осіб, не враховуючи середньорічного приросту населення [67].

Друга небезпека — потрапити в полон. Наприклад, у роки Великої Вітчизняної війни у полон потрапили 5 млн. 734 тис. радянських воїнів [67].

Третя небезпека — зникнути безвісти: у роки Великої Вітчизняної війни зникли безвісти 2,5 млн. осіб.

Всі ці різновиди небезпеки негативно впливають на свідомість і підсвідомість, емоційно-почуттєву, вольову і мотиваційну сфери воїна та перешкоджають йому, за відсутності всебічного психічного загартовування виконувати свої бойові функції сучасного бою.

2. Раптовість. У сучасній війні раптовість є головним фактором досягнення успіху. «Чи не в тому полягає мистецтво бою, щоб раптовою напалохати супротивника та зберегти від подібної раптовості свої війська» — писав О. Бек у своїй книзі *«Волоколамське шосе»* [9, с. 129].

Приклади славетних успіхів великих полководців доводять справедливості цього положення. Наприклад, перемога Наполеона Бонапарта, який мав лише 13 000 солдатів проти 40 000 австрійців під Арколс в 1796 р., успіх О.В. Суворова під Требією 1799 р. за великої чисельної нерепані французів.

3. Дефіцит часу та інформації (суперечливість інформації). Супротивник робить усе для того, щоб випередити у часі ухвалення рішення супротивника і замаскувати свої дії так, щоб залишити його без інформації.

4. Небувале ускладнення управління військами. Уміння управління військами, своєчасне ухвалення рішень, які забезпечують перемогу в бою, є умовою успіху всієї воєнної кампанії. Тому супротивник вживає всіх заходів для того, щоб залишити свого супротивника без такої можливості.

Наприклад, засоби РЕБ дивізії США придушують усі радіо засоби у зоні своєї дії. Тому перед командирами постає проблема: забезпечити за бойових обставин збереження зв'язку та його стійкості у підрозділах і військових частинах. Положення про те, що «зв'язок — це нерв армії», сьогодні стає ще актуальнішим.

5. Відповідальність за ухвалені рішення та його виконання. Будь-яке рішення тільки тоді себе виправдовує, коли воно доводить свою правоту та життєздатність.

На полі бою за кожним рішенням стоїть солдатська кров. За словами героя книги Олександра Бека: «Найважче для командира — це посилати людей на смерть» [9, с. 27]. Тому рівень ризику за ухвалені рішення командирами за дефіциту часу та браку інформації дуже високий.

6. Дискомфорт — відсутність елементарних умов для задоволення повсякденних духовних і фізичних потреб особового складу; постійний інформаційно-психологічний вплив на них супротивника, що може викликати у них емоційно-вольовий і мотиваційний дисонанс. Слід також мати на увазі екстремальні умови бойової діяльності тощо.

Усі ці фактори спеціально створюються супротивником для того, щоб викликати певні труднощі у функціонуванні психіки супротивної сторони.

Перші психічні проблеми, які виникають у воїнів на полі бою і після їх повернення додому, було відображено в праці Да Коста «*Про збудливе серце*» (1871), де представлено психологічні проблеми Громадянської війни в Америці. Кількість божевільних солдат була настільки великою, що 1863 р. в Америці був створений перший *військовий шпиталь психологічного спрямування*.

Душевну хворобу воїнів з бойовим стресом найглибше дослідили російські психологи. Вони спробували діагностувати та лікувати бойовий шок безпосередньо біля лінії фронту. Під час Російсько-японської війни 1904-1905 рр. в Харбінському військовому шпиталі було створено відділення для душевнохворих, яке очолив Г.Є. Шумков. Ним було описано окремі психічні явища, які спостерігались у російських воїнів після виходу з бою: сновидіння про бойові епізоди, посилену дратівливість, послаблення волі, відчуття розбитості тощо.

Можна сказати, що вперше таке явище, як **психічні бойові втрати**, з'явилося у ХХ ст.

Тільки в американській армії серед 2 млн. солдатів, які брали участь у Першій світовій війні, близько 159 тис. зазнало різних психічних розладів. При цьому кількість загиблих становила майже 116 тис, поранених — 204 тис. осіб. Середні втрати у зв'язку з психічними розладами під час цієї війни становили 6-10 випадків на 1000 осіб [1, с 16].

Під час Другої світової війни до лікувальних закладів армії США потрапило до 1 млн. осіб з нервово-психічними захворюваннями, у тому числі 64 % з психоневрозами та 7 % з психозами. Майже половина військовослужбовців, демобілізованих з армії США за станом здоров'я під час Другої світової війни, потерпала від нервово-психічних захворювань [1, с 27].

Психогенним проблемам воєнного часу присвячено велику кількість досліджень видатних вітчизняних психіатрів (Б.К. Осипов, М.О. Гуревич, Є.К. Кранушкін, В.О. Гіляровський). Перші психіатричні шпиталі в СРСР для надання психічної та психіатричної допомоги воїнам з'явилися 1943 р.

Таким чином, загроза життю, духовному і психічному стану, фізичному здоров'ю військовослужбовця, яку створюють бойова обстановка і стрес-фактори сучасної війни, викликає різні *психічні порушення*, які можна розділити на дві групи:

- непатологічні психогенні реакції;
- реактивні психози (грубі порушення свідомості, галюци нації, марення, емоційні розлади, психомоторні порушення тощо).

При **непатологічних психогенних реакціях** воїни в цілому зберігають критичну оцінку того, що відбувається, і здатні до цілеспрямованої діяльності.

Офіцерові необхідно мати на увазі, що в будь-яких, навіть у найекстремальніших, ситуаціях 12-25 % підлеглих зберігають самовладання, правильно оцінюють обстановку, чітко і рішуче діють відповідно до ситуації. Більшість же (приблизно 50-75 %) за екстремальних ситуацій у перші миті стають приголомшеними та малоактивними [1, с. 45-46].

Безпосередніми формами вияву психічних розладів є страх, неспокій, стрес, неврози, вегетативні дисфункції, безладне кидання, панічна втеча, заціпеніння тощо.

Реакції страху в бойовому оточенні можна поділити на **контрольовані** та **неконтрольовані**. **Страх** є природним явищем, тому найголовніше—його контролювати. Якщо воїн контролює свій страх, значить він усвідомлює небезпеку,

яка його очікує. Але при цьому він, шукаючи оптимальний вихід з цього становища, діє свідомо і мужньо. Тому **мужність воїна** можна визначити як його перемогу над страхом. З точки зору нормального функціонування психіки страху не відчуває тільки

психічно ненормальна людина. **Неконтрольований страх** — це просто паніка, з якою командир має безкомпромісно боротися і вживати невідкладних заходів для її ліквідації, тому що діяльність військового підрозділу (частини) в життєво небезпечній ситуації залежить від вчинків кожного воїна.

Індуктори паніки (панікери) — воїни, які володіють виразними рухами, гіпнотизувальною силою криків, хибною впевненістю в доцільності своїх дій. Стаючи лідерами, за надзвичайних обставин вони можуть створити загальне безладдя, яке швидко паралізує підрозділи і, відповідно, залишає воїнів без можливості діяти цілеспрямовано. «Епіцентром» розвитку масової паніки зазвичай є істеричні особи, які відрізняються егоїстичністю і самозакоханістю. Спеціальна цілеспрямована робота з психічного загартування воїнів перешкоджає розвитку панічного настрою, дає змогу зосередитися та сконцентрувати волю і знайти правильний, доцільний вихід із тяжкої ситуації. В іншому випадку пануватиме розгубленість і паніка.

Динаміка психогенних розладів, які мають місце в життєво небезпечних ситуаціях, поділяється на чотири фази: героїзм, «медовий місяць», розчарування і відновлення.

***Героїчна фаза** починається безпосередньо в момент життєво небезпечної ситуації і триває кілька годин. Для неї характерні альтруїзм, героїчна поведінка, викликані бажанням допомогти товаришам по службі вижити.

***фаза «медового місяця»** настає після життєво небезпечної ситуації й триває від кількох днів до 3-6 місяців. Ті, хто вижив, відчувають сильне почуття гордості за те, що перебороли всі небезпеки й залишилися живими. У цій фазі потерпілі сподіваються і вірять, що згодом усі проблеми та труднощі минуть.

***Фаза розчарування** зазвичай триває від 2 місяців до 1-2 років. Сильні почуття розчарування, гніву, невдоволення і гіркоти виникають внаслідок руйнування різних життєвих планів, намірів і надій.

***Фаза відновлення починається** тоді, коли ті, хто вижив, розуміють, що їм необхідно налагоджувати побут і розв'язувати проблеми, які виникають, самим брати відповідальність за їх розв'язання.

Характер цих труднощів визначає **сутність психологічної підготовки військовослужбовців**. Для успішного подолання труднощів і ефективної дії на сучасному полі бою необхідна цілеспрямована психологічна підготовка, **педагогічний зміст** якої становить процес вишколу особового складу щодо подолання труднощів бойової діяльності для успішного розв'язання поставлених бойових завдань. У процесі підготовки до бойових дій воїнів різних видів і родів військ відбувається конкретизація труднощів бойової підготовки. Психологічна підготовка солдата за своїм змістом відрізняється від психологічної підготовки офіцера, оскільки залежить від характеру обов'язків. Солдат має добре оволодіти своєю бойовою спеціальністю і бути майстром свого фаху. А офіцер, окрім цього, має ще й вправно керувати підлеглими, не втрачати духу, показувати особистий приклад в умовах виконання бойового завдання.

Таким чином, характер подоланих труднощів в умовах сучасного бою, зміст конкретної військової спеціальності та коло службових обов'язків у бою визначають сутність і конкретний зміст психологічної підготовки кожного військовослужбовця, кожного підрозділу (частини), яка має формувати у воїнів

готовність до війни і до першого бою, настанову на знищення супротивника, стійкість психіки воїна проти впливів психологічних факторів війни.

Психологічна підготовка — це наукова підготовка психіки військовослужбовців до стійкої практичної діяльності у складі підрозділу (частини) на полі бою в умовах сучасної війни.

Які зміни відбуваються у психіці воїна під час цієї підготовки? У складному процесі психологічної підготовки доцільно вбачати специфіку одночасно дійних та тісно взаємозв'язаних між собою процесів:

- процесу цілеспрямованого впливу на психіку воїна ззовні, що відбувається в ході військово-педагогічного процесу. Його зміст визначається залученням воїнів до практичної діяльності і здійснення з ними бойової підготовки, яка полягає у підготовці їх до подолання труднощів реальної війни, сучасного бою;
- процесу планованої роботи та цілеспрямованої зміни у психіці воїнів, які свідчать про їхню потенційну й реальну можливість долати труднощі сучасної війни й успішно розв'язувати бойові завдання. За своєю сутністю — це психічний процес розвитку провідних якостей воїна. Зміст цього процесу полягає в змінах його психічної діяльності, що виявляються на різних рівнях (соціально-психологічному, індивідуально-психічному, психофізіологічному тощо);
- процесу самопливу (самоуправління, саморегуляції) воїна, самообілізації з метою оптимального регулювання психічних станів, поведінки й діяльності на основі засвоєних способів та заходів, їх апробації у ході подолання труднощів бойової служби і навчання. Це психолого-педагогічний процес, зміст якого полягає в оволодінні бійцями засобами самоуправління у складних умовах навчально-бойової діяльності, у виробленні механізмів саморегулювання в екстремальних ситуаціях.

Психологічна підготовка воїнів має дві основні мети:

- формування психічної стійкості;
- формування психологічної готовності.

Ці якості формуються у процесі відпрацьовування всіх необхідних навчально-бойових ситуацій на заняттях і навчаннях, які проводяться в умовах, наближених до реального бою. Завчасно (до початку бою) у солдатів формується **психічна стійкість** — це система психічних якостей воїна, яка визначає його потенційну можливість долати труднощі сучасної війни й успішно виконувати отримане бойове завдання.

Ця система психічних якостей охоплює:

- знання труднощів різних боєвих ситуацій і способів управління своєю поведінкою за цих обставин;
- знання дій імовірного супротивника і способів протидії йому;
- знання тактики своїх військ;
- поглиблене знання своїх обов'язків і бойової техніки;
- стійкі навички і вміння подолання труднощів сучасної війни, керування своїми психічними станами й діями, визначення своїх можливостей, а також готовність до розв'язання поставлених завдань;
- погляди й переконання, мотиви та настанови на необхідність і можливість подолання труднощів сучасної війни й успішного виконання бойового завдання;
- особистісні якості воїна, які відображають його стійку здатність долати труднощі сучасного бою, володіння своїми психічними станами і діями. Зміст

психічних якостей, що формуються, тісно пов'язаний з характером тих труднощів, які долаються в ході сучасного бою (табл. 14-1).

Ці якості, які становлять психічну стійкість, досягаються **моделюванням** у ході бойової підготовки умов майбутньої бойової діяльності, які можуть мати місце у сучасній війні. Система якостей характеризує ступінь теоретичної ознайомленості воїна і його практичну підготовленість до подолання різних стрес-факторів бойових ситуацій. Вона свідчить про його психічну підготовленість до війни, до першого бою.

Табл. 14-1. Індивідуально-психічні якості військовослужбовців

<i>Психологічні факторії бою (стрес-фактори)</i>	<i>Основні якості, що необхідні для подолання цих факторів (труднощів)</i>
небезпека	сміливість, мужність, витримка, схильність до ризику тощо
раптовість	самовладання, витримка тощо
дефіцит часу та інформації	ініціативність, винахідливість, спокійність тощо
небувале ускладнення управління військами	відповідальність, рішучість, самостійність, СМІЛИВІСТЬ ТОЩО
відповідальність за ухвалені рішення	здатність брати відповідальність на себе, ініціативність тощо
дискомфорт	терпіння, емоційно-вольова стійкість тощо

В армії США це явище має назву **принцип реалізму**. Згідно з ним навчально-тактичне поле має відповідати реальній боєвій ситуації. З цією метою вони **розкидають** мертвих тварин, використовуючи при цьому різний камуфляж, що створює в американських солдатів ілюзію справжнього поля бою. Безумовно, для формування психічної стійкості необхідні високий рівень бойової підготовки військ. Її психологічна насиченість, провадження занять у тяжких кліматичних умовах, цілеспрямоване скорочення нормативів бойової діяльності.

Крім того, безпосередньо перед виконанням конкретного бойового завдання формується стан *психологічної готовності*: це націленість і змобілізованість психіки воїнів на подолання майбутніх бойових труднощів, яка забезпечує результативність і якість виконання бойових завдань, адекватно до їх складності, значущості та важливості.

Основні структурні елементи психологічної готовності воїна:

***мотиваційний** — прагнення подолати труднощі майбутнього бою і розуміння необхідності їх подолання, оцінка своїх можливостей щодо управління психічними станами та діями на основі раніше накопиченого

досвіду;

***пізнавальний** — забезпечує необхідним обсягом відповідної інформації, який потрібен для цілеспрямованої діяльності в екстремальних умовах бойової обстановки;

***емоційний** — переживання почуття впевненості або сумніву у своїй готовності до подолання труднощів сучасного бою, уміння управляти своїми емоційно-вольовими процесами в екстремальних умовах. Найголовніше — це навчити воїнів боротися зі страхом, який паралізує їхню свідому діяльність. Різниця між героїзмом і боягузтвом виявляється не в тому, що слабкий духом воїн відчуває страх, а в тому, що відважний воїн здатен перемогти, побороти страх та діяти цілеспрямовано.

Основні напрями боротьби зі страхом:

- свідоме розуміння мети бойового завдання;
- цілеспрямована діяльність;
- формування індивідуальної та колективної бойової майстерності;
- особистий приклад командира;
- перебування воїнів у групі;
- добре психічне самопочуття командира і підлеглого;
- добрий фізичний стан командира і підлеглого;
- знання сутності страху та прийомів боротьби з ним;
- виховання відваги, що становить наступний компонент психологічної готовності.

Вольовий елемент забезпечує воїнам подолання труднощів сучасного бою.

Необхідно формувати у них здатність дивитися фактам в обличчя і сміливо цілеспрямовано діяти. На сучасному полі бою однаково необхідні воля та розум. Кожний із цих елементів передбачає націленість та мобілізованість психіки бійця на подолання труднощів сучасного бою. Визначається також можлива поведінка воїна, що свідчить про його готовність або неготовність виконувати бойове завдання.

Процес психологічної підготовки у загальному вигляді здійснюється так.

Спочатку воїнів докладно інформують про особливості й умови бойової діяльності, про труднощі виконання бойового завдання і про шляхи їх подолання.

У ході бойової підготовки моделюється зовнішня картина бойових дій, динаміка виконання бойових завдань, тобто такі умови бойової обстановки, які, відображаючись у свідомості воїнів, викликають психічні реакції, подібні до тих, що можуть виникнути в реальному бою.

На практиці воїни включаються в активну навчально-бойову діяльність подолання труднощів і перешкод, характерних для бою, і цим самим оволодівають своєю військовою спеціальністю.

Насиченість занять та навчань психологічними факторами бою сперш створює в особового складу значну психічну напруженість. При цьому пояснення воїнам необхідності подолання труднощів та виконання поставленого завдання формує в них стійкі мотиви успішного виконання своїх обов'язків у навчальному бою. Ці мотиви стають ще стійкішими, якщо бійці самостійно аналізують важливість виконання наказу, необхідність подолання перешкод сучасного бою. Формування мотивації бойової діяльності допомагає воїнам легше морально підготуватися та мобілізувати свої можливості, переборюючи при цьому психічну напруженість, і виконувати поставлене завдання.

Досвід подолання труднощів, набутий у результаті багаторазового повторення

вправ в умовах небезпеки, поступово зміцнюється. Контроль воїнів за своїм психічним станом та діями стає стабільнішим. З'являються перші навички і вміння управління своїм психічним станом, діями й поведінкою, формується переконання в можливості подолання труднощів бою та якісного виконання отриманого завдання. Поступово формуються психічні механізми стійкого подолання почуття боязні, сумніву, невпевненості, страху.

Унаслідок подальшого зміцнення емоційно-вольового контролю воїна за рахунок його звикання до небезпеки та інших факторів бойової обстановки при виконанні практичних дій на заняттях і навчаннях, які наближаються до реального бою, психічна напруженість значно послаблюється та стабілізується на оптимальному для нього рівні. Увага воїна звільняється від зайвого контролю за станом психіки, переключається спочатку на якісне виконання окремих дій, а врешті-решт, і освоєння військової спеціальності в цілому. Разом із поліпшенням емоційно-вольового контролю у нього формується впевненість у своїй спроможності переборювати труднощі та досягати поставленої мети. Впевненість у собі, у своїй зброї, командирах та товаришах по службі допомагає воїнам точніше оцінювати бойову ситуацію, ефективніше використовувати на практиці свою військову майстерність. Усе це свідчить про психічну підготовленість військовослужбовця до виконання бойового завдання. З такого розуміння сутності психологічної підготовки випливає її зміст, тобто головні завдання, розв'язання яких дає змогу підготувати особовий склад до успішних дій в умовах сучасної війни.

Вивчення досвіду Великої Вітчизняної війни, сучасних локальних війн та конфліктів, контртерористичних операцій, великих навчань та маневрів дає змогу виділити *загальні, спеціальні та цільові завдання психологічної підготовки особового складу*. Такий поділ її завдань випливає з характеру навчально-бойових, а під час війни — бойових завдань, які ставляться перед особовим складом.

Отже, виходячи зі змісту *психологічної підготовки*, необхідно виділити три її види: *загальну; спеціальну; цільову*. Зміст і завдання кожного її виду відрізняються. У ході загальної психологічної підготовки у воїнів формується усвідомлення необхідності виконання свого конституційного обов'язку, впевненість у своїх силах і бойовій техніці, об'єктивне уявлення про характер сучасної війни, засобах її ведення, труднощі, які необхідно подолати для перемоги. Вона тісно пов'язана з гуманітарною підготовкою. Часто вона провадиться в межах одного заняття.

Завданнями загальної психологічної підготовки є:

- формування у воїнів психологічної готовності до початку війни, до першого бою;
- формування психічної стійкості воїнів;
- виховання в особового складу віри в силу і надійність своєї зброї та бойової техніки;
- формування психологічної готовності військового підрозділу до активних та узгоджених дій;
- підготовка офіцерського складу до ефективного управління особовим складом в умовах сучасного бою;
- накопичення особистого досвіду напруженого стану психіки і поступове зняття цієї напруженості;
- функціональний розвиток психіки воїна і формування на цій основі його особистості тощо.

Специфіка діяльності різних видів збройних сил, родів військ потребує її врахування в здійсненні психологічної підготовки. Тому поряд із загальними завданнями цієї підготовки вирішуються й *специфічні*.

Так, наприклад, при психологічній підготовці особового складу військ зв'язку розв'язуються такі завдання:

- розвиток почуття особистої відповідальності за вдосконалення професійної майстерності та якісне забезпечення зв'язку;
- виховання впевненості в ефективності апаратури зв'язку і своєї професійної майстерності;
- формування рішучості, кмітливості, точності й чіткості дій, самовладання під час роботи із засобами зв'язку;
- відпрацювання готовності забезпечити постійний зв'язок під вогнем супротивника, у засобах захисту від ЗМУ, скороченими обслугами (розрахунками), в тяжких природнокліматичних умовах, вдень і вночі;
- формування навичок і вмінь ефективного використання апаратури зв'язку на сильно пересіченій місцевості при різких перепадах температури, в умовах сильних радіоперешкод;
- виховання впевненості у власних силах та можливостях, вміння зберігати психічну рівновагу і контроль за своїми діями при отриманні несподіваної інформації;
- розвиток навичок і вмінь швидкого фіксування, якісної обробки, надійного збереження та швидкого передання отриманої інформації.

Отже, спеціальна психологічна підготовка має враховувати специфіку роду військ та бойової спеціальності. В її процесі виробляється стійкість психіки на основі бойової підготовки. З цією метою на заняттях створюється обстановка, яка характеризується напруженістю, наявністю елементів ризику і раптовості, необхідністю ухвалення нешаблонних рішень в умовах обмеженого часу та високої відповідальності за результати бойової діяльності.

Цільова психологічна підготовка слугує для забезпечення рішень із конкретних бойових завдань: маршу, бойового десантування, наступу, оборони тощо.

Вона може бути розподілена на ряд етапів;

- 1-й етап** — перед виконанням бойового завдання відбувається мобілізація особового складу на виконання завдання;
- 2-й етап** — безпосередньо в ході виконання бойового завдання — підтримання бойової готовності, бажання до вияву ініціативи, попередження негативних психічних станів;
- 3-й етап** — після виконання бойового завдання — зняття психічної напруженості, відновлення боювотв готовності, підтримання пильності, попередження благодушності та розслабленості, мобілізація особового складу на виконання нових бойових завдань.

У розв'язанні завдань психологічної підготовки особового складу важливу роль відіграють офіцери. Саме вони с **суб'єктами психологічної підготовки** особового складу. Від їхньої методичної майстерності, відповідальності, розуміння сутності, змісту і завдань психологічної підготовки, які впливають з вимог сучасного бою, залежить її успіх і ефективність.

Таким чином, **сутність психологічної підготовки полягає** у формуванні у воїнів таких морально-психічних, бойових і фізичних якостей, які забезпечують високу ефективність їхньої діяльності в сучасній війні. Це зумовлює її зміст, тобто головні завдання і специфіку різних видів психологічної підготовки воїнів із врахуванням специфіки їхньої навчально-бойової та бойової діяльності.

Питання 2. Основні напрями психологічної підготовки особового складу до ведення бойових дій

У військовій практиці склалася така *система основних напрямів психологічної підготовки*:

- формування мотиваційних основ бойової діяльності воїнів;
- їх інформування про навчально-бойові завдання, способи і прийоми їх розв'язання;
- залучення особового складу до активних практичних дій у процесі бойової підготовки в умовах, близьких до реального бою;
- озброєння воїнів засобами самоуправління своїми психічними станами та діями.

Усі ці напрями реалізуються під час занять із бойової та гуманітарної підготовки, у процесі впровадження різноманітних виховних заходів. Специфіка психологічної підготовки полягає в тому, що вона є складником кожного цього заходу, забезпечуючи та доповнюючи їхній зміст своїми засобами з метою забезпечення у воїнів безперервності процесу формування психологічної готовності до дій в умовах сучасної війни.

Формування мотиваційних основ бойової діяльності. Офіцерам необхідно передусім мати чітке уявлення про ту систему мотивів і мотивацій, яка керує діяльністю та поведінкою особового складу під час бою і знати психологічні умови їх успішного формування. У діяльності воїна доцільно виділити та цілеспрямовано розвивати такі групи мотивів: мотиви захисника Батьківщини; мотиви військово-професійної діяльності; мотиви безпосередньо практичної дії. Усі ці види мотивів тісно взаємопов'язані й складають систему.

Мотиви захисника Батьківщини формуються на основі пояснення воїнам необхідності забезпечення територіальної цілісності та суверенітету України. Розуміння цього є однією з основних умов вияву воїнами активності та старанності у оволодінні боювою майстерністю, формування **ГОТОВНОСТІ** подолати, коли це необхідно, труднощі, які можуть виникати у ході бойових дій. Ці мотиви формуються насамперед у процесі гуманітарної підготовки й виховних заходів, спрямованих на виховання таких якостей, як любов до Батьківщини, гордість за службу в Збройних силах, бажання бути високопрофесійним воїном **тощо**.

У період оволодіння¹ воїном своєю бойовою майстерністю та опанування функціональних обов'язків мотиви захисника Батьківщини **конкретизуються**, збагачуються новим змістом і переходять у новий якісний стан — **мотиви і мотивації військово-професійної діяльності**. Умовами їх формування є усвідомлення воїном своєї належності, наприклад, до військ зв'язку, героїчної історії цих військ; якісне засвоєння військового фаху, подолання пов'язаних із цим труднощів і поява на цій підставі гордості за цей свій вид військ; прагнення дотриматися встановлених у військовій частині бойових традицій **тощо**.

При опрацюванні конкретних дій, прийомів подолання труднощів навчально-бойових завдань формуються **мотиви безпосередньо практичних дій**: прагнення самоутвердження перед командиром, товаришами по службі сміливим, рішучим, схильним до подолання труднощів бойового навчання, бажання швидко оволодіти своїм військовим фахом та заслужити відповідне заохочення **тощо**.

Іншим напрямом у психологічній підготовці є досягнення вичерпного **інформування воїнів про навчально-бойові та бойові завдання**, які вони виконують, та труднощі, які вони подолують. Тут офіцер має застосувати два види інформації:

орієнтовну, яка допомагає воїнам чітко уявити собі характер сучасної війни, особливості їхніх дій у разі застосування супротивником ЗМУ. Інформація такого роду конче необхідна, вона спрямовує воїнів на швидке оволодіння своїм військовим фахом, на сумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків. Одинак якщо під час такого інформування не пояснюється характер майбутніх труднощів і їхня дія на психіку підготовлених і непідготовлених воїнів, не показуються зміни, які в них з'являються, а також можливості, умови й шляхи подолання цих труднощів, то вона не сприяє виконанню основних завдань психологічної підготовки воїнів до успішних дій у сучасній війні. Таке інформування лише дає змогу створити найзагальніше уявлення про психологічні фактори бойової обстановки, про необхідність виконання поставленого завдання тощо. Тому обов'язковим є інший вид інформації: мобілізувальної, яка має націлювати воїнів на подолання труднощів навчально-бойових і бойових завдань та спрямувати на їх успішне виконання.

Іншим напрямом психологічної підготовки є залучення воїнів до активних практичних дій в обстановці, наближеній до реального бою. Ефективність формування психічної стійкості та психологічної готовності зумовлюється додержанням офіцерами ряду **принципів психологічної підготовки**.

Головним принципом психологічної підготовки є **моделювання** — відтворення в ході розв'язання навчально-бойових і бойових завдань зовнішньої картини сучасного бою.

Для цього можна широко застосовувати різні **засоби імітації**. На польових заняттях можна імітувати застосування супротивником ядерної зброї, вогню артилерії, мінометів, зенітних засобів, бойових ударів авіації, радіоактивного забруднення місцевості та ін. Для цього можна **застосувати** ви-бух-пакети, холості набой, димові шашки, шашки нейтрального диму та інші засоби імітації. Добре зарекомендували себе звукові установки для відтворення звуків пострілів, розривів артнабоїв та шуму бою.

Крайньою формою такої імітації є **принцип натуралізації**, який широко застосовується у деяких західних арміях.

Наприклад, в американській армії на тактичному навчальному полі імітуються несамовитий галас та волення пораних, розкидають муляжі трупів, гниле м'ясо з трупним запахом та закривавленими нутрощами тварин. На маневрах та навчаннях американських військ широко застосовується практика переодягання у форму одягу ймовірного супротивника. Безумовно, таке моделювання не має травмувати психіку воїнів. Тому головною метою імітації є формування в особового складу таких психічних станів, що збігаються з тими, які можуть з'явитися в реальному бою.

Досягненню цієї мети значною мірою сприяє додержання в процесі психологічної підготовки **принципу проблемності**, який передбачає включення в опрацювання навчально-бойових і бойових завдань елементів ризику, небезпеки. Для цього необхідно, щоб на заняттях та навчаннях бойові ситуації відпрацьовувались у кліматично тяжких умовах у скороченому режимі часу; щоб особовому складу не надавалась інформація про супротивника, про місцевість та готові рішення, формувалося цілісне уявлення воїнів щодо бойових ситуацій на підставі самостійного аналізу розрізнених та протилежних «відомостей»; особовий склад навчався розуміти зміст змін, що сталися у бойовій обстановці, тощо. Найповніше ці умови створюються у процесі бойової підготовки.

На практиці цей принцип реалізується під час комплексних тактичних навчань з

бойовою стрільбою із застосуванням таких прийомів і способів, які безпосередньо спрямовані на психіку військовослужбовця:

- подолання різних складних перешкод в умовах безпосередньої фізичної небезпеки;
- кидання наступальних бойових гранат в атаці під час руху, без зупинки, з оборонних укріплень;
- рух в атаку під розривами своїх артнабоїв;
- стрибки у воду в повному екіпіруванні зі зброєю;
- форсування водних перешкод по льоду;
- водіння танків під водою;
- водіння бойової техніки гірськими дорогами;
- стрільба штатним артнабоєм і здійснення таких стрільб вночі;
- обкатка танками та пересування десантом на танках;
- десантування з транспортних засобів під час руху;
- виконання робіт та обладнання позицій в умовах реального забруднення місцевості навчальними імітаційними засобами або дегазація забрудненої зброї та бойової техніки;
- подолання в ході занять зон, насичених джерелами зорових та слухових подразників, тощо.

З цією метою можливе широке застосування таких **засобів**, як постановка перед підлеглими несподіваних завдань і ввідних, лімітування часу на їх розв'язання, створення умов, коли воїни мають зробити оптимальний вибір із множини варіантів рішень.

Для цього офіцери можуть застосовувати такі **прийоми**:

- утворення «зіпсувань» і виведення з ладу зброї, бойової техніки, засобів зв'язку, членів екіпажів тощо;
- швидка зміна ввідних та навчальної обстановки, які потребують від воїнів оперативних і рішучих дій;
- активні дії умовного супротивника;
- несподіване оголошення бойових тривог;
- здійснення навчань на незнайомій місцевості у складних кліматичних умовах тощо.

Застосування цих та інших методичних прийомів має здійснюватися із врахуванням набутого особовим складом досвіду діяльності в екстремальних умовах за суворого дотримання заходів безпеки.

Тому при практичному опрацюванні будь-яких навчально-бойових і бойових завдань (наприклад, кидання бойових гранат, обкатка танком, боротьба з танками супротивника тощо) разом з ускладненням самої навчально-бойової ситуації необхідно дотримуватися **принципу поступовості**. Так, наприклад, при відпрацюванні дії з кидання бойових гранат необхідна певна послідовність у посиленні труднощів (табл. 14-2).

Крім того, для формування психологічної готовності необхідно, щоб особовий склад кинув 3 різних положень не менше 6-8 гранат. Сформована психологічна готовність зберігається у тому випадку, якщо періодичність кидання бойових гранат буде не рідше одного разу на 5-6 місяців. Аналогічно мають відпрацьовуватися всі інші навчально-бойові ситуації із врахуванням кількості тренувань, необхідних для формування психологічної готовності та для її підтримки на оптимальному для воїнів рівні.

Табл. 14-2. Послідовність посилення труднощів під час кидання бойових гранат

Навчально-бойова ситуація, яка відпрацьовується	Посилених труднощів у діях особового складу в цій ситуації
Кидання бойових гранат	<ul style="list-style-type: none"> — кидання навчальних гранат («макетів»); — кидання імітаційних гранат із різних положень; — кидання бойових гранат з вікна (стоячи, з коліна, лежачи); — кидання бойових гранат, йдучи в атаку в пішому порядку; — кидання бойових гранат при артобстрілі, що провадиться через голови особового складу, що наступає.

Важливим засобом психологічного загартування особового складу під час навчань є розв'язання вошами завдань, що потребують від них максимального напруження сил. Це дає змогу воїнам накопичувати досвід дії з максимальним навантаженням, зміцнити їхню віру у свої сили. Ця умова психологічно досягається додержанням **принципу динамізму** в діях особового складу, коли навчання та заняття провадяться з постійною зміною умов відпрацювання навчально-бойових і бойових ситуацій, послідовним ускладненням завдань, посиленням труднощів, збільшенням тривалості та безперервності у відпрацюванні навчально-бойових ситуацій від заняття до заняття тощо. Тому в особового складу необхідно цілеспрямовано формувати переконання в тому, що бій потребує максимального напруження духовних, психічних, психофізіологічних і фізичних сил і не допускає жодного розслаблення.

Додержання вищеназваних умов дає особовому складу змогу не розгубитись у несподіваних умовах бою, що швидко змінюються, спостерігати, як розвивається бій і водночас приймати необхідні обґрунтовані рішення. У зв'язку з цим особливої важливості набуває боротьба командирів з розслабленням та спрощенням під час бойової підготовки.

Ще одним принципом є **принцип психологічного протиборства**, який разом із вогневим, тактичним та іншими видами протиборства має забезпечувати можливість відчувати спрямованість дії на себе. Ця спрямованість може бути усвідомленою:

- в умовах реальної протидії умовного супротивника;
- внаслідок сильної фізичної дії на органи відчуття;
- при навантаженнях, що викликають стурбованість за достатність запасів моральних і фізичних сил;
- у ситуаціях, що викликають побоювання за правильність ухвалених рішень, тощо.

Для цього необхідно, щоб особовий склад під керівництвом офіцерів самостійно

навчався розкривати задум супротивника та організовувати йому ефективну протидію; вводити його в оману щодо справжніх намірів та дій своїх підрозділів; уміло застосовувати маскування, дезінформацію супротивника, відвертаючи його увагу від справжньої мети наших підрозділів; створювати в уяві супротивника такі ілюзії, які штовхали б його на хибний шлях щодо дій, сил та засобів наших підрозділів тощо. Додержання цих умов дає змогу сформувати в особового складу прагнення вести активну боротьбу із супротивником, нав'язуючи йому свою волю.

Велику роль у психологічній підготовці відіграє додержання на заняттях і навчаннях **принципу безпеки дій особового складу**. Цей принцип відображає закономірну залежність між об'єктивною необхідністю діяти в умовах ризику й небезпеки та потреб мирного часу щодо збереження життя і здоров'я особового складу.

Справжня безпека досягається:

- високою організованістю та обдуманістю занять і навчань;
- відмовою від навчальних місць, умов, етапів виконання навчально-бойових завдань, на яких можливе травмування особового складу;
- постійним і ретельним аналізом причин травматизму, що мав місце раніше у підрозділі (частині) та їх усунення;
- додержанням заходів страхування та взаємодопомоги;
- високим рівнем вмінь особового складу та додержанням ним військової дисципліни, порядку й організованості на заняттях з бойової підготовки.

Дотримання цих принципів психологічної підготовки особового складу впорядковує процес бойової підготовки, надає йому цілеспрямованого характеру щодо формування у воїнів якостей, які дають їм можливість успішно долати труднощі бою та виконувати бойові і навчально-бойові завдання.

Останніми роками дедалі більшої популярності набуває такий напрям психологічної підготовки воїнів, як озброєння їх **навичками і вміннями саморегуляції своїх психічних станів, навчання методиці самообілізації на розв'язання доведених завдань**.

Суттєвою умовою ефективності цього напрямку є оволодіння офіцерами прийомами спонукання підлеглих до пізнання своїх індивідуально-психічних особливостей та можливості успішного подолання труднощів, що з'являються під час служби й бою.

Тому перш за все необхідно допомогти воїнам пізнати свої індивідуально-психічні особливості. З цією метою їх необхідно навчити методам самопостереження, самопорівняння із взірцем, самоаналізу та самооцінці свого психічного стану. Застосовуючи ці методи, воїн усвідомлює та об'єктивно оцінює свою підготовку до бойової діяльності, можливості успішного її здійснення в складних умовах бойових обставин. Результатом буде ухвалення воїном рішення на самовдосконалення.

Наприклад, у практиці зв'язківців часто трапляється така ситуація: радіотелеграфіст робить передачу впевнено, швидко. Несподівано виникають зміни в роботі. Якість, чіткість передачі порушується. Виявляється, що він «зірвав» руку. Для радіотелеграфістів це біда. Воїни, які «захворіли» на цю «хворобу», починають нервувати, переживати і цим ще більше погіршують становище. Справа доходить до того, що радіотелеграфісти не можуть керувати своєю кистю. У такій ситуації важливо підказати, що воїну на основі самоаналізу треба знайти причину зриву та визначити шляхи її подолання.

Подальшим етапом буде озброєння воїнів **навичками й вміннями**

самокерування. Тут важливо роз'яснити бійцям, що керування своїми психічними станами і діями є комплексом систематизованих психічних і фізичних прийомів, які дають змогу знімати надмірну психічну напруженість, стимулювати зовнішню та внутрішню активність, максимально мобілізувати моральні та фізичні сили на виконання навчального та бойового завдань.

Ці різні напрями психологічної підготовки та умови їх реалізації дають результат лише тоді, коли вони використовуються в комплексі, під час усіх занять із бойової та гуманітарної підготовки особового складу. При цьому центральною постаттю організації і здійснення психологічної підготовки є офіцер. Він має добре знати методи, за допомогою них здійснити процес психічного загартування підлеглих, постійно вдосконалювати власний арсенал методичних прийомів і засобів, які б сприяли формуванню у підлеглих емоційно-вольової стійкості та готовності виконувати бойові та навчально-боєві завдання в складних умовах сучасної війни.

Питання 3. Методи психологічної підготовки

Якісної психологічної підготовки й ефективного розв'язання її завдань досягають умілим застосуванням різноманітних прийомів та способів впливу на психіку військовослужбовців у бойовій і гуманітарній підготовці, називаються **методами психологічної підготовки**. За характером застосування й впливу на психіку воїнів вони поділяються на *вербальні, практичні та емоційно-вольової саморегуляції*.

Питання 3.1. Вербальні методи

До вербальних методів належать: **переконання, навіювання, психологічна консультація**. Головне їх призначення полягає в тому, щоб формувати правильне уявлення про необхідні зміни у психіці воїнів і психології військового колективу та викликати їх.

Переконання — один із основних методів психологічної підготовки, який забезпечує ефективність усіх інших методів, а також лежить в основі **діяльності** та поведінки воїна. Переконаннями є такі знання, які мають для нього особистісний смисл, тобто вони формують його свідомість і світогляд, регулюють світосприйняття і світорозуміння. Переконання звернене до логіки та розуму воїна.

У роботі з особовим складом офіцерові допомагає знання основних умов ефективності переконання:

- особиста переконаність офіцера та його захопленість військовою справою;
- всебічна та досконала професійна підготовленість і компетентність;
- знання й уміле використання індивідуально-психічних особливостей воїнів та елементів психології військового колективу;
- уміння контактувати з підлеглими, здобувати їхню довіру та виливати на них;
- логіка, ясність та правдивість у викладанні матеріалу;
- відвертість, емоційність і власний оптимізм;
- уміння доводити, заперечувати та пояснювати різноманітні твердження, уміло використовуючи факти й приклади;
- дотримання правил педагогічного такту тощо.

Переконання перебуває у тісному зв'язку зі світоглядом, емоціями, почуттями та волею воїна, безпосередньо впливає на зміст мотивації діяльності воїна та формує його настанову й життєві орієнтири. **Переконаність** — основа таких вольових рис, як мужність, рішучість, вірність ідеалам, стійкість, цілеспрямованість, послідовність, що допомагають воїнові успішно оволодівати необхідними військово-професійними навичками і вміннями,

успішно долати труднощі військової служби та сучасної війни.

Навіювання, яке спрямоване до підсвідомості військовослужбовця, розраховане на некритичне сприйняття інформації та має на меті сформувати відповідні мотиви поведінки та діяльності. Різниця між переконанням і навіюванням полягає в тому, що перше спрямоване до логіки й розуму воїна, а друге — до підсвідомості й почуттів, на некритичне сприйняття певної інформації.

Навіювання — закономірне психічне явище, що ґрунтується на особливій властивості людини — **сугестивності** (нахил до навіювання), яка тією чи іншою мірою притаманна кожній людині, з часом вона стає характеристикою воїна, психіці якого властиві такі сприятливі до навіювання риси, як невпевненість у собі, низька самооцінка, почуття власної неповноцінності, покірність, довірливість, сором'язливість, полохливість, надмірна вразливість та емоційність, низький темп психічної діяльності.

Сугестивність — це нормальна властивість психіки воїна, але надмірна сугестивність, а особливо за критичних обставин, може викликати дезорганізацію поведінки та паніку, і тому є вкрай небажаною. Протилежною рисою сугестивності є критичність (табл. 14-3).

Табл. 14-3. Сугестивність

<i>Низька сугестивність</i>	<i>Висока сугестивність</i>
сильний тип нервової системи	слабкий тип нервової системи
швидкий темп психічної діяльності	повільний темп психічної діяльності ,
інтроверт	екстраверт
скептичний	довірливий
спокійний	тривожний
затятий	податливий
високий рівень спрямування до самовираження	низький рівень спрямування до самовираження
творче мислення	репродуктивне мислення
прагнення до самостійності	прагнення працювати шаблонно

Навіювання можна успішно застосовувати в практиці психологічної підготовки з метою активізації психічних резервів особового складу, формування настанов на успішне подолання труднощів військової служби взагалі й сучасного бою зокрема.

Воно може здійснюватись у двох формах: **гетеросугестії** (сторонній вплив) та **автосугестії** (самонавіювання). **Об'єктом** гетеросугестії може бути як окрема особистість, так і колектив. **Джерелом навіювання** може бути офіцер, військовий колектив, інші групи військовослужбовців, елементи психології військового колективу, ЗМІ тощо.

Автосугестія передбачає поєднання в одній особі сугестора (джерело навіювання) та сугеренда (об'єкт впливу). Для опанування автосугестією необхідно навчити воїнів техніці автотренінгу.

Навіювання досягається вербальними та невербальними засобами.

До **вербальних засобів** належать слова та інтонація. У навіюванні величезний вплив на психіку воїна має слово. Особливо таке, що свідчить про небезпеку.

Наприклад, гучно промовлене слово «обережно» примушує воїна миттєво зосередитися. Слово та пов'язаний із ним збуджувальний образ створюють у корі головного мозку потужний центр збудження, який, у свою чергу, призводить до сповільненої діяльності інших частин головного мозку. При цьому нав'язана думка стає єдиною у свідомості та підсвідомості, особливо за критичних обставин. Інтонація відіграє важливу, а в екстремальних умовах — вирішальну роль. За допомогою інтонації відбувається передавання почуттів, що призводить до посилення ступеня впливу. В організації процесу навіювання офіцерові слід обов'язково це враховувати.

До **невербальних засобів** навіювання належать міміка, пантоміміка, жести, дії, фактори навколишнього середовища. Тому офіцер має також зважати на середовище, в якому відбувається навіювання, на власну поведінку, міміку та пантоміміку. Невербальні засоби мають навіть більший вплив, ніж вербальні, тому командир має вміло застосовувати різноманітні кольори, за потреби — відповідний музичний супровід для посилення ефекту навіювання.

У зв'язку з цим постає питання про **методи навіювання**. Вони поділяються на **прямі та посередні**, а також на **навмисні й ненавмисні**. Пряме навмисне навіювання полягає у використанні офіцером спеціальних «словесних формул», які закарбовуються в підсвідомості підлеглого і стають активним елементом його свідомості та поведінки. При застосуванні посередніх засобів зміст навіювання вкладається до повідомлення у замаскованому вигляді й сприймається воїном мимовільно.

Залежно від стану об'єкта навіювання поділяються на: **навіювання в бадьоровому стані, уві сні, гіпнотичне та пост гіпнотичне**. Причому навіювання під час гіпнозу сильніше, порівняно з навіюванням у бадьоровому стані. Воно допомагає переборювати нав'язливі стани, фобії, страх, які виникають у бойовій обстановці.

Останніми роками в деяких закордонних арміях впроваджено методи штучного впливу на поведінку та дії військовослужбовців із застосуванням електронного маніпулювання мозком за допомогою ультразвуку й мікрохвильового випромінювання. Створено цілі програми людської поведінки з використанням комп'ютеризованої технології у поєднанні з гіпнозом та іншими засобами впливу на психіку. Для того щоб людина не замислювалася про те, що її поведінку штучно запрограмовано, організм піддають впливу наркотичних речовин, електрошоку, подовженого сну.

Завершуючи аналіз цього методу, слід наголосити, що навіювання є сильнодійним методом психологічної підготовки воїнів. Його ефективність визначається особистими якостями офіцера; якостями особистості піднавіюваного; стосунками, що складаються між ними; засобами побудови повідомлення.

Своєчасно надана **психологічна консультація** поширена за кордоном, де розроблено відповідні методики та технології, і є одним із найважливіших методів психологічної допомоги. Психологічна допомога сприяє зняттю психічної напруженості в колективі та в поведінці окремого воїна, пошукові оптимальних моделей поведінки в критичних ситуаціях. За допомогою спеціально організованого процесу спілкування психологічна консультація сприяє усвідомленню воїном критичної ситуації, актуалізації її причин, мобілізації додаткових сил та резервів для її подолання.

Розв'язання кожної проблеми під час психологічної консультації потребує від офіцера відповідного настрою та виконання таких умов:

— налагодження взаєморозуміння між офіцером і воїном, який

- звернувся за допомогою; офіцер має переконати воїна, що прагне допомогти і щиро зацікавлений його проблемами;
- створення доброзичливого морально-психологічного мікроклімату, коли воїн має можливість відверто висловитися;
 - формування настанови на заспокоєння;
 - допомога воїнові усвідомити причини ситуації, що склалась, і організувати спілкування таким чином, щоб воїн сам поставив собі психологічний діагноз;
 - допомога воїнові розробити план його подальшої поведінки, виходячи із ситуації, що склалася;
 - закріплення настанови військовослужбовця на виконання ухваленого рішення за допомогою переконання або навіювання.

Таким чином, професійна майстерність офіцера, його глибоке знання психології особистості та спілкування, уміння побачити проблему очима воїна, вміле використання різноманітних прийомів психологічного впливу забезпечують успіх психологічного консультування.

Питання 3.2. Практичні методи психологічної підготовки

До практичних методів психологічної підготовки належать психологічні вправи і тренування, метод аварійних ситуацій (вправи і тренування на спеціальних тренажерах та імітаторах, подолання смуг перешкод, завалів, спеціальні спортивні ігри, психологічні вправи для розвитку пізнавальних, емоційних та вольових рис тощо).

Психологічні вправи і тренування — це система багаторазових повторень, що стають дедалі складнішими, спеціальних дій та вчинків з метою формування у воїнів провідних якостей і злагодженості військового підрозділу, необхідних їм для ефективної діяльності у сучасній війні.

Прийоми і засоби, що моделюють діяльність військового підрозділу й воїна у складних умовах (пошкодження зв'язку, знеструмлення аварії та передаварійні ситуації, вихід із ладу різноманітних технічних пристроїв тощо), становлять **метод аварійних ситуацій**. Такі ситуації створюються штучно з метою викликання у особового складу **стресового стану** різних ступенів.

Поняття «**стрес**» використовується для визначення психічних станів індивіда в екстремальних умовах на фізіологічному, психічному та поведінковому рівнях. Ті чинники, що викликають стрес, називаються стрес-факторами. Під час бою підготовки можна застосовувати такі **види стрес-факторів**:

- **фізіологічний** (надмірне фізичне навантаження, високі та низькі температури, утруднення дихання);
- **психічний** (загроза, небезпека, інформаційне перевантаження).

Офіцерові необхідно знати, що стрес в екстремальній ситуації може впливати як мобілізувальний, так і дестабілізаційний фактор. Він має два ступені: легкий (гіпострес) та високий (гіперстрес). Усе це певною мірою залежить від конкретних характеристик нервової системи воїна, особистісної значущості факторів, що впливають на нього, досвіду діяльності в екстремальних умовах. Існують люди, для яких небезпека є життєвою необхідністю, які відчують прагнення до неї і в боротьбі з якою вбачають найбільшу радість життя.

Зазвичай з таких людей виходять визначні військові діячі, такі, наприклад, як О.В. Суворов, Наполеон Існують також люди, здатні виявити свій військовий талант тільки в атмосфері небезпеки, в умовах бою. Таким був маршал Мішель Неп (1769-1815), про якого Наполеон писав, що він мав розумове осяяння лише

серед куль та ядер. Ще характернішим у цьому відношенні є інший наполеонівський маршал Андре Массна (1758-1817), талант якого, за описом Наполеона, у небезпеці зростав стократ.

Образно кажучи, О. В. Суворов добре спав лише під гуркіт гармат. Зміст життя для нього полягав у трьох словах: армія, війна та бій. поза якими він не знав справжнього щастя. Тому, як тільки розпочиналися бойові дії, він рвався на фронт, немов лев із клітки. Наприклад, під час Другої польської війни він перебував у Фінляндії, керував будівництвом укріплень. Як тільки розпочалися бойові дії, він попросився на фронт. «Сором мені не бути там, — писав він. — Баталія для мене краще, ніж лопата вапна та піраміда цегли. Мені ліпше мати 2 000 душ на полі бою, ніж 20 000 в гарнізоні».

Отже, стрес може створювати позитивну емоцію бойового збудження, посилювати та загострювати роботу мозку. У ряді випадків стрес сприяє мобілізації внутрішніх резервів психіки воїна на подолання труднощів бойової обстановки. Тому інколи офіцерові можна спеціально створювати стресову ситуацію для психічного гарту воїнів.

Створення стресових аварійних ситуацій як основний елемент однойменного методу потребує від офіцера знання певних практичних методів, прийомів та засобів психологічної підготовки.

Характер використовуваних, наприклад, у військах зв'язку, таких методів продиктований специфікою бойової діяльності, яка полягає в багаторазових повтореннях одноманітних дій з налагодження зв'язку в умовах територіальної роз'єднаності, у складі екіпажу або самотійно. Особливу увагу необхідно приділяти вихованню у воїнів-зв'язківців впевненості в техніці зв'язку та у власній майстерності, а також стійкості, самовладанні, самотійності, увазі та слуховій пам'яті.

Впевненості в техніці зв'язку досягають перш за все завдяки поглибленому вивченню її конструкції і можливостей забезпечення надійного зв'язку за будь-яких обставин. З цією метою на всіх практичних заняттях необхідно демонструвати особовому складу надійність та високу стійкість засобів зв'язку проти перешкод, навчати радіотелефоністів прийому на слух в умовах інтенсивних радіоперешкод, вводити прицільні радіоперешкоди, практикувати широкий маневр антенами, частотами та режимами роботи радіоапаратури.

Зв'язківцям доводиться забезпечувати зв'язок на відстані в сотні й тисячі кілометрів, у зв'язку з чим у деяких воїнів може виникнути почуття невпевненості у технічних можливостях засобів зв'язку. Для виховання впевненості у надійності апаратури зв'язку рекомендовано призначати молододосвідчених солдатів другими номерами до досвідченіших фахівців, відряджати їх на чергування за наявності стійкого зв'язку і тільки після цього допускати до самотійного забезпечення зв'язку.

Виховувати в особового складу впевненість у військовій майстерності рекомендується поступово. Спочатку необхідно навчити воїнів професійній майстерності за сприятливих умов забезпечення зв'язку і лише згодом поступово ускладнювати рівень зовнішніх перешкод для відпрацювання необхідних навичок особовим складом.

Радіотелеграфістам, наприклад, для виховання стійкості необхідно збільшувати тривалість бойового чергування на радіостанція, розпочинаючи з двох-трьох годин до однієї доби при інтенсивній роботі в умовах активних радіоперешкод.

Рекомендується також забороняти залишати апаратну і забезпечити харчування їх сухим пайком. Практикувати роботу на радіостанціях, коли ефір найбільш завантажений, а прийом повідомлень — ускладнений.

Радист під час чергування на станції постійно має бути готовий прийняти сигнал, незалежно від того, навчальний він чи бойовий. З цією метою офіцер мусить мати радіопередавач, з якого періодично передавати сигнали, вимагаючи від радистів негайно доповідати про їх отримання.

На тактико-спеціальних заняттях рекомендовано створювати на кросових апаратних великі навантаження телефоністам, механікам спецапаратури, фахівцям дальнього зв'язку. У процесі чергування необхідно навмисно створювати максимальні навантаження завдяки встановленню додаткових апаратів. З навчальною метою вимагати від телефоністів з'єднань із різноманітними абонентами в обмежені терміни.

Для формування і розвитку у воїнів-зв'язківців самовпевненості в процесі розгортання антенощоголових пристроїв з метою перевірки стану антени необхідно тренувати, наприклад, механіків радіорелейного зв'язку в підніманні щогли на різні висоти. При цьому перші заняття рекомендовано провадити за доброї погоди, а наступні — за вітряної та дощової.

Лінійним наглядчачам слід практикувати постановку завдань на забезпечення зв'язку з пунктами керування, місцезнаходження яких відомо лише приблизно, в умовах сильно пересіченої місцевості та наявності водних перепон.

Виходи на лінію для контролю стану кабелю та усунення пошкоджень спочатку здійснювати командами по дві-три особи, а згодом — по одному, будь-якої пори року та доби. При цьому пошкодження слід вносити у важкодоступних місцях. Наприклад, пошкодження жил кабелю зі збереженням цілісності ізоляції.

Для розвитку в радистів слухової пам'яті та уваги на заняттях із фахової підготовки необхідно тренувати їх у прийомі коротких сигналів і команд на слух без запису. Для цього керівник заняття може передавати ключем кілька знаків і вимагати їх повторення радистами. Таким самим чином вивчають кодові фрази і скорочення, які використовуються під час налагодження зв'язку та здійснення оперативного обміну.

Телефоністів, фахівців дальнього зв'язку та кросів слід тренувати у складанні прямих та обхідних каналів зв'язку по пам'яті, без структурних схем зв'язку.

Стосовно особового складу військ ППО психологічна підготовка має здійснюватися із врахуванням тих особливостей, які властиві бойовій діяльності операторів та номерів розрахунків радіолокаційних станцій, гармат, установок і бойових машин.

Основними завданнями психологічної підготовки у військах ППО є досягнення стійкості навичок і вмінь операторів і номерів розрахунків, формування в них нервово-психічної витривалості, розвиток уваги, оперативної пам'яті та швидкості мислення.

З цією метою можна застосувати такі практичні заходи і методи:

- поступове ускладнення умов бойової роботи й повітряної обстановки;
- періодичну зміну розв'язку завдань різної складності та створення швидкозмінної обстановки;
- відтворення шумів, характерних для бойової обстановки;
- тренування операторів і номерів розрахунків у тривалому перебуванні в індивідуальних засобах захисту під час бойових чергувань в умовах зовнішніх перешкод і підвищених температур у кабінах і робочих відсіках;
- тренування в бойовій роботі зі зміною та обладнанням вогневих (стартових) позицій, здійснення маршів і подолання різних перепон (водних перешкод,

- заболочених і замінованих ділянок, завалів тощо), відбиття нападів наземного супротивника;
- внесення завдань на стеження за групою цілей і виділенням основної, курс якої збігається з курсами інших цілей, на стеження за цілями за наявності несправжніх цілей;
- систематичні чергування у веденні цілей з нарощуванням їх складності, а також шляхом ведення на планшетах, табло та інших засобах відображення інформації різних сигналів, що характеризують дії повітряного супротивника і бойову діяльність військ тощо.

Таким чином, застосування практичних методів і методів аварійних ситуацій — найсильніший фактор формування психічної стійкості військовослужбовця і військового колективу.

Але для гарантування безпеки таких занять і досягнення кінцевого позитивного успіху офіцерові **необхідно дотримуватися таких умов;**

- чітко знати механізми впливу стрес-факторів на психіку військовослужбовця та їх імовірні наслідки;
- знати ступінь стресостійкості кожного воїна і на основі цього застосовувати відповідні аварійні методи психологічної підготовки;
- поступово посилювати емоційну напруженість занять з бойової підготовки;
- забезпечувати надійну страховку воїнів у процесі психологічної підготовки;
- комплексно застосовувати різні прийоми й елементи стрес-факторів, які можуть мати місце в сучасній війні;
- знати механізми проявів групової психології в екстремальних умовах та їхні ймовірні наслідки;
- здійснювати за потреби групову або індивідуальну психологічну консультацію для застереження і запобігання різним негативним наслідкам дій стрес-факторів психологічної підготовки;
- провадити спеціальні дослідження для визначення рівня нервово-психічної та емоційно-вольової стійкості воїнів.

З цього випливає, що ефективність психологічної підготовки залежить також від індивідуально-психічних особливостей психіки кожного воїна і його вміння керувати своєю поведінкою в екстремальних ситуаціях.

Питання 3.3. Методи емоційно-вольової саморегуляції

Методи емоційно-вольової саморегуляції мають зайняти належне місце в психологічній підготовці особового складу. Їх результативність полягає в тому, що вони допомагають воїнові самостійно впоратися з труднощами функціонування психіки в умовах сучасного бою, зберегти боєздатність і успішно виконати бойове завдання. Вміле їх застосування сприяє ослабленню впливу негативних факторів на психіку військовослужбовця, допомагає швидкому налагодженню нормального функціонування психіки після впливу стрес-факторів сучасного бою.

Цю роботу слід виконувати в два етапи. Спочатку необхідно налаштовувати воїнів на пізнання своїх Індивідуально-психічних особливостей, сильних сторін і недоліків.

З цією метою їх слід навчити **методиці** самоспостереження, самоаналізу своєї поведінки й самооцінки. У ряді випадків з цією метою можна провадити анкетування, тестування, спостереження, бесід тощо, які допомагають глибше й

різнобічніше пізнати підлеглих. За результатами цих досліджень необхідно організувати індивідуально-виховну роботу з ними для підведення їх до висновку в необхідності самовдосконалення.

Наступний етап — озброєння воїнів навичками і вміннями застосування методів самопереконавання, самонавіювання, самотренування, самоуправління, самозаохочування, самоконтролю тощо.

Метод самопереконавання можна застосувати:

- *з метою самоусвідомлення воїном соціальної значущості та необхідності військової діяльності;

- *формування соціальнозначущих мотивів і мотивації військової діяльності;

- *підтримання мотивів і мотивацій подолання труднощів сучасного бою;

- *надання допомоги у самопізнанні та досягненні згоди із самим собою тощо.

Самонавіювання ґрунтується на свідомому використанні воїном можливості впливу другої сигнальної системи на психічні та фізіологічні процеси, які відбуваються в організмі людини. Це процес навіювання, адресований самому собі, за якого суб'єкт і об'єкт навіяного впливу збігаються. Воно сприяє підвищенню рівня саморегуляції, завдяки чому воїн у бойових обставинах може поліпшити управління процесами пам'яті й уваги, емоційним та вольовим станом,

Зміну психічного або фізичного стану за самонавіювання досягають за допомогою словесних самоінструкцій. Цей метод ще називається **аутогенним тренуванням**, яке в багатьох випадках людської діяльності застосовують для досягнення певного фізичного і психічного стану, для зняття стресового стану і пришвидшення мобілізації психічних можливостей людини. Його широко можна застосувати в психологічній підготовці військ. У цьому методі важливе значення має правильне складання словесних формул, в яких не повинно бути частки «ні» та інших заперечливих висловів. Словесні формули мають бути зрозумілі, короткі, категоричні і не викликати сумніву та напруження.

Отже, метод самонавіювання — ефективний метод психологічної підготовки. Дії цього методу значно посилюються тоді, коли він застосовується систематично, послідовно і цілеспрямовано в комплексі з іншими методами.

На основі самосвідомості та самопізнання відбувається самооцінка воїна. **Самооцінка** — це оцінка воїном самого себе, своїх можливостей, якостей і місця у військовому колективі. Вона — важливий регулятор його поведінки. Від змісту самооцінки воїна залежать його взаємини з іншими бійцями, критичність, вимогливість до себе, ставлення до власних успіхів і невдач. У кінцевому результаті самооцінка впливає на ефективність діяльності воїна в різних, у тому числі й екстремальних, умовах.

Самотренування — це **систематичне** повторення аналогічних вчинків, дій, слів з метою розвитку необхідних рис, навичок і звичок. Значний вплив у досягненні успіху в самотренуванні має самопримушення, яке допомагає само зобов'язати себе до виконання тих чи інших дій без стороннього впливу. В цій роботі на основі об'єктивної та критичної самооцінки результатів своєї діяльності допомагає **самозаохочення**.

Комплексне застосування воїнами зазначених методів емоційно-вольової саморегуляції під час дій в екстремальних умовах, котрі викликають психічну напруженість, дають змогу:

- заспокоїтися;
- зняти або полегшити напруження та швидко відпочити;
- зняти або розслабити стресовий стан, нервову перевтому,

- емоційне напруження;
- самостійно регулювати кровообіг, частоту серцевих скорочень та дихання;
- боротися з болем;
- активізувати психічні та фізичні функції організму;
- глибоко пізнати самого себе;
- перемогти внутрішнє напруження і цілеспрямовано діяти у складних умовах бойової обстановки;
- постійно само контролювати виконання поставленого завдання, сконцентрувати вольові зусилля на активних і рішучих діях.

Таким чином, уміння ефективно використовувати можливості різних методів і засобів психологічної загартованості воїнів та творчий підхід до її організації — обов'язок кожного воїна й передумова їхніх успішних дій в умовах бойової діяльності.

Тести та завдання для самоконтролю

14-1. Автоконтрольний блок.

Психологічна підготовка — це _____ підготовка _____ військовослужбовців до практичної діяльності у складі підрозділу на полі бою в умовах сучасної війни.

Стійкої

Наукова

Психіки

14-2. Зробіть психологічний аналіз одночасно дійних та тісно взаємозв'язаних між собою різноманітних процесів, внаслідок яких відбуваються позитивні зміни у психіці військовослужбовця під час психологічної підготовки:

- процес цілеспрямованого впливу на психіку особового складу ззовні, що відбувається в ході військово-педагогічного процесу;
- процес планованої роботи і цілеспрямованої зміни в психіці воїнів, які свідчать про їхню потенційну й реальну можливість долати труднощі сучасної війни й успішно розв'язувати бойові завдання;
- процес самовпливу воїна, самомотивації з метою оптимального регулювання психічних станів, поведінки й діяльності на основі засвоєних способів та заходів, апробації їх у ході подолання труднощів бойової служби, навчання.

14-3. Психологічна підготовка воїнів має дві основні цілі: формування психічної стійкості та психологічної готовності. Дайте психолого-педагогічне обґрунтування їх змісту.

14-4. Психічна стійкість — це система психічних якостей воїна, яка визначає його потенційну можливість долати труднощі сучасної війни й успішно виконувати отримане завдання. Психологічна готовність — це націленість і мобілізованість психіки воїнів на подолання майбутніх бойових труднощів, яка забезпечує результативність і якість виконання бойових завдань, адекватно їх складності, значущості та важливості. На основі цих дефініцій визначте зміст нижчеперелічених психічних якостей.

а)

- знання (труднощів різних бойових ситуацій і способів управління своєю поведінкою за цих обставин);
- знання дій імовірного супротивника і способів протидії йому;
- знання тактики дій своїх військ;
- поглиблене знання своїх обов'язків і бойової техніки;

- уміння та навички подолання труднощів сучасної війни, керування своїми психічними станами й діями, визначення своїх можливостей і своєї готовності до розв'язання поставлених завдань;
- погляди й переконання, мотиви і настанови на необхідність і можливість подолання труднощів сучасної війни й успішного виконання бойового завдання;
- якості особистості, що відображають стійку здатність долати труднощі сучасного бою, володіти своїми психічними станами і діями. Зміст психічних якостей, що формуються, тісно пов'язаний із характером тих труднощів, які долаються в ході сучасного бою.

Ця система психічних якостей складає _____

б)

мотиваційний — прагнення подолати труднощі майбутнього бою і розуміння необхідності їх подолання, оцінка своїх можливостей щодо управління психічними станами та діями на основі раніше нагромадженого досвіду тощо;

емоціональний — переживання почуття впевненості або сумніву у своїй готовності до подолання труднощів сучасного бою. Найголовніша справа— навчити воїнів боротися зі страхом, який паралізує їхню розумову діяльність.

Це основні структурні елементи _____

14-5. Різниця між героїзмом і боягузством виявляється не в тому, що воїн слабкий і відчуває страх, а в тому, що відважний борець здатен перемогти, побороти страх та діяти. Зробіть психологічне обґрунтування цього положення.

14-6. Основні напрями боротьби зі страхом:

- 1)свідоме розуміння мети бойового завдання;
- 2)цілеспрямована дія (бо бездіяльність призводить до перемоги страху);
- 3)формування бойової майстерності;
- 4)особистий приклад командира;
- 5)перебування воїнів у групі (не запишати воїна самого);
- 6)добре психічне самопочуття;
- 7)добрий фізичний стан;
- 8)знання сутності страху й прийомів боротьби з ним;
- 9)виховання відваги, що становить ще один компонент психологічної готовності.

Зробіть їх психологічне обґрунтування.

14-7. Який із нижчеперелічених принципів не належить до принципів психологічної підготовки:

- а) моделювання;
- б) натуралізація;
- в) проблемність;
- г) психологічне протиборство;
- д) науковість;
- е) безпека дій особового складу;
- ж) правильної відповіді немає;
- з) усі відповіді правильні?

ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА В БОЙОВІЙ ОБСТАНОВЦІ

Питання:

1. Зміст психологічної роботи в бойовій обстановці
2. Бойові психічні травми
3. Досвід діагностики і корекції психологічних наслідків участі військовослужбовців у бойових діях (іноземний досвід)
4. Методика прогнозування і розрахунку психогенних втрат серед особового складу

Психологічна робота є складником морально-психологічного забезпечення боєвих дій і наповнює його конкретним змістом. Вона спрямована на формування, підтримання і відновлення моральних, психічних, психофізіологічних, фізичних якостей і станів військовослужбовців, необхідних для ефективного вирішення бойових завдань.

На системному рівні психологічна робота в бойовій ситуації має включати аналіз, прогнозування, психологічний вплив. Вона здійснюється на всіх етапах бойових дій, на різних їх рівнях (діяльність окремого воїна, групи військовослужбовців, військового підрозділу, військової частини, групи військ тощо), із врахуванням специфіки як свідомої, так і несвідомої сфер функціонування психіки воїна.

Питання 1. Зміст психологічної роботи в бойовій обстановці

Як спосіб діяльності психологічна робота включає взаємозв'язані методи — *психологічне проектування і психологічну корекцію*.

Психологічне проектування полягає в прогнозуванні психологічного змісту майбутньої бойової діяльності, передбаченні її психічних наслідків і закладанні оптимальних психологічних умов здійснення. *Смисл психологічного проектування* полягає у передбаченні всієї сукупності факторів майбутнього бою, які матимуть вплив на настанови, мотиви, мотивацію, духовні, психічні, психофізіологічні та фізичні стани, бойову активність воїнів і побудування адекватних їм психодіагностичних, психопрофілактичних і психокорекційних програм роботи з ними.

Виявлення психологічного змісту майбутньої бойової діяльності дає змогу передбачити:

- а) які психічні та психофізіологічні властивості мусять мати воїни для її виконання;
- б) які військово-професійні якості слід в них розвивати для виконання власне цього бойового завдання;
- в) яким чином нейтралізувати або оптимізувати умови цієї діяльності.

На основі цієї роботи здійснюється:

- психологічний відбір особового складу;
- розподіл воїнів за підрозділами і спеціальностями, виходячи з їхньої сумісності;
- цільова психологічна підготовка до виконання конкретного бойового завдання.

Психологічна корекція у бойовій обстановці передбачає виявлення, оцінку та зміну психологічних умов дій, які здійснюються в цей момент. Для цього командири, їхні заступники, психологи мусять мати еталонну модель оптимальних психологічних умов для певних видів бойової діяльності. Виявляючи відхилення у психічних і психофізіологічних станах військовослужбовців від цих еталонних норм, командири

мають їх коригувати.

Психокорекції мають піддаватися:

- система бойових настанов, мотивів і мотивацій воїнів;
- психічні стани як окремих воїнів, так і цілих військових підрозділів;
- стани психофізіологічного здоров'я військовослужбовців;
- взаємини між військовослужбовцями;
- поведінка як окремих військовослужбовців, так і групи воїнів тощо.

Така корекція відбувається у двох напрямках:

- 1) оптимізації зовнішніх умов бойової діяльності:
 - попередження, нейтралізація і ліквідація наслідків психологічних операцій супротивника;
 - оптимізація середовища бойової діяльності;
 - раціоналізація режиму діяльності тощо;
- 2) психологічної допомоги воїнам у подоланні стрес-факторів сучасного бою:
 - психологічна підтримка;
 - психологічна реабілітація.

Оптимізація зовнішніх умов виконання бойового завдання здійснюється методами управлінської, інформаційно-пропагандивної, воєнно-соціальної, правової, культурно-виховної роботи, протидії інформаційно-психологічному впливу супротивника тощо.

Головне завдання психологічної роботи тут полягає в:

- отриманні об'єктивної зворотної інформації про ефективність заходів МПЗ бойових дій, про характер їх впливу на психічні стани військовослужбовців, мотивацію та загальний морально-психічний стан (МПС) у військових підрозділах і частинах;
- впровадженні відповідного бойовій ситуації комплексу психологічних заходів щодо підтримки високого МПС особового складу, збереженню його психофізіологічного здоров'я, наданню йому оперативної психічної, психологічної та соціально-психологічної допомоги.

Досвід сучасних воєнних конфліктів свідчить, що як би якісно не були підготовлені війська, яким би вміли не було воєнне управління їхніми бойовими діями, психіка воїнів не завжди витримує ті психічні перевантаження, які створює сучасний бій. Яскравий приклад— бойові дії американських військ у Кореї і В'єтнамі, де психічні втрати на 1 000 військовослужбовців становили 6-8 осіб.

У сучасній війні внаслідок дій психотропних засобів і психологічних операцій супротивника психічні втрати військ можуть перевищити фізичні. Підтвердженням цього положення є психічні втрати іракських військ від психологічних операцій США та їхніх союзників під час здійснення операції «Буря в пустелі» або російських військ у Чечні. Сьогодні психологічна перемога над супротивником є головною умовою перемоги над ним у цілому.

В сучасній війні практично всі категорії особового складу піддаються психологічному впливу супротивника, і тому їм усім необхідна певна психологічна допомога. Цей обсяг визначається психічною стійкістю воїна до стрес-факторів сучасного бою і конкретно отриманими ним психічними та психофізіологічними травмами.

Психологічна допомога — це комплекс психологічних, організаційних, медичних та інших заходів, спрямованих на забезпечення успішного подолання воїнами обставин сучасного бою, що травмують психіку задля збереження боєздатності та попередження розвитку в них посттравматичних психічних розладів. Вона включає психологічну підтримку і психологічну реабілітацію.

Психологічна підтримка спрямована на активізацію наявних психічних ресурсів та на

створення додаткових, які забезпечують активні дії особового складу в умовах сучасного бою. Здебільшого вона має профілактичний характер і скерована на попередження у воїнів розвитку негативних психічних явищ. Психологічна допомога використовується цілеспрямовано щодо тих військовослужбовців, які схильні до патологічних і патологічних психогенних реакцій.

Основними способами та засобами психологічної підтримки є комунікативні, організаційні, медикаментозні, аутогенні.

Комунікативні способи психологічної підтримки:

- *вербальні* (у формі повідомлення певної інформації, переконань у вигляді висловлювань «Ми подолаємо ці труднощі!», навіювання «Ти впораєшся з цим завданням», «Ти чоловік чи ні?», підбадьорення «Герой», «Богатир», жартів, наказів, погроз тощо);
- *візуальні* — контакт очима, підбадьорення мімікою, пантомімікою тощо;
- *тактильні* — дотик, потиск руки, плескання по плечу тощо;
- *емоційні* — перебування у важку хвилину разом з підлеглим, співпереживання, приязна усмішка тощо;
- *діяльні* — особистий приклад командирів у активних і рішучих діях, підтримка вогнем і діями, пригощання цигаркою тощо.

Організаційні способи психологічної підтримки:

- зупинення чи послаблення інтенсивності дій факторів, що травмують психіку воїнів у бойовій обстановці (виведення особового складу у безпечне місце, ліквідація або усунення джерела травматизму тощо);
- недопущення контактів воїнів з деморалізованими особами;
- тверде і постійне управління діями підлеглих, постановка конкретних завдань на продовження виконання бойового завдання;
- оптимальне чергування різних видів діяльності воїнів, сну, відпочинку тощо.

Медикаментозні (фармакологічні) способи відомі із стародавності.

Наприклад, воїни племені каяків для зняття надмірної психічної напруги та страху використовували наркотичний засіб, що був зроблений на основі мухомора, який має у своєму складі міцну речовину, що гасить біль. ¹ Вона робить організм людини практично нечутливим до болю. Ще більш анестезувальний засіб вони отримували від сечі оленів, котрі поїдали мухомори. Цей засіб сприяв значному збільшенню сили, витривалості, поліпшенню сну, відпочинку воїнів. У різних племенах Індіанців для боротьби зі страхом і дотепер широко використовують гашиш, алкоголь та інші наркотичні речовини.

У сучасних розвинених арміях широко застосовується медикаментозний спосіб допомоги воїнам, які отримали бойові психічні травми. Це вони пов'язують з тим, що в умовах дій довготривалих стрес-факторів на психіку військовослужбовців тільки у 2 % учасників бою практично не виявили психічних розладів. У цьому аспекті багатий досвід мають **Ізраїльські та американські** збройні сили.

Наприклад, в американській армії тісно поєднують поняття психічні травми та посттравматичні стресові реакції. Ці реакції поєднують з фактом надання оперативної психологічної допомоги воїнам, що отримали боєві психічні травми, у безпосередній близькості від району бойових дій. Бо, на думку американських спеціалістів, факт евакуації таких воїнів у тил і звільнення від необхідності брати участь у бойових діях, по-перше, породжує явище масової симуляції психічного травмування, по-друге, сприяє переходу цього негативного психічного стану в хронічну форму. Тому в американській армії у В'єтнамі при наданні психіатричної

допомоги керувалися двома основними принципами: «негайності» та «воєнних потреб». У результаті були отримані найнижчі психіатричні втрати в історії армії США — 12 випадків на 1 000 солдатів на рік. Для надання медикаментозної допомоги вони широко використовують рослинні препарати, вітаміни, психотропні засоби тощо. Наприклад, для цих цілей у В'єтнамі широко використовувалися такі **психотропні засоби**, як нейролептики (мелерил, стелазин, пролікенн, компазин); транквілізатори (мільтаун, лібрнум, валіум, атаракс); антидепресанти (тофранил, дезиміпрамін, авентил) тощо.

Для надання такої кваліфікованої допомоги створені відповідні штатні структури. У медичній роті американської дивізії є психіатр, психолог і соціолог. До груп підвищеного ризику вони відносять воїнів, які вже отримували поранення, військовополонених, представників етнічних меншин, жінок, батьків маленьких дітей тощо. Наприклад, за дослідженнями Н. Спіда, у 29 % військовополонених навіть після 40 років після звільнення з полону були виявлені посттравматичні психічні розлади. За даними П. Саткера та його колег по дослідженню, у ветеранів В'єтнамської війни, які були у полоні, після п'яти років звільнення з полону посттравматичні психічні розлади виявляли у 86 % обстежених.

Автогенні способи психологічної підтримки (самодопомога). Як свідчить сучасний бойовий досвід, війна — це великі вимоги до психіки кожного воїна та надзвичайно важкі психічні, психофізіологічні й фізичні перевантаження. Тому наявність навичок і вмінь самоуправління перебігом психічних процесів, оптимального встановлення рівня самопочуття та самоуправління психічним станом є важливою передумовою як ефективного виконання завдань сучасного бою, так і збереження психічного здоров'я кожного окремого воїна. Бойова обстановка пред'являє жорсткі вимоги до засобів і методів саморегуляції психіки. **По-перше**, вони мають бути простими та ефективними (за короткий строк, наприклад 3-5 хв., давати позитивний результат). **По-друге**, не повинні давати побічного результату (наприклад, розслабленості, в'ялості, зниження уваги, пам'яті, швидкості розумових операцій, а навпаки — підвищувати їх). Ці методи розглянуті детальніше у підрозділі «Методи психологічної підготовки» цього підручника.

У разі отримання військовослужбовцями більш важких психічних розладів необхідно здійснити заходи психологічної реабілітації.

Питання 2. Бойові психічні травми та психологічна реабілітація військовослужбовців

У зв'язку з чим виникає необхідність здійснення психологічної реабілітації воїнів?

По-перше, у воїнів, які протягом певного часу перебувають під впливом бойових стрес-факторів, виникає елементарна стомленість, що знижує ефективність їхньої бойової діяльності. ***Стомленість*** — це відчуття слабкості, безсилля, в'ялості, дискомфорту, що супроводжуються негативними емоційними станами, втратою інтересу та мотивації до бойової діяльності.

Стомленість негативно впливає на всі психічні та психофізіологічні процеси воїна, наприклад, знижується увага, порушується пам'ять, мислення, можуть виникати ілюзії, конфліктні ситуації з товаришами по службі тощо. Коли ця стомленість не компенсується відпочинком, вона має схильність акумулюватися і досягати критичних рівнів. У дослідженнях німецького вченого Е. Динтера встановлено, що перебування особового складу безпосередньо на передньому краї більше ніж 30-40 діб стає непродуктивним. Це пов'язано з тим, що після

досягнення максимуму морально-психічних можливостей, який настає через 20-25 діб, у нього настає їх швидкий спад, обумовлений виснаженням духовних і фізичних сил.

По-друге, у воїнів можуть виникати **бонові психічні травми**, під якими розуміють психічні розлади, порушення і захворювання, що ведуть до часткової або й повної втрати їхньої бойової здатності у результаті впливу факторів бойової обстановки, що травмують психіку воїна, та умов військової служби під час ведення бойових дій, а також після їх закінчення. Такі психічні розлади стали вивчати психіатри.

Наприклад, на початку XX ст. російські лікарі вперше розглядали психічні проблеми солдат як наслідок бойового стресу. Тому Г.Є. Шумков під час Російсько-японської війни намагався ставити діагноз бойової психічної травми та лікувати безпосередньо на передньому краї. Він дійшов висновку, що основною причиною бойових психічних травм можуть бути як фізичні та психічні травми, так і інші психогенні фактори бойової обстановки. З того часу вони дістали назву **стрес-фактори бойової обстановки**.

У міру накопичення емпіричного та теоретичного матеріалу з цієї проблеми у 80-х рр. XX ст. виникла нова галузь психологічної науки — **психологія травматичного стресу**. Найбільшого поширення та розвитку вона набула у США, Великій Британії, Франції, Ізраїлі, а згодом і в Росії. Відтоді стресові наслідки стали вивчати не взагалі, а як наслідки бойового стресу, які виникають безпосередньо на полі бою, після його закінчення, а також після певного періоду часу (місяць, рік і більше). У зв'язку з цим необхідно докладно знати передумови та причини виникнення бойових психічних травм, форми їх вияву, наслідки та прийоми, способи та форми надання кваліфікованої допомоги.

Виникненню бойових психічних травм сприяють:

а) психічні перевантаження воїнів у бойовій обстановці:

- постійна реальна загроза життю;
- жорстка відповідальність за виконання бойового завдання;
- недостатність і невизначеність інформації, що надходить;
- дефіцит часу під час ухвалення рішення;
- невідповідність рівня військово-професійної підготовленості особистості воїна реальним умовам бойової діяльності;
- психічна неготовність воїна до дій у бойових умовах;
- кумулятивний, індуційований варіант перебігу реакцій у групах людей, наприклад, миттєве поширення паніки серед воїнів;
- повна або часткова ізоляція воїнів від основних сил тощо;

б) бойові фізіологічні перевантаження:

- фізичне виснаження в результаті перенапруження та порушення режиму харчування;
- порушення режиму сну;

в) умови бойової діяльності:

- виконання розпорядку дня і дисциплінарних вимог;
- організація побуту, забезпечення потреб і запитів воїнів;
- незвичні умови служби та бойових дій (клімат, погода, місцевість тощо);
- переживання особистого характеру (хвороба і смерть близьких, службові негаразди, фінансові проблеми тощо).

Знання цих причин практично визначає основні напрями роботи з психологічної

реабілітації воїнів.

Наприклад, за американськими даними, 30% усіх ветеранів В'єтнамської війни мали виражені посттравматичні стресові реакції протягом всього їхнього життя. На 1988 р. у 15,2 % ветеранів-чоловіків і 8,5 % ветеранів-жінок було зареєстровано **посттравматичні** психічні розлади. Серед національних меншин ці відсотки більші: 27,9 % — серед Іспаномовних ветеранів, 20,6 % — у ветеранів негритянського походження. Досвід В'єтнамської війни був використаний під час підготовки американських військ до бойових дій у Перській затоці.

У зв'язку з цим усі стрес-фактори, які викликають бойові психічні травми, американськими вченими були поділені **на три групи**:

бойові стресори бойової обстановки (загроза життю; отримання поранення; смерть близьких і товаришів по службі; ураження від ракетного удару, артилерійського і стрілецького вогню як з боку супротивника, так і власних військ (у разі їх помилки); участь у спеціальних підрозділах, що діють на теренах супротивника);

небойові стресори бойової обстановки (смерть іракських і кувейтських солдатів; страх перед застосуванням Іраком ракетних ударів або атак з використанням хімічної та біологічної зброї; очікування наземних бойових дій, які асоціювалися зі страхом смерті або пораненням; ставлення Іраку до військовополонених; загальні негативні умови життєдіяльності у пустелі);

стресори, що пов'язані з відправкою у зону бойових дій (ізоляція від родини, близьких, друзів, товаришів по службі, роботі. Особливо це стосувалося солдатів Національної гвардії та військ Резерву).

Внаслідок дії цих стрес-факторів у воїнів виникають труднощі у функціонуванні психіки. **Можна навести таку психологічну класифікацію розладів їхньої психіки у бойових умовах**:

1. Розлади психіки, провідною ознакою яких є **фобія** — патологічний страх, характерними симптомами якого є серцебиття, холодний піт, сухість у роті, тремтіння кінцівок, мимовільне виділення сечі та калу, паралічі кінцівок, заїкання, німота.

Можна виділити три основні клінічні форми страху:

***рухова** — виявляється у неконтрольованих діях і рухах, наприклад, втеча від небезпеки;

***ригідна** — виявляється в пасивності, недостатності міміки, байдужості, оклякненні тощо;

***прихована** — виявляється у гарячковій пасивності, безглуздій активності, які призводять до зриву виконання бойового завдання. У штабах така форма активності паралізує результативну роботу, породжує протилежні накази, розпорядження тощо.

Колективною формою страху є **паніка** — стан масового страху перед реальною або уявною небезпечкою, яка наростає в процесі взаємної індукції, що блокує здатність воїнів реально оцінювати обстановку, мобілізацію вольових ресурсів і організацію спільних цілеспрямованих дій.

2. Бойовий шок і бойове стомлення. Бойовий шок має **три стадії**:

перша розвивається протягом кількох годин (днів) і характеризується почуттям тривоги, що поступово зростає, страхом і погіршенням настрою;

друга — гостра стадія — продовжується від кількох днів до кількох тижнів, виявляється розвитком психосоматичних порушень невротичного характеру;

третья —хронічна стадія — характеризується тривалою психічною декомпенсацією ЗІ змінами особистості. Під **бойовим стомленням** розуміють психічні розлади, які виникають у воїнів через кілька тижнів бойових дій, середньої інтенсивності.

3. *Посттравматичний синдром* включає групу психічних розладів, які виникають внаслідок неусвідомлених намагань суб'єкта «витіснити» зі свідомості найбільш несприятливі епізоди.

Основні форми вияву посттравматичного синдрому: часткова або повна соціальна дезадаптація, зниження пам'яті, думки про самогубство та суїцидальні дії, почуття постійної стомленості, неспроможність концентрувати увагу, порушення сну, зловживання алкоголем, прийом наркотиків, головні болі, шлунково-кишкові розлади, сексуальні розлади тощо.

За важкістю можна класифікувати такі бойові психічні травми:

- **легкого ступеня**— виявляються в надмірній дратівливості ті, замкненості, втраті апетиту, головних болях, швидкій стомлюваності;
- **середнього ступеня** — характеризуються легкими істеричними реакціями, агресивністю, тимчасовою втратою пам'яті, депресією, підвищеною чутливістю до шуму, сильним страхом, втратою почуття реальності дій, що відбуваються;
- **тяжкого ступеня** — характеризуються порушеннями слуху, зору, координації рухів і психоруховими розладами від безглузвих вчинків до розвитку ступору.

Основні напрями профілактики бойових психічних травм.

1. Навчання командирів, а через них і всіх військовослужбовців основам психології та практичним навичкам і вмінням своєчасного розпізнання психічних розладів з використанням найпростіших методик оцінки бойового стресу, опрацювання навичок самоконтролю і спостереження за навколишніми.
2. Роз'яснення воїнам природи стресових ситуацій та переконання їх у персональній відповідальності за власний психічний стан, опанування найпростішими прийомами релаксації, медитації тощо. Така робота має здійснюватися безпосередньо перед боєм і в періоди затишшя.
3. Оптимальне забезпечення воїнів всім необхідним, формування у них упевненості у власних силах, турбота про харчування й відпочинок, надання своєчасної психологічної та психіатричної допомоги.
4. Своєчасне розпізнання осіб з бойовими психічними травмами, надання їм оперативної психологічної допомоги та евакуація їх у тил.

Основними критеріями для евакуації є: неспроможність військовослужбовця виконувати функціональні обов'язки, неадекватна оцінка оточення, відсутність контакту, його деморалізувальний вплив, загроза з його боку для навколишніх.

Як свідчить світовий досвід, бойові психічні травми необхідно лікувати безпосередньо на передньому краї. В основі цього лікування мають лежати **три основні принципи:** своєчасність надання психологічної допомоги, максимальне наближення місця лікування до поля бою, мінімальні терміни лікування.

Особи, що дістали бойові психічні травми, мають отримати медичну допомогу безпосередньо в бойових порядках. Ті воїни, які підлягають евакуації, збираються на батальйонний медичний пункт, де їм надається перша психологічна, долі карська, а за можливості — перша лікарська допомога з використанням методів психокорекції та мінімальної кількості ліків.

Воїни, боєздатність яких не відновлюється протягом кількох годин, мають

евакуюватися до медичної роти або окремого медичного батальйону, де вони мають перебувати від кількох годин до кількох діб залежно від важкості травми, кількості потерпілих і бойової обстановки. Для їхнього лікування використовують методи психокорекції, раціональної трудотерапії з обов'язковими елементами бойової та фізичної підготовки. Головним завданням колективних та індивідуальних бесід має бути переконання уражених у можливості їхнього швидкого вилікування і повернення у підрозділ їх відразу треба попередити про те, що термін лікування не може перевищувати 10 діб.

Найважче уражені підлягають евакуації в спеціалізовані відділення шпиталів, які розташовані в тилу військ.

Психологічне забезпечення відновного періоду включає:

- психологічне інформування особового складу про можливі психічні наслідки бойової діяльності та шляхи їх подолання;
- діагностику психічного стану військовослужбовців, що складають групу ризику (воїни, які виконували найважчі та стресогенні завдання, раніше отримували бойові психічні травми, мають складне становище в родині, допускали суттєві помилки у виконанні бойових завдань, перебувають в ізоляції в підрозділі; воїни-жінки, воїни старшого віку тощо);
- психологічне консультування військовослужбовців з питань, які виникають через переживання у відновному періоді;
- психологічну й соціально-психологічну підтримку воїнів, що переживають труднощі відновного періоду;
- використання спеціалізованих психологічних методів, спрямованих на прискорення відновних процесів у воїнів (психофізіологічний тренінг, тренінг саморегуляції, групи інтенсивного спілкування та ін.).

Форми психологічної реабілітації залежать від психічного і психофізіологічного стану військовослужбовця. Коли останній усвідомлює свої психологічні труднощі та стан, що переживає, щодо нього застосовуються **психопрофілактичні методи**, які виражаються у психологічному інформуванні, психологічній і соціально-психологічній підтримці воїна та членів його родини, використанні спеціалізованих психологічних методів, що прискорять відновлення, а за необхідності — супроводжуються здійсненням превентивної психодіагностики.

У разі виникнення у воїна певних відхилень від нормального розвитку процесів відновлення з ним здійснюється **психокорекційна робота**, а при появі стійких психічних труднощів надається **психотерапевтична допомога**. Ці дві форми психологічної допомоги можуть здійснюватись у військовій частині психологом у взаємодії з медичним персоналом цієї ж частини. У цих випадках суб'єктом відновного періоду залишається особистість воїна.

У разі отримання важких бойових психічних травм психологічна реабілітація організується спеціалістами. Вона може надаватися в традиційному вигляді й бути частиною медично-психологічної реабілітації та провадитися з воїнами, що лікуються у зв'язку з пораненнями, контузіями, травмами, опіками, опроміненням, психічними розладами. Вона може доповнюватися **професійною та соціальною реабілітацією**.

У нетрадиційному варіанті **психологічна реабілітація** — це специфічний вид психологічної допомоги, що надається воїнам, які переживають або гострі реакції на актуальний стрес, або загострення відстрочених негативних психічних наслідків, відстрочених реакцій та розладів, що зумовлені раніше пережитим, як правило, психотравмувальним стресом. Безперечно, що й у другому варіанті психолог співпрацює з військовими або цивільними лікарями, а воїн під час психологічної реабілітації звільняється

від виконання службових обов'язків і перебуває або у стаціонарі медичного підрозділу, або у реабілітаційному відділенні військового шпиталю.

У другому варіанті **психологічна реабілітація** є центральною ланкою реабілітаційного процесу і доповнюється медичною реабілітацією або тільки певною медичною допомогою. За наявності відповідних умов у медичному підрозділі військової частини здійснюється неспецифічна психологічна реабілітація, яка може початися і закінчитися в умовах військової частини або бути першим етапом наступної, спеціалізованої психологічної реабілітації в умовах військового шпиталю. Неспецифічність або специфічність психологічної реабілітації визначається глибиною і важкістю бойових психічних травм воїна і ступенем спеціалізації способів психологічного впливу, які необхідні для вирішення проблем психологічної реабілітації.

Здійснюючи **психологічну реабілітацію після завершення бойових дій**, обов'язково необхідно враховувати такі **фактори**:

- ступінь активності військової частини, підрозділу і конкретного воїна в бойових діях (чим більше та активніше діяли військовослужбовці в зоні бойових дій, тим оперативнішою, масштабнішою і повноціннішою має бути психологічна допомога; ступінь активності визначається за характером і кількістю бойових дій, в яких брали участь військовослужбовці, за рівнем їх бойової інтенсивності та значущості для виконання більш масштабних бойових завдань);
- кількість бойових втрат у військовій частині, а також характер і причини поранень, контузій, травм, опіків, доз опромінення та інших форм фізичного впливу на здоров'я воїна. Під час надання психологічної допомоги у відновний період щодо кожного воїна **враховуються**:
 - а) ситуація, в якій було отримано ушкодження здоров'я;
 - б) ступінь впливу на нього випадків смерті товаришів (особливо близьких по службі та життєдіяльності);
 - в) характер його ставлення до явищ, що визначені в пунктах а) і б);
 - г) особливості ставлення до цього командування;
 - д) нагороди та заохочення, що тією чи іншою мірою пов'язані з цим явищем;
 - е) характер відбиття даних явищ у свідомості товаришів по службі тощо;
- час виходу військової частини, підрозділу, військовослужбовця із зони бойових дій (чим раніше та оперативніше буде надано психологічну допомогу учасникам бойових дій, тим меншою буде ймовірність виникнення згодом психічних проблем, зумовлених бойовим стресом);
- особливості соціально-психологічного клімату і міжособистісних взаємин у військовій частині; підрозділі, характер взаємин конкретного військовослужбовця з людським оточенням;
- особливості та умови діяльності військової частини, підрозділу, воїна після виходу з бойової обстановки (нормальна і добре продумана організація життєдіяльності військової частини, підрозділу, конкретного воїна сприятиме психічному здоров'ю всього особового складу і зменшуватиме необхідність психологічної допомоги та реабілітації);
- особистісні переживання конкретного воїна, що може бути пов'язано з фізичним знищенням солдат супротивника, загибеллю товаришів по службі, веденням бойових дій у оточенні супротивника, перебуванням у

- полоні, здійсненням протиправних вчинків;
- врахування соціальних, етнічних, релігійних, родинних та інших обставин, що мають суттєвий вплив на процес психологічної реабілітації кожного конкретного військовослужбовця.

Отже, існує досить чітка система надання психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовців, що мають певні проблеми з психічним здоров'ям або отримали суттєві бойові психічні травми. На сьогоднішній день мається **три концептуальні підходи** щодо надання психологічної допомоги в бойових ситуаціях — це *американська, ізраїльська та російська* системи.

Американська система надання психологічної допомоги організована таким чином: командир підрозділу, молодший медичний спеціаліст виявляють осіб з бойовими психічними травмами і надають їм негайну психологічну допомогу, після чого відправляють потерпілого в батальйонний медичний пункт. Тут їм надається долікарська психологічна допомога (сон, тепло, якісне харчування, відпочинок і мінімальна кількість фармакологічних препаратів) протягом кількох годин. Після цього ті воїни, в яких нормалізувалася психічна діяльність, відправляються у підрозділи, а тих, у кого зберігаються симптоми психічних розладів — до медичного евакуаційного пункту тилової зони бригади. Протягом двох діб з ними провадиться психотерапія, використовуються медикаментозні засоби, їх добре годують, організують добрий відпочинок тощо.

Ті воїни, в яких психічний стан нормалізувався, повертаються до ладу, а інші скеровуються в дивізійну медичну роту. Протягом двох тижнів, окрім вищезазначених заходів, з потерпілими провадяться ненапружені заняття з бойової підготовки, організуються зустрічі з товаришами по службі, заходи психологічної та психіатричної допомоги. Для надання такої допомоги в медичній роті є психолог, психіатр і соціолог.

Обов'язковою умовою відновлення психічного здоров'я вважається збереження чіткою режиму дня і військової форми одягу. За відсутності позитивних результатів лікування продовжується у психіатричному закладі або стаціонарному шпиталі. За оцінками спеціалістів, ефективність такої допомоги становить 45-75 %.

Ізраїльська система психологічної допомоги має комплексний характер і передбачає виявлення командирами безпосередньо в підрозділі осіб з ознаками бойових психічних травм. Цих воїнів відправляють до батальйонного медичного пункту, де з ними протягом кількох годин здійснюється психотерапевтична робота. Ті, які подолали бойову психічну травму, повертаються до свого підрозділу, а інші — скеровуються до медичного евакуаційного пункту, де з ними протягом кількох днів працюють психологи та медичні працівники. З цією метою можуть використовуватися психотерапія, за необхідності — медикаментозні засоби (головним чином, снодійні), організується зв'язок з командирами, товаришами по службі. Коли така система заходів не дає позитивного результату, потерпілі скеровуються в дивізійну медичну роту терміном до двох тижнів. Окрім вищезазначених заходів, можуть організуватися навчальні стрільби та інші навчально-бойові заняття. Тільки після цього воїнів з остаточно негативними ознаками психічних наслідків скеровують на лікування в стаціонарний воєнний шпиталь.

Зберігаючи традиційну систему, ізраїльські спеціалісти включають у неї нові елементи. Так, для надання психологічної допомоги воїнам в медичні батальйони відряджаються команди Управління психіатрії воєнно-медичної служби збройних сил. А самі батальйони обслуговують частини ланки «дивізія» і перебувають в 2—5

км від лінії фронту. Кожна команда складається із п'яти спеціалістів: 1 психіатр, 1-2 психологи, 2-3 соціологи. Методами роботи групи є сон, психотерапія, душ, добре харчування та ін. Використовуючи ці засоби, група протягом 72 год. повертає до лав до 60 % психотравмованих воїнів.

Російська система психологічної допомоги веде початок своїх традицій з Російсько-японської війни 1905 р. Вона отримала певне вдосконалення в роки Першої світової та Великої Вітчизняної війн. Ця система характеризується тим, що психологічна допомога надається переважно воїнам із психотичними та психічними розладами, що розвиваються на тлі фізичних поранень і травм. У ході бойових дій у «гарячих» районах апробовано роботу спеціальної групи психологічної (психофізіологічної) допомоги, яка складається з психіатрів, психофізіологів, психофармакологів. Вони довели власну життєздатність і корисність. Суттєвим недоліком цієї системи є той факт, що значна кількість командирів вилучаються із системи надання психологічної допомоги через те, що вони не підготовлені для її надання.

Таким чином, здійснений аналіз надання психологічної допомоги та психологічної реабілітації свідчить про те, що існує певний алгоритм цієї роботи, є спеціалізовані прийоми, способи та форми надання такої допомоги, які можуть широко використовуватися у Збройних силах України для **підтримання** бойової готовності військових підрозділів та частин, зменшення бойових психічних травм і підвищення ефективності надання своєчасної психологічної допомоги та психічної реабілітації.

Питання 3. Досвід діагностики і корекції психологічних наслідків участі військовослужбовців у бойових діях (іноземний досвід)

Для здійснення заходів, передбачених в попередньому підрозділі, необхідно знати сучасний досвід іноземних країн щодо діагностики і корекції психічних наслідків участі воїнів у бойових діях. Коли така допомога не надається своєчасно, у воїнів, що брали участь у бойових діях, можуть виникнути відстрочені реакції на вплив стрес-факторів бойової обстановки. Спеціальний об'єкт для вивчення відстрочених реакцій на вплив стрес-факторів бойової обстановки був опрацьований А. Кардинером ще у 20-ті рр. XX ст. В ньому є розділи, присвячені вивченню біографічних даних, історії служби в армії, ситуацій, що травмують психіку, психосоматичних симптомів [145, с. 242-245].

Під час Другої світової війни Р. Гринкер і Б. Шпігель для вивчення психічних наслідків бойового стресу використовували **тест толерантності** до стресу Гаровера-Ериксона (Harrower-Erickson test), тест Роршаха і тест тематичної апперцепції Морея [140, с 419].

На сучасному етапі **першим кроком дослідження психологічних наслідків участі в бойових діях** визнається аналіз причин психічних травм, що отримали ветерани. З цією метою використовується розгорнуте клінічне **інтерв'ю**, Найпопулярніший варіант такого інтерв'ю опрацьований Р. Скерфілдом і А. Бланком [153]. Він включає такі **розділи**:

—обставини життя до призову в армію;

- обставини призову в армію;
- військова підготовка до служби в зоні бойових дій;
- служба в зоні бойових дій: отримання повідомлення про направлення у зону бойових дій; відбуття з країни і прибуття в зону бойових дій; військова спеціальність і службово-бойові завдання, які виконував у зоні бойових дій; зміни у званнях і посадах, основні місця служби в зоні бойових дій та їхня хронологія; взаємини з начальниками тощо;
- особливості служби тих, що не брали участі у бойових діях; участь у головних операціях, служба поза бойовими діями; взаємини з місцевим населенням; зміни у ставленні до служби і поведінки в армії; ставлення до певних унікальних особливостей війни; стреси та конфлікти на національному ґрунті;
- специфічні події, що травмують психіку;
- позитивні переживання, які пов'язані зі службою в зоні бойових дій;
 - вживання алкоголю та наркотиків;
- можливість відпочинку і відновлення сил;
- випадки відрядження додому;
- моральні та ціннісні конфлікти, що обумовлені специфічними особливостями війни;
- особливості служби перед демобілізацією, підготовка до демобілізації, повернення на Батьківщину;
- обставини демобілізації в запас, нагороди, пільги та ін.;
- особливості післявоєнної адаптації.

Другим кроком у вивченні психічних проблем ветеранів є *дослідження актуальних психічних реакцій* на фактори, що травмують психіку і які мали місце у минулому. Для цього опрацьовані різноманітні діагностичні технології. Вони переважно призначені для обстеження ветеранів, що не отримали бойових психічних травм. Найпопулярнішими серед них є:

Структуроване клінічне інтерв'ю для психічно здорових пацієнтів (SCID — DSM — III — R, Non-patient Version-Vietnam) [154], яке призначене для вивчення 17 різних видів посттравматичних синдромів реакцій на травматичний бойовий стрес, а також для оцінки бойової активності;

Місисіпська шкала оцінки посттравматичних реакцій, обумовлених участю в бойових діях (Mississippi Scale for Combat-Related PTSD) [147, с. 85-90], що використовується для оцінки у ветеранів ступеня виразності посттравматичного синдрому реакцій, об'єднані в шість груп (нав'язливі спогади та депресії, труднощі у спілкуванні, афективна лабільність, проблеми пам'яті, порушення сну, різноманітні особистісні проблеми), а також ступеня впливу бойового стресу;

Шкала оцінки ступеня впливу травматичного явища (Impact of Event Scale) [143, с. 209-218] використовується для оцінки двох видів реакцій ветерана на травматичний стрес (періодичні повторні переживання того, що відбулося; вихід із спогадів явища, що найбільш травмує, а також про інше, що може його викликати). Результати, отримані за допомогою цієї шкали, дають змогу судити про фазу розвитку посттравматичного процесу (згідно з концепцією М. Горовица) [142]; **субшкала Мінесоцького багатфакторного особистісного об'єдника** (MMPI) для оцінки виразності посттравматичних синдромів реакцій [147].

З цією метою досить ефективно використовували *тест Роршаха*, як допоміжні

інструменти інколи застосовується *Шкала депресії Бека* [134], *Шкала тривожності Спілбергера*, а також *нова версія Мінесоцького об'єжника (MMPI-2)* [136]. Для виявлення можливих психічних відхилень у ветеранів і падання їм медичної допомоги використовується *симптоматичний об'єжник SCL-90* (Derogatis L.R., et al, 1973).

Останнім часом для підвищення валідності та надійності діагностики посттравматичних стресових розладів все частіше використовують різні фізіологічні показники частоти серцевих скорочень, шкірно-гальванічних реакцій, електроміограму тощо у поєднанні з подразниками, які нагадують про психотравматичні явища (фільми про війну, військова музика, описання боєвих епізодів тощо) (Pitman P.K., et al (1987, 1990), Orr S.P.,etal(1990)TaiH.).

Заслужують на увагу також *західні методи психологічної реабілітації* воїнів, які мають психотравматичні синдроми.

Після Першої світової війни С.В. Гольман наголошував на ефективності методу впливу за допомогою електричного струму, який був опрацьований 1916 р. німецьким лікарем Ф. Кауфманом [22, с. 63]. М.Л. Аствац-туров називав цей метод «сугестивною електризацією», виокремлюючи в цьому випадку психологічний механізм впливу [6, с. 203-205]. Підкреслюється також ефективність *гіпнозу* [22], «навіювання у стані, коли людина не спить», особливо в поєднанні із *вправами* [6], *трудою терапією*. Під час Великої Вітчизняної війни ефективними способами психотерапії істеричних симптомів визнавалися методи, які поєднували пряме й опосередковане навіювання *і ефірною маскою Свядоша, кальцієвим ударом, судомною психотерапією* [107, с 303-308].

П.Я. Гальперин, О.М. Леонтьев, О.В. Запорожець та інші під час Великої Вітчизняної війни займалися відновленням функцій кінцівок; Б.Г. Ананьев, Є.С. Бейн, О.Р. Лурія — відновленням пам'яті, мови і письма після отримання бойових психічних травм. В основі їхнього підходу був діяльнісний підхід.

У процесі надання психотерапевтичної допомоги американським солдатам у роки Другої світової війни Р. Гринкер і Б. Шпігель опрацьовували *систему комплексного психотерапевтичного впливу. Складовими цієї системи є:*

- наркосинтетичний метод (використання снодійних ліків для полегшення досягнення катарсису);
- психотерапія з обмеженою кількістю сеансів (brief psycho therapy);
- судомна шоківна психотерапія;
- терапія довгим сном;
- трудова терапія;
- групова психотерапія і загальна атмосфера психічного комфорту для пацієнтів [139, с 77-114].

Завданнями *бриф-терапії* Р. Гринкер і Б. Шпігель вважали зниження неусвідомленої напруженості, зміцнення «его» і модифікацію «супер-его» у ветеранів. Вони виокремлювали вісім принципів цього виду психотерапії: встановлення позитивного ставлення пацієнта до психотерапевта; попередження бажань пацієнта **використовувати** вторинну вигоду від власного розладу; десенсибілізація до ситуацій, що викликають страх; подолання негативної реакції «супер-его» (негативної самооцінки); подолання тенденції до пасивної залежності від інших; звільнення від можливих істеричних симптомів; зменшення неусвідомленої ненависті до інших [140, с 86-105].

На сучасному етапі психологічна допомога ветеранам у подоланні відстрочених реакцій на вплив стрес-факторів бойової обстановки ґрунтується на *концепції посттравматичних стресових реакцій*.

Основним завданням психотерапевта в цьому разі є створення умов для поступового

усунення негативного впливу бойового досвіду, що травмує психіку. Цього можна досягти за допомогою різних видів психотерапії (психодинамічної, когнітивної, поведінкової, терапії мистецтвом, наркосинтетичної, трансмедитальної тощо) і форм психотерапії (індивідуальна, групова, родинна). Ця психологічна допомога може мати терміновий (crisis intervention) та обмежений (brief psychotherapy) або довготривалий (long term PTSD intervention) характер.

На думку Р. Скерфілда, під час організації допомоги ветеранам необхідно враховувати чотири ключові моменти:

- явище, яке травмує психіку і безпосередню реакцію на нього, що супроводжується, як правило, його запереченням;
- наступне усвідомлення і повторне переживання негативних аспектів, що мають відношення до психічної травми;
- спроби контролювання, зниження чи відсторонення від нав'язливих спогадів через використання взаємодії психічних механізмів заперечення психотравми та повторення переживань, що травмують психіку;
- інтеграцію травматичного досвіду та його позитивний або негативний вплив на особистість, відношення до значущих явищ, подій, стосунки з людьми та оточенням у цілому [153, с 239-240].

Негайна психологічна терапія здійснюється якнайшвидше після отримання психотравми (як правило, у безпосередній близькості від району бойових дій) з метою відновлення внутрішньої психічної рівноваги та недопущення дезадаптації особистості [153, с 240-241].

На думку М. Горовица, завданням психотерапії, що розраховане на короткий строк, є повернення до нормального процесу відновлення після впливу явища, що травмує психіку. Вона розрахована на тих потерпілих, в яких відстрочені реакції на травматичний стрес не перейшли у хронічну форму [142-144]. Горовиц у розвитку відстрочених реакцій на травматичний стрес виділяє патологічну та непатологічну фази.

Згідно з його **моделлю «короткої» психотерапії**, передбачається 12 сеансів, тобто зустрічей з пацієнтом. Психічний вплив у цьому випадку передбачає підведення ветерана до спогадів про явища, що травмують психіку, емоційну підтримку під час спогадів, створення умов для чіткішого усвідомлення того, що відбулося, і його переосмислення. Однією із важливих умов цієї психотерапії є тісніший контакт між психотерапевтом і пацієнтом. Головна увага приділяється вирішенню «основного» конфлікту, що є причиною посттравматичних реакцій. Він також звертає увагу на **стиль реагування ветерана на стресові впливи** та виділяє три їх види: **істеричний, obsесивний, нарцисичний**.

Істеричний стиль характеризується поданням ветераном своїх переживань у глобальних, яскравих і невизначених поняттях. Головним завданням психотерапевта є детальна реконструкція травматичного досвіду і психологічна підтримка пацієнта у разі інтенсивних емоційних переживань.

У **obsесивному стилі** поведінки пацієнта емоційний компонент опису рекомендується ізолювати від ситуації, що травмує психіку, і основну увагу зосередити на деталях, подробицях.

Нарцисичний стиль характеризується панічною дезорієнтацією і фрагментарністю сприйняття травматичного досвіду. Ця категорія пацієнтів надзвичайно чутлива до всього, що може стосуватися їхньої самооцінки.

Основними принципами психологічної допомоги у подоланні відстрочених реакцій на травматичний стрес, яка розрахована на тривалий період, Р. Скерфілд вважає:

- встановлення довірливих взаємин між пацієнтом і психотерапевтом;
- ознайомлення пацієнта з необхідною інформацією про процес подолання посттравматичного стресу;

- контроль за станом пацієнта;
- редукція підвищеної напруженості;
- повернення до повторних переживань, що мають відношення до психічної травми;
- інтеграція травматичного досвіду [153, с. 241].

Д. Сміт розглядає *процес індивідуальної психотерапії* з ветеранами, що розрахований на тривалий термін, з погляду когнітивно-емоційного підходу. Він визначає його як процес, у ході якого пацієнт інтегрує свідомі та підсвідомі ефекти травматичного досвіду і опановує його [154, с. 144].

Цілями психотерапії у цьому разі вважаються подолання посттравматичного стресу, підвищення самооцінки та самоконтролю, а також відновлення особистісної інтегрованості, відновлення почуття власної гідності та відповідальності за власне майбутнє.

Д. Сміт виокремлює дев'ять основних етапів у психотерапевтичному процесі.

**Перші три пов'язані* з обговоренням проблем довіри до людей, умінням контролювати власні дії, подоланням дратівливості, гніву та обвинувальної поведінки щодо інших людей.

**Четвертий етап* передбачає підведення ветерана до відкриття власних проблем,

п'ятий* — перетворення системи настанов і виношені, що склалися, та стороння умов для **Інтеграції травматичного досвіду в мову систему;

**шостий* — обговорення значення травматичного досвіду для інших подій у житті ветерана;

**сьомий* — повернення до того, про що вже говорилося і внесення уточнень;

**восьмий* — створення умов для емоційного розкріпачення; *останній, дев'ятий етап* — збудження бажання у ветерана надати допомогу іншим. На його погляд, вияв агресивності ветерана може мати три форми: надмірний контроль та уникнення її вияву, активна її демонстрація та змішана поведінка.

Т. Кін та його співавтори використовували *метод поведінкової психотерапії* — імплузії, тобто занурення пацієнта в уяві в травматичну ситуацію, що надало їм можливість знизити рівень тривожності, депресії» зменшити нав'язливі переживання, що повторюються. Але водночас їм **не** вдалося підвищити емоційну чутливість і подолати відчуженість [146, с. 245-260].

Використовуються й інші ефектніші методи поведінкової терапії — *десенсибілізації* (А. Селлусі, R. Lawrence, 1978), *зупинки обмірковувань, когнітивної реконструкції, поведінкової бібліотерапії* (R. Marafiorde, 1980; E. Parson, 1984), *десенсибілізації через вплив на рух очей* (F. Shapiro, 1989). Досить **результативні** такі види психотерапії, як *артотерапія* (D. Johnson, A. Morgan, M. James), гіпноз (J. Brendi, B. Benedict, 1980), *гештальтстерапія* (E. Parson, 1984), *наркосинтез* (L. Kolb, 1985), *трансцендентальна медитація* (B. Brooks, T. Scarano, 1982) та ін.

Широкої популярності набувають різні *модифікації групової психотерапії*. Ще 1944 р. Г. Роум. визначаючи необхідність групового підходу до реабілітації ветеранів, відокремив кілька факторів, що впливають на її ефективність: подібність психічних проблем у групі, зниження внутрішнього психічного напруження, подолання почуття неповноцінності, довірливі відношення між психотерапевтом і пацієнтом, контрольоване емоційне розкріпачення, контрольований глибинний аналіз проблем, доповнення групової роботи індивідуальною, коли є така необхідність [152, с. 525]. Р. Гринкер і Б. Шпігель у 1945 р. відмічали, що ефективність групової психотерапії з

ветеранами забезпечується **трьома факторами**: розвитком позитивних взаємин між психотерапевтом і пацієнтом, вільним висловлюванням почуттів, можливістю детальнішого аналізу психічних проблем [139, с. 387].

У 1970 р. групою американських психотерапевтів (R. Lifton, C. Shatan, F. Pincus та in.) були організовані так звані **rap-групи** ветеранів з організації «В'єтнамські ветерани проти війни» з метою падання допомоги у подоланні психічних наслідків війни та осмислення свого військового досвіду. Довірлива атмосфера, взаємна емоційна підтримка, неформальний характер груп сприяли ефективності психологічної допомоги. *Rap* продовжували традиції груп з обмеженою роллю ведучого (центруванні на **клієнті** групи «**палкого**» стільця, вільно «плавальні» групи тощо) або взагалі не мали ведучого (групи двічі народжених, що організовані у Сан-Франциско).

Ці групи, як правило, об'єднують ветеранів, що пережили психотравматичні явища, з метою надання їм психологічної допомоги. Вони завдяки описуванню, вивченню, трансформації та структуруванню непорядкованого травматичного досвіду надають можливість;

- подолати почуття ізольованості через емоційний комфорт, підтримку і відчуття спільності з Іншими ветеранами;
- подолати почуття неповноцінності та відновлення власної гідності;
- «переробити» травматичний¹ досвід серед людей» спроможних його розуміти;
- емоційне розкріпачення;
- самогенерацію (відродження потреби у самопізнанні, самоконтролі, самооцінці, самовдосконаленні).

Rap-групи ветеранів можуть бути різних рівнів.

До першого належать інформаційні або початкові групи, основними цілями яких є поступове підведення ветеранів до дискусії щодо їхніх психічних проблем, інформування ветеранів про можливі психічні наслідки участі в бойових діях.

Групи другого рівня мають назву «збуджувальні, ті, що працюють». Їхньою метою є створення умов для аналізу минулого воєнного досвіду і зіставлення його з актуальною життєдіяльністю. Організатор таких груп має визначитися — чи спроможний ветеран взяти участь у дискусіях і намагатися зменшити відмінності між учасниками групи, насамперед у боновому досвіді. Під час формування таких груп враховуються готовність ветерана брати участь у групових дискусіях, надавати психологічну допомогу і підтримку іншим членам групи, бажання отримати таку саму допомогу з боку інших.

Групи третього рівня розраховані на тривале існування. Їхньою характерною властивістю є те, що учасники стають ніби психотерапевтами один для одного. У цих групах аналізуються також актуальні психічні проблеми, надається можливість взяти участь особам, які не є ветеранами.

Є. Парсон запропонувала **модель багаторазової rap-групи ветеранів**, яка розрахована на **три фази психотерапевтичного процесу**.

У групу *першої фази* включаються тільки ветерани бойових дій. **Завданнями першої фази Є:**

- допомога в подоланні нав'язливих спогадів про війну, почуття війни, відчуття на собі «печаті смерті», стану лиха та депресії;
- допомога в **подоланні** фобійних реакцій, стану емоційного залякнення, соціальної відчуженості, підвищення самоконтролю і відкритості в спілкуванні;

- допомога в осмисленні травматичного досвіду, відновленні самототожності, почуття належності до кола людей, збудження бажання відновити перервані взаємини з іншими людьми і виявляти активність у всіх сферах життя.

Друга фаза групової психотерапії передбачає включення в гар-групи ветеранів конкретної війни, які не брали участі в бойових діях. Це дає можливість розширити тематику психічних проблем. Завдання цієї фази:

- поглиблення у ветеранів довіри один до одного та до інших людей;
- формування відкритості у взаєминах;
- допомога в усвідомленні «фальшованого Я» та його виявів у спілкуванні, стимулювання переходу від «дзеркально-рефлекторних» форм спілкування до змістовніших.

Після вирішення проблем першої та другої фаз можна організувати **психоаналітично орієнтовну фазу**. На цьому етапі в групу включаються особи, які не є ветеранами, у тому числі й жінки. Це спеціально зроблено так, щоб соціальне оточення, стиль спілкування, характер обговорення проблем ветеранів наблизити до реального життя, розширити коло знайомих, зацікавити проблемами життєдіяльності звичайних людей, формувати інтерес до повсякденних проблем соціального оточення ветерана. А тому завданням цієї фази є глибші та суттєвіші особистісні зміни у ветеранів через усвідомлення та осмислення власного психічного життя, аналізування особистісних проблем, що зумовлені участю в бойових діях [151].

Остання група психологічної допомоги — це **сімейна психотерапія**, якій іноземні психологи надають суттєвого значення (C.R. Figley, 1978, 1989; T. Williams, 1980; T. Sarano, 1982 та ін.). Наприклад, за Ч. Фіглі, будь-яка психологічна допомога родинам ветеранів **має ґрунтуватися на таких принципах:**

- шанування інтимних аспектів життя родини, її самовідданості під час війн, а також досвіду родини щодо пережитих стресових життєвих обставин;
- інформування родини про можливі психічні наслідки війни;
- поєднання психологічної допомоги із соціальною підтримкою родини, у тому числі з боку родин інших ветеранів;
- психотерапевтичне втручання в життя родини передбачає: уважне вивчення джерел стресу в родині; визначення основних психологічних прийомів, що використовуються в ній для налагодження взаємин; інформування родини про різноманітні способи та прийоми подолання наслідків травматичного стресу; допомога родині у створенні системи взаємної підтримки; допомога у мобілізації тих сторін життєдіяльності родини, які сприяють її зміцненню і забезпечують розв'язання психічних проблем [157].

С. Вільямс і Т. Вільямс основними завданнями сімейної психотерапії вважають:

- подолання у ветерана Ідентифікації з образом «пацієнта» в родині, стану депресії, емоційної та соціальної відчуженості, неадекватних реакцій ветерана на хворобу й горе інших членів родини;
- подолання випадків насильства в родині, зловживання алкоголем і наркотиками, прагнення тривалої відсутності в родині;
- подолання небажання ветерана розповідати про власний бойовий досвід;
- подолання психічної дистанції між ветераном і дітьми;
- налагодження взаємин між подружжям;

- психологічна допомога дружинам ветеранів, формування в родині системи взаємної допомоги;
- вдосконалення системи спілкування в родині [158, с 196—199].

З цієї метою вони пропонують **мультимодальну форму сімейної психотерапії, яка включає:**

- індивідуальне і родинне консультування;
- групову психотерапію окремо з ветеранами й окремо з їхніми дружинами;
- заняття в групах, які складаються з кількох родинних пар.

На думку деяких психологів, сімейна психотерапія має відігравати вирішальну роль у психологічній допомозі ветеранам та їхній соціальній та психологічній реабілітації.

За кризової ситуації в родині можна застосувати **модель психотерапевтичної допомоги**, яка ґрунтується на концепції Р. Стейкі (R. Staikcy) (1985). Вона включає такі етапи:

- встановлення психічного контакту із сім'єю;
- дослідження психічних проблем у родині;
- спільний пошук із членами родини можливих способів вирішення проблем, що виникли;
- допомога членам родини в здійсненні конкретних заходів, спрямованих на розв'язання психічних проблем;
- супроводження родини після виходу з кризової ситуації [141, с 200].

Таким чином, у США створена достатньо ефективна система психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовцям у зоні бойових дій та ветеранам війни.

Отже, аналіз психологічних проблем сучасної війни свідчить про те, що у воїнів, які беруть участь у бойових діях, існують суттєві соціальні та психічні проблеми. На основі аналізу іноземного досвіду вивчення, діагностики та коригування психічних станів воїнів і ветеранів, які брали участь у бойових діях, можна виділити певні **тенденції в дослідженні цих проблем.**

По-перше, центр уваги з загального вивчення психічних наслідків сучасних боєвих дій переноситься на дослідження наслідків конкретних стрес-факторів війни.

По-друге, здійснюється поступовий перехід від вивчення переважно невротичних реакцій і станів ветеранів війн до дослідження глибинних психічних феноменів.

По-третє, опрацьовуються конкретні методики і технології поступового впровадження ветеранів війни в повсякденну життєдіяльність з позицій **парадигми «нормальної реакції на ненормальну ситуацію».**

Нажаль, наявність у нашому суспільстві проблеми «афганського синдрому» та його негативних наслідків у ряді випадків свідчить про те, що існує гостра потреба створення в державі та її Збройних силах ефективної системи психологічної реабілітації учасників бойових дій. Цього вимагають також особливості військової діяльності в Збройних силах України, їх участь у миротворчих силах ООН у гарячих точках, які сприяють виникненню в українських військових певних психічних розкладів.

Питання 4. Методика прогнозування і розрахунку психогенних втрат серед особового складу

Ефективність дій особового складу в бойовій обстановці, характер отримання ним бойових психічних травм, надання йому оперативної психологічної допомоги та здійснення психологічних реабілітаційних робіт суттєво залежать від надійності **методики прогнозування і розрахунку бойових психічних втрат**. Для її здійснення у бойовій обстановці необхідно визначитися з ключовими **поняттями**, до яких належать:

- *психічні захворювання у воєнний час,
- *психогенії,
- *бойові психічні травми,
- *санітарні та тимчасові психічні втрати,
- *бойовий шок,
- *прогнозування психогенних втрат.

Психічні захворювання у воєнний час — це розлади психічної діяльності військовослужбовців, у виникненні та перебігу яких провідне значення мають стрес-фактори (психогенний фактор) бойової обстановки.

Психогенії—психічні захворювання, виникнення і перебіг яких обумовлені, по-перше, впливом стрес-факторів бойової обстановки та, по-друге, психічною травмою, що виникають унаслідок дій цих факторів.

Бойові психічні втрати —це втрати особового складу, пов'язані з втратою боєздатності (повної або часткової) внаслідок психічної травми (розладу), викликані **Стрес-факторами** бойової обстановки, що травмують психіку.

Бойові психічні травми (психічні розлади) — це порушення психічної діяльності воїна під впливом факторів зовнішнього середовища (частикова втрата зору, пам'яті, слуху; неадекватне сприйняття і реакції; емоційний шок тощо).

Санітарні психологічні втрати — не повна втрата воїнами боєздатності внаслідок впливу на них факторів, що травмують психіку, відновлення якої потребує госпіталізації та лікування.

Тимчасові психологічні втрати — це короткочасна (від декількох хвилин до однієї доби) втрата воїнами боєздатності внаслідок впливу на них факторів, що травмують психіку, відновлення якої досягається наданням психологічної допомоги та здійсненням заходів психологічної реабілітації без госпіталізації та лікування.

Бойовий шок— проста емоційна реакція, яка виникає через декілька годин або тижнів після бойових дій середньої інтенсивності.

Прогнозування психогенних втрат — це процес аналізу боєздатності особового складу в сучасних моделях бойових дій.

Нами використовується **методика прогнозування бойових психогенних втрат Олега Блінова**, яку він розробив у межах дисертаційного дослідження на кафедрі соціальної та військової психології в Київському військовому гуманітарному інституті [10, с 9-15].

Прогнозування бойових психогенних втрат рекомендується здійснювати на двох рівнях: батальйон — полк, бригада і дивізія — корпус. *На першому рівні* застосовуються **експрес-методи оцінювання**, *на другому* — відповідне комп'ютерне програмне забезпечення з метою поглибленого аналізу прогнозу.

Прогнозування психогенних втрат можна розділити на два напрями.

Перший напрям відображає фіксовані значення втрат у результаті бойової психічної травми. Безумовно, більшість військовослужбовців будуть підпадати під певний ступінь впливу стрес-факторів бойових дій, які травмують психіку.

Психогенні втрати особового складу, що братимуть участь у бойових діях, уже в перші дні становитимуть не менше 7-15 % у загальній структурі санітарних втрат з їх наступним збільшенням у міру зростання інтенсивності та тривалості бойових дій. При цьому 70-80 % цих втрат складуть особи з короткочасними та незначно вираженими психічними розладами.

Табл. 15-1. Розрахунок можливих бойових психогенних втрат (в умовах оборони без застосування ЗМУ)

Бойові втрати, % загинувших	Кадрові частини					Частини, що формуються				
	день проведения активных боевых дій									
	1-3	3-7	7-14	14-21	21-28	1-3	3-7	7-14	14-21	21-28
15	7.5	5	3	2	0.5	15	10	7	4	2
5-7	10	7.5	5	3	1	20	15	10	7	3
7-15	15	10	7.5	5	1.5	30	25	20	10	5
15-20	20	15	12	7.5	3	40	30	25	20	15
20-30	30	25	20	15	10	60	50	40	30	20
30-50	40	35	30	25	20	80	70	60	50	40
50-70	50	45	40	35	30	100	90	80	70	60

Розрахунок психогенних втрат провадиться на базі математичних обчислень із врахуванням загальної чисельності особового складу підрозділів.

Другий напрям передбачає прогнозування на основі врахування відповідних умов бойової діяльності й може бути поданий трьома видами: табличним, змішаним та інтегративним. Табличне прогнозування можна провадити за допомогою таблиці (табл. 15-1). Наприклад, кадрові частини за перші три доби бою можуть понести втрати вбитими до 15-20 %, психогенні втрати складуть до 20 % особового складу.

Розрахунок змішаного виду складається із визначення показників за таблицею (табл. 15-2) та подальшого їх використання при здійсненні розрахунків за формулою (15-1):

$$P_{ps} = V_1 + V_2 + V_3 / 3 * K \quad (15-1)$$

де P_{ps} — загальні психогенні втрати, у %;

V — психогенні втрати за видом бою і місцевості;

K — коефіцієнт; при розрахунках береться найбільший з використовуваних.

Інтегративний підхід поєднує в собі початкову детермінованість важливих чинників, визначення їх числового значення і здійснення відповідних розрахунків.

З позитивного боку зарекомендувала себе в умовах армійської практики (командно-штабні навчання Київського військового гуманітарного Інституту взимку

1996 р., навесні 1997 р. в Академії Збройних сил України) **експрес-діагностика психогенних втрат** в рамках змішаного підходу. Відповідно до методики спочатку провадиться детермінація чинників, а в подальшому — розрахунок психогенних втрат за таблицею. Прогнозування психогенних втрат здійснюється на основі врахування ступеня впливу **таких факторів**.

1. *Вплив бойової обстановки* — це вид і характер бойових дій, їх інтенсивність, бойова техніка і зброя, що застосовується, та ін.
2. *Вплив супротивника* — його вогнева потужність, характер ведення психологічних операцій та ін.
3. *Стан супротивника* — його бойова майстерність, адаптованість, фізична і психічна стомленість, морально-психологічний стан, бойовий досвід, боєздатність, захищеність, довіра до командування та ін.
4. *Стан своїх військ* — бойова майстерність, адаптованість, фізична і психічна стомленість, морально-психологічний стан, бойовий досвід, боєздатність, захищеність, довіра до командування та ін.
5. *Стан населення* — ставлення населення до військ, його морально-психічний стан, національно-бойові традиції тощо.
6. *Умови місцевості, погода, час доби, пора року.*

Значний інтерес становлять *методики оцінки та прогнозування бойових психогенних втрат воїнів після ядерного удару*. Запропоновані методики зроблені на основі вивчення наслідків бомбардування американцями японських міст Хіросіма і Нагасакі, стихійних лих, схожих за своїм впливом на людину з ядерним ударом.

Методика І. Рівень потрясіння військовослужбовців визначається виходячи з нормального розподілу (у % від тих, хто залишився живий). Вважається, то у 20 % воїнів виникають слабкі психічні реакції, вони зберігають боєздатність. Для 60 % військовослужбовців необхідно буде близько 2 год. на відновлення боєздатності; 10 % втрачають боєздатність на період до 2 діб; 10 % втрачають боєздатність на період більше 2 діб, частину і них потрібно госпіталізувати.

Тести та завдання для самоконтролю

15-1. Автоконтрольний блок.

Психологічна робота виступає як _____ частина морально-психологічного бойових дій і _____ на формування, підтримання і _____ моральних, психічних, психофізіологічних, фізичних і військовослужбовців, які необхідні для ефективного _____ ними бойових завдань.

складова
забезпечення
спрямована
відновлення
якостей
станів
виконання

15-2. Яке з нижченаведених визначень не належить до психологічної корекції?

- а) психологічна корекція в бойовій обстановці передбачає виявлення, оцінку і зміну психологічних умов дій, які здійснюються в цей момент;

б) психологічна корекція полягає в прогнозуванні психологічного змісту майбутньої бойової діяльності, передбаченні його психологічних наслідків і закладанні оптимальних психологічних умов її здійснення.

15-3. Яка з нижчеперелічених груп не належить до активних методів соціально-психологічного тренінгу?

Бойові психічні травми — це психічні _____, порушень, які ведуть до часткової або повної _____ бойової військовослужбовців у результаті впливу _____ бойової обстановки, що психіку військовослужбовця, та умов військової служби під час бойових дій, а також після їх закінчення.

розлади

захворювання
втрапи
здатність
факторів
травмують
ведення

15-4. Яке з нижченаведених положень не належить до психологічної допомоги?

- а) психічне;
- б) психологічне;
- в) організаційне;
- г) медичне;
- д) правильної відповіді немає;
- е) всі відповіді правильні.

15-5. Зробіть психологічне обґрунтування основних принципів психологічної допомоги у подоланні відстрочених реакцій на травматичний стрес (за Р Скерфілд):

- встановлення довірливих взаємин між пацієнтом і психотерапевтом;
- ознайомлення пацієнта з необхідною інформацією про процес подолання посттравматичного стресу;
- контроль за станом пацієнта;
- редукція підвищеного напруження;
- повертання до повторних переживань, що мають відношення до психічної травми;
- інтеграція травматичного досвіду.
- схильність у цивільному житті до девіантної поведінки (джерело небезпеки — шкідливі для життя та здоров'я звички, набуті в допризовний період);
- слабка розвиненість у юнаків позитивної мотивації на збереження та забезпечення особистого життя (джерело небезпеки — неправильне уявлення про цінності життя та здоров'я в юнацькому віці).

З цього видно, що попередження та усунення суїцидальних дій серед військовослужбовців є складною соціально-психологічною проблемою, тому вона не має простого та швидкого вирішення. У цьому мають бути задіяні всі соціальні верстви суспільства, визначені та затверджені соціальні програми, залучені необхідні кошти на їх виконання.

Таким чином, профілактична робота щодо суїциду у військовій частині за своїм змістом і організацією має об'єднувати заходи соціального, психологічного, медичного, правового і педагогічного характеру, бути безперервною, послідовною і системною та проводитися за участю всіх посадових осіб військової частини.

Тема 16

ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА У ВІЙСЬКОВОМУ ПІДРОЗДІЛІ (ЧАСТИНІ) В МИРНИЙ ЧАС

Питання:

1. Зміст і завдання психологічної роботи у військовому підрозділі (частині) у мирний час
 2. Основні форми психологічної роботи
 3. Місце командира і його заступника з виховної роботи (психолога) в організації і здійсненні психологічної роботи
 4. Основні обов'язки військових психологів і органів виховної роботи
 5. Окремі аспекти вивчення психологом особистості військовослужбовця і соціально-психологічних явищ у військових підрозділах
 - 5.1. Рекомендації щодо виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості
 - 5.2. Картка соціально-психічних якостей особистості воїна
 6. Завдання і зміст психологічного відбору
 - 6.1. Психологічний відбір і психофізіологічне обстеження
 - 6.2. Формування батареї тестів при професійному відборі
- *****

Матеріал, який був викладений у попередніх темах, свідчить про те, що вітчизняний і іноземний досвід досягнення перемоги у війнах і воєнних конфліктах обумовлює, а сучасні вимоги до ефективного функціонування Збройних сил України як у мирний, так і в воєнний час потребують всебічного психологічного забезпечення їхньої життєдіяльності.

Питання 1. Зміст і завдання психологічної роботи у військовому підрозділі (частині) у мирний час

Нормативно проблема психологічного забезпечення була піднята і поставлена на рівень державної справи у *Концепції виховної роботи в Збройних силах та інших військових формуваннях України*. Окремі її аспекти під час ведення бойових дій були уточнені у *Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки і ведення операцій (бойових дій) Збройних сил України* (затверджена наказом міністра оборони України № 142 від 05.05.1999 р.). Це обумовило впровадження відповідних посад психологів у підрозділах, частинах, з'єднаннях та вищих військових ланках управління.

Первинні посади психологів за проваджені в лінійному і окремому батальйонах та відповідних їм підрозділах, відділеннях виховної роботи полків (бригад). Передбачено також те, що посади заступників командирів частин з виховної роботи і вище займають фахівці у галузі соціальної психології.

Науково-методичне керівництво та координацію їхньої діяльності здійснює Головне управління виховної роботи Міністерства оборони України.

Все це сприяло запровадженню нових психологічних спеціальностей і спеціалізацій у ВВНЗ.

Навчання військових фахівців за спеціалізацією «Психологічна робота у

військах (військових силах)» відбувається у *Національній академії оборони України*, а підготовка офіцерів-психологів первинної ланки за спеціальністю «Психологія» — у *Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка*.

Випускники цих ВВНЗ служать у структурах виховної роботи Збройних сил України, займаються організацією і здійсненням психологічної роботи у підрозділах і частинах **зادля**:

- 1) психологічного підтримання високої бойової й мобілізаційної готовності військ, ефективного бойового чергування, оптимальної бойової і оперативної підготовки, підтримання серед особового складу високої свідомої військової дисципліни;
- 2) психологічного впливу на особистість воїна і особовий склад підрозділів (частин) для підвищення ефективності їхньої професійної діяльності, збереження психічного здоров'я особового складу та надання йому своєчасної психологічної допомоги;
- 3) організації і надання спеціальної психологічної допомоги військовослужбовцям, у яких існують певні особистісні, психічні та інші проблеми, має місце девіантна поведінка тощо.

Психологічна робота — це система психологічних заходів, що організуються і провадяться в інтересах ефективного забезпечення життєдіяльності військ, формування і підтримання психічної стійкості особового складу, збереження психічного здоров'я військовослужбовців та членів їхніх родин і цивільного персоналу, надання спеціальної психологічної допомоги особам, які мають певні особистісні, психічні та інші проблеми і схильні до девіантної поведінки, здійснення психологічної освіти особового складу і цивільного персоналу Збройних сил України.

Психологічна робота є складником морально-психологічного забезпечення (МПЗ) різних видів життєдіяльності військ, а також представляє окремий напрям роботи посадових осіб, що безпосередньо відповідають за навчання, виховання, морально-психічний стан (МПС), індивідуально-виховну роботу з підлеглими — начальників і командирів.

Отже, основними проблемами у руслі особистісно-діяльнісного підходу військової психології, розв'язання яких має здійснюватися у військових підрозділах і частинах, є такі:

Особистісні проблеми — це певні труднощі, що мають негативний вплив на особистісний розвиток військовослужбовця та його самоактуалізацію в умовах військово-професійної діяльності, погіршують його моральне і психічне здоров'я, пригнічують моральний та психічний стан, самовідчуття, знижують потенційні бойові, Інтелектуальні, емоцій-но-вольові та інші можливості, підштовхують певним чином до девіантної поведінки та ін.

Насамперед, це труднощі у соціально-психологічній, психічній, військово-професійній та інших видах адаптації особистості воїна до військового середовища та специфічних умов військово-професійної діяльності, певні розлади її психіки та духовної сфери, наприклад, внаслідок участі воїна в бойових діях, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та дій в інших екстремальних обставинах. їхній вияв знаходить своє вираження у конфліктах і конфліктних ситуаціях військовослужбовця з соціальним оточенням, в різних формах девіантної поведінки (як наслідок внутрішньоособистісного конфлікту), а в змістовому відношенні — у почутті тривожності, розгубленості, безвихідності,

невпевненості, втрати ціннісних орієнтацій та смислу життя, деперсоналізації, комфортності тощо.

Колективно-групові проблеми — це труднощі, які негативно впливають на бойову згуртованість особового складу підрозділу, мають деструктивний вплив на морально-психологічний клімат, знижують його морально-психічний стан, деструктивно впливають на поведінку своїх членів тощо.

До них належать різні види порушень і деформацій внутрішньо колективних взаємин (ціннісних, моральних, службових, діяльнісних, особистісних тощо), розлад або відсутність загальних суспільно усталених позитивних спільних цінностей особового складу, які знаходять свій вияв у міжособистісних і внутрішньоособистісних конфліктах, в різних формах соціально-психологічної, психічної й фізіологічної несумісності членів підрозділу, в існуванні у ньому мікрогруп негативного спрямування тощо.

Діяльнісні проблеми — це труднощі, характерні для службової, бойової, навчально-бойової і навчально-пізнавальної діяльності воїнів через невідповідність певних їхніх духовних, індивідуально-психічних та інших якостей об'єктивним вимогам військової служби, бойової підготовки, військової спеціальності, навчально-бойової діяльності. Вияв цих проблем знаходить своє місце у зниженні ефективності військово-професійної діяльності воїна, його неуспішності в бойовій і гуманітарній підготовці, негативних вчинках і злочинному недбальстві під час виконання службових і навчально-бойових завдань.

Ці проблеми визначають зміст і завдання психологічної роботи, її основні напрями, а також функціональні обов'язки офіцерів структур виховної роботи, які обіймають відповідні посади психологів і соціальних психологів у військах. Вони виконують такі **завдання психологічної роботи у військовому підрозділі (частині):**

- дослідження індивідуально-психічних якостей особистості воїна, соціально-психологічних процесів і явищ у військових підрозділах, малих соціальних групах, прогнозування і проектування їх розвитку;
- психологічна експертиза професійної придатності військовослужбовців і молодого поповнення з метою раціонального розподілу їх за спеціальностями, посадами і підрозділами;
- психологічний аналіз бойової, навчально-бойової, службової і повсякденної діяльності особового складу та навчально-виховного процесу у військових підрозділах і частинах, відпрацювання рекомендацій щодо їх оптимізації та підвищення ефективності;
- психологічне насичення заходів бойової та мобілізаційної готовності, виконання навчальних і навчально-бойових завдань, бойового чергування (бойової служби), вартової і внутрішньої служб особового складу та їх психологічне супроводження;
- управління динамікою розвитку малих соціальних груп у військовому середовищі, поступове їх доведення до рівня військових колективів;
- управління різними соціально-психологічними процесами і явищами у військових підрозділах, насичення їх позитивним змістом;
- формування і підтримання здорового соціально-психологічного клімату (СПК) у військових підрозділах;
- Профілактика соціально-психологічних, особистісних, психічних та інших детермінант і передумов порушення особовим складом військової дисципліни та правил і норм військових статутів, воїнського етикету;

- надання психологічної допомоги військовослужбовцям, членам їхніх родин, підвищення рівня їхньої психологічної освіченості;
- здійснення профілактичної психологічної роботи з різними категоріями військовослужбовців;
- створення атмосфери психічної захищеності воїнів у військовому підрозділі;
- озброєння воїнів та членів їхніх родин ефективними прийомами і методиками надання самому собі та іншим психологічної допомоги;
- реабілітаційна робота з вошами, які скоїли певні порушення військової дисципліни, мали девіантну поведінку, мають особистісні проблеми тощо;
- протидія негативному інформаційно-психологічному впливу на особовий склад тощо.

Аналіз психологічної роботи в частині (підрозділі) доцільно провадити в єдності з аналізом діяльності керівництва військовою частиною (підрозділом), бо, по-перше, зміст цієї діяльності заторкує взаємодію начальника і підлеглих, по-друге, переважна більшість цих психологічних заходів відбувається, як правило, у процесі здійснення загальних заходів бойової й мобілізаційної готовності, бойової підготовки, бойового чергування, вартової і внутрішньої служб та інших видів діяльності особового складу. Різниця полягає лише в тому, що під керівництвом мається на увазі управління поведінкою та діяльністю підлеглих у бойовій, навчально-бойовій і повсякденній обстановці, а під психологічною роботою — управління психічними процесами, властивостями, утвореннями та станами особистості військовослужбовця і різними соціально-психологічними процесами та явищами у військових підрозділах у процесі здійснення цих видів діяльності.

Рішення вищезазначених психологічних проблем здійснюється командиром і його заступником з виховної роботи так само, як і в сфері керівництва. Але безпосередніми організаторами психологічної роботи у військових підрозділах і частинах є заступники з виховної роботи, а безпосередньо за її стан, наукове забезпечення і результативність, за якість, обґрунтованість і надійність психологічних висновків і рекомендацій відповідають офіцери-психологи (докладніше див. підрозділ 16.4.). Окрім загальних психологічних заходів, вони провадять спеціальні заходи, яких не можуть організувати й впровадити інші посадові особи, бо вони виступають *суб'єктами психологічної роботи*. До них також належать штаби, працівники медичної служби, колективи військових підрозділів, суспільні організації, від узгодженості дій яких у цілому залежить ефективність цієї роботи.

Стисло схарактеризуємо зміст їхньої діяльності.

Командири (начальники) відповідають за керівництво і організацію психологічної роботи у підлеглих їм підрозділах і частинах. Зрозуміло, командири відповідають за всі напрями діяльності особового складу. Але щодо психологічної роботи вони ставлять завдання підлеглим посадовим особам, а стосовно її організації і проведення особисто беруть участь у цій роботі і контролюють якість їх виконання.

Згідно ЗІ ст. 59. *Статуту внутрішньої служби Збройних сил України* кожен командир (начальник) зобов'язаний знати ділові, морально-психічні якості безпосередньо підпорядкованих йому військовослужбовців.

Штаби спільно з органами виховної роботи забезпечують єдність планування і узгодженість провадження заходів психологічної роботи, вносять пропозиції щодо її поліпшення, зміцнення МПС особового складу та беруть участь у їх реалізації.

Працівники медичної служби у взаємодії з командирами і посадовими особами органів виховної роботи здійснюють заходи психогігієни і психопрофілактики з метою створення оптимальних умов для збереження психічного здоров'я особового складу, попередження психічних відхилень і раннього виявлення військовослужбовців, які мають нервово-психічну нестійкість (НПН) і певні психічні захворювання.

А **військові колективи і суспільні організації** завжди мали і мають суттєвий вплив на своїх членів, реалізуючи щодо них такі свої функції, як ціннісно-орієнтаційна, адаптаційна, організаційна, профілактична, коригувальна та емоційного розвантаження.

Отже, можна зробити висновок про те, що **головним змістом психологічної роботи** в підрозділі (частині) є **психологічне дослідження** об'єкта впливу (окремий воїн, група воїнів, військовий підрозділ, військова частина, різні види бойової, навчально-бойової та інші специфічні різновиди діяльності особового складу) і обґрунтоване оптимальне **психологічне управління** ним на основі розроблених у процесі досліджень психологічних рекомендацій. При цьому залежно від об'єкта, на дослідження та оптимізацію життєдіяльності якого спрямована психологічна робота, вона може здійснюватися на таких **рівнях**:

- особистості окремого військовослужбовця;
- психології окремого військового колективу (підрозділу);
- військової частини.

Психологічне дослідження об'єкта психологічного впливу передбачає наукове вивчення, опис, пояснення і прогнозування різноманітних психічних виявів особистості окремого воїна і соціально-психологічних процесів, явищ і станів військових колективів як різновидів малих соціальних груп на основі певної інформації, що отримується за допомогою соціально-психологічних і психологічних методик і методів дослідження (вони розкривалися у темах 7 і 9 цього підручника). Результатом цієї діяльності є психологічний діагноз, який передбачає опис актуального і передбачуваного стану об'єкта дослідження, а також з'ясування заходів, які пропонуються для ефективного управлінського впливу на нього.

Психологічне управління передбачає оптимізацію існуючих умов життєдіяльності, бойової та інших видів діяльності особового складу із врахуванням всіх його психологічних характеристик на основі втілення практичних рекомендацій, що були отримані у процесі психологічних досліджень, і надання безпосередньої психологічної допомоги. Воно може бути **прямим**, що включає спеціальні психологічні методи та методики впливу на особистість, колектив, і **опосередкованим**, яке здійснюється через зміну умов життєдіяльності військового колективу, настанов військовослужбовців, технології і режиму їхньої діяльності.

Ефективність психологічної роботи, безперечно, залежить від конкретного визначення основних її напрямів і оптимального застосування різних форм такої роботи.

Питання 2. Основні форми психологічної роботи

Реалізація основних завдань психологічної роботи та ефективне їх розв'язання залежить від основних форм цієї роботи, до яких, насамперед, належать: **психодіагностика; психопрофілактика і психогігієна; психологічне консультування і освіта; психотерапія і психореабілітація**. Кожна з цих форм має свої особливості, зміст, специфіку і технологію.

Психодіагностика — комплекс заходів, які проводяться у військовому підрозділі

(військовій частині) щодо виявлення, виміру, оцінки й опису індивідуально-психічних якостей особистості воїна. Вона провадиться з метою:

- прогнозу розвитку особистості воїна та її окремих виявів і рис;
- пошуку найефективніших форм роботи з воїном;
- розроблення конкретних рекомендацій для воїна і посадових осіб щодо оптимізації наявних форм, методів і засобів навчання й виховання особового складу, режиму його життєдіяльності, якісного виконання ним бойових та інших завдань,

Вона може розглядатися як відносно самостійний вид діяльності, так і як один із етапів розв'язання конкретного дослідного завдання. У зв'язку з цим, **основними типовими психодіагностичними ситуаціями** є обставини, які, як правило, пов'язані з:

- заходами професійно-психологічного відбору і розподілу воїнів за посадами, військовими спеціальностями та підрозділами, коли необхідно оцінити ступінь професійної придатності кожного з них;
- добровільним зверненням військовослужбовців (членів їхніх родин, працівників Збройних сил України) з певною психічною проблемою (ускладненням), визначенням її причин і спільним опрацюванням шляхів подолання і розв'язання;
- атестуванням посадових осіб (спеціалістів), коли виявляються й оцінюються їхні індивідуально-психічні якості на відповідність певній посаді (спеціальності) або можливості навчання у ВНЗ;
- виявленням внутрішніх психічних та інших детермінант, які сприяють скоєнню антисоціальних вчинків, злочинів, провин та інших видів девіантної поведінки конкретним воїном (ці ситуації можуть діагностуватися психологом як самостійно, так і за дорученням командування);
- необхідністю дослідження наявних форм, методів і засобів бойової і психологічної підготовки задля підвищення ефективності військової діяльності і збереження психічного здоров'я військовослужбовців тощо.

Отримані психодіагностичні дані можуть використовуватися:

- психологами у військовому підрозділі й частині;
- іншими посадовими особами військового підрозділу і частини з метою оптимізації управлінської діяльності, поліпшення виховної роботи, підвищення ефективності бойової та інших видів діяльності особового складу;
- іншими людьми (наприклад, родичами конкретного воїна);
- особисто досліджуваними у процесі їхнього самопізнання, саморозвитку, самокорекції і самоактуалізації.

Для отримання даних щодо індивідуально-психічних якостей особистості воїна можуть використовуватися різноманітні тести, об'єжники, анкети, проєктивні й психофізіологічні методики, а також загальні методи психологічної науки (бесіда, спостереження, інтерв'ю, контент-аналіз). Найголовніша вимога до цих методик— це їх стандартність, надійність і валідність.

Психопрофілактика і психогігієна — це система психологічних, соціально-психологічних, психотерапевтичних (як правило, це заходи медичної психології) і організаційних заходів, що спрямовані на попередження таких негативних проблем, як порушення психічного здоров'я воїна, міжособистісні конфлікти у військових підрозділах, девіантна поведінка, труднощі адаптації тощо, і на збереження духовного, нервово-психічного і психосоматичного здоров'я воїна, створення йому

оптимальних умов для життєдіяльності у військовому середовищі та в екстремальних умовах військової діяльності.

Крім того, це ще й **робота зі здоровими воїнами** для надання їм спеціалізованої допомоги з метою попередження нервово-психічних і психосоматичних захворювань, а також для полегшення гострих психотравматичних реакцій. **Психопрофілактика і психогігієна передбачають:**

- виявлення та облік воїнів «груші ризику» та здійснення з ними ПСИХОЛОГІЧНО обґрунтованої, переважно профілактичної роботи;
- організацію роботи Центрів психологічної та юридичної консультації;
- навчання воїнів прийомам саморегуляції власних емоцій-но-вольових станів) спеціалізованим методикам мобілізації емоцій и о-вольової сфери до діяльності в екстремальних умовах, самовідновлення психофізіологічних ресурсів;
- підготовку навчально-методичних і методичних рекомендацій щодо психологічної роботи у військовому середовищі;
- обґрунтування і пропаганда психологічного мінімуму знань, навичок і вмінь для військовослужбовців різних категорій;
- психогігієнічну оцінку комфортності бойового і навчального середовища, аналіз режиму бойової діяльності та відпочинку особового складу, обґрунтування психологічних рекомендацій для командирів і вихователів з метою оптимізації та забезпечення їх ефективності;
- організацію спеціальних заходів психологічного розвантаження для окремих категорій особового складу і військових підрозділів;
- прийом психологом воїнів під час медичної їх диспансеризації;
- допомогу родинам військовослужбовців у подоланні кризових ситуацій у родинному житті, цілеспрямовану роботу з молодими родинами офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців за контрактом щодо формування культури родинного життя тощо.

Психологічне консультування й освіта — це форма роботи психолога, яка передбачає з'ясування воїну (члену його родини) його особистісних та інших проблем, які його обсядають в особистому житті, професійній діяльності й у спілкуванні з іншими воїнами, допомогу йому в їх усвідомленні, зняття у нього психічного напруження, підвищення компетентності та надання допомоги щодо ухвалення оптимального рішення щодо їх подолання, а також формування соціально доцільної поведінки.

Психологічно орієнтована **бесіда-консультація** відрізняється від звичайної індивідуальної або групової бесіди наявністю психодіагностичного компонента, а також націленістю на глибший психологічний аналіз конкретної ситуації, яка для воїна або члена його родини має особистісний смисл і здійснює на них психотравмувальний вплив. Така консультація може відбутися за ініціативою як психолога, так і конкретного воїна, якому потрібна кваліфікована консультація психолога. Його можна також провадити шляхом організації листування або телефонів довіри в межах військової частини.

Психологічна освіта спрямована насамперед на формування у військовослужбовців знань основних закономірностей функціонування й розвитку їхньої психіки, механізмів виникнення негативних психічних станів, формування і вдосконалення навичок і вмінь управлінської **ДІЯЛЬНОСТІ**, а також на оволодіння простими і водночас ефективними методиками психічної саморегуляції, організації

оптимальних форм взаємодії із соціальним оточенням.

Психологічна освіта реалізується у системі гуманітарної та командирської підготовки, а також під час бесід, лекцій, здійснення тренінгів, групового психологічного консультування, заходів культурно-виховної і просвітницької роботи тощо.

Психотерапія і психореабілітація — це такі форми психологічної роботи, які спрямовані на відновлення, вдосконалення і загартування духовної, психічної та фізичної сфер військовослужбовців (членів їхніх родин), їхнє особисте зростання, налагодження гармонійних взаємин із соціальним оточенням, послаблення дії психотравмувальних факторів, формування необхідних для військової служби якостей, оптимізацію морально-психологічного клімату у військових колективах.

У вузькому значенні поняття «психотерапія» означає лікування пацієнта за допомогою психологічних методів, засобів і форм впливу на нього, у широкому значенні — це надання психологічної допомоги здоровим пацієнтам у ситуаціях різного роду психологічних ускладнень, а також з метою поліпшення якості його життя. Відповідно, у *психотерапії* розрізняють **медичний напрям**, що охоплює лікування у медичних установах нервово-психічних, психосоматичних хвороб і розладів особистості воїна, і **немедичний**, який скерований на здорового воїна і спрямований на подолання його особистісних труднощів, допомогу в особистісному розвитку та само актуалізації.

Психотерапія здійснюється комплексним лікувальним вербальним і невербальним впливом на підсвідомість, свідомість, емоції, почуття, переконання воїна, коли він має певні психічні, нервові і психосоматичні захворювання. Цей вплив може бути спрямований не тільки на конкретного воїна, а й на інших, на соціальне оточення та життя в цілому. Адже психотерапевтична допомога може мати дві основні форми — індивідуальну (ґрунтується на індивідуальному консультуванні) і групову (базується на різних видах дискусій, ігор).

Відрізняють психотерапію *клінічну* (основні методи: гіпноз, автогенне тренування, навіювання, раціональна терапія) та *особистісну* (може бути індивідуальною і груповою).

Психореабілітація — це система медикопсихологічних, педагогічних і соціальних заходів, спрямованих на відбудову, корекцію або компенсацію порушених психічних функцій, станів, особистісного і соціального статусу хворого, а також тих осіб, які отримали психічну травму в результаті різної зміни соціальних відношень, умов життєдіяльності та ін. Вона використовує форми і методи психотерапії та характеризується як діяльність, спрямована на відбудову психічних функцій і особистісного статусу особистості людини, у нашому випадку, як правило, військовослужбовця.

У вітчизняній медичній психології основними принципами психореабілітації є партнерство, різноплановість зусиль, єдність психосоціальних і біологічних методів впливу, ступневість.

Таким чином, перелічені форми створюють систему, яка забезпечує оптимальне вирішення завдань ефективної життєдіяльності особистості військовослужбовця в інтересах його змістовної військової діяльності і збереження духовного, психічного і фізичного здоров'я.

Питання 3. Місце командира і його заступника з виховної роботи (психолога) в організації і здійсненні психологічної роботи

У вирішенні завдань психологічної роботи беруть участь різні суб'єкти, кожен з яких виконує свої специфічні функції. Разом з тим ефективність цієї роботи забезпечується лише спільними, скоординованими зусиллями всіх її суб'єктів.

Це зумовлює необхідність поєднання **двох рівнів організації і здійснення заходів психологічної роботи:**

перший — рівень застосування методів і технологій спеціального психологічного дослідження та впливу, які здійснюються кваліфікованими спеціалістами;

другий — рівень заходів, які реалізуються посадовими особами в рамках організаторської, навчально-бойової, виховної роботи на підставі врахування інформації, отриманої від психологів-фахівців.

Таким чином, особливого значення набуває **проблема взаємодії заступників командирів з виховної роботи (психолога) з командирами**, які згідно зі Статутом внутрішньої служби Збройних сил України відповідають за виховання і навчання підлеглого особового складу (табл. 16-1). Адже слід спеціально акцентувати увагу на особливості взаємодії командира і його заступника з виховної роботи (психолога), яка обумовлена необхідністю «руху» між ними інформації психологічного характеру задля якісного виконання поставленого завдання та збереження при цьому психічного здоров'я військовослужбовців. Успіх психологічної роботи визначатиметься бажанням командира використовувати цю інформацію в інтересах справ та його вмінням її кваліфіковано застосувати. Кожному із них слід пам'ятати, що ця інформація є інформацією особливого характеру, бо вона стосується конкретної людини, її життя і здоров'я, долі і життєвих перспектив, внутрішнього світу. Тому невміле або неетичне її використання може заподіяти більше шкоди,

Табл. 16-1. Специфіка взаємодії командира і заступника з виховної роботи (психолога)

<i>Дії командира</i>	<i>Дії заступника з виховної роботи (психолога)</i>
I. Пізнавальний етап	

<ul style="list-style-type: none"> — з'ясування отриманого завдання; — збір об'єктивної інформації про об'єкт, його оцінювання і прогнозування подальшого розвитку; — формування бажаної концептуальної моделі стану об'єкта; — виявлення методів, форм і технологій впливу на об'єкт з метою виконання 	<p>надає командирі необхідну інформацію про:</p> <ul style="list-style-type: none"> — психологічні фактори, які впливають на виконання поставленого завдання; — морально-психічний стан особового складу, ступеня його психічної готовності і стійкості до виконання завдання; — стан, особливості й можливості
2. Етап ухвалення рішення	
<ul style="list-style-type: none"> — вибір перспективних і поточних цілей, основного напрямку дій; — визначення плану і технології діяльності підлеглих щодо виконання завдання; — визначення оптимальних умов і термінів їх виконання; — вибір ефективних засобів, прийомів і методів діяльності 	<p>дає рекомендації і пропозиції щодо:</p> <ul style="list-style-type: none"> — раціонального розподілу і використання воїнів у процесі виконання завдання; — способів впливу на мікро групи, окремі категорії особового складу в інтересах виконання завдання; — змісту та особливостей психологічної підготовки до виконання завдання та його психологічного супроводження
3. Етап організації виконання рішення	
<ul style="list-style-type: none"> — доведення службових завдань, розподіл функцій підлеглих у процесі виконання завдання; — стимулювання діяльності підлеглих; — узгодження і координація дій, підтримання всіх форм дисципліни, здійснення поточного контролю за виконанням завдання; — забезпечення необхідних умов діяльності; — розвиток професійно важливих якостей, підтримання оптимальних міжособистісних взаємин 	<p>в інтересах розв'язання завдання надає методичну допомогу посадовим особам, а також особисто організує і проводить такі заходи психологічної роботи:</p> <ul style="list-style-type: none"> — психодіагностику та експертизу; — психологічне консультування; — психологічну освіту і навчання; — психотерапію, психокорекцію і психореабілітацію
4. Етап оцінки результату	
<ul style="list-style-type: none"> — оцінка відповідності отриманого результату цілям і нормативним вимогам; — оцінка діяльності підлеглих 	<ul style="list-style-type: none"> — оцінка дієвості заходів психологічного забезпечення та участі різних посадових осіб у їх здійсненні

ніж користі. Ця обставина має орієнтувати всіх суб'єктів психологічної роботи на дотримання етичних норм діяльності, бо психологічна діяльність — це одна найвідповідальніших професій, де необхідно неухильно дотримуватися норм професійної етики.

Згідно з «Етичним кодексом психолога» (ухваленим на I установчому з'їзді

психологів України 18 грудня 1990 р.) офіцери як суб'єкти психологічної роботи мають;

- забезпечувати **конфіденційність** психологічної інформації, яка стосується клієнта, не допускати її оприлюднення;
- вміти зберігати **довіру** підлеглих, правильно орієнтуватися у внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктах;
- не застосовувати таких психологічних технологій, які можуть заподіяти шкоду психіці клієнта;
- не застосовувати адміністративних заходів щодо військовослужбовця на основі отриманої про нього психологічної інформації без її всебічного і ретельного аналізу;
- поважати **особисту гідність і недоторканність особистості** кожної людини (найповніше відображені у Загальній декларації прав людини);
- не примушувати військовослужбовців проходити психічне обстеження або брати участь у корекції їхнього життєвого стилю, особистісних і індивідуальних рис, поведінки без їхньої добровільної згоди на це проходження;
- провідним правилом роботи суб'єктів психологічної роботи має бути принцип **«не зашкодь»**.

У зв'язку з цим виникає проблема відповідальності командира як суб'єкта психологічної роботи. Вивчення й аналіз статутів, керівних документів дає можливість сформулювати найзагальніші положення, які розкривають права та обов'язки командирів щодо організації психологічної роботи у підрозділі (частіші) (рис. 16-1 і 16-2).

Командир має право

- *знайомитися з основними результатами дослідницької та психотерапевтичної роботи, яку здійснює психолог
- *запитувати необхідну психологічну інформацію у вищих психологічних служб
- *особисто отримувати психологічну допомогу у вигляді психологічної діагностики, консультування і психотерапевтичного впливу

Практичний досвід свідчить, що психологічна робота у військах буде ефективною, якщо командир особисто цікавитиметься запланованими заходами, відповідатиме за її керівництво й організацію на основі пропозицій посадових осіб, які відповідають за здійснення цієї роботи, ставитиме завдання підлеглим щодо планування відповідних заходів, підтримки здорового морально-психічного стану особового складу, згуртування військових підрозділів, поліпшення військової дисципліни й правопорядку.

Отже, психологічна робота у військовій частині й підрозділі спрямована на оптимізацію психологічних умов життєдіяльності особового складу, які сприяють підвищенню ефективності функціонування психіки військовослужбовців і перебігу різних соціально-психологічних явищ військового колективу під час виконання специфічних завдань військової діяльності. Ефективність цієї роботи залежить, з одного боку, від творчої взаємодії її суб'єктів, а з іншого — від діяльності фахівців психології.

Обов'язки командира як суб'єкта психологічної роботи

- *консультуватися з психологом про можливі психічні наслідки своїх дій і рішень, які зачіпають інтереси особового складу
- *опиратися у здійсненні кадрової політики на результати професійно-психологічного відбору військовослужбовців
- *при плануванні заходів бойової й мобілізаційної готовності, бойової підготовки

та інших видів діяльності особового складу передбачати їх психологічне забезпечення

*контролювати діяльність своїх підлеглих з проблем реалізації ними завдань психологічної роботи

*забезпечувати участь психолога в організації несення вартової служби, бойового чергування

*оптимально використовувати ефективні форми психологічної роботи

*під час провадження повсякденної діяльності особового складу передбачати заходи зміцнення психічного здоров'я воїнів

*знати основні психічні показники і критерії різних видів діяльності особового складу

Рис. 16-2. Обов'язки командира як суб'єкта психологічної роботи

Питання 4. Основні обов'язки військових психологів і органів виховної роботи

В організації та здійсненні психологічної роботи, що охоплює широкий спектр проблем життєдіяльності Збройних сил України, ключове місце посідають військові психологи. їхні посади впроваджені починаючи з батальйонної ланки. У батальйоні (лінійному й окремому) і полку (на кораблі 1 рангу) психологічну роботу провадять офіцери-психологи:

— в батальйоні — офіцер з морально-психологічної підготовки та забезпечення військової дисципліни, психолог (за відсутності у ротах заступників командирів рот з виховної роботи);

— у полку — старший офіцер із соціально-психологічного забезпечення бойової готовності та морально-психологічної підготовки, психолог; офіцер з аналізу морально-психологічного стану військової дисципліни та профілактики правопорушень, психолог (ці посади передбачені у штаті відділення виховної роботи полку).

Психолог підпорядковується заступникові командира з виховної роботи, а зі спеціальних питань — психологові вищого органу виховної роботи.

Основні напрями психологічної роботи психологів визначаються Концепцією виховної роботи в Збройних силах та інших військових формуваннях України, Положенням про органи виховної роботи в Збройних силах України та іншими нормативними документами. В них визначені основні завдання психологічної роботи щодо підвищення ефективності діяльності особового складу в повсякденних і бойових умовах.

Але психологічна робота у військах не обмежується лише цими напрямками роботи. Залежно від конкретних умов бойової та інших видів діяльності, завдань, які розв'язують підрозділи (частини), особливостей служби в різних видах та родах військ можна і доцільно провадити й інші заходи, що сприятимуть поліпшенню психічного здоров'я військовослужбовців та членів їхніх родин, цивільного персоналу, оптимізації життєдіяльності особового складу.

У своїй практичній діяльності психолог має суворо дотримуватися *«Етичного кодексу психолога»*, який є гарантом його високопрофесійної, гуманної й високоморальної діяльності. Кодекс — це сукупність етичних норм і правил поведінки, що склалися в співтоваристві психологів і регулюють їхню професійну діяльність.

Етичний кодекс фахівця-психолога у Збройних силах України базується на загальних *принципах психологічної роботи*, до яких належать:

— *принцип відповідальності* (необхідність відповідати за зміст,

інтерпретацію й висновки психологічного дослідження, за всі рішення, які психолог ухвалює в процесі забезпечення достовірності, вигідності й надійності використаних методик);

- **принцип професійної компетентності** (володіння методологією, теорією і методикою психологічного дослідження, конкретними ефективними методиками психодіагностики, практичними й методичними навичками і вміннями опрацювання отриманих дослідних даних);
- **принцип правової обґрунтованості й етичної доцільності** (відповідність статусу освітнього рівня діагноста чинним вимогам);
- **принцип гуманізму**, поваги особистісної самобутності та недоторканності особистості кожного воїна (головний морально-позитивний ефект будь-якого психологічного дослідження — це дотримання правила «не зашкодь»);
- **принцип забезпечення таємності інформації**, що затримує особисте життя воїна або особового складу (конфіденційність — це збереження професійної таємниці, нерозголошення інформації, отриманої у процесі психологічної роботи);
- **принцип добровільності** (захист інтересів особистості воїна — це дотримання принципу її добровільної участі в дослідженнях; обов'язком психолога є налагодження співпраці з пацієнтом, турбота про його психічний стан);
- **принцип своєчасності, постійності, систематичності та комплексності**;
- **принцип всебічного забезпечення психологічної роботи.**

Знання основних вимог і правил цих принципів та їх суворе дотримання забезпечують психологам у їхній діяльності особистісний підхід, наповнюють їхню діяльність гуманізмом, сприяють своєчасному розв'язанню у військовому середовищі особистісних, колективно-групових і діяльнісних проблем, ефективно впливають на життєдіяльність особового складу.

Крім того, психолог завжди має пам'ятати про те, що:

- він забезпечує цілковиту надійність отриманих результатів;
- він відповідає за рішення, які ухвалюють офіційні особи на основі його висновків та рекомендацій;
- він запобігає можливим помилкам у діяльності непрофесійних психологів (на полковому рівні такими мають бути офіцери структур виховної роботи, лікарі, заступники командирів з виховної роботи, залучення яких до психологічної роботи допускається у разі необхідності наказом командира полку після узгодження із психологом вищого органу), що допомагають йому в роботі, але не ознайомлені з вимогами стосовно обмежень у використанні інформації про досліджуваних, Психолог відповідає за правильне й доступне роз'яснення непрофесіоналам суті застосовуваних психологічних методів, а також за можливі антигуманні дії;
- він знає, що будь-яка особа, яка є пацієнтом психолога, має право відмовитися від участі в психологічному обстеженні або експерименті і відмежуватися тим самим від небажаного втручання у свій внутрішній світ (за винятком обстежень, які здійснюються в плановому порядку в полку (на кораблі));
- його обов'язок зберігати професійну таємницю втрачає силу, якщо положення закону або наказу вимагають від психолога повідомити про отриману інформацію.

І нарешті, щодо конкретних нормативних функціональних обов'язків психологів у

військових підрозділах і частинах необхідно зазначити, що у Збройних силах України типового переліку цих обов'язків немає. В оперативних командуваннях такі обов'язки розробляють самостійно із врахуванням конкретної специфіки професійної діяльності видів Збройних сил і родів військ. Тому розглянемо узагальнені обов'язки психологів, які належать до складу відділення виховної роботи полку, бо вони є типовими для фахівців полкового рівня.

Старший офіцер із соціально-психологічного забезпечення бойової готовності та морально-психологічної підготовки, психолог відповідає за організацію і стан соціально-психологічної роботи в частині та її вплив па бойову і мобілізаційну готовність, бойову підготовку, виконання навчально-бонових завдань, навчання особового складу. **Він зобов'язаний:**

- розробляти пропозиції до плану **бойової та мобілізаційної** готовності частини, відпрацьовувати формалізовані документи па воєнний час. періодично перевіряти готовність техніки і майна відділення виховної роботи, їхню укомплектованість та боєздатність;
- розробляти проекти розпоряджень командира з МПЗ бойової і мобілізаційної готовності та бойової підготовки;
- розробляти рекомендації стосовно комплектування підрозділів, які несуть бойове чергування, підбору команд (груп) для виконання завдань у відриві від військової частини, знаття психологічного напруження під час діяльності в екстремальних ситуаціях;
- розробляти рекомендації з підготовки особового складу до бойових дій і відновлення боєздатності підрозділів через моделювання у процесі бойової підготовки умов сучасної війни;
- готувати та спільно з начальниками служб провадити вікторини, конкурси, змагання з видів і тем бойової підготовки;
- організовувати й провадити заняття з офіцерами виховної роботи запасу;
- організовувати й провадити заходи щодо забезпечення соціальної і психічної адаптації військовослужбовців відповідно до їхньої військової спеціальності, індивідуальних, нервово-психічних якостей та умов служби;
- провадити прогностні розрахунки психічних втрат особового складу в бойових умовах;
- здійснювати індивідуальну психодіагностику особистості воїна;
- провадити заняття з офіцерами з проблем морально-психологічного забезпечення бойової та мобілізаційної готовності, бойової підготовки;
- провадити соціально-психологічні дослідження з виявлення індивідуальних, групових та колективних настроїв, характеру міжособистісних взаємин, вивчення потреб і запитів особового складу;
- організовувати й забезпечувати у військових підрозділах роботу кімнат психологічного розвантаження;
- брати участь у психологічній підготовці особового складу для ведення сучасного бою, ефективного виконання бойових і навчально-бойових завдань;
- брати участь у плануванні й організації професійної підготовки офіцерського складу з проблем психології та педагогіки, у навчанні офіцерів виховної роботи формам і методам

морально-психологічного забезпечення бойової і мобілізаційної готовності, бойової підготовки, в розробленні планів здійснення заходів морально-психологічної підготовки;

- співпрацювати на основі розпоряджень командира і заступника командира з виховної роботи з військкоматами, уточнювати приписку військовозобов'язаних офіцерів виховної роботи запасу та брати участь у їх підборі і розстановці по посадах, організувати роботу з ними щодо ефективного виконання ними функціональних обов'язків у воєнний час.

Офіцер з аналізу морально-психологічного стану військової дисципліни та профілактики правопорушень, психолог відповідає за формування і розвиток у військовослужбовців особистої відповідальності за свідоме виконання вимог Конституції та законів України, військових статутів, Військової присяги, функціональних обов'язків, наказів командирів і начальників, ефективність заходів, які спрямовані на зміцнення військової дисципліни та профілактики правопорушень, та їхнє психологічне насичення. На підставі знання вимог Конституції та законів України, Військової присяги, Головнокомандувача та Міністра оборони України з питань військової дисципліни та профілактики правопорушень він особисто провадить:

- заняття щодо роз'яснення державної політики у соціально - правовій сфері, наказів і директив Міністра оборони України із соціальних питань, зміцнення правопорядку і дисципліни в одному із відстаючих підрозділів;
- індивідуальну профілактичну допомогу з 1-2 військовослужбовцями, схильними до скоєння правопорушень;
- заняття з різними категоріями посадових осіб частини та підрозділів з навчання їх практиці індивідуально-виховної роботи з особовим складом, зміцнення правопорядку та військової дисципліни.

Він провадить:

- облік злочинів і подій, порушень військової дисципліни та громадського порядку;
- готує експрес-аналіз стану військової дисципліни в частині та довідкові матеріали для підбиття підсумків.

Окрім того, він також:

- аналізує стан військової дисципліни в частині;
- встановлює причини та умови, що сприяють скоєнню правопорушень;
- перевіряє у підрозділах ведення журналів обліку порушень військової дисципліни та службових карток солдат і сержантів;
- вивчає соціальний стан, запити та настрої особового складу, листи, скарги та заяви, що надходять;
- доповідає по команді висновки та пропозиції щодо забезпечення соціальної справедливості, реалізації встановлених законодавством прав та пільг;
- вивчає взаємини, МПС і військову дисципліну в підрозділах;
- вивчає соціально-політичний стан у районі розташування частини, вносить пропозиції заступникові командира з виховної роботи щодо вдосконалення виховання підлеглих;
- встановлює причини соціального напруження та спільно з іншими посадовими особами здійснює заходи зі своєчасного вирішення соціально-побутових проблем особового складу. **На нього покладається також:**
- організація та контроль здійснення правового інформування у підрозділах;

- організація та контроль занять у системі гуманітарної підготовки з соціально-психологічної тематики та проблем профілактики правопорушень;
- контроль доведення до особового складу, що залучається до несення вартової та внутрішньої служби, статей Кримінального кодексу України про відповідальність за порушення правил несення служби та поведження зі зброєю;
- забезпечення довідковими матеріалами куточків правових знань в підрозділах і бібліотеці частини.

Важливими напрямками його роботи є:

- надання допомоги командирам підрозділів щодо профілактики правопорушень статутного порядку і зміцнення військової дисципліни;
- утвердження високоморальних норм поведінки у стосунках між військовослужбовцями і суворе дотримання вимог військових статутів;
- вивчення морально-психічного клімату у підрозділах і зміцнення військової дисципліни;
- аналіз соціальних умов служби, побуту та їх вплив на стан військової дисципліни, пропозиції щодо їх поліпшення;
- здійснення психологічного аналізу чинників, які викликають порушення правил статутних взаємин між воїнами та інших негативних явищ, і здійснення їх профілактики та корекції;
- надання посадовим особам, які призначені для проведення адміністративних розслідувань та дізнань, військовослужбовцям і членам їхніх родин консультативної допомоги в оформленні необхідних документів для реалізації встановлених для них законодавством прав та пільг.

Він бере участь:

- в аналізі та вирішенні конфліктних ситуацій у військових підрозділах;
- у доведенні вироків військових судів, статей Кримінального кодексу України про кримінальну відповідальність за скоєні злочини.

З метою оптимального вирішення соціально-побутових проблем, зміцнення правопорядку та дисципліни, проведення заходів правової підготовки і правового виховання військовослужбовців **він підтримує постійну взаємодію з:**

- правоохоронними установами;
- членами військових судів;
- активом громадських організацій.

Отже, ми розглянули основні обов'язки психологів полкової ланки. Однак, зважаючи на специфіку професійної діяльності психолога (психолог не лікує, а допомагає клієнтові розв'язати конкретні проблеми), слід зазначити, що в цій діяльності слід виявляти творчість, людяність, небайдужість до особового складу.

Питання 5. Окремі аспекти вивчення психологом особистості військовослужбовця и соціально-психологічних явищ у військових підрозділах

Основні методи психологічної роботи щодо вивчення особистості військовослужбовця і різноманітних соціально-психологічних явищ у малих соціальних групах військового середовища були розкриті у темах 7 і 9 цього підручника. Їх творче застосування забезпечує психолога необхідною інформацією для організації і здійснення виховної роботи. Увагу слід акцентувати на необхідності

всестороннього вивчення особистості воїна і психології малої соціальної групи.

Військовослужбовець як особистість пізнається перш за все через дослідження його психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних станів (задоволення або незадоволення тощо), психічних властивостей (спрямованість, характер, здібності і темперамент), психічних утворень (знання, навички, вміння), настанов, життєвих орієнтирів і цінностей, мотивів і мотивацій, результатів його діяльності, ставлення до виконання службових обов'язків тощо. Увагу слід звертати на вивчення психічних властивостей особистості воїна, які посідають провідне місце у його психіці, визначають індивідуальність особистості, її духовний світ, особливості поведінки, спілкування і діяльність.

Питання 5.1. Рекомендації щодо виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості

Зважаючи на екстремальний характер бойової діяльності особового складу, слід наголосити на необхідності вивчення такої риси характеру особистості воїна, як *нервово-психічна нестійкість*.

Під НПН розуміють *схильність воїна до зривів нервової системи при значних фізичних, психічних та інших навантаженнях*. Поняття «НПН» поєднує патологічні та передпатологічні особливості особистості, що знижують можливості адаптації людини до ускладнених, стресових умов існування та діяльності. Найчастіше вона спостерігається при акцентуаціях характеру, пограничних станах, легких ступенях розумового відхилення, алкоголізмі, наркоманії та певних психічних захворюваннях. У її походженні головну роль відіграють біологічна неповноцінність нервової системи разом з несприятливими психічними і соціальними умовами. У полку має існувати ***чітка методика роботи щодо виявлення осіб з НПН***.

З прибуттям у частину молодого поповнення психолог провадить інструктивно-методичне заняття з посадовими особами пункту прийому поповнення, командирами підрозділів, заступниками командирів з виховної роботи. На цьому занятті він у доступній формі розповідає про сутність і ознаки вияву НПН у спілкуванні, поведінці, діяльності, зовнішньому вигляді військовослужбовця, а також акцентує, на що звернути увагу при вивченні документів і в процесі бесіди з молодими воїнами. Визначається порядок роботи, форма і зміст документу, що готується командирами підрозділів та їх заступниками з виховної роботи, про осіб, які підлягають розширеному психологічному обстеженню.

У результаті вивчення документів можуть бути отримані такі **непрямі ознаки НПН** молодого воїна:

- психічні захворювання батьків та близьких родичів;
- перенесені травми та інфекційні хвороби головного мозку;
- спостереження в психоневрологічному диспансері;
- енурез;
- відсутність одного з батьків;
- наявність відстрочки від призову за станом здоров'я;
- труднощі в ученні та опануванні певного фаху;
- складнощі у стосунках з товаришами;
- низька громадська активність;
- вузькість та невідповідність віку особистих інтересів і захоплень;
- дражливість і нестійкість настрою;
- раннє зловживання алкоголем, куріння, вживання наркотиків та ін.

За наявності кількох цих ознак воїн заслуговує ретельнішої уваги та спостереження. За наявності 3-5 ознак він заноситься в списки для більш поглибленого обстеження

психологом частини.

Спостереження за поведінкою молодих воїнів має бути спрямоване на виявлення осіб, схильних до замкненості, сором'язливих, нерішучих, боязких, плаксивих, конфліктних, порушників розпорядку дня, розв'язних у поведінці.

Заслугує на увагу також Інформація щодо осіб з недоліками артикуляції (недорікуватість, шепелявість), що погано володіють мовою, зі спонтанними рухами, тремтінням кінцівок. За наявності навіть однієї з перерахованих ознак, що стійко виявляється в процесі спостереження, особливо в осіб, які за результатами вивчення документів вже мають ознаки НПН, воїн заноситься до списку осіб, що підлягають поглибленому дослідженню психологом частини. За епізодичного вияву тієї чи іншої ознаки цей воїн у разі подальшого вивчення потребує особливої уваги.

З метою отримання конкретних даних про особливості поведінки молодого поповнення до спостереження можна залучати і сержантський склад, попередньо проінструктувавши його.

Зібравши та проаналізувавши всю інформацію, слід переходити до завершального етапу дослідження — до **індивідуальної співбесіди**.

У процесі бесіди уточнюються отримані дані, аналізуються якості особистості, які неможливо було оцінити за допомогою спостереження або документів. Особлива увага звертається на осіб, у яких на етапі вивчення документів виявлені опосередковані ознаки НПН, а також мають місце епізодичні її вияви у поведінці.

Визначаючи приблизний план бесіди, необхідно передбачити для обговорення такі проблеми, як умови виховання та розвитку, ставлення до алкоголю і наркотиків, стан здоров'я, ставлення до оточення та осіб протилежної статі тощо. Під час цієї бесіди у співрозмовника слід намагатися отримати відповіді на такі **запитання**:

- Чи не спостерігалось у нього сноходу (нічниці)?
- Чи є або був енурез?
- Чи є труднощі у зосередженні уваги на певній проблемі?
- Як розвинута пам'ять?
- Чи не переслідують нав'язливі думки?
- Чи не виявляється плаксивість?
- Чи не спостерігається порушення сну?
- Чи не часто забуває про дії, які він скоїв?
- Чи не спостерігається панування безпідставного поганого або піднесеного настрою?
- Чи не спостерігаються безпідставно часті зміни настрою?
- Чи не спостерігається у військовослужбовця підвищена тривожність (особистісна або ситуативна)?
- Чи не спостерігаються у нього нетерпимість, метушливість, роздратованість, втомлюваність, сонливість, непосидючість, запальність без причин?

Позитивні відповіді на ці питання свідчать про те, що у цього військовослужбовця є певні ознаки НПН. **Ознаками НПН та умовами, які сприяють її розвитку**, слід також вважати:

- виховання в неповній родині (погані взаємини батьків, наявність у них судимості, психічних захворювань, надто строге або вільне виховання, зловживання членами родини алкоголем);
- ранній алкогольний досвід військовослужбовця;
- випадки вживання наркотиків або наркотичних препаратів;
- конфлікти у школі, родині;
- наявність нервово-психічних захворювань;

—ранній сексуальний досвід.

За результатами здійсненої роботи командири підрозділів та їхні заступники з виховної роботи складають список військовослужбовців, що потребують поглибленого психологічного дослідження. Психолог провадить анкетування прибулого поповнення за допомогою анкети «Прогноз». Воїни, що потребують поглибленого психологічного дослідження, вивчаються за допомогою особистісного об'їзника «НПН-А», а також інших психологічних тестів. Конкретний їх підбір визначається рівнем професійної підготовленості психолога.

Результатом вивчення прибулого поповнення має бути виокремлення військовослужбовців з НПН за такими ознаками:

— з явними ознаками НПН (ця група потребує медичного освідчення на предмет придатності до військової служби);

Табл. 16-2. Основні форми вияву НПН та її характерні ознаки

<i>Основні форми виявів НПН</i>	<i>Характерні ознаки НПН</i>
порушення професійної діяльності	нестійкість, несформованість професійних інтересів, низька ефективність діяльності, порушення правил експлуатації техніки, допущення випадків аварій та травматизму;
порушення функціональних та соціальних норм поведінки	порушення або недотримання вимог функціональних обов'язків, схильність до невиконання розпоряджень керівництва, рання алкоголізація, сексуальні відхилення, випадки суїцидальних дій, крадіжки;
порушення правил і норм міжособистісних	ізольованість, замкненість у групі, грубість, егоїзм, зневажливе ставлення до значимих для групи цілей, підвищена навіюваність, образливість, підвищена вразливість;
недостатня соціальна зрілість	обмеженість бажань, потреб, захоплень, інтересів, невідповідність інтересів та схильностей віку людини, невміння та нездатність контролювати власні почуття та емоції,
передхворобливі та хворобливі ознаки	млявість, знижена активність, виснаженість, роздратованість, уповільнений темп дій, загальмованість мислення, нав'язливі дії та думки

— з помірними ознаками НПН (обмежують їх використання за окремими спеціальностями або в окремих ситуаціях. З ними необхідно провадити індивідуальні психопрофілактичні, корекційні, виховні та організаційні заходи).

В осіб з НПН навіть незначна невідповідність між вимогами, що висуває військова діяльність, і можливостями особистості може призводити до значних відхилень у поведінці та військово-професійній діяльності.

Адже за здійснення психологічної роботи, й особливо у процесі професійно-психологічного відбору (ППВ), варто приділяти значну увагу призовникам, котрі мають вияви НПН, характеристика яких подається у табл.16-2.

Після цього з військовослужбовцями, які мають ознаки НПН, необхідно організувати профілактичну роботу, **основними напрямками якої є:**

- уважне і чуйне ставлення до підлеглих, повага їхніх почуттів, думок, суджень, недопущення щодо них різких образливих висловлювань, несправедливості;
- створення у військових підрозділах здорового морально - психологічного клімату;
- створення умов для нормального побуту, задоволення духовних і матеріальних потреб військовослужбовців, боротьба з такими антисоціальними явищами, як пияцтво, наркоманія і токсикоманія;

- звільнення (часткове, повне, кількаразове) таких військовослужбовців від екстремальних видів військової діяльності та переведення у підрозділи господарчого обслуговування;
- особисте здійснення з ними психокорекційної і психореабілітаційної роботи, допомога їм у визначенні життєвого смислу і позитивних життєвих орієнтирів заступником командира виховної роботи, психологом і медичним працівником.

Так само слід уважно і ретельно досліджувати й інші психічні якості особистості військовослужбовця, для чого можна запропонувати таку послідовність їх психологічного вивчення (табл. 16-3).

Отже, вивчення особистості воїна психологом та іншими посадовими особами складається з таких **послідовних етапів діяльності:**

- ППВ воїнів;
- вивчення молодого поповнення на етапі його адаптації до військового середовища;
- поглиблене вивчення особистості воїна;
- подальше вивчення особистості воїна.

<i>Етапи</i>	<i>Завдання, що вирішуються</i>	<i>Суб'єкти</i>	<i>Місце</i>	<i>Періодичність і час</i>
Індивідуальна психодіагностика				
1) професійно-психологічний відбір (ППВ)	визначення рівня професійної придатності призовника до військової служби	група ППВ призовної комісії	військо-вий комісаріат	під час призову на військову службу
2) первинне вивчення	отримання первинної інформації про особистість воїна; виявлення осіб з низьким рівнем НПН	посадові особи військової частини, психолог	пункт прийому молодого поповнення	після прибуття особового складу до частини протягом місяця
3) поглиблене вивчення	всебічне вивчення особистості воїна, з'ясування її індивідуально-психічних особливостей, визначення основних напрямів подальшої з ним роботи	психолог, медик	кабінет психологічного консультування	під час самостійного звернення воїна до психолога; при виявленні у воїна низького рівня НПН; при направленні посадовими особами воїна до психолога

4) наступне вивчення	визначення рівня пси- хологічної готовності воїна до військово- професійної діяльно- сті: підбір кандидатів на конкретні посади та спеціальності; оцін- ка відповідності воїна посаді, яку він займає	коман- дири, офіцери органів виховної роботи, ПСИ- ХОЛОГ	у під- розділі, на за- няттях, на вах- ті та і н.	у процесі повсякденної, бойової, навчально-бойової та інших видах діяльності протягом всієї військової служби
----------------------------	---	---	--	---

В результаті вивчення особистості воїна у військовому підрозділі складається *Картка соціально-психічних якостей особистості воїна*:

Питання 5.2. Картка соціально-психічних якостей особистості воїна (Додаток)

Так само творчо слід ставитися до **вивчення соціально-психологічних явищ у військовому підрозділі**, що організується і провадиться заступником командира з виховної роботи (психологом) разом з іншими офіцерами. Воно включає первинне і наступне поглиблене вивчення (табл. 16-4).

Вивчення соціально-психологічних процесів у сформованих підрозділах провадиться через 4-6 тижнів після їх комплектування. Динаміка процесів оцінюється за результатами повторного дослідження, а також на підставі постійного вивчення, яке здійснюється офіцерами підрозділу. Отримані результати доповідаються командирові підрозділу та частини у вигляді доповіді-довідки.

Психологічне дослідження військового підрозділу поряд з параметричним описом підрозділу (функціональне призначення, композиція, соціально-демографічні характеристики, рівень професійної підготовки, досвід бойової і навчально-бойової діяльності) **включає**:

- оцінку групових соціально-психологічних процесів, характер спілкування, з'ясування внутрішньокolleктивної поведінки окремих членів колективу;
- оцінку динаміки розвитку колективу;
- оцінку групових позитивних і деструктивних соціально-психологічних явищ тощо.

Найзагальнішим комплексним показником згуртованості військового підрозділу є позитивний морально-психічний стан особового складу, його психологічна готовність до військово-професійної діяльності, потенційна спроможність ефективно розв'язувати конкретні завдання

Табл. 16-4. Етапи соціально-психологічного дослідження колективу військового підрозділу та його зміст

Етапи	Завдання, що розв'язуються	Суб'єкти	Місце	Періодичність і час
-------	----------------------------	----------	-------	---------------------

первинне дослідження	оцінка сумісності і задоволеності воїнів;	психолог	підрозділ	через 4-6 тижнів після комплектування
наступне поглиблене дослідження	— оцінка сумісності, згуртованості воїнів, характеру міжособистісних взаємин; — оцінка рівня психологічної готовності підрозділу до виконання бойових, навчально-бойових та інших завдань; — прогнозування розвитку соціально-психологічних процесів у підрозділі та обґрунтування	ПСИХОЛОГ спільно з командирами підрозділів та їхніми заступниками з виховної роботи	підрозділ	2-3 рази в період навчання, а також за вказівкою командира частини, на прохання командирів підрозділів та їхніх заступників

бойової, навчально-бойової і службової діяльності та інших повсякденних проблем життєдіяльності військового підрозділу.

Під час дослідження соціально-психологічних явищ військового підрозділу психолог, як правило, зосереджує **основну увагу на:**

- співвідношенні офіційної та неофіційної структур міжособистісного спілкування воїнів;
- наявності та характеристики мікрогруп різної спрямованості та виявленні їх лідерів;
- загальній оцінці колективної згуртованості.

Для вивчення соціально-психологічних явищ військового колективу заступник командира підрозділу з виховної роботи (психолог) зазвичай користується методами спостереження, опитування, аналізу результатів групової діяльності, узагальнення незалежних характеристик, соціометрії, референтометрії, шкалою прийнятності та ін.

Питання 6. Завдання і зміст психологічного відбору

16.6.1. Психологічний відбір і психофізіологічне обстеження

У межах військово-професійного відбору провадиться комплекс заходів, спрямованих на встановлення відповідності соціальних, психічних, психофізіологічних якостей призовників (кандидатів до вступу у ВВНЗ) вимогам військово-професійної діяльності. Він дає можливість ймовірно оцінити спроможність людини опанувати певну військову спеціальність, можливість досягнення в ній певного рівня розвитку й успішного виконання професійних функцій у типових ситуаціях. Такий відбір може провадитися й військовослужбовцями у військах з метою їх оптимального розподілу за військовим фахом і посадою.

Він включає такі **компоненти: медичний, фізіологічний, педагогічний і психологічний.** Докладніше схарактеризуємо останній, сутністю якого є діагностика і прогнозування здібностей особистості.

Психологічний відбір (ПВ) являє собою комплекс заходів, спрямованих на

діагностування і прогнозування індивідуально-психічних якостей особистості з метою раціонального розподілу молодих воїнів (призовників) за спеціальностями, посадами і підрозділами, оптимального комплектування ВВНЗ курсантами. Адже такий відбір забезпечує відповідність особистісних, психічних та інших якостей військових спеціалістів вимогам їхньої військово-професійної діяльності.

ПВ є основною частиною військово-професійного відбору, що складається з таких **етапів**:

- здійснення діагностичних вимірів і первинне опрацювання отриманих діагностичних даних;
- формулювання прогнозу щодо здібностей конкретного кандидата до певного виду військово-професійної діяльності та оцінки до ймовірного рівня його придатності;
- верифікації прогнозів на основі даних про фактичну ефективність військово-професійної діяльності осіб, які були відібрані.

На його основі щодо конкретного призовника чи кандидата для вступу у ВВНЗ робляться такі оцінки:

- рівня розвитку пізнавальних та інших психічних процесів особистості;
- адаптаційного потенціалу особистості та її нервово-психічної стійкості;
- рівня розвитку спеціальних, професійно важливих якостей особистості;
- провідних мотивів і мотивацій професійної діяльності;
- військово-професійної спрямованості.

ПВ включає соціально-психологічне вивчення та психофізіологічне обстеження особистості призовника або кандидата для вступу ВВНЗ.

Соціально-психологічне вивчення передбачає оцінку моральних якостей особистості, суспільної і трудової активності, військово-професійної спрямованості, з'ясування мотивів і мотивації вибору конкретної спеціальності, особливостей життєвого досвіду й умов виховання та розвитку, специфіки спілкування і поведінки в колективі. Для цього застосовуються такі методи, як аналіз документів, опитування, індивідуальна співбесіда. Такий аналіз передбачає **вияв**:

- захопленість, схильностей та інтересів, які пов'язані з військовою службою;
- мотивів і мотивації вибору конкретної військової спеціальності;
- якостей засвоєння програми початкової військової підготовки;
- уявлень про життя та діяльність в армійському середовищі, про ті вимоги, які висувуються перед військовослужбовцем військовою службою;
- адекватності співвідношення цих вимог із власними можливостями під час служби в частині.

Психофізіологічне обстеження дає змогу оцінити пізнавальні психічні процеси (пам'ять, сприймання, мислення, увагу) та ін., швидкість і координацію рухів (особливості психомоторними), емоційно-вольові якості й рівень нервово-психічної стійкості. Це обстеження, як правило, здійснюють психофізіологи з **метою**:

- відбору та розподілу призовників для підготовки до служби у Збройних силах та інших військових формуваннях України;
- оцінки загального розвитку кандидатів для вступу у ВВНЗ під час попереднього дослідження;
- оцінки загального рівня підготовки сержантів та просування їх на вищі посади;
- виявлення осіб з ознаками НПН.

У психофізіологічному обстеженні застосовуються методи універсального набору психодіагностичних тестів (вивчення особистісного потенціалу військовослужбовців: інтелектуального; емоційно-вольового; мотиваційного; психофізіологічного; психічного) та спеціальних методик, призначених для визначення необхідних фахівцеві професійно важливих якостей для певного виду військово-професійної діяльності. Наприклад, психофізіологічні вимоги до льотчика або офіцера сухопутних військ суттєво відрізняються.

Для цього слід проводити **професіографічний аналіз діяльності військових спеціалістів**, який полягає у виявленні панівних психічних і фізіологічних характеристик діяльності цих спеціалістів. Ці характеристики необхідні для складання фізіопсихограм конкретної військово-професійної діяльності. Їх основний зміст полягає у визначенні тих фізіологічних і психічних властивостей військовослужбовця, які безпосередньо впливають на ефективність його діяльності.

З'ясування психічних і фізіологічних характеристик діяльності щодо конкретної військової спеціальності складається з трьох стадій.

Перша стадія полягає у створенні вимог до психічних та фізіологічних якостей на підґрунті фізіограми професійної діяльності (тут насамперед рекомендується з'ясувати такі характеристики виявів психіки військовослужбовця: концентрація, переключення і обсяг уваги, розвиненість і обсяг видів пам'яті взагалі та оперативної пам'яті зокрема, швидкість переведення інформації з довгострокової пам'яті в оперативну, здатність до вироблення складних сенсомоторних навичок тощо).

На **другій стадії** відбувається кількісна характеристика тих психічних і психофізіологічних виявів спеціаліста, які були з'ясовані на першому етапі. Вони оцінюються за п'ятибальною системою, де п'ять балів отримує найзначиміша якість або функція, на які припадає головне навантаження у процесі військово-професійної діяльності. Після цього складається таблиця, де наводяться характеристики цих виявів, і до їх розміщують за порядком зменшення показників.

На **третьій стадії** визначаються якості, з якими пов'язаний загальний перелік всього циклу військово-професійної діяльності.

Аналіз структури військово-професійної діяльності передбачає виконання таких **процедур**:

- складання переліку завдань, факторів і умов цієї діяльності, які суттєво впливають на ефективність, наприклад, професійно-технічної системи (або якості діяльності) та стан людини в процесі виконання цих завдань;
- виявлення оптимального алгоритму розв'язання завдань на технологічному рівні;
- виявлення оптимального алгоритму розв'язання завдань на операційно-психологічному рівні;
- побудову таблиць реалізації алгоритмів у типових та найбільш критичних варіантах вирішення завдань з описом психологічної сутності дій людини;
- складання схем просторово-часової реалізації вищезазначених алгоритмів діяльності;
- визначення ступеня відповідності кожної дії та їх сукупності, інформаційного та моторного поля інженерно-психологічним закономірностям і вимогам.

Складання і аналіз переліку завдань, факторів і умов діяльності конкретного спеціаліста відбувається таким чином. Наприклад, при виявленні алгоритмів розв'язання завдань на технологічному рівні виокремлюють значні операції у професійно-технічній системі за технологічними критеріями. На цьому рівні виокремлюють як самостійні елементи дій людини, хоча в деяких випадках технологічні операції можна цілком замінити її комплексними діями. Завдання

аналізу полягає в тому, щоб скласти перелік операцій і показати в процесі діяльності їх зв'язки між собою. Для формалізованого опису пропонується застосовувати графічні схеми переходів.

Аналіз структури діяльності на операційно-психофізіологічному рівні передбачає декомпенсацію процесу діяльності до окремих простих дій. Критерієм простої дії є наявність однієї (без проміжних) усвідомленої мети операції, що виконується людиною. Декомпенсацію професійної діяльності слід доводити до простих дій і оперативних одиниць Інформації.

Оперативною одиницею інформації є сигнал, який у цьому процесі перетворення інформації та енергії диференціюється людиною від інших сигналів за однією ознакою. В контексті аналізу діяльності просту дію можна визначити як дію, що призводить до формування однієї одиниці Інформації.

Операційно-психологічний аналіз здійснюється послідовним розподілом завдань і функцій професійно-технічної системи, від складних до простих дій і оперативних одиниць інформації. При цьому щоразу визначають логічні, просторові й часові зв'язки між відокремленими компонентами, тобто будують детальніший алгоритм діяльності фахівця. Але діяльність має виступати як складна, ієрархічно побудована багаторівнева структура, що динамічно розвивається з великими можливостями переходу від одного рівня до іншого.

Сутність алгоритмічного аналізу професійної діяльності полягає в:

- розкладенні робочого процесу на якісно елементарні складові;
- визначенні їх логічного зв'язку між собою;
- визначенні переліку заходів, які мають певний психофізіологічний смисл.

Питання 6.2. Формування батареї тестів при професійному відборі

Тестова батарея— це сукупність груп тестових завдань (субтестів), об'єднаних в одну психодіагностичну методику і спрямованих на вимірювання різних сторін складного психодіагностичного конструкта. З цією метою можна використовувати такі тести:

Тести апаратурні — це такий тип методик, які вимагають застосування спеціального обладнання для здійснення досліджень або реєстрації отриманих дослідних даних. До їх переваг слід віднести достатньо високу точність і об'єктивність отриманих результатів, можливість автоматизації збору первинних «сирих» даних. Окрім того, нівелюється чинник впливу експериментатора на результат. Можна досягти найвищого ступеня стандартизації процедури дослідження, що позитивно впливає на надійність тесту.

До недоліків апаратурного способу належать:

- цінність апаратури та обладнання;
- обмеження можливостей якісного аналізу результатів роботи досліджуваного.

Тести бланкові — це психодіагностичні методики, які передбачають самостійну роботу досліджуваних. їм пропонують спеціальний бланк (брошура, об'єдник тощо), в якому міститься інструкція та приклади розв'язання, робочі завдання і графі для відповідей. До них належать такі методики, як коректурна проба, незавершені речення, дослідження самооцінки та ін.

Тести вербальні — це такі психодіагностичні методики, в яких матеріал тестових завдань наданий у вербальній формі. Досліджувані здійснюють операції з поняттями, розумові дії у мовно-логічній формі. Найчастіше вони спрямовані на вимірювання

здібностей до розуміння вербальних інструкцій, перевірку розвиненості певних навичок, з'ясування вмінь оперування граматичними мовними формами та ін.

Тести групові — це тип методик, призначених для одночасного дослідження малої соціальної групи. Їх не слід плутати із методиками дослідження соціально-психологічних особливостей груп.

Одним із перших тестів масового дослідження стали армійські тести «Альфа» і «Бета», які були розроблені у США і спрямовані на оцінку проходження служби.

Кількість одночасного тестування осіб обмежується можливостями контролю і спостереження з боку дослідника. Максимально допустима кількість досліджуваних — 20—25 осіб.

Однією з основних вимог є те, що необхідно забезпечити самостійну роботу кожного із досліджуваних, виключаючи можливість впливу з боку інших. Також використовуються тести досягнень, інтелекту, креативності, критеріально орієнтовані, особистісні, оцінки гумору, практичні, результативності, швидкості, спеціальних здібностей.

Відомо, що військова діяльність взагалі і бойова зокрема надзвичайно сильно впливають на емоційний стан особистості воїна. У зв'язку з цим виникає необхідність виокремлення чинників, які мають суттєвий вплив на емоційний стан конкретного військового фахівця у процесі його військово-професійної діяльності.

Зазвичай виокремлюють **дві основні групи чинників**.

Перша група включає: всі фізичні та хімічні чинники середовища, що впливають на емоційний стан людини. **З наявних причин на перше місце виходять:**

- інтенсивність наявного чинника;
- природа наявного чинника;
- періодичність і тривалість дії чинника.

Як доводять матеріали багатьох експериментальних досліджень, зростання інтенсивності та збільшення тривалості дії чинника не призводять до змін емоційного стану людини лише за умов недосягнення певної граничної межі зміни самого стану. При досягненні цієї межі (суто індивідуальної для кожної особи) відповідно до зростання інтенсивності та тривалості дії емоціогенного чинника відбувається зміна емоційного стану.

Деякі особливості характеризують групу хімічних факторів. Специфіка їх впливу на нервову систему людини виявляється в різко виражених емоційних реакціях. Так, сильне емоційне збудження викликає надлишок кисню, яскраво виявляються емоційні зрушення при легкому отруєнні чадним газом.

Другу групу складають чинники, в яких головною емоціогенною ознакою є не їх фізична ефективність, а Інформаційні характеристики. Найпоширенішою тут є недостатність інформації, що особливо характерно для бойової діяльності. Тому відсутність або недостатність інформації є одним із основних стрес-факторів сучасних бойових дій. За будь-яких рівних умов чим більший дефіцит інформації, тим виразнішою стає зміна емоційного стану, наприклад командира.

Нижче пропонується Інженерно-психологічна класифікація зв'язку між емоційним станом фахівця і його професійною діяльністю, найхарактерніша для військової діяльності (табл. 16-5).

Після здійснення психологічного відбору робиться остаточний висновок щодо професійно-психологічної придатності кандидата. При цьому можуть бути висновки, подані у табл. 16-6. Вони виносяться на основі інтегрального балу, що виводиться в сукупності критеріїв (стенів показники, від 1 до 10), які діагностувалися у процесі ПВ.

Звідси випливає необхідність поділу всіх кандидатів на **три групи**:

- 1) безумовно придатні;
- 2) умовно придатні;
- 3) непридатні.

Табл. 16-5. Інженерно-психологічна класифікація зв'язку між емоційним станом військового фахівця і його професійною діяльністю

(Клас емоцій)/ Емоції та причини, що їх витикають

1. Емоції мотивів діяльності

Емоції позитивних мотивів:

- соціально обумовлені (емоції суспільного обов'язку, ідеалів, відповідальності);
- особистісно обумовлені (емоції оціночного відображення, пізнання, інтересів).

Емоції негативних мотивів:

- соціально обумовлені (емоції примусу, намагання уникнення суспільного осуду);
- особистісно обумовлені (емоції страху, невідповідності рівню домагань, намагання уникнення покарання).

11. Емоції, що зумовлені метою діяльності

- емоції оцінки мети (обумовлені значимістю мети, близькістю мети і установки, емоції, що пов'язані з визначеністю мсти).

111. Емоції, що зумовлені засобами діяльності

- емоції, що пов'язані з інформаційними характеристиками (відповідність, достовірність, повнота та своєчасність інформації).

1У. Емоції, що пов'язані з процесом діяльності

Емоції, що зумовлені процесом ухвалення рішення:

- емоції творчості;
- емоції ризику;
- емоції пошуку та ціни рішення.

Емоції реалізації рішень:

- емоції невизначеності успіху;
- емоції змін алгоритму дії;
- емоції наближення до мети;
- емоції насиченості.

Емоції, що пов'язані з особистісними факторами поведінки:

- емоції престижу;
- емоції рольових характеристик;
- емоції групової атмосфери та визнання;
- емоції значимості діяльності.

Емоції, пов'язані із зовнішніми факторами діяльності:

- емоції безпеки, _____

До безумовно придатних (категорія 1) належать кандидати, які можуть успішно виконувати свої військово-професійні обов'язки на певних зразках техніки за наявних режимів навчання і тренувань. До другої групи слід віднести дві категорії: ті, що виконують свої обов'язки із незначними недоліками (категорія 2), і ті, які потребують збільшення термінів навчання та зміни режимів тренувань (категорія 3). Третю групу складають кандидати, неспроможні опанувати певний військовий фах (категорія 4).

Для комісії ці висновки є основою для ухвалення рішення, наприклад, щодо призовника — про його загальний рівень професійної придатності й можливості проходження військової служби за конкретною спеціальністю (операторською, організаторською, технологічною тощо).

Критерії оцінювання ефективності заходів ПВ; операційні, активаційні та інтегративні.

Операційні складові особистості кандидата:

- базові фізіологічні якості;
- якості психомоторики;
- базові психічні якості.

Активаційні елементи кандидата:

- спрямованість: вид і основні характеристики — переконання, настанови, потреби, інтереси, мотиви, мотивації, ідеали, цілі;
- вольові властивості — творча активність, стійкість, організованість тощо;
- емоційні якості та їхній зміст (стенічні, астенічні);
- типологічно обумовлені якості особистості: тип ВНД, темперамент, професійно обумовлені сторони особистості, професійна підготовленість — знання, навички, вміння, досвід професійної діяльності.

Інтегративні елементи кандидата:

- 1) характер та настанови, що відображають його ставлення до суспільно-трудої діяльності, соціального оточення, самого себе, життєвих перспектив і прагнень;
- 2) здібності: психомоторні; технічні, математичні, музичні тощо.

Табл. 16-6. Критерії формулювання остаточного висновку та його зміст

Стенові показники	Остаточний висновок
8-10 балів	рекомендується в першу чергу (повністю відповідає вимогам фаху) — 1 категорія
6-7 балів	рекомендується (загалом відповідає вимогам фаху) — 2 категорія
5 балів	рекомендується умовно (частково відповідає вимогам фаху, допускається при недоборі кандидатів) — 3 категорія
1-4 бали	не рекомендується (не відповідає вимогам фаху) — 4 категорія

Тести та завдання для самоконтролю 16-1. Автоконтрольний блок.

Психологічна робота — це _j_____ психологічний, що готуються і провадяться в інтересах ефективного _____ життєдіяльності військ, формування і підтримання психічної _____ особового складу, збереження психічного _____ військовослужбовців та членів їхніх родин і цивільного персоналу, надання спеціальної психологічної _____ тим особам, які мають певні _____, психічні та інші й схильні до девіантної поведінки, здійснення психологічної _____ особового складу і цивільного персоналу Збройних сил України.

заходів
забезпечення
стійкості
здоров'я
допомоги
особистісні
проблеми
освіти

16-2. Яка з нижчезазначених основних проблем не належить до проблем психологічної роботи у військовій частині:

- а) особистісні;
- б) індивідуально-психічні;
- в) колективні;
- г) колективно-групові;
- д) діяльності;
- е) правильної відповіді немає;
- є) усі відповіді правильні.

16-3. Зробіть порівняльний аналіз призначення, характерних ознак і технології застосування таких основних форм психологічної роботи у військовій частині:

- психодіагностика;
- психопрофілактика;
- психогігієна;
- психологічне консультування і освіта;
- психотерапія і психореабілітація.

16-4. Розкрийте методiku взаємодії командира підрозділу і заступника з виховної роботи (психолога).

16-5. Розкрийте гуманний зміст провідного правила діяльності психолога — «Не зашкодь».

16-6. Автоконтрольний блок

Психодіагностика — це заходів, які провадяться у щодо виявлення,, описування індивідуально-психічних воїна.
комплекс
підрозділі
якостей

16-7. Виберіть тест з вивчення певної психічної якості особистості, що певним чином характеризує НППН військовослужбовця, та розробіть методiku його проведення у навчальній групі.

16-8. Зробіть порівняльний аналіз функціональних обов'язків заступників командирів з виховної роботи і психологів у військовій частині.

16-9. Визначте й обґрунтуйте основні напрями своєї професійної діяльності після прибуття молодого поповнення в річищі завдань і змісту психологічного відбору у військовій частині.

Тема 17.

СУЇЦИДАЛЬНА ПОВЕДІНКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЇЇ ДІАГНОСТИКА І ПРОФІЛАКТИКА

Питання:

1. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки в психологічній науці

- 1.1. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки у західній психологічній науці
- 1.2. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки у вітчизняній психологічній науці

2. Природа суїцидальної поведінки та її детермінанти

- 2.1. Загальна характеристика суїцидальної поведінки
- 2.2. Головні причини виникнення суїцидів
- 2.3. Індивідуально-психічні причини виникнення суїцидів
- 2.4. Мотивація суїцидальної поведінки військовослужбовців

- 2.5. Психологія самотності та суїцид
- 2.6. Значення психології в генезі суїциду
- 2.7. Міжособистісні конфлікти як одна з передумов формування соціальної дезадаптації особистості воїна

3. Психологічна характеристика військовослужбовців, схильних до суїцидальної поведінки

4. Методики діагностування військовослужбовців схильних до суїциду

- 4.1. Клініко-лінгвістична діагностика суїцидальної поведінки
- 4.2. Психодіагностичні та психофізіологічні методики діагностики суїцидальної поведінки

4.3. Методика вивчення суїцидального ризику

4.4. Методика візуального визначення суїцидальних виявів

5. Профілактика суїцидальної поведінки у військовому середовищі

Друга половина XX ст. характеризується різким збільшенням кількості самогубств. Ця тенденція особливо виразна в економічно розвинених країнах. За даними Світової організації охорони здоров'я, у віковій групі від 15 до 44 років самогубство виявилось другою із основних причин смерті в Японії, третьою — в Німеччині, Данії, Швейцарії, четвертого — в Канаді, Австралії, США. Щороку у світі кінчають життя самогубством близько 500 тис. осіб [53].

Самогубство (суїцид) — це одна з форм відхиленої поведінки, яка має найрізноманітніші аспекти (наприклад, філософський, моральний, медичний, правовий та психологічний).

Сьогодні суїцид і парасуїцид в Україні є серйозною проблемою. Протягом багатьох років ця проблема не обговорювалася. Статистика суїциду стала відкрито публікуватися лише останніми роками. Причому офіційна статистика давала лише мінімальну інформацію про людей, які чинили замах на своє життя. Повідомляється тільки стать, вік, місце проживання, спосіб здійснення самогубства. Інформація про соціальний та професійний статус суїцидентів, сімейний стан, працевлаштованість, місце роботи, етнічну належність була відсутньою. Залишалися нез'ясованими мотиви й мотивація самогубств, стан здоров'я і матеріальний стан людей, які зважилися на такий крок.

Україна є державою з високим рівнем суїцидальної активності. За останні 10 років рівень самогубств у нашій країні зріс майже вдвічі (з 19,0 на 100 тис. населення у 1988 р. до 29,58 у 2000 р.) [83]. Серед регіонів України тільки в її західних областях кількість самогубств не перевищує 20,0 на 100 тис. населення. Він істотно вищий (30,0-44,4) в розвинутих промислових районах і областях, які більшою мірою потерпіли від наслідків Чорнобильської катастрофи і характеризуються більшою гостротою різних екологічних та соціально-економічних проблем. Високий рівень суїцидальної активності в наш час спостерігається серед сільського населення країни. Сільські жителі в 1,52 рази частіше позбавляють себе життя, ніж міські, що пов'язано із різким підвищенням рівня алкоголізації сільського населення, зниженням життєвого рівня [83].

За останні роки різко збільшилася кількість самогубств серед дітей 5-14 років (у наш час це 0,5 % самогубств серед усіх вікових груп). В 1999 р. в Україні було зафіксовано 7 самогубств дітей у віці від 10 до 14 років. У віковій групі 15-24 роки в нашій країні в 1999 р. рівень самогубств становив 7,8 % (188 випадків). При цьому у дітей часто зустрічається тривала та ретельна підготовка самогубства. Дівчата втричі частіше здійснюють суїцидальні спроби, ніж юнаки [83].

Найпоширенішими методами самогубства є повішення, отруєння, падіння з

висоти та кидання під транспорт. Для жінок більш характерне медикаментозне отруєння (ненаркотичні анальгетики, антидепресанти, барбітурати). Використання небезпечніших для життя способів самогубства більш характерне для старших вікових груп і свідчить про серйозність суїцидальних намірів. Останнім часом для здійснення суїцидальних дій частіше використовують вогнепальну зброю.

Ситуація, що стосується замахів на самогубство, ще більш не визначена. Вважається, що кількість парасуїцидів у 7-10 разів перевищує число завершених суїцидів. Співвідношення між замахами на своє життя і самогубствами в різних містах і областях України неоднакове. В 1998 р. в Києві зареєстровано 423 (16,0 на 100 тис. населення) самогубств і 1803 (68,0 на 100 тис. населення) суїцидальних спроб.

Нажаль, випадки суїциду мають місце і в Збройних силах України. Так у військах ГТПО за 1996-1998 рр. покінчили своє життя самогубством 17 військовослужбовців [20].

На думку більшості вчених-психологів, цифри, що ілюструють суїцидальну активність населення, насправді вищі за офіційні. Суїциденти та їхні родичі часто приховують факти суїцидальних спроб, а ряд самогубств часом зумисно, а часом помилково реєструються як нещасний випадок або вбивство.

Виходячи з вищенаведених фактів, можна зазначити, що ця проблема є однією з найактуальніших для нашого суспільства і зокрема для Збройних сил України. Тому для військової психології вкрай актуальними є такі **проблеми, що стосуються суїциду:**

- психологічна характеристика суїциду;
- динаміка суїцидальної поведінки військовослужбовця;
- детермінанти суїцидальної поведінки особистості військовослужбовця;
- індивідуально-психічні вияви особистості військовослужбовця, схильного до суїцидальної поведінки, та обґрунтування методики їх дослідження;
- конфлікти, які можуть бути основою суїцидальної поведінки особистості військовослужбовця;
- цілі, принципи і провідні методи дослідження індивідуально-психічних виявів особистості військовослужбовця, що можуть призвести до суїцидальних спроб;
- обґрунтування оптимальної методики діагностування виявів особистості військовослужбовця, які можуть призвести до суїцидальної поведінки;
- профілактика суїцидальної поведінки військовослужбовців у військовому середовищі.

Питання 1. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки в психологічній науці

Суттєвий інтерес являє дослідження проблеми суїциду науковцями у різних країнах. Аналіз праць представників різних напрямів суїцидології необхідний для системного, комплексного і поглибленого дослідження суїциду як соціально-психологічної проблеми Збройних сил України і є дуже важливим для усвідомлення науковцями, командирами та вихователями феномену самогубства серед військовослужбовців. Для з'ясування детермінантів і механізмів суїцидальної поведінки військовослужбовців ця проблема потребує наукового ставлення до опрацювання дійових методик і заходів профілактики суїцидів у військовому середовищі, оптимальної організації реабілітації суїцидентів.

Питання 1.1. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки у західній психологічній науці

Так, різні аспекти суїцидальних виявів досліджували П. Шнайдер, М. Гальбакс,

М. Фарбер, К. Менінгер, Г. Гендинім, П. Сейнсбері та ін.

Швейцарський суїцидолог П. Шнайдер вважає, що суїцидальні думки і суїцидальні дії не мають один до одного жодного стосунку. На його думку, у певної кількості людей у важкі моменти життя виникають думки про самогубство як про ймовірний спосіб розв'язання цієї конфліктної ситуації. Проте лише незначна кількість людей їх реалізує.

Інший дослідник суїциду **М. Гальбвакс**, обмежуючи сферу суїцидологічних досліджень, вважає, що тільки скоєні суїцидальні дії являють собою єдине підтвердження істинності самогубства.

Відомий американський суїцидолог **М. Фарбер** виділяє чотири види суїцидальних дій, які відбивають наміри і кінцевий результат дій суїцидентів. Це:

- 1) позитивний намір — кінцевий результат позитивний;
- 2) негативний намір — кінцевий результат позитивний;
- 3) позитивний намір — кінцевий результат негативний;
- 4) негативний намір — кінцевий результат негативний.

Це, відповідно, є доказом того, що будь-які суїцидальні дії представляють великий інтерес для командирів, вихователів і психологів. Їх дослідження необхідні не тільки для більш точного виявлення військовослужбовців, які мають суїцидальні вияви та перебувають у кризовій ситуації, а й для пошуку та обґрунтування дійових методик профілактики суїциду у військовому середовищі й наданні військовослужбовцям, які схильні до суїцидальної поведінки, своєчасної кваліфікованої допомоги.

Американський психоаналітик **Карл Менінгер** вважає, що самогубство — це наслідок інстинкту смерті і є певним виявом комплексів садизму і мазохізму. Він у суїциді виділяє три основні елементи: бажання вбити; прагнення бути вбитим; бажання смерті. Таким чином, на його думку, в самогубстві об'єкт і суб'єкт агресії поєднуються.

Альфред Адлер вважав потяг до самогубства захисною реакцією, формою усвідомлюваної або неусвідомлюваної помсти самому собі або іншій особі, що, на його думку, наприклад, сприяє подоланню дитячих комплексів і самоутвердженню.

Інший дослідник суїциду Г. Гендинім виокремив і дослідив у динаміці контингент суїцидонебезпечних верств населення в Америці та Великій Британії. Він визначив співвідношення завершених самогубств і суїцидальних спроб для різних вікових категорій населення США, яке склало 1:10. Серед людей молодого віку на кожен один завершений акт суїциду припадає сто суїцидальних спроб, а серед осіб похилого віку — 1:1.

Суттєвий внесок у розвиток суїцидології зробив американський вчений **Е. Шнейдман**. Отримані ним дані свідчать про те, що 70 % осіб, які здійснюють суїцидальні дії, попередньо висловлювали свої наміри найближчому оточенню.

Англійський вчений **П. Сейнсбері**, досліджуючи різні райони Лондона, встановив статистичні кореляції поміж частотою суїцидальних актів із соціальними характеристиками 28 районів цього міста. Він виявив взаємозв'язок між суїцидами, які завершилися летально, і соціальною ізоляцією суїцидентів. За його даними, 27 % від загальної кількості проаналізованих ним самогубств було виявлено в осіб, які були самотні.

Питання 1.2. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки у вітчизняній психологічній науці

У СРСР суїцидологія як наука пройшла складний шлях. Лише в 70-ті рр. XX ст. при Московському НДІ психіатрії Міністерства охорони здоров'я СРСР був створений Всесоюзний суїцидальний центр. Перші суїцидологічні дослідження були здійснені

у Москві, Ленінграді, Ризі й Баку. Вони послужили поштовхом до наукового вивчення теоретичних і практичних аспектів суїциду та сприяли організації його профілактики серед населення. Ці дослідження визначили **основні напрями ефективного вирішення проблеми суїциду**. Ці напрями мають складати систему таких заходів: психологічних, соціально-психологічних, соціологічних, медичних, педагогічних, правових, психіатричних. Важливе теоретико-методологічне і методичне значення для діагностики й профілактики суїциду і суїцидальної поведінки військовослужбовців містять наукові праці російських дослідників.

На думку **А.Г. Амбрумової**, при дослідженні суїциду і для його оптимального попередження потрібен **комплексний підхід**. Вона розробила концепцію, згідно з якою суїцид є наслідком соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах мікро соціального конфлікту, який вона переживає. Дослідниця виокремила і описала окремих клас суїцидонебезпечних станів, які називаються **психалгіями**.

Володимир Тихоненко розробив **класифікацію суїцидальних виявів**. Він наводить **дві типологічні схеми**:

перша — ґрунтується на категорії мети, яка диференціює справжні самогубства, суїцидальні спроби і тенденції від демонстративно-шантажних суїцидальних виявів, самопошкоджень і нещасних випадків (це — небезпечні для життя дії, викликані іншими мотивами);

друга — орієнтується на категорію особистісного смислу, що передбачає розходження мсти дії (безпосередньо суїциду) і мотиву діяльності суїцидента (це — протест, помста, заклик, уникнення, самопокарання та відмова).

Він також виділив чотири **типи постсуїцидальних станів: критичний, маніпулятивний, аналітичний і суїцидально фіксований**. Він також розробив рекомендації з подолання **найближчого, раннього та пізнього постсуїцидальних періодів**.

Л.Г. Смоленський описав суїцидонебезпечні ситуаційні реакції осіб з акцентуаціями характеру. Він простежив динаміку ситуаційних реакцій, відзначив, що в деяких випадках можлива їх трансформація у психопатологічні стани. Суїцидальний ризик при цьому значно знижується тому, що спрацьовують патологічні механізми психологічного захисту. Однак в окремих випадках такі реакції набувають не лише суїцидонебезпечного, але й криміногенного характеру.

Дослідження агресивного та аутоагресивного типів особистості було здійснено **А.Г. Амбрумовою і А.Р. Ратиновим**. Вони досліджували суїцидальну поведінку в аспекті соціальної девіації, аналізували детермінанти її виникнення. Вона проступає у формі девіантних і делінквентних виявів.

Соціологічні аспекти суїцидальної поведінки розглядалися **Л.І. Постоваловою**, яка зазначала, що **соціологічний аналіз** такої поведінки має в собі кілька достатньо автономних аспектів дослідження:

- **соціокультурологічний аналіз**, спрямований на встановлення статистичних кореляцій між частотою суїцидальних дій і **демографічними показниками**, які включають: статеві віковий аспект; етнічний склад населення; релігійну і професійну належність; соціальний статус; функціонування інститутів родини;
- **соціально-демографічний аналіз**, що зосереджує увагу на географічному розподілі суїциду, регіонах з найбільшим відсотком самогубств і суїцидогенних екологічних факторах;
- **соціоєкологічний аналіз**, що спрямований на вивчення ролі соціальних настанов суїциду та визначення їх впливу на ухвалення суїцидального рішення;
- **соціально-психологічний аналіз**, що орієнтований на дослідження мікросоціального оточення суїцидента, визначення типів і особливостей суїцидогенних конфліктів,

встановлення порушень у сфері міжособистісного спілкування.

Суїцидальній поведінці серед молоді присвячені праці **А. А. Султанова**, який подає результати досліджень особливостей суїцидальної поведінки практично здорових людей молодого віку.

Н.Д. Кибрик наводить аналіз умов і причин виникнення дезадаптації у студентів [41]. Вона виокремлює такі **умови, що сприяють виникненню дезадаптації**:

- особистісні риси**: невідповідність інтелектуального та емоційного ставлення до обраного навчального закладу; невідповідність властивостей особистості вимогам, які до неї висуваються в процесі навчання; невідповідність інтелектуальних можливостей обсягу і змісту навчального матеріалу тощо;
- психогенні впливи**: хвороба, смерть родичів; конфлікт з партнером, навколишніми, викладачами; фінансові труднощі; дошлюбна близькість; вагітність; зараження венеричними захворюваннями тощо;
- соматогенні**: наявність хронічної хвороби; виникнення тимчасового захворювання тощо.

Конфліктам у родинній та інтимно-особистісній сферах, проблемі самотності, а також питанням їх профілактики присвячені праці **А.Г. Амбрумової, Л.І. Постовалової, Н.Д. Кибрика, Є.Ю. Собчик**.

А.Г. Амбрумова і Л.І. Постовалова, проаналізувавши результати родинної діагностики і профілактики суїцидальної поведінки, **виокремили два типи родин зі слабким психологічним захистом**: 1) в родині є дезадаптована особа; 2) родина дезадаптована щодо суспільства. Вони зазначили, що суїцидальна поведінка виникає, як правило, в родині внаслідок конфліктів, спровокованих дією деструктивних факторів.

На думку дослідників **М.Г. Балашова та Є.Ю. Собчик**, **причинами суїцидів** можуть бути ситуації, що породжують відчуття самотності:

- а) втрата значущого близького в результаті смерті;
 - суб'єктивна самотність, що обумовлена старістю, різким послабленням або втратою усіх соціальних зв'язків, у тому числі й родинних;
 - суб'єктивна самотність, яка виникає внаслідок фіксації на спогадах про втрачену людину;
- б) розрив родинних уз;
- в) відсутність взаєморозуміння між батьками й дітьми;
- г) труднощі соціальної дезадаптації і спілкування у дисгармонійних, акцентуйованих особистостях.

Роль виробничих конфліктів, які можуть спровокувати суїцидальні дії, відображено в роботі **А.М. Понизовського та В.І. Демидова**. Ці автори не лише наводять аналіз виробничих конфліктів, розглядають їхню специфіку, відмінність від конфліктів в інших сферах діяльності, а й пропонують ряд можливих шляхів надання допомоги особам з виробничими конфліктами (психологічна корекція неадаптивних когнітивних настанов, сеанси гіпноугестивної психотерапії, аутотренінг, медикаментозна терапія, різні види соціальної допомоги).

Специфіці вікових особливостей у осіб періоду інволюції, які виявляють суїцидальні тенденції, присвячені роботи:

Л.Г. Магурдумової, яка розглядає специфіку в змісті психогенних суїцидонебезпечних конфліктів і типи реакцій відповідно до особистісних відмінностей суїцидентів і вікових періодів інволюції, аналізує причини виникнення життєвих криз;

Р.Х. Шамієва, який подає опис суїцидонебезпечних депресій у осіб похилого віку та особливості, що визначають суїцидальну поведінку при різних типах депресій.

І.С. Лазарашвілі, який дослідив *повторні суїцидальні дії* у практично здорових людей, осіб з акцентуаціями характеру і суїцидентів, які потерпають від деяких форм психопатій. Він зазначив, що для прогнозу повторних суїцидальних дій необхідно враховувати вікові, соціально-психологічні фактори, дослідити структуру, гостроту, характер суїцидогенних конфліктів, клініку постсуїцидального періоду.

Викладений аналіз вивчення природи суїциду в різних наукових школах свідчить про те, що ця проблема є вкрай актуальною для всіх країн і різних прошарків населення. Суїцид має свою природу, детермінанти, динаміку перебігу та специфіку вияву у різних верств населення.

Адже знання основних напрямів дослідження природи суїциду, методик з'ясування його детермінант і визначення особливостей вияву суїцидальної поведінки у різні вікові періоди допомагає фахівцям структур виховної роботи цілеспрямованіше організувати дослідження військовослужбовців, які схильні до суїцидальної поведінки, з'ясувати соціальні, соціально-психологічні, психічні та інші аспекти такої поведінки у військовому середовищі, своєчасно діагностувати ступінь суїцидального ризику військовослужбовця, прогнозувати його поведінку в конфліктних ситуаціях, обґрунтувати ефективні засоби суїцидологічної превенції та реабілітації осіб, які робили суїцидальні спроби.

Питання 2. Природа суїцидальної поведінки та її детермінанти

Важливу роль у правильній діагностиці і профілактиці суїцидальної поведінки у військовому середовищі має знання класифікації її виявів. У психологічній науці мається така *класифікація суїцидальних виявів*.

Питання 2.1. Загальна характеристика суїцидальної поведінки

Внутрішня суїцидальна поведінка включає суїцидальні думки, уявлення, переживання, а також суїцидальні тенденції, серед яких виділяють задуми та наміри.

Антивітамінні переживання— роздуми про відсутність цінності життя, що виражаються у формулюваннях типу: «жити не варто», «не живеш, а існуєш», де ще немає чітких уявлень про власну смерть, а є заперечення життя.

Пасивні суїцидальні думки характеризуються уявленнями, фантазіями на тему своєї смерті, але не на тему позбавлення себе життя як довільної активності. Прикладом може бути висловлювання: «добре було б померти», «заснути і не прокинутися» та ін.

Суїцидальні задуми — це активні форми вияву суїцидальності, тобто тенденція до самогубства, глибина якої нарастає паралельно ступеню розроблення плану її реалізації. Продумуються способи суїциду, час та метод.

Суїцидальні наміри передбачують приєднання до задуму рішення та вольового компонента, що спонукає до безпосереднього переходу у зовнішню поведінку.

Пресуїцид — період від виникнення суїцидальних думок до спроб їх реалізації (*пресуїцидальний період*). Його тривалість може варіювати від хвилин («гострий пресуїцид») до місяців («хронічний пресуїцид»).

Зовнішні форми суїцидальної поведінки включають суїцидальні спроби та завершений суїцид.

Суїцидальні спроби — це цілеспрямоване оперування засобами позбавлення себе життя, яке не закінчилося смертю. Засобами позбавлення себе **ЖИТТЯ** можуть бути найрізноманітніші об'єкти, якими характеризується спосіб суїциду (самоповішення, отруєння, порізи, колоті, рублені, вогнепальні поранення, падіння з висоти, кидання під транспорт, що рухається, опіки та електротравми та ін.).

Має місце і **постсуїцид** (у випадку суїцидальних спроб) — це «результат» таких складових, як конфліктна ситуація, що призвела до спроби самогубства, сам суїцидальний акт з його психічними та соматичними компонентами, особливості переривання суїциду та

наступні реанімаційні заходи, соматичні наслідки й ускладнена, нова ситуація, що склалася після спроби, а також особистісне ставлення до неї.

Оптимальному розв'язанню фактів суїциду у військовому середовищі сприяє знання **типології суїцидів**, яка розроблена Московського школою суїцидології із врахуванням таких категорій, як **мета** та **особистісний смисл**.

1. **Типологія, що ґрунтується на категорії цілі:** справжні суїциди, замаху та тенденції (мета— позбавити себе життя. Як кінцевий результат очікується смерть); демонстративно шантажна суїцидальна поведінка (мета — не позбавлення себе життя, а демонстрація цього наміру); самопошкодження (мета обмежується пошкодженням того чи іншого органу); нещасні випадки (інші цілі).
2. **Типологія оснований на категорії особистісного смислу:** протест, помста; заклик; уникнення (покарання, страждань); самопокарання; відмова від існування.

Питання 2.2. Головні причини виникнення суїцидів

Командирам (начальникам) і фахівцям **структур** виховної роботи слід добре знати основні причини, які є детермінантами суїцидальних явищ у військовому середовищі. В основному суїцидологи виділяють **соціальні, індивідуально-психічні і психічні** причини, що руйнують особистість та її «Я».

Аналіз суїцидальних випадків серед військовослужбовців строкової служби у військах ППО за період] 1996-1998 рр. дає можливість нам виокремити такі їх причини [20]:

- а) сукупність індивідуально-психічних виявів особистості військовослужбовця (моральна і правова свідомість, ціннісна орієнтація, настанова та ін.);
- б) вплив зовнішнього середовища з його економічними, соціальними, культурними, соціально-побутовими та іншими нормами і виявами;
- в) біологічні якості організму, включаючи його генетичну основу.

Безпосередні причини, що спонукають людину на відмову від життя, як правило, пов'язані з його найближчим оточенням— родиною, батьками, друзями. Наприклад, у військах ППО 46 % самогубств зумовлені специфікою родинних взаємин суїциденту [20].

І нарешті, головною ланкою у вирішенні питання «бути чи не бути» є сам військовослужбовець, від його особистості залежить, як поведе він себе в кризовому психічному стані, який вибір зробить, зустрівшись із труднощами, і чи не здасться він під впливом тривалих обставин, що травмують психіку.

Іншим важливим аспектом, пов'язаним із проблемою самогубства, є часова перспектива. Пошук причин суїциду нерідко приводить в минуле людини або суспільства, в якому вона живе. У 71 % випадків суїцидів у військах ППО причинами самогубств стали конфліктні ситуації, перенесені в армійське середовище із цивільного життя [20].

Проаналізуємо ці причини докладніше. Суспільство збільшує кількість самогубств — ця теза з особливою силою звучала в ХІХ ст., коли зв'язок суспільно-історичних сил з особистою трагедією індивіда став очевидним. Існує кілька видів самогубств прямо пов'язаних із **соціальними причинами**. В деяких випадках суспільство в певній ситуації ніби вимагає від своїх членів самопожертвування, і ці соціальні очікування закладені в суспільних нормах, правилах поведінки і неписаних кодексах **честі**. Все це знаходить своє відображення в системі виховання і в багатьох витворах мистецтва.

Самогубство в історії суспільства було також одним із способів виявлення гніву, протесту проти образи, засобом врятування своєї гідності.

Одним із **найсильніших** соціальних чинників, що визначають рівень **самогубств** і безпосередньо зв'язують минуле і теперішнє в житті суспільства, є **релігія**. Однією із основ у боротьбі за життя в історії суспільства є релігійне покарання.

Іслам суворо засуджував самовільне позбавлення себе життя, ще й дотепер це явище практично **не зустрічається** у країнах, де сповідують мусульманську релігію.

В **юдаїзмі** також наголошувалося на цінності життя для Бога, і тому заради збереження життя правовірним євреям дозволялося переступати через всі релігійні закони, за винятком відмови від Бога, вбивства і кровозмішення.

Християнство після хвилі самогубств перших християн-мучеників, що намагалися таким чином якнайшвидше постати перед лицем Всевишнього, теж досить швидко заборонило добровільне покидання життя. Спроби уникнення страждань, посланих Богом, оголошувались теоретиками християнства, а саме св. Августином, не просто слабкістю, а й гріхом (оскільки порушується заповідь «не убий»), що позбавляє самогубця прощення і спасіння в іншому житті. Самогубцям відмовляли у християнському похованні, вони карались ганебним захороненням на перехрестях доріг, поза кладовищем, а в правовому аспекті родина самогубця позбавлялась законного спадку. Люди, що скоїли невдалу спробу суїциду, підлягали ув'язненню і каторжним роботам як за вбивство.

Але водночас у чоловіків існував і в ряді країн продовжує існувати **кодекс честі**, що вимагає врятувати свою долю самогубством. Один із його головних пунктів — спокута ганьби від воєнних поразок. Не випадково навіть у Біблії, де втілене антиуїцидальне ставлення релігії юдеїв, все ж згадуються самогубці, а саме **Саул**, що вирішив заколотися після поразки в бою, але не здатися ворогові.

Однією з головних причин найнижчого рівня самогубств в наш час в Італії, Іспанії і в ряді латиноамериканських країн є величезний вплив у цих країнах католицизму, який суворо переслідує спроби позбавити себе життя. Релігійний чинник є однією з причин невеликої кількості самогубств і в Польщі (з 1970 по 1986 рр. зареєстровано в середньому не більше 12 осіб на 100 000 населення).

Сучасними дослідниками встановлено, що в цілому в державах, де вплив релігії слабший і релігійні норми, пов'язані з самогубством, м'якші, процент суїцидальних дій вищий.

Іншим видом самогубства, безпосередньо пов'язаним із соціальними причинами, є випадок, коли суспільний стан якої-небудь групи людей або конкретного індивіда через незалежні від них причини стає настільки важким і нестерпним, що суїцид перетворюється на один із реальних шляхів звільнення від страждань, знущань, погроз та принижень. Цей вид самогубств є досить актуальним для Збройних сил України, що зумовлено поширеністю такого негативного явища, як порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями (так звана «дідівщина»). З аналізу даних про самогубства у військах ППО можна побачити, що 41 % суїцидальних дій припадає на період служби від 3 до 4 місяців, 59 % — від 5 до 8 місяців служби, коли молоді воїни відчують надзвичайно сильний моральний і фізичний тиск з боку військовослужбовців другого і третього періодів служби. Отже, суїцидальні дії переважно чинять військовослужбовці першого періоду служби.

Характерними особливостями поведінки військовослужбовців у цей період є замкнутість, прагнення відособлення аж до повної ізольованості, втрата інтересу до того, що відбувається навколо, емоційна загальмованість, неадекватні дії та висловлювання. Разом із тим відзначаються й інші форми поведінки: обачливість, рішучість, холоднокровність і навіть агресивність. Відзначається постійне порушення сну, апетиту, підвищена стомлюваність, почуття безсилля, зниження працездатності.

Одним із чинників формування суїцидальної поведінки особистості воїна може стати **його родина**. Із соціально-психологічних типів родин найбільший інтерес у плані суїцидальної діагностики представляють дві групи. До першої належать типи родин, що чинять стримуючий, антисуїцидний вплив на членів родини. Сюди відносяться інтегровані, гармонічні та альтруїстичні родини. Другу групу

утворюють типи родин, характер та принципи спілкування в яких містять у собі загрозу появи суїцидальних конфліктів. Це дезінтегровані, дисгармонічні, корпоративні родини.

«Нужда і безробіття», «марна і безнадійна боротьба за існування» — ці слова стали штампами і вже давно пов'язуються із причинами приблизно 30 % самогубств.

Командирам також слід знати й *інші соціальні причини*, які опосередковано впливають на добровільне покидання життя. Є дані, що в технічно розвинутих країнах ймовірність самогубств різко зростає. Люди розплачуються життям і за урбанізацію. Дані по Росії про те, що в містах процент самогубств втричі вищий, приводить ще на початку XX ст. відомий юрист і публіцист Анатолій Коні. В сучасній світовій статистиці виявлені аналогічні тенденції, наприклад, у Польщі в 1970-1986 рр. в містах зафіксовано вдвічі більше самогубств, ніж у сільській місцевості.

Дані про самогубства, здійснені військовослужбовцями військ ППО у період 1996-1998 рр., підтверджують вищезазначену тенденцію; П (65 %) військовослужбовців були з міста, 6 (35 %) — з сільської місцевості [20].

Серед суспільних умов, що впливають на самогубства, особливу роль відіграють *окремі культурні явища*. Наприклад, поява в 1774 р. роману «Страждання молодого Вертера» видатного німецького письменника Йогана **Вольфганга фон Гьоте** (1749-1832), в якому описані життя і смерть від нещасного кохання юного Вертера, породило цілу епідемію самогубств. Смерть відомої голівудської акторки Мерилін Монро і широке обговорення в пресі версії її самогубства навiali суїцидальні думки і спричинили у відповідь хвилю самогубств у десятків і навіть сотень американців.

Однією з важливих для нас тенденцій є *зв'язок самогубств із суспільно-політичним становищем в країні*. Тут чітко простежується закономірність зменшення суїцидів при суспільному піднесенні, при пошвавленні в політиці, економіці і культурному житті суспільства і збільшення суїцидів при суспільних спадах. Втрата надії після суспільного піднесення, як правило, поглиблює кризу суспільної свідомості, пригнічує членів суспільства і сприяє відмові від життя найбільш слабких його членів. Особливо сильно це виявляється в суспільстві, що переживає спад і не має перспектив розвитку. Суспільство без майбутнього є сприятливим середовищем для самогубців; не випадково такого поширення набув суїцид у період розпаду Римської імперії, та й розвиток суїцидальних мотивів у вченні стоїків та епікурейців, і виникнення Александрійського товариства добровільного відходу з життя збіглося із сильними суспільними кризами.

Альтруїстичне самогубство — це акт самопожертви, коли людина свідомо віддає своє життя заради блага своєї соціальної групи, що відбиває вплив групової ідентифікації. Прикладом цього виду самогубства можуть служити героїчні вчинки захисника давнього Риму Мусія Сцеволи, героя Хмельниччини козака Тура, радянського воїна Олександра Матросова (1924-1943) під час Великої Вітчизняної війни.

У тяжкий період, що переживає сьогодні наше суспільство, спостерігається поява значної кількості негативних чинників, які сприяють підсиленню суїцидальних тенденцій. Це — проблеми екології, різке зниження життєвого рівня населення, безробіття, ріст міграції та еміграції населення. В особливо тяжкому стані виявились найменш захищені і найбільш страждаючі від психічних стресів прошарки населення: студенти, неповні та багатодітні родини, пенсіонери, Інваліди. Саме в цих суспільних категоріях зараз спостерігається збільшення числа самогубств.

Питання 2.3. Індивідуально-психічні причини виникнення суїцидів

Найважливішою причиною суїциду є **психічні розлади особистості**. В процесі ряду досліджень були здійснені співбесіди з лікарями, пацієнтами яких були люди, що потім покінчили з собою, опитані родичі і друзі покійних і зібраний докладний анамнез. Отримані дані свідчать про те, що приблизно дев'ять із кожних десяти самогубців на час скоєння акту суїциду потерпали в тій чи іншій формі від психічних розладів, серед яких найчастіше зустрічаються депресивний розлад і алкоголізм.

Важлива роль депресивних розладів підтверджується даними про те, що серед тих, хто від них потерпає, відзначається підвищена частота самогубств. Депресивні хворі, що кінчають життя самогубством, за симптоматикою не відрізняються від інших хворих із тим же розладом. Однак певні характерні ознаки, специфічні для цієї групи, все ж існують. Так, в анамнезі цих хворих є відомості про більшу кількість здійснених раніше суїцидальних спроб. Серед них частіше зустрічаються самотні, розлученні, вдівці і вдови, а також літні люди. Серед чоловіків ризик суїциду вищий, ніж серед жінок.

Алкоголізм— другий з психічних розладів, найбільш поширений серед тих, хто скоює самогубство: цей діагноз є принаймні в 15-25 % випадків завершеного суїциду.

Дані досліджень підтверджують наявність високого ризику самогубства у людей з алкогольною залежністю. Найвищий ризик **суїциду** у літніх чоловіків з тривалим анамнезом пияцтва і з вираженим депресивним станом, особливо якщо раніше вони вже здійснювали спроби покінчити з собою. Підвищений ризик існує і в тих випадках, коли пияцтво призводить до розвитку соматичних ускладнень, проблем у подружніх взаєминах, до неприємностей на роботі або до арештів за появу в громадському місці у стані сп'яніння або за інші правопорушення.

Наркотична залежність також пов'язана із підвищеною ймовірністю суїциду.

Так, у Каліфорнії серед 133 молодих людей, що вчинили самогубство, у 55 % основним психіатричним діагнозом було зловживання психоактивними речовинами. Зазвичай у таких випадках ідеться про тривале зловживання наркотиками із застосуванням більш ніж однієї речовини. Приблизно у 33-50 % самогубців ще при житті або шляхом ретроспекції був виявлений розлад особистості. До цієї групи належать в основному більш молоді люди, що часто виховувались у неблагополучних, неповних родин, а також формувалися та жили в умовах субкультури, де насильство і зловживання алкоголем та наркотиками є звичайним явищем. У багатьох випадках розлад особистості, певно, комбінується із іншими причинами, що призводять до підвищення ризику суїциду. В результаті здійсненого ними дослідження вчені дійшли висновку, що розлад особистості був майже у 50 % алкоголіків і приблизно у 20 % депресивних хворих, які покінчили життя самогубством (дані Оксфордського керівництва з психіатрії).

При **хронічному неврозі** ризик самогубства теж зростає.

Шизофреніки складають тільки 3 % самогубців; втім, лікуючи пацієнтів із цим діагнозом, про наявність такого ризику все ж слід пам'ятати. За шизофренії суїцид більш імовірний у молодих хворих у ранньому періоді розвитку розладу, особливо якщо у них спостерігається депресивна симптоматика.

Отже, відзначені вище зв'язки між самогубством і цілим рядом різноманітних чинників, зрозуміло, не дають підстав вважати, що етнологія цього явища встановлена. Однак вони вказують на провідну роль двох наборів взаємовпливних чинників, причому серед соціальних чинників на перший план висувається соціальна ізоляція, а серед індивідуально-психічних особливо виділяються депресивні розлади, алкоголізм та розлади особистості.

Питання 2.4. Мотивація суїцидальної поведінки військовослужбовців

Велике значення для діагностики і попередження суїцидальної поведінки військовослужбовців має вивчення мотивів такої поведінки, оскільки, аналізуючи цей негативний вид поведінки, дослідник насамперед мусить вивчити її внутрішні причини. Ними є мотиви і мотивації суїцидальної поведінки конкретного військовослужбовця.

У зв'язку з тим, що різноманітність мотивів і мотивацій суїцидальної поведінки майже не піддається обліку, доцільно розглянути найважливіші **класифікації суїцидальних мотивів**. Найбільш відомою класифікацією мотивів суїцидальної поведінки є їх поділ на **інтерперсональні та інтраперсональні**.

Інтерперсональні мотивації при самогубстві виникають у тих випадках, коли за допомогою суїцидальної поведінки ставиться завдання викликати певні дії з боку іншої особи чи осіб, викликати зміну ставлення інших, або те й інше одночасно. Таким чином, суїцидальна поведінка в цих випадках може розглядатися як засіб впливу, переконання, примусу, маніпулювання, змінювання, домінування, стимулювання або відновлення стосунків. Ця інша особа частіше належить до найближчого оточення суїцидента: чоловік (дружина), коханець(-ка), член родини, командир, товариш по службі.

Найтиповіший приклад— молодий воїн 18-20 років, у якого наявна депресивна реакція на сварку, розлучення або розрив стосунків з коханою людиною. Подією, яка запускає цей складний механізм у дію, може стати отримання листа від коханої, з дому, де повідомляються травмувальні новини, або поїздка у відпустку додому, де воїн може потрапити у таку ситуацію. І це згодом може призвести до здійснення суїциду або суїцидальної спроби на варті, у відпустці, звільненні. За даними військ ППО за 1996-1998 рр. 2 (12 %) військовослужбовці здійснили самогубство, перебуваючи на варті, 6 (35 %) — у короткочасній відпустці, 3 (18%) — у самовільній відлучці за територією військової частини, 6 (35 %) — на території військової частини [20].

Інтраперсональна мотивація найчастіше має місце в більш похилому віці, в тих випадках, коли зв'язок з іншими людьми вже порушений. Суїцидальні дії виражають перш за все внутрішні стреси і скеровані на забезпечення внутрішніх потреб.

Типовий приклад— чоловік 60 років, у якого в недавньому минулому померла близька людина; соматичний стан поганий, діти живуть окремо. При цьому наявне глибоке почуття самотності, відчуття власної непотрібності і нікчемності, відчуття прожитого життя і марності його продовження. Настрій **глибоко депресивний** з відчуженням і психічною астенією, почуттям **провини** і бажанням спокутування.

Детальнішу схему **класифікації мотивів** зробимо на основі аналізу випадків суїциду у військах ППО. В основі будь-якого суїциду, суїцидальної поведінки військовослужбовця лежить певний конфлікт, конфліктна ситуація. Але не кожен із них має суїцидонебезпечний характер, а тільки ті, які воїн усвідомлює і сприймає як надзвичайно важливі для нього, котрі є досить складною особистісною проблемою і, як наслідок, він не знаходить оптимальних шляхів їх розв'язання. Тому суїцидальну поведінку він обирає як єдиний вихід із кризової ситуації, яка склалася.

Відповідно командири, вихователі та інші посадові особи мають чітко усвідомити, що у будь-якому конфлікті існують:

- 1) об'єктивні вимоги, які висувуються до військовослужбовця конкретною ситуацією;
- 2) суб'єктивне усвідомлення військовослужбовцем цих вимог,

їх значущість і складність для нього;

- 3) оцінка військовослужбовцем своїх можливостей для їх подолання, зняття ситуації, яка має фрустраційний вплив;
- 4) реальні дії військовослужбовця у складній ситуації, що склалася.

Відомо, що будь-яка конфліктна ситуація — це зіткнення протилежних мотивів і мотивацій. Відповідно всю множину конфліктних ситуацій на основі їх мотиваційної оцінки та за впливом на суїцидальну поведінку військовослужбовця можна розкласти на такі види:

1. Конфлікти, зумовлені мотивами військово-професійної діяльності і військово-соціальної взаємодії:
 - індивідуальні труднощі адаптації до військової служби;
 - міжособистісні конфлікти з військовослужбовцями інших періодів служби;
 - службові і міжособистісні конфлікти з командирами (підлеглими), товаришами по службі.
2. Конфлікти, зумовлені мотивами родинних взаємин військовослужбовця:
 - конфлікти у родині;
 - нероздільне кохання, зрада коханої дівчини, дружини, розлучення;
 - самотність;
 - тяжка хвороба, смерть близьких;
 - інтимно-сексуальні проблеми і негаразди.
3. Конфлікти, пов'язані з мотивами антисоціальної поведінки військовослужбовця:
 - порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями;
 - побоювання кримінальної відповідальності;
 - боязнь ганьби за антисоціальний вчинок.
4. Конфлікти, пов'язані зі мотиваційним забезпеченням здоров'я військовослужбовця:
 - психічні захворювання;
 - хронічні соматичні захворювання;
 - фізичні вади (дефекти мови, особливості зовнішності, які сприймаються як недоліки).
5. Конфлікти, зумовлені соціально-побутовими мотивами:
 - труднощі, пов'язані з задоволенням матеріальних потреб;
 - труднощі, пов'язані з задоволенням духовних потреб.
6. Інші конфлікти, які в основному виникають на основі ситуаційних мотивів.

А.Г. Амбрумова акцентує увагу на такому факті. Існує категорія осіб, у яких наявні суїцидальні тенденції (іноді навіть із вибором способу самогубства), але ці тенденції до суїцидальних спроб не призводять. Певно, існують фактори, які утримують людину від фатального кроку, а також ті, що провокують самогубство.

Інтрапсихічні умови, що провокують суїцид:

- 1) знижена толерантність до емоційних навантажень;
- 2) своєрідність інтелекту (максималізм, категоричність, незрілість суджень);
- 3) неблагополуччя, неповноцінність комунікативних і контактних систем;
- 4) неадекватна самооцінка (занижена, лабільна або підвищена);
- 5) слабкість особистісного психічного захисту;
- 6) зниження або втрата цінності життя.

Питання 2.5. Психологія самотності та суїцид

Однією з універсальних потреб людини є спілкування. Як істота соціальна, людина може існувати лише в соціумі, Відсутність спілкування позбавляє людину

звичного для неї способу життя, блокує її людські вияви, вириває з життя. Адже коли ця потреба не задовольняється або задовольняється недостатньо, у воїна з'являється тягар самотності. **Самотність** — це емоційне супроводження незадоволеної специфічної потреби воїна у спілкуванні.

В основі переживання самотності лежить нерозділений товаришами по службі світогляд, життєві цінності, незадоволення реалізацією своїх соціальних настанов, життєвих намірів, релігійних поглядів та ін. Внаслідок того, що духовні цінності не поділяються іншими і відсутні підтримка та співчуття з боку інших, воїн почуває себе в ізоляції і переживає гостре почуття самотності. Емоційна ізоляція — важкий іспит для будь-якої людини, але якщо вона підсилюється ще й переживаннями конфліктної ситуації, тоді це стає справжньою трагедією.

Після необмеженої свободи міжособистісного спілкування в цивільному житті виявляється, що жорсткі норми статутного спілкування пригнічують особистість воїна. Причинами неадекватного сприйняття статутних вимог з її боку є слабке військово-патріотичне виховання допризовників та призовної молоді, яке стало наслідком недосконалої шкільних програм, втрати інтересу до патріотичної і шефської роботи більшості громадських організацій та скорочення державної підтримки програм підготовки призовної молоді.

Маючи слабку фізичну, психологічну та професійну підготовку, молодий солдат опиняється під впливом традиційних норм взаємин (з усіма перенесеними з цивільного життя конфліктними ситуаціями), з одного боку, і статутними та нестатутними нормами спілкування у військовому середовищі — з іншого. У цих умовах молодий воїн потрапляє в емоційну ізоляцію, яка, своєю чергою, підсилює зовнішню конфліктну ситуацію.

Можуть виникати різні відтінки забарвлення емоції самотності. Найінтенсивнішим і суб'єктивно тяжким є переживання самотності із забарвленням туги, безнадійності, завданої образи, скоєної несправедливості, пов'язане зазвичай з випадками, коли в розряд основних цінностей воїна потрапляють інтимні проблеми, коли в ролі цінностей виступають сексуальні відчуття, родинні зв'язки, дружні взаємини і вподобання. Втрата або загроза таким цінностям виключає можливість заміни. В таких випадках активність діяльності і рівень контактності військовослужбовця різко знижується. Переживання самотності виявляється пасивною емоцією, що провокує ізоляцію, відмову від діяльності, безнадійність. Це чи не «найсуїцидальніший» із всіх типів переживань самотності, оскільки він найбільшою мірою виключає з життя.

Отже, суїцидонебезпечність і сама можливість виникнення переживання самотності залежать від ступеня активності емоційної реакції, що виникає, а та, своєю чергою, виявляється залежною від змісту і значимості особистісних цінностей.

Важливим є також ступінь усвідомлення воїном неповноцінності спілкування, розуміння згасання активності наявних особистих контактів або розриву взаємин, звуження кола контактів. Чим ясніше і різкіше він усвідомлює свою самотність, тим більше воїн фіксований на ситуації, що викликала це усвідомлення, тим інтенсивніше саме переживання, тим гостріше страждання самотності.

Нерідко основою неблагополуччя контактів, причиною нетерпимості до ускладнених ситуацій і схильності до переживання і самотності, що при цьому легко виникає, є **знижена самооцінка воїна**.

Вона провокує невпевненість у собі, нестійкість форм поведінки у спілкуванні з товаришами по службі, замкненість, що виникає в результаті невдоволеності своїми можливостями, властивостями власного характеру, своїми здібностями, навичками і вміннями. Поступово це закріплює у нього переконання "власній неповноцінності". Потім це породжує нечіткість вимог, що пред'являються до себе та партнера, розмитість критеріїв, за якими оцінюються інші, нерозуміння їхніх намірів, настанов і

можливостей, а слідом за цим — розгубленість, пасивність, безініціативність. В такому стані воїн уявляється навколишнім менш яскравою, ніж він є насправді, нецікавою людиною; його психіка бачиться спрощеною. Воїни з заниженою самооцінкою схильні до зниженого фону настрою з незначних приводів, як правило, тривожні, вразливі. У них поступово виробляється захисна поведінка у вигляді замкненості, невідвертості — через знецінення у власних очах своїх намірів, думок, знань. Ця захисна замкненість, що виконує функцію охорони своїх, нібито неповноцінних, можливостей від стороннього погляду, від справедливого, на думку таких людей, засудження, нерідко помилково сприймається іншими як гордовитість або недовіра, як відсутність інтересу до людей. У багатьох ситуаціях така позиція і спосіб поведінки призводять до відмови навколишніх від спілкування з воїном, і він знов-таки опиняється в ізоляції.

Неблагополуччя сфери контактів багато в чому залежить від рівня і характеру **соціалізації воїна**. Ступінь включеності в соціум визначається його характерологічними особливостями, а також рівнем засвоєння ним загальних для певної групи, визнаних у ній цінностей, настанов, тенденцій, правил і стереотипів соціальної поведінки. Чим більші розходження між цінностями і правилами, що керують життям певної групи, та індивідуальними цінностями, тим більша небезпека знехтування ним членами соціуму, тим більше є підстав для його неприйняття, скерованого на нього з боку інших. Діапазон пошуку внутрішньо близьких товаришів по службі, з якими можна було нав'язати індивідуальні, емоційно значимі взаємини, в цих випадках виявляється різко звуженим. Це призводить до виникнення самотності.

Підґрунтя для появи неповноцінності контактів також утворюється за відсутності або значного зниження **здатності до співпереживання**. Це може статися внаслідок егоцентризму, вираженої демонстративності, глибокої шизоїдності (за якої різко знижується сама потреба у спілкуванні), за емоційної арасактивності або зниженої реактивності, недиференційованості емоцій, що переживаються підвищеної агресивності, яка породжує недобррозичливість, побоювання, заздрість.

Наприклад, причиною виникнення **переживань самотності** в будь-якому віці є випадки потрапляння людини з середовище зі зниженою комунікативністю або в ускладнені ситуації (переїзд до іншої країни, коли виникає мовний бар'єр, незнання місцевих традицій, заміна умов сільської місцевості на урбанізовані умови міст). До загальних ускладнених ситуацій відносять війни, евакуації, що різко ламають всі звичні життєві стереотипи; розпад родини, конфліктні взаємини в родині, потрапляння в умови географічної ізоляції (експедиції, будівництва, робота в умовах Крайньої Півночі та ін.). Однією з таких ситуацій можна вважати також призов молодого людини на строкову службу до лав Збройних сил України.

Ми розглянули умови, що перешкоджають формуванню задовільної системи взаємин особистості воїна. Проте частіше зустрічаються випадки **руйнування нормальних особистісних зв'язків**, що породжують горе, болісне переживання самотності, яке іноді доходить до рівня **психалгії** через несподівану втрату близьких, крах особистісно значимих взаємин.

Це — смерть від хвороби, загибель у транспортній катастрофі або внаслідок стихійного лиха, розлучення, обірваних любовних зв'язків, сварки із близькими друзями, родичами. Раптова втрата значимого контакту позбавляє індивіда людей, котрі поділяють його погляди і приймають його життєві цінності. Втрата, смерть близької людини створює пустоту, яку неможливо заповнити і яка змінює світосприйняття, навіть безпосереднє сприйняття дійсності, позбавляє людину звичного й необхідного емоційного відгуку, створює, підсилює готовність до переживання емоцій негативного забарвлення — похмурості, пригніченості, одноманітності, розгубленості.

Саме в таких ситуаціях найчастіше ми зустрічаємося з переживаннями **психалгії** — нестерпного душевного болю. А це вже саме по собі підвищує суїцидонебезпечність таких ситуацій, додаючи до звичайних при переживанні самотності змін характеру діяльності і світосприймання — ще й нові, які привносить психалгія.

Питання 2.6. Значення психалгії в генезі суїциду

Серед переживань пресуїцидального періоду звернув на себе увагу частий опис стану, який більшість досліджуваних змальовували як «нестерпний душевний біль».

Ще **Сергій Корсаков** (і 854-1900} зазначав: «...зміна настрою доходить до величезного відчаю, до ступеня справжнього душевного болю («Neuralgia psychica»). якого хворий не в змозі витримати і. щоб позбутись його, зважається на самогубство».

Психалгія як феномен має певну структуру, яка істотно відрізняється у своїх конкретних виявах від структури патологічних станів. За психалгії не порушується режим основних вегетативних, вітальних виявів, біологічних потреб: не спостерігається порушень сну, апетиту, незмінним лишається індивідуальний темп моторики. При психалгії зберігається можливість емоційної диференціації зовнішніх подразників; зберігається система інтерперсонального спілкування і часто з'являється навіть характерна для цього феномену стратегія поведінки, скерованої на свідоме приховування свого стану і запобігання небажаного втручання. Нерідко розвивається гіперактивність.

Психалгія має (за описом осіб, котрі її пережили) соматологічний акомпанемент у вигляді локалізації тяжкого відчуття за грудиною. Психалгія, на думку **А.Г. Амбрумової** — це явище, яке має бути виділене в особливу категорію — категорію передклінічних феноменів, що посідають проміжне місце між умовними полюсами «норма — патологія».

При психалгії спостерігається звуження мотиваційної сфери за рахунок афективної загальмованості одного, панівного мотиву. Це приводить до певного обмеження спілкування і бажання активно вступати в контакти з людьми, до часткового відносного послаблення інших вищих потреб (пізнавальних, творчих, естетичних), у зв'язку з чим довільна діяльність військовослужбовця стає більш однонапрямленою, менш різноманітною, ніж раніше.

Одним із постійних виявів психалгії є **зміна переживання часу**. Порушується рівновага у співвідношенні часових періодів — минулого, теперішнього і майбутнього. Уявлення про єдиний час розпадається: сприймається головним чином період теперішнього, «відволікаючи» воїна від згадок про минуле, тобто дезактивує, таким чином, його минулий досвід, позбавляючи можливості застосувати наявні соціальні та адаптивні навички й уміння, критерії, настанови. Це обумовлено інтенсивністю негативного переживання, яке переключає психічну діяльність на емоційний реєстр. Відбувається різке звуження ряду уявлень; частина напрямів постійної діяльності, втрачаючи свою цінність, змінює своє місце в ієрархії ціннісних орієнтацій, Іноді відпадає зовсім, втрачаючи при цьому роль збудника і визначника соціальних потреб. А при дезактивації потреб відпадає і діяльність, скерована на їхнє задоволення, залишаючи місце тільки для діяльностей, так чи інакше пов'язаних із переживанням теперішнього моменту, тобто власне із психалгією. Таким же чином дезактивується і період майбутнього, в деяких випадках майже повністю випадаючи із картини свідомих уявлень психіки.

Три ймовірні наслідки психалгії:

1) вона може супроводжуватися, слідом за появою суїцидальних тенденцій,

- активізацією нормального особистісного захисту, що відбувається у формах, властивих певному військовослужбовцю;
- 2) вона може дати безпосередній вихід в суїцидальну поведінку;
- 3) захист, що вмикається в момент максимального психічного **напруження**, може набути патологічних форм {реактивний стан}.

Питання 2.7. Міжособистісні конфлікти як одна з передумов формування соціальної дезадаптації особистості воїна

В основі будь-яких суїцидальних виявів лежить соціальна дезадаптація військовослужбовця. Міжособистісні конфлікти є однією з умов її формування. Конфлікт є ґрунтом, на якому може виникнути суїцид.

Міжособистісні конфлікти — це особлива форма внутрішньо групової взаємодії, за якої стикаються інтереси, потреби або цілі товаришів по службі конкретного воїна.

Глибинні конфлікти впливають на систему спілкування в цілому, незворотно перебудовуючи її, вносячи в неї негативні зміни або зовсім руйнуючи її до повного розриву між воїнами. Відповідно чим змістовнішим було спілкування, орієнтоване на взаєморозуміння, співпереживання, прагнення до саморозкриття, тим складнішим і хворобливішим буде перебіг глибинних конфліктів, тим відчутніший для них розрив відношень.

До числа глибинних конфліктів відносять, наприклад, конфлікт, який можна охарактеризувати як ***психічну залежність одного воїна від іншого***.

Залежна поведінка виражається у звиканні одного військовослужбовця до іншого, яке межує і «хворобливою» прив'язаністю до нього. Взаємини такого типу можуть набирати еротичного забарвлення, хоча об'єктом прив'язаності може бути не обов'язково сексуальний партнер. Механізм залежності нагадує наркотичну залежність: якщо наркоман перестане вживати наркотик, то настає стан абстиненції. Щось схоже на це відбувається й у випадку психічної залежності одного воїна від іншого: процес відвикання відбувається нестерпно боляче і не завжди успішно. Така залежність може відчуватися як надзвичайно приємний стан, але може й обтяжувати, бути непосильним тягарем, «знекровлювати» воїна. Ці відчуття можуть співіснувати або безперервно змінювати одне одного. Психічну залежність Іноді описують як симбіотичну, маючи на увазі двосторонню залежність між товаришами по службі, які, будучи тягарем один для одного, все одно не можуть розійтися.

В суїцидологічному аспекті найбільший інтерес являє ***одностороння залежність***, за якої залежна поведінка сформувалася лише в одного з двох взаємодійних воїнів; у такому випадку при загрозі розриву стосунків з об'єктом прив'язаності можна говорити про появу суїцидального ризику.

Наслідки конфлікту можуть бути різними. Система стосунків, що склалися в результаті конфлікту, може зовсім не змінитися, змінитися більшою або меншою мірою, а то й зруйнуватися. Щодо впливу конфлікту на особистість того чи іншого воїна, то вона може вийти із конфлікту, навіть у випадку поразки, зовсім без жодних негативних наслідків, але може й отримати серйозну психічну травму. Це першою чергою залежить від характерологічних особливостей воїна. Згубні наслідки конфлікту в основному виявляються у тих воїнів, які важко переносять будь-яке психічне напруження і необхідність участі у конфлікті викликає у них стан стресу.

Негативний вплив конфлікту визначається, крім того, наявністю в системі цінностей воїна уразливих, «болючих» місць. Він може залишити поза увагою тяжкі сварки і відверті образи на свій рахунок, але водночас може неадекватно відреагувати на невинні, здавалося б, слова або дії інших (товаришів по службі, родичів,

командирів).

І нарешті, вплив конфлікту на воїна залежить від того, як він трактує події, що відбуваються, тобто від **його інтерпретації і оцінки конфлікту**. Один і той самий військовослужбовець в максимально схожих умовах може поводити себе зовсім по-різному: в одній ситуації він здійснює суїцид, в іншій, тотожній, ситуації зовсім не виявляє негативних реакцій. Справа в тому, що ситуація здається тотожною лише з точки зору стороннього спостерігача, воїн же бачить і оцінює ці ситуації в річищі особистісних життєвих цінностей зовсім по-різному. Різне сприйняття цієї ситуації обумовлює і різні його поведінкові реакції.

Для розуміння зв'язку між конфліктом і суїцидом важливим є поняття соціально-психологічної дезадаптації: конфлікт впливає на дезадаптацію, яка може стати передумовою виникнення суїциду. Конфлікт може привести воїна до різних ступенів соціально-психологічної дезадаптації: від легких форм, які можна охарактеризувати як психічний дискомфорт, викликаний утрудненням спілкування, до більш серйозних форм, за яких особистість переживає інтенсивний внутрішній конфлікт. Найважчий ступінь дезадаптації пов'язаний з повним розривом соціальних зв'язків військовослужбовця, його соціальною ізоляцією, що викликає у нього почуття непотрібності і безперспективності свого існування. Відповідно, він знаходить «вирішення» проблеми своєї дезадаптації у суїцидальній поведінці.

Таким чином, суїцидогенез є, насамперед, виявом дезадаптації воїна у військовому середовищі. І в цьому значенні аутоагресивні дії виконують функцію афективної розрядки, що певною мірою видозмінює суїцидогенний конфлікт. Незалежно від мотиваційної основи (справжнє бажання померти, уникнення важкого стану, привернення до себе уваги, маніпулювання ситуацією) аутоагресивний акт виконує індивідуальне завдання з розв'язання психотравмувальної ситуації через «самоусунення» воїна від неї.

Питання 3. Психологічна характеристика військовослужбовців, схильних до суїцидальної поведінки

Суїцидальна поведінка військовослужбовців, безперечно, зумовлена їхніми певними індивідуально-психічними, нейрофізіологічними та іншими рисами. Для профілактики такої поведінки у військовому середовищі слід знати такі риси і володіти надійними методиками діагностики.

Серед **індивідуально-психічних рис** військовослужбовця суїцидальну поведінку насамперед формують свідомість і самосвідомість, характер, рівень самооцінки, зміст емоційної сфери, ступінь особистісної та ситуативної тривожності, вид темпераменту, зміст життєвих цінностей та його особливості, соціальний статус, рівень суспільної активності, зміст соціальних зв'язків та їхній характер, ступінь належності до системи соціальних взаємин, специфіка взаємин з найближчим соціальним оточенням та ін.

Наприклад, особливостями самосвідомості воїнів із анти вітальними тенденціями є неадекватний рівень їх самооцінки, егоцентризм, аутоагресія, гіперболізоване почуття провини, невпевненість у собі, відчуття власної неповноцінності.

Суїцидентам також властиві такі характерологічні риси, як високий ступінь тривожності, песимістична особистісна настанова, параноїдальні схильності, стереотипність мислення, моральний догматизм, утрудненість вольових зусиль, несамостійність, підвищена вразливість, утруднений модус ухвалення рішень, схильність до утворення надцінних ідей.

Крайній ступінь вираження характерологічних рис воїна за несприятливого напливу обставин може стати суїцидогенним. Визначимо такі окремі **крайні полюси характерологічних рис воїна**, що його характеризують:

1) самосвідомість:

- неадекватний рівень самооцінки (підвищена— занижена);
- самозвинувачення;
- егоцентризм — самозаперечення;
- самовпевненість — невпевненість у собі;
- порушення цілепокладання (відсутність мети — прив'язаність до якоїсь однієї мети);
- схильність до песимістичного світосприйняття і світорозуміння;

2) емоційно-вольова сфера:

- емоційна нестійкість, імпульсивність;
- заикленість на негативно забарвлених переживаннях;
- емоційна залежність;
- підвищена вразливість;

3) динамічні особливості:

- високий рівень особистісної тривожності;
- високий рівень ситуативної тривожності;

4) порушення вольового контролю:

- утруднений модус ухвалення рішень;
- безкомпромісність в ухваленні рішень;
- несамостійність або категоричність у прийнятті рішень;

5) комунікативна сфера:

- надмірна товариськість — нетовариськість;
- самотність;
- яскраво виражена потреба в емпатичному контакті.

Нейрофізіологічні механізми, що передують і супроводжують суїцидогенез. У Центрі кризових станів, що функціонує при Українському НДІ соціальної та судової психіатрії, обґрунтована концепція, згідно з якою суїцид зумовлений певними нейрофізіологічними процесами людини, що відбуваються в організмі в ситуації суїцидогенного конфлікту. Автор цієї концепції Г.Я. Пілягіна вважає, що першопричиною формування аутоагресивної активності є ті чи інші порушення системи «середовище»—«людина».

Додатковим підтвердженням важливості нейрофізіологічної основи аутоагресивної поведінки є дані про сезонну залежність суїцидальної активності як результату річних ритмів активності специфічних біохімічних процесів, а саме, метаболізму серотоніну в ЦНС. Такі специфічні сезонні ритми лежать в основі змін рівня порогу сприйняття — стійкості різних стресів і найчастіше виявляється у вигляді появи або підсилення астеничної (в'ялість, роздратованість, сльозливість), тривожної або депресивної симптоматики (різке зниження настрою, безсоння, песимістичний погляд на майбутнє, почуття безнадійності, апатія).

Треба відзначити, що за даними про скоєні суїциди у військах ППО у 1996-1998 рр. проглядається така тенденція: найбільше суїцидів було здійснено влітку— 8 (47,04%), восени— 4 (23,52%), взимку— 3 (17,64 %), навесні — 2 (11,76 %) [20].

Таким чином, знання характеру конфліктної ситуації, яка створює передумови для суїцидальної поведінки військовослужбовця, а також його особистісних характеристик дає психологові певні відомості для визначення суїцидального ризику особистості.

Питання 4. Методики діагностування військовослужбовців, схильних до суїциду

Приступаючи до аналізу проблеми психологічної діагностики схильності військовослужбовців до скоєння суїциду, необхідно, на нашу думку, розглянути її визначення і зміст.

Суїцидальна діагностика — клінічні засоби, методи і методики виявлення

суїцидальної активності людини, за допомогою яких можна сформулювати психічний, соціодинамічний і дескриптивний діагнози (оцінка динаміки підготовки до суїциду і наростання суїцидальних тенденцій, а також здійснення психопатологічної діагностики). Вона представляє аналіз не тільки власне суїцидальних виявів (особливості, можливість реалізації тощо) у статичній і динамічній, а й у всій сукупності клінічних, особистісних і навколишніх чинників, що беруть участь у суїцидогенезі.

Діагностика суїцидальної поведінки військовослужбовців спрямована на збір, узагальнення та аналіз інформації про їхню схильність до різних видів суїцидальної поведінки, визначення серед них найбільш небезпечних з точки зору можливості самогубства категорій. **Суїцидальна діагностика спрямована на виявлення: 1.**

Індивідуальних суїцидогенних чинників, які поділяються на: **пredisпозиційні** (недостатність або неповноцінність психічного функціонування як наслідок надзвичайної емоційної напруженості воїна, що пов'язано з фіксацією його уваги на труднощах військової служби, які, на його погляд, є неподоланими. Суїцидальній небезпеці сприяють знижена толерантність воїна до емоційних навантажень; максималізм у судженнях та їх не виваженість; дефектність прогнозування; негаразди в комунікативній сфері; неадекватність самооцінки; психічна вразливість). Воїни в такій ситуації пишуть додому панічні листи, просять командирів і близьких надати їм відпустку додому під будь-яким приводом, звільнити від виконання певних службових обов'язків. Вони також намагаються потрапити до лазарету або санітарної частини, шпиталю та ін. На цій фазі динаміки суїциду воїни характеризуються підвищеною потребою в емпатичності, неформальному спілкуванні, співпереживанні, емоційній підтримці. Вони намагаються знайти підтримку, поділитися своїми проблемами, переживаннями, тривогою. Коли воїн не задовольняє ці свої потреби, у нього починається процес соціально-психологічної дезадаптації у підрозділі, що автоматично спровокує його потрапляння у конфліктні ситуації;

позиційні: це позиція, яку займає суїцидент у конфлікті або конфліктній ситуації, яка, як правило, буває дезадаптивною. Найбільш суїцидонебезпечним є пасивно оборонний характер поведінки воїна, який поглиблює його дезадаптацію, формує почуття самотності у підрозділі, викликає негативні емоційні переживання, сприяє ізоляції у колективі, відштовхує від нього товаришів по службі;

статусні: особливості психічного стану або психічного реагування суїцидента, що безпосередньо впливають на можливість здійснення суїцидальних дій. За наявності психічних розладів такими чинниками є афективна, афективно-маревна або галюцинаційно-маревна симптоматика. У практично здорових осіб статусні чинники виявляються у вигляді психічних особистісних реакцій. Мають місце симптоми деперсоналізації особистості воїна;

інтенційні: особливості особистісних намірів щодо суїцидального поведінки, характеру і ступеня його виразності. На думку суїцидента, тільки суїцидальна поведінка є справжнім виходом із кризової ситуації, основним методом розв'язання всіх проблем, які накопичилися під час служби або у конкретному конфлікті.

2. Антисуїцидальних чинників особистості. Це — окремі особистісні настанови, які перешкоджають формуванню суїцидального поведінки або реалізації суїцидальних дій. До них належать: емоційна пов'язаність з близькими, гіпервідповідальність, наявність творчих планів, страх фізичного страждання та ін.

Чинниками, що перешкоджають реалізації суїцидальних намірів воїна, можуть бути також:

- інтенсивна його емоційна прив'язаність до значимих людей;
- батьківські обов'язки;
- виражене почуття обов'язку;
- концентрація уваги на власному здоров'ї;
- залежність від громадської думки та уникнення осуду з боку товаришів по службі, близьких, родичів;
- уявлення про ганебність, гріховність суїциду;
- уявлення про невикористані життєві можливості;
- наявність творчих планів, тенденцій і задумів;
- наявність естетичних критеріїв у мисленні.

3. Ступеня психічної вразливості. За його допомогою визначають індивідуально-психічні особливості воїна, які за певного фізичного або психічного впливу (об'єктивно малозначимого) можуть стати психічною травмою.

4. Психопатологічних предикторів суїцидального (аутоагресивного) поведіння. Це психічні розлади різноманітного ступеня, що безпосередньо впливають на формування суїцидального (аутоагресивного) поведіння. До них можна віднести:

реактивні депресії—за яких суїцидальні дії частіше є імпульсивними; формування суїцидальної активності залежить від суб'єктивної значимості ситуації, що є психотравматичною, і адаптаційних можливостей суїцидента;

алкоголізм — у більшості випадків суїцидальне поведіння має імпульсивний характер, є афективною розрядкою;

ендогенні депресії— аутоагресивні дії частіше вчиняються хворими на стадії депресивного епізоду; на вищій стадії депресивного психозу вони мають імпульсивний характер і обумовлені як афективні переживання (безвихідністю, почуттям нестерпності тягара психічного стану), так і маревними ідеями провини, самознищення;

шизофренія — аутоагресивні дії хворих залежать від клінічної картини психозу; найбільшу небезпеку для життя мають аутоагресивні ДІІ, що обумовлені імперативними псевдо мареннями;

розлади особистості — характер суїцидального поведіння залежить від форми психічних розладів.

5. Суїцидальних комунікацій— характерні вияви суїцидальних намірів воїном в міжособистісному спілкуванні, що варто розглядати як попереджувачі ознаки, які вказують на можливість здійснення суїцидальних дій. Виділяють п'ять ознак:

форма — вербальна, у тому числі письмова;

характер — прямий (відкритий) або непрямий (замаскований);

утримання — вияв афектів (почуття провини або осуди), спроба пояснити свій учинок, доручення або прохання до навколишніх;

об'єкт — визначена особа або група;

мета — прохання про допомогу (благання про порятунок), вираження ворожості (звинувачення інших, самозвинувачення).

6. Ступеня суїцидального ризику— ступінь можливості виникнення суїцидальних спонук, формування суїцидальної поведінки і здійснення суїцидальних дій. Ступінь виразності суїцидального ризику (можливість здійснення суїцидальних дій) можна визначити зіставленням суїцидогенних і антисуїцидальних чинників особистості, а також шляхом впливу індивідуально-ситуаційних (характер, значимість суїцидогенного конфлікту) і середовищних (соціально-демографічних) чинників.

Розрізняють такі **варіанти суїцидального ризику**:

гострий — висока можливість здійснення суїцидальних дій (пресуїцидальний період

може бути «миттєвим»), варто розглядати як невідкладний стан;
хронічний — тривале існування терапевтично резистентних суїцидальних переживань, що не купіруються після вчинення суїцидальної спроби.

7. Чинників суїцидального ризику — зовнішні або внутрішні стимули (умови, обставини), що не є етологічними, але сприяють безпосередньо суїцидальній активності або викликають її. Їх визначення є надзвичайно складним завданням, бо чітких критеріїв і показників, кого вважати потенційним суїцидентом, коли і в яких обставинах він може бути включений у групу суїцидального ризику, немає. Немає також однозначного визначення поняття «суїцидальний ризик». У суїцидології під цим поняттям розуміють:

- 1) імовірність виникнення будь-якої форми суїцидальної поведінки (форма загального суїцидального ризику);
- 2) імовірність вияву суїцидальної тенденції (наявність ризику суїцидальних дій);
- 3) імовірність рецидиву суїцидальних актів (повторний суїцид).

Розрізняють **соціально-демографічні** (стать, вік, соціальний стан), **етнокультурні** (наявність у традиціях певних народів суїцидальної поведінки як соціально прийнятої норми), **соціально-економічні** (рівень життя, наявність роботи, фаху, родини), **психічні** (особистісні особливості), **специфічні** (попередня суїцидальна спроба, наявність психічного або важкого соматичного захворювання) та інші **чинники суїцидального ризику**.

Таким чином, розглянувши проблему суїцидальної діагностики та її основні завдання, ми можемо переходити до розгляду конкретних психодіагностичних та психофізіологічних методик виявлення військовослужбовців, схильних до суїцидальної поведінки, а зокрема методик, спрямованих на діагностику рис особистості, які притаманні військовослужбовцям, схильним до суїцидальної поведінки.

Питання 4.1. Клініко-лінгвістична діагностика суїцидальної поведінки

Клініко-лінгвістична діагностика суїцидальної поведінки (І.В. Ганзин, 1997)— комплексний аналіз промови пацієнта, що спрямований на виявлення суїцидальних проявів, психічної кризи або психопатологічних предикторів суїцидальної активності. За здійснення цієї діагностики суїцшальний ризик виявляється у:

- прямому висловлюванні, а також в обмовках або недомовлених фразах, що відбивають його суїцидальні тенденції;
- вираженому егоцентризмі у сприйнятті реальності;
- наявності дієслів у множині директивного характеру в контексті суїцидальних висловлювань;
- ослаблені або випадні лексико-семантичні групи, що описують гедоністичні переживання або уявлення;
- наявності паралінгвістичних характеристик афективних порушень: явна сповільненість темпу мовлення, заповнення мовних пауз глибокими зітханнями, монотонність інтонації та ін.

Питання 4.2. Психодіагностичні та психофізіологічні методики діагностики суїцидальної поведінки

Використання психодіагностичних та психофізіологічних методик дає змогу досліджувати особливості нервової системи, виявляти військовослужбовців, що мають специфічні характерологічні якості або перебувають у такому психічному

стані, який може перешкодити нормальному виконанню службових обов'язків. За допомогою психодіагностичних методик нерідко вдається виявити психопатологічні симптоми, які за звичайного клінічного обстеження практично не виявляються, повніше розкрити патохарактерологічні особливості особистості військовослужбовця.

Виходячи з притаманних особистості суїцидента якостей, для вивчення, діагностики військовослужбовців та віднесення їх до так званої «групи ризику» (за ознакою схильності до суїциду), визначення ступеня суїцидального ризику, профілактики та превенції суїцидальних спроб, у практиці професійного відбору до лав Збройних сил України та у діяльності заступників командирів з виховної роботи й офіцерів органів виховної роботи, доцільно використовувати деякі з нижчезазначених психодіагностичних обіжників і методик:

Обіжник пристосованості Бела — особистісний обіжник, спрямований на діагностику труднощів у різних «царинах пристосованості».

Складається з 200 питань, що належать до шести сфер пристосованості, на підставі яких виокремлюється 6 шкал.

Найбільшу цінність, на нашу думку, для вивчення рис особистості суїцидента являють собою такі шкали:

емоційна врівноваженість: особи з високими балами цієї шкали характеризуються емоційною нестійкістю, а з низькими — емоційною стабільністю;

ворожість: особи з високими балами цієї шкали ворожо настроєні щодо інших людей, а з низьким — дружньо.

Обіжник «Ваше самопочуття» — методика, яка має елементи обіжника-анкети, обіжника станів і настроїв та особистісного обіжника. Він розроблений О.С. Копіною, Є.А. Сусловою, Є.В. Заїкіним і призначений для діагностики психоемоційного напруження (основних складових і джерел) людини. В обіжник увійшли методики експрес-діагностики психоемоційного напруження і пов'язаних з цим напруженням чинників. Складається з п'яти шкал. Особливий інтерес для дослідження особистості суїцидента становлять такі шкали:

***шкала самооцінки здоров'я**: низька самооцінка здоров'я, на думку авторів, пов'язана з підвищеним рівнем стресу, низькими показниками задоволеності життям;

***шкала психоемоційного стресу** Л. Ридера: показник стресу по цій шкалі варіює від 0 до 3 балів, і кожного досліджуваного відносять до однієї з трьох груп — з високим, середнім або низьким рівнем психоемоційного стресу;

шкала задоволеності життям у цілому О.С. Копіної: оцінює суб'єктивний стан задоволеності—незадоволеності життям.

Гісенський тест — особистісний обіжник, розроблений Д. Бекманом і Г. Рихтером, призначений для діагностики психосоціальних зв'язків особистості та містить три варіанти одних і тих самих сорока біполярних тверджень («Я», «Він», «Вона»). Такі варіанти завдань необхідні для отримання характеристик досліджуваного з боку інших. Кожне з тверджень оцінюється за 7-бальною шкалою. Первинні («сирі») оцінки підраховуються з шести основних шкал, серед них найцікавішими є такі: **шкала переважального настрою**: два полюси: гіпоманіакальний (особи, які рідко відчувають пригніченість, не схильні до рефлексії і критичного ставлення до себе, які не приховують роздратування, незалежні) і депресивний (пригніченість, схильність до рефлексії, неспівчутливості, залежність, самокритичність). Припускають, що настрій, який переважає, пов'язаний з основним для особистості напрямом

розвитку агресії (назовні або проти власного «Я»); **шкала соціальних здібностей**: на одному полюсі: активна, товариська, невимущена, конкурентоспроможна особистість з багатою уявою і здатністю до сильних почуттів. «Соціальна слабкість», на думку авторів, характеризується нетовариськістю, - слабкою здатністю до самовіддачі, відсутністю здатності до тривалої прив'язаності, збідненою фантазією. Комплекс якостей, відображених у цій шкалі, дає змогу судити про ступінь зрілості особистості,

Дзеркального малюнка тест— особистісний тест, розроблений М. Кучерою і В. Смекалом. Зміст праці досліджуваного міститься у дзеркальному змалюванні з тестових зразків. Під час тесту фіксуються різноманітні поведінкові реакції досліджуваного та оцінюється характер малюнка за певними параметрами, і результат цієї оцінки фіксується на спеціальному бланку у вигляді профільної оцінки. Цей тест потребує від психолога, що його проводить, великого досвіду.

Може здійснюватись комплексна інтерпретація результатів зі складанням висновку. Найбільшу значущість мають **шість діагностичних категорій, які мають полюси**:

- 1) нейропсихологічна лабільність — стабільність;
- 2) імпульсивність — володіння собою;
- 3) міцна воля — слабка воля;
- 4) стійкість — нестійкість до стресу;
- 5) ригідність — гнучкість;
- 6) адекватна — неадекватна пристосовність.

Міра-і-Лопеса міокінітичний психодіагноз — проєктивна методика дослідження особистості, яка розроблена Е. Міра-і-Лопесом. Матеріал тесту складається з 7 субтестов, що являють собою аркуші паперу, на яких накреслені лінії різної конфігурації. Досліджуваному пропонують декілька раз обвести лінії олівцем, а потім продовжувати роботу всліпу.

Застосування цієї методики дає змогу діагностувати: збудження — депресію; екстраверсію— інтроверсію; гетероагресію — аутоагресію.

За даними автора, найчіткіша диференціація досліджуваних досягається за параметром «збудження — депресія».

Шкала вияву тривожності—**особистісний** обіжник, призначений для вимірювання виявів тривожності (розроблений Джеймсом Тейлором) і складається з 50 тверджень, які відбиралися з набору тверджень ММРІ. Вибір пунктів для цієї шкали здійснювався на підставі аналізу їх здатності розрізняти осіб з хронічними реакціями тривоги, індекс тривожності вимірюється у шкалі Т-балів.

Шкала самоповаги Розенберга— особистісний обіжник, призначений для оцінки самовідношення у підлітків. Він запропонований М. Розенбергом і складається з 10 тверджень. Показники, які вимірюються з його допомогою, можуть бути пов'язані з депресивним станом і тривожністю.

Особистісні шкали Компрея — особистісний обіжник, запропонований А. Компресом. Загальна кількість питань— 180, відповіді подаються за 7-бальною шкалою. Обіжник складається з восьми особистісних шкал.

Найбільшу цінність для дослідження рис особистості суїцидента мають шкали: емоційної стабільності — нейротизму; емпатії — егоцентризму; екстраверсії— Інтроверсії.

Особистісний обіжник Кудлічкової, що розроблений Євою Кудлічковою і складається з 80 питань. Діагностика спирається на аналіз **п'яти біполярних факторів**, поміж яких найкорисніші для виявлення психічних особливостей суїцидентів є такі:

***лабільність** (збудливість, неврівноваженість, занепокоєність, імпульсивність) — **стабільність** (врівноваженість, розсудливість, володіння собою, постійність);

***екстраверсія** (кооперативність, комунікабельність, відкритість, соціальність, балакучість) — **інтроверсія** (замкнутість, стриманість, зовнішня холодність).

Обіжник порушень психічної адаптації — особистісний обіжник, який був розроблений **А.І. Скорик та Л.С. Свердловим**. Він складається з 37 тверджень і призначений для передчасної діагностики адаптаційних порушень. Первинні оцінки підраховуються відповідно до «ключа», а потім переводяться у Т-бали.

Обіжник складається з 6-ти шкал:

- перша шкала описує відчуття загального фізичного і психічного дискомфорту;
- шкала іпохондрії — відображає ступінь фіксації на соматичному неблагополуччі;
- шкала «гіпоманіякальності» — фіксує відчуття комфорту з відтінком ейфорії;
- четверта шкала описує депресивний стан;
- шкала «невротизації» — описує стан ефективно-вегетативного дисбалансу, який виникає при емоційній напрузі;
- шоста шкала фіксує порушення у сфері соціальних відношень.

Найкориснішими, на нашу думку, для діагностики особистісних рис суїцидента є перша та четверта шкали.

ТАТ (тематичний аперцептивний тест) використовується для визначення патологічних стосунків особистості, діагностики неврозів і межових станів. Під час роботи з військовослужбовцями доцільно використовувати сюжет 3 (чоловічий варіант), який визначає стан депресії, суїцидальні наміри, тенденції уникнення покарання або прийняття провини.

Обіжник самовідношення — особистісний обіжник, який був запропонований **Володимиром Століним**. Він спрямований на дослідження чинників ставлення до себе і містить 62 пункти, сформульовані у вигляді тверджень, рознесених на чотири шкали. Найбільшу діагностичну цінність мають 2 шкали:

***самоповаги** (14 пунктів) — шкала спрямована на відображення аспектів самовідношення до своїх здібностей, енергії, самостійності, оцінки можливостей контролювати своє життя, ступеня віри у свої сили;

***аутосимпатії** (16 пунктів) — шкала на позитивному полюсі поєднує довіру до себе і позитивну самооцінку, на негативному — бачення у собі переважно недоліків, низьку самооцінку, схильність до самозвинувачення.

Методики спрямовані на визначення психічної стійкості. Самогубство можна розглядати як гостру реакцію дезадаптації, що виникає у відповідь на травмувальні ситуації, за яких смерть здається найкращим виходом. **Травмувальними** заведено називати ситуації, які висувають до адаптаційних можливостей військовослужбовця вимоги, що істотно перевищують звичайні або сприймаються ним як такі, котрі порушують його «психічний гомеостаз», заторкуючи життєво важливі потреби і цінності особистості, її честь і гідність, загрожують її благополуччю, здоров'ю і самому життю в такій формі, коли травмувальну ситуацію не можна ні ігнорувати, ні вирішити звичним способом.

Здатність чинити опір впливові травмувальних чинників пов'язується з силою нервових процесів, емоційною (емоційно-вольовою) стійкістю особистості, її психічною адаптивністю, толерантністю, мотивами і ціннісними орієнтаціями, творчим потенціалом тощо. Для конструктивного вирішення внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів, які в армійському середовищі часто є причиною самогубств, важливе значення мають саморозуміння і

самоповага воїна, особистісна компетентність і комунікативний потенціал, що сприяють правильному розумінню навколишніх і вмінно вести з ними конструктивний діалог, налагоджувати співпрацю з метою досягнення згоди і подолання кризи.

У своїй сукупності вищеназвані особливості особистості забезпечують воїнові стійкість до впливу екстремальних чинників різної природи, їх необхідно враховувати під час здійснення професійного відбору до лав Збройних сил України та в ході різноманітних військово-психологічних досліджень, у процесі повсякденної діяльності військ.

Існують досить ефективні психофізіологічні методики визначення сили нервової системи та її лабільності, що засновані на дослідженні координації рухів, швидкості реакції, витривалості (**тепінг-тест**).

Найзручнішою в армійських умовах і разом з тим інформативною методикою оцінки властивостей ВНД у будь-яких умовах є тепінг-тест. Цю методику можна провадити як окремо з кожним воїном, так і в складі підрозділу. Найпростіший варіант цієї методики провадиться за допомогою секундоміра, олівця і паперу за кілька хвилин.

Після закінчення експерименту необхідно підрахувати кількість крапок у кожному квадраті окремо і загальну суму крапок. При груповому виконанні тесту цю роботу можна доручити самим військовослужбовцям. Загальна кількість крапок є показником лабільності нервової системи, її оцінка в стенах провадиться переведенням сумарного показника «крапок» у стени за допомогою таблиці 17-1.

Табл. 17-1. Таблиця переведення первинних показників у стени

Сума	<75	75–129	130–151	152–162	163–172	173–183	184–195	196–204	205–210	>210
Стени	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Оцінка від 1 до 3 стенів свідчить про недостатню лабільність ВНД військовослужбовців. Ця оцінка вказує на досить велику імовірність зриву поведінки в екстремальних умовах.

Оцінка від 7 до 10 стенів, навпаки, вказує на високу лабільність ВНД досліджуваних і також вказує на активність і гнучкість поведінки в екстремальних ситуаціях, за винятком тих, у яких важливо набратися терпіння, зачекати.

Оцінка від 4 до 6 стенів вказує на нормальну стійкість до впливу екстремальних чинників.

Динаміка результативності виконання тепінг-тесту служить показником сили нервових процесів. Так, військовослужбовці з «сильним» типом нервової системи, як правило, не знижують темпу роботи протягом усього тесту, а представників «слабого» типу відрізняє помітне зниження темпу під кінець роботи. Чим помітніший спад темпу, тим більшою є імовірність нервового зриву в екстремальній ситуації.

Додаткові можливості для якісного аналізу результатів тепінг-тесту надає його варіант, що складається з трьох серій по 30 секунд кожна. У ході виконання тесту військовослужбовцеві пропонується ставити на стандартному аркуші (розділеному

двома горизонтальними лініями на три частини) не крапки, а «палички» висотою 7-8 мм. Особи, схильні до імпульсивних дій, у ході роботи збуджуються, несвідомо збільшують висоту «паличок» мало не вдвічі. Ригідні особистості зберігають спокій, працюють вправно, але без поспіху, акуратно і настирливо, палички виходять однаковими за висотою, через однаковий інтервал. Такі воїни добре справляються з монотонною роботою, але розгублюються в незвичайних ситуаціях.

Для визначення рівня стійкості до стресу можна використати тест кольорових виборів Люшера. **Тест Люшера** — це проективна методика дослідження особистості, заснована на наданні суб'єктивної переваги кольоровим стимулам. Психологічна інтерпретація отриманого ряду суб'єктивної переваги кольору спирається на:

- 1) припущення про те, що кожному кольору притаманне певне символічне значення;
- 2) вважається, що ряд кольорової переваги віддзеркалює індивідуальні особливості досліджуваного.

Ця методика, крім змістовної характеристики емоційно-вольової сфери військовослужбовця, дає змогу отримувати ще й деякі кількісні показники, наприклад, ступінь стійкості до стресу, що визначається порівнянням кольорового вибору респондента з так званою *аутогенною нормою*. Остання вважається оптимальною послідовністю кольорів у виборі і кодується так: 34251607. Відхилення від цієї «норми» в балах набувають значення від 0 (вибір військовослужбовця повністю збігається з «нормою») до 32 балів (вибір військовослужбовця протилежний «нормі»).

Так, при виборі воїна, «закодованого» формулою 35401726, відхилення від «норми» визначається сумою балів відхилення кожного кольору в цій послідовності від «нормативного»: $0+2+1+4+0+2+4+2=13$ балів.

Цей коефіцієнт вважається оптимальним при значеннях від 3 до 13 балів. Менші значення цього коефіцієнта вказують на недостатній рівень мобілізації ресурсів воїна для протидії стресу, а великі — на виснаження адаптаційних резервів; при значенні коефіцієнта, що перевищує 24 бали, психічна стійкість до стресу вважається недостатньою. Цей показник визначається за допомогою табл. 17.2.

Особливу увагу треба звертати на вибори «+; +» таких кольорів, як: *сірий—жовтий: невпевненість, нерішучість. Пошук можливості вирішення проблеми, гостра потреба в новій надії;

Табл. 17-2. Таблиця для визначення відхилення від аутогенної норми

<i>Аутогенна норма</i>	<i>Місце кольору у виборі респондента і бали</i>							
34251607	1	2	3	4	5	6	7	8
червоний/3	0	1	2	3	4	5	6	7
жовтий/4	1	0	1	2	3	4	5	6
зелений/2	2	1	0	1	2	3	4	5
фіолетовий/5	3	2	1	0	1	2	3	4
синій/1	4	3	2	1	0	1	2	3
коричневий/6	5	4	3	2	1	0	1	2
сірий/0	6	5	4	3	2	1	0	1

чорний/7	7	6	5	4	3	2	1	0
----------	---	---	---	---	---	---	---	---

- *сірий—коричневий: виснаження. Людина всіляко захищає свій організм від проблем і хвилювань, щоб із часом прийти в норму, відпочити;
- синій—чорний: загострена потреба в абсолютному спокої. Відмова від будь-якої форми активності;
- *зелений—коричневий: потреба поліпшення фізичного стану здоров'я. Збереження індивіда можливе лише в тому випадку, якщо будуть усунуті умови, які його утискають;
- *жовтий—сірий: невпевненість. Головна потреба особистості у будь-якому виході. Суб'єкт готовий взяти на себе обов'язки, але не може зробити цього із повною впевненістю;
- *коричневий—сірий: виснаження. Головну роль відіграє фізичний спокій і звільнення від всього, що могло би викликати фізичну або психічну втому. Гостра потреба в увазі і турботі сторонніх;
- *коричневий—зелений: потреба у фізичному полегшенні. Сила волі спрямована на переборення труднощів, внаслідок цього у суб'єкта є значне внутрішнє напруження;
- *коричневий—чорний: самоприниження. Людина почуває безцільність буття, відмовляється від всього, крім фізичного задоволення;
- *чорний—синій: людина повстає проти всієї ситуації загалом і хоче лише одного — щоб її залишили у спокої;
- *чорний—червоний: драматизація події через нестримність бажань. Індивід бунтує, поводить себе вибухово. Мета бунту — задоволення надмірних бажань;
- *чорний—жовтий: раптова криза. Можлива криза і крайні рішення, суб'єкт може наважитися на відчайдушний вчинок;
- *чорний—коричневий: самоприниження. Те ж саме, що і для сполучення коричневий—чорний, але більший акцент на бунт проти перебігу подій.

До числа експрес-методик діагностики психічної стійкості щодо стресу можна віднести **тест Цойглера «Кольорові контрасти»**. При обстеженні надається 10 двоколірних карток розміром 10х10 см, де посеред великого квадрата наклеєний контрастного кольору менший (4х4 см). Пропонується вказати на найбільш приємне і неприємне поєднання кольорів. Вважається, що стійким до стресу військовослужбовцям подобаються контрастні поєднання кольорів і не подобаються — схожі за тональністю.

Для дослідження психічної стійкості використовуються також і деякі тести досягнень, результати виконання яких корелюють з успішністю адаптації, гнучкістю й активністю поведінки в складних ситуаціях. Серед тестів досягнень діагностичну цінність мають невербальні інтелектуальні **тести (кубики Кооса, куб Лінка, прогресивні матриці Равена тощо)**, успішне виконання яких дає змогу прогнозувати гнучку і цілеспрямовану поведінку в ситуаціях, які травмують.

Для дослідження психічної стійкості використовуються також і психодіагностичні обіжники.

Обіжник «Шістнадцять особистісних факторів» — особистісний обіжник, що запропонував Раймонд Кетел, призначений для вимірювання 16 факторів особистості. Розроблені дві основні еквівалентні форми обіжника (А і В), кожна з яких містить 187 питань.

Заслужують на увагу такі найтісніше пов'язані зі стресо- стійкістю фактори:

- д+ — *афектотимія* (сердечність, доброта);
- В+ — *високий інтелект* (розумний);

C+ — сила «Я» (емоційна стійкість);
E+ — домінантність (наполегливість);
F+ — сургенція (безтурботність);
G+ — сила «над-Я» (висока совісність);
H+ — пармія (сміливість);
I- — харія (суворість, жорсткість);
O- — гіпертипія (самовпевненість);
Q3+ — контроль бажань (високий самоконтроль поведінки).

Важливими є також два фактори другого порядку: екстраверсія — інтроверсія; тривожність — пристосованість.

Мінесотський багатоаспектний особистісний об'єжник (MMPI), запропонований С. Гатвеєм та Дж. Маккінлі. Він складається з 550 тверджень, які утворюють 10 основних діагностичних шкал. Найбільший інтерес, на нашу думку, для ранньої діагностики суїцидальних тенденцій серед військовослужбовців, мають **такі шкали**:

***шкала депресії (D)** — призначена для визначення ступеня

суб'єктивної депресії, морального дискомфорту; **шкала *параної (Pa)** — дає змогу судити про наявність «надцінних» ідей, підозрілості;

шкала соціальної інтроверсії (Si) — діагностика ступеня відповідності інтровертованому типу особистості. Об'єжник MMPI дає змогу передбачити вірогідну реакцію військовослужбовця на стрес, а також виявити можливі відхилення від психічної норми. На основі тесту MMPI створено ряд мономодальних об'єжників для діагностики психічної адаптованості (**В. А. Дюк**); оцінки нервово-психічної стійкості особистості (прогноз), які використовуються в Збройних силах України.

MMPI, адаптований **Л.М. Собчик**, є класичним об'єжником, який має достатньо великі можливості вивчення людини у ситуаціях, що можуть призвести до самогубства. Великий обсяг тесту — 566 питань — не дає можливості його широкого застосування в умовах Збройних сил, однак одним із досягнень тесту є можливість не тільки якісного, але й кількісного аналізу, а також використання окремих шкал. Ми можемо спостерігати стан конкретної особи в динаміці, отримувати прогностичну інформацію про можливі реакції на зміну зовнішніх умов. В об'єжнику MMPI ми розглянемо тільки два найсуттєвіші аспекти його використання для передбачення можливого суїциду:

1. Визначення наявності акцентуації крайнього варіанта норми. Самогубства здійснюються різними людьми. Відмінності пов'язані з механізмом реалізації спонукання, часом між першою ідеєю і безпосереднім виконанням. Однак наявність акцентуації передбачає однаково швидко дезадаптацію в стресовій ситуації, порушення емоційно-вольової сфери, труднощі пристосування до зовнішніх умов. Такі стресові порушення найчастіше призводять до суїцидальних спроб осіб, у яких спостерігається акцентуація психастенічного, параноїдального, демонстративного або збудливого типу. В результатах обробки MMPI це відображається так:

***психастенічний тип** — пік (більше 70 ТБ) на 7-й шкалі, помірне підвищення на 2-й і 0-й шкалах, свідчить про легкість формування нав'язливих думок, станів і дій, побоювань;

***параноїдальний тип** — пік на 6-й шкалі у поєднанні з помірно вираженим піком на 3-й шкалі, різке зниження на 0-й шкалі і помірне — на 4-й шкалі. Сигналізує про підвищену стійкість афекту, хворобливу самозакоханість, підозрілість;

***демонстративний тип** — пік на 3-й шкалі, перепад між 3-ю і 1-ю шкалами не менше

10 ТБ. Ознака підвищеної інфантильності, брехні і симуляції;

***збудливий тип** — пік на 4-й шкалі, може супроводжуватися піками на 8-й і 9-й шкалах. Свідчить про наявність непідконтрольних негативних емоцій, нездатність враховувати в конфліктах попередній досвід, слабе осмислювання ситуації;

показник «F»~ дає додаткову інформацію. Якщо «F» трохи підвищений, то у суб'єкта наявна внутрішня скутість, невдоволення ситуацією. За значного підвищення спостерігається гостра необхідність у допомозі, потяг звернути увагу на наявні проблеми. —

2. Розгляд особистісних виявів у стані підвищеної тривоги. Нижче дається короткий опис особливостей поведінки за панування тієї чи іншої шкали у профілі ММРІ, які виявляються у стані тривоги:

***шкала 1 (іпохондрія)** — хвилювання за стан здоров'я, соматизація тривоги, концентрація уваги на «хворобливих» відчуттях. Різке незадоволення всіма, хто недооцінюють тяжкість стану, виявляють «злочинне недбальство» щодо здоров'я цього індивіда;

***шкала 2 (депресія)** — виразне відчуття тривоги (до 65 ТБ), вияв депресивних тенденцій (вище 70 ТБ) і побоювання (більше 80 ТБ). Суїцидальні вияви можуть виникнути при одночасному пониженні на 9-й шкалі, як спроби повернути до себе увагу. Можливість звернути увагу в такий спосіб нерідко «прокручується» у фантазіях на цю тему. Значне підвищення на 2-й шкалі (більше 90 ТБ), одночасне зниження на 4-й і 9-й шкалах відзначається безпосередньо перед суїцидальною спробою, в період так званого «зловісного спокою»;

***шкала 3 (істерія)** — виявляється потяг витіснити чинники, які викликають тривогу. З виниклими думками про суїцид людина не бореться, а зникає, оскільки бачить у самогубстві реальний вихід з тяжкої ситуації;

***шкала 4 (психопатія)** — у стані тривоги легко реалізуються перші спонукання, як правило агресивні. В осіб з вираженою збудливою психопатією найбільш звичні самопошкодження і суїциди типу «шантажних»;

***шкала 5 (мужності)** — за наявності тривожного стану загострюються й особистісні настанови на стосунки з особами протилежної статі. Особи з гомосексуальними схильностями можуть зробити перші реальні кроки в статевих стосунках з представниками своєї статі, оскільки це є своєрідною формою захисту від стресу;

***шкала 6 (параноя)** — за підвищення на цій шкалі (більше 80 ТБ) тривожність призводить до виникнення надцінних ідей, маячних концепцій. Може спостерігатися «боротьба за справедливість»;

***шкала 7 (психастенія)** — тривожність загострює самоконтроль і обережність до безглуздої перестраховки в дрібницях. Людина стає сухим педантом, яку лякає будь-яка відповідальність. Паралельно виникає маса страхів— страх помилки, страх хвороби, смерті та ін.;

***шкала 8 (шизофренія)** — у стані тривоги зростають не тільки образливість і замкнутість, а й виникають дуже суб'єктивні, дивні переживання, які сприймаються людиною як істина. В очах загалу поведінка на основі таких переживань стає незрозумілою і непередбаченою;

***Шкала 9 (гіпотонія)** — у стресовій ситуації може спостерігатися зниження піку до 30 ТБ. Зовнішньо це виявляється у занепаді сил, відмові від усіх справ, депресії. Цей період нетривалий і є явищем епізодичним. До суїцидальних спроб не призводить.

З цією ж метою можна ще використовувати **обіжник «ОСАДА»**, розроблений для оцінки стану адаптованості особистості. Цей обіжник складається з 5 шкал: —задоволення собою, своїм психічним станом;

- задоволення ситуацією, її динамікою;
- задоволення сферою міжособистісних взаємин;
- задоволення своїм функціональним станом;
- задоволення життєдіяльністю.

Сумарна оцінка за кожною шкалою може змінюватись від 0 до 18 балів. При інтерпретації враховується така градація:

0-3 бали — недостовірний результат через ігнорування реальних проблем, інфантилізм;

4–6 балів — успішна адаптація, відсутність серйозних проблем, або їх успішне вирішення; *7-9 балів* — рівень «нормального» напруження без загрози здоров'ю і благополуччю особистості;

10-12 балів — субекстремальна напружена ситуація, загрозна виснаженням, незадоволенням життям, є необхідність у психологічній консультації;

13-15 балів — скрутна життєва ситуація, є необхідність у психологічній допомозі, психотерапії;

16-18 балів — ситуація життєвої кризи, є загроза самогубства, необхідна невідкладна психологічна, або навіть психіатрична допомога.

На особливу увагу заслуговують особи, в психологічному профілі яких є «піки» понад 13 балів, сума балів за всіма шкалами більше 45, є відповіді з кодом «г».

При прогнозуванні суїцидальної поведінки можна також використовувати традиційні методи психологічного дослідження, наприклад спостереження, бесіду та ін. При оцінці наслідків психічної травми добре зарекомендував себе метод стандартизованого інтерв'ю.

З метою **профілактики суїцидів** серед військовослужбовців Збройних сил України командирам та їхнім заступникам з виховної роботи, офіцерам виховної роботи слід звертати увагу на своєчасну діагностику суїцидального ризику.

Питання 4.3. Методика визначення суїцидального ризику

Виявлені характеристики, властиві суїцидентам, дають змогу скласти карту суїцидального ризику, що призначена для визначення ризику скоєння суїциду і ступеня такого ризику в осіб, що опинилися в кризових життєвих ситуаціях. Ця карта сприяє також виявленню ризику здійснення повторної суїцидальної спроби. Застосування карти правомірне при дослідженні військовослужбовців з гострими афективними реакціями на тлі акцентуацій характеру, а також після визначення ризику суїциду воїнів в умовах життєвої кризи без вираженої характерологічної патології.

Першою чергою вона необхідна для часткової профілактичної роботи з військовослужбовцями, які мають вияви суїцидальної поведінки. Ця карта заповнюється та ведеться на кожного військовослужбовця, який належить до групи суїцидального ризику за результатами соціально-психологічного, психологічного і медичного обстеження військовослужбовців строкової служби.

Карта суїцидального ризику ведеться та зберігається у відділенні виховної роботи частини. За її ведення відповідає заступник командира частини з виховної роботи. Соціально-психологічні і психічні показники заповнюються фахівцями виховної роботи, а медичні показники — медичними працівниками частини. Соціальні показники заповнюються з часу віднесення військовослужбовця до групи суїцидального ризику.

Карта суїцидального ризику

Фактори суїцидального ризику:

I. Дані анамнезу:

1) вік першої суїцидальної спроби — до 20 років;

- 2) мала місце суїцидальна спроба раніше;
- 3) суїцидальні спроби у родичів;
- 4) розлучення або смерть одного з батьків (до 18 років);
- 5) відсутність теплих стосунків у родині в дитинстві чи юності;
- 6) повна або часткова бездоглядність у дитинстві;
- 7) початок статевого життя — 20 років і раніше;
- 8) провідне місце у системі цінностей належить кохання;
- 9) професійна сфера діяльності не відіграє важливої ролі в системі цінностей;
- 10) В анамнезі мало місце розлучення.

II. Актуальна конфліктна ситуація:

- 11) ситуація невизначеності, очікування;
- 12) конфлікт у стосунках кохання або у подружніх взаєминах;
- 13) довготривалий конфлікт;
- 14) схожий конфлікт уже мав місце раніше;
- 15) конфлікт, обтяжений неприємностями в інших сферах життя;
- 16) суб'єктивне почуття неподоланності конфліктної ситуації;
- 17) почуття образи, жалю до себе;
- 18) почуття втоми, безсилля;
- 19) суїцидальні висловлювання, погрози вчинити суїциду.

III. Характеристика особистості:

- 20) емоційна лабільність;
- 21) імпульсивність;
- 22) емоційна залежність, необхідність надзвичайно близьких емоційних контактів;
- 23) довірливість;
- 24) емоційна в'язкість, ригідність афекту;
- 25) хворобливе самолюбство;
- 26) самотійність, відсутність залежності в ухваленні рішень;
- 27) напруженість потреб (сильно виражене бажання досягти своєї мети, висока інтенсивність цих потреб);
- 28) наполегливість;
- 29) рішучість;
- 30) безкомпромісність;
- 31) низька здатність до утворення компенсаторних механізмів, витіснення фрустраційних факторів.

«Вагу» фактора суїцидального ризику залежно від його наявності, відображеності і значимості подано у табл. 17-3.

Обчислюємо алгебраїчну суму «ваги» всіх факторів. Якщо отримана величина менша за 8,86 — ризик суїциду незначний. Якщо ця величина коливається в межах від 8,86 до 15,48 — є ризик здійснення суїцидальної спроби. У випадку, коли сума балів перевищує 15,48, імовірність суїциду значна, а у випадку наявності в анамнезі спроби самогубства, ризик її повтору збільшується.

Табл. 17-3. «Вага» фактора суїцидального ризику

<i>Характеристики наявності фактора</i>	<i>Номери факторів</i>		
	8; 9; 11-31	5-7	1-4; 10
відсутній	-0.5	-0.5	-0,5
слабо виражений	+0.5	+ 1.0	+ 1.5
наявний	+1,0	+2.0	+3.0

наявність не виявлена	0	0	0
-----------------------	---	---	---

Кількість усіх цих факторів, які мають індивідуально-особистісний зміст, можна суттєво зменшити і навіть звести нанівець, якщо знати групові фактори суїцидального ризику та їх профілактику. До **групових факторів суїцидальної поведінки**, які можуть збільшити ймовірність вияву суїцидального ризику у військовому середовищі, належать:

а) соціально-психологічні фактори:

- відсутність згуртованості у підрозділі;
- нездоровий морально-психологічний клімат у підрозділі;
- негативна морально-психологічна атмосфера у підрозділі;
- негативні традиції колективу;
- міжособистісні конфлікти у підрозділі, у тому числі наявність порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями;
- панування духу кругової поруки і неправдивого колективу у підрозділі;

б) службові фактори:

- екстремальний характер військово-професійної діяльності;
- виконання найрізноманітніших видів військово-професійної діяльності;
- обмеженість особистісної свободи воїна та можливості творчого вияву власного «Я»;
- наявність або відсутність службового досвіду;
- низька ефективність бойової, навчально-бойової, службової та інших видів діяльності підрозділу;

в) хронологічні біологічні фактори:

- час року;
- день тижня;
- час доби.

Питання 4.4. Методика візуального визначення суїцидальних виявів

Діагностику суїцидальної поведінки військовослужбовців у військовій частині можна також здійснювати візуальним визначенням суїцидальних виявів.

Для цього можна використовувати методику **візуальної експертної оцінки емоційного стану людини** Віктора Кондратьєва. Експертні групи складаються з найдосвідченіших і найкваліфікованіших офіцерів виховної роботи. Число експертів у групі має бути не менше трьох офіцерів, яким необхідно:

- знати індивідуальні вияви військовослужбовців у процесі емоційного реагування на зовнішні та внутрішні подразники, основні емоційні стани досліджуваних і ймовірні причини, що їх викликають;
- бути зацікавленими в цій діяльності, тобто мати можливість використовувати результати оцінок в інтересах справи;
- бути підготовленими протистояти думці більшості за певності у своїй правоті, доводити свій висновок, уміти розв'язувати конфліктні ситуації, швидко переключатися з одного зовнішнього емоційного показника на інший та аналізувати конкретну ситуацію з метою визначення емоційних станів військовослужбовців;
- враховувати тільки емоційний вияв, що спостерігається, та його об'єктивні причини [113].

Для визначення емоційного стану експерти використовують **«Таблицю експертної оцінки емоційних станів»**. Порядок використання таблиці:

- кожному балові відповідає набір зовнішньо-емоційних показників;

—у таблиці — п'ятибальна шкала:

5 балів — сильні позитивні емоції;

4 бали — слабкі позитивні емоції;

3 бали — «нульова точка»;

2 бали — слабкі негативні емоції (незадоволеність, гнів, страждання, тривога, жак тощо);

/ бал — сильні негативні емоції (сильне страждання, відчай, жак).

Спочатку експерт, як правило, зосереджує увагу на найбільш яскраво виражених зовнішніх емоційних показниках, потім на інших і ухвалює рішення про виставлення кінцевого бала.

Адже військовослужбовцям, котрі схильні до суїцидальної поведінки, притаманні такі вияви: неадекватний рівень самооцінки, егоцентризм, аутоагресія, гіперболізоване почуття провини, невпевненість у собі, відчуття власної неповноцінності.

Суїцидентам також властивий певний ряд особливостей, обумовлених специфічним складом особистості: високий ступінь тривожності, песимістична особистісна настанова, параноїдальні риси, стереотипність мислення, моральний догматизм, утрудненість волевових зусиль, несамостійність, підвищена вразливість, утруднений модус ухвалення рішень, схильність до утворення надцінних ідей.

Крайній ступінь вираження таких **Характерологічних** рис особистості воїна за несприятливого поєднання зовнішніх впливів здатен стати суїцидогенним.

Для того, щоб вчасно попередити суїцидальну поведінку військовослужбовців, необхідно організувати її профілактику.

Питання 5. Профілактика суїцидальної поведінки у військовому середовищі

В діяльності посадових осіб щодо профілактики суїцидальної поведінки має бути чітка система роботи. Вона має включати найрізноманітніші заходи безпосереднього й опосередкованого впливу командирів (начальників), вихователів і медичних працівників на військовослужбовців, у поведінці яких спостерігається суїцидальний ризик або помітні окремі елементи його вияву.

Спершу у військовому підрозділі (частині) слід усунути діяльнісні, соціально-психологічні, психічні, ситуативні та інші фактори, які можуть сприяти або спровокувати суїцидальну поведінку військовослужбовця.

Серед цих заходів суттєве місце має посідати робота з молодим поповненням, яке необхідно в перші два місяці служби оточити особливою увагою. У роботі з ним потрібно враховувати труднощі адаптаційного періоду, оволодіння військовою спеціальністю, не допускати фізичних і психічних перевантажень, тим паче нічим невиправданих. Під час роботи з молодим поповненням слід виявляти такт, терпіння, чуйність, увагу, витримку.

Необхідно дуже уважно ставитися до заяв і скарг військовослужбовців і на членів їхніх родин, своєчасно реагувати на них, більше уваги звертати на індивідуальні особливості та психічні якості своїх підлеглих, глибоко розбиратись у мотивах, якими вони керуються у своїй поведінці та службовій діяльності.

У цей період командирам усіх категорій, вихователям та іншим посадовим особам військової частини слід звертати особливу увагу на **ситуаційні реакції військовослужбовців**, які за своєю картиною і динамікою можуть бути поділені на шість типів:

***реакція емоційного дисбалансу** — характерна для молодого поповнення. Загальне тло настрою військовослужбовця пригнічене, він відчуває дискомфорт та має інші

негативні переживання, такі як пригніченість, роздратованість, безпомічність. Такий вид реакції характеризується скороченням кола контактів. Нерідко втрачається і глибина контактів — вони набувають поверхового і частково поверхового характеру. Це завжди відчуває той, хто систематично зустрічається і розмовляє з підлеглими. Тривалість цієї реакції — до 2 місяців. Перш за все необхідно виявити причини, що викликають цю реакцію, і постаратися їх усунути або пом'якшити вплив;

***песимістична ситуаційна реакція** — виражається передусім у зміні світосприймання, появи негативних і песимістичних аспектів у світогляді, судженнях і оцінках, системі цінностей воїна. Вона характерна для періоду його адаптації у випадках постійного глуму і знущань, порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями, що мають місце у підрозділах. Така реакція несприятлива передусім тому, що перепинає шлях до продуктивного планування діяльності на час служби, поступаючись неоптимістичним прогнозам. Тяжкі емоційні перевантаження сприймаються як удари долі, протидії яким бути не може. Цей тип ситуаційної реакції найбільш суїцидонебезпечний, оскільки будь-які втручання сприймаються у дусі власної песимістичної концепції і не можуть повністю нейтралізувати психотравмувальні причини. Небезпечна песимістична ситуаційна реакція (вона пригноблює більше, ніж усі інші), яка раптово з'являється і так само швидко й активно реалізується суїцидальним рішенням з виходом у так званий «миттєвий» суїцид. При цьому як спосіб реалізації суїцидального рішення зазвичай використовуються найтяжчі його види (самостріли, самопідриви, самоповішення). Такі епізоди найменше містять елемент «крик про допомогу» — суїцидальні рішення кінцеві, стрімкі і безконтрольні. Військовослужбовці з цією формою ситуаційної реакції найчастіше залишають посмертні записки, що містять роздуми про власне життя. Записки ці відверті і нерідко виявляють справжні причини і приводи для самогубства. Бувають випадки, коли така реакція настає на тлі завищеної самооцінки своїх можливостей, тобто надмірних, що не відповідають потенційним можливостям особи. Цей тип реакції найдовший — у середньому три місяці;

***реакція негативного балансу** — передбачає раціональне «підбиття підсумків життя» військовослужбовцем, оцінки ним власного пройденого шляху і перспектив. Вона найхарактерніша для офіцерів, прапорщиків, одружених військовозобов'язаних, пов'язана зі службовими та родинними негараздами, протиправною поведінкою або тяжкою хворобою. Підготовка до самогубства має досить прихований характер. У випадку невдачі зберігається твердий намір повторити самогубство;

***реакція пониження комунікативності** — характеризується найрізкішими змінами у сфері міжособистісного спілкування або значним його обмеженням, що викликає стійкі, тривалі переживання самотності, безнадії. Найхарактерніша при зраді коханої дівчини, розлученні, хворобі, що пов'язана з фізичною вадою, а також знущаннями з боку товаришів по службі, образі начальником, коли військовослужбовця прилюдно осоромили. Тривалість цього типу реакції у середньому один місяць;

***реакція опозиції** - характеризується тим, що воїн усе, що відбувається навколо нього, сприймає в опозиційному дусі. Всі події, явища та інформацію має схильність трактувати у вигідному для нього річищі. Складність цієї ситуації полягає в тому, що такі погляди на життя лежать в основі його світосприйняття і світорозуміння, оцінки життєвих цінностей. Під впливом таких переконань і емоційних переживань схильний до різкого суїцидального вчинку;

***реакція дезорганізації**— воїн повністю загублений, життєві цінності не впливають на його поведінку і діяльність.

На основі цих реакцій можна виокремити такі **характерні риси особистості суїцидента:**

- невпевненість у собі;
- занижений рівень самооцінки;
- висока потреба в самореалізації;
- симбіотичність. висока значущість для них теплих, емоційних зв'язків, відвертості, емпатичності, розуміння і підтримки з боку довколишніх;
- труднощі у вольових зусиллях під час прийняття рішень;
- пониження рівня оптимізму й активності у складних життєвих ситуаціях.

Знання змісту цих реакцій та адекватне їх розшифрування допомагає командирам та іншим посадовим особам своєчасно виявити військовослужбовців, схильних до суїцидальної поведінки, та організувати з ними цілеспрямовану профілактичну роботу.

Загальними опосередкованими превенційними заходами проти суїциду насамперед є:

- висока якість бойової і гуманітарної підготовки у військовому підрозділі;
- чітка організація бойового чергування, вартової, гарнізонної і внутрішньої служб особового складу;
- повноцінне доведення до військовослужбовців усіх видів забезпечення;
- створення і підтримання у підрозділах здорового морально - психологічного клімату та утвердження позитивних традицій;
- якісна організація психолого-педагогічної роботи з усіма категоріями особового складу, підвищення їх психолого-педагогічної культури і компетентності;
- ефективне здійснення виховної роботи з особовим складом і всебічне МПЗ всіх видів його діяльності.

Хотілося б особливо звернути увагу на ці заходи, бо від їх якісної організації та ефективного здійснення залежить попередження і профілактика суїцидальної поведінки військовослужбовця.

Окрім загальних заходів необхідно також організувати конкретні *організаційні, правові, соціальні, педагогічні, психологічні й медичні заходи*, спрямовані на своєчасне виявлення у військовому підрозділі (частині) суїцидентів або потенційних суїцидентів та надання їм своєчасної професійної допомоги. Кожен із цих напрямів має скласти підсистему у загальній системі роботи щодо профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців.

Усі ці заходи мають бути спрямовані на:

- організацію заходів психогігієнічного і психопрофілактичного характеру, орієнтовані на збереження психічного здоров'я військовослужбовців;
- забезпечення соціального захисту військовослужбовців та їхніх прав;
- попередження порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями у підрозділах та утвердження в них здорового морально-психологічного клімату;
- здійснення заходів, спрямованих на виявлення військовослужбовців із суїцидальним ризиком і суїцидальною поведінкою;
- здійснення психодіагностичної роботи з такими військовослужбовцями;
- надання їм своєчасної кваліфікованої медичної, психологічної та Іншої допомоги;
- здійснення з ними індивідуальної виховної роботи та ін.

Існує ще одна проблема. **Як працювати з військовослужбовцями, котрі скоїли суїцидальні дії!** Точно визначити, чи буде повторний суїцид, неможливо. Але відомо, що приблизно 25-50 % суїцидентів пізніше завершують життя самогубством. Ризик повторення суїцидальних дій найбільший протягом перших трьох років після скоєної суїцидальної спроби, і особливо — у перші 6 місяців.

У цій системі роботи щодо профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців є одна суттєва особливість. А саме, ці заходи мають бути переважно індивідуального спрямування і бути медичного, психологічного і соціально-психологічного характеру.

В основному тут мають професійно працювати заступники командирів підрозділів (частин) з виховної роботи й військові психологи. Можна визначити такі **основні напрями їх превентивної діяльності щодо суїцидальної поведінки військовослужбовців:**

- створення системи роботи командирів, вихователів, начальників служб щодо профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців;
- з'ясування передумов, причин і обставин, які можуть сприяти суїцидальній поведінці військовослужбовців, та їх подолання;
 - здійснення різноманітних психологічних і соціально-психологічних заходів, спрямованих на оптимальну соціально-психологічну, психічну, фізіологічну і військово-професійну адаптацію молодих воїнів у військовому середовищі;
- вивчення соціально-психологічних явищ у військових колективах, з'ясування їх тенденцій і викриття тих, що підштовхують чи провокують військовослужбовців до суїцидальної поведінки або можуть їй сприяти;
- здійснення психодіагностичних заходів щодо вивчення індивідуально-психічних якостей військовослужбовців і виявлення серед них осіб з підвищеним суїцидальним ризиком;
- активне виявлення і психологічне обстеження військовослужбовців із суїцидальними тенденціями, а також тих, хто такі спроби вже мав;
- організація для них психологічних консультацій, провадження з ними цілеспрямованої психокорекційної і психореабілітаційної роботи;
- здійснення психологічного аналізу кожного випадку суїцидальної поведінки військовослужбовців;
- виявлення військовослужбовців з девіантною поведінкою, з'ясування причин такої поведінки та їх усунення (ця категорія потенційно може поповнити лави військовослужбовців із суїцидальним ризиком);
- разом з лікарем військової частини брати участь в амбулаторному прийомі військовослужбовців;
- залучення фахівців інших сфер діяльності, наприклад медиків, соціальних працівників, правознавців, до профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців та здійснення з ними цілеспрямованої індивідуальної превентивної роботи;
- здійснення занять з офіцерами, прапорщиками і сержантами підрозділів щодо формування у них психологічної культури і системи роботи з профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців, оптимального розв'язання конфліктних ситуацій у підрозділах, розпізнавання і вирішення міжособистісних і внутрішньо особистісних конфліктів у військовослужбовців та ін.

Таким чином, проблема суїциду є актуальною для Збройних сил України і

вимагає від командирів (начальників), вихователів, психологів і медичних працівників професійного ставлення до його діагностики і профілактики.

Але розв'язати водночас її тільки силами і зусиллями Міністерства оборони України неможливо. При профілактиці суїцидальної поведінки важливо знати не лише мотиви, причини та обставини цих фактів у військовому середовищі, а й обставини, що характеризують сучасне українське соціальне середовище і особистість юнака до призову в армію. Тут мається на увазі ряд негативних аспектів щодо військової служби у лавах Збройних сил України. Насамперед це — побутова невлаштованість і слабка соціально-правова захищеність військовослужбовців, безперспективність служби і невпевненість у завтрашньому дні навіть офіцерського складу, зниження авторитету армії в очах українського суспільства і негативне ставлення частини населення України до військових. Наслідком цього є небажання багатьох молодих людей служити у Збройних силах.

Аналіз суїцидальної поведінки військовослужбовців свідчить, що вона зумовлена впливом ряду небезпечних факторів, які виникли ще до призову в лави Збройних сил.

Це:

- недостатня фізична готовність призовників до військової служби (джерело небезпеки — незадовільний стан здоров'я, наявність захворювань, слабка фізична загартованість);
- низька психологічна готовність до повноцінної життєдіяльності у суспільстві взагалі та до військової служби зокрема (джерело небезпеки — нестійкість психічного стану та недостатня розвиненість провідних психічних якостей, викривлення життєвих настанов);
- слабка підготовленість призовної молоді до військової служби (джерело небезпеки — скорочення програм підготовки призовної молоді та державної підтримки закладів щодо роботи з призовним складом);
- схильність у цивільному житті до девіантної поведінки (джерело небезпеки — шкідливі для життя та здоров'я звички, набуті в допризовний період);
- слабка розвиненість у юнаків позитивної мотивації на збереження та забезпечення особистого життя (джерело небезпеки — неправильне уявлення про цінності життя та здоров'я в юнацькому віці).

З цього видно, що попередження та усунення суїцидальних дій серед військовослужбовців є складною соціально-психологічною проблемою, тому вона не має простого та швидкого вирішення. У цьому мають бути задіяні всі соціальні верстви суспільства, визначені та затверджені соціальні програми, залучені необхідні кошти на їх виконання.

Таким чином, профілактична робота щодо суїциду у військовій частині за своїм змістом і організацією має об'єднувати заходи соціального, психологічного, медичного, правового і педагогічного характеру, бути безперервною, послідовною і системною та проводитися за участю всіх посадових осіб військової частини.

Тести та завдання для самоконтролю

17-1. *Зробіть психологічний аналіз проблеми самопожертви військовослужбовця своїм життям в екстремальних умовах бойової діяльності і явища суїциду в умовах військової служби.*

17-2. *Яка із нижченаведених причин суїциду в умовах військової служби є провідною? Обґрунтуйте власне розуміння цієї проблеми:*

- а) індивідуально-психічні;
- б) соціальні;
- в) біологічні.

17-3. *Зробіть психологічний аналіз чотирьох видів суїцидальних дій за М. Фарбером у моральному аспекті:*

- 1) позитивний намір — кінцевий результат позитивний;
- 2) негативний намір — кінцевий результат позитивний;
- 3) позитивний намір — кінцевий результат негативний;
- 4) негативний намір — кінцевий результат негативний.

17-4. *Зробіть порівняльний аналіз таких понять:*

- а) суїцид;
- б) пресуїцид;
- в) суїцидальна поведінка;
- г) постсуїцид.
- д) суїцидальний ризик.

17-5. *Схарактеризуйте явище суїциду з точки зору основних світових релігій.*

17-6. *Схарактеризуйте найпопулярніші способи й методи діагностики наявності у військовослужбовця ознак суїцидального ризику.*

17-7. *Розкрийте взаємозв'язок між порушенням статутних правил взаємин між військовослужбовцями та суїцидальною поведінкою військовослужбовців у підрозділі.*

Тема 18.

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Питання:

1. Психолого-педагогічний зміст військової дисципліни

1.1. Психологічні засади військової дисципліни

1.2. Педагогічні функції військової дисципліни

2. Система роботи командирів (начальників)

2.1. Система роботи зі зміцнення військової дисципліни

2.2. Вдосконалення системи роботи командирів

3. Методика аналізу та підбиття підсумків стану військової дисципліни у військовій частині та підрозділі

3.1. Зміст аналізу стану військової дисципліни

3.2. Методика аналізу стану військової дисципліни в підрозділі

3.3. Перелік документів, які необхідно мати посадовим особам підрозділу з проблем
зміцнення військової дисципліни

4. Психологічний аналіз дисциплінарної провини

5. Психологічні аспекти порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями

5.1. Психологічний аналіз поняття „порушення статутних правил взаємин між
військовослужбовцями”

5.2. Психолого-педагогічна характеристика системи роботи командирів (начальників)
щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями

5.3. Основні напрями роботи посадових осіб військової частини щодо профілактики
порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями”

Як свідчить історія, в усіх арміях і в усі часи військовій дисципліні надавалося велике значення. Наполеон Бонапарт, Олександр Суворов, Михайло Драгомиров вбачали у високому моральному дусі і дисциплінованості солдатів важливий чинник перемоги над ворогом. Так, **Олександр Суворов** наголошував, що серед багатьох якостей солдата найважливішою є його дисциплінованість, бо дисципліна — це мати перемоги.

Справу Суворова пропагував, розвивав і впроваджував у практику військ Михайло Драгомиров, на думку якого, дисципліна має бути релігією війська. Система дисципліни, заснована на страху, дуже зручна, але така дисципліна, застерігав він, неміцна навіть у мирний час, а на війні вона взагалі нічого не варта. На необхідність підтримування високої військової дисципліни вказували також Юлій Цезар (102/100-44 рр. до Р.Х.), Карл фон Клаузевіц.

Військова психологія досліджує в дисципліні особистісні та індивідуально-психічні якості особистості, соціально-психологічні процеси групи та психологічні управлінські впливи командирів (начальників), які забезпечують нормативну поведінку і діяльність як окремого військовослужбовця, так і цілих військових підрозділів і частин. Повна єдність, злагодженість і ефективність бойової діяльності особового складу підрозділу (частини) в екстремальних умовах досягаються, як відомо, високою військовою дисципліною.

Саме так розумів роль військової дисципліни французький військовий письменник А. Блондель, який писав: зберіть сто тисяч осіб, дайте їм зброю, мундири, снаряди — і у вас не буде армії. Навчіть їх застосовувати всі засоби для самозбереження та знищення ворогів; припустіть, що всі вони мужні і сильні; у вас буде сто тисяч солдатів, але це ще не армія, Якщо їх запалює саме почуття — ведіть їх на ворога, вони, мабуть, здобудуть

миттєву перемогу, але наступного дня розбредуться та розсіються; вони ще не складатимуть армії. Чого ж їм не вистачає для боєздатності армії? їм бракує дисципліни, бо тільки вона перетворює натовп у грізного велетня, — слушно наголошував він.

У зв'язку з цим військова дисципліна цікавить нас як психологічне явище зі своїм змістом, психічними механізмами нормативної поведінки військовослужбовців та з'ясуванням умов, у яких вона ефективно функціонує, розвивається і зміцнюється.

Складною проблемою для військової психології є також порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями.

Дослідженням проблем дисципліни вітчизняна військова психологія займається понад 150 років. Наприклад, у другій половині XIX ст. вийшли ряд праць, які були безпосередньо присвячені психологічним аспектам військової дисципліни *.

У радянській військовій психології суттєвий внесок у вивчення психологічних засад військової дисципліни зробила наукова школа професора Михайла Дьяченка. Так, під його керівництвом з проблем військової дисципліни були захищені кандидатські дисертації Олександром Кітовим і Миколою Кіряшовим.

У Збройних силах України Існує усвідомлення психологічних засад військової дисципліни. Яскравим прикладом цього є впровадження посад військових психологів у структурах виховної роботи Збройних сил України, які поряд із психологічним супроводженням основних видів діяльності особового складу безпосередньо займаються МПЗ військової дисципліни і профілактикою правопорушень. Підготовка цих фахівців здійснюється у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Військовому гуманітарному інституті Національної академії оборони України.

Питання 1. Психолого-педагогічний зміст військової дисципліни

Усвідомлення командирами (начальниками) суті військової дисципліни та її психолого-педагогічного змісту, основних показників і критеріїв оцінки є важливою передумовою формування у військовослужбовців дисциплінованості. Кожен офіцер має чітко уявити своє місце і роль у практичній діяльності зі зміцнення військової дисципліни, досконало оволодіти методикою аналізу дисциплінарної практики і стану військової дисципліни у підрозділі (частині).

* *Кислов А.* Военная нравственность, 1838; *Навроцкий А.* О воинской дисциплине її средствах к её охранению и надлежащему развитию. 1874; *Халтурин В.* Психологическое обоснование воинской дисциплины. 1896.

Значення військової дисципліни в наш час вагомо зросло. Її необхідність обумовлена такими причинами:

— впливом стану військової дисципліни на авторитет Збройних сил України у державі, формування позитивної громадської думки щодо їх відповідності своєму прямому призначенню;

— суттєвими змінами у духовній сфері молоді, що призивається до лав Збройних сил, падінням у неї мотивації щодо військової служби у зв'язку наявністю фактів порушень військової дисципліни і правил статутних взаємин між військовослужбовцями;

— рішучим впливом дисципліни на МГТС особового складу, який є головним критерієм оцінки ефективності всього виховного процесу як в мирний, так і воєнний час;

— особливостями організаційно-штатної структури військових підрозділів (частин) та поступовим переходом Збройних сил України на нову концептуальну — контрактну — основу функціонування;

— характером бойових, навчально-бойових та інших завдань, які будуть виконуватися особовим складом у сучасній війні;

—необхідністю жорсткої регламентованості умов повсякденної життєдіяльності військовослужбовців;

—залежністю ефективної військово-професійної діяльності особового складу, у тому числі підтримання постійної бойової готовності підрозділів і частин, несення бойового чергування і вартової служби, від стану військової дисципліни у підрозділі (частині) та дисциплінованості кожного окремого військовослужбовця та ін.

Адже військова дисципліна має рішучий вплив на організованість, мобільність і боєздатність Збройних сил України, на основі якої досягаються гнучкість і безперервність керівництва військами (силами), а у захисників Вітчизни формуються і розвиваються високі морально-бойові якості, необхідні для перемоги над супротивником.

Перш ніж розглянути психологічний зміст й педагогічні функції військової дисципліни, необхідно проаналізувати поняття «дисципліна», оскільки воно за своїм змістом багатогранне, віддзеркалює складну систему громадських стосунків, а тому однозначному визначенню не піддається. Поняття дисципліна, на думку Антона Макаренка, має кілька значень. Одні під дисципліною розуміють правила поведінки, — наголошував він, — інші — звички, які склались у людини, треті вбачають у дисципліні покірність. Всі ці окремі погляди більшою або меншою мірою наближаються до істини, але для правильної роботи вихователя необхідно мати чіткіше уявлення про саме поняття «дисципліна».

В науковій літературі є багато варіантів визначення дисципліни. Таку велику кількість різних її визначень, що іноді не збігаються за своїм змістом, можна пояснити складністю змісту дисципліни як індивідуально-психічного і соціально-психологічного явища, що має багато різних сфер вияву.

Військова дисципліна має такі вияви:

—**прикладний** (військова дисципліна як важлива умова організованості та боєздатності військ, досягнення перемоги в бою);

—**юридичний** (військова дисципліна як сукупність правових норм, що встановлені державою);

—**психологічний** (дисциплінованість як індивідуально-психічна якість воїна і соціально-психологічний вияв підрозділу або частини);

—**філософсько-етичний** (виконання вимог військової дисципліни як громадянський і моральний обов'язок) тощо.

Відповідно правознавці вивчають дисципліну як правове явище, у зв'язку з державою і правом (основні вимоги військової дисципліни, її зміст і суть знайшли своє відображення і юридично закріплені в цілому ряді державних документів, найважливішими серед яких є Військова присяга, Загальновійськові статuti, які визначають правила поведінки і діяльності військовослужбовців), філософи — як громадське явище, як систему стосунків та зв'язків, категорію громадського обов'язку, культурологи — як моральне явище.

Свій аспект дослідження мають психологи і педагоги, які аналізують психологічний зміст дисципліни, розробляють форми, прийоми, методи і принципи виховання дисциплінованості як у окремого військовослужбовця, так і у всього особового складу. Суттєвою проблемою є також психологічні аспекти управління дисципліною у військових підрозділах та вплив на неї різноманітних соціально-психологічних процесів.

Військова дисципліна— це бездоганне і неухильне дотримання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених військовими статутами та іншими законодавчими актами України. Вона ґрунтується на усвідомленні військовослужбовцями свого військового обов'язку, відповідальності за захист Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України, відповідно до вірності Військовій присязі.

Зміст військової дисципліни виражає єдність її об'єктивних і суб'єктивних боків.

Суб'єктивний бік виражається у дисциплінованості військовослужбовця. Під її об'єктивним боком слід розуміти сукупність правил і норм поведінки особового складу, що визначені військовими статутами, Військовою присягою, Законами України, наказами і розпорядженнями командирів (начальників), загальнолюдськими, національними і воїнськими правилами поведінки. Цей її бік знаходить юридичне вираження в нормах внутрішнього розпорядку підрозділу (частини), які закріплюють послідовність діяльності всіх категорій особового складу. Це означає, що військова дисципліна являє собою специфічну властивість військової діяльності і поведінки, яка полягає в узгодженості дій особового складу з чітко встановленими нормативними правилами. Нормативна поведінка характерна не тільки для військового середовища. Закони, мораль, традиції, статuti, інструкції та інші нормативні вимоги властиві громадському життю й діяльності будь-якої організованої сукупності людей. Але особливість військової дисципліни полягає в тому, що до поведінки військовослужбовців висуваються підвищені вимоги. Вона у своєму результативному відображенні визначається як рівень нормативності, отже, й організованості індивідуальної та групової поведінки особового складу. Наскільки повніше і якісніше особовий склад дотримується встановлених правил, настільки вище рівень його дисциплінованості.

Правило як соціально-психологічний інструмент регулювання поведінки — це постійнодійна вимога, що передбачає характер вчинку, його мету, а також спосіб діяльності. Правило поведінки узагальнює соціально-моральний досвід людства. Норми і правила дисципліни пов'язані з різними видами військової діяльності, і тому існують різні види дисципліни: дисципліна навчального процесу, дисципліна бойового чергування, дисципліна спілкування військовослужбовців тощо. Наприклад, сукупність правил і норм спілкування й поведінки військовослужбовців називається **воїнським етикетом**.

Встановлені законами і статутами правила і норми поведінки, що звернені до військовослужбовців, передбачають з їхнього боку відповідне ставлення, тобто вивчення і свідоме сприйняття, практичне оволодіння і свідоме дотримання. Це означає, що військова дисципліна спирається на конкретні психологічні засади. Цими засадами є особистісні якості воїна та групи військовослужбовців, завдяки яким здійснюється їхня нормативна поведінка. Не можна очікувати свідомої дисципліни від особового складу, якщо ці засади не будуть створені його спільними зусиллями.

Питання 1.1. Психологічні засади військової дисципліни

За своїм змістом і формою психологічні засади військової дисципліни діляться на дві групи — індивідуальну і колективно-групову.

Психологічні засади індивідуальної військової дисципліни:

- а) особистісна дисциплінованість воїна;
- б) забезпечення дисциплінованості підлеглого командиром;
- в) колективно-групова, соціально-психологічна підтримка індивідуальної дисциплінованості військовослужбовців взагалі і кожного конкретного їхнього вчинку зокрема.

Колективна дисципліна, на відміну від індивідуальної, являє собою нормативно керовану урегульованість групової поведінки і додатково до неї спирається на такі **психологічні засади**:

- а) особистісні якості, авторитет і професійну підготовленість командирів (начальників);

б) сукупність спеціальних колективних поглядів, думок, ставлень, настанов, предметом і змістом яких є певні аспекти військової дисципліни, у тому числі — норми поведінки особового складу;

в) ряд колективних традицій, що закріплюють конкретні правила і стереотипи поведінки військовослужбовців у підрозділі;

г) зміст соціально-психологічних явищ військового колективу, що дає змогу його дисциплінованим членам ефективно впливати на поведінку недостатньо дисциплінованих.

Всі названі ланки утворюють комплексний соціально-психологічний механізм саморегулювання колективної поведінки, здатний підтримувати чіткий порядок. За наявності такого механізму завдання командира полягає в тому, щоб на цей механізм спиратися, вдосконалювати його, але в жодному випадку не підміняти і не ігнорувати його дії.

Вирішальною ланкою в психологічних засадах військової дисципліни є **дисциплінованість**, яка віддзеркалює її суб'єктивний бік. Вона знаходить відображення в тому, що дії воїна збігаються з нормами і вимогами військової дисципліни. Це означає те, якою мірою воїн, як особистість, внутрішньо сприймає всі правила і норми армійського життя, яке його до них ставлення та якою мірою все це сприяє підтримці суворого статутного порядку, високої бойової і мобілізаційної готовності підрозділу (частини), беззастережному виконанню ним наказів та розпоряджень командирів (начальників).

Дисциплінованість заведено називати комплексну якість особистості воїна, роль якої полягає в самоорганізації і саморегуляції поведінки через приведення її у відповідність із статутними і загальновизнаними моральними нормами та правилами поведінки. За своїм змістом це — психічне віддзеркалення норм права, основних вимог і принципів воїнського етикету, високоморальної поведінки та військової дисципліни у особистісних якостях воїна. У міру засвоєння, усвідомлення і сприйняття воїном цього змісту формується його дисциплінованість, що виявляється у його здатності керувати своєю поведінкою, власною діяльністю відповідно до вимог законодавства України, загальновійськових статутів, воїнського етикету і загальновизнаних норм поведінки в суспільстві.

Ознаки дисциплінованості воїна:

— усвідомлення воїном вимог Військової присяги і статутів з позицій громадських потреб;

— розуміння особистої вагомості дисципліни та її сприйняття;

— беззастережне сприйняття ним статутних вимог, їх підтримка і схвалення;

— стійка, самоорганізована і впорядкована поведінка, приведена до суворої відповідності з мораллю і статутними нормами.

Таким чином, у дисциплінованості воїна органічно поєднуються два боки: внутрішній і зовнішній.

Внутрішній бік дисциплінованості відіграє провідну роль, оскільки вимоги військових статутів, накази командирів без особистого сприйняття не можуть стати регулятором поведінки воїна. Цей бік, як будь-яке інше психічне явище, має складну психічну структуру, яка включає знання, навички, вміння і звички дисциплінованої поведінки, а також мотиви, мотивації й настанови, якими керується воїн у власній поведінці.

Основою дисциплінованості військовослужбовців є **знання**. Оскільки дисципліна ґрунтується на усвідомленні кожним із них військового обов'язку, розумінні завдань, які стоять перед Збройними силами України, а також знанні вимог, що висуваються суспільством людині, нормами воїнського етикету і загальнолюдської моралі до її

поведінки у військовому середовищі.

Найважливішим чинником у психологічній структурі дисциплінованості є **переконання**. Відомо, що для того, щоб особистість була дисциплінованою, одних знань недостатньо. Необхідні переконання, сформовані на основі наукових знань. Переконаннями є такі знання, які для воїна мають особистісний смисл, які ним пережиті, сприймаються і не викликають у нього негативних реакцій. Антон Макаренко наголошував, що дисциплінованою людиною ми маємо називати тільки того, хто завжди, за будь-яких обставин зможе вибрати правильну поведінку, найбільш корисну для суспільства, і знайде в собі рішучість поводити себе так до кінця, незважаючи на жодні труднощі і неприємності. Але сьогодні, коли в українському суспільстві панує правовий нігілізм, сформувати у військовослужбовців правову свідомість, яка має складати фундамент дисциплінованої поведінки військовослужбовця, дуже важко. Нажаль, існує також проблема правової некомпетентності командирів (начальників).

Переконання, закріплюючись у свідомості воїна у вигляді норм дисциплінованої поведінки, спонукають його поводити себе згідно зі статутними вимогами, допомагати командирам у зміцненні порядку й організованості. Досвід показує, що розвиток переконань у людини йде повільніше, ніж засвоєння нею певної суми знань. Процес перетворення знань у глибокі переконання складний, внутрішньо суперечливий і тому вимагає від вихователя наполегливої праці.

Суттєвим чинником у психологічній структурі дисциплінованості воїна є **навички**, тобто дії, що автоматично виконуються і являють собою складову частину свідомої діяльності. Навички, які стали стійкою внутрішньою потребою воїна, перетворюються у **звички**, які також відіграють велику роль у процесі формування дисциплінованості. «Наше завдання — не тільки виховувати у собі правильне, розумне ставлення до питань поведінки, — наголошував Антон Макаренко, — але ще й виховувати правильні звички, тобто такі звички, коли б ми діяли правильно зовсім не тому, що сіли і подумали, а тому, що інакше ми не можемо, тому, що ми так звикли. І виховання цих звичок — значно складніша справа, ніж виховання свідомості».

Формуванню навичок і звичок дисциплінованої поведінки сприяє статутний порядок у підрозділах (частинах), повсякденне виконання особовим складом вимог статутів, настанов і інструкцій, ефективна організація всіх видів його діяльності, й особливо — бойової підготовки, бойового чергування і вартової служби.

Отже, знання, переконання, навички та звички дисциплінованої поведінки перебувають у безпосередній залежності один від одного і виявляються у процесі дисциплінованої поведінки воїна в своїй єдності. Провідна роль у цій єдності належить знанням. На основі знань формуються і розвиваються переконання, навички і звички, які, в свою чергу, розширюють, поглиблюють і закріплюють знання. При цьому, чим глибше воїн засвоює знання, тим успішніше в нього утворюються стійкі навички й уміння, що дають йому підстави чітко діяти і виявляти високу дисциплінованість і організованість за будь-яких обставин.

Дисциплінованість військовослужбовця невід'ємно пов'язана з мотивами і мотиваціями його діяльності. Встановлено, що існує прямий позитивний зв'язок між зрілістю мотивації і дисциплінованою поведінкою воїна. Формування **мотиву дисциплінованої поведінки** — це розвиток у воїнів потреби наслідувати певну модель поведінки, яка міститься у вимогах статутів і воїнського етикету. Вони, без їхнього свідомого сприйняття воїном, не можуть стати внутрішнім мотивом його свідомої поведінки.

При поглибленому вивченні мотивації дисциплінованої поведінки воїнів можна

побачити, що поведінка може бути детермінованою мотивами, різними за ступенем зрілості. Командирам обов'язково треба розрізняти рівні зрілості мотивації дисциплінованої поведінки військовослужбовців, оскільки тут міститься ключ до відгадки рівнів їх дисциплінованості.

Ці мотивації можна звести до чотирьох груп;

1. **Свідома мотивація** — визначається такими соціально вагомими мотивами, як: почуттям обов'язку, бажанням оволодіти конкретною військовою спеціальністю, намаганням сумлінно виконувати свій громадянський обов'язок і отримати особистісний та професійний розвиток тощо. На основі такої мотивації воїн оцінює вимоги військових статутів і накази командирів як суспільно необхідні та особисто вагомі.

2. **Критична мотивація** — спонукає воїна до дисциплінованої поведінки через те, що він боїться покарання або інших негативних наслідків за невиконання вимог, що висувуються до нього. Причина такої мотивації — неусвідомлення воїном суспільної необхідності дотримання цих вимог, особливо — статутних. Ця мотивація є найнеефективнішою, бо ускладнює формування у воїнів дисциплінованості. Побоювання

воїнів отримати догану не є сильним мотивом дисциплінованості. Воїни з такою мотивацією здійснюють значну кількість дисциплінарних провин. Така поведінка досить стала і пригнічує статутну мотивацію.

3. **Конформна мотивація** — характерна для тих, хто ще не усвідомив вимог військових статутів, воїнського етикету. їхня поведінка нестійка і тому піддається впливу інших, як правило, недисциплінованих воїнів. Така мотивація особливо характерна для воїнів першого періоду служби, які вже прийшли в армію з викривленою настановою щодо вимог військової служби та виявів порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями. Такі воїни цих порушень просто чекають, а коли вони виявляються, то терпляче переносять. Інколи такі вияви вони вважають нормальним явищем.

4. **Прагматична мотивація** — визначається намаганням воїна за дотримання вимог військової дисципліни досягнути своєю поведінкою певних пільг, переваг і прихильності командира.

Отже, рівень дисциплінованості військовослужбовця обумовлений першою чергою внутрішніми чинниками, тобто розвитком мотивів і мотивації статутної поведінки. Виходячи з цих типів мотивації дисциплінованої поведінки воїнів, можна визначити такі **рівні дисциплінованості**: високий, середній, низький.

Високий рівень дисциплінованості викликаний соціально вагомими мотивами і мотивацією та характеризується високим рівнем розвитку навичок, звичок і вмінь дисциплінованої поведінки. За своєю суттю — це свідомо дисциплінованість. Такі воїни у 3,5 рази рідше порушують військову дисципліну, навички та звички статутної поведінки розвиваються у них в 4 рази швидше.

Воїни, які мають середній рівень дисциплінованості, організують свою поведінку на основі мотивів і мотивації наслідування товаришів по службі, командирів (начальників). Сталість їхньої поведінки значно нижча, вони зазнають тиску з боку недисциплінованих воїнів. Ставлення до своїх обов'язків у цілому позитивне.

При низькому рівні дисциплінованості соціально вагомим мотиви і мотивації у воїнів розвинуті слабо. Вони значною мірою на їхню поведінку не впливають. Такі воїни найчастіше порушують військову дисципліну.

Суттєвою психологічною проблемою є **настанови** особистості воїна, які у дисциплінованій поведінці воїна відіграють вирішальну роль. Живучість порушень

статутних правил взаємин між військовослужбовцями є яскравим прикладом того факту, наскільки вони можуть впливати на поведінку людини у військовому середовищі. Ці порушення, як правило, породжені антидисциплінарними настановами, які формують у військовослужбовців викривлене уявлення про цілі і смисл військової служби, сприяють розвитку неправдивого колективу і кругової поруки, дезорганізують військову діяльність, нормальне спілкування і поведінку особового складу.

Часто з цими фактами мають справу призовники, які до військової служби духовно не готові. Їм такі настанови дають можливість «виправдовувати» будь-які випадки порушення військової дисципліни. Як наслідок формується субдисципліна особового складу певного підрозділу, яка має не тільки антигуманний характер, а й — антизаконний. Розвитку такої викривленої культури поведінки військовослужбовців сприяють також такі різноманітні соціальні відхилення нашого суспільства, як пияцтво, наркоманія, токсикоманія, проституція.

Отже, **зовнішній бік** дисциплінованості є похідним від її внутрішнього боку та виявляється у виконавчих елементах поведінки військовослужбовця. Вище викладене переконує нас у тому, що фундаментом дисциплінованої його поведінки є знання, навички, звички, уміння, мотиви, мотивації і настанови, які безпосередньо впливають на дисципліновану поведінку воїна.

Формування дисциплінованості — це складний педагогічний процес. Антон Макаренко справедливо розглядав дисципліну як загальний результат всієї виховної роботи або як її продукт. Він наголошував, що поведінка є досить складним результатом не лише самої свідомості, а й знання, сили, звички, хоробрості, здоров'я і найголовніше — соціального досвіду.

У дисциплінованості синтезовано відбиваються всі провідні риси особистості в цілому і якості її характеру. Ось чому дисциплінованість військовослужбовця перебуває в тісній залежності від рівня розвитку всіх провідних рис та якостей особистості.

Питання 1.2. Педагогічні функції військової дисципліни

Проблема педагогічних функцій військової дисципліни на сьогоднішній день у педагогічній літературі не розглядалась, але вищевикладений психологічний аналіз категорій «військова дисципліна» та «дисциплінованість» свідчать про те, що вони мають психологічний зміст та суттєво залежать, з одного боку, від педагогічного впливу на особовий склад, а з іншого — військова дисципліна сама безпосередньо позитивно впливає на військовослужбовців. У зв'язку з цим правомірно виокремити такі її педагогічні функції: адаптаційну, коригувальну, інтегративну.

Адаптаційна функція. Службу воїна можна поділити на три періоди: перший період — від прибуття у військову частину до прийняття Військової присяги; другий період — від прийняття Військової присяги до завершення першого року служби; третій період — від кінця першого року служби до моменту звільнення в запас. Перший період, незважаючи на порівняно короткий термін, особливо якщо порівнювати з іншими двома періодами, є досить важливим для формування дисциплінованої поведінки воїна. У цей період він набуває основних уявлень про суть, зміст та вимоги військової дисципліни. В цей період у воїна відбувається формування основних навичок, звичок і вмінь дисциплінованої поведінки, викристалізується його настанова до військової служби взагалі та військової дисципліни зокрема.

Діяльність воїна перебуває під постійним контролем. Ці дії скеровані на

пристосування молодшої людини до військового середовища і конкретних умов військової діяльності. В обставинах, що склалися, військова дисципліна, з одного боку, є метою всього військового виховання, а з іншого — вона допомагає молодому воїну успішно долати основні труднощі армійського життя. Процес адаптації, безумовно, триває в другому і третьому періодах, але ці процеси мають на цих етапах допоміжний характер і скеровані на вдосконалення навичок, звичок і вмінь дисциплінованої поведінки.

Коригувальна функція. Підтримання порядку та правил армійського життя не відбувається самостійно і спонтанно. Ситуація ускладнюється тим, що не всі військовослужбовці розуміють та беруть до виконання вимоги військових статутів та командирів, не завжди адекватно сприймають скерований на них виховний вплив. Тому необхідні коригувальні дії, особливо стосовно тих, які свідомо порушують військову дисципліну, не виконують вимоги військових статутів, накази командирів (начальників), порушують загальноприйняті моральні норми поведінки. У зв'язку з цим командирам слід вміло використовувати свої дисциплінарні права, щоб попередити порушення військової дисципліни особовим складом, а якщо воно відбулося, то на порушника, відповідно, з виховною метою треба здійснити необхідний педагогічний вплив, у тому числі й дисциплінарний.

Інтегративна функція. Високий рівень дисциплінованості підрозділу (частини) можливий тільки тоді, коли всі начальники та підлеглі, старші і молодші — від командира до останнього солдата в частині — сприймають не тільки цілі, а й методи, засоби, заходи виховання дисциплінованості. Ця функція військової дисципліни виявляється в згуртуванні підрозділу у справжні військові колективи, відбивається у здоровому СПК військового колективу, успіхах бойової та гуманітарної підготовки особового складу, свідомому підтриманні ним високої військової дисципліни тощо.

Про ефективність військової дисципліни наголошуємо тоді, коли відбувається взаємне доповнення вищевказаних функцій. Завдяки дисципліні ми можемо не тільки правильно та систематично адаптувати воїна до умов військової служби, а й формувати його особистість, вносити певні корективи в його психофізіологічну структуру, використовуючи відповідні виховні прийоми й засоби.

Питання 2. Система роботи командирів (начальників) зі зміцнення військової дисципліни

Насамперед слід зробити одне суттєве зауваження про те, що проблему зміцнення військової дисципліни у військовому середовищі тільки зусиллями самих командирів (начальників) та їхніх заступників не розв'язати, бо починаються ці порушення не тільки у військовому середовищі. Одним із основних факторів їх появи є хронічні, загальносуспільні і загальноармійські проблеми, які формують, а інколи й провокують девіантний стиль поведінки молоді, сприяють негативному її ставленню до служби в лавах Збройних сил України, а часто і заохочують їх породження у військовому середовищі. Нам також відомо, що до лав Збройних сил України потрапляє не найкраща частина української молоді. Отже, доки духовно не «оздоровиться» українське суспільство, не зміниться ставлення суспільства до Збройних сил, не буде сформована позитивна мотивація у молоді до військової служби, говорити про викорінення порушень військової дисципліни у військових

підрозділах і частинах надзвичайно складно.

У зв'язку з ним нижчезазначена система роботи зі зміцнення військової дисципліни стосується викорінення локальних факторів їх порушення. Тобто вони пов'язані з індивідуально-психічними особливостями воїнів, наявністю у підрозділах певних негативних традицій, невмінням і неспроможністю командирів (начальників) ланки відділення - полк (бригада) налагодити за допомогою управлінських заходів статутний порядок у підрозділі та формувати свідому дисципліну у військовослужбовців.

Питання 2.1. Система роботи зі зміцнення військової дисципліни

Система роботи зі зміцнення військової дисципліни в підрозділі (частині) — це комплекс управлінських, організаційних, педагогічних і психологічних заходів та основних напрямів роботи командирів (начальників) щодо згуртування особового складу підрозділів (частини) у справжні військові колективи, досягнення у них позитивного МПС, затвердження суспільно схвалених норм і правил поведінки його членів, дотримання ними свідомої дисципліни, бездоганного і неухильного додержання порядку і правил, встановлених військовими статутами, іншими законодавчими актами України та загальноустановленими моральними нормами поведінки.

Ця система стосується конкретно психологічної проблеми, тому вона має розв'язуватися першою чергою психологічними заходами з широким залученням фахівців — психологів. Військові психологи у полку (бригаді) мають організовувати власну діяльність на трьох рівнях, Перший — на рівні конкретної психологічної проблеми, тобто це робота з певним військовослужбовцем або групою військовослужбовців, які мають суттєві проблеми з військовою дисципліною. Цей рівень має бути основним для психологів батальйонів і полків (бригад), бо вони, маючи спеціальну психологічну освіту, спроможні з'ясувати психологічні фактори й механізми порушень військової дисципліни, поставити правильний діагноз та психологічно цілеспрямовано впливати на порушників. Другий рівень — це робота з певними категоріями військовослужбовців (наприклад, призовниками, сержантами, офіцерами, військовослужбовцями, схильними до порушень військової дисципліни), підрозділами, яким потрібна кваліфікована допомога професійного психолога. Третій рівень — це аналітична, методична й організаційна робота у масштабі військової частини, пов'язана з психологічним забезпеченням виховних та інших заходів зі зміцнення військової дисципліни.

Але водночас **ця система має** відповідати вимогам міністра оборони України та **передбачати**:

1. Глибоке вивчення, осмислення й усвідомлення командирами (начальниками) основних вимог статутів, військового законодавства України, наказів міністра оборони щодо зміцнення військової дисципліни.

2. Регулярну роботу посадових осіб у підпорядкованих їм підрозділах із всебічного вивчення стану служби військ, військової дисципліни та правопорядку, виконання особовим складом у повсякденній життєдіяльності вимог законів, статутів, наказів і директив міністра оборони та інших керівних документів; надання практичної допомоги щодо зняття напруження у військових колективах та забезпечення позитивного МПС особового складу, який забезпечує орієнтаційно-ціннісну, інтелектуальну, емоційно-почуттєву та вольову єдність особового складу підрозділу.

3. Заслуховування звітів командирів підрозділів й інших посадових осіб про стан

військової дисципліни, їхній особистий внесок у її зміцнення, формування і розвиток дисциплінованості у кожного воїна. При цьому (так, як і під час роботи в підлеглих підрозділах) особлива увага звертається на всі основні напрями їх роботи щодо зміцнення військової дисципліни та її МПЗ. Це:

- підбір, розстановка, навчання і виховання кадрів (офіцерів, прапорщиків, мічманів, сержантів, старшин і активістів);

- контроль за діяльністю кадрів, виконанням ними своїх службових обов'язків та надання їм практичної допомоги;

- вивчення та аналіз МГТС особового складу;

- планування, підготовка і здійснення заходів щодо його підвищення й підтримання на належному стабільному рівні;

- військово-професійне, національне, військово-патріотичне, розумове, правове, моральне, естетичне, екологічне і фізичне виховання військовослужбовців;

- морально-психологічний супровід повсякденної життєдіяльності підрозділів;

- своєчасне, повне і якісне доведення до військовослужбовців встановлених норм речового, харчового, фінансового, медичного й інших видів забезпечення;

- підтримання статутного порядку в підрозділах (частинах) і чітка організація бойової підготовки особового складу та служби військ.

Тут слід зробити кілька зауважень щодо статутного порядку у підрозділі та його виховного впливу, бо, цього, нажалі, деякі вихователі не усвідомлюють. Виховний вплив статутного порядку полягає в тому, що він забезпечує найкращі умови для бойової і гуманітарної підготовки особового складу, оптимально сприяє ефективному виконанню покладених на нього завдань та обов'язків, підсвідомо формує у військовослужбовців навички, звички і вміння вихованої поведінки та дотримання норм і правил воїнського етикету. Він повсякденно спонукає кожного дотримуватися правил і норм воїнського етикету, узгоджуючи свої дії та поведінку із вимогами статутів, із розпорядком дня військової частини.

Підтриманню статутного порядку у підрозділах, вихованню дисциплінованості у особового складу безпосередньо сприяє висока організація бойової підготовки особового складу. Кожне заняття, за його якісної підготовки і здійснення, щодо формування бойової майстерності досягає не тільки дидактичної мети, а й виховної — формує дисциплінованість у військовослужбовців. Ось чому слід звертати увагу на всі дидактичні, методичні й виховні елементи кожного навчального заняття: методично обґрунтований його початок і закінчення, ясність і конкретність у постановці навчальних завдань, охайний зовнішній вигляд військовослужбовців, суворе дотримання встановлених правил поведінки, вимогливість керівника до себе і суб'єктів уміння.

Важливою умовою зміцнення військового порядку, який активно формує дисциплінованість військовослужбовців, є правильна організація **служби військ**. Служба військ включає широкий комплекс заходів, який забезпечує підтримання в підрозділах (частинах) високого рівня дисципліни, організованості і порядку, створення оптимальних умов для бойової і гуманітарної підготовки особового складу і всієї його життєдіяльності.

4. Підбиття підсумків роботи щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку у відділеннях (екіпажах, обслугах), взводах, ротах (батареях), батальйонах (дивізіонах), полках (бригадах) згідно з вимогами міністра оборони, яке провадиться у військових частинах — щомісячно; у ротах, батальйонах — щотижнево; у взводах, відділеннях — щоденно.

5. Вивчення, аналіз, узагальнення і впровадження передового досвіду роботи щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку. Обмін досвідом роботи з питань

практики зміцнення військової дисципліни та навчання посадових осіб для її поліпшення рекомендується провадити у військах із сержантами двічі на місяць; прапорщиками — щомісячно; офіцерами підрозділів — щомісячно; командним складом військових частин — щоквартально.

6. Чітку організацію методичної роботи, яка передбачає навчання підлеглих командирів (начальників) практиці МПЗ військової дисципліни та профілактики правопорушень. При цьому особливу увагу слід приділяти навчанню методам і формам ефективного впливу на свідомість і підсвідомість, емоцію і волю, мотиви і мотивацію, ціннісні орієнтації і настанови військовослужбовців.

Навчання офіцерів, прапорщиків, сержантів системному підходу, сучасним формам і методам роботи з підлеглими, передовому досвіду роботи щодо зміцнення військової дисципліни планується та провадиться не менше двох разів на місяць.

Методи МПЗ військової дисципліни — це способи і прийоми впливу на свідомість, підсвідомість, мотиваційну, емоційно-почуттєву і вольову сферу психіки військовослужбовця, його поведінку і військово-професійну діяльність з метою досягнення бездоганного ставлення до виконання службових обов'язків.

До них належать: методи довір'я, поваги до особистості та гідності військовослужбовця; методи формування свідомості особистості воїна (переконання, заохочення, примус); метод особистого прикладу командира (начальника); метод доручення підлеглому; метод вправ; метод створення виховних ситуацій; метод осуду негідної поведінки військовослужбовця; психодіагностичні, психокорекційні, психореабілітаційні методи тощо.

Форми МПЗ військової дисципліни — це різноманітні організаційні заходи, що цілеспрямовано плануються, ретельно готуються і якісно провадяться з метою допомогти воїнам усвідомлювати вимоги законів, статутів, моральних норм поведінки та необхідність їх свідомого дотримання. Форми залежать від стану військової дисципліни та правопорядку в підрозділі (частині), рівня МПС особового складу, поставлених завдань та інших чинників. Найчастіше застосовуються індивідуальні і групові форми МПЗ військової дисципліни.

7. Постійну турботу про поліпшення якісної характеристики та рівня підготовленості суб'єктів МПЗ військової дисципліни, правопорядку і профілактики правопорушень. З цією метою необхідно здійснювати систематичний аналіз, коригування і затвердження планів роботи посадових осіб щодо зміцнення військової дисципліни згідно з вимогами міністра оборони та інших старших начальників. Важливо, щоб усі суб'єкти МПЗ військової дисципліни постійно були налаштовані на творчий пошук шляхів удосконалення стилю своєї роботи, підвищення її ефективності.

Серед цих суб'єктів особливе місце мають посісти **військові психологи**, які спроможні професійно розв'язувати проблеми військової дисципліни. Вони порівняно з іншими суб'єктами достатньо володіють надійними психологічними методиками діагностики індивідуально-психічних якостей військовослужбовців та засобами впливу на них. Зусилля військових психологів мають бути націлені на психологічне забезпечення роботи всіх категорій командирів (начальників) зі зміцнення військової дисципліни, цілеспрямованого психологічного впливу на порушників військової дисципліни і створення оптимальних умов життєдіяльності у військових підрозділах.

Питання 2.2. Вдосконалення системи роботи командирів

Шляхи вдосконалення системи роботи командирів (начальників) ЗІ зміцнення

військової дисципліни та правопорядку — це основні напрями посилення дієвості позитивного впливу командирів, штабів, фахівців органів виховних структур на воїнів відповідними управлінськими, організаційними, педагогічними, соціально-психологічними та іншими заходами. Ця система роботи має бути обґрунтована відповідно до вимог Конституції України, Закону України «Про боротьбу з корупцією», статутів, наказу міністра оборони № 11 від 19 квітня 1997 р. «Про зміцнення військової дисципліни у Збройних силах України», директиви Д-12 від 31 травня 2001 р. «Про стан правопорядку, військової дисципліни та додаткові заходи органів військового управління щодо їх здійснення», Методичних вказівок начальника Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України щодо організації вихованої роботи, зміцнення правопорядку та військової дисципліни в Збройних силах України на навчальний рік.

Шляхами вдосконалення системи роботи командирів (начальників) щодо зміцнення військової дисципліни є:

1. Суттєве поліпшення соціальної захищеності та матеріального добробуту військовослужбовців і членів їхніх родин, запровадження ефективних матеріальних і моральних стимулів за високі показники в бойовій і гуманітарній підготовці, службі та дисципліні.

2. Професійне залучення військових психологів до психологічного забезпечення військової дисципліни і профілактики правопорушень.

3. Забезпечення зразковості офіцерів і прапорщиків у повсякденній життєдіяльності військ, поза умовами служби та в побуті, без якої неможливо суттєво поліпшити військову дисципліну.

4. Приділення більшої уваги сержантам (старшинам) строкової служби. Підбір, навчання і виховання цієї категорії командирів має бути першорядним завданням повсякденних турбот командирів рот (батареї), батальйонів (дивізіонів), полків (бригад) та їхніх заступників з вихованої роботи.

5. Підвищення позитивної ролі військовослужбовців-контрактників у повсякденній життєдіяльності підрозділів (частин), які мають бути військовими професіоналами, демонструвати взірець виконання функціональних обов'язків.

6. Посилення контролю та надання безпосередньої практичної допомоги підлеглим посадовим особам у вдосконаленні стилю й системи їхньої роботи зі зміцнення військової дисципліни та правопорядку. Принцип «Кожний начальник допомагає, контролює і навчає своїх підлеглих, відповідає за рівень їхньої підготовки і внесок у вирішення поставлених завдань» — має стати провідним принципом діяльності кожного командира. Все це передбачає посилення вимогливості до всіх без винятку офіцерів, прапорщиків, сержантів за їхній особистий внесок у зміцнення військової дисципліни та правопорядку в підрозділі (частині). **Практична робота** у підлеглих підрозділах планується і провадиться щомісячно:

—командирами бригад (полків) у двох-трьох ротах (батареях);

—командирами батальйонів (дивізіонів) у двох-трьох взводах.

Командири (начальники) особисто займаються навчанням безпосередньо підлеглих офіцерів, прапорщиків і сержантів сучасним гуманним принципом, ефективним методом і ненасильницьким формам роботи щодо зміцнення військової дисципліни, оптимального використання наданих їм дисциплінарних прав, творчому поєднанні в своїй діяльності методів безпосереднього і опосередкованого виховного впливу на вихованців та методів самовиховання.

7. Суттєвого ефекту можна досягти цілеспрямованою організацією індивідуально-виховної роботи, яка має пронизувати всі військові структури, кожен її ланку, провадитися на всіх рівнях. Систематичне здійснення такої роботи з офіцерами,

прапорщиками, сержантами і рядовими дає можливість мобілізувати їх на якісне виконання бойових, навчально-бойовий та інших завдань, сприяє запобіганню загибелі і травмуванню воїнів, недопущенню негативних виявів у їхній поведінці, викоріненню порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями.

Наприклад, зимовий період навчання міністр оборони рекомендує визначити як період викорінення **порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями**. З цією метою виховним впливом слід охопити кожного військовослужбовця. Це досягається особистою участю командирів (начальників) у здійсненні комплексу управлінських, організаційних, педагогічних, психологічних та інших цільових заходів, спрямованих на затвердження у військових підрозділах (частинах) норм і правил воїнського етикету, найкращих традицій і звичаїв українського війська, профілактику порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями і своєчасного з'ясування їх детермінант та їх усунення. Під час зимового періоду навчання забезпечується також оптимальною й ненасильницькою адаптацією молодого поповнення до умов військової служби, а у військовому середовищі затверджуються загальнолюдські, національні та воїнські цінності.

8. Пожвавлення МПЗ військової дисципліни та профілактики правопорушень. Тут особлива роль належить військовим психологам, зусилля яких мають зосереджуватися безпосередньо у підрозділах на індивідуальній роботі з військовослужбовцями усіх категорій для визначення детермінант їхньої девіантної поведінки, надання їм своєчасної соціально-психологічної, психологічної та інших видів допомоги та здійснення сучасних психологічних профілактичних заходів. Вони організовують систематичне медичне обстеження військовослужбовців, що належать до «груп ризику», провадять з ними постійну виховну і психокорекційну роботу.

9. Організація бойової і гуманітарної підготовки, служби військ, всієї життєдіяльності підрозділів (частин) і органів управління в дусі державницької ідеології. Наприклад, на заняттях з бойової, гуманітарної і правової підготовки здійснюється поглиблене вивчення всіма категоріями особового складу вимог статутів, законодавчих актів, що стосуються їх життєдіяльності. У військовослужбовців формується громадянська свідомість.

10. Вдосконалення аналізу стану військової дисципліни та правопорядку, ефективності бойової і гуманітарної підготовки, якості служби військ. При цьому обов'язковим має бути дотримання таких його принципів, як: системність, систематичність, послідовність, достовірність, комплексність, принциповість, врахування об'єктивних і суб'єктивних причин у їх єдності та взаємозв'язку.

Підбиття підсумків стану військової дисципліни провадять:

- командири відділень — з кожним солдатом;
- командири взводів — з особовим складом взводу і окремо з сержантами, командирами відділень, яким ставлять завдання на наступну добу, з визначенням місця за рейтингом кожного відділення;
- командири рот — з особовим складом роти на загальних зборах роти і окремо з командирами взводів з визначенням рейтингу відділенням I взводам роти;
- командири батальйонів — з особовим складом батальйону на загальних зборах і окремо з командирами рот з визначенням рейтингу ротам і взводам;
- командири полків (бригад) — на зборах офіцерів і окремо з командирами батальйонів з вивченням рейтингу батальйонам і ротам полку.

Керівний склад частини бере участь у підбитті підсумків у підрозділах, що відстають.

Основними критеріями оцінки стану дисципліни та ефективності системи роботи з її зміцнення виступають:

- рівень бойової і мобілізаційної готовності підрозділу, частини (корабля). Бойова готовність і дисципліна тісно пов'язані. Якщо військова дисципліна —у мова бойової готовності, то стан бойової готовності найефективніший критерій її оцінки;
- рівень бойової підготовки особового складу та несення ним бойового чергування, вартової та внутрішньої служб, ефективність виконання основних видів діяльності підрозділу (частини);
- ступінь підтримання у підрозділі (частині) статутного порядку, його відповідність вимогам міністра оборони, військовим статутам і настановам;
- особистий приклад у дисципліні командирів (начальників). Це дає можливість командирів і його заступників з виховної роботи провадити МПЗ предметно, з конкретними категоріями військовослужбовців, мобілізувати з цією метою громадськість;
- комплексне провадження інформаційно-пропагандивної, організаторської, соціально-правової, культурно-виховної і просвітницької роботи;
- ефективність дисциплінарної практики командирів і начальників усіх рівнів та інші критерії.

Питання 3. Методика аналізу та підбиття підсумків стану військової дисципліни у військовій частині та підрозділі

Значне місце в системі роботи зі зміцнення військової дисципліни у військових підрозділах і частинах займає аналіз та підбиття підсумків стану військової дисципліни. Ця робота спрямована на виявлення реального стану справ у підлеглих підрозділах, його об'єктивної оцінки, визначення кращих та гірших підрозділів за станом військової дисципліни, з'ясування причин і умов, що призводять до зниження цього стану, виявлення найхарактерніших недоліків та їхніх детермінант, обґрунтування оптимальних шляхів досягнення та підтримання у підрозділах свідомої військової дисципліни, статутного порядку, відпрацювання конкретних ефективних заходів щодо формування дисциплінованості у військовослужбовців і підтримання організованості у підрозділах, вдосконалення виховної роботи відповідних посадових осіб.

Сутність аналізу військової дисципліни має полягати у визначенні її реального стану та виявленні справжніх причин порушень, а основним змістом цього стану має бути визначення, в якому його рівень відповідає вимогам статутів, наказів і директив міністра оборони, забезпечує підтримання високої бойової готовності підрозділу (частини), виконання поставлених переданими бойових, навчально-бойових та інших завдань, оптимальну повсякденну життєдіяльність особового складу.

Питання 3.1. Зміст аналізу стану військової дисципліни

Цей аналіз провадять особисто командири підрозділів (частин). У процесі аналізу стану військової дисципліни **командир (начальник) визначає:**

- реальний стан справ з морально-психологічним кліматом та станом військової дисципліни в підрозділах (частині);
- провідні тенденції у МГТС та військовій дисципліні;
- характер порушень військової дисципліни особового складу;
- категорії військовослужбовців, які допустили порушення військової дисципліни;

- обставини, за яких скоєні порушення;
- детермінанти цих порушень;
- упущення посадових осіб, що призвели або не попередили цих порушень, тощо.

На основі цих висновків командир (начальник):

- розробляє комплекс основних і додаткових заходів з профілактики порушень військової дисципліни;
- доводить ці заходи до підлеглих командирів та ставить їм завдання щодо їх підготовки і здійснення;
- здійснює контроль (особисто, через своїх заступників) за реалізацією запланованих заходів.

При оцінці стану військової дисципліни командир (начальнику) **необхідно враховувати:**

- ефективність роботи посадових осіб щодо всебічного забезпечення повсякденної діяльності особового складу;
- ступінь і якість виконання військовим підрозділом (частиною) поставлених завдань, організацію занять бойової і гуманітарної підготовки, бойового чергування, надійного збереження зброї, боєприпасів, вибухових речовин, військового майна і техніки;
- повноту і якість виконання посадовими особами своїх функціональних обов'язків, психологічну і етичну доцільність та правову обґрунтованість ухвалених рішень та заходів;
- морально-психологічний клімат у військових колективах (підрозділах), традиції та звичаї у ньому, ціннісні орієнтації військовослужбовців;
- чинники, що переважають при формуванні колективної думки щодо виконання службових обов'язків та її характер:
- характер і тенденції дисциплінарних порушень;
- ефективність дисциплінарної практики посадових осіб;
- дієвість організаційних, виховних та інших заходів щодо профілактики правопорушень військовослужбовців усіх категорій;
- рівень організації служби військ, спроможність добового наряду підтримувати статутний порядок та не допускати скоєння злочинів і порушень військової дисципліни;
- дотримання особовим складом норм і правил воїнського етикету та високоморальної поведінки;
- стан внутрішнього порядку у військових підрозділах (частинах), своєчасність та повноту забезпеченості особового складу усіма видами постачання;
- події, злочини, грубі порушення військової дисципліни, інші вияви протиправної поведінки, а також захворювання, травмування особового складу, які сталися під час виконання службових обов'язків з вини посадових осіб, що своїми рішеннями або бездіяльністю призвели до їх скоєння.

Підбиття, підсумків стану військової дисципліни провадиться: ***командирами відділень з підлеглими*** — по кожному солдату (аналізуються завдання, які виконувались протягом дня, відзначається персональний внесок кожного у виконання завдань відділення, виставляється персональна оцінка за службову діяльність та дисциплінованість кожному підлеглому);

****командирами взводів*** — із особовим складом взводу і окремо з сержантами. З особовим складом акцентується увага на таких аспектах: завдання, які виконувались протягом дня; персональний внесок кожного солдата у виконання завдань взводу, виставляння ним персональної оцінки за службову діяльність та дисциплінованість; порушення військової дисципліни, які мали місце, їх причини; приклади зразкового

виконання службових обов'язків; визначається місце за рейтингом кожного відділення; особовому складу, визначаються завдання на наступну добу; з сержантами аналізується виконання ними функціональних обов'язків, визначаються завдання на наступний день;

***командирами рот** — Із особовим складом роти на загальних зборах і окремо з командирами взводів з визначенням рейтингу між відділеннями, взводами;

—з **особовим складом**: уточнюються завдання, які виконувалися протягом тижня; наводяться позитивні приклади дисциплінованої поведінки: свідоме виконання вимог статутів, розпорядку дня, дотримання форми одягу, зразковість у виконанні службових обов'язків; аналізуються порушення військової дисципліни та їх причини, якість несення служби у наряді, правильна експлуатація техніки та озброєння; визначається рейтинг між відділеннями, взводами; формулюються завдання на наступний тиждень;

—з **сержантами**: аналізується виконання ними службових обов'язків, оцінюється їхня особиста дисциплінованість і взаємини з підлеглими, визначається оптимальне використання ними дисциплінарної практики, аналізується участь у навчанні та вихованні підлеглих; з'ясовується стан справ у відділеннях, визначаються завдання на наступний тиждень;

—з **командирами взводів аналізується**: стан виховної роботи та участь у ній командирів взводів, визначається їхня особиста дисциплінованість; характер правопорушень, ефективність дисциплінарної практики, стан служби військ і внутрішнього порядку в кожному взводі; формулюються завдання на наступний тиждень;

***командирами батальйонів** — з особовим складом батальйону на загальних зборах і окремо з командирами рот з визначенням рейтингу між взводами і ротами:

—з **особовим складом аналізуються**: завдання, які виконувалися протягом тижня; позитивні приклади дисциплінованої поведінки: виконання вимог статутів, розпорядку дня, дотримання форми одягу, зразковість у виконанні службових обов'язків; порушення військової дисципліни та з'ясування причин порушень; якість служби військ, експлуатація техніки та озброєння; визначається рейтинг між взводами, ротами і ставляться завдання на наступний тиждень;

—з **сержантами аналізується**: виконання ними службових обов'язків, їх особиста дисциплінованість і взаємини з підлеглими; правильне використання дисциплінарної практики, участь у навчанні та вихованні підлеглих: стан справ у взводах, якість обслуговування техніки та озброєння; ставляться завдання на наступний тиждень;

— з **командирами взводів**: визначається стан виховної роботи та аналізується участь у ній командирів взводів, оцінюється їхній приклад щодо дотримання норм і правил військової дисципліни; аналізується характер правопорушень у кожному взводі, ефективність дисциплінарної практики, Якість служби військ, дотримання внутрішнього статутного порядку; визначається завдання на наступний тиждень;

—з **командирами рот**: визначається стан виховної роботи та участь у ній командирів рот, оцінюється їхня особиста дисциплінованість: з'ясовується характер правопорушень у кожній роті, ефективність дисциплінарної практики командирів; оцінюється служба військ, внутрішній порядок; визначаються завдання на наступний тиждень;

***командирами полків**— на зібраннях офіцерів І окремо з командирами батальйонів з визначенням рейтингу між ротами та батальйонами в полку:

— **з офіцерським складом**: аналізується рівень виконавчої дисципліни, дотримання навчальної дисципліни у військово-педагогічному процесі: виконання розкладу занять, розпорядку дня, охоплення особового складу навчанням; оцінюється стан паркової служби, збереження техніки та озброєння, облік та зберігання зброї у підрозділах; визначається стан виховної роботи та її ефективність, дієвість індивідуально-виховних заходів; оцінюється діяльність щодо попередження порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями, якість несення гарнізонної, вартової та внутрішньої служб, дотримання законності, ефективність дисциплінарної практики; аналізується підтримання порядку у службах тилу, забезпечення особового складу всіма видами постачання, визначається стан казарменого та житлового фонду, їдальні, парку, клубу; визначається рейтинг між ротами та батальйонами частини.

Діяльність офіцерів оцінюється, як правило, за такою шкалою:

- значною мірою сприяла зміцненню військової дисципліни;
- мало сприяла зміцненню військової дисципліни;
- не вплинула на стан військової дисципліни;
- зашкодила зміцненню військової дисципліни.

Підсумки аналізу стану військової дисципліни оголошуються наказом командира частини, в його констатувальній частині визначається ефективність управлінської діяльності командирів, штабів, органів виховної роботи щодо зміцнення військової дисципліни, рейтинг (місця) між ротами І батальйонами; в наказовій частині формулюються конкретні завдання посадовим особам щодо попередження розвитку негативних тенденцій та явищ, які мають місце.

Питання 3.2. Методика аналізу стану військової дисципліни в підрозділі

Аналіз стану військової дисципліни — це всебічний розгляд виконання військовослужбовцями підрозділу порядку і правил, встановлених військовими статутами та законодавством України, з метою встановлення реального стану військової дисципліни, виявлення причин її порушення, оцінки ефективності заходів щодо її зміцнення, визначення додаткових заходів щодо її поліпшення.

Водночас з вивченням стану військової дисципліни провадиться аналіз **дисциплінарної практики**, яка являє собою усталену у Збройних силах систему застосування заохочень і дисциплінарних стягнень з метою зміцнення військової дисципліни та стимулювання військово-професійної діяльності особового складу. Її найчастіше розуміють як практику застосування заохочень і стягнень щодо військовослужбовців.

Послідовність аналізу стану військової дисципліни командиром:

1. *Збирання даних про стан військової дисципліни* (основні джерела збирання даних: результати особистих перевірок командиром виконання підлеглими вимог статутів, розпорядку дня, різних видів забезпечення особового складу; результати перевірок виконання заходів щодо зміцнення військової дисципліни; доповіді та донесення відповідних посадових осіб про стан військової дисципліни; матеріали, що надходять із органів юстиції, військових комендантів і медичних установ; інформація громадськості; вивчення службових карток, характеристик, матеріалів атестації підлеглих, протоколів зборів, актів перевірок; матеріали розслідувань травматизму, випадків грубих порушень військової дисципліни, злочинів; листи,

скарги та заяви особового складу тощо).

2. *Класифікація і систематизація порушень військової дисципліни, подій, злочинів* (вихідними даними для класифікації і систематизації є: службово-посадові і соціально-демографічні дані про особовий склад; розподіл військовослужбовців за періодами служби, військовими спеціальностями; місце і час здійснення порушень військової дисципліни: під час бойової підготовки, на господарських роботах, у передвихідні і вихідні дні, у вечірній час і вночі та ін.; дані про порушення військової дисципліни за певний період часу тощо).

3. *З'ясування кількості і характеру порушень* військової дисципліни, подій, злочинів, що здійснені різними категоріями особового складу.

4. *Згрупування цих порушень за видами* та з'ясування їх впливу на бойову і мобілізаційну готовність, навчальний процес, службу військ, загальний стан військової дисципліни, морально-психологічний клімат у підрозділі.

Щодо кожного порушення командир (начальник) робить висновки для ухвалення рішення. До них можуть належати:

- визначення важкості конкретного порушення порядку (незначне, грубе, близьке до правопорушення);
- встановлення причин(и) провини, в тому числі психічної (-их): неуважність, емоційна нестійкість, несумісність та ін.;
- отримання відповідей на такі запитання: За яких умов провини можна було б уникнути? Хто завинив у непередбаченні? Які недоліки виявила провини у системі дисциплінарної практики? Який і з якою метою треба здійснити на цього воїна вплив? Що треба зробити для ліквідації негативних наслідків провини?

Вивчення та аналіз дисциплінарних провин, соціально-психологічних умов їх скоєння дає можливість командирам (начальникам) отримати об'єктивну інформацію про стан військової дисципліни в підрозділі, своєчасно виявити причини негативних тенденцій у ньому, підготувати необхідні аналітичні дані для ухвалення рішення щодо поліпшення МПС та здійснення ефективної профілактичної роботи з порушниками військової дисципліни.

Після здійснення всіх цих заходів **командир робить висновки про:**

- характер правопорушень у підрозділі;
- категорії військовослужбовців, які їх допустили;
- обставини, за яких скоєно порушення дисципліни;
- причини, які призвели до того чи іншого порушення;
- основних винуватців порушень;
- конкретних військовослужбовців, які сприяли цьому порушенню або його не попередили.

5. Встановлення найхарактерніших тенденцій у стані військової дисципліни та обставин і причин її порушення. На основі їх з'ясування командир (начальник):

- визначає комплекс додаткових заходів запобігання таких і інших порушень військової дисципліни на перспективу; доводить заходи до підлеглих командирів, визначає їм завдання і спільно із заступником з виховної роботи мобілізує актив підрозділу на їх виконання;
- здійснює контроль (особисто та через своїх заступників) а реалізацією запланованих заходів та їхньої дієвості.

Після здійснення вищенаведених заходів командир оцінює стан військової дисципліни, що є судженням командира (начальника) про хід виконання військовослужбовцями підрозділу порядку і правил, встановлених військовими статутами та іншим законодавством України. **Військова дисципліна оцінюється:**

«задовільно», якщо:

- командування підрозділу (частини) повною мірою володіє обстановкою у підлеглих підрозділах і критично її оцінює;
- немає фактів приховування злочинів і провин;
- своєчасно вживаються законні заходи до осіб, що скоїли правопорушення;
- недопущено зловживань владою, незаконних ухвал і дій з боку командирів (начальників);
- відсутні злочини і провини, що тягнуть за собою загибель особового складу під час виконання службових обов'язків та є наслідком їх особистої недисциплінованості;
- військовий підрозділ (частина) керований, готовий до бою, успішно виконує поставлені завдання, володіє достатнім рівнем професійної підготовленості й злагоджений;

«незадовільно», якщо:

- стан військової дисципліни не дає змоги вирішувати завдання, які стоять перед підрозділом;
- морально-психологічний стан у військових колективах не забезпечує задовільної організації навчально-виховного процесу, служби військ, нормальної життєдіяльності особового складу;
- мають місце факти приховування правопорушень або ухвалені за ними рішення не відповідають визначеним законами та іншими правовими актами заходам відповідальності осіб. (Прихованим вважається злочин, який через невиконання, незалежно від цілей та мотивів, відповідними посадовими особами не був відображений у статистичному звіті про злочинність. Злочин вважається прихованим у тих випадках, коли відповідний командир (начальник) про відомий йому злочин не повідомив військового прокурора та не порушив кримінальну справу в терміни, передбачені ст. 97 КПК України (3-10 днів), або безпідставно відмовив у порушенні кримінальної справи, незаконно закрив її та про ухвалені рішення не повідомив військового прокурора.);
- викрито факти правопорушень під час перевірки, які не були виявлені командуванням підрозділу;
- у роті (батареї) не виконані вимоги на оцінку «задовільно»;
- у батальйоні (дивізіоні) у двох або більше ротах (батареях) або у штабі (управлінні) батальйону (дивізіону) стан військової дисципліни оцінюється «незадовільно».

Завершальний етап аналізу стану військової дисципліни— це виступ командира підрозділу перед особовим складом. Наприклад, командир роти, виступаючи на загальних зборах особового складу, у своїй доповіді «Про стан військової дисципліни в роті за минулий тиждень І шляхи її зміцнення», акцентує увагу на таких аспектах:

- наголошує, як особовим складом виконуються вимоги міністра оборони, інших старших командирів (начальників) з проблем зміцнення військової дисципліни і поліпшення служби військ;
- нагадує основні завдання, які вирішувала рота за минулий тиждень І як вплинула дисциплінованість особового складу на їх виконання;
- називає військовослужбовців, які відзначилися під час виконання цих завдань, і дає позитивну характеристику їхнім діям;
- оголошує кількість заохочень, яка отримана особовим складом роти; звертає увагу на їх види, за що і ким були заохочені;

- аналізує порушення військової дисципліни (події, злочини тощо), які допущені особовим складом (називає конкретні порушення, називає порушників, наводить причини цих порушень); оголошує, що дисципліна названих військовослужбовців оцінюється «незадовільно»;
- порівнює кількість і характер порушень з минулим періодом і робить висновок про поліпшення або погіршення стану військової дисципліни в роті;
- зазначає, який вплив зробили порушення військової дисципліни на виконання бойових, навчально-бойових і повсякденних завдань;
- аналізує роботу зі зміцнення військової дисципліни, яка була зроблена у роті посадовими особами, та оприлюднює їх результати;
- визначає кращі відділення і взводи у роті за станом військової дисципліни;
- звертає особливу увагу на відділення і взводи рот, в яких стан дисципліни низький або не поліпшується;
- визначає місця відділень і взводів роти за станом військової дисципліни;
- формулює висновок про загальний МПС роти та окремих відділень і взводів, які вимагають до себе особливої уваги у зв'язку з низьким станом військової дисципліни;
- визначає конкретні заходи, спрямовані на зміцнення військової дисципліни, поліпшення МПС особового складу роти.

На звершення підбиття підсумків варто заохотити тих військовослужбовців, які визначилися, та накласти стягнення на порушників.

Аналогічним чином провадяться аналіз стану військової дисципліни з особовим складом відділення і взводу (щодня).

Питання 3.3. Перелік документів, які необхідно мати посадовим особам підрозділу з проблем зміцнення військової дисципліни

Командир відділення (обслуги, екіпажу):

- список особового складу відділення, обслуги, екіпажу;
- соціально-демографічні дані на кожного військовослужбовця;
- відомості про кількість заохочень і стягнень у кожного з них.

Командир взводу:

- щоденник індивідуально-виховної роботи з рядовими і сержантами взводу;
- список особового складу взводу;
- відомості про заохочення і стягнення особового складу взводу (вони відображаються в службовій картці військовослужбовця);
- соціально-демографічні дані особового складу взводу;
- журнал обліку порушень особовим складом взводу військової дисципліни та громадського порядку, які не кваліфікуються як злочин;
- протоколи загальних зборів взводу;
- список порушників військової дисципліни;
- списки ознайомлення особового складу із заходами безпеки при поводженні із технікою та зброєю, отруйними речовинами;
- списки доведення (під розпис) положень статей закону про кримінальну відповідальність (за самовільну відлучку, самовільне залишення частини, дезертирство, непокору, погрозу начальникові, порушення статутних правил взаємин, зґвалтування, про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі).

Заступник командира роти з виховної роботи:

- план виховної роботи зі звітними матеріалами;
- щоденник індивідуально-виховної роботи з офіцерами, прапорщиками, сержантами, солдатами;
- список порушників військової дисципліни, повні дані по них, а також матеріали адміністративних розслідувань;
- соціально-демографічні дані про солдатів, сержантів, прапорщиків і офіцерів роти, характеристику на кожного військовослужбовця підрозділу;
- матеріали аналізу результатів військової дисципліни в роті за кожний тиждень та заходи щодо її зміцнення;
- облік порушень військової дисципліни та громадського порядку, що скоєні офіцерами, прапорщиками, сержантами, рядовими роти, які не мають складу злочину;
- службові картки;
- облік оцінок кожного військовослужбовця роти за особисту дисциплінованість;
- список активу і матеріали роботи з ним;
- відомості про дисциплінарну практику офіцерів і сержантів роти.

Командир роти (батареї):

- щоденник індивідуально-виховної роботи з офіцерами, прапорщиками, сержантами, рядовими роти;
- протоколи загальних зборів особового складу роти;
- списки особового складу з обліком доведених до нього наказів, вироків військового суду, статей Кримінального кодексу України про кримінальну відповідальність за військові злочини і положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців;
- список порушників військової дисципліни;

- список військовослужбовців, що входять до «групи ризику»;
- облік заохочень і стягнень, застосовуваних до особового складу роти;
- службові картки на сержантів роти;
- матеріали аналізу стану військової дисципліни в роті.

Питання 4. Психологічний аналіз дисциплінарної провини

У процесі аналізу стану військової дисципліни командирів (начальників) особливу увагу слід приділяти вивченню правопорушень, які характерні для підрозділу (частини) або мають тенденцію до зростання. Для об'єктивного обліку правопорушень та ухвалення рішень щодо них командирів необхідно кваліфікувати кожне скоєне правопорушення.

Під правопорушенням розуміють недотримання військовослужбовцями правил поведінки, встановлених законом та іншими нормативними актами. Воно може полягати у здійсненні забороненої дії або, навпаки, у невиконанні визначеного законами та іншими документами службового обов'язку.

Аналіз провини військовослужбовця, які поділяються на злочини, події, порушення військової дисципліни і громадського порядку, в Збройних силах України рекомендується здійснювати із врахуванням основних вимог наказів міністра оборони — № 40 від 6 лютого 2001 р. та № 36 від 21 січня 2001 р.

Злочин — це передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне провинне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Подія — це випадок, наслідком якого є загибель або тяжке каліцтво людей (за висновками судово-медичної експертизи), заподіяння значної шкоди або інші тяжкі наслідки за відсутністю в діях особи складу злочину.

Порушення військової дисципліни і громадського порядку — це правопорушення, яке не містить складу злочину.

Командирів та його заступників з виховної роботи доводиться досить часто здійснювати аналіз порушень військової дисципліни та громадського порядку, які не містять складу злочину. **Аналіз дисциплінарної провини** рекомендується провадити у такій послідовності.

Спочатку слід з'ясувати об'єктивну характеристику провини та обставин її скоєння. Це:

1. Час і тривалість.
2. Місце провини.
3. Присутні під час провини (свідки, потерпілі та інші причетні до провини воїни).
4. Суть імовірної провини:
 - Що порушено?
 - Як кваліфікується?
 - Які технічні засоби і матеріальні цінності використовувалися?
 - Чи мав місце матеріальний або інший збиток?
 - Яким є вид і обсяг провини?
5. Коли і в який спосіб стало відомо про провину?
6. Хто вчинив провину?
7. Що зроблено для встановлення осіб, причетних до провини?

Підготовка до всебічного вивчення провини.

1. На які запитання варто отримати відповідь?
2. Які дані особистості військовослужбовця у його взаєминах із товаришами по службі доцільно мати під час вивчення провини?
3. Кого слід залучити для з'ясування обставин і суті провини?
4. Як і коли доцільно провести діагностичну бесіду з можливим порушником військової дисципліни?

Провідне місце в процесі вивчення соціально-психологічних умов провини посідає морально-психологічний аналіз, який передбачає з'ясування:

1) мотиву, мотивації провини та її ступеня:

- умисне, злісне порушення військового порядку чи, навпаки, невмисне;
- необережність (недбальство, неохайність, забудькуватість та ін.);
- сильне душевне хвилювання (страх, обурення, образа, ображене почуття честі та власної гідності);
- перевищення меж необхідної оборони;
- незнання порядку служби в умовах, коли воїн мусить і може вивчити відповідні вимоги;

2) обставин, які пом'якшують провину:

- нечітке керівництво командиром (начальником), помилки, допущені ним при постановці завдань та організації діяльності підлеглого;
- безконтрольність, попускання, низька вимогливість, безкарність, окомилування командирами (начальниками);
- погано поставлене вивчення статутів, недоліки у правовій пропаганді;
- неефективна виховна робота у підрозділі, низька згуртованість колективу, негативний МПС особового складу, наявність нездорової колективної думки;
- наявність у колективі негативних традицій, які підтримують ці провини;

3) обставин, які збільшують провину:

- провини здійснюється не вперше;
- порушення дисципліни мало місце під час виконання службових обов'язків;
- провини була скоєна у нетверезому стані;
- мала місце співучасть у груповій провині;
- мали місце великі негативні наслідки провини.

З'ясування морально-психологічних наслідків провини і реакції на неї.

Для цього слід отримати відповіді на такі запитання:

- Кому і яка морально-психічна шкода була нанесена цією провинною?
- Який вплив вона здійснила на внутрішньокolleктивний статус військовослужбовця і його стосунки з товаришами по службі?
- Які є або можливі у зв'язку із провинною зміни в дотриманні норм і правил військової дисципліни особовим складом підрозділу, в його морально-психологічному кліматі?

Виявляється також внутрішня реакція військовослужбовця на здійснену ним провину, яка може мати такі форми:

- задоволеність досягненням поставленої мети та отриманого результату;
- каяття, докори сумління, почуття сорому, провини і жалю;
- надмірно емоційна реакція (страждання, переживання безповоротності вчиненого, страх перед покаранням).

Колективно-групова реакція на провину може набути таких форм:

- осуд особового складу;
- байдужість;
- непоміченість;
- спостерігаються ознаки співчуття;
- жалю;
- підвищення внутрішньо-колективного статусу військовослужбовця;
- є прикладом для інших, провокує аналогічні або інші порушення дисципліни.

На основі морально-психологічної характеристики провини командир (начальник) визначає її наслідки та реакцію на неї.

- Кому і яку морально-психологічну шкоду було заподіяно, який вплив провини на взаємини порушника з товаришами по службі?
- Психологічну реакцію воїна на особисту провину: почуття сорому, жалю, страх перед покаранням?
- Колективну реакцію на провину:
 - має місце засудження особовим складом провини чи ні;
 - чи співчують порушникові дисципліни;
 - чи може провина стати прикладом для інших?

Наприкінці робляться загальні висновки щодо провини і визначаються:

- мотив провини;
- фактори провини;
- міра вини самого військовослужбовця;
- міра покарання або іншого виховного впливу;
- ступінь усвідомлення військовослужбовцем своєї вини;
- заходи подальшої виховної роботи з винуватцем.

У мотивації протиправної поведінки військовослужбовців можуть мати місце мотиви імпульсивного і ситуаційного характеру, показного самоутвердження, групової поведінки, а також мотиви, які обумовлені користолюбством, вигодою, помстою.

Розрізняють три групи факторів, які впливають на протиправну поведінку військовослужбовців: соціальні; психологічні; біологічні.

Головну роль серед **соціальних факторів**, що впливають на формування особистості військовослужбовця-правопорушника, відіграють родина і соціально-негативне зовнішнє оточення. При цьому несприятливий соціальний вплив справляють такі детермінанти, як: виховання в неповній родині; алкоголізм батьків; аморальний спосіб життя батьків; систематичні конфлікти в родині; злочинність серед батьків; несприятливі матеріально-побутові умови; вплив неформальної групи з антисоціальними тенденціями.

Панівні Інтереси та ідеали юнаків, які складаються під впливом негативного родинного і зовнішнього мікросередовища, часто вступають у суперечність з етичними і правовими нормами суспільства, а в умовах армії виявляються у вигляді порушень військової дисципліни та правопорушень.

До **психологічних факторів**, які впливають на формування поведінки військовослужбовця-правопорушника, можна віднести особливості характеру та інші індивідуально-психічні особливості воїна, коли у нього виявляється менша стійкість щодо несприятливого впливу специфічних соціальних факторів, а також безпосереднього оточення.

Біологічні особливості особистості самі по собі порушень військової дисципліни не породжують, але впливають на динаміку поведінки людини. В певних умовах під час тривалої відсутності можливостей задовольнити важливі біологічні потреби відбувається їх актуалізація з наступним формуванням пошукової поведінки, яка спрямована на задоволення цих потреб. Ця поведінка може мати протиправний характер.

Отже, для якісного здійснення МПЗ військової дисципліни і профілактики правопорушень необхідна системна робота багатьох категорій командирів (начальників). Ця робота не терпить шаблонності, виходячи з конкретних обставин вона має бути водночас і конкретною і творчою.

Питання 5. Психологічні аспекти порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями

До порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями строкової служби належать глум і знущання одних з інших (під цим розуміється фізична і моральна образа), які переважно здійснюються щодо воїнів першого періоду служби. Таке знущання називається «дідовщиною». Глум і знущання — це зле висміювання чого-небудь, образа, конкретний образливий вчинок стосовно особистості воїна.

До 1958 р. цими поняттями характеризували викривлення дисциплінарної практики. Потім, до 1976 року, так визначалися відповідні дії будь-яких категорій військовослужбовців. Тільки в подальшому глумом і знущаннями стали називатися переважно конфлікти між військовослужбовцями різних періодів служби. Поряд з ними, на початку 60-х рр. XX ст., почали з'являтися нові поняття — «недотримання статутних правил стосунків з підлеглими» (1967), «нестатутні дії офіцерів» (1969). Згодом ці поняття поширилися на інші категорії військовослужбовців. З'явилися фрази: «неправильні взаємини військовослужбовців старшого періоду служби і молодих воїнів» (1965), «знущання з молодих воїнів, як антистатутні, антигромадські дії відсталих елементів» (1970), а з 1976 р. — «нестатутні взаємини військовослужбовців старшого періоду служби і молодих солдатів».

В 1983 р. порушеннями статутних правил взаємин знову кваліфікували викривлення дисциплінарної практики офіцерами. З 1987 р. з'явилася тенденція зводити їх до знущань з товаришів по службі. З кінця 1988 р. порушення статутних правил взаємин все частіше стали ототожнюватися з «дідовщиною».

На початку 90-х рр. XX ст. порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями характеризувалися такими рисами:

- стійкою системою поглядів, що виражалася свого роду ідеологією «нестатутними», яку, практично, підтримують переважна більшість військовослужбовців строкової служби (призовники вже очікують посягання на себе і, коли зіштовхуються з ними, терплять, а потім нерідко стають кривдниками самі), що сприяє живучості казармених хибних традицій;
- детальною регламентацією «прав і обов'язків», виражених характерним повсякденним паразитуванням одних військовослужбовців за рахунок інших;
- прихованням ряду фактів порушень статутних правил взаємин практично на всіх рівнях, круговою порукою в підрозділах;
- невмінням частини офіцерів, прапорщиків і сержантів боротися з порушеннями статутних правил взаємин;
- швидкістю відновлення, легкістю видозміни їх там, де, вони на перший погляд, здавалося б, були викоренені.

Саме така «спадщина» дісталася Збройним силам України, які формувалися, і, нажаль, супроводжує їх на всіх етапах розбудови, реформування і розвитку.

Більшість фактів насильства серед особового складу викриваються лише тоді, коли вони пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень і потерпілі змушені звернутися до медичних установ по допомогу. Ці небезпечні тенденції викликають невдоволеність у суспільстві, формують недовіру до Збройних сил, створюють перешкоди процесу реформ у військовій сфері, знижують або зводять нанівець мотивацію військової служби у призовників.

За даними соціологічного дослідження, здійсненого у квітні 2000 р. Головним управлінням виховної роботи Міністерства оборони України за методичної допомоги військової колегії Верховного Суду України, 49,3% опитаних вказали на те, що під час порушення щодо них статутних правил взаємин поруч перебували військовослужбовці

старших періодів служби. На присутність при цьому сержантів посилялися 29,3%, прапорщиків — 14,7%, офіцерів — 6,7%. З іншого боку, кожен п'ятий респондент повідомив, що сам ображав товаришів по службі і ці факти були відомі військовослужбовцям старших періодів служби (61% випадків), сержантам (18,6%), прапорщикам (9%), офіцерам (11,4%). При цьому 44% цих військовослужбовців зізналися, що не були покарані за вчинене. Лише 12% повідомлень потерпілих про факти насильства стали підставою для застосування до винних заходів дисциплінарного характеру: за 0,8% повідомленнями потерпілих притягнуто до кримінальної відповідальності, а за 30,3%— все закінчилося простим обговоренням у колективі. Тому 57% повідомлень про застосоване насильство залишилося без будь-якого реагування, а реагування на решту повідомлень не можна визнати задовільними, про що відверто вказали 38% загальної кількості опитаних.

Питання 5.1. Психологічний аналіз поняття «порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями»

Порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями — це різноманітні протиправні моральні, фізичні, психічні та інші форми дій одного військовослужбовця (або групи військовослужбовців) щодо іншого(-их), які здійснюються систематично або одноразово із корисних мотивів з метою досягнення певних привілеїв, незаконних пільг, «казарменого комфорту», задоволення егоїстичних потреб за рахунок інших воїнів або тих, хто не в змозі за себе постояти. **Основними їх різновидами** можуть бути:

- образи або насильницькі дії начальника до підлеглих (або навпаки) чи молодшого щодо старшого (их) (або навпаки): словесні образи, погрози застосування сили, заподіяння тілесних ушкоджень тощо;
- зловживання командиром (начальником) своїм службовим становищем або перевищення ним своїх повноважень: по-

Види порушень	Причини порушень статних правил взаємин між військовослужбовцями	Основні напрями та методи роботи щодо їх профілактики
1	2	3
<ul style="list-style-type: none"> - моральний та фізичний тиск на воїнів (словесна образа; погроза; шантаж); - примус молодих солдат до виконання різних примх; - перекладання на молодих воїнів воїнами старших періодів служби своїх обов'язків по службі та у побуті (підшивання комірців; прасування мундиру; чистка взуття; 	<ul style="list-style-type: none"> —недоліки у вихованні до призову; —слабка організація щодо вивчення загальновійськових статутів та ігнорування їх вимог у повсякденному житті; —відсутність плановості та системності в організації бойової підготовки, недотримання розпорядку дня; —поверхове знання офіцерами справжнього стану справ у підлеглих підрозділах; 	<ul style="list-style-type: none"> —обґрунтування системи роботи конкретних командирів (начальників) щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між воїнами та її реалізація; —систематичне навчання усіх категорій офіцерів, прапорщиків, сержантів практиці роботи щодо попередження правопорушень, підвищення їхньої особистої

<p>прибирання приміщень, території; виконання за воїнів старших періодів служби тяжкої фізичної роботи, несіння служби в наряді тощо);</p> <ul style="list-style-type: none"> - вимагання грошей, предметів форми одягу, продуктів харчування та інших особистих речей; <p>— побиття;</p> <p>— одиночні та групові бійки;</p> <p>— знущання;</p> <p>— рукоприкладство та інші викривлення дисциплінарної практики;</p> <p>— розправа над кривдниками;</p> <p>— розправа військовослужбовців старших періодів служби над молодими воїнами руками самих же молодих воїнів;</p> <p>— мужолозтво та інші статеві збочення.</p>	<p>— некритична оцінка стану справ та приховування злочинів, безкарність за їх скоєння;</p> <p>— поганий підбір і підготовка осіб добового наряду, незадовільне несення ними служби;</p> <p>— наявність кругової поруки; наявність мікро груп негативного спрямування за періодами служби, земляцтву тощо;</p> <p>— неспроможність молодших командирів забезпечити статутний порядок за відсутності офіцерів;</p> <ul style="list-style-type: none"> - слабка підготовленість офіцерів підрозділів щодо профілактики правопорушень, особиста їхня недисциплінованість; <p>поверхове вивчення командирами індивідуально-психічних якостей підлеглих та відсутність цілеспрямованої індивідуально-виховної роботи з ними; приниження ролі сержантів: їх заміна під час занять та виконання господарських робіт;</p> <p>відсутність відповідальності за прогріхи підлеглого;</p> <p>— порушення принципів справедливості при розподіленні нарядів і робіт;</p> <p>— недоліки в доведенні норм забезпечення;</p> <p>— недостатня робота з правового виховання;</p> <p>— незнання потреб, запитів та настроїв підлеглих, невжиття заходів щодо розгляду заяв та скарг, незадовільна організація відпочинку та побуту особового складу;</p>	<p>відповідальності за стан справ у підлеглих військових частинах (підрозділах);</p> <p>— наведення та підтримання статутного порядку в гарнізонах, військових містечках, частинах та підрозділах;</p> <p>— забезпечення впливу бойової підготовки на зміцнення військової дисципліни;</p> <ul style="list-style-type: none"> - вдосконалення виховної роботи; <p>забезпечення гласності заходів, які вживаються до порушників військової дисципліни;</p> <ul style="list-style-type: none"> - поліпшення комплексного облаштування військових частин, всіх видів забезпечення особового складу; - підвищення відповідальності осіб добового наряду та молодших командирів за стан справ; <p>комплексне вивчення морально-ділових, індивідуально-психічних якостей воїнів;</p> <p>викорінення чванства, грубості, образ та рукоприкладства серед командирів (начальників);</p> <p>забезпечення можливості сержантам займатися вихованням та навчанням своїх підлеглих у процесі всього укладу життє-діяльності підрозділу;</p> <p>— налагодження систематичної індивідуально-виховної роботи з усіма</p>
---	--	---

	<p>— несвоєчасне виявлення та ін-формування офіцерами медичної служби командирів (начальників) про випадки травмування, відсутність профілактичної роботи у цьому напрямі;</p> <p>— низька організація та контроль за виконанням наказів.</p> <p>директив, планів роботи щодо зміцнення військової дисципліни;</p> <p>—самоусунення командирів від здійснення службових розслідувань за фактами порушень статутних правил взаємин;</p> <p>— живучість порочної практики щодо оцінки стану військової дисципліни тільки за кількістю накладених стягнень та врахованих злочинів;</p> <p>— низький рівень загальної і педагогічної культури командирів (начальників);</p> <p>— небажання комісій вищих органів управління розкривати приховування порушень статутних правил взаємин та надавати практичну допомогу командуванню військових частин (підрозділів);</p> <p>— недостатнє роз'яснення особовому складу права на захист особистої гідності тощо.</p>	<p>категоріями військовослужбовців;</p> <p>— особиста участь керівного складу військових частин в аналізі причин правопорушень, організації та провадженні їх профілактики;</p> <p>— контроль за виконанням вимог керівних документів та власних рішень щодо зміцнення військової дисципліни;</p> <p>— надання конкретної допомоги відстаючим військовим частинам, підрозділам;</p> <p>— вивчення, узагальнення та поширення передового досвіду;</p> <p>— навчання офіцерів, прапорщиків, сержантів методиці правильного застосування дисциплінарної практики;</p> <p>— здійснення раптових перевірок виконання розпорядку дня, розкладу занять, несення служби добовим нарядом;</p> <p>— здійснення планових та раптових стройових оглядів;</p> <p>— поліпшення роботи культурно-просвітницьких закладів;</p> <p>— здійснення у військових частинах показових судових процесів;</p> <p>— обладнання правових кутків;</p> <p>— надсилання інформації про поведінку військовослужбовців, які порушили статутні правила взаємин, до місць їхньої роботи, уміння та</p>
--	--	--

		замешкання до служби у Збройних силах.
--	--	--

биття, викривлення практики використання дисциплінарної влади, незаконні правові обмеження тощо; — глум воїнів старшого періоду служби з воїнів, як правило, першого періоду служби, а також з воїнів, що мають певні фізичні та інші вади.

Для профілактичної роботи командирів (начальників) слід знати можливі види порушень статутних правил у взаєминах між військовослужбовцями, причини їх виникнення і методи їх профілактики (табл. 18-1).

Для ефективної профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями командирам (начальникам) слід знати типи військовослужбовців, яких ображають найчастіше. Це, як правило, воїни:

- з адаптаційно-астеністичними розладами, які перебували до призову в армію на обліку у нервово-психічних диспансерах;
- з нервово-психічною нестійкістю (вони часто звертаються зі скаргами невротичного характеру або мають схильність до девіантної поведінки);
- з тяжкими травмами головного мозку, які перенесли до призову до лав Збройних сил;
- з компенсованими наслідками травматичних уражень нервової системи;
- з Інфекційними та інтоксикаційними захворюваннями нервової системи, які вони перенесли до призову до лав Збройних сил;
- з деякими соматичними захворюваннями;
- які відстають в умінні;
- педагогічно занедбані;
- фізично ослаблені.

Основними ознаками наявності порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями у підрозділі, як правило, є:

- неохайний зовнішній вигляд солдат першого періоду служби, їх пригнічений психічний стан, відсутність у них окремих елементів обмундирування;
- замкнутість і усамітненість молодих солдатів;
- «добровільне» їх розташування у незручних місцях;
- постійна зайнятість молодих солдат якимись роботами, особливо у вільний від служби час, під час відпочинку і здійснення в підрозділі заходів дозвілля;
- громадська пасивність, небажання йти у звільнення, клуб;
- постійне перебування молодих солдат у добовому наряді у вихідні і святкові дні;
- наявність на їхніх обличчях та тілі ознак побиття, приховування травм тощо.

Наприклад, основними виявами порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями строкової служби у виконанні розпорядку дня можуть бути:

а) на підйомі воїни старшого періоду:

- діють залежно від обставин: коли командир вимогливий, піднімаються і ніби виконують розпорядок дня;
- стають до лави останніми;
- у холодну пору року залишаються у казармі прибиральниками, навіть якщо не призначалися ними напередодні;
- у теплу пору року діють навпаки;

б) на фізичній зарядці воїни старшого періоду:

- ухиляються від неї;
- ховаються у різних місцях (у клубі, їдальні, підвалі тощо);

- демонстративно займаються окремо від підрозділу;
- в) після прибуття з зарядки воїни старшого періоду:
 - повільно застилають постіль, якщо це за них не роблять молоді воїни;
 - повільно йдуть умиватися (часто у натільній білизні), де в умивальнику за кожним із них закріплений свій кран для вмивання;
 - примушують молодих воїнів заправляти свої ліжка, чистити чоботи, бляхи;
- г) на ранковому огляді: перевіряються, як правило, тільки молоді воїни, їм робляться зауваження. Воїни старшого періоду «пильно» за цим стежать;
- д) на прийманні їжі воїни старшого періоду:
 - заходять до їдальні останніми;
 - примушують молодих воїнів стояти доти, доки вони не сядуть;
 - примушують роздавальника їжі спочатку її накласти їм, а тільки потім — молодим;
 - самі беруть м'ясо, масло, рибу, цукор і при цьому часто густо обділяють молодих солдат; сідають ближче до вікна, стіни, подалі від командирів;
 - посилають молодих воїнів за додатковими порціями;
 - піднімаються з-за столу останніми і, як правило, не прибирають за собою посуд тощо;
- е) у лаві воїни старшого періоду:
 - займають місце в середині лави або позад;
 - під час стройового кроку вони тягнуть ногу;
 - б'ють молодих солдат по ногах, нирках, ребрах та ін.;
 - примушують молодих воїнів голосно вітати командирів і співати на вечірніх прогулянках;
- є) на навчальних заняттях воїни старшого періоду:
 - займають, як правило, останні ряди;
 - тільки демонстративно виконують нормативи навчальної діяльності;
- ж) на тактико-спеціальних заняттях і навчаннях воїни старшого періоду:
 - як правило, «хвацькують» (наприклад, виконують бойові нормативи без страховки);
 - виконують нормативи без спеціальних засобів захисту з порушенням форми одягу, про його виконання не доповідають командирів;
 - на марші займають місця старших машин або не перебувають на штатних місцях тощо;
- з) на вечірній перевірці воїни старшого періоду:
 - стають у другу лаву;
 - на команду «струнко», як правило, не реагують;
 - відкликаються неохоче, тихим голосом, із затримкою;
 - часто замість себе примушують відкликатися молодих воїнів;
- і) під час відбою воїни старшого періоду служби:
 - як правило, готуються повільно;
 - ігнорують команди, гігієнічні процедури;
 - обмундирування складають і заправляють недбало;
 - після команди «відбій» можуть ходити по казармі, продовжувати порушувати розпорядок дня;
 - лежачи в постелі, довго розмовляють між собою, заважаючи спати іншим, тощо.

Робота щодо їх профілактики на рівні конкретного військового підрозділу має включати:

- вдосконалення соціально-побутових умов військової служби військовослужбовців, надання їм можливості задовольняти свої матеріальні та духовні потреби легально, законним шляхом;
- цілеспрямоване формування свідомості і самосвідомості, самодисципліни і самоконтролю військовослужбовців у процесі військово-професійної соціалізації як засобами виховної роботи, так і в результаті гуманізації військової служби;
- творче узгодження формальної і неформальної структур військового колективу, подолання суперечностей у їхніх вимогах до своїх членів, легалізація деяких елементів субкультури військового колективу, творче використання їх у виховній роботі;
- поліпшення медичного та психологічного відбору призовників, оптимальна організація їх адаптації до умов військової служби, подолання соціальної ізоляції військовослужбовців, створення можливості легально змінити місце служби за нестерпних її умов, що дасть змогу уникнути самовільного залишення частин або самогубства;
- спрямування соціальної активності військовослужбовців на творчу навчальну пізнавальну діяльність, само актуалізацію у бойовій підготовці, спорті, дозвіллі, художній творчості, щоб за їх допомогою зняти соціальну невдоволеність, агресивність;
- налагодження каналу зворотного зв'язку в керуванні підлеглими (формування Інституту довірених осіб, встановлення телефонів і поштових скриньок довіри тощо);
- поширення впливу на поведінку військовослужбовців найбільш референтної групи для нього — родини.

Практична діяльність свідчить, що робота з профілактики порушень статутних правил взаємин буде малоефективною, якщо керівний склад недостатньо обізнаний з морально-психологічним кліматом у військовому підрозділі, наявністю та формами виявів порушень військової дисципліни.

Без знання справжнього стану справ щодо порушень статутних правил взаємин, без зосередження зусиль на проблемах, які потребують негайного вирішення насамперед у конкретному підрозділі, можна тільки вести розмови та діяти неконкретно. Саме через незнання наявних форм виявів, традицій цього явища, їх натхненників та виконавців робота з попередження в багатьох підрозділах провадиться поверхово та носить декларативний характер. Порушники при цьому залишаються невиявленими і відповідальності не несуть. Військовослужбовці, до яких застосовуються різноманітні форми фізичного та морального тиску, не вірять у спроможність командирів їх захистити. Тому першим і важливим етапом діяльності командирів та їхніх заступників з виховної роботи з попередження порушень **статутних** правил взаємин має бути досконале вивчення не тільки загальної ситуації та статистики щодо цих виявів, а й конкретних даних про їх існування у військовому підрозділі. Необхідність здійснення детального вивчення процесів, пов'язаних із порушенням статутних правил взаємин, обумовлена також скороченням строків служби військовослужбовців строкової служби, поступовим переходом на контрактну основу комплектування Збройних сил України, процесами гуманізації і демократизації військового середовища, орієнтацією військової політики щодо стандартів НАТО.

Питання 5.2. Психолого-педагогічна характеристика системи роботи командирів (начальників) щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями

Система роботи командирів (начальників) з профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями складається з таких основних напрямів роботи:

- аналізу повсякденної організації життєдіяльності військ;
- вивчення індивідуально-психічних особливостей військовослужбовців та їх діагностики;
- вивчення і діагностики взаємин між військовослужбовцями та їх оптимізації;
- вивчення колективних традицій і громадської думки у підрозділах та оперативної реакції на них;
- аналізу складу неформальних мікро груп у підрозділі й виявлення характеру їх діяльності;
- аналізу характеру службової і позаслужбової діяльності лідерів цих мікро груп;
- виявлення військовослужбовців, які потребують медиком психологічної допомоги, та здійснення з ними цілеспрямованої індивідуально-виховної роботи;
- організації протидії негативним соціально-психологічним та іншим явищам у військовому середовищі;
- турботи про побут і здоров'я військовослужбовців та їх соціальний захист.

Основними методами отримання цієї інформації є спостереження; соціально-психологічні опитування; аналіз документів і результатів діяльності; узагальнення незалежних характеристик; індивідуальні бесіди; доповіді молодших командирів; **зустрічі** з батьками; аналіз листів рідних, близьких і друзів; аналіз участі в громадських організаціях; вивчення інформації медичних працівників: урахування матеріалів військових судів тощо.

Для цього можна використовувати такі заходи: індивідуально-виховну роботу; психологічне дослідження; психологічну допомогу; психологічну консультацію; загальні збори військовослужбовців; індивідуальну роботу з сержантами; доведення до особового складу вироків військових судів; співпраця з батьками військовослужбовців; використання ЗМІ, наочної агітації, стінної преси; використання навчальних кінофільмів; військово-соціальну і правову роботу; медичні огляди військовослужбовців тощо.

Докладніше схарактеризуємо профілактику порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями. Вона має провадитися із врахуванням етапів служби військовослужбовців.

Наприклад, на ***етапі підготовки до прийняття нового поповнення*** (березень-вересень) у з'єднаннях обладнуються пункти прийому молодого поповнення, в частинах — військові приймальники. До складу адміністрації військових приймальників підбираються найбільш авторитетні офіцери, прапорщики і сержанти, які мають мотивацію роботи з молодими воїнами. Заступниками командирів з виховної роботи у військові приймальники призначаються офіцери, як правило, з посад психологів відділень виховної роботи частин. Після виходу Указу Президента України про черговий призов з адміністраціями військових приймальників провадиться 3-денний збір.

Для керівництва організацією і провадженням ППВ і розподілу молодого поповнення у з'єднаннях і частинах створюються постійнодійні комісії. За молодим поповненням їдуть заступники командирів з виховної роботи підрозділів, які мають провадити попередній ППВ призовників.

У підрозділах провадяться загальні збори та інші заходи щодо прийому молодого поповнення, плануються заняття в системі правової підготовки, до особового складу доводяться положення про кримінальну відповідальність за порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями.

На етапі прийому молодого поповнення (квітень-травень, жовтень-листопад) особлива увага звертається на забезпечення статутного порядку у військових приймальниках, формування у молодих воїнів первинних навичок і вмінь їх оптимальної адаптації до військово-соціального середовища, особливостей військово-професійної діяльності. Під керівництвом заступників командирів з тилу здійснюється екіпірування молодих солдатів. З метою уникнення вилучення у молодого поповнення речей військової форми старшини підрозділів щоденно на ранкових оглядах особисто контролюють екіпірування особового

складу, підтримують належний порядок в коморах зберігання майна та інших підсобних приміщеннях. Забезпечується виконання статутних вимог щодо організації щотижневого миття особового складу в лазні під керівництвом старшин. В цей період медичними працівниками провадиться огляд військовослужбовців.

Офіцери та працівники відділення виховної роботи з'єднань на пунктах прийому молодого поповнення мають провадити соціально-психологічне вивчення призовників, результати якого надсилати в частини, де вони проходять службу. Керівний склад з'єднань провадить зустрічі з молодим поповненням, а командири частин і їхні заступники з виховної роботи — індивідуальні співбесіди з кожним воїном. У військових приймальниках та навчальних частинах на кожного військовослужбовця заводяться **особові справи**, які у разі переміщення військовослужбовця передаються згідно з актом разом з обліково-послужними картками. Ці справи зберігаються у заступника командира підрозділу з виховної роботи протягом року після звільнення воїна в запас. Розподілення військовослужбовців за підрозділами провадиться згідно з рекомендаціями, створеними у частинах постійнодійними комісіями зі здійснення професійно-психологічного відбору, із врахуванням психофізіологічних обстежень, проваджених у військкоматах і військових приймальниках.

У підрозділах на етапі початкового періоду служби молодих солдатів заступники командирів з виховної роботи продовжують соціально-психологічне обстеження молодого поповнення, надсилають листи батькам молодих солдатів.

У подальшому ця робота продовжується і конкретизується. Наприклад, методом соціометрії виявляти мікрогрупи і спрямованість їхньої діяльності. Розподіл молодих солдатів у роти (батареї), взводи, відділення здійснюється з врахуванням їхньої міжособистісної сумісності.

Командири частин або їхні заступники з виховної роботи особисто розслідують усі факти порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями, матеріали узгоджують з військовими прокурорами і зберігають у діловодстві військових частин. А інформація про військовослужбовців, які допускають такі порушення, надсилаються в місця їхньої роботи, навчання до служби в армії, батькам, у місцеву пресу, до органів влади за місцем проживання.

Питання 5.3. Основні напрями роботи посадових осіб військової частини щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями

Ця робота мусить мати комплексний, системний, послідовний і науковий характер. До неї мають залучатися всі категорії командирів (начальників) та їхніх заступників. Безперечно, особлива роль тут належить військовим психологам, які мають виступати координаторами психологічних заходів щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями. Ефективність цієї роботи залежить насамперед від узгодженої діяльності всіх цих посадових осіб. Отже, проаналізуємо у цьому підрозділі основні напрями роботи командира частини, його заступника з виховної роботи і начальника штабу, бо вони водночас виступають ініціаторами, координаторами та організаторами цієї роботи.

Основні напрями роботи посадових осіб військової частини (бригади, полку й окремого батальйону) в узагальненому вигляді подані у таблицях 18-2, 18-3, 18-4.

В інші терміни командир частини також має: — провадити заняття перед кожним періодом навчання з відповідними категоріями командирів на тему «Практика роботи зі згуртування військових колективів, недопущення порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями» (липень, листопад);

—забезпечити рівномірний розподіл молодих воїнів у підрозділи (за 100 днів до наказу

про звільнення у запас, напередодні та в день його доведення особисто провадити роботу з військовослужбовцями, які підлягають звільненню);

—регулярно перевіряти забезпечення військовослужбовців встановленими нормами постачання;

—провадити показові заняття з організації роботи щодо попередження порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями у кожному періоді;

—провадити вечори запитань та відповідей з молодим поповненням;

—організувати урочисту зустріч молодого поповнення та урочисті проводи військовослужбовців, що відслужили визначені терміни служби;

—зустрічатися з батьками військовослужбовців, які прибувають до частини;

—щоквартально аналізувати стан роботи з листами та приймання відвідувачів, затверджувати акти перевірки;

—особисто розслідувати або керувати розслідуванням випадків порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями, ухвалювати законні рішення, доводити їх до логічного завершення;

—здійснювати контроль за вивченням особового складу у підрозділах;

Табл. 18-2. Командир бригади (полку, окремого батальйону) мусить

Найменування заходів та періодичність їх виконання		
щоденно	июпшжжя	июмісіяя
— вивчати ділові та морально-психічні якості під час індивідуальної роботи з офіцерами, прапорщиками та старшинами підрозділів;	— організовувати вивчення наказів з офіцерами та прапорщиками частини щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями строкової служби;	— затверджувати план основних заходів щодо зміцнення військової дисципліни та поліпшення служби військ на наступний місяць, особисті плани підлеглих командирів і начальників;
— отримувати інформацію про	— здійснювати прийом військовослужбовців, робітників та службовців, членів їхніх родин з особистих питань (двічі на місяць);	— організовувати інструктивно-методичні заняття з офіцерами, які контролюють дотримання розпорядку дня;
	— перевіряти побут, забезпеченість особового складу основними видами постачання	— провадити аналіз та підбивати підсумки стану військової дисципліни та служби військ з офіцерами і прапорщиками частини, особливо виділяти питання роботи щодо попередження порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями строкової служби;
		— видавати наказ про стан військової дисципліни та службу військ, визначати заходи щодо їх поліпшення, заохочувати офіцерів, прапорщиків за об'єктивність оцінки стану військо-

стан справ	(в одному з підрозділів);	вої дисципліни;
від чергового час-тини;	— контролювати своєчас-ність повернення військовослужбовці в з відпусток, шпиталів;	— виступати у підрозділах на теми військового виховання;
— особисто вивчати офіцерів та прапорщиків, які щойно прибули до час-тини;	— особисто перевіряти якість приготування їжі в їдальні;	— під час командирської підготовки прищеплювати командирам підрозділів навички та вміння щодо попередження порушень статутних правил взаємин;
— організо-увати щоденний контроль за вико-нанням розпоряд-ку дня, до-триманням статутного порядку;	— організовувати перевірку щойно прибули до час-тини; — заслуховувати на служ-бових нарадах офіцерів ротної та батальйонної ланки про роботу щодо профілактики пору-шень статутних правил взаємин між військово-службовцями строкової служби;	— контролювати правове інформування, особисто брати в ньому участь;
— організо-увати перевірку роботи	— аналізувати та особисто оцінювати стиль роботи та особистий внесок посадових осіб щодо форлгування нена-сильницьких	— ухвалювати рішення за результатами психоло-гічних і соціологічних досліджень, видавати накази;
		— особисто брати участь у навчанні сержантів практиці індивідуальної роботи з підлеглими та попередженні випадків порушень статут-них правил взаємин;
		— організовувати у підрозділах вечори запитань та відповідей за участю заступників команди-ра і начальників служб;
		— провадити бесіди з військовослужбовцями за категоріями та періодами служби;
		— спільно з військовою прокуратурою провади-ти дні правових знань;
		— провадити бесіди з військовими, схильними до порушень статутних правил взаємин;
		— провадити стройові огляди з метою перевірки зовнішнього вигляду, забезпеченості військо-вослужбовців визначеними видами постачан-

їдальні, якість приготування їжі, повноту видачі визначеної норми харчування.	стосунків у підрозділі; — заслуховувати голову комісії — про роботу щодо попередження випадків травматизму, та начальника медичної служби — про характер травматизму, його причини й організацію профілактичних заходів.	ня, виявлення скарг та заяв; — виступати перед керівниками груп гуманітарної підготовки з аналізом їхнього особистого внеску у зміцнення військової дисципліни; — доводити до військових накази з оголошенням вироків військових судів за правопорушення та порушення статутних правил взаємин; — організовувати дозвілля, культурну та духовно-просвітницьку роботу; — всебічно готувати особовий склад до несення служби в добовому наряді.
---	---	---

Табл. 18-3. Начальник штабу бригади (полку, окремого батальйону) мусить

Найменування заходів та періодичність їх виконання		
щоденно	щотижня	щомісяця
<ul style="list-style-type: none"> — провалити щоденно-вихідну з підлеглим складом; — організовувати мовлення інформації стан справ в — здійснювати за дотриманням тутних вимог розподілу нарядів по біт, якістю та виконанням служби лобовим нарядом; — організовувати розстановку та вчання осіб, які працюють в наряді і на бойових чергуваннях; — організовувати тлоп за розпорядку дня та явності складу, особливо нічний час; — здійснювати затиш, щоб не потрапили які мають 4-й нервово-стійкості з зикву»; — при лобового наряду пирв врагу підтримку поглядку та 	<ul style="list-style-type: none"> — організовувати візку присутності бового складу в розділах; — організовувати тлоп та перевірку лачі посилок та шових переказів; — брати участь битті підсумків за стан військової тупітні та військо в одному з розділів; — організовувати лення наптових вінок виконання поглядку дня заняття наявності бового складу на няттях; — доволити до воступовіттів про заступлення військового лу пів за повнення тутних правил мин; — провалити несення служби в тині утримання апаратів на вахті 	<ul style="list-style-type: none"> — налаштувати допомогу в організації роботи стосовно зупинення особового складу та виконання випадків повнення статутних правил взаємин (2-3 підрозділи); — інструктувати осіб призначених для кон-тлоп за виконанням розпорядку дня і пере-вірки служби військо; — вилавати накази по частині з аналізом ста-ну військової дисци-пліни та служби військо; — контролювати підбір та розстановку особового складу варті за постами; — проволити інструк-тивно-методичні за-паста з командирами підрозділів та офіце-рами, що заступають начальниками варті з сержантами, які засту-пають помічниками начальників варті поз-відними та до вни-тнішнього наряду з черговими по частині про поглядок несення служби; — підбивати підсумки про стан служби військо, налавати опін-ку виконання обо-

ження випалків пені, статутних вип. взаємин між суб'єктами		в'язків особами лобо- вого нап'ялу вживати заходи щодо усунення непопунктів; — вести облік злочинів попунктів та дисциплі- нарних повин вчинених особовим складом.
---	--	--

- керувати правовим вихованням підлеглих;
- проводити офіцерські збори, де обговорювати проблеми морально-психологічного клімату у військових колективах;
- у кожному періоді організовувати вшанування військовослужбовців, які показали кращі результати у ратній праці та дисципліні;
- здійснювати контроль за роботою закладів військової торгівлі (крамниць, солдатської чайної) та наявністю у них необхідного асортименту.

В інші терміни начальник штабу також мусить:

- інструктувати осіб, які вибувають за межі частини, звертаючи увагу на дотримання ними правил військової ввічливості та статутної поведінки;
- організовувати поглиблене медичне обстеження осіб для несення вартової служби та бойового чергування;
- організовувати та проводити з командирами і старшинами підрозділів, сержантським складом показні та інструктивно-методичні заняття з організації та підтримки внутрішнього порядку у підрозділах (один раз на період);
- організовувати приймання заліків у всіх категорій військовослужбовців щодо знання вимог військових статутів (1 раз на період);
- розподіляти за підрозділами поповнення, яке прибуває до частини.

В інші терміни заступник командира полку з виховної роботи також мусить:

- планувати комплексне провадження роботи з профілактики порушень статутних правил взаємин;
- узагальнювати та пропагувати досвід роботи стосовно згуртування військових колективів, недопущення порушень статутних правил взаємин;
- виявляти осіб із низьким рівнем нервово-психічної стійкості та організовувати з ними індивідуально-виховну роботу, надати своєчасну психологічну допомогу;
- особисто вести та організовувати листування з родичами військовослужбовців, зустрічатися з ними під час відвідування частини;
- проводити заходи з ППВ військовослужбовців і розподілу їх за підрозділами та посадами;
- організовувати вивчення з офіцерським складом основ соціальної психології;

Табл. 18-4. Заступник командира бригади {полку, окремого батальйону) з виховної роботи мусить

<i>Найменування заходів та періодичність їх виконання</i>		
<i>щоденно</i>	<i>щотижня</i>	<i>ЩОМІСЯЦЯ</i>
— аналізувати ін- формацію з під- розділів про мо- ральний стан і настрій військо-	— планувати та орга- нізовувати кон- кретні заходи ви- ховної роботи з особовим складом	— у складі груп офіцерів вивчати у 2-3 підрозділах морально-психологічний клімат, стан роботи з профілактики порушень статутних правил взаємин, допомагати їй організовувати;

<p>вослужбовців; — організовувати та особисто провадити індивідуально-виховну роботу з усіма категоріями військових;</p> <p>— особисто вести бесіди з кожним прибулим до частини воїном; — спільно зі штабом та служба-</p> <p>ми частини контролювати повне доведення до особовому складу визначених</p> <p>видів забезпечення, організацію харчування; — спільно з командирами ВІЯВЛЯТИ осіб, схильних</p> <p>до хуліганства, провадити з ними індивідуальну роботу; — вивчати ділові, моральні й психічні якості офіцерів, прапорщиків, старшин підрозділів;</p> <p>— організовувати, контролювати та особисто провадити заняття з гуманітарної</p>	<p>добового наряду. варт і у вечірній час; — керувати роботою клубу, бібліотеки, спрямовуючи їхню діяльність на військове та моральне виховання воїнів; — планувати та організовувати заходи з організації дозвілля у передвхідні і вихідні дні; — провадити роботу в І-2 підрозділах з надання допомоги командирам у організації та провадженні виховної роботи підлеглих; — здійснювати контроль за рівномірним розподілом нарядів серед військовослужбовців різних строків призову; — перевіряти умови служби, роботи, лікування особового складу, який перебуває за межами частини;</p> <p>— брати участь у підготовці підрозділів до тижневих польових виходів; — підбивати підсум-</p>	<p>— планувати заходи щодо формування здорового морально-психологічного клімату в частині, попередження порушень статутних правил взаємин, провадити їх, підбивати підсумки; — провадити аналіз профілактики порушень статутних правил взаємин; — провадити з офіцерами виховної роботи «День професійної підготовки», навчати їх роботі з профілактики порушень статутних правил взаємин серед військовослужбовців строкової служби; — здійснювати психологічні й соціологічні дослідження, спрямовані на вивчення морально-психологічного клімату у підрозділах, готувати аналіз і пропозиції для командира частини; — провадити вечори запитань та відповідей у підрозділах за періодами служби та категоріями військовослужбовців. організовувати оперативний розгляд запитів і потреб особового складу посадовими особами; — провадити бесіди з військовими за категоріями та періодами служби; — аналізувати дані соціологічних і психологічних досліджень, розробляти рекомендації та втілювати їх у життя; — підбивати підсумки роботи з офіцерами виховної роботи з профілактики порушень статутних правил взаємин, визначати завдання на наступний місяць; — навчати командирів підрозділів практиці роботи з попередження порушень статутних правил взаємин; — доводити до особового складу уроки військових судів про засуджених за порушення статутних правил взаємин;</p>
--	--	---

підготовки; — провадити постійну Інформаційну роботу; — вивчити потреби і запити особового складу та задовольняти їх.	ки роботи щодо зміцнення військової дисципліни; — брати участь у підбитті підсумків виконання завдань за тиждень у підрозділах частини.	— планувати та здійснювати заходи щодо- до зміцнення військової дисципліни та згуртування військових колективів. ствердження високоморальних норм, позитивних традицій; — спільно з командирами підрозділів провадити культур й- виховну та цуховно-проєнпннцьку роботу і організовувати дозвілля особового складу.
---	--	--

—особисто розслідувати кожен випадок порушення статутних правил взаємин серед військовослужбовців, виявляти причини та розробляти конкретні заходи щодо ліквідування їх наслідків і оптимізації морально-психологічного клімату у військових підрозділах;

—здійснювати контроль і надавати допомогу командирам підрозділів у вивченні підлеглих згідно з Картою соціально-психологічних якостей особистості;

—здійснювати у підрозділах психодіагностичні і психокорекційні заходи;

—провадити збір військовослужбовців останнього періоду служби перед прибуттям молодого поповнення у військову частину.

Отже, діяльність командирів (начальників) та їхніх заступників щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями мусить мати творчий, системний, комплексний і психологічно обґрунтований характер, має відрізнятися цілеспрямованістю, конкретністю і послідовністю.

Коротко проаналізуємо діяльність військових психологів, від ефективної діяльності яких суттєво залежить результативність діяльності вищезазначених посадових осіб. Діяльність військових психологів щодо зміцнення військової дисципліни і профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями має бути спрямована на:

—діагностування рівня дисциплінованості молодого поповнення та інших категорій особового складу;

—прогнозування поведінки військовослужбовців у різноманітних умовах та її проектування;

—обґрунтування оптимальних методик психокорекційного впливу на різні категорії військовослужбовців;

—здійснення моніторингу та оцінки динаміки дисциплінованості як окремих військовослужбовців, так і військових підрозділів з метою виявлення у них тенденцій та оперативного визначення необхідних корекційних заходів;

—здійснення психологічних експертиз запланованих заходів щодо зміцнення військової дисципліни та оцінки ефективності здійснених виховних та інших заходів;

—психологічний аналіз діяльності офіцерів і сержантів щодо зміцнення військової дисципліни;

—провадження цілеспрямованих індивідуальних і групових психокорекційних заходів;

—провадження психологічних експертиз важких дисциплінарних провин, подій і нещасних випадків;

—надання негайної психологічної допомоги військовослужбовцям, які перебувають у стані стресу внаслідок скоєння дисциплінарної провини, міжособистісних конфліктів, певних особистісних проблем;

—психологічну раціоналізацію повсякденної життєдіяльності і бойової підготовки особового складу;

—підвищення психологічної компетентності всіх категорій командирів (начальників);

—обґрунтування спеціальних програм щодо поліпшення стану з військової дисципліни тощо.

Таким чином, психологічне забезпечення процесу підтримання і зміцнення військової дисципліни — це важливий напрям діяльності військових психологів. Цей напрям діяльності потребує від них творчості, узгодженості і координації дій усіх посадових осіб підрозділів і частини, зокрема — командування, штабу, фахівців органів виховної роботи і всіх служб.

Тести та завдання для самоконтролю

18-1. Зробіть психологічний аналіз проблеми самопожертви військовослужбовця своїм життям в екстремальних умовах бойової діяльності і явища порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями в повсякденних умовах військової служби.

18-2. Яка з нижченаведених причин порушення вимог військової дисципліни і статутних правил взаємин між військовослужбовцями є провідною?

Обґрунтуйте власне розуміння цієї проблеми:

а) соціально-історичні (наслідки культу особи Сталіна; складна соціально-економічна ситуація у суспільстві; негаразди у

родинах; несприятливі умови соціалізації молоді у суспільстві; недоліки у навчально-виховному процесі у різних освітньо-виховних закладах; неузгодженість між рівнем отримання освіти і вихованістю молоді людини; поширеність серед молоді таких негативних явищ, як наркоманія, алкоголізм, токсикоманія, проституція; недосконалість системи забезпечення соціальної справедливості у суспільстві та ін.);

б) соціально-психологічні (це такі найрізноманітніші негативні соціально-психологічні явища у військових підрозділах, як почуття неправдивого колективу, викривлене розуміння поняття «військового товариства», схильність до кругової поруки, викривлена громадська думка щодо «закономірності» порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями у військовому середовищі, хибні традиції та ін.);

в) індивідуально-психічні (психологічна схильність, а іноді, нажалі, готовність окремих військовослужбовців до позитивного або конформного сприйняття порушень вимог військової дисципліни і статутних правил взаємин між військовослужбовцями, яка формується на основі таких п'ятих її компонентів, як пізнавальний, емоційно-оцінний, мотиваційний, настановний і виконавчий; світоглядні, характерологічні і фізіологічні особливості).

18-3. Зробіть психологічний аналіз змісту готовності окремих військовослужбовців до певної поведінки і реакції на порушення статутних правил взаємин до них:

1) активні пристосуванці;

2) пасивні пристосуванці;

3) військовослужбовці, схильні до конфліктної поведінки;

- 4) *військовослужбовці, які вкрай складно переносять відрив від близьких і дому, емоційно вразливі, нервово-психічні нестійкі.*
- 18-4. *Зробіть психологічний аналіз основних хибних традицій у військовому середовищі, які підштовхують військовослужбовців до порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями.*
- 18-5. *Схарактеризуйте порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями з точки зору менталітету різних народів.*
- 18-6. *Схарактеризуйте найхарактерніші форми порушення статутних правил взаємин військовослужбовцями різних періодів служби.*
- 18-7. *Розкрийте взаємозв'язок між хибними традиціями у військовому середовищі (стійка внутрішньогрупова диференціація ролей і статусу військовослужбовців у поєднанні з негативним лідерством, жорстка ієрархізація мікросоціальних груп за ознаками періодів служби, земляцтва та інших антисупільних інтересів, наявність брутальних форм примусу молодих воїнів до виконання незаконних і антиморальних вимог інших військовослужбовців, наявність негативних ритуалів та ін.) і суїцидальною поведінкою військовослужбовців у військовому середовищі.*
- 18-8. *Зробіть психологічний аналіз соціально-психологічних показників порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями, які створюють псевдосистему їхньої самоорганізації, існування і живучості:*
- 1) *стале продукування мікрогруп негативної спрямованості за періодами служби, земляцтвом, регіонами та певними анти-супільними інтересами;*
 - 2) *негласне існування вказівок, норм і правил щодо поведінки, спілкування і діяльності воїнів різних періодів служби та поступове їх насадження у найбрутальнішій формі серед воїнів першого періоду, служби;*
 - 3) *систематичне і послідовне культивування основних форм порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями та їх поступовий перехід у розряд передкримінальних і кримінальних правопорушень;*
 - 4) *намагання певної категорії командирів (начальників) приховувати факти порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями акцентуванням і надмірним підкресленням недоліків молодих солдат;*
 - 5) *заохочення командирами (начальниками) групового тиску на особистість військовослужбовця, примушення їх діяти за правилами і нормами хибних колективних традицій;*
 - 6) *формування викривленої громадської думки в колективі про порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями та її підтримка;*
 - 7) *здійснення психологічного тиску на певних військовослужбовців, примушення їх чинити певні провини, у тому числі й антисупільні, всупереч їхній волі і бажанням;*
 - 8) *створення незаконних і незаслужених привілеїв для певної категорії військовослужбовців, активна їх підтримка і культивування неформальними лідерами і командирами та ін.*

Примечание:

Нижче приведено список психологічних методик і тестів, які рекомендується використовувати в практичній роботі військових психологів з особистими та військовими підрозділами.

Приведені тести широко відомі психологам і легко можуть бути знайдені в багатьох збірниках професійних тестів.

Додаток 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Формула темпераменту (за А. Беловим)

Обіжник-Айзенка

Оцінка комунікативних та організаторських здібностей (за Б. Федоришиним)

Обіжник FPI

Психологічна характеристика темпераменту

Оцінка рівня нервово-психічної стійкості (методика «Прогноз» за В. Бодровим)

Додаток 2. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХІЧНИХ ФЕНОМЕНІВ ВІЯВУ ОСОБИСТОСТІ

Прискіпливість та схильність до лідерства

Потреба у досягненнях (за Ю. Орловим, В. Шкуркіним і Л. Орловим)

Шкала тривожності (шкала Тейлора, адаптація Н. Пейсахова)

Додаток 3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ ЩОДО СПІЛКУВАННЯ

Потреба у спілкуванні (за Ю. Орловим, В. Шкуркіним і Л. Орловим)

Обіжник Томаса (методика визначення типових способів реагування на конфліктну ситуацію)

Як завоювати друзів та впливати на людей (за Д. Карнегі)

Додаток 4. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ І СУЇЦИДАЛЬНОГО РИЗИКУ

Обіжник Баса-Даркі

Тест Ч. Спілбергера

Література

1. *Александровский Ю.А., Лобастое О.С., Спивак Л.И., Щукін Б. П.* Психогенії в екстремальних умовах. — М., 1991.
2. *Амонашвили Ш.А.* Психологічні основи педагогіки співпраці: Книга для вчителя. — К., 1991.
3. *Ананьев Б.Г.* Людина як предмет пізнання. — М., 1967.
4. *Андреева Г.М.* Соціальна психологія. — М., 1980.
5. *Аслюлов А.Г.* Психологія особистості. — М., 1990.
6. *Аствацатуров М.И.* Функціональні захворювання нервової системи в зв'язі з пошкодженнями воєнного часу // Руководство по воєнній невропатології / Під ред. М.И. Аствацатурова. — Л., 1935.
7. *Балл Г.О.* Парадигма діалогу і проблема прилучення до наукової культури // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник / За ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Білш. Н. Нічкало. — Ченстохова: Київ, 1999. — С. 335-347.
8. *Барабанщиков А.В., Феденко Н.Ф.* Історія радянської воєнної психології. — М., 1983.
9. *Бек А.* Волоколамське шосе. — М., 1985.
10. *Білінов О.А.* Прогнозування психогенних втрат // 36. наук, праць Київ, військ, гуманіт. ін-ту. — 1998. — № 1. — С. 9-15.

11. **Бойко В.В. и др.** Социально-психологический климат коллектива и личность / В.В. Бойко, А.Г. Ковалев, В.Н. Панферов. — М., 1983.
12. **Боримский В.К., Витенко И.И.** Психологические основы менеджмента в здравоохранении. — К., 1993.
13. **Бородкин Ф.М., Коряк ИМ.** Внимание: конфликт! — Новосибирск, 1989.
14. **Бугай Н.І.** Український етикет. — К., 2000.
15. **Вітенко І.С., Душка Л.М., Зіаєнковоцька Л.Я.** Основи загальної та медичної психології. — К., 1991.
16. **Выготский Л.С.** История развития высших психологических функций: В 6 т. — М., 1982. — Т. 3.
17. **Г'льперин П.Я.** Введение в психологию. — М., 1976.
18. **Гильбух Ю.З.** Как учиться работать эффективно. — Минск, 1985.
19. **Гиляровский В.А.** Избранные труды. — М., 1973.
20. **Глушкова Т.** Профілактика суїцидів у військових частинах (з досвіду підрозділів ППО України) // Практична психологія і соціальна робота. — 2000. — № 1-2.
21. **Головин Н.Н.** Исследование боя. — СПб., 1907.
22. **Гьйман СВ.** Неврозы военного времени ./ Психозы и психоневрозы войны / Под ред. В.П. Осипова. — М., 1948. — С. 245-252.
23. **Грановская Р.М.** Восприятие и модели памяти. — Л., 1974.
24. **Грановская Р.М.** Элементы практической психологии. — Л., 1987.
25. **Давыдов В.В.** Психология и марксизм // Психологический журнал. — 1993. — Т. 14 — № 1. — С. 3-17.
26. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. — М., 1982. — Т. 4.
27. **Джемс У.** Психология / Под ред. Л.А. Петровской. — М., 1991.
28. **Донцов А.И.** Психология коллектива. — М., 1984.
29. **Донченко Е.А., Титаренко Т.М.** Личность, конфликт, гармония. — К., 1989.
30. **Драгомиров М.И.** Избранные произведения. — М., 1956.
31. **Егоров Т.Г.** Психология / Под ред. К.Н. Корнилова. — М., 1952.
32. **Ждан А.Н.** История психологии. — М., 1990.
33. **Зязюн І.А.** Педагогічна майстерність як мистецька дія: Посібник для вчителів (Книжка в журналі) // Рідна школа. — 1995. — № 7-8.
34. **Зязюн І.А., Сагач Г.М.** Краса педагогічної дії: Навчальний посібник. — К., 1997.
35. **Изард К.** Эмоции человека. — М., 1980.
36. **Измешев П.И.** Очерки военной психологии. — Петроград, 1923.
37. **Ильин Е.П.** Теория функциональной системы и психофизиологические состояния // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. — М., 1978.
38. **Кан-Калик В.А.** Учителю о педагогическом общении. — М., 1987.
39. **Карнеги Д.** Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. — К., 1989.
40. **Карнеги Д.** Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. — К., 1989.
41. **Кибрик Н.Д., Малофеева Т.А.** К вопросу о роли межличностных контактов в процессе социально-психологической дезадаптации студентов ВУЗов // Актуальные проблемы суицидологии / Ред. А.А. Портнов. — М., 1978.
42. **Ковалев А.Г.** Психология личности. — М., 1965.
43. **Коломинский Я.Л.** Психология взаимоотношений в малых группах. — Минск, 1976.
44. **Кайенский Я.А.** Великая дидактика // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. — М., 1981. — С. 80-162.
45. **Кондаков Н.И.** Логический словарь. — М., 1971.
46. **Кони А.Ф.** Собр. соч.: В 8 т. — М., 1967. — Т. 4.

47. **Косишук ГС.** Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К., 1989.
48. **Коупленд Н.** Психология и солдат. — М., 1991.
49. Краткий психологический словарь. Сост. Л.А. Карпенко / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — М., 1985.
50. **Кремень В.Г.** Сучасна освіта в контексті реформування // Учитель. — 1999. — № 11-12. — С. 18-21.
51. **Кречмер Э.** Строение тела и характер. — К., 1924.
52. **Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М.** Психология малой группы: теоретические и прикладные аспекты. — М., 1991.
53. **Крыжановская Л., Маклин И.** Социально-демографические и природные факторы риска суицидального поведения // Вісник асоціації психіатрів України. — 1997. — № 1. — С. 119-125.
54. **Кузнецов ОА., Лебедев В.И.** Психология и психология одиночества. — М., 1972.
55. **Лебедев В.И.** Психология и управление. — М., 1990.
56. **Левитов Н.Д.** О психических состояниях человека. — М., 1964.
57. **Леонтьев А.Н.** Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.
58. **Леонтьев А.И.** Избранные психологические произведения: В 2 т. — М., 1988.
59. **Лосев А. Ф.** Миф. Число. Сущность. — М., 1994.
60. **Луков Г.Д.** Психология. — М., 1960.
61. **Луков Г.Д., Платонов К.К.** Психология. — М., 1984.
62. **М'ясоїд П.А.** Проблема психології розвитку // Педагогіка і психологія. — 1999. — № 1.
63. **Макаренко А.С.** Собр. соч.: В 7 т. — М., 1957.
64. **Мерлин В.С.** Социально-типические свойства личности в типологическом конфликте // Вопросы современной психоневрологии: Тр. ин-та им. В.М. Бехтерева АМН СССР, — М., 1984. — Т. 33. — С. 17.
65. **Мескон М.Х., Альберт Хедоури Ф.** Основы менеджмента. — М., 1992.
66. **Моль А.** Соціодинаміка культури. — М., 1973.
67. Московские новости. — 1990. — № 19.
68. **Мясищев В.Н.** Личность и неврозы. — Л., 1980.
69. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст. / За ред. Г.С. Костюка. — К., 1955.
70. Нариси з історії вітчизняної психології XVII—XVIII ст. / За ред. Г.С. Костюка. — К., 1992.
71. **Немое ЕС.** Социально-психологический анализ эффективности деятельности коллектива. — М., 1984.
72. Общая психология / Под ред. В.В. Богословского, А.Г. Ковалева, А.А. Степанова. — М., 1981.
73. **Ожегов СИ.** Словарь русского языка. — М., 1987.
74. **Павлов И.П.** Поли. собр. соч. — М.; Л., 1951. — Т. 3, кн. 2.
75. Павловские среды / Под ред. К.М. Быкова. — М., 1949. — Т. 2.
76. **Перевалов В.Ф.** Воинский коллектив: динамика отношений. — М., 1991.
77. Персонал. Бюлл. ВЗУУП. — К., 1991
78. **Петровский А.В.** Вопросы истории и теории психологии. — М., 1984.
79. **Петровский А.В.** История советской психологии. — М., 1967.
80. **Петровский А.В.** Коллектив // Общая психология. — М., 1986.
81. **Петровский А.В.** Личность. Деятельность. Коллектив. — М., 1982.
82. **Петровский А.В.** Развитие личности и проблема ведущей деятельности // Вопросы психологии. — 1987. — № 1.

83. *Пилягина Г.Я.* Актуальные проблемы суицидологии в Украине и пути их решений // Журнал практического врача. — 1998. — № 6. — С. 2-4.
84. *Платонов К.К.* Занимательная психология. — М., 1962.
85. *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий. — М., 1984.
86. *Платонов К.К.* Личность в медицине / Под ред. Царегородцева. — М., 1978.
87. *Платонов К.К.* Структура и развитие личности. — М., 1986.
88. *Подласый И.П.* Педагогика. Новый курс: Учебник: В 2 кн. — М., 1999. — Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения.
89. *Подольяк Я.В.* Личность и коллектив: психология военного управления. — М., 1989.
90. Практикум по общей психологии / Под ред. А.И. Щербакова. — М., 1990.
91. Проблемы психологии воинского коллектива. — М., 1973.
92. Промышленная социальная психология / Под ред. Е.С. Кузьмина, А.Л. Свенцицкого. — Л., 1982.
93. Психологическая теория коллектива / Под ред. А.В. Петровского. — М., 1979.
94. Психологический отбор летчиков / Под ред. Б.А. Мнлеряна. — К., 1966.
95. Психологический словарь. — М., 1983.
96. Психология. Словарь / Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. — М., 1990.
97. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін., за ред. Ю.Л. Трофімова. — 3-те вид., стереотип. — К., 2001.
98. *Рейковский Я.* Экспериментальная психология эмоций. — М., 1979.
99. Рекомендации по психологической подготовке личного состава сухопутных войск. — М., 1972.
100. *Роменець В.А.* Історія психології XVII століття. — К., 1990.
101. *Роменець В.А.* Історія психології епохи Відродження. — К., 1988.
102. *Роменець В.А.* Історія психології стародавнього світу і середніх віків. — К., 1988.
103. *Роменець В.А.* Історія психології. — К., 1978.
104. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. — М., 1948.
105. *Савенкова Л.О.* "Комунікативна атака" у формуванні навичок педагогічного спілкування // Педагогіка і психологія. — 1998. — № 4.
106. *Свенцицкий А.Л.* Социальная психология управления. — Л., 1986.
107. *Святош А.М.* Неврозы. — М., 1982.
108. *Симонов П.В., Ершов П.М.* Темперамент. Характер. Личность. — М., 1984.
109. *Скотт Г.* Конфликты и пути их преодоления. — К., 1991.
- ПО. *Смирнов А.А.* Проблемы психологии памяти. — М., 1966.
111. Справочник по социологии / Под ред. Д.М. Гвишиани. — М., 1988.
112. *Стреляу Я.* Роль темперамента в психическом развитии. — М., 1982.
113. *Сулицький В.В.* Психологія суїцидальної поведінки. — К., 2001.
114. *Таланкин А.А.* Военная психология и вопросы военно-политического воспитания. — М., 1929.
115. *Тейков Б.М.* Избранные труды: В 2-х т. — М., 1985.
116. *Теплое Б.М.* Проблемы индивидуального развития. — М., 1961.
117. *Теплое Б.М.* Ум полководца. — М., 1990.
118. *Толстой Л.Н.* Собр. соч.: В 4-х т. — М., 1961.
119. *Уманский Л.И.* Поэтапное развитие группы как коллектива Коллектив и личность. — М., 1975.
120. *Уманский Л.И.* Психология организаторской деятельности. — М., 1980.
121. *Ушинский К.Д.* Собр. соч.: В 11 т. — М.; Л., 1959. — Т. 6.
122. *Фельдштейн Д.И.* Психология становления личности. — М., 1994.
123. *Фридман Л.М., Кулагина И.Ю.* Психологический справочник учителя. — М., 1991.
124. *Хаханьян Т.Д.* Основы военной психологии. — М., 1929.

125. **Ягупов В.В.** Альбом схем із загальної і військової психології. — К., 1999.
126. **Ягупов В.В.** Військова й соціальна психологія. — К., 2000.
127. **Ягупов В.В.** Методологические основы военно-педагогических исследований. — К., 1994.
128. **Ягупов В.В.** Процес і технологія військово-педагогічних досліджень у республіці Польща: Дис. ...канд. пед. наук. — К., 1995.
129. **Ягупов В.В.** Психологічна підготовка військовослужбовців до бойових дій як складова частина військово-дидактичного процесу // Ягупов В.В. Військова дидактика. — К., 2000. — С. 223-254.
130. **Ягупов В.В.** Психолого-педагогічне дослідження. — К., 1998.
131. **Ягупов В.В.** Теорія і методика військового навчання. — К., 2000.
132. **Ярошевский М.Г.** История психологии. — М., 1985.
133. **Ярошевский М.Г.** Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки. — М., 1974.
134. **Beck A.T.** Depression: Clinical, Experimental and Theoretical Aspects. — N.Y., 1967.
135. **Bentley S.** A Short History of PTSD // Veteran. — 1991. — № 1. — P. 13-16.
136. **Butcher J., Dahlstrom W.G., Graham J., Tellegan A. and Kaemmer.** Manual: MMPI-2. — Minneapolis, 1989.
137. **Coser L.** The Function of Social Conflict. — N.Y., 1963.
138. **Debess V, Milaret G.** Traite des sciences pedagogiques. — Paris, 1974.
139. **Grinker R., Spiegel J.** Men under Stress. — Philadelphia; Toronto, 1945.
140. **Grinker R., Spiegel J.** War Neuroses. — Philadelphia; Toronto, 1945.
141. **Harris C.J.** A Family Crisis-Intervention Model for the Treatment of Post-Traumatic Stress Reaction. // J. of Traumatic Stress. — 1991. — Vol. 4. — № 2. — P. 195-207.
142. **Horowitz M.J.** Signs and Symptoms of Post-Traumatic Stress Disorder // Arch. Gen. Psychiatry. — 1980. — P. 85-92.
143. **Horowitz M.J., Wilner N., Alvarez W.** Impact of Event Scale. A Measure of Subjective Stress // Psychosom. Med. — 1979. Vol. 41. — P. 209-218.
144. **Horowitz M., Mannor C. et al.** Personality Styles and Brief Psychotherapy. — N.Y., 1984.
145. **Kardiner A.** The Traumatic Neurosis of War. — N.Y., 1941.
146. **Kean T. et al.** Implosive (Flooding) Therapy Reduces Symptoms of PTSD Vietnam Combat Veterans // Behavior Therapy. — 1989. — Vol. 20. — P. 245-260.
147. **Kean T., Cadde J.M., Taylor K.L.** Mississippi Scale for Combat-Related PTSD: Three studies in readability and validity // J. of Consulting and Clinical Psychology. — 1988. — Vol. 56. — P. 85-90.
148. **Kean T.M., Malloy P.F., Fairbank J.A.** Empirical Development of an MMPI Subscale for the Assessment of Combat-Related Posttraumatic Stress Disorder // J. of Consulting and Clinical Psychology. — 1984. — Vol. 52. — P. 888-891.
149. **Minder M.** Champs d'action pedagogique. Une encyclopedic des domaines de l'education. — Paris, 1997.
150. **Paleski Z.** Wprowadzenie do psychologii ogólnej. — Warszawa, 1982.
151. **Parson E.** The Role of Psychodynamic Group Therapy in the Treatment of the Combat Veterans // Psychotherapy of the Combat Veteran by H. Schwartz. — Philadelphia, 1984. — P. 153-200.
152. **Rome H.P.** The Role of Sedation ^Military Medicine // US Nave Medical Bulletin. — 1944. — Vol. 62.
153. **Scurfield R.M.** Post-Trauma Stress Assessment and Treatment: Overview and Formulation // Figley C.R. Trauma and Its Wake. — 1985. — P. 219-256.
154. **Smith J.R.** Individual Psychotherapy with Vietnam Veterans // The Trauma of War. Ed by S. Sonnenberg, et al. — Washington, 1985. — P. 127-163.

155. *Spitzer R.L., Williams J.B., Gibbon M.* Structured Clinical Interview for DSM — III — R, Non-patient Version-Vietnam. — N.Y., 1987.
156. *Szmalka J.* Male struktury społeczne. — Warszawa, 1989.
157. War Zone Stress Among Returning Persian Gulf Troops: A Preliminary Report. — Department of Veteran Affairs, 1991.
158. *Williams CM., Williams T.* Family Therapy for Vietnam Veterans/Sonnenberg S.M., et al (eds.) // The Trauma of War: Stress and Recovery in Vietnam Veterans. — Washington. 1985. — P. 195-209.

Список аббревіатур

АПН, Академія педагогічних наук
БМП, бонова машина піхоти
ВВНЗ, вищий військовий навчальний заклад
ВМС, військово-морські сили
ВИД, вища нервова діяльність
ВНЗ, вищий навчальний заклад
ВПС, військово-повітряні сили
ГСИ, груповий соціометричний індекс
ЕОМ, електронно-обчислювальна машина
ЗМІ, засоби масової інформації
ЗМУ, засоби масового ураження
КВП, коефіцієнт внутрішньогрупової
прийнятності
КЗ, коефіцієнт згуртованості
КОЗ, комунікативні та організаторські
здібності
КПК, кримінально-процесуальний кодекс
МВС, Міністерство внутрішніх справ
МПЗ, морально-психологічне забезпечення
МПС, морально-психологічний стан
МСБ, мотострілецький батальйон
МСД, мотострілецька дивізія
МСП, мотострілецький полк
НАТО (англ. NATO). North-Atlantic Treaty Organization, Північноатлантичний союз
НПН, нервово-психічна нестійкість
ОГВ, Об'єднане угруповання військ
ОМСБР, окрема мотострілецька бригада
ООД, орієнтувальна основа дій ООН, Організація об'єднаних націй
ОПМ, операція примусу до миру
ПВ, психологічний відбір
ПДВ, повітряно-десантні війська; повітряно-десантний взвод
ПДД, повітряно-десантна дивізія
ПДП, повітряно-десантний полк
ПКВО, Північнокавказький військовий округ
ПНС, периферійна нервова система
ПП, повний потенціал
ППВ, професійно-психологічний відбір
ППО, протиповітряна оборона
ПСІ, персональний соціометричний індекс
РЕБ, радіоелектронна боротьба СП, сенситивний період
СПК, соціально-психологічний клімат
СПТ, соціально-психологічний тренінг
СРСР, Союз Радянських Соціалістичних Республік (іст.)
ТАТ, тематичний апперцепційний тест
ТБ, танковий батальйон
ТВД, театр воєнних дій

ТЗВ, технічні засоби виховання
ЦНС, центральна нервова система
ЦРУ, Центральне розвідувальне управління (США)

Ключі до завдань

1-2) г; 1-6) б; 2-4) а; 3-3) д; 3-4) с; 3-6) д; 3-10) г; 4-3) д; 4-10) б; 4-15) є; 5-3) ж; 5-4) г;
6-1) г; 7-4) д; 7-7) г; 8-5) с; 9-1) є; 10-2) г; 10-3) д; 11-2) ж; 11-4) д; 12-3 а) соціально-
психологічні причини; б) організаційні причини; в) морально-етичні причини; 14-4 а)
психічна стійкість; б) психічна готовність; 14-7) з; 15-2)б; 15-4) є; 16-2) б, в.

Іменний покажчик

Лвісна (Ібн Сина), 11 Адлер. Альфред, 18, 44-48, 474 Азаров, Юрій Петрович. 269
Айзенк, Ганс Юрген, 90, 125, 581 Айнштайн, Альберт, 105 Аксаков, Сергій
Тимофійович, 105 Александр Македонський, 325 Амбрумова А.Г., 475, 476, 487, 491
Амонашвілі. Шота, 270 Анаксимен, 9
Ананьев. Борис Герасимович, 20. 21. 52. 55,
64, 76. 117. 256, 264, 415 АнгЧ, Давід, 202
Андреева, Галина Михайлівна, 205, 209, 257-260
Аристотель, 10
Асмолов, Олександр Григорович. 21. 63. 65. 76, 328
Аствацатуров, Михайло Іванович, 415
Ах, Нарцис, 17
Бабель, Жан-Жак, 334
Багратіон, Петро Іванович, 24
Баев. Борис Федорович, 15
Базанов, Олексій Григорович, 28
Балей. Степан Володимирович, 15
Балл, Георгій Олексійович, 271
Бальзак, Оноре де, 137
Бандура, Альберт, 67, 289 ч
Барабанщиков, Олександр Васильович, 29
Бейлз Р.Ф., 229, 286, 287
Бейн. Ейсфір Соломонович, 415
Бек, Курт В., 414
Бек, Олександр Альфредович. 370. 371 Бекман, Дитер, 501 Бел, Ендрю, 12
Бехтерев, Володимир Михайлович. 13. 14, 18, 19, 143
Белов, Андрій Іванович. 458 Блейк. Роберт, 318 Блондель. Олег. 524
Блонський, Павло Петрович. 15. 19. 20. 61 Богоявленська. Діана Борисівна. 193
Бодальов, Олексій Олександрович, 257. 287 291
Божович, Лідія Іллівна, 15. 19, 21, 70 Бойко, Віктор Васильович, 314 Болдирев, Микола
Іванович, 269 Бремсон, Роберт М., 321 Брентано, Франц, 13 Бродман, Корбініан, 57
Брудний, Арон Абрамович, 276 Брунер, Джером Сеймур. 287 Бруно, Джордано, 11
Брушлінський. Андрій Володимирович, 21
Буш, Джордж. 328
Бюлер, Карл, 17
Бюлер, Шарлота, 191
Вагнер, Володимир Олександрович, 19
Вернадський. Володимир Іванович, 60
Вертгаймер, Макс, 17
Внготський, Лев Семенович, 15, 19-21, 52

53,61,64. 67-70.256 Вітвицький. Владислав, 15 Вотсон, Джон Бродс, 17 Вундт, Вільгельм. 13, 128, 136, 201 Гагарін, Юрій Олексійович, 93 Гален, Клавдій. 10, 89 Галер, Халер, 12 Галілей. Галілео, 11 Гальперин, Петро Якович, 15. 19-21, 61. 68 80, 164,415 Гегель, Георг Вільгельм Фридрих, 10 Гейманс, Герардус. 90 Гельвецій. Клод, 159 Гендинім. 473, 474 Геракліт, 9 Гієль, Інокситій. 14 Гілфорд, Джой Пол, 87, 90, 193 Гіляровськнй. Василь Олександрович, 372 Гіпократ. 89 Гобс, Томас, 12 Гоголь, Микола Васильович. 14. 94 Гокленіус, Рудольф. 8 Гол. Кларк Леонард, 17

ГОТОВІЙ, Микола Миколайович, 26, 27, 144, 325, 326
 Горбачов, Михайло Сергійович, 370
 Горбов, Федір Дмитрович, 244
 Горні. Карен, 18, 44-47
 Горовиц М., 414, 416
 Гринксер Р., 413, 415, 418
 Гришина, Наталя Володимирівна, 305
 Грот, Микола, 14
 Гурсвич, Михайло Осипович, 372
 Гьотс, Йоган Вольганг фон. 105, 482
 Гюго, Віктор. 102
 Да Коста, Якоб Мендес, 371
 Давидов, Василь Васильович, 21, 61. 63. 70
 Даль. Володимир Іванович, 144
 Дарвін. Чарлз. 13, 105
 Декарт, Рене, II, 12, 16
 Демокрит, 9
 Джеймс, Вільям, 17, 44, 128, 136, 143 Дильтай. Вільгельм. 44-45 Дистсверг. Адольф, 159, 161 Дмитрієвський А.М., 26, 27. 325, 326 Добринін, Микола Федорович, 118
 Догерт, Вільям, 336 Дойч, Мортон, 305, 307 Доицов, Олександр Іванович. 203
 Достоевський. Федір Михайлович. 94 Драгомнров. Михайло Іванович. 25, 325, 524
 Дубовська. Катерина Михайлівна. 203 Дьяченко, Михайло Іванович, 29, 73. 525 Д'юї,
 Джон, 17 Дюркгайм, Еміль. 44. 50 Ебінгауз, Герман, 8, 122 Едисон, Томас, 104
 Екзюпері — див. *Сент-Екзюпері, Антуан де* Ельконін. Данило Борисович, 20, 21, 61. 68. 70
 Епікур, 9, 10
 Еренфельс, барон Кристиан фон, 71
 Еренсон. Брик, 44, 46, 48, 67
 Єгоров, Тихін Георгійович, 28
 Єршов, Олександр Олександрович. 305
 Єршов, Петро Михайлович, 134
 Жане, П'єр, 44, 50, 51
 Ждан, Антоніна Миколаївна, 8
 Жуков. Георгій Костянтинович, 93
 Запорожець, Олександр Володимирович, 15, 19-21, 61, 415
 Зельц, Ото. 17 •
 Зиков А.С., 26, 326 Зінченко. Володимир Петрович, 33 Зінченко. Петро Іванович, 15, 19. 21 Зінківський. Василь Васильович, 15, 16 Зязюн. Іван Андрійович, 269-272
 Ібн Сина — див. *Авіценна*
 Ізард, Керол Е., 128
 Ізмєстьєв П.І., 26, 27, 325-327
 Ільїн, Євген Павлович, 145
 Каган, Мойсей Самійлович, 256, 257, 264
 Кан-Калик. Віктор Абрамович, 271-272
 Кант, Імануїл, 15
 Карнегі, Дейл, 320, 615
 Катерина II, 24
 Кауфман, Фриц, 415
 Келер, Вольфганг, 17
 Кетел, Раймонд Бернард. 508
 Кілмен, Ральф К, 319

Кіряшов, Микола, 525
 Кітов, Олександр, 525
 Клаузевіц, Карл фон, 325, 524
 Климов, Євген Олександрович, 21
 Ковалевський, Павло Іванович, 15 •
 Коваленко, Алла Борисівна, 246
 Ковальов, Олександр Григорович, 71, 72, 314
 Козер, Льюїс, 303, 307
 Коломийський, Яків Львович, 204, 242
 Комснський, Ян Амос, 159
 Кон, Ігор Семенович, 256, 264
 Кониський, Георгій, 14
 Коні, Анатолій Федорович, 94, 482
 Кононович-Горбатський, Йосиф, 14
 Конрад, Клаус, 90
 Конфуцій, 9
 Коперник, Міколай, 11
 Корнеліус, Гелена і Стела, 303
 Корпєв, Микола Ничипорович, 246
 Корнілов, Костянтин Миколайович, 19, 20
 Корсаков, Сергій Сергійович, 490
 Корф, Микола Олександрович, 26, 326
 Корчак, Япуш (справжнє ім'я Генрик Гольд-
 шмід), 160
 Косма, Тетяна Василівна, 15
 Костюк, Григорій Силівич, 15, 20, 21, 52, 55-
 58, 61-63, 68, 71, 74, 76, 125, 129
 Коуплснд, Норман, 23, 144
 Кранушкін, Євген
 Костянтинович, 372
 Кремень, Василь Григорович, 269
 Крсчмер, Ернст, 90
 Крилов, Іван
 Андрійович, 105
 Кричевський, Роберт Львович, 203
 Кройц, Мечислав, 15
 Крюгср,
 Фелікс, 128
 Кудлічкова, Єва, 503
 Кузьмін, Євген Сергійович, 205
 Кузьміна, Ніна
 Василівна, 269
 Кулагіна, Ірина Юр'ївна, 65
 Кутузов, Михайло Іларіонович, 94, 325
 Кюльпе, Освальд, 17
 Ладен, Усама бен, 353
 Лазурський, Олександр Федорович, 52, 53,
 143, 184
 Лайнбарджер, Пол, 337
 Ланге, Карл Георг, 128
 Ланге, Микола Миколайович,
 13, 15, 143
 Ласуел, Гаролд Дуайт, 280
 Лацарус, Морнц, 201
 Лебон, Гюстав, 201
 Левитов, Микола Дмитрович, 21, 143, 150
 Левін, Курт, 17
 Лейтес, Натан Семенович, 21
 Леонтьєв, Олексій Миколайович, 15, 19-21,
 52-55, 61, 63, 68-71, 76, 85, 86, 264, 415
 Леонтьєв, Олексій Олексійович, 256, 257,
 264, 271
 Лермонтов, Михайло Юрійович, 93
 Лерш, Філій, 73, 76
 Леся Українка (справжнє ім'я Лариса Петрівна Косач), 87
 Лісіна, Мая, 68
 Лок, Джон, 12
 Ломов, Борис Федорович, 70, 258, 264, 266
 Ломоносов, Михайло Васильович, 87, 106
 Лосєв, Олександр Федорович, 270
 Лукрецій (Тит Лукрецій Кар), 9, 10
 Лурія, Олександр
 Романович, 15, 19-21, 28,
 31, 58, 61, 415
 Ляйбніц, барон Готфريد Вільгельм фон, 12
 Мажанді, Франсуа, 12
 Макаренко, Антон Семенович, 61, 80, 209, 526, 530-533
 Макаров, Степан Осипович, 26, 325, 326
 Макдональд, Жак Ет'єн Жозеф Олександр, 24
 Мак-Дугал, Вільям, 201
 Македонський — див. *Александр Македонський*
 Мак'явелі, Ніколо, 23
 Малков, Микола Юхимович, 21, 58 ч
 Маркс, Карл, 19, 48
 Масєна, Андре, 390
 Маслов, Михайло Степанович, 326

Маслоу, Абрагам, 44, 50, 84, 85
 Матросов, Олександр Матвійович, 483
 Матюшкін, Олексій Михайлович, 21
 Меланхтон, Філіп, 8
 Менделєєв, Дмитро Іванович, 105
 Менінгс, Карл Август, 473, 474
 Мерлін, Вольф Соломонович, 21, 64, 72
 Мескон, Майкл, 303
 Мід, Джордж Герберт, 17
 Мілерян, Євген Олександрович, 21
 Мілошевич, Слободан, 352
 Моль, Абраам, 275 *
 Моляко, Валентин Олексійович, 152
 Мокро, Мерилин, 482
 Мопасан, Гі де, 94
 Моцарт, Вольфганг Амадей, 105
 Мусій Сцевола, 483
 М'ясищев, Володимир Миколайович, 20, 145 Наполеон Бонапарт (Наполеон І), 23, 93, 117, 121, 144, 213, 325, 368-370, 390. 524 Нсбиліцин, Володимир Дмитрович, 21, 58, 91, 92 Ней, Мішель, 390 Ніколаєв, Андріян Григорович, 94 Ньютон, Ісаак, 105
 Олпорт, Гордон, 44, 49, 50 Орлов, Юрій Михайлович, 124 Осипов, Борис Корнілович, 372 Охорович, Юліан, 15 Павло І, 24
 Павлов, Іван Петрович, 16, 18, 91-94, 99, 113, 119, 129, 143, 580 Панферов, Володимир Миколайович, 256 Паригін, Борис Дмитрович, 257, 289 Пастер, Луї, 105 Пейсахов, Нісон Меїрович, 608 Пелех, Петро Михайлович, 15, 74 Петро І, 94
 Петровський, Артур Володимирович, 21, 34, 68, 145, 204, 205, 210, 212 Піаже, Жан, 18, 67 Пітагор, 10 Платон, 10, 15, 159
 Платонов, Костянтин Костянтинович, 20, 21, 54, 71, 72, 76, 81, 145, 157, 257 Плотин, 11
 Поршнєв, Борис Федорович, 276
 Потьомкін, Григорій Олександрович, 24
 Почепцов, Георгій Георгійович, 278
 Прокопович, Теофан, 14
 Прохазка, Іржі, 12
 Пушкін, Олександр Сергійович, 105
 Расвський, Олександр Миколайович, 14, 15
 Рейковський, Ян, 127
 Ремарк, Еріх Марія, 368
 Рєпін, Ілля Юхимович, 105
 Рибалка, Валентин Васильович, 75
 Рибніков, Микола, 191
 Рил, Волтер, 501
 Рнмський-Корсаков, Микола Андрійович, 105
 Рихтер, Горст-Ебсгард, 501 Роджерс, Карл, 44, 49 Рос, Едвард, 201
 Рубінштєйн, Сергій Леонідович, 15, 20, 21, 52-54, 61-65, 70, 71, 76, 85, 256
 Руденський, Євген Володимирович, 259 Сааді, 164
 Сагач, Галина Михайлівна, 269 Сакович, Касіян, 14 Сент-Екзюпері, Лнтуан де, 61, 271
 Середа, Григорій Кузьмич, 15, 21 Ссверцев, Олексій Миколайович, 19 С'єдін, Сергій

Іванович, 164 (гров, Валентин Олександрович. 105 Сеченов. Іван Михайлович, 15-18, 116-119. 143

Симонов. Павло Васильович. 128, 134

Сікорський, Іван Олексійович, 15

Скерфілд Р.. 413-417

Скінер, Верес Фредерик, 17, 67

Сковорода, Григорій Савич, 14, 87, 159

Скоропадський. Павло Петрович, 16

Скот. Волтер. 105

Скот, Грегем Джині, 319

Сластьонін, Олександр Віталійович. 269

Собчик, Людмила Миколаївна, 509

Спіноза, Барух (Бенедикт). 12

Спірмен, Чарлз Едвард, 196

Сталін, Посип Вісаріонович, 370. 575

Столін, Володимир Вікторович, 504

Стреляу, Ян, 91

Суворов, Олександр Васильович, 24. 25. 87.

'94, 325, 368, 370. 390. 524 Сухомлинський, Василь Олександрович, 270 Сцевола — див. *Мусій Сцевола* Твардовський, Казімеж. 15 Теофраст. 100

Геплов. Борис Михайлович, 20. 21, 28. 58,

91,92,101 Тнт Лукрецій Кар — див. *Лукрецій* Тихомиров, Олег Костянтинович, 21

Тихоненко, Володимир Олексійович, 475 Тиченер. Едвард, 17 Толмен, Едуард Чейз. 17

Толстой, Лев Миколайович, 88, 102,130. 152.

159,288

Тома Лквінський. 11 Томас. Кенот У.. 319 Траверс 66, 67

Узнадзе. Дмитро Миколайович. 20, 21, 28 Українка Леся — див. *Леся Українка*

Уманський, Лев Ілліч, 205. 210 Урсул. Аркадій Дмитрович, 256 Ушннський. Костянтин Дмитрович. 6. 116, 274

Фалес (Мілетський), 9

Феденко, Микола Федорович, 29, 73

Федоришин, Борис Олексійович, 586

Франкл, Віктор. 44, 51

Франко, Іван Якович. 87

Фридман, Лев Мойсейович, 65

Фройд. Зигмунд. 18, 44-49, 67, 289

Фром. Ерих, 18, 44. 46

Хрущов. Микита Сергійович, 370 '

Хусейн, Садам, 329-330

Цезар. Гай Юлій. 117, 524

Ціолковський. Костянтин Едуардович. 106

Чайковський. Петро Ілліч, 94

Чамата, Павло Романович. 15, 21

Чапаєв, Василь Іванович, 94

Челпанов, Григорій Іванович, 15, 19

Чуковський, Корней Іванович (справжнє ім'я Микола Васильович Корнейчуков), 131 Шварцкопф, Норман. 328, 329 Шевченко, Тарас Григорович, 87 Шелдон, Вільям, 90 Шматка, Ян. 203 Шпігель. Бернт. 413,415, 418 Шпрангер, Едуард, 44.45 Штайнталь, Гай млі.: 201 Шумков Г.Є., 26, 325. 326. 371,

404 Щербаков. Олександр Іванович, 157, 161 Юнг, Карл Густав, 18,44, 46 Юрксвич, Памфіл Данилович. 15 Яворський, Стефан, 14 Яноц, Морис, 336 Ярошевський, Михайло Григорович, 21. 70, 145

Предметний покажчик

Авіаційна психологія — див. *Психологія*

авіаційна Автосугестія, 388

Агресія (див. ще: *Аутоагресія*), 128, 133,285,

474,494, 501,524, 620 Адаптація (див. ще: *Дезадаптація*), 30, 38,

79, 114. 115, 133, 138, 294, 332, 414. 433,

438,448, 452, 455,486, 507, 511,517, 520,

534, 541,565,567,590, 608.613 Аксіальна комунікація — див. *Комунікація*
аксіальна Акт вольовий, 135

Активність (див. ще: *Пасивність, Реактивність*). 56. 60. 65,68, 79. 80,84,91, 92. 102,
119.131, 207. 209, 241, 272, 386.406,488, 507, 600

—бойова, 399. 410, 414

—громадська. 84, 452

—групова, 204

—емоційна, 225

—інтелектуальна. 193. 194

—психічна, 143

—соціальна. 64, 88, 494, 565, 591

— суїцидальна, 471, 472, 495-499 Актуалізація (див. ще: *Самоактуалізація*),
49,51.86, 133, 142,389, 557 Алкоголізм, 452,472.483^85.498.533.557. ч 575

Алкоголь. 26. 153,156.326,330.402,407.414,

421.452-454,484 Аналіз

—дисциплінарної провини. 554

—кореляційний, 176. 196

—морально-психологічний. 554

—особистості, 45

—регресивний, 176, 196

—соціологічний. 476

— факторний. 176, 197 Аналізатор, 113-115

Анкетування. 151, 169, 173-175. 178. 181.

182,' 186-190.

Антична психологія — див. *Психологія антична* Апатія, 33, 495

Апперцепція (див. ще: *Перцепція*), 12, 115 Архетип, 47 Асоціанізм. 12

Асоціація, 12, 120-122,207,211 Атеїзм. 14 Атлетик, 90

Атомістична психологія — див. *Психологія*

атомістична Атракція, 261

Атрибуція каузальна, 261. 290 Аутоагресія (див. ще: *Агресія*), 494, 502. 524 Афект, 11-

12. 127-133. 147. 154, 498, 509 Бар'єри спілкування, 275. 293 Безвідповідальність, 101

Безпеки дій особового складу принцип, 384 Бесіда, 151, 173, 178-182, 186-191,234.250,
299,317, 394,438. 452.511,617 Бігевіоризм. 17. 20 Біль. 113.490

Біологічне і соціальне. 55-56, 72 Біологічне, 66-69

Біологічний фактор — див. *Фактор біологічний*

Бог, 11, 12,46. 330. 481 Бойовий статут, 265, 335 Бойовий шок, 371, 407. 422.423 Бойові
психічні втрати — див. *Втрати бойові психічні* Боягузтво. 10. 100. 356. 376

Бояхпивість. 79

«Буря в пустелі» (військова операція звільнення Кувейту від Ірацької окупації). 27¹;
 329,336. 347,348, 401
 В'єтнамська війна — див. *Війна В'єтнамська*
 «Веди», 9
 Велика Вітчизняна війна — див. *Війна Велика Вітчизняна*
 Вербальна комунікація — див. *Комунікація вербальна*
 Верифікація, 170-175
 Взаємодія, 33, 37, 49, 65, 128, 148. 179, 202, 218,239, 256-263, 268, 272, 278-294
 Взаєморозуміння, 257, 261, 285-289, 308, 389,492
 Види діяльності — див. *Діяльності види* Види пам'яті — див. *Полі яті види* Види
 почуттів — див. *Почуттів види* Види уваги — див. *Уваги види* Витримка, 23, 136, 245
 Виховання, 6. 60-64, 68, 77-80, 84-85, 95, 102, 131, 137, 262,270, 306,325, 391,534
 Вища нервова діяльність — див. *Діяльність вища нервова*
 Відображення психічне, 32, 33, 86, 127, 143
 Відповідальність, 80, 84, 101, 102, 131, 137, 285,371,443,510
 Відродження, 11
 «Відродження надії» (військова операція в
 Сомалі), 340 Вітворення 118, 122, 164, 178, 266, 290 Відхилення, 311,318, 400,409,
 414.455, 533 Відчайдушність, 10 Відчуженість, 418-420 Відчуттів закономірності, 114
 Відчуття, 11, 16, 74, 112-116 Війна
 —В'єтнамська, 403, 405
 —Велика Вітчизняна, 28, 370, 378, 412, 415,483
 —Громадянська в США, 371
 —Друга польська, 391
 —Друга світова, 327, 334, 348, 372. 413
 —економічна, 337
 —Перша світова. 27, 191, 327, 334, 372, 412,415
 —психологічна, 328, 333, 336-339
 —Російсько-японська, 26, 27, 326, 327, 371.404,412
 —у Перській затоці, 328, 342, 350, 405
 —Холодна, 337
 «Війна і мир» (роман Л. Толстого), 130. 152 Військова дисципліна —див. *Дисципліна
 військова*
 Військова психологія — див. *Психологія військова*
 Військовий психолог— див. *Психолог військовий*
 Вікова психологія — див. *Психологія вікова* Властивості емоцій — див. *Емоцій власти-
 вості*
 Властивості почуттів — див. *Почуттів властивості*
 Властивості психіки — див. *Психіки властивості*
 Вміння, 21, 135, 148, 157-163, 193,451,530 Воїнський етикет, 265,284,434,528-532,538,
 541
 Волі теорія, 136
 Вольовий акт — див. *Акт вольовий* Воля. 10, 23, 33, 62. 126, 134-137, 369, 502 «Воно»,
 46
 Втрати бойові психічні, 331, 372 Втрати психогенні. 334, 346, 348.422-428 Галузі
 психології — див. *Психології галузі* Галюцинація. 35, 372
 Генетична психологія — див. *Психологія генетична* Геніальність, 104-106 Генотип, 58
 Гетероагресія, 502 Гетеросугестія, 388 Гештальтпсихологія, 17 Гіперактивність, 491
 Гіперстрес, 390 Гіпноз, 388,415,418, 440 Гіпострес, 390 Гіпотеза, 170-175 Гомеостат,
 244-245

Готовність психологічна, 7, 154, 297, 331, 349.
 374-381 Гра, 32, 62, 267, 440
 Громадська думка — див. *Думка громадська* Громадянська війна в США — див. *Війна Громадянська в США* Група, 200-203
 — дифузна, 207
 — мала соціальна, 170, 201-206, 227-255
 — референтна, 201, — соціальна, 201
 -- конгломерат. 211
 -- кооперація, 211
 Групова динаміка — див. *Динаміка групова* Дезадаптація (див. ще: *Адаптація*), 368, 407,
 416, 475-477. 492-496, 504, 509 Дезінформація. 329, 338, 384 Депресія, 128, 133, 153, 407, 414, 420, 498,
 502, 503, 510 Депривація, 90, 581 Детермінізм. 12, 14. 20
 Детермінізму принцип. 67 ,
 Динамізму принцип, 384 Динаміка групова, 203 Динамічність. 91. 146 Дискомфорт. 371, 404, 493, 516 Диспластик. 90
 Дисципліна військова, 26, 317, 331, 449, 524-577
 Дисциплінованість, 27, 100, 137, 327, 527-535. 538, 546
 Диференціальна психологія — див. *Психологія диференціальна*
 Діагностика психологічна, 191-192, 496
 Дідовщина (див. ще: *Нестатутні стосунки*), 220, 221, 481, 557
 Дія. 16. 31, 33, 51, 62, 84, 134, 159-161, 165, 171, 267, 286, 319
 Діяльність, 6, 9, 20, -21, 32, 34, 53-56, 60-63, 66, 77, 78. 83-89, 95-107, 111-117, 128, 132-137, 145-150, 194, 204. 213, 215, 222, 229, 245, 258-260, 264. 267, 286, 292, 316, 351, 380, 395, 405, 433, 436, 445, 451, 463-467, 491, 516, 528, 531, 534. 547, 565, 574
 — вища нервова, 16, 31, 92, 99, 104
 — психічна, 32, 36, 46, 48, 55, 58, 78, 118, 133, 143-149, 258. 411, 491, 591
 — розумова, 51, 274
 — трудова, 32, 51 Діяльності види, 19
 Допомога психологічна, 167. 262, 313, 322, 348, 364, 389, 400-422, 432, 440, 567
 Досвід, 11, 31, 32, 78, 137, 157, 288
 Дратівливість, 79, 312, 417, 620
 Друга польська війна — див. *Війна Друга польська*
 Друга світова війна — див. *Війна Друга світова* Дружба, 261, 298
 Думка громадська, 203, 218, 219, 221, 352, 497 Дух, 10, 144, 325, 330, 343, 349 Душа, 9-11
 Душевне явище — див. *Явище душевне* Еволюція, 71 Его, 415
 Егоїзм, 76, 101 ,
 Егоцентризм, 101, 288, 489, 494. 500. 503, 515 Екологічна психологія — див. *Психологія екологічна*
 Економічна війна — див. *Війна економічна* Економічна психологія, — див. *Психологія економічна* Експеримент, 14, 173, 178-185, 196, 245
 — лабораторний. 151, 173, 183, 287
 — природний, 173, 183-184
 — психологічний, 169
 — психолого-педагогічний, 184-186 Експериментальна психологія — див. *Психологія експериментальна*
 Екстраверсія, 90, 93. 502, 503, 508, 581, 584, 600
 Екстраверт, 47, 90, 581
 Екстремальні умови. 38, 98, 125, 133, 145, 154, 208, 213, 334, 370, 390, 395, 505, 524
 Емоцій властивості, 132

Емоційний стан — див. *Стан емоційний*
 Емоційність, 270, 271, 387
 Емоція, 45, 62, 90-92, 113, 125-133, 138, 229, 257, 286, 311, 490
 Емпатія, 33, 150, 289, 293, 298, 503, 586
 Етичний кодекс психолога, 443. 445
 Ефект
 — новизни, 291
 — ореолу, 261, 291
 — первинності, 291
 — поблажливості, 261
 — послідовності, 261
 — стомлення, 356 Жадання, 12
 Жах, 127, 133, 151, 515
 «Забезпечення спокою» (військова операція в Ірацькому Курдистані, 1991 р.), 340 Забування, 120-122
 Загальна психологія — див. *Психологія загальна*
 Загальновійськовий статут, 265, 284, 527, 530 «Загрозлива сила» (військова операція), 347 Задатки, 58, 75, 104, 105, 111 Закон Сміта-Мукда — див. *Сміта-Мукда закон*
 Закономірності відчуттів — див. *Відчуттів закономірності* Зараження, 152, 294, 476 Зарозумілість, 99, 101, 274 Захист психологічний, 38, 50, 475, 477 Збудження, 502
 Звичка (звички), 24, 49, 74. 79, 102, 138, 157, 159, 332, 395, 526-538 Згуртованість, 37, 150, 206, 212-217, 226-227. 240-248, 460 Здібність (здібності), 11, 21, 72. 83, 103-107, 133, 192, 215. 287, 292, 468, 501, 586 Зібраність, 79 Злочин, 357, 545-554
 Знання. 9-11, 31-35, 62, 63, 107. 137, 157-163. 396, 451, 530 Зосередженість, 79, 97, 106, 116, 117 Ідеал, 14. 55, 62, 76, 87, 88, 202
 Ідеалізм, 10 Ідеація, 14
 Ідентифікація, 261. 285, 289, 290, 483 Ідентичність. 48 Ілюзія, 115. 384. 404 Імплозія. 418
 Імпульс, 135
 Імпульсивність, 125 ІНДИВІД, 52-55. 60, 65, 203, 290 Індивідуальність. 52, 64-65, 71, 76, 83 Інженерна психологія — див. *Психологія інженерна*
 Ініціатива, 27. 94, 137, 228. 251, 580 Інстинкт, 46. 370 Інтегративність, 207, 535 Інтелект, 125. 192, 297. 308. 487 Інтерв'ю. 151, 175, 181, 187-190, 413, 438 Інтердикція, 279
 Інтерес, 60, 84-88, 105, 107, 116, 128, 217, 281
 Інтерференція. 161
 Інтроверсія, 90, 93, 502, 503. 508. 581, 584.
 600 -Інтроверт, 47, 90, 91, 581 Ініроспекція, 12, 13 Інтуїція, 269
 Інформування, 278. 294. 295, 348, 356, 363, 381
 Історія психології — див. *Психології історія* Картка соціометрична. 230-234 Катарсис, 415
 Категорії психологічні. 36, 70, 143, 148
 Каучальна атрибуція — див. *Атрибуція каузальна*
 Кінестика, 263
 Класифікація матеріалу. 175
 Клімат соціально-психологічний (СПК), 79, 150, 207, 214
 Кодекс честі, 481
 Кодифікація матеріалу, 173-175
 Колектив. 36, 201-208. 212, 216-225, 258. 388. 436

— військовий. 216 Компроміс, 316-320. 614 Комунікативність. 207. 210. 586
 Комунікатор. 275-280
 Комунікація. 186. 195, 232. 257. 258,267,269, 275,278, 281,297, 306.586, 590
 — аксіальна. 280
 — вербальна. 280-282
 — невербальна, 280, 282
 — ретиальна. 280
 — суїцидальна, 498 Комфорність. 202 Конкордності принцип. 271 Конкуренція.
 286. 319
 Консультація психологічна. 186,386,389, 393
 Контент-аналіз. 176.438
 Конфлікт. 47. 222,302-324,331. 341, 378,475.
 477. 486. 487. 492 Конфліктологія. 302. 314
 Конформізм, 87. 309 Конформність, 201 Кооперація, 286 Корпорація, 207,
 211
 Космічна психологія — див. *Психологія космічна*
 Криза. 314, 421. 483, 499, 504. 507 Кримінальна психологія — див. *Психологія*
кримінальна Критерій соціометричний, 232, 233, 237 Кругова порука, 39, 204, 228,
 514, 533, 558 Лабільність, 503
 Лабораторний експеримент — див. *Експеримент лабораторний* Лептосоматик, 90
 «Лис у пустелі» (військова операція), 347 Лібідо, 46
 Лідер, 228-230, 244-245
 Лідерство, 37, 101, 201-207, 217, 222, 227-
 230,239 Ліміт виборів, 231 Логотсрапія, 51 Любов. 46, 48, 84. 128 Людство, 60. 63,
 106,528 Мазохізм, 474 Мак'явелізм, 23 Марення, 35. 372
 Маскування, 28, 113. 116, 347, 384 Матеріалізм, 14
 — механістичний, 12
 Медична психологія — див. *Психологія медична*
 Меланхолік. 89-97, 580, 581 Мета, 86, 135 Методологія, 167
 Мислення, 10-14, 18, 21, 37. 51, 74, 84, 90,
 92, 112, 116, 123-126,404 >Міжособистісні стосунки — див. *Стосунки*
міжособистісні Мова, 78,93. 115. 117, 126, 131,258.275.296,
 310. 329,487.580 Мовлення, 112, 125, 126,281,500 Моделювання. 138, 164, 180. 195.
 375. 381.
 382
 — психіки, 37
 Мозок головний. 10. Із. 16. 3І, 35. 57 Моральний фактор — див. *Фактор моральний*
 Моральні потреби. 85
 Мотив. 18. 33. 49, 61.63. 72. 84-87. 289, 377,
 380. 471.531 Мотивація. 14. 17.54,307.377,380,471,485-
 487.531
 Мужність. 9. 23. 100. 327. 372. 387
 Навичка (навички), 21, 157- 163. 385, 451, 530-533
 І Іавіювання, 217, 294, 387.415
 «Над-Я» (див. ще: «Я»), 46, 508
 Наполегливість. 23, 76, 79, 137
 Напруженість, 33. 136. 298. 318, 581
 Наркоманія, 452, 533, 575
 Наркотик, 452.453, 484
 Наслідування, 217,294-295

Настанова, 21, 55, 137, 188, 207, 273, 291, 388, 451, 489, 491, 533
 Натуралізації принцип. 382
 Науково-застосовна психологія — див. *Психологія науково-застосовна*
 Небезпека, 133, 370, 388, 390, 521
 Невербальна комунікація — див. *Комунікація невербальна*
 Невроз. 48, 51, 484
 Неврологія, 14, 15
 Невротизм. 581-585
 Негативізм, 620
 Нейропсихологія, 21
 Неофройдизм. 18, 46-49
 1-й ервова система. 12, 31, 58, 99, 390, 452, 500
 Несвідоме. 18, 46, 49
 —колективне, 47
 —особисте, 47
 Нестатутні стосунки (див. ще: *Дідовщина*). 30, 39
 Об'єктивна психологія — див. *Психологія*
 об *'ективна*
 Обмеження 231
 соціометричне, 93
 Образ, 16, 47,
 Онтогенез, 55, 58, 69, 88
 Операція психологічна, 339-345
 Опитування, 151, 175, 190
 Опосередкування, 68, 204
 Органи чуття. 11. 112-116
 Орієнтувальна основа дій (ООД). 164
 «Основний врожай» (військова контртерористична операція в Афганістані), 279, 336, 340
 Особистість, 14, 20, 44-55, 64-66, 71, 83-112,
 131, 147, 260, 304 * Особистості теорія. 44-46. 52 Пам'яті види. 121. 123 Пам'яті
 прониеси. 112. 119-122 Пам'яті. 10, 21, 37. 74. 112. 116-123 Паніка, 25. 27. 127, 128, 145.
 151-155, 217,
 266, 327, 330, 373. 406 Парасуїд. 471 -472 Пасивність. 79, 101. 132. 134, 489
 Патопсихологія. 36 Педагогіка. 6. 15. 62. 70. 203. 222. 269
 Педагогічна психологія — див. *Психологія педагогічна*
 Педагогічне спілкування — див. *Спілкування педагогічне*
 Педагогічний такт — див. *Такт педагогічний*
 Пенітенціарна психологія — див. *Психологія пенітенціарна*
 Переживання. 13, 47. 93, 131, 132, 146, 417, 478, 488, 490
 Переконання, 57, 79. 84. 87, 158, 294-295, 386-387, 518, 530-531
 Персона, 52
 Перцепція, 12, 261. 287
 — соціальна, 287. 298-301, 586
 Перша світова війна — див. *Війна Перша світова*
 Підготовка психологічна. 25-28, 98, 151. 154,
 176, 234. 331, 368-395 Підсвідомість, 35, 62, 387, 440 Пізнання, 260 Пізнання, 90
 Пластичність. 93 Пневма, 10
 Поведінка. 6, 12-20, 31. 35, 46, 50-56, 471-
 523, 528-533. 538. 545. 557 Подвиг, 87

Покарання, 327. 532, 556 Помста. 357, 474-479
 Порівняльна психологія — див. *Психологія*
порівняльна Порушення психіки, 36, 78. 372 Постсуїцид (див. ще: *Пресуїцид*). 475.
 479 Поступовості принцип, 383 Потреба, 50. 57, 84-87, 217, 289, 607 Почуттів види, 113
 Почуттів властивості. 132 Почуття. 14.45,51, 123, 126, 129-133
 — спільності, 47 Прагнення, 62, 84, 132
 Практична психологія — див. *Психологія*
практична Працьовитість, 101, 106 Престиж, 84, 228, 304, 309 Пресуїцид (див. ще:
Ностсуїцид), 479, 499 Примус, 9. 318,485 Принцип «не зашкодь». 443. 446 Принцип
 безпеки дій особового складу —
 див. *Безпеки дій особового складу принцип* Принцип детермінізму — див. *Детермінізму*
принцип
 Принцип динамізму — див. *Динамізму принцип*
 Пришит конкордності -- лив. *Коширдное ті принцип*
 Принцип натуралізації — лив. *Натуралізації принцип*
 Принцип поступовості — див. *Поступовості принцип*
 Принцип проблемності — див. *Проблемності принцип*
 Принцип психологічного протиборства — див. *Психологічного протиборства принцип*
 Принцип реалізму — див. *Реалізму принцип*
 Принцип толерантності — див. *Толерантності принцип*
 Принципи психологічної роботи — див. *Психологічної роботи принципи*
 Природний експеримент — див. *Експеримент природний*
 Природничо-наукова психологія — див. *Психологія природничо-наукова*
 Проблемності принцип. 382
 Провина, 97, 494, 524, 548, 554, 575, 620
 Проекція, 261
 Проксеміка, 263
 Пропаганда, 337-344, 355, 363
 Профілактика, 316, 407. 449, 471-523
 Процеси пам'яті — див. *Пам'яті процеси*
 Процеси психічні, 142-145, 148, 151
 Психалгія, 475, 490-491
 Психіатрія, 14
 Психіка, 8-2, 31-33, 37, 46, 66-71, 143, 148, 326, 334
 — воїна, 39, 89, 154, 170, 184, 401, 463 Психіки властивості, 9, 21.33,54—58, 62. 73-
 76, 83-110, 132, 143, 145, 148, 151,451 Психіки функції, 33
 Психічна діяльність — див. *Діяльність психічна*
 Психічна стійкість — див. *Стійкість психічна*
 Психічне відображення — див. *Відображення психічне* Психічне явище — див. *Явище*
психічне Психічне, 66
 Психічний розвиток — див. *Розвиток психічний*
 Психічний стан — див. *Стан психічний* Психічні процеси — див. *Процеси психічні*
 Психоаналіз, 18 Психогенія. 422
 Психогенні втрати — див. *Втрати психогенні*
 Психолог військовий, 30. 299, 360. 361.445-
 451,520.525,536. 539-541, 569, 574 Психології галузі, 17, 20, 29, 35. 39, 201 Психології
 історія. 14, 35, 36, 136
 Психологічна війна — див. *Війна психологічна*
 Психологічна готовність — див. *Готовність психологічна*
 Психологічна діагностика — див. *Діагностика психологічна*

Психологічна допомога — див. *Допомога психологічна*
 Психологічна консультація — див. *Консультація психологічна*
 Психологічна операція — див. *Операція психологічна*
 Психологічна підготовка — див. *Підготовка психологічна*
 Психологічна реабілітація — див. *Реабілітація психологічна*
 Психологічне шкідництво — див. *Шкідництво психологічне*
 Психологічний експеримент — див. *Експеримент психологічний*
 Психологічний захист — див. *Захист психологічний*
 Психологічні категорії — див. *Категорії психологічні*
 Психологічного протиборства принцип, 384 Психологічної роботи принципи, 445
 Психологія авіаційна, 35, 38, 40 Психологія аномального розвитку, 35 Психологія
 антична, 10 Психологія атомістична, 17 Психологія
 — військова, 35, 38, 40
 — військова практична, 38
 — військово-інженерна, 41
 — військово-соціальна 41 Психологія військового колективу, 39, 41
 » Психологія військової діяльності, 39, 41 Психологія ВПВ, 41 Психологія вікова, 35
 Психологія генетична, 35 Психологія диференціальна, 35 Психологія екологічна, 35,
 37 Психологія економічна, 35 Психологія експериментальна, 35 Психологія загальна,
 18-22, 31, 35, 36
 — загальна військова, 41 Психологія здоров'я. 36, 38 Психологія інженерна, 35, 37
 Психологія космічна, 21, 35 Психологія кримінальна, 36 Психологія медична, 36, 38,
 334, 441 Психологія науково-застосовна, 35, 38 Психологія об'єктивна. 16
 Психологія особистості, 35, 37
 — військовослужбовця. 39, 41, 44-82 Психологія педагогічна, 17, 19, 21, 35, 37, 184
 Психологія пенітенціарна, 36 Психологія порівняльна, 19, 35, 37 Психологія практична,
 36
 Психологія праці, 35, 37
 Психологія природничо-наукова, 14
 Психологія радянська, 19, 20
 Психологія релігійна, 15
 Психологія серця, 14
 Психологія соціальна. 35, 36, 201, 202
 Психологія спорту, 35
 Психологія судова, 36
 Психологія творчості, 35
 Психологія теоретична, 35
 Психологія торгівлі, 35
 Психологія травматичного стресу, 404
 Психологія управління. 35, 333
 Психологія юридична, 36, 39
 Психолого-педагогічний експеримент — див. *Експеримент психолого-педагогічний*
 Психофізіологія, 35, 37
 Радянська психологія — див. *Психологія радянська*
 Реабілітація психологічна, 360, 400-412 Реактивність, 91, 92, 96, 489 Реакція, 17, 18, 35,
 91, 93, 145, 184, 304, 372, 416
 Реалізму принцип, 376 Регресія, 196 Редукціонізм, 14
 Релігійна психологія — див. *Психологія релігійна*
 Релігія, 11, 335, 480, 481
 Ретіальна комунікація — див. *Комунікація ретіальна*

Референтність, 207
 Референтометрія, 181. 461 <
 Рефлекс, 11, 12, 16, 18
 — умовний, 90, 115, 119, 581 Рефлексивність. 125, 286
 Рефлексія (див. ще: *Саморефлексія*), 49, 261,
 285, 289-293, 298, 501, 586 Рефлексологія. 20 Реципієнт, 275-280 Ригідність, 93, 125,
 137, 502 Риси характеру — див. *Характеру риси* Ритуал, 220, 221. 222, 276 Рішучість, 23.
 79, 137. 355. 387, 482 Родина, 60. 201, 330, 408, 420, 421. 439, 445,
 454, 476, 480, 482, 490 Розвиток психічний, 56. 61. 64-70 Розлад психіки, 36. 406
 Розум, 9, 12, 23, 27, 101, 124, 369 Розумова діяльність — див. *Діяльність розмова* Роль.
 222
 Російсько-япопська війна — див. *Війна Російсько-японська* Саботаж, 337-340
 Садизм, 474 Самість, 47
 Самоактуалізація (див. ще: *Актуалізація*), 50,
 71, 85, 258, 269, 270, 432, 438, 440, 565 Самоаналіз, 151, 298, 385, 394
 Самовдосконалення, 35, 37, 61, 65. 78, 80, 95,
 150, 215, 385, 394 Самовиховання, 65, 77, 84-88, 98, 102, 104,
 111, 137, 541 Самоконтроль, 35, 61, 106, 137, 332, 394 Самооцінка,
 37, 45, 49, 80, 201, 251, 385, 394.
 416-419, 487, 489, 494, 496, 504, 515, 517 Самопізнання, 11, 35, 267. 394, 419, 438
 Самореалізація, 62. 85, 518 Саморегуляція, 51, 56, 71. 98, 124, 133-138,
 374, 386, 394-395. 403, 409, 438, 440, 529 Саморефлексія (див. ще: *Рефлексія*), 151
 Саморозвиток, 68, 70, 438 Самосвідомість, 21, 35, 45, 49, 53-56, 65, 68,
 69. 75, 125, 151, 494, 564 Самоспостереження, 11-13. 151. 182, 385. 394 Самотність, 476,
 477, 486^190, 495. 497, 518 Сангвінік, 89. 93-97, 101, 580 Свідомість, 9-13, 17-20, 33-35,
 45, 47, 53-
 56, 65-71, 80. 86, 94, 116, 117. 135, 160.
 161, 217, 327, 339, 350, 370, 372. 386, 480,
 494, 533, 538, 539. 564 Світогляд, 11, 57, 84, 87, 88, 386 Сенс життя — див. *Смисл*
життя Сенсibilізація, 114, 138 Сенситивність, 92
 Симпатія, 25. 223, 225, 228, 230, 261, 281, 289
 Симптомокомплекс, 101
 Ситуаційна теорія — див. *Теорія ситуаційна*
 Сім'я — див. *Родина*
 Скромність, 101, 274
 Смерть. 9, 95, 369-371, 405. 406, 419, 474-479, 482, 490, 504
 Смысл життя, 46, 51, 63, 85, 313, 433
 Сміливість, 78, 137
 Сміта-Мукда закон. 337
 Сновидіння, 10, 47, 371
 Соціалізація. 60, 66, 68, 99, 257. 489, 565, 575
 Соціальна перцепція — див. *Перцепція соціальна*
 Соціальна психологія — див. *Психологія соціальна*
 Соціальне, 66, 68
 Соціальний фактор — див. *Фактор соціальний*
 Соціально-психологічне явище — див. *Явище соціально-психологічне*
 Соціально-психологічний клімат (СПК) — див. *Клімат соціально-психологічний*
 Соціограма. 236, 238
 Соціоматриця. 234-242
 Соціометрична картка — див. *Картка соціо-метрична*

Соціометричне обмеження — див. *Обмеження соціометричне*
 Соціометричний критерій — див. *Критерій соціометричний*
 Соціометрія. 179, 181, 227, 231-234, 568
 «Союзна сила» (військова операція НАТО проти Югославії), 351-352
 Співпереживання. 217, 269, 290, 402. 489, 492, 496
 Співчуття. 290. 488, 556
 Спілкування 17. 32, 37, 51, 56-61. 65, 68, 71, 75, 76. 80, 84, 87, 94, 99, 102, 126, 147, 187, 204, 216. 220, 228. 256-301, 311, 321. 409, 420, 451, 461, 487, 489. 492, 528
 Спілкування педагогічне. 269
 Спілкування форма. 264. 267, 299, 420
 СПК — див. *Клімат соціально-психологічний*
 Спостереження. 26, 59, 115, 150. 151, 173, 175, 178-184, 188, 394, 438. 452. 461, 566
 Сприймання, 37, 74, 112, 115-118. 123, 261, 287. 290-292, 298, 462
 Сприйняття, 10
 Спрямованість, 83
 — особистості, 62, 83-88, 98. 581
 — стан емоційний, 143, 151, 293, 404, 466, 467 Стан психічний, 6, 31, 78. 132, 142-151, 168, 394, 411, 432 Статус. 201
 — соціометричний. 239
 Стереотип, 60-79. 99, 220. 261. 273. 291. 489 Стереотипізація. 261 Стиль спілкування. 214. 262, 273 Стійкість, 37, 79, 84. 87. 117, 162. 213. 374. 387, 391, 502
 — психічна. 41, 339. 357. 364. 374-376, 381. 432, 504-507
 Стоненість. 404
 Стосунки міжособистісні. 18. 201-204, 208-216. 223, 235, 242. 257 Страх. 26. 27. 48, 92, 127, 128. 133. 134, 143. 152. 161. 217, 281. 295. 326-333. 372-377. 388. 406. 416. 510
 Стрес. 33. 132, 299. 371-372. 390, 404. 409, 414. 416. 420. 483, 493. 501-510 Стрес-фактор, 332, 334, 368. 375. 390, 393. 400-405, 413. 416. 422. 423. 466 Суб'єкт. 13. 17, 32, 45, 52. 54, 64-66, 80. 127. 262, 266, 287-290, 394, 407, 441 Сугеренд, 388 Сугестивність, 387 Сугестор, 388
 Судова психологія — див. *Психологія судова* Суїцид, 471-495
 Суїцидальна комунікація — див. *Комунікація суїцидальна* Суїцидологія, 473-479. 499
 Сумлінність. 100, 101 Супер-его, 415 Сцієнтизм, 14 Такестика, 263
 Такт педагогічний. 187, 273, 274, 316 Талант. 105. 137, 390 Тезаурус, 279 Темп реакції. 92
 Темперамент. 9. 10, 21. 55, 72, 83, 89-103, 157, 451, 494, 578 Темпераменту типи. 16 Теоретична психологія — див. *Психологія теоретична* Теорія волі — див. *Волі теорія* Теорія особистості — див. *Особистості теорія* Теорія ситуаційна, 229 Тестування, 151, 169, 173, 179-182, 191, 394 Типи темпераменту — див. *Темпераменту типи*
 Типи характеру — див. *Характеру типи* Типологізація. 180 Толерантності принцип, 271
 Томізм, 11
 * Традиція, 79, 203. 217, 220, 221, 227. 276, 381 Тренінг, 299
 — соціально-психологічний, 276. 297 Трудова діяльність — див. *Діяльність трудова*
 Увага. 78, 112, 116-119, 143 Уваги види, 117 Уміння — див. *Вміння «Упанішади»*, 9
 Упертість, 101. 137

Учіння. 32, 62, 87, 95, 104. 128, 164, 267 Уява. 74, 112, 194. 275. 501 Уявлення. 11. 49. 78. 112. 202. 260. 478 Фактор
 —біологічний. 58-59
 —моральний. 27. 144. 213. 326, 327
 —соціальний. 59
 Фасшінаія, 276 Фізіологія. 13, 17 Флегматик, 89. 94-99. 580-581 Фобія, 388, 406
 Форма спілкування — див. *Спілкування форма*
 Фройдизм. 17. 18, 46
 Фрустрація. 50, 133. 201
 Функції психіки — див. *Психіки функції*
 Функціоналізм. 17,303
 Характер, 6, 10, 14., 21, 55, 72, 83, 89-103,
 147, 292 Характеру риси, 101 Характеру типи. 100 Холерик. 89. 92-97, 580 Холодна
 війна — див. *Війна холодна* Хоробрість, 27, 326. 533 Хронотоп. 281
 Цілеспрямованість, 78, 136, 150,269, 387,574
 Ціннісні орієнтації, 45, 83. 188, 207, 210, 296. 307, 336. 338, 433, 491, 538, 544 Чутливість.
 92. 94. 96, 582 Чуттєвість, 9, 418 Шкідництво психологічне. 337 Щастя, 10, 24, 390
 Щедрість. 10
 Юридична психологія — див. *Психологія юридична*
 «Я» (див. ще: «Над-Я»), 46, 49, 54. 57, 65, 112, 178,225,420, 479, 501.508,514
 — емпіричне, 45
 — чисте, 45 Явище душевне, 12, 17
 Явище психічне, 10, 18,21,37-39,49,51,54,
 71. 143, 148, 153, 169, 171, 177-181 Явище соціально-психологічне, 134, 168-
 172. 177, 182. 199, 201, 204. 215. 217. 220.
 227.254,266,282,314,334,433,435, 444,
 451-461

Ягупов Василь Васильович

Народився 6 лютого 1957 року в Російській Федерації. Закінчив Свердловське вище військово-політичне училище, педагогічні факультети Військово-політичних академій у Варшаві і Москві. Доктор педагогічних наук, доцент, полковник. Служив на різних посадах у Збройних силах. Викладав на кафедрі військової педагогіки і психології Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Нині — начальник Науково-методичного центру військової освіти Міністерства оборони України. Автор понад 100 публікацій, серед яких монографія («Теорія і методика військового навчання»), чотири навчальні посібники, рекомендовані Міністерством освіти і науки України (***«Педагогіка», «Військова й соціальна психологія», «Військове виховання: теорія, історія і методика», «Військова дидактика»***). Коло наукових інтересів —теоретико-методологічні і методичні проблеми загальної та військової психології і педагогіки.

Зміст

Тема 1. Предмет, завдання та структура військової психології	
1.1. Історія розвитку психології	
1.1.1. <i>Донауковий етап розвитку психології</i>	8
1.1.2. <i>Науковий етап розвитку психології</i>	13
1.1.3. <i>Погляди вітчизняних вчених на психіку</i>	14
1.1.4. <i>Розвиток і сучасний стан вітчизняної загальної психології</i>	18
1.2. Виникнення і розвиток військової психології	22
1.2.1. <i>Внесок видатних полководців у військову психологію</i>	24
1.2.2. <i>Розвиток і становлення вітчизняної військової психології</i>	28
1.3. Військова психологія в структурі сучасної психології	31
1.4. Предмет і завдання військової психології	39
Тести та завдання для самоконтролю	41
Тема 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ	44
2.1. Загальна характеристика особистості	44
2.1.1. <i>Основні теорії особистості в іноземній психології</i> ...	44
2.1.2. <i>Основні вітчизняні теорії особистості</i>	52
2.1.3. <i>Основні фактори формування особистості</i>	57
2.1.4. <i>Особистість, індивідуальність, суб'єкт</i>	64
2.1.5. <i>Розвиток психіки і розвиток особистості</i>	66
2.2. Психологічна структура особистості	71
2.3. Розвиток особистості у військовій діяльності	77
Тести та завдання для самоконтролю	81
Тема 3. ПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ	
ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ	83
3.1. Спрямованість особистості та особливості її змісту у військовослужбовців	83
3.2. Особливості вияву темпераменту і характеру воїна у навчально-виховному процесі	89
3.3. Розвиток здібностей у військовослужбовців у ході військово-професійної діяльності	103
Тести та завдання для самоконтролю	108
Тема 4. ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ Й УМОВИ ЇХ АКТИВІЗАЦІЇ	
У ВІЙСЬКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	111
4.1. Пізнавальні процеси особистості	111
4.1.1. <i>Відчуття</i>	112
4.1.2. <i>Сприймання</i>	115
4.1.3. <i>Увага</i>	116
4.1.4. <i>Пам'ять і запам'ятовування</i>	118
4.1.5. <i>Мислення</i>	123
4.2. Особливості функціонування емоційно-вольової сфери особистості в умовах військової діяльності	126
Тести та завдання для самоконтролю	138
Тема 5. ПСИХІЧНІ СТАНИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	
ТА ЇХНІ ВИЯВИ У ВІЙСЬКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	142
5.1. Проблема психічних станів у військовій психології .	142
5.1.1. <i>Поняття «психічний стан»</i>	142
5.1.2. <i>Функції психічних станів</i>	148
5.2. Основні напрями роботи командира щодо формування та підтримання позитивного психічного стану	149

5.3. Сутність паніки та причини її виникнення	151
Тести та завдання для самоконтролю	155
Тема 6. ПСИХІЧНІ УТВОРЕННЯ	157
6.1. Основні компоненти психічних утворень	157
6.2. Психологічні умови посилення ефективності опанування війнами психічних утворень	163
Тести та завдання для самоконтролю	165
Тема 7. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ПСИХІЧНИХ ЯКОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	167
7.1. Методологія та методика психологічного дослідження	167
7.1.1. Методологія психологічного дослідження	167
7.1.2. Методика психологічного дослідження	168
7.1.3. Загальна методика військово-психологічного дослідження	169
7.1.4. Алгоритм військово-психологічного дослідження ..	170
7.2. Методи психологічного дослідження	178
7.2.1. Методи теоретичного психологічного дослідження	180
7.2.2. Методи емпіричного психологічного дослідження ..	181
Тести та завдання для самоконтролю	197
Тема 8. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАЛОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ	200
8.1. Поняття малої групи і колективу	202
8.2. Розвиток малої соціальної групи як колективу та її основні характеристики	208
8.3. Військовий колектив як різновид малої соціальної групи	216
Тести та завдання для самоконтролю	225
Тема 9. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП	227
9.1. Соціометрична методика	227
9.1.1. Лідер і лідерство	228
9.1.2. Загальна схема дій офіцера при соціометричному дослідженні ..	230
9.1.3. Методика соціометричного опитування (параметричний варіант)	232
9.1.4. Непараметрична соціометрія	242
9.2. Гомеостатичний метод	244
9.3. Шкала прийнятності як метод вивчення взаємин (за М.Н. Корнєвим, А.Б. Коваленко) ..	246
9.4. Вимірювання авторитету	248
9.5. Метод узагальнення незалежних характеристик	250
Тести та завдання для самоконтролю	254
Тема 10. ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ У ВІЙСЬКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ	256
10.1. Сутність, функції та структура спілкування	256
10.1.1. Поняття спілкування	256
10.1.2. Спілкування і комунікація	257
10.1.3. Структура спілкування	260
10.2. Спілкування та діяльність	264
10.3. Основні характеристики спілкування	267
10.4. Педагогічне спілкування	269
10.5. Бар'єри спілкування	275
Тести та завдання для самоконтролю	277
Тема 11. СТРУКТУРА СПІЛКУВАННЯ	278

11.1.Комунікативний бік спілкування та її характеристика	278
11.2.Характер впливу інформації	279
11.3.Взаємодія як інтерактивний бік спілкування	282
11.3.1.Поняття взаємодії	282
11.3.2.Різновиди взаємодії	285
11.4.Соціальна перцепція	287
11.5.Оптимізація спілкування у військовому середовищі	293
11.5.1. Розвиток навичок спілкування в діяльності військового керівника	295
11.5.2.Методи формування культури спілкування	297
11.5.3.Тренінг соціальної перцепції	299
Тести та завдання для самоконтролю	300
Тема 12. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ЗАЛАГОДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ У ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛАХ	302
12.1. Конфлікти та причини їх виникнення у військових підрозділах	302
12.1.1.Класифікація міжособистісних конфліктів	304
12.1.2.Причини міжособистісних конфліктів	309
12.1.3.Динаміка конфлікту	310
12.2. Діяльність командирів щодо попередження та подолання конфліктних ситуацій у підрозділі	313
Тести та завдання для самоконтролю	322
Тема 13. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	325
13.1. Психологічне забезпечення: вітчизняний та іноземний досвід	325
13.1.1. Досвід психологічного забезпечення в сучасних воєнних конфліктах	327
13.1.2. Органи психологічного забезпечення в арміях сучасних розвинених країн	334
13.2. Психологічні війни та операції як складові психологічного забезпечення	336
13.2.1.Психологічна війна	336
13.2.2.Психологічні операції	339
13.2.3.Органи психологічних операцій в армії США	341
13.3. Актуальні проблеми психологічного забезпечення сучасних збройних конфліктів, регіональних війн і контртерористичних операцій	346
13.3.1.Основні напрями психологічного забезпечення	347
13.3.2.Психологічне забезпечення збройного конфлікту на Північному Кавказі	353
Тести та завдання для самоконтролю	365
Тема 14. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ ДО БОЙОВИХ ДІЙ	368
14.1. Сутність і зміст психологічної підготовки військовослужбовців	370
14.2. Основні напрями психологічної підготовки особового складу до ведення бойових дій	380
14.3. Методи психологічної підготовки	386
14.3.1. Вербальні методи	386
14.3.2.Практичні методи психологічної підготовки	390
14.3.3.Методи емоційно-вольової саморегуляції	394
Тести та завдання для самоконтролю	395
Тема 15. ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА В БОЙОВІЙ ОБСТАНОВЦІ	399
15.1.Зміст психологічної роботи в бойовій обстановці	399

15.2.Бойові психічні травми та психологічна реабілітація військовослужбовців	404
15.3. Досвід діагностики і корекції психологічних наслідків участі військовослужбовців у бойових діях (іноземний досвід) 413	
15.4. Методика прогнозування і розрахунку психогенних втрат серед особового складу 422	
Тести та завдання для самоконтролю.....	429
Тема 16. ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА У ВІЙСЬКОВОМУ ПІДРОЗДІЛІ (ЧАСТИНІ) В МИРНИЙ ЧАС	
431	
16.1. Зміст і завдання психологічної роботи у військовому підрозділі (частині) у мирний час 431	
16.2.Основні форми психологічної роботи.....	437
16.3.Місце командира і його заступника з виховної роботи (психолога) в організації і здійсненні психологічної роботи	441
16.4.Основні обов'язки військових психологів і органів виховної роботи	445
16.5. Окремі аспекти вивчення психологом особистості військовослужбовця і соціально-психологічних явищ у військових підрозділах	451
16.5.1. <i>Рекомендації щодо виявлення осіб з ознаками нервово-психічної несвітності</i>	451
16.5.2. <i>Картка соціально-психічних якостей особистості воїна</i>	456
16.6. Завдання і зміст психологічного відбору.....	461
16.6.1.Психологічний відбір і психофізіологічне обстеження	461
16.6.2.Формування батареї тестів при професійному відборі	465
Тести та завдання для самоконтролю.....	469
Тема 17. СУЇЦИДАЛЬНА ПОВЕДІНКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЇЇ ДІАГНОСТИКА І ПРОФІЛАКТИКА.....	
471	
17.1. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки в психологічній науці.....	473
17.1.1. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки у західній психологічній науці	473
17.1.2. Проблема суїциду і суїцидальної поведінки у вітчизняній психологічній науці	474
17.2. Природа суїцидальної поведінки та її детермінанти.	478
17.2.1. Загальна характеристика суїцидальної поведінки ...	478
17.2.2.Головні причини виникнення суїцидів	479
17.2.3.Індивідуально-психічні причини виникнення суїцидів.	483
17.2.4.Мотивація суїцидальної поведінки військовослужбовців	485
17.2.5.Психологія самотності та суїцид.....	487
17.2.6.Значення психалгії в генезі суїциду	490
17.2.7.Міжособистісні конфлікти як одна з передумов формування соціальної дезадаптації особистості воїна.	492
17.3. Психологічна характеристика військовослужбовців, схильних до суїцидальної поведінки.....	494
17.4. Методики діагностування військовослужбовців, схильних до суїциду.....	496
17.4.1.Клініко-лінгвістична діагностика суїцидальної поведінки	499
17.4.2.Психодіагностичні та психофізіологічні методики діагностики суїцидальної поведінки	500
17.4.3. Методика визначення суїцидального ризику	512
17.4.4. Методика візуального визначення суїцидальних виявів	514

17.5. Профілактика суїцидальної поведінки у військовому середовищі	516
Тести та завдання для самоконтролю	522
Тема 18. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ	524
18.1. Психолого-педагогічний зміст військової дисципліни	525
<i>18.1.1. Психологічні засади військової дисципліни</i>	<i>528</i>
<i>18.1.2. Педагогічні функції військової дисципліни</i>	<i>534</i>
18.2. Система роботи командирів (начальників) зі зміцнення військової дисципліни	535
<i>18.2.1. Система роботи зі зміцнення військової дисципліни</i>	<i>536</i>
<i>18.2.2. Вдосконалення системи роботи командирів</i>	<i>540</i>
18.3. Методика аналізу та підбиття підсумків стану військової дисципліни у військовій частині та підрозділі ...	543
<i>18.3.1. Зміст аналізу стану військової дисципліни</i>	<i>544</i>
<i>18.3.2. Методика аналізу стану військової дисципліни в підрозділі</i>	<i>547 •</i>
<i>18.3.3. Перелік документів, які необхідно мати посадовим особам підрозділу з проблем зміцнення військової дисципліни</i>	<i>552</i>
18.4. Психологічний аналіз дисциплінарної провини	553
18.5. Психологічні аспекти порушень статутних правил взаємн між військовослужбовцями	557
<i>18.5.1. Психологічний аналіз поняття «порушення статутних правил взаємин між- військовослужбовцями»</i>	<i>559</i>
<i>18.5.2. Психолого-педагогічна характеристика системи роботи командирів (начальників) щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями</i>	<i>566</i>
<i>18.5.3. Основні напрями роботи посадових осіб військової частини щодо профілактики порушень статутних правил взаємин між військовослужбовцями</i>	<i>568</i>
Тести та завдання для самоконтролю	575
Література	
Список аббревіатур	
Ключі до завдань	
Іменний покажчик	
Предметний покажчик	

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Василь Васильович Ягупов
ВІЙСЬКОВА психологія

Головний редактор — *В. Рябчун*
Художник — */ . Риков* Фотодизайнер — *В. Кульпинов* Комп'ютерний макет —
В. Дем'янов Коректура — *Л. Тютюнник*

Підп. до друку 21.08.03. Формат 60х90/16. Папір офс. Друк офс. Гарн. Тайме.
Ум.-друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 37,0. Тираж 1000 прим.

Зам. №

Видавництво ВК ТОВ «Тандем» Свідоцтво ДК № 545 від 30.07.01 р. 03062,
Київ, пр-т Перемоги, 71/2, к.6 Т/ф: (044) 449-21-30 E-mail:
officefaitandem.com.ua
ТОВ «Торнадо» 61045. Харків, вуя. Отакара Яроша. 18